

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧

(અભિવૃદ્ધિ ૧૯૭૮ થી આપાઠ ૧૯૭૯)

સાધા ૨ તથા ૩ ૧૩

રમિકલાલ હોટાલાલ પરીખ,
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ

લેખાનુક્રમ

[લેખકવાર અડક પ્રમાણે]

	પાનું
અ. રામચંદ્ર બે. આશવલે	
માણિક્યચંદ્ર	૧૮૧
અ. દત્તાત્રેય બા. કલેલકર	
પુરાતત્વમંદિર	૧
અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી	
વજ્રા અથવા લિચ્છવી રાગઓ	૧૨૫
અભિધમ્મત્થસંગહ અને તેના કર્તા અતુરદ્વાયાર્ય	૨૪૪
ભાગરતો અશોકનો શિલાલેખ	૩૫૫
અ. નરસિંહ મોરેશ્વર ખરે	
ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	૨૫૨
પં. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી	
હિંદુસ્તાનનો પુરાતત્વી શોધ	૪૩૬
શ્રી. દત્તાત્રેય બા. ડિસ્કનકર એમ. એ.	
સારંગદેવ વાદ્યલાનો વિ. સં. ૧૩૩૩ નો શિલાલેખ	૩૭
વલ્લભીના રાગ દુષસેન (પહેલાનું) એક તાલશાસ્ત્ર [ગુપ્ત]—સંવત ૨૧૦, ...	૩૬૬
પં. બેચરદાસ જી. દોશી	
રાગપ્રતીય	૮૦
ગિરનાર-ચૈત્ય પરિપાટિ	૨૬૧
અપભ્રંશનું વ્યાકરણ	૨૬૬
મો. અણુ અંકર નંદવી	
ગતી	૭૧
અ. નરહરિ દ્વા. પરીખ	
ઉત્તરાપચની યાત્રા	૫૨
અ. રસિકલાલ જી. પરીખ	
સંસ્કૃત નાટક-સાહિત્ય	૨૫
માકરચંતિનો સમય	૧૫૨

સ્વાધ્યાય.

[સંક્ષેપના અનુક્રમ પ્રમાણે]

ક.

નિરુક્ત વિષે ચર્ચા ...	૯૫
મધ્યદેશનો વિકાસ ...	૯૫
મેરવાડાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ ...	૯૭
દર્મ તથા મોક્ષ ...	૨૩૩
બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓ વિષે ...	૨૩૫
ધરસેન ખીજના (શુભ) સં. ૨૫૨ ના ભાદવાના તામ્રપત્રો ...	૨૩૭

અ. કોસમ્બી

માગધ પુરં ...	૨૨૧
પૌલીવાર્ધમાતીલ તેરા ભિક્ષુણી રત્નો (પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)	૪૪૫
પત્રવ ચિત્રદળા ...	૩૪૭
હિંદ અને રોમનો ...	૩૪૬
કનિષ્કની સાલ ...	૪૭૧
નારદનાં ભક્તિપત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ...	૪૭૪

જિ. વિ.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા-કર્તા કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ ...	૨૨૪
---	-----

કે.

' મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ ' વિષેની ચર્ચા- ...	૨૨૬
---	-----

ના.

કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા-સં. રેખન. પ્ર. ૬-૧૩ ...	૩૩૫
---	-----

ર.

કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧. સં. ઇ. જે. રેખન... ..	૮૭
એન્શીઅન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન-પાર્ટીટાર ...	૮૬
(પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શુન)	

શ્રદ્ધા—

પાનંગલ યોગદર્શન તથા હારિભટ્ટી યોગવિશિકા-સં. પં. સુખલાલશ ...	૯૭
પાનંગલ યોગ ગદ્યન્યા-એ બી કે શરિત ...	૨૨૭

ધી ન્યોગ્રોફિકલ ડેટા ઓફ ધી રજુવંશ એન્ડ દશકુમાર ચરિત-લે. માર્ક કોલિન્સ ૨૩૬
(રજુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત)

ભારતિ અને દંડીનો સમય અથવા પૂર્ણ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭૩

સા.

શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-લે. દુર્ગારામ કે. શાસ્ત્રી ... ૬૨-

ધી પોલિટિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ થીયરીઝ ઓફ ધી હિન્દુઝ ... ૪૪૭

(હિન્દુઓની રાજકીય સંસ્થાઓ અને રાજ્ય સંબંધી વિચારો) કર્તો. બિનાયક

કુમાર, સરકાર ...

વિ. ...

રાજપુતાનાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રાચીન શોધના પ્રભાવનું એક ઉદાહરણ... ૨૩૬

કાર્તવીર્યની માહિમતી ... ૩૪૭

ચિત્રો.

મોદેરાનું પુરાણું હિંદુ મંદિર ... અંક પહેલો મુખપૃષ્ઠ

દામાઝએ બંધાવેલું શૈવમંદિર (ચિત્રપરિચય પાનુ. ૨૪૦) ... પીએ

શેષ ફરિદની દરવાની છા (, , , , ૩૫૩) ... ત્રીએ

વડનગરનો કીર્તિસ્તંભ (, , , , ૪૭૬) ... ચોથો

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્તાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને વૃક્ષનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ નુકરીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગુજરાતી, કાસરી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગ-લગ અથવા એકબીજાની નવીન પ્રદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની ગુદી ગુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્કમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વનાં વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨. અપ્રત્યક્ષસમિતિ—

- (૧) મુનિ જિતવિજયજી
- (૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આશવલે
- (૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોમરમી
- (૪) પંડિત મુખ્યમંત્રીને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ
- (૫) અ. દત્તાજીવારે કોઈ પણ દેશમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અથવા
- (૬) અન્યથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં
- (૭) જી, અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક

રાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજ-

ન્યારે પરાવલંબિતથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર

૧. 'નામૂલં દ્વિહૃદયી લેવાડું' રાષ્ટ્રે નક્કી થયું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વ-
૨. કાગળની એક નામૂલું જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઈ ગઈ; અને આપવામાં આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી 'સ્વ'ની પરિચય કરાવવાનું સૂચ્યું.
૩. લેખકે પોતાવર્તિ ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ
૪. લેખની ૨ એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, ઇત્યાદિ વ્યાપક કરી હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન,
૫. પોરટો, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવાની જરૂર બતાવ્યા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત

.... પુરાતત્ત્વમંદિરગ્રંથાવલિ ....

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાયલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ
છાંટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ ચોમડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય: મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને
શ્રી. નરહરિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ) રૂ. ૦-૧૨-૦

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કોસાંખી રૂ. ૨-૮-૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. 'મગ્ધેદી' રૂ. ૩-૮-૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ: સં. મુનિ જીનવિજયજી રૂ. ૦-૧૨-૦

લીલાપાઠાવલી: સં. મુનિ જીનવિજય રૂ. ૦-૧૪-૦

ઉપનિષદપાઠાવલી: સં. અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર રૂ. ૦-૧૨-૦

અભિધર્મમત્સંગ્રહો: (બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂળ, પાલીમાં) સં. અ. ધર્માનંદ
કોસાંખી રૂ. ૨-૦-૦

અભિધાનપદીપિકા: (પાલીકોશ) સં. મુનિ જીનવિજય

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હા.]

આશ્વિન ૧૯૭૯.

[અંક ૧ લો.]

પુરાતત્ત્વ મંદિર.

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (મંત્રી)]

૪ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થઇ જાય ત્યારે એની દૃષ્ટિ ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ બન્ને દરવર્તી ઢાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રાણ આવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાન-કાલીન આપત્તિઓ સામે લડવાની હિંમત બાંધે છે અને પોતાની યુદ્ધનીતિ પણ નક્કી કરે છે. આમાં ભવિષ્યકાળ તો ઢાળના ગર્ભમાં હોવાથી દરપના વડે જ તેનું દર્શન થઈ શકે છે. પણ ભૂતકાળ તો થઇ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો હોય છે.

ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય છે, જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો જાય છે અને જો આપણે શ્રદ્ધા પૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હંમેશાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે દોષ પણ દેશમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય-વિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે, અથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે, અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજકારી હીલચાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે પરાવલગ્નિતાથી કટાણી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ પોતાનો ઉદ્ધાર સાધી લેવાનું રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વસમાજ અને સ્વ-તંત્ર માર્ગે જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઇ ગઇ; અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રવૃત્તિ દરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી 'સ્વ'નો પરિચય કરાવવાનું સૂચ્યું. ગુજરાતમાં નિઃકટવર્તિ ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ થઈ થઇ ત્યારે એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવાની જરૂર બાજી પડી.

‘રાજ્યકર્તાઓએ પોતાનું’ રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેક રીતે આપણને ભ્રમવ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાંધીને સર-કારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તેમને એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા ભણેલા લોકોને તે જ પ્રમાણે બાસવા લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું ભાન ઓછું થયું, સ્વરાજ્ય વિષેની શ્રદ્ધા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તુટી ગઈ અને આપણા પુરુષાર્થ’ આડે રસ્તે જવા લાગ્યો. આટલું કાર્ય અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ સંસ્કારો નાખતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી. આપણું ચએલું તુકસાન ભરી કહાડવા માટે આપણા તરફથી સંગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ. ‘આપણે બહુ જ સારા હતા,’ ‘આપણું બધું શ્રેષ્ઠ હતું’-એવા પોકળ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી. બડાઈ એ તો હુર્બળતાનું જ લક્ષણ છે. પોતાની પૂરતી પીછાન કરાવવાથી જે સ્વાભાવિક આત્મપ્રલય કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેલો છે; યુરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્થાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઓછું સુધરેલું છે, અને તેથી ઓછા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની કિંમત જે રીતે અંકાર્ય છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઈએ, એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યુરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્થાનને અન્યાય કર્યો છે. યુરોપીઅનોએ વિગતોની શોધખોળ માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતદ્વી કહેવાઈએ. પણ ખરું જોતાં દરેક દેશના ભૂતકાળની યથાર્થ કલ્પના અને તેનું તોલન તે ભૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હશે તેઓ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે.* આપણે અત્યાર સુધી તે કામ કર્યું નહિ એટલે યુરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાઈને તેનો આંધળો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો, પણ હવે તે દશા રહી નથી. દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શંકિત પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ-સંશોધનનું કામ ક્યારનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. બગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના

* પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ વિદ્વાનોનો શુભાન કેટલી કોટિએ પહોંચી શકે છે તે ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડૉ. મેકડોનલ્ડના હિંદુઓની વેદ સમજવા વિષેની લાયકાત ઉપર આપેલા અભિપ્રાયથી સમજીશો: “The sole aim here being the attainment of truth, it is a positive advantage that the translators of ancient sacred books should be outsiders rather than the native custodians of such writings. The latter could not escape from religious bias; an orthodox Brahman could not possibly do so.” “અહીં ફક્ત સત્ય મેળવવાનો જ હેતુ હોવાથી ભૂત-શાસ્ત્રોના અનુવાદક શાસ્ત્રોના વારસો મેળવનાર શાસ્ત્રી તે દેશનાં શાસ્ત્રોના વારસો મેળવનારા કરતાં પરદેશીઓ હોય એ ખાસ કારણકારક છે. આ વારસો મેળવનારા સાંપ્રદાયિક આમદથી મુક્ત રહી શકે નહિ. એક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ મુક્ત રહી શકે એ સંભવિત નથી.” પા. ૧૦, B. C. V. આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ ભાણુકારકને માન આપવા તૈયાર કરેલ લેખખાનાના પહેલા લેખમાં દર્શાવ્યો છે.—સં.

પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરભાવાના તાળામાં પૂરાએલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે તુકસાન થયું છે. સ્વહિત વિષે પ્રગ્ન બેદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જાગ્યા ત્યારથી સવાર. સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાવાનું ઋણ ઉતાર્યું છે. પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ યૂરોપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. અને દેશના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો અકલા જ બધી સાધન-સામગ્રી પૂરી પાડે, પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતાં હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપ્યે જ છૂટકો છે.

આવા વિચારથી 'ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર' સ્થાપન કરવાનો વિચાર થયો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યોજના પણ એ જ અરસામાં અમલમાં આવી. તેથી ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠને અંગે ઉધાડવાનું નક્કી થયું. સંશોધનપ્રવીણ સુનિ મહારાજ શ્રીજિનવિજયજીએ આ કામ માથે લેવાનું કયુલ કર્યું ન હોત, તો બધી આકાંક્ષાઓ કલ્પના રૂપમાં જ રહેત. સુનિ મહારાજે એ ભાર માથા ઉપર લીધો. આત્મચાની શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રઃકવિના સ્મરણાર્થે એક ધર્મઅંબલણાર સ્થાપવાનો અમદાવાદના શેઠ પુંજભાઈનો વિચાર હતો અને તેને માટે તેમણે મહાત્માજી સાથે એક યોજના નક્કી કરેલી. તે જ યોજના સુનિ મહારાજની મારફતે પાર પડશે એવી ખાત્રીથી મહાત્માજીએ શ્રી પુંજભાઈને રૂ. ૩૦૦૦૦) ની મદદ પુરાતત્વ મંદિરમાં એક ગ્રાનભણાર સ્થાપવા માટે ખર્ચ કરવાની સલાહ આપી. આટલી પ્રાથમિક તૈયારી થયા પછી સુનિ મહારાજે પુરાતત્વ મંદિરની યોજના વિદ્યાપીઠ આગળ મૂકી અને તે અમલમાં લાવવા સાર એક 'પ્રબન્ધ સમિતિ' નીમી. તે યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

યોજના

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક મારામાં સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, ફારસી અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.

- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપનાર એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રબન્ધ સમિતિ:—

- (૧) આચાર્ય—મુનિ જિનવિજયભં.
- (૨) અધ્યાપક—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- (૩) અધ્યાપક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ } મંત્રીઓ.
- (૪) અધ્યાપક—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક.
- (૫) અધ્યાપક—રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૬) અધ્યાપક—નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

આ યોજના પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત તો થયેલો સંગ્રહ કરવાથી જ થઈ શકે. પ્રથમ કાર્ય દિવસે દિવસે દુર્ભોજ થતાં જતાં સંશોધનના માસિકો અને નિયતકાલિકો બનતી ત્વરાએ હસ્તગત કરવાનું હતું. ત્યાર પછી સંશોધનકાર્ય માટે અતિ આવશ્યક એવા મૌલિક અને દીકાત્મક ગ્રંથો ભેગા કરવાનું હતું, તે કામ કરતાં ઘણો વખત ગયો અને હજી તે ચાલે જ છે. આજે એટલું કહી શકાય કે છપાએલા સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાના લગભગ બધા મહત્ત્વના ગ્રંથો જ્ઞાનભંડારમાં વસી ચુક્યા છે. બીજા અનેક વિષયોના ગ્રંથો મળીને લગભગ સવાત્રણ સહાસ્રણ હજાર ગ્રંથ આ જ્ઞાનભંડારમાં ભેગા થયા છે. જેની પાછળ લગભગ રૂ. ૨૨૨૮૨ ખર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ કરવું અને તેને તેમને સુવ્યવસ્થિત રાખવા અને સંશોધકોને કશી અગવડ વિના હાથ આવે એવી સ્થિતિમાં મુકવા એ એક મંદિરનું હોશનું કામ છે.

આ જ્ઞાનભંડાર કોષ સાર્વજનિક લાયઝેરી નથી કે જ્યાંથી સામાન્ય વાંચકો ચોપડીઓ લઈ ઘેર વાંચી કહાડે. 'પુરાતત્ત્વ મંદિર' એ એક સંશોધકોની સંસ્થા છે અને તે સંસ્થા મારફતે સંસ્થામાં જ નેઓ કામ કરવા ઇચ્છે છે તેમની સગવડની ખાતર પુરાતત્ત્વ મંદિરને આ જ્ઞાનભંડાર સોંપવામાં આવ્યો છે. આમાં અત્યંત દુર્ભોજ ગ્રંથો મહાપ્રયાસે ભેગા કરીને રાખેલા છે. કેટલાક ગ્રંથો આજે નહિ તો આવતી કાલે દુર્ભોજ થઈ જાય છે તેમનો ઉપયોગ મંદિરમાં અહર્નિશ થવાનો અને સંશોધકો ગમે ત્યારે ગમે તે ચોપડીને ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિની જરૂર હોવાથી જ્ઞાનભંડારની ચોપડીઓ વાંચકોને મંદિર બહાર કોઈ કાળે આપવામાં ન આવે એવો નિયમ મંદિરની સ્થાપના સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં ગ્રંથોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય એટલા માટે બનતાં મુધી આજો દિવસ અને જરૂર પડે રાત્રે પણ અભ્યાસકોને માટે પુરાતત્ત્વ મંદિર ખુલ્લું રાખવાની સગવડ કરેલી છે. મંદિરના વ્યવસ્થાપકો સાથે પહેલેથી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો રમના દિવસોમાં પણ બધી સગવડ થઈ શકે છે. જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવા માટે કશી શી રાખેલી નથી. કદા મંદિરના આચાર્યની અથવા મન્ત્રીની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ.

જ્ઞાનભંડારની ગોઠવણ થયા પછીનું કાર્ય તે મહાવિદ્યાલયમાં અને સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું હતું. તે દિશામાં અભાર મુધી ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે—પાલી પાઠાવલી, પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ અને ઉપ-

નિષ્પત્તિ પાઠાચલી. એ ઉપરાંત સંસ્કૃતસાહિત્યના અધ્યયન માટે અત્યંત ઉપયોગી એવો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નો અનુવાદ મંદિર તરફથી ખુલ્લો પડ્યો છે. આમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી, ધમ્મપદ વગેરે પ્રખ્યાત પુસ્તકોની સમાલોચના છે તેમજ પ્રાચીન રંગભૂમિ ઉપર રવીન્દ્રનાથના વિચારો પણ છે.

ગયા વર્ષે પુરાતત્વ મંદિર તરફથી એક 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' અપાવવાની પણ યોજના કરી હતી અને તે અમલમાં મૂકાઈ હતી. આમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, યોગ, સાહિત્ય, નાટક, શોકધર્મ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર આઠ વ્યાખ્યાનો આવ્યાં છે. તે સ્વતંત્ર પુસ્તક આકારે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકી છે.

• મંદિરની પ્રવૃત્તિનું એક નવું અંગ તે આ ત્રૈમાસિક છે જે પહેલવહેલું વાયકોના હાથમાં આવે છે. આ ઉપરાંત હવે પછીની પ્રવૃત્તિ, તે ઔદ્ધ સાહિત્ય દેવનાગરીમાં છાપી કહાડવાની અને ઔદ્ધ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની. ઇતિહાસકારો અને ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ ઔદ્ધ જાતકથાઓનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે જાણે જ છે. મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસથી ભરેલો આટલો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહ બીજો ભાગ્યેજ હોય. ઔદ્ધ સાહિત્ય લોકપ્રિય કરવા માટે અને યુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્રને ઉપદેશનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે એટલા માટે હારવડે યુનીવર્સિટીના મહારાષ્ટ્રી પાલીપણ્ડિત ધર્માનંદ ડોસમ્બીએ મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી લખેલા યુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર થયો છે અને તે છપાય છે. આપણા હિંદુ તહેવારો અને તેમનું રહસ્ય જાણવાની અત્યંત જરૂર હોવાથી તેવા એક ગ્રંથનો પણ અનુવાદ છાપવાની તૈયારી છે. આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં લખાએલું 'જિજ્ઞાસુ ચરિત્ર' નામનું યુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દકોષ સાથે છપાઈને તૈયાર થવા આવ્યું છે.

આ અને આવી પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરશે પણ પુરાતત્વ મંદિરનું મુખ્ય કામ તો ગુજરાતનો સંવાર્ણીય અને પ્રમાણભૂત એવો એક જૂઠા ઇતિહાસ લખવાનો છે. તેના માટે સર્વ જાતના સાધનો એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અત્યંત જરૂરનું છે, કે જેથી ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો એ દિશામાં પ્રયત્ન કરતા થઈ જાય અને સામાન્ય લોકોને ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો કાંઈ પણ પરિચય થાય. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો અનેક ઠેકાણે અને અનેક ભાષામાં વિખરાએલાં છે તે બધાં સ્વભાષામાં અને એકત્ર આવી જાય તો એક મોટું કામ થઈ જાય.

કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ વધે, નવા લોકો આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જોડાય, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓને આ કાર્ય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની પ્રેરણા થાય અને સાધનોની અનુકૂળતા વધે, તેમ આ કાર્ય વિશાળ સ્વરૂપ પકડશે. આજે ફક્ત શરૂઆત છે. ગુજરાતમાં ઉત્સાહી સાક્ષરો જે આ કાર્યને પોતાનું ગણશે તો ગુજરાતનો જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ગુજરાતનો ફાળો મહત્ત્વનો થશે. આ ત્રૈમાસિક દ્વારા સ્વદેશભિમાની સર્વ સાક્ષરોને અમે આ કાર્યમાં પોતાથી જનતો ફાળો આપવાને આમંત્રણ કરીએ છીએ. પુરાતત્વ મંદિર ચલાવવા માટે જોઈતો ખર્ચ વિદ્યાપીઠ તરફથી મળે છે, પણ જેઓ આ કાર્યનું મહત્ત્વ જાણે છે અને તેની શક્તિ વિશે ઉત્સાહ ધરાવે છે તેમની ખાસ મદદ મળે તો સ્વાભાવિક રીતે કામ વિશેષ વેગથી ચાલશે. ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આયક સાહાયથી કામ જેટલું વધે છે તેના કરતાં તેમનાં પ્રત્યક્ષ સહાનુભૂતિ અને સહકારથી આ કામ વધારે દીપશે.

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.]

ગુજરાત વર્તમાનસુધર સોસાયટી તરફથી જાહેરિતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,’ એ હું માનું છું કે ઘણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની જે મુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આજની-અર્યામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે. તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ અને રા. વિકૃલદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવાં છે, જો કે તે સામાન્ય પ્રતિભા છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દગારો અને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી થુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સ્થના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે એલેક્ઝાન્ડરની ચઢાઈ પૂર્વેનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે જોઈએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી છતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રન્થો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કદાચ તે નવા બહાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સેટ સ્મિથે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ભૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને ઊણપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અભ્યાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને ઉમેરી લેવામાં આવશે. એટલે તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઈ ન બેસતાં ખતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઈએ છીએ. મુખ્યત્વે આપણી સભાએ રણછતરામ-રમારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઈ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા ધેરુણે લખાવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નાનાં મોટાં લગભગ વીસે પુસ્તકો જણાયાં છે પણ તેમાંના મોટા ભાગ શાળાપયોગી

પુસ્તકો છે; જાણવા જેવાં તે મુખ્ય તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. મગનલાલ વખતથી, જેઓ સોસાઈટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એલલજી ડોસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાઈટીનું ધનામ ખેળવી, ગ્રાંટ ૬૪ અને બર્ડ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દરમિયાન મિ. એલેક્ઝાંડર કિન્લૅક ફાર્પ્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રયાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અઘાપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક કિમતી પુસ્તક લેખાપ છે. ત્યાર પછીથી સિક્રા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. મગવાનલાલ સંપતરામે 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,' એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જોવા જેવું છે. પણ પંડિત મગવાનલાલ દુદ્રાજનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈક અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરકારે કવિ નર્મદાશંકર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને ઠાકિયાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે ઊણપ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ જે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લાંબો સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરી શાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના સ્થાપક સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એન્જલિકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એથ્લીન્સ્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યા અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો ભૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરકૃત ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સધળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખંરી રીતે શરૂઆત મુંસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ અંશોમાં રચી કંઈક અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાઈટી તરફથી હાંપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે 'પ્રાચીન ભારત' એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના 'આપણા પૂર્વજો' નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં શ્રીયુત પાવગીના મરાઠી પુસ્તક 'ભારતીય સાંપ્રાણ્ય'ના ગુજરાતી અનુવાદ સહેજ ઉમેરો કરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેનો તરજુમો જાણીતા 'ગુજરાતી પ્રેસ' તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ રિમથનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું 'મધ્યકાલીન ભારત,' એ

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણીતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મેહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,’ એ હું માનું છું કે ધણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની જે મુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત ઇતિહાસવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આજની-ચર્યામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે. તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લક્ષ્મીભાઈ ગોઠળદાસ પટેલ અને રા. વિકૃલદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવાં છે, જે કે તે સામાન્ય પ્રતિભા છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દગારો મને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી જુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે અંદેઝમાંડરની ચઢાઈ પૂર્વેનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે જોઈએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી છતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રંથો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કદાચ તે નવા ખંડાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સેન્ટ રિમ્પે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેઈક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ભૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને જાણપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અવધાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને ઉમેરી લેવામાં આવશે. એટલે તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઈ ન બેસતાં ખંતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઈએ છીએ. સુમાર્યે આપણી સભાએ રણજીતરામ-સ્મારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઈ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા ધોરણે લખાવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નાનાં મોટાં લગભગ વીશોક પુસ્તકો છપાયાં છે પણ તેમાંનો મોટો ભાગ શાળાપયોગી

પુસ્તકો છે; જાણવા જેવાં ને મુખ્ય-તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. મગનલાલ વખતચંદ, જેઓ સોસાઇટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એદલજી ડોસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાઇટીનું ધનામ મેળવી, ઑટ ૬૪ અને બર્ડ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દર-મિયાન મિ. ઍલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ટ્રાન્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રયાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અઘાપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક કિમતી પુસ્તક લેખાય છે. ત્યાર પછીથી સિક્રા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,' એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જેવા જેવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈક અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરકારે કવિ નર્મદાશંકર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને ઠાકિયાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે જીણપ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ બે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લાંબો સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરી શાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના રચાપક સ્વર્ગસ્થ રણુછોડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુ-સ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એન્જ્યુકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એલ્ફીન્સ્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યા અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો બૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરકૃત ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સધળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખંરી રીતે 'શરૂઆત મુસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ ંથોમાં રચી કંઈક અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાઇટી તરફથી છપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે 'પ્રાચીન ભારત' એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના 'આપણા પૂર્વજો'એ નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં શ્રીયુત પાવગીના મરાઠી પુસ્તક 'ભાર-તીય સામ્રાજ્ય'નો ગુજરાતી અનુવાદ સહેજ ઉમેરો કરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેનો તરજુમો જાણીતા 'ગુજરાતી પ્રેસ' તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણુભૂત ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું 'મધ્યકાલીન ભારત,' એ

બે ઇંગ્રેજ પુસ્તક પરથી એક વાંચવા જેવો અને સારો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય એમ છે. મધ્યકાલીન ભારતમાં ચંકવર્તીપદ ભોગવનાર હર્ષનું નામ આગળ પડતું છે અને તેમના વિષે રા. બ. કેશવલાલ ખુવે પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવનામાં સંવિસ્તરે નિબંધ બિન્ન બિન્ન ઐતિહાસિક અને સાહિત્યની નોંધ પરથી તારવી લખ્યો છે તે ઇતિહાસરસિકો અને અભ્યાસીઓએ ખાસ વાંચવા જેવો છે.

મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં મી. સરદેસાઈએ સંવિસ્તરે લખેલો છે અને તે પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયેલું છે એટલે તે વિષયમાં સ્વતંત્ર ઉદ્ધાગ થતાં સુધી તે પુસ્તક સંતોષકારક થાય તેમ છે. મરાઠાના સમયનું પુસ્તક તેમના તરંધથી મરાઠીમાં બહાર પડી ચુક્યું છે. તે દિશામાં નવો કોઈ લેખક બહાર ન આવે ત્યાં સુધી તે પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ કરેથી પણ આપણું કામ સરે એમ છે. તેમણે જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી પ્લાસીના યુદ્ધ સુધીનો બ્રિટિશ સમયનો ઇતિહાસ 'બ્રિટિશ રિયાસત' નામથી બહાર પાડ્યો છે, જેનું ભાષાન્તર સોસાયટી તરફથી થયું છે. તે સાથે તેના અનુવાદક રા. ચંપકલાલે લખેલું મિ. લ્યાલકૃત 'હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,' એ પુસ્તક વિચારવા જેવું છે. તે સિવાય સર હેનરી કૉટનના 'ન્યુ ઇન્ડિયા'ની પહેલી આવૃત્તિનો અનુવાદ સર ચીમનલાલે કરેલો છે અને લિ. વોરનર કૃત 'હિંદનો દેશજન' એ પુસ્તક આપણાંમાંના ઘણાંએ હાઈસ્કૂલમાં વાંચ્યું હશે.

પ્રાંતિક ઇતિહાસોમાં મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ભાંડારકરનો 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' અને રાનાડેનો 'મરાઠી સત્તાનો ઉદય' એ બન્ને પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચુકેલા છે. છેક દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો સમૂળગો છે જ નહિ. ખીખ પ્રાંતોના ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. તે ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કોઈ પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. માત્ર કચ્છના બે ઇતિહાસ અને તે સામાન્ય પ્રકારના હોવાથી દિ. બા. રજીસ્ટ્રારબાઈ કચ્છનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયો છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તે પુસ્તક બહાર પડ્યે ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એવી આશા રહે છે. રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ ટાંડે સારી રીતે સાચવી રાખ્યો છે. અને તે પુસ્તકનાં ત્રણ અનુવાદ ગુજરાતીમાં હોવામાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યો મહત્વનું સ્થાન લે છે. તેમનો ઇતિહાસ ભારત રાજ્ય-મંડળ, ગુજરાત રાજ્યસ્થાન, મધ્ય હિંદ એજન્સી વગેરે પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલો છે. શેઠ પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના 'રજપૂતાણાનાં દેશીરાજ્યો,' રા. અનંતરાય નાનાલાલે 'આપણું 'હિંદુ' રક્ષિત રાજ' એ નામથી કરેલો મિ. ટપ્પરના પુસ્તકનો અનુવાદ અને રા. બા. વેદે કરેલો લિ. વોરનરના પુસ્તકનો અનુવાદ દેશી રાજ્યો વિષે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે અને તે પુસ્તકો વાંચના જેવાં છે. 'સુરત માંડવીનું' દેશી રાજ્ય એક ઉપયોગી પુસ્તક છે અને તે એક મુસલમાન શિક્ષકે લખેલું છે એ વધુ આનંદદાયક છે. વડોદરા સરકારે તો 'વડોદરાના રાજકર્તાઓ' એ નામનું એક ઉત્તમ પુસ્તક બહાર પાડેલું છે. ગાયકવાડી ઇતિહાસના શાળોપયોગી પુસ્તકો બે ચાર છે પણ જે કંઈ ખામી હતી તે વડોદરા રાજ્યના ગેઝીટિયરનાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાથી સારી રીતે પૂરી પડી છે; અને તે કાગ વડોદરા રાજ્યને જોખ આપે તેવું છે.

‘હિંદુસ્તાનના દેશ પરદેશના વેપારનો ઇતિહાસ’ : દિ. બ. રણછોડભાઈએ શ્રમપૂર્વક પાંચ પુસ્તકોમાં બહાર પાડ્યો છે અને દત્તના ‘હિંદના આર્થિક ઇતિહાસ’નો રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો અનુવાદ સૌએ વાંચવા જેવો છે.

થાણા હિંદીઓ પરદેશમાં વસે છે પણ તેમના પરદેશના વસવાટનો ખ્યાલ આપે એવું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં મળી આવતું નથી. ફ્રીડી ટાપુમાં હિંદીઓ પર બહુ જુલમ થવા માંડ્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિનો ચિતાર આપતું એક પુસ્તક હિંદીમાં પ્રકટ થયું હતું તેનો અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં થયેલો છે. બૃહદ્ ગુજરાત માટે આપણે ભારે અભિમાન ધરીએ છીએ પણ તેની સ્થિતિ માટે આપણે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ તે આપણી તેના સંબંધીની અજ્ઞાનતા પરથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આવે છે. હિંદીઓના દેશ પરદેશના વસવાટ વિષે આપણી પાસે કશું સાહિત્ય ન હોય એ ઓછું રોચનીય નથી.

શહેરોના ઇતિહાસમાં કવિ નર્મદાશંકરનો ‘સુરતની મુખતેસર તવારીખ,’ અને રા. મગનલાલ વખતચંદનો ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’ અદ્યપિ ઉપયોગી માલમ પડે છે. આધુનિક પુસ્તકોમાં ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ, અને કૉંગ્રેસ વળતે બહાર પડેલું ‘અમદાવાદના જીવન-વિકાસ’નું પુસ્તક, ‘તવારીખે નવસારી’ અને ‘ગાંડળનો વાર્તારૂપી ઇતિહાસ’ અને ખાસ કરીને ‘પાલનપુરનો ઇતિહાસ,’ એ પુસ્તકો આપણું ખાસ ધ્યાન રાકે છે. વિજયધર્મ સૂરિએ દેવકુંજ પાટણ વિષે લખેલું ઐતિહાસિક પુસ્તક, આત્માનંદ સભાના માસિકમાં આવેલી તારંગા હિલ વિષેની હકીકત અને નવા માસિક ‘ગુજરાત’માં આવેલું મોદેરાનું વર્ણન એ સર્વે લેખો વાંચવા જેવા છે. ખંભાત, પુનાદરા, અને રાણપુર વિષે પણ નાનાં પુસ્તકો રચાયાં છે એ ખુશી થવા જેવું છે. છેવટે ‘મિવાડની બહોળલાલી’ એ લોકપ્રિય નિવડી છે અને તે વાચકને રજપુતોના ગૌરવનો સારો પરિચય કરાવે છે. પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે શહેરો માટે બાળોપયોગી પુસ્તકો સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે અને ડોહાઈનાં ‘પુરાતન કામો’નું પુસ્તક રા. મોદીએ તૈયાર કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ, ચાંપાનેર, ધોળકા, ખંભાત, ઇડર, વડનગર, મોદેરા, પાટણ અને શ્રીમાળ, એ ગુજરાતના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક શહેરોનાં સચિત્ર પુસ્તકો, સ્વતંત્ર નહિ તો ગાંધી રૂપે મિ. બર્નેસના પુસ્તકો પરથી લખાવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં આવી માહિતી બહોળી મળી આવે છે અને તેનો લાભ ગુજરાતી વાચકને આપવો એ અંગ્રેજી ભણેલાનું કર્તવ્ય છે.

હિંદના ઇતિહાસના મોટા બનાવો સંબંધી સન ૧૯૧૧ માં ભરોચેલા રાજ્યારોહણ વિષે ગુજરાતીમાં ચાર પુસ્તકો મળી આવે છે, પણ સન ૧૮૫૭ ના બળવા સંબંધી સંવિસ્તર તોંધ કરતું એક પણ પુસ્તક નથી એ નવાઈ જેવું છે. આવું મોટું મહાભારત યુદ્ધ થઈ ગયું છતાં એક પણ પુસ્તક સારી રીતે લખાયેલું આપણને હજી મળ્યું નથી. લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મિ. ફ્રેઝરના ‘ધી વર્લ્ડ એટ વૉર’- જંગમાં ઝૂકેલું જંગત’ ના બે અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયા હતા. તે સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ભાવનગરનાં રાણીથી નંદ કુંવરજી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ પત્રમાં લડાઈ સંબંધી ઘણી ઉપયોગી અને જાણવા જેવી માહિતી પ્રકટ થતી હતી અને તેનું વાચન આપણને અત્યારે પણ આનંદ આપે એમ છે. આપણે આશા રાખીશું કે યુરોપીય મંદા યુદ્ધ વિષે સર્વદેશી માહિતી આપતું એક સાદું પુસ્તક વેળાસર ગુજરાતીમાં બહાર પડશે.

હિંદુસ્તાનની લોકસ્થિતિ પર એક પુસ્તક વર્ષો પૂર્વે રા. બળવંતરાય એમ. મહેતાએ મરાઠી પરથી સોસાયટી માટે લખ્યું હતું તે વિષય પર હવે નવું પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. હિંદના રાજબંધારણ વિષે ગ્રો. બટે એક પુસ્તક રચ્યું છે અને રા. મોહનલાલ ગાંધીએ હિંદી સુધારા માટે દેશમાં ભારે ચળવળ થઈ રહેલી તે વખતે. મિ. રામચંદ્ર-રાવના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી 'હિંદી રાજતંત્ર' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પરંતુ સન ૧૯૧૯ નો ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયા પછી હિંદના રાજવહીવટનો ઇતિહાસ નવે નામે લખાવાની જરૂર છે.

હવે આપણે હિંદ બહારના મુલકોના ઇતિહાસ પ્રતિ જોઈએ. પ્રથમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખ્યો. ડેવિસના પુસ્તક પરથી રા. મોહનલાલ રણછોડદાસે અને બીજો, ઇતિહાસ રા. સા. મહીપતરામે કેળવણી ખાતા માટે રચ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર ત્રીજું પુસ્તક રા. બા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીએ મિ. બકલેના ઇતિહાસ પરથી તૈયાર કર્યું છે અને ચોથું પુસ્તક સ્વ. નવલરામે મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સ્કોલરોને જે નોટ્સ લખાવેલી તે પરથી ગ્રો. હાકેરે પરિષદ ભંડોળ કમિટી તરફથી છપાવ્યું છે અને પાંચમું પુસ્તક તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગી જણાઈ છે. આ ઉપરાંત રા. બ. 'કમળાશંકરે' 'ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ' બકલના પુસ્તકને આધારે સોસાયટીને લખી આપ્યો છે, તેમાં ભૌતિક પદાર્થો, આબોહવા વગેરે અતુલ્ય જીવન પર કેવી અસર કરે છે તેનું અસરકારક રીતે વિવેચન કરેલું છે પરંતુ તે કરતાં કંઈક વધારે સ્વદાયક પુસ્તક ગીઝાર્ટ યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ છે અને તેનો અનુવાદ ગ્રો. અતિસુખશંકરે કર્યો છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલું ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય, એ પુસ્તક પણ વાંચવા જેવું છે અને તેનો અનુવાદ રા. જીવાભાઈ પટેલે કર્યો છે. એ જ લેખકે તૈયાર કરેલું 'અંગ્રેજી રાજબંધારણનું' પુસ્તક ગઈ સાલ સોસાયટીએ બહાર પાડ્યું છે અને 'બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ' એ નામનું સચોટ જ્ઞાન-માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને ગ્રો. બટે લખેલું પુસ્તક તે વિષયમાં કિમતી ઉમેરો કરે છે. ઇંગ્લાંડ વિષે આપણી પાસે સામાન્ય પ્રતિનાં પુસ્તકો છે. એક સારા ઇતિહાસના પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે. ગ્રીન પરથી એક પુસ્તક લખવાનું કામ સોસાયટી તરફથી સોંપાયું છે છતાં આધુનિક સમયનું જર્સીન મેદાર્થ કે હરબર્ટ પોલનાં પુસ્તકો પરથી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક યોજાય તે વધુ ઇચ્છાલાયક છે, અને તે પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ પડશે.

યુરોપનો ઇતિહાસ પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે લખેલો પણ તે પછી બે સારા ગ્રંથો, 'અર્વાચીન યુરોપ' અને 'અદ્યતન સંસ્કૃતિ' યુરોપ, છપાયાં છે અને રા. નંદનાથ દીક્ષિતે લખેલો 'ગ્રોટ્ટેટ પરિવર્તન'નો ઇતિહાસ ઉપરના બે ગ્રંથોમાં સારો ઉમેરો કરે છે. વળી યુરોપની સંસ્કૃતિ સંબંધી જ્ઞાન આપતાં લેખનાં બે પુસ્તકોના અનુવાદ 'યુરોપમાં જુદી-સ્વાતંત્ર્ય' અને 'યુરોપીય નીતિ, આચાર' નો ઇતિહાસ સોસાયટીએ છપાવ્યાં છે અને વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી બહાર પડેલું 'ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા' એ ત્રણે પુસ્તકો ઉપયોગી માલમ પડશે. લડાઈ પૂરી થયા પછી યુરોપનો આખો મામલો ફેરવાઈ ગયો છે અને તે શાંત થતાં હજી વિલંબ થશે એમ લાગે છે. તે પછી યુરોપનો ઇતિહાસ નવેસર રચાવો જોઈશે.

આફ્રિકા સાથે હિંદુસ્તાનને છેક પ્રાચીન સમયથી સંબંધ છે. અત્યારે પણ ત્યાં હજારો હિંદીઓ વસવાટ કરી રહેલા છે પણ તે ખંડનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી

ભાષામાં એક પછી પુસ્તક નથી, એ શોચનીય છે. જમાના પૂર્વે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ 'મિસરી લોકોનું વૃત્તાંત' એ નામનું એક ઓપનિયું મરાઠી પરથી લખ્યું હતું. તે પછી માત્ર એક પુસ્તક જાણીતા સાંક્ષર રા. મણિશંકર રત્નજી ભટે સ્ટોરીઝ ઓફ નેશન સીરીઝમાંના 'ઇન્ડિયન' પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા કેળવણી ખાતા માટે ધર્મો હતો, પણ તે બસ નથી.

અમેરિકા વિષે 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોક સ્થિતિ' એ નામનું પુસ્તક રા. યુનીલાલ બાપુજી મોદીએ લખ્યું છે, અને બીજું ફિસ્કના પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા રાજ્યે છપાવ્યો છે. પણ ઍસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે દેશોનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી.

'ઇતિહાસ સંક્ષેપ' નામનું એક પુસ્તક સન ૧૮૬૦ માં ફિટલીના પુસ્તક પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું હતું પણ વાસ્તવિક રીતે જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરતું પુસ્તક પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે તૈયાર કર્યું હતું; ને પાછળથી રા. બ. જમીયતરામે 'જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે પરંતુ સામાન્ય વાચકને આનંદ આપે ને રસ પડે એવું પુસ્તક તો વડોદરા ભાષાન્તર ખાતાએ ગયે વર્ષે બે ભાગમાં બહાર પાડ્યું છે, એ જ છે.

જુદા-જુદા દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસ જાણવા જેવા છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પર તે દેશોના ઇતિહાસે ઉડી અસર કરેલી છે. ગ્રીસના મહાન વિજેતા એલેક્ઝાંડરે તો હિન્દુસ્તાન પર ચઢી આવી ભારતવર્ષ પર સ્થાયી અસર કરેલી છે છતાં તે બનાવની આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દ્રશી નોંધ મળતી નથી. રા. ગીરધરભાઈએ મરાઠી પરથી ગ્રીક લોકોનું વર્ણન અને રા. સા. મહીપતરામે ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ લખ્યા છે પણ એ પુસ્તકોથી આપણને સંતોષ થાય તેમ નથી.

ઇંગ્લાંડની રોમન રાજ્ય સાથે ઘણી વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. પણ તે રોમન રાજ્યનો ઇતિહાસ જાણવાને એક પુસ્તક આપણી પાસે નથી. પેરીક્લીસ અને સોક્રેટીસ, સીઝર અને સીસેરોના દેશ વિષે આપણે કંઈ ન જાણીએ એ ખરેખર શરમાવનારું છે. સોસાઈટી તરફથી તે બે દેશોના ઇતિહાસ લખવાનું કાર્મ સોંપાયું છે પણ તે પુસ્તકો તૈયાર થઈ ક્યારે બહાર પડશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.

ક્રાંતિ તો હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા બ્રિટિશ સામે ખાત્રી બીડી હતી; વળી ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને જગતના ઇતિહાસ પર ઉડી છાપ પાડેલી છે. ગુજરાતીમાં રા. યુનીલાલ મોદીએ ક્રાંસની ઉદયપાથલ વિષે અને એક પારસી મિ. ખોરીએ ફ્રેંચ-જર્મન લડાઈ વિષે એમ બે પુસ્તકો લખાએલાં છે. પણ ક્રાંસ દેશના સમગ્ર ઇતિહાસની જાણપ રહી જાય છે અને તે જાણપ મિ. ખોરી કે બીજા કોઈ એવા અધિકારના પુસ્તક પરથી પુરાવાની જરૂર છે.

જર્મનીનું નામ તો સૌ કોઈને પરિચિત થઈ ગયું છે. તેના ઉદય આધુનિક છે અને તેના ઇતિહાસમાંથી નાની મોટી દરેક પ્રજાને કંઈને કંઈ રીખવાનું મળે તેમ છે, છતાં જર્મની વિષે એક જ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે અને તે મરાઠી પરથી 'જર્મનીની ઉત્પત્તિ' એ નામે જ્ઞાનવર્ધક અંધમાળામાં છપાયું છે.

જર્મનીની જેમ જાપાન જેને પૂર્વના જર્મન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેમના વિષે મોટી રસો-જાપાની લડાઈ થયા પછી ત્રણ પુસ્તકો, રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ, મિ. શંકના અને રા. રા. છોટાભાઈ પટેલે લખેલાં બહાર પડ્યાં છે પણ, ઝોકોમાના 'પચાસ વર્ષનું જાપાન' કે એવા બીજા કોઈ ગ્રંથ પરથી એક નવા પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે.

રશિયાની સોવિએટ સત્તા જગતના રાજસાસનમાં એક નવીન અખતરો અજમાવી રહી છે; તે પૂર્વેના ઝારનો અમલ પણ વીસરાય તેમ નથી. એ દેશ વિષે એક નાનું પુસ્તક સોસાઈટીએ બહાર પાડેલું છે પણ તે દેશની શક્તિ અને સામર્થ્યનો તે ભાગ્યેજ કંઈ ખ્યાલ આપી શકે. રશિયાનો મામલો કામ ખેસતાં તેના ઇતિહાસ જગતને કંઈ નવું જ શિક્ષણ આપશે.

ચીનને તો આપણે પડોસી રાજ્ય કહી ચકીએ. જુના કાળથી આપણો તેમની સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમની બધી મોટી પ્રજાઓ ચીનમાં પોતાનો પગપેસારો મજબુત કરવાને અનેક પ્રકારના યત્ન આદરી રહી છે તે સમયમાં તે દેશનો માત્ર ઇતિહાસ જાણવાને પણ આપણે સાવ બેદરકાર રહીએ એ વાજબી નથી. ચીનની સંસ્કૃતિ વિષે એક નાનું પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે, તે જોવા જેવું છે.

આસુરી અને બાબી લોક, અને મેદી અને પારસી લોક, તેમના વિષે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ ગુજરાતમાં કેળવણીની શરૂઆતમાં મરાઠી પરથી બે નાના લેખો 'લખ્યા' હતાં. વડોદરા રાજ્ય તરફથી રા. બ. ગોવિંદભાઈએ 'પૂર્વ તરફના દેશોનો સુધારો' ને હાલમાં બહાર પડેલું 'પેલેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિ' એ પુસ્તકે છપાયાં છે. છતાં મધ્ય ઈ.સ. ન્યાંથી અનેક ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે તેના ઇતિહાસ, વિષે, આસિરિયા, બાબીઆ, અને પેલેસ્ટાઈનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે વાંચવાને એક સારા અને મોટા પુસ્તકની ઇચ્છા કોણ નહિ કરે?

માત્ર ધરાન વિષે પારસી ભાષાઓએ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો લખેલાં છે; તેમાં મિ. કાપડિયાનો 'પારસી સંસ્કૃતનતના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ' ત્રણ ભાગમાં, મિ. બરબેરેજ પાલનજીનો ગ્રંથ 'તવારિખે સાસાનિયન' મિરજ કાજરનો 'નામે ખુશરવાન' નામના ફારસી પુસ્તકનો અનુવાદ, મિ. અમનજી બહેરામજીએ લખેલી 'ધરાનની મુખતેસર તવારિખ' અને મિ. જમ-સેદજી શરામજીનો 'ધરાનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ' જેવા જેવા છે; તે પુસ્તકો પ્રાચીન ધરાનના ઇતિહાસનો સારો પરિચય કરાવે છે છતાં આધુનિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહેવાને સર પારસી સાધર્મીના ધરાનના પુસ્તકનો સાર ગુજરાતીમાં લખાવો ઘટે છે. ધરાન વિષે છેલ્લામાં છેલ્લું અને પ્રમાણભૂત પુસ્તક તે જ છે. વળી શિરદોસ્તીનું 'શાહનામું' ધરાનના ઇતિહાસના એક પુસ્તક તરીકે તથા એક મહાકાવ્ય તરીકે અને પારસીઓ હિંદમાં આવી વસ્યા તેની નોંધ કરતું કાવ્ય 'કિસ્સે સંજાબ' એ ખાસ વાંચવા જેવા છે. વળી પારસીઓની હકીકત નોંધતું 'પારસી પ્રકાશ' નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે, જે રેકર્ડ્સ માટે કિમતી છે. તેવાજ ધોરણે હિંદુઓની હકીકત નોંધ કરતું એક પુસ્તક યોગ્ય તો તે આવકારદાયક થઈ પડે.

છવંટે બેચાર છુટા છવાયાં પુસ્તકો નોંધ કરવા જેવાં રહી જાય છે. એક તો 'લંકાનો ઇતિહાસ', પણ તે પુસ્તક તદન નશ્વરું છે અને લંકા વિષે એક સાફ પુસ્તક રચા-

વાની જરૂર છે. રા. બ. વૈદના 'મહાભારત' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ રા. મોહનલાલ દવેએ કરેલો છે પણ તે પછી રા. બ. વૈદે મહાભારતનો 'ઉપસંહાર' એ નામે એક મોટું પુસ્તક મરાઠીમાં રચ્યું છે અને તેનો સાર ગુજરાતીમાં આપણે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'રામાયણ રહસ્ય', એ નામનું પુસ્તક પ્રો. રામદેવના પુસ્તકનો અનુવાદ છે અને તે રા. બ. વૈદના પુસ્તકથી નિરાળું છે. મહાભારતની નીતિ કથાઓ નામનું પુસ્તક બંગાળી પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું છે તે, વિદ્યાર્થી ભાષ્યોએ અવશ્ય વાંચવા જેવું છે.

મૃગશીર્ષ નામનું પુસ્તક 'ગુજરાતી ગ્રંથો' છાપ્યું છે તેમાં લોકમાન્ય તિલકે માનવ-જાતિનો મૂળ નિવાસ ઉત્તર ક્રિયમાં હતો, એ વાત ચર્ચવામાં આવેલી છે; પણ તે પછી હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ લા માં પ્રો. જાઇન્સે માનવ-જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઓસ્ટ્રેલિયા બોહોમિયામાં હતું એનો વાદ ઉભો કર્યો છે. પણ તે સંબંધમાં એક નવો વાદ પ્રો. અવિનાશચંદ્ર દાસે 'મગ્નેટિક ઇન્ડિયા' એ નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે. તેમણે માનવજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિન્દુસ્તાનના ઉત્તરભાગ શિવાલિકમાં હતું એ પક્ષ બહુજ અસરકારક અને આકર્ષક રીતે રજૂ કર્યો છે. તે પુસ્તક વાંચતાં આપણને આનંદ ઉપજે છે. તેમનો તે અભિપ્રાય વિદ્વાનોમાં એકદમ સ્વીકારાય કે નહિ એ જૂદો પ્રશ્ન છે, છતાં તે વિષે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે પુસ્તક નવો પ્રકાશ પાડે છે; અને તે વિચારગ્રંથિ આપણી સમક્ષ એક નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે.

અંતમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસને લગતાં જે જાણવા જેવાં અને મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો છે તેની આપણે ઉડતી તપાસ કરી ગયા. તે વિષયમાં આપણું બડોળ કેવું ને કેટલું છે અને ક્યાં અને કેવાં પુસ્તકોની ખામી છે તે પણ આપણે જોઈ લીધું. હવે તે પરથી આપણી સભા તે દિશામાં કેવાં પગલાં લઈ શકે તે વિચારવાનું રહે છે.

આ પરથી જણાઈ આવશે કે, આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તદ્દન નીરસ અને કંગાલ છે. અને તે શક્તિ ઉપયોગ પૂરતું લખાયું છે. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો અંગ્રેજી અને મરાઠીના અનુવાદો જ છે. ખરી રીતે આપણે અહિં ઇતિહાસના સાહિત્યનો વિકાસ જ થવા પામ્યો નથી તો પછી સ્વતંત્ર પુસ્તકો ક્યાંથી સંભવે? અને વળી જ્યાં સુધી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો સારી રીતે લખાયાં નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ગદ્ય ગૌરવભર્યું, જેમદાર અને આકર્ષક થવાની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે.

હવે આપણી પાસે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ જેથી તે સાધનોના નવેસર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું અને તે પર ચર્ચા કરવાનું કામ આપણી સભા ઉપાડી લઈ શકે.

છેત મહાભારતના કાળથી આપણા પૌરાણિક ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કારકાં હતુ પણ હજારો હિન્દુઓને આકર્ષી રહી છે પણ શ્રીકૃષ્ણજીવનની કથા અને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર મહાભારત, હરિવંશ અને ભાગવત છે. તે સિવાય ખીજી વિશેષ હકીકત મળતી નથી. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને રા. જીવનલાલ અમરશીએ 'કૃષ્ણજીવન' એ બે પુસ્તકો બંગાળી પરથી લખેલાં છે અને તે સારાં છે, પરંતુ ભાવિકોને તો રા. બ. વૈદનું 'કૃષ્ણજીવન' વધારે આકર્ષક અને આનંદદાયક માલમ પડશે.

તે પછી મૌર્યરાજ્ય ગુજરાતમાં હતું એમ સુદર્શન તળાવ પરના રૂદ્રદામાના લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સાળા પુષ્પગુપ્તને ગુજરાતનો સુબો નિમ્નો હતો અને તેણે સુદર્શન તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું. ગિરનાર પરના અશોકના શિલાલેખ જગપ્રસિદ્ધ છે. ઉપરના લેખમાંજ તેના પ્રતિનિધિનું નામ તુષ્યપ દર્શાવેલું છે. તે યવન વિદેશી નામ છે. ગુજરાતમાં મૌર્ય અમલ વિષે આથી વિશેષ હકીકત મળતી નથી પણ ગ્રીક એલસી મેગેસ્થનિસની નોંધ અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ચોતરફ પ્રસરેલો હતો અને મૌર્યસામ્રાજ્ય એ હિંદના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ છે.

મૌર્યવંશનો નાશ થતાં ગુજરાતમાં બાકટીઓ-ગ્રીક સત્તા જમી હતી એમ મિનેન્ડર અને એપેલોડોટસ વગેરેના સિક્કાઓ કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે તે પરથી માલમ પડે છે. અને તે હકીકતને ગ્રીકવૃત્તાંતો પુષ્ટિ આપે છે. મિનેન્ડરનું નામ-તો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં મિલિન્દ નામે અમર થઇ ગયું છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બાકટીઓ-ગ્રીક અમલના પુષ્કળ અવશેષો મળી આવે છે. એલેક્ઝાંડર સાથે આવેલા ગ્રીકોમાંના કેટલાક એશિયામાં વસ્યા હતા પણ ડો. દેવદત્તનું એમ માનવું છે કે, પૂર્વેથી બાકટીઓમાં ગ્રીક થાઈ હતું. આમ ગ્રીકોબાકટીયન અમલનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. બાકટીઓ-વિષે- પ્રો. રૉલિનસને એક ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું છે અને કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામાં એ વિષે એક જુદું જ પ્રકરણ આપેલું છે. તે પરથી બાકટીઓ-ગ્રીક અમલ વિષે પુરતી માહિતી મળે છે.

તે અરસામાં જ શક લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યા જેમાંનું એક ટાળું ગુજરાતમાં સત્તા જમાવી બેઠું અને તે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ નામથી ઝાળખાય છે. ક્ષત્રપો વિષે ઘણી ખરી માહિતી તેમના સિક્કાઓ અને કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા નાશિકમાંથી મળી આવેલા તેમના લેખો પુરી પાડે છે. તેઓ વિદેશી હતા છતાં બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાના દાખલા તેમના લેખોમાંથી મળી આવે છે. પાછળથી તેમનાં નામો પણ હિંદુ જેવાં લાગે છે. વળી ક્ષત્રપ લેખોમાં નાગરી લિપિ પ્રથમ વપરાયેલી જેવામાં આવે છે. અને તેમના સમયમાં નાગરી ગુજરાતમાં આવી વસ્યા એવી હકીકત હાલમાં બહાર પડેલા 'નાગરોત્પત્તિ' નામના પુસ્તકમાં જણાવેલી છે.

ગુજરાતમાં શકયુગનો આરંભ ક્ષત્રપોએ ચાલુ કર્યો. તે પ્રવર્તાવવાનું માન એકવાર નાહાપાનને અપાતું હતું પણ મિ. હુબરીલ તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મુકે છે અને બીજાં સાધનો પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે શકયુગ શરૂ કરવાનું માન કનિષ્કને ઘટે છે. ક્ષત્રપ સત્તાને એકવાર ત્રૈકુટકવંશના કચ્છરસેન તરફથી હખલ થઇ હતી પણ તે ઝાઝો વખત ટકી ન હતી. પણ આ આડ વાર્તા થઇ. ક્ષત્રપ વંશનો અંત તો શુભરાજ્યે આણ્યો હતો. લગભગ ચારસો વર્ષ ક્ષત્રપોએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું છતાં તેમના અમલ વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. તેમના સિક્કા પરથી તેમની વંશાવલી નક્કી કરવામાં આવી છે પણ તે કરતાં તેમના શિલાલેખો વધારે મહત્વના છે અને તે પરથી તે સમયની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉત્તરના ક્ષત્રપો સાથેના તેમના સંબંધ વિષે અથવા દક્ષિણના સાતકર્ણ સાથે થયેલા યુદ્ધ વિષે વિશેષ જાણવાની ઇતેખરી રહે છે જ. ક્ષત્રપો

વિષે પ્રો. રેપ્સને બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના તેમના સિક્કાઓની સમાલોચના કરતું એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. ડૉ. દેવદત્તે કચ્છમાંથી મળેલા નવા લેખો તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે, તે પરથી જ પ્રો. હંશીલ નાહાપનનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મૂકે છે. આમ ક્ષત્રપો વિષે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં છે કે તે પરથી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નવેસર અને તે સારી રીતે લખી શકાય. આપણે ઇચ્છીશું કે એકાદ સમાસદ તે કામ હાથ ધરશે.

ગુપ્ત અમલ મૌર્યસામ્રાજ્યની જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. તે રાજ્યએ પ્રતિભાશાળી હતા અને તેમને ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમાંના સમુદ્ર-ગુપ્તને તો પૂર્વના નેપોલિયનની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ આ રાજ્યે કરેલા ગુજરાતના વહીવટ વિષે આપણે બહુ ઓછું જ જાણીએ છીએ. વળી તે અમલ ગુજરાતમાં લાંબો સમય રહ્યો ન હતો. દુશ્મોના હુમલા શરૂ થયા તે સાથે જ્યાં ત્યાં અંધાધૂંધી વ્યાપી રહી. આ દુશ્મોની ચઢાઈ વિષે ગયે વર્ષે રા. બ. કેશવલાલ મુવે એક વિદ્વાતપૂર્ણ બાપણ આપ્યું હતું તે એ સમયનો ઇતિહાસ સમજવાને બહુ મદદગાર થાય એમ છે.

તે અરસામાં વલ્લભી અને ગુજ્જરોએ દેખાવ દીધો. છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભી રાજ્ય પૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતું. ચીના સાધુ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે તે રાજ્ય વિષે કિમ્તી માહિતી આપી છે. સમ્રાટ હર્ષે તો પોતાની કુંવરી વલ્લભીરાજને આપી તે રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો, પણ તે વંશ કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે વિષે અનેક તર્કવિતર્ક ચાલે છે. વખતે આરબોએ તે રાજ્યનો નાશ કર્યો હોય, માત્ર તેમના તામ્રપત્રો સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે, જે તે કાળનો રાજવહીવટ જણાવતો કિમ્તી સાધન પુરાં પાડે છે.

ગુજ્જરોનું નામ કવિશ્રી બાણના હર્ષચરિતમાં પહેલ વહેલું મળી આવે છે અને બીજાં સાધનો પરથી એમ જણાય છે કે ગુજ્જરોનું રાજ્ય પ્રથમ રજપૂતાણામાં હતું અને શ્રીમાલ તેની રાજધાની હતું. ગુજ્જરો કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ હજી ચર્ચાર્પદ પ્રશ્ન છે. ગુજ્જર અને રાષ્ટ્રકૂટોના લેખો પરથી માલમ પડે છે કે પાછળથી ગુજ્જરો કનોજમાં જઈ વસ્યા હતા તે તેમને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો સાથે વારંવાર યુદ્ધ થતાં હતાં. વળી તે સમયના આસપાસનાં નાનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોયો છે. આ ગુજ્જરોમાંનું એક ટાણું એમ દહેવાય છે કે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યું હતું અને તે દક્ષિણના ચાલુક્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને બીજાં એક ભાગ જે ગુજરાતમાં આવી રહ્યો તે સોલંકી દહેવાય છે. તે પૂર્વે ગુજરાતમાં આવડા વંશની હકીકત જૈન ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે પણ તેની પૂરતી રૂપે બીજાં કોઈ સ્વતંત્ર આધાર મળતો નથી. તે આવડાઓ ગુજ્જરોની એક શાખા હતી અને તે એક નાંતું ખંડિયા રાજ્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે.

ગુજ્જરો વિષે ડૉ. દેવદત્તે એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખેલો છે તેમાં મિ. હુર્નેલે કેટલોક ઉમેરો કરેલો છે. કનોજના ગુજ્જર રાજ્ય વિષે સર વિન્સન્ટ સ્મિથનો નિર્બંધ ખાસ કિમ્તી છે અને ગુજ્જરો ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ગ્રીવરસનેનો પહારી અને-ગુજ્જરો બાપા પરનો લેખ સારી માહિતી આપે છે. રા. બ. વૈદ્યે 'મધ્યકાલીન

ભારતમાં શ્રીમાલના ગુજરાતે વિષે થોડુંક લખેલું છે પણ બીજા ભાગમાં હું માત્ર હું કે તેઓ તેમના વિશે વિશેષ હકીકત આપશે.

સોલંકીના અમલ પૂર્વેના ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે હિંદનાં મોટાં રાજ્યો સાથે સંકળાયેલો રહે છે. ગુજરાતના ક્ષત્રિયો માત્ર હાકિમો હતા અને ઉત્તરની મુખ્ય સત્તા સાથે તેમનો સંબંધ હતો. તે પૂર્વે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હકીકત ઉપર નોંધેલી છે અને ક્ષત્રિયો પછી આવનાર ગુપ્ત રાજ્યે ઉત્તરમાંથી પોતાની સત્તા અહિં વિસ્તારી હતી. વલ્લભી રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળો હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ બહારથી આવ્યા હતા એવી દંતકથા છે. અને વળી તે વખતે હર્ષની સત્તા સર્વોપરિ હતી. આ બધી હકીકત વિચારતાં ગુજરાતે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ભોગવ્યું હોય અને પોતાની સત્તા વિસ્તારી હોય એવું બહુ ઓછું જાણવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતનો ઉદય સોલંકી સાથે શરૂ થાય છે. સોલંકીના આવ્યા પછી આ દેશનું ગુજરાત નામ પડે છે. તેમના સમયમાં ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે બહાર આવે છે અને તેઓ ગુજરાતનો વાવટો ચારે દિશાઓમાં ફરકાવે છે, અને એક બળવાન રાજ્ય તરીકે ગુજરાતની કીર્તિ વધારે છે.

સોલંકીના ઇતિહાસ માટે તે સમયમાં લખાયેલા જૈન ગ્રંથો જેવા કે દ્રાશ્ય, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત્ર, રત્નમાળ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડે છે. અને તે બધા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં છપાયા છે. વળી સોલંકીઓના થોડાક-ત્રણ-ચાર તામ્રપત્ર મળેલાં છે અને મૂળરાજે બોલાવેલા ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોનું ‘ઔદિચ્ય પ્રકાશ’ તપાસવા જેવું છે. શાળેંગાર અને લાખાપુલાણી-સાથે સોલંકીઓને યુદ્ધ થયેલાં તેના અનેક દોહરા અને સોરઠા કચ્છ દાકિયાવાદમાંથી મળી આવે છે. એ કંઈક સાહિત્ય પણ સંગ્રહાવાની અને વિચારવાની જરૂર છે. એ સમયમાં મહમદ ગીઝનવીએ સોરઠી સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી હતી તેની હકીકત દારસી ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. સદ્ગત મિ. ફરકરિયાએ સોમનાથનું લિંગ પોહું કે નક્કર હતું તે વિષે ભારે વાદ ઉઠાવ્યો હતો, તે પણ આ સંબંધમાં જેવા જેવા છે.

તેજ પ્રમાણે તેમના પછી ગાદીએ આવેલા વાઘેલાઓ વિષે સામેશ્વરજી કીર્તિકૌમુદી અને વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર, જે સોસાઈટીએ છપાવ્યાં છે તે વાંચવા જેવાં છે. એ સિવાય ગાયકવાડ પૌર્ણત્ય સીરીઝમાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે જે તે સમય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. દેવગિરિના ચાદવો સાથે. ગુજરાતને પૂર્વે સંબંધ હતો તે સિંહણે ભરૂચ પર કરેલી ચઢાઈ જેની નોંધ હમીરખાન પુસ્તકમાં થઈ છે તે પરથી માલમ પડે છે. વળી વાઘેલાઓનો એક લેખ ઇડરના મોરલીધર મંદિરમાંનો જે સ્વર્ગસ્થ તનમુખરામબાઈએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એડીટ કર્યો હતો તે પણ વાઘેલા વિષે ઉપયોગી હકીકત આપે છે.

આમ તે કાળ માટે સાધનો કે પુસ્તકોનો ટોટો નથી. માત્ર તે બધાં સાધનોનો નવેસર અભ્યાસ, સમાલોચના અને વિવેચન થવાની જરૂર છે.

દરણુ વાઘેલાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો એ તો જાણીતી વાત છે પરંતુ તે ચઢાઈએ ગુજરાત પર કેવી અસર કરી હતી તેનું આજેહુબ વર્ણન આપણને ‘કાં-હાકે પ્રબંધ’માંથી મળી આવે છે. આ અસરમાં ઉત્તર ગુજરાતના શહેરો તુટી પ્રગ્ન દક્ષિણ

તરફ વધતી આવી અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનરામે તેને 'બ્રમણ્યુગ' કહ્યો છે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને રા. ભણિલાલ વ્યાસે એડિટ કરેલા 'વિમલ પ્રબંધ'માંથી મળે છે.

સન ૧૮૧૨ માં મુસલમાની રાજ્ય અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં દિશ્વીના સુઝતાનેની સત્તા ચાલતી અને તે ખીલજ અને તથાલખ પાદશાહોની હકીકત ધસિયટ અને હાસેનનાં પુસ્તકોમાં, જેનો સાર સ્ટેનલી પુલે 'મધ્યકાલીન ભારત' (Medieval India) માં આપ્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે.

ગુજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસ માટે તો આપણી પાસે 'મિરાતે સિફદરી,' 'મિરાતે એહેમદી,' 'ફિરિસ્તા,' અને ખીજા ગ્રંથો છે. પૂર્વે કવિ બાળાશંકરે તે ફારસી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ આદર્યો હતો પણ તેવું કશું પરિણામ આવ્યું ન હતું. અત્યારે ઉપર જણાવેલાં ફારસી પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ જે કે અપૂર્ણ છે છતાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા છે. તે સિવાય અમદાવાદની સલ્તનતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં સિંકાઓ પણ મદદગાર થાય છે અને યુરોપી પ્રવાસીઓની નોંધ કિમતી ઉમેરો કરે છે. અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા ફારસી તવારિખોના જે ઇંગ્રેજ અનુવાદ થયા છે તે જોઈએ તેટલા સતોષકારક અને ખાતરીવાળા નથી. તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી ગયેલી છે તેથી તે પુસ્તકોના નવા અનુવાદ ગુજરાતી કે ઇંગ્રેજીમાં કોઈ સારા ફારસી અભ્યાસીને હાથે થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે ઇંગ્લીશ કે જર્મનાય સરકાર જેવો કોઈ ગુજરાતી અભ્યાસી તે ખામી પુરી પાડે.

મોગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ જણાવવાને તો સાધનોની ખોટ નથી. તેમણે બાંધેલા મહેલો, મસીદો, કિલ્લા અને મિનારા તે રાજ્યની ભવ્યતા અને ગૌરવની સાક્ષી પુરે છે; અને તે સમયની સમાજસ્થિતિનો ઇતિહાસ 'આઇ-ને-અકબરી' પુરો પાડે છે. તે ગ્રંથમાં ગયે વર્ષે યો. મોલેરે 'અકબરના સમયનું હિંદ', એ નામનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તે જોવા જેવું છે. જહાંગીરનામું, અર્નિયર અને ટેવર્નિયરનાં પ્રવાસપુસ્તકો, મનુસીની નોંધ અને ઔરંગઝેબના કાગળો અને ખીજાં તવારિખનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડે એવાં છે.

મોગલોની પડતી થતાં ગુજરાતમાં મરાઠા અને પેશ્વાનું જોર જામ્યું, પણ તે સમયમાં અશાંતિ અને અંધાધુની જાદે હતાં. પેશ્વાના દૃષ્ટરોમાંથી અને ખીજાં સાધનો પરથી તે કાળનો ઇતિહાસ સારી રીતે ઉપજવી શકાય તેમ છે.

સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સોયે તંહનામું થતાં અંગ્રેજ સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાયી થઈ. બ્રિટિશ સમયનો ગુ. ઇતિહાસ તદ્દન આધુનિક છે; તેને માત્ર સો વર્ષ થયાં છે. તે ઇતિહાસ પ્રગ્વિકાસની દૃષ્ટિએ લખાય તે અગત્યનું છે. છેલ્લાં સો વર્ષમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે જુદી જુદી દિશામાં આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ અને અત્યારે આપણી સ્થિતિ શી છે, તે જણાવવાને ગીલ્પર્થસ્વેટરના 'મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇંગ્લાંડ'ની જેમ આધુનિક ગુજરાતનો એક સારો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. તેને માટે સાધનો બહોળાં અને વિધ વિધ પ્રકારનાં છે. વર્તમાન, ભૂતકાળ જોડે જોડાયેલું છે અને બવિધ્યનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સહાયભૂત થાય એમ છે.

ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા

[પંડિત સુખલાલ સંઘવી.]

ચોંતી વિચારશીલતાનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારે તેઓના વિચારની સરણિ અને વિચારના વિષયો તપાસવા જોઈએ. અનેક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયોમાં આર્યોની બુદ્ધિ દોડી છે. આ લેખમાં તે બધા વિષયો ઉપરના તેઓના વિચારની મોંઘ લેવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ લઘુ લેખદ્વારા એટલુંજ પ્રદર્શન કરવા ધારેલ છે, કે કાળના સંબંધમાં આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વખત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું.

વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્ત્વ

જગતની વિવિધતાનું જાણણુ બુદ્ધિના જાણણુ કરતાંયે ઘણું છે. તેથી હજુ સુધી બુદ્ધિ જગતની વિવિધતાનો પાર પામી શકી નથી, પણ તે પાર પામતો તો અલક્ષિત કાળથી મથ્યા કરે છે. મનુષ્યજાતિની બુદ્ધિએ અનેક વિવિધતા સાથે એ પણ વિવિધતા જોઈ કે એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ દેખાય છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ નજરે પડે છે. એક જ દેશમાં એક જ વખતે જાતજાતનાં જંગલો કે અનાજોનો પાક એક સરખો નથી આવતો. હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં અમુક જાતનાં ફળોની પ્રધાનતા હોય છે, તો વસંત અને ધીમમાં બીજા જાતનાં જંગલો, જ્યારે વર્ષા અને શરદ ઋતુમાં કાંઈ ત્રીજા જાતનાં જંગલો ઉત્સવ હોય છે. એક વખતે જુવાર, ખાજરો વગેરે ધાન્યો ખેતરોને શણગારે છે, ત્યારે બીજા વખતે ઘઉં, ચણા વગેરે સ્પર્ધાથી તે કામ કરે છે. એક વખતે ગરમી કપડાંને લેતાં રોકે છે, જ્યારે બીજા વખતે કેટલોક વખત ખોરાક સિવાય ચલાવી શકાય પણ કપડાં સિવાય ચલાવી શકાતું નથી. એક વખત એવો હોય છે કે જ્યારે મેઘનું દર્શન પ્રત ખાતર પણ દુર્લભ હોય છે, ત્યારે બીજા વખત એવો પણ આવે છે કે સૂર્યદર્શનના નિયમવાળાઓને કેટલાક દિવસો સુધી તેનું દર્શન ન થવાથી ઉપવાસ કરવા પડે છે. આપ્રાકૃતિક ફેરફારોના મૂળ કારણ તરીકે અત્યારના શાકેડો ભલે તાપક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની ભિન્નતા સ્વીકારે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું હતું કે આ દેખાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપક્રમ કે હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબેલાં નથી. તે ઉપરાંત પણ બધાં પરિવર્તનોનું કાંઈ ખાસ કારણ હોતું જોઈએ; એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની બુદ્ધિ પરિવર્તનોના પુત્રાસો કરી શકતી નહિ. અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાળતત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનમાં દાખલ થયો, અને તેણે મતભેદની અનેક પાઘડીઓ પહેરી. ભારતવર્ષ તાત્ત્વિક વિચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે; ખાસ કરીને પરોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં તો તે એટલું જ છે. એટલે આજે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું કે કાળના સંબંધમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શું કહે છે.

કાળના સંબંધમાં દર્શન-ભેદ

ભારતીય દર્શન મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાય છે: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક. વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદ અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિચારણાનાં છૂટાં છવાયાં બીજ છે. પણ તેમાં તે વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, ક્રમબદ્ધ અને સંયુક્તિક દર્શનોનું રૂપ પ્રાપ્ત નથી દીધું. તેથી જ આપણે વેદ કે ઉપનિષદોમાંથી કાળતત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ મેળવવા અસક્ત છીએ. એ માન્યતાઓ મેળવવા દર્શનકાળ તરફ આવવું જોઈશે, અને દર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું પડશે. વૈદિક-દર્શનનોના સંપૂર્ણ રીતે જ ભાગ કરવામાં આવે છે: વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. કાળતત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે એ જ દર્શનોના એ વર્ગો કરવા ઉચિત છે: પહેલા વર્ગને સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી અને બીજાને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદીના નામે ઓળખીશું.

(અ) પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વમીમાંસાનો સમાવેશ છે.^૨

૧. કૌશીતકિ, છંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, મૈત્રી આદિ અનેક ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે. તે બધા પ્રસંગો વાંચનાર અને વિચારનારને આ માફક થન સ્પષ્ટ થશે. 'કાળ' શબ્દના પ્રયોગનાં સ્થળો માટે 'ઉપનિષદ વાક્ય કોશ' જોવો.

૨. પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિકદર્શન સાથે ન્યાયદર્શન અને પૂર્વમીમાંસાને સંબંધવાનું કારણ એ છે કે તે બન્ને દર્શનો પ્રમેયના સંબંધમાં મુખ્યપણે વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનાં અનુગામી છે. ન્યાયદર્શનનો પ્રધાન વિષય પ્રમાણ-ચર્ચાનો છે. તેમાં પ્રમેય-ચર્ચા છે ખરી પણ ક્રમ તે સંસાર અને મોક્ષના કાર્ય-કારણભાવને સમજાવવા પૂરતી છે. (આ માટે જુઓ "આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થયુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપવર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્"—ગૌતમસૂત્ર, અ. ૧, આ. ૧, સૂ. ૧, પૃ. ૮૮ (ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ.) સમગ્ર જગતના પ્રમેયોની ચર્ચામાં તે ઉત્તરું નથી. તે બાબતમાં તેણે વૈશેષિકના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લીધા છે. વૈશેષિકદર્શન મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે. તે ચર્ચા પ્રમાણ-ચર્ચાની પ્રધાનતાવાળા ન્યાયદર્શનને સર્વથા માન્ય છે. આ જ કારણને લીધે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોનો ભેદ ક્રમે ક્રમે મટતો ગયો છે. અને તેથી જ ન્યાયશાસ્ત્ર એ નામ સાંભળતાં જ તે બન્ને દર્શનો ખ્યાલમાં આવે છે. ઉક્ત બન્ને દર્શનોના મૂળ સૂત્ર-અથો ઉપર તદ્દન બિન્ન બિન્ન દીકા-અથો હોવા છતાં પાછળથી કેટલાક નૈયાયિકોએ એવા ન્યાય-વિષયક અથો રચેલા છે કે જેમાં વૈશેષિકદર્શનની પ્રમેય-ચર્ચા અને ન્યાય દર્શનની પ્રમાણ-ચર્ચાનો સંગ્રહ કરી બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી દીધેલું છે. આ જગતના અથોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન તત્ત્વચિંતામણિનું છે. તેના કર્તા ગંગેશ ઉપાધ્યાય નવીન. ન્યાયશાસ્ત્રના સ્વધાર કહેવાય છે. જે કે ગંગેશ ઉપાધ્યાયના પહેલાં પણ ઉદયનાચાર્યે કુસુમાંજલિ વગેરે પોતાના અથોમાં વૈશેષિક અને ન્યાય બન્ને દર્શનોની માન્યતાનું સંધાન કરેલું છે, પણ તે સંધાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ દીધેલું હોવાથી તેનું માન તેઓને ધટે છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાય પછીના નૈયાયિકોમાં ઉક્ત બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી ન્યાયઅથ લખનાર તર્કસંગ્રહના પ્રણેતા અન્નભટ્ટ અને સુક્રતાવલિના રચયિતા વિશ્વનાથ તર્કપ્રયાનન એ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વમીમાંસા એ ઉત્તરમીમાંસાનું પૂર્વાગ અને નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. ખરૂં પણ તેનું કારણ એ નથી કે તે ઉત્તરમીમાંસાના પ્રમેયો સ્વીકારતું હોય. તે પ્રમેયના વિષયમાં વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનને જ મુખ્યપણે અનુસરે છે. (ઉદાહરણાર્થ-તેની 'હ્રિય' સંબંધી

(વ) ખીજવર્ગમાં બાકીનાં ત્રણ એટલે સાંખ્ય, યોગ અને ઉત્તરમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.^૧

અ-(૧) વૈશેષિકદર્શનના પ્રણેતા કણ્વાદ ઋષિએ કાળતત્ત્વને અંગે ચાર સૂત્રો રચ્યાં છે.^૨ તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં કાળતત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા કેટલાંક લિંગો વર્ણવ્યાં છે. તે કહે છે કે અમુક વ્યક્તિ અમુક વ્યક્તિથી જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે, તેની પ્રતીતિતું મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિતું મુખ્ય કારણ કાંઈ તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોતું જોઈએ. આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે કાળ. પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં તે ઋષિ કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે, નિત્ય માને છે, એક માને છે અને સકળ કાર્યોના નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

માન્યતા વાંચો તત્ત્વ દ્વિવિધમ્, વાહ્યમભ્યન્તરં ચ, વાહ્યં પદ્મવિધં ઘ્રાણરસનચક્ષુ-સ્ત્વક્ષ્ત્રોષ્રાત્મકમ્ । આન્તરં ત્વેકં મનઃ । તત્રાદ્યાનિ ચત્વારિ ચ પૃથિગ્વ્યન્તેજો-વાયુપ્રકૃતીનીત્યક્ષપાદદર્શનવદમ્યુપગમ્યન્તે । ઓષ્ઠં ત્વાકાશાત્મકં તૈરમ્યુ-ગતમ્ । વયં તુ-‘દિશઃ ઓષ્ઠં’ इति दर्शनाद्दिग्भागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं ઓષ્ઠમાચક્ષ્મહે ॥” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૪, સૂ. ૪, પૃ. ૩૬ જૈમિનિસૂત્ર-શાસ્ત્ર-દીપિકા). પૂર્વમીમાંસા કર્મકાંડવિષયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતું હોવાથી, તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત દર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. તેજ કારણથી તે તેનું પૂર્વાંગ યા નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. પ્રમેયની માન્યતામાં તે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે. એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વમીમાંસા આત્માનું અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમાં નૈયાયિકાની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે શુભોનો નાશ અને આનંદનો અભાવ માને છે.

(વાંચો “મુક્તિસ્વરૂપમ્—કિમિદં? સ્વસ્થ इति, ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्तानपहाय यदस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिसत्ताद्रव्यत्वादि तस्मिन्नवतिष्ठत इत्यर्थः । यदि तु संसारावस्थायामविद्यमानोऽप्यानन्दो मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते ततो जनिमत्वादनित्यो मोक्षः स्यात्” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, શાસ્ત્રદીપિકા ઉપર રામકૃષ્ણપ્રણીત મુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પૃ. ૪૬). ત્યારે વેદાંત દર્શન પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સકલ પ્રમેયોને માત્ર માયિક કહે છે, અને મોક્ષમાં અખંડાનંદ માને છે.

૧. ખીજ વર્ગમાં સાંખ્ય સાથે યોગને રાખવામાં આવ્યું છે, તે તો સમજાય તેવું છે. કારણ યોગદર્શન સર્વાંશે સાંખ્યદર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે. તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ શકત ઉપાસનાની અને જ્ઞાનની ગૌણ પ્રધાનતાને આભારી છે, પણ વેદાંતદર્શન જે પ્રમેયની બાબતમાં સાંખ્યથી ખિલકુલ જુદું પડે છે તેને સાંખ્યદર્શન સાથે રાખવાનું કારણ એ છે કે આત્મા આદિ પ્રમેયોના સ્વરૂપના વિષયમાં તે બન્નેનો પ્રબળ મતભેદ છતાં કાળના વિષયમાં તે બન્ને સમાને છે.

૨. “अपरस्मिन्नपां युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ द्रव्यत्व-नित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ तत्त्वं भावेन ॥ ८ ॥ नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥” વૈશેષિક દર્શન, અ. ૨, આ. ૨. (યુગરાતી ગ્રેસ).

(૨) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ઋષિએ, કણ્ઠાદ ઋષિની પેઠે પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે કાળતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા કાંઈ પણ કશું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણ્યની જ ચર્ચા કરે છે, અને પ્રમેયની બાબતમાં વૈશેષિકદર્શનને અનુસરે છે. છતાં તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગવશ દિશા અને કાળને નિમિત્ત કારણરૂપે વર્ણવી^૧ એમ સૂચન કર્યું છે કે તેઓ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં વૈશેષિકની માન્યતાને મળતા છે. (૩) પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા જેમિનિ ઋષિએ પોતાના સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વ સંબંધી કાંઈપણ ઉલ્લેખ કરી નથી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે; અને તે એ કે તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડવિપયક વૈદિક મંત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. છતાં પૂર્વમીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસાર્થ મિશ્રની 'શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની દીકા યુક્તિરંતેહપ્રપૂરણી સિદ્ધાન્તચંદ્રિકામાં પં. રામકૃષ્ણે^૨ કાળતત્ત્વ સંબંધી મીમાંસક મત બતાવતાં વૈશેષિકદર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. હકત તેઓ વૈશેષિક દર્શનથી એટલી જ બાબતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિકો કાળને પરાક્ષ માને છે અને તેઓ મીમાંસકને મતે કાળને પ્રત્યક્ષ માને છે.

ચ-(૧) સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળતત્ત્વ બે છે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ બે સિવાય કોઈ તત્ત્વ તે દર્શનમાં સ્વતંત્ર સ્વીકારાયેલ નથી. આકાશ, દિશા અને મન સહ્યાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેથી તે દર્શનમાં 'કાળ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. તે દર્શનપ્રમાણે કાળ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સૂચન અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિનો વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત બધા કાળસાધ્ય બ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્યદર્શન કરી લે છે. એ હકીકત સાંખ્યદર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.^૩ (૨) યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્વલ્પ પણ સૂચન કર્યું નથી; પણ તે દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર વ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાદના બાવનમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રસંગે કાળતત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે. જે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાંખ્યદર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તે કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ આદિ લૌકિક કાળવ્યવહારો યુદ્ધિકૃત છે-કલ્પનાજનિત છે. તે કલ્પના કણોના યુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલી છે. કણ એ વાસ્તવિક છે. પણ તે મૂળતત્ત્વ રૂપે નહીં. માત્ર કોઈ પણ મૂળતત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિણામનો યુદ્ધિકૃત પણ બીજો વિભાગ ન યદ્યપિ તેના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ કણ છે. તેથી કણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-“એક પરમાણુને પ્રથમ પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં જોડેલો વખત વીતે છે તેજ વખતનું અર્થાત્

૧. જુઓ “દિગ્દેશકાલાકાશેષ્યવ્યેયં પ્રસદ્ધઃ” અ. ૨, આ. ૧, સૂ. ૨૩, પૂ. ૨૫૪ (ચૌખમ્મા સીરીઝ). ૨. “નાસ્માકં વૈશેષિકાદિવદમત્યક્ષઃ કાલઃ કિન્તુ પ્રત્યક્ષ યવાસ્મિન્ક્ષણે મયોપલબ્ધ હત્યનુભવાત્ । અરૂપસ્યાપ્યાકાશયત્મત્યક્ષત્વં મવિષ્યતિ ।” અં. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, પૂ. ૪૫.

૩. “દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ” સાંખ્યમયચ્ચન, અ. ૨, સૂ. ૧૨.

૪. આ જ પરમાણુની ગતિનો દાખલો પ્રવચનસારમાં આચાર્ય કુંદકુંદે આપેલ છે અને તેના દીકા ગ્રંથોમાં તે જ વાત સ્પષ્ટ થયેલ છે. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬ આદિ.

પરમાણુપરિમાણુ દેશના અતિક્રમણમાં લાગતા વખતનું નામ 'ક્ષણ' છે. આ રીતે જોતાં ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાનો અવિભાજ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગદર્શનમાં સાંખ્યદર્શનસમ્મત જડ પ્રકૃતિતત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલ છે. તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોય તેને ક્રિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગદર્શન કે સાંખ્યદર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત કારણ તરીકે વૈશેષિકદર્શનની પેઠે કાળતત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન-સ્વતંત્ર નથી સ્વીકારતા, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે. (૩) 'ઉત્તરમીમાંસા' આ દર્શન, વેદાંતદર્શન યા ઔપનિષદિક દર્શનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ બાદરાયણે ક્યાંક એ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ તે દર્શનના પ્રધાન વ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યા-જનિત સાબીત કરેલ છે. તેથી જ શંકર વેદાંતનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં એટલો છે કે "બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિચ્યા" આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે રક્ત કાળને જ નહીં પણ આકાશ, પરમાણુ આદિ તરવેને પણ સ્વતંત્રતા મોટે સ્થાન જ નથી. જે કે વેદાંત દર્શનના અન્ય વ્યાખ્યાકારો રામાનુજ, નિંબાર્દે, મધ્વ અને વલ્લભ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શંકર સિદ્ધાંતથી જૂદા પડે છે, પણ તેઓના મતભેદનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આત્માનું સ્વરૂપ અને જગતની સત્યતા કે અસત્યતા એ છે. કાળતત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી તે બાબતમાં વેદાંત દર્શનના બધા વ્યાખ્યાકારો એકમત છે.

શ્લ—વૈદિક દર્શનની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતાઓ જોયા બાદ જૈનદર્શન તરફ નજર આવે છે. અને પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનદર્શન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી છે કે અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી? આનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર એટલો જ મળે છે કે જૈનદર્શનમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની માન્યતાના બંને પક્ષો સ્વીકારાયા છે. જોકે વખત જતાં જૈન-સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું, પણ તેનાં ઉત્થાનનાં ખીજ પૂર્વ-દેશ બિહારાન્તર્ગત મગધ પ્રદેશમાં જ રોપાયેલાં. ઉપર્યુક્ત વૈદિક છ-દર્શનોના સૂત્રકારો પણ મોટે ભાગે મગધની સમીપના મિથિલા દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની માત્ર ક્ષેત્રવિષયક જ સમાનતા નથી પણ તેઓની સમાન-કાલીનતા પણ નિશ્ચિત છે. આ સમાનક્ષેત્રતા અને સમાનકાલીનતાનો પ્રભાવ જૈનસાહિત્યમાં ઉપસખ્ય થતા કાળતત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે તપાસી જોઈએ કે જૈનદર્શનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર અને ન માનનાર એ બે પક્ષો ક્યાં ક્યાં ઉલ્લિખિત થયેલ છે. તે ઉપરાંત એ પણ જોવું બાકી રહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે કાળનું જેવું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, જૈન સાહિત્યના ઉક્ત બંને પક્ષોએ પણ તેવું તેવું સ્વરૂપ જ વર્ણવ્યું છે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર છે?

આ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યા પહેલાં એક વાત ખાસ જણાવી દેવી યોગ્ય છે, અને તે એ કે જૈનદર્શનનું સાહિત્ય શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે શાખાઓમાં વહેંચાય ગયું છે. જ્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળતત્ત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત બંને માન્યતાઓ મળે છે, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ફક્ત કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર એક જ પક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી,^૧ ઉત્તરાધ્યયન,^૨ જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના^૩ આદિ આગ-
મેમાં કાળ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બન્ને પક્ષો ઉલ્લિખિત થયા છે. દિગંબરીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં
પ્રવચનસારમાં^૪ સ્વતંત્ર કાળતત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં
વિશેષઆવશ્યકભાષ્ય,^૫ ધર્મસંગ્રહણી^૬ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ^૭ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બન્ને
પક્ષો નિર્દિષ્ટ છે. દિગંબરીય મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થની^૮ ત્રણ ટીકાઓ^૯ (સર્વા-
ર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક), ગોમ્મટસાર^{૧૦} આદિ ગ્રંથોમાં એ પૂર્વોક્ત એક જ પક્ષ
જણાય છે. શ્વેતાંબરીય અર્વાચીન સાહિત્યમાં વ્યંગુણપર્યાયનો રાસ,^{૧૧} યુક્તિપ્રબોધ,^{૧૨}
લોકપ્રકાશ^{૧૩} આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બન્ને પક્ષો પોપાયેલા છે.

ખીન્ને પ્રથમ કાળતત્વના સ્વરૂપને લગતો છે. વૈદિકદર્શનસ્વીકૃત કાળતત્વ સંબંધી
ઉક્ત બન્ને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે, એટલા પૂરતુ એ બન્ને દર્શનોત્તુ સામ્ય છતાં સ્વરૂપની
બાબતમાં જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનોથી બિલકુલ જુદું પડે છે. સ્વરૂપ સંબંધી અનેક
માન્યતાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે. તેની વિવિધતા જોતાં પરોક્ષ વિષયમાં મનુષ્યની શુદ્ધિ
દ્રષ્ટાનાં કેવાં ચિત્રણો આલેખે છે, તે વાત વધારે સાબીત થાય છે. બ્યારે વૈદિક
સ્વતંત્ર કાળપક્ષ કાળને એક વ્યાપક અને નિત્ય માને છે ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાળતત્વ-
પક્ષમાં ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાળને અણુમાત્ર અને એક
સ્વીકારે છે.^{૧૪} બીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળ એક તત્વ છતાં મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણુ છે, અણુ-

૧. જુઓ શતક ૨૬, ઉદ્દેશ ૪, સ્. ૭૩૪, પૃ. ૭૩.

૨. અધ્યયન ૨૮, ગાથા ૭-૮, પૃ. ૬૬૮. ૩. પદ ૧, સૂ. ૩, પૃ. ૮. આ
સર્વે આગમે સુરતના દેવચંદ લાલભાઈ તેમજ આગમેદ્ય-સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ
છે. ૪. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬, ૪૭, વગેરે. ૫. ગાથા ૯૨૬ તથા ૨૦૬૮-આ ગ્રંથ
જિનભદ્ર ગણી ક્ષમાગ્રમણે રચેલ છે. તેઓ હરિભદ્ર સૂરિના પહેલાં નિકટવર્તિ થયેલા મનાય
છે. ૬. આ ગ્રંથ આડમી નવમી શતાબ્દીમાં થયેલ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ રચેલ છે. જુઓ
ગા. ૩૨ તથા મહાયગિરિ ટીકા. ૭. જુઓ અ. ૫, સ. ૩૮-૩૯, ભાષ્યવ્યાખ્યા શ્રીસિદ્ધ-
સેન કૃત. ૮. આ ગ્રંથને શ્વેતાંબર, દિગંબર બન્ને સંપ્રદાય પ્રમાણુ તરીકે એક સરખી
રીતે સ્વીકારે છે, જોકે બન્ને સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સૂત્રો ઓછાં વર્તાં છે અને પરિવર્તન
પણ પામ્યાં છે. કેટલેક સ્થળે સૂત્રમાં વિશેષ ભિન્નતા ન હોવા છતાં પણ બન્ને સંપ્રદાયના
વ્યાખ્યાકાર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણુ તે તે સૂત્રોનો જુદો જુદો અર્થ કર્યો
છે. તેના ઉદાહરણુ રૂપે કાળ સંબંધી સૂત્રો ઉપરની જેડ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ કરેલ વ્યાખ્યા
જેવા જેવી છે. ૯. અ. ૫, સ. ૩૯-૪૦ ઉપરની ત્રણ વ્યાખ્યા. ૧૦. જુઓ જીવદાંડ.
૧૧. આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં સત્તરમા-અઠારમા સૈકામાં થયેલ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ
રચેલ છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને સંપ્રદાયોની કાળ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ
વિચારણુક વર્ણવાયેલ છે. આ વિષયના જીજ્ઞાસુ માટે આ એકજ ગ્રંથ પર્ણામ છે. જુઓ
“પ્રકરણુ રત્નાકર, ભા. ૧, પૃ. ૩૮૭, ગા. ૧૦.” ૧૨ આ ગ્રંથમાં પણ શ્વેતાંબર, દિગંબર
બન્ને સંપ્રદાયની સમગ્ર કાળસંબંધી માન્યતાઓનું એક પ્રકરણુ છે. તેના પ્રણેતા ઉ.
મેઘવિજયજી છે. તે એક સારા વિદ્વાન અને યશોવિજયના સમકાલીન હતા. ગ્રંથ અચુદ્રિત છે.
૧૩. આ માન્યતા યુક્તિપ્રબોધમાં હોવાનું સ્મરણુ થાય છે. આ વિચાર લખતી વખતે તે
ગ્રંથ પાસે ન હોવાથી ચોમ્કસ પૂરાનો આપી શકતો નથી.

માત્ર નહીં. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક છે ખરું પણ તે અણુમાત્ર નથી, મનુષ્ય-
ક્ષેત્રપ્રમાણ નથી કિન્તુ લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક નહીં પણ અસંખ્ય
છે, અને તે બધાથે પરમાણુ માત્ર છે. આ ચોથી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં
સ્વીકૃત છે. બાકીની ત્રણ માન્યતા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે,

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ મુખ્યત્વે પ્રકૃતિપરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ
માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને કાળ કહે છે, ત્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ ચેતન
અચેતન એ બન્નેના પરિણામને કાળ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ચેતન તત્ત્વને કૃતસ્થ નિત્ય
માનતા હોવાથી તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ માત્ર જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેના
મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ કાળ છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસારે જગત માયિક અને
બ્રહ્મનો વિવર્ત છે તેથી તેની દૃષ્ટિએ કાળ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત
છે. પણ જૈનદર્શન ચેતન અચેતન બન્નેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી તેના
મત પ્રમાણે ચેતન અચેતન બન્નેનો પર્યાયપ્રવાહ કાળ મનાય છે.

ગ-બૌદ્ધદર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી. જે કાંઈ થોડું જોવામાં આવ્યું
છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય છે કે બૌદ્ધમતમાં કાળ સ્વતંત્ર તત્ત્વરૂપે
મનાયેલ નથી.

ઉપસંહાર

આર્ય સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી કાળતત્ત્વને સ્વગતી માન્યતાઓનું ઉપર જે સંક્ષેપમાં
વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, આશા છે કે તે વર્ણન આર્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓને
અંદાજે પણ ઉપયોગી થશે.

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય

૧

સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

વૈવિધ્યા વ્યાખ્યાનમાળાના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમા નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે મેં સંભવિત મતોની ચર્ચા કરી છે. હવે સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે, વિવિધમાન નાટકો કેટલાં છે, અને તે કયા કાલ-ક્રમમાં છે એ બતાવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. આ લેખમાં પહેલો વિષય ચર્ચ્યો છે.

વિવિધમાન નાટકોમાં પ્રાચીનતાનો દાવો કરતાં ત્રણ દવિઓનાં નાટકો છે: ભાસનું નાટકચક્ર, શુદ્રનું મૃચ્છકટિક, અને કાલિદાસનાં નાટકો. આ ઉપરાંત તુર્કસ્તાનમાંથી મળી આવેલાં બે ખણ્ડિત બૌદ્ધ નાટકો છે. પ્રતોની લિપિ ઉપરથી ગ્રો. લ્યુડર્સ તે નાટકોને ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં મુકે છે; અને જોકે નાટકો અત્યંત ખંડિત છે તોપણ તે સમયમાં નાટકની હયાતીના પૂરાવા તરીકે સખળ સાધન છે.^૧ કુશનનો સમય ઇ. સ. ૨૦-૨૨૫ ગણાય છે.^૨ એટલે તે નાટકોનો સમય આ અરસામાં તો નિર્વિવાદ-પણે મુકી શકાય.

ભાસના નાટકચક્રનો પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદાસ્પદ છે; એટલે તેની ખાસ ચર્ચા કર્યા પહેલાં તેને કાલક્રમમાં એકદમ સ્થાન આપવું એ યોગ્ય નથી લાગતું. મૃચ્છકટિકનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્ર ચારુદત્તમ્' સાથે ગુંથવાયો છે, એટલે પ્રસ્તુત ગર્થપણમાં તેને પણ એક કોરેજ મુકવાની ફરજ પડે છે. કાલિદાસનાં નાટકો વિષે એ જાતનો મતભેદ નથી. એટલે અત્યારે પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં તે દવિવરનાં નાટકોથી શરૂ કરી જૂતકાળ તરફ આગળ વધવું ઉચિત લાગે છે.

કાલિદાસનો સમય અનિર્ણીત છે. તેને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી તે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીમાં વિદ્વાનો પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ મુકે છે.^૩

કાલિદાસનાં નાટકો જોતાં અને ખણ્ડિત બૌદ્ધ નાટકો ઉપરથી દર્શન કરતાં જણાય છે કે આ નાટકો સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામતી કોઈ નવી ચીજ નથી, પણ નાટકસાહિત્યનાં

૧. ગ્રો. હાઈન્રીક લ્યુડર્સે તે નાટકોનું સંપાદન કરી જર્મન ભાષામાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૧૧ માં બર્લીનમાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. નાટકોની પ્રતોની લિપિ કુશનના સમયની છે એમ લિપિઓની સરખામણી કરી ગ્રો. લ્યુડર્સે સિદ્ધ કરે છે. જુઓ, Bruchstücke Buddhistischer Dramenની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૧ Darnach würden unsere Fragmente aus der Zeit um den Beginn der christlichen Ära stammen. 'માટે આપણા ખણ્ડિત ભાગો ખ્રીસ્તી સંવતની લગભગ શરૂઆતમાં આવે છે.'

૨. જુઓ Smith, Early History of India. પા. ૨૪૮.

૩. જુઓ ગ્રો. કે. હ. મુવ ફેત 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૪ (આવૃત્તિ ૫ મી), અને ગ્રો. મેકડોનલ ફેત 'His. of Sanskrit Literature પા. ૨૨૫.

પરિપક્વ ફળ છે. અને તેથી આ સમય પહેલાં નાટકોની હયાતી હોવી જોઈએ એ તકને પૂર્ણ અવકાશ મળે છે. વિદ્યમાન સાધનોની મદદથી હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે આ કરતાં નાટક અને નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે.

આ શોધ કરીએ તે પહેલાં નાટકની હયાતી કલ્પવામાં સાધનરૂપ બે શબ્દોની અર્થા કરવી આવશ્યક છે. મારા પહેલા વ્યરખ્યાનમાં નાટકનો 'નૃત્ય' સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે તે મેં જણાવ્યું-છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉદ્દેશોમાં આપણે નૃત્ય અને નાટકનો કેવી રીતે વિવેક કરવો? આનો નીકાલ નટ અને નર્તકનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે વિવેક કરવામાં આવે છે તેનાથી થાય છે. સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં તિહન્ટ પ્રકરણમાં બે વાર નટ ધાતુનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે, તેમાં બીજા ઉદ્દેશ્યમાં કૌમુદીકાર નીચે પ્રમાણે દીક્ષા કરે છે:

નટ નૃત્તૌ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्र-विक्षेपमात्रं नृत्तम् ।

'નટ' ધાતુ નૃત્યના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાં તે કહેવાઈ ગયો છે. ત્યાં આ વિવેક કરવાનો છે. પહેલાં કહેલાનો 'નાટ્ય' અર્થ છે, કે જે કરનારાઓ નટ કહેવાય છે. જેમાં વાક્યાર્થનો અભિનય હોય તે નાટ્ય. પણ ઘટાદિગણમાં આવતાં (એટલે કે ચાલુ) નટનો અર્થ નૃત્ય અને નૃત્ત થાય છે કે જે કરનારા નર્તક કહેવાય છે. જેમાં પદના અર્થનો અભિનય હોય તે નૃત્ય; જેમાં કેવળ ગાત્રનું હાલન ચાલન હોય તે નૃત્ત. આ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નટ શબ્દ આપણે જે અર્થ માટે અંગ્રેજી શબ્દ 'એક્ટર' વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં વપરાય છે; અને નર્તક શબ્દ સાધારણ નાચનારાના અર્થમાં છે. સાહિત્યમાં પણ સાધારણ રીતે આ વિવેક સચવાતો હશે. નર્તક શબ્દ વધારે વ્યાપક હોવાથી નટને માટે વપરાય એ સંભવિત છે. ૪

સાધારણ નૃત્ય કરનાર નર્તક છે એનો બીજો પૂરાવો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રની જયમંગલા દીક્ષામાં મળે છે. નૃત્યની ટુંકમાં વ્યાખ્યા આપી આ પ્રમાણે તેનો ભેદ પાડે છે. "તદ્ દ્વિવિધમ્ । નાટ્યમનાટ્યં ચ । તથોક્તં.

स्वर्गे वा मर्त्यलोके वा पाताले वा निवासिनाम् ।

ક્રતાનુકરણં નાટ્યમનાટ્યં નર્તકાશ્રિતમ્ ॥ "

તે (એટલે નૃત્ય) બે પ્રકારનું છે: નાટ્યમાં આવતું અને તેમાં નહિ આવતું. આ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૫

સ્વર્ગ લોક, મર્ત્ય લોક અને પાતાલમાં રહેનારાઓના કાર્યનું અનુકરણ તે નાટ્ય. નર્તકના ઉપર આધાર રાખનાર અનાટ્ય. ૫

+ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી પા. ૧૯૬ નિ. સા. આ.

૪. જુઓ ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, ઘોચચ્છેટાં સ્મૃતિ ચૈવ સ્તમ્ભયન્તિ સ્મ નૃત્યતામ્ ।

શ્લોક: ૩૨ નિ. સા. આ.

૫. ઘા: કા. સૂ. પા, ૩૩, ચૌખમ્ના સંસ્કૃત સીરીઝ.

આ રીતે જોતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ નૃત્ય કરનારા નર્તક કહેવાતા હશે; અને નાટકમાં અભિનય કરનારા નટ કહેવાતા હશે.

આટલા ઉપરથી એ નિષ્પત્ત થાય છે કે જ્યાં જ્યાં 'નટ નર્તક' નો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં નટ શબ્દ નાટકના સૂચક તરીકે લેવો જોઈએ. (અહીં આ પણ પૂર્વાપર સંબંધની અપેક્ષા તો છે જ.) અને એના સંબંધમાં આવતા 'રંગ' આદિ શબ્દોનો નાટ્યગૃહ વગેરે અર્થ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ સાધન તરીકે ભરત મુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર લઈએ. આ બન્ને ગ્રંથોના ચોક્કસ સમય વિષે હજી ઘણો મતભેદ છે. મી. કાણેનો એવો મત છે કે નાટ્યશાસ્ત્ર ઇસવી સનના પાંચમા સૈદ્ધ પહેલાનું છે, અને તેઓ એવો તર્ક કરે છે કે તે ઇસવીસનના પહેલા સૈદ્ધમાં રચાયું હોય. મી. પ્રાલ રેગનોનો પણ એવો મત છે કે તે ઇસવી સન પછીનું છે.^૬

કા. સુ. નો રચનાર મદ્યનાગ વાત્સ્યાયન ઇસવી સનના ત્રીજા સૈદ્ધમાં થયો હશે એવો પ્રો. પાકેબીનો મત છે.^૭

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે આવું શાસ્ત્ર રચાય તે પહેલાં નાટકનો સાહિત્ય અને અભિનય કલા તરીકે ખૂબ વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. આર્યવિદ્યા-વ્યાખ્યાનમાળામાં એ નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર નાટકના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાય છે કે ઉંચી કોટિના નાટકસાહિત્યનું અવલોકન કર્યા વિના ભાગ્યેજ એવી કલ્પના શાસ્ત્રકાર બાંધી શકે. અભિનય કલાની બાબતે નાટ્યશાસ્ત્રના તે વિષયના અધ્યાયો વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ ઉપરથી જો એમ કલ્પના કરીએ કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચાયું તે પહેલાં કાંઈ નહિ તો બસો ત્રણસો વરસોથી નાટક રચાતાં હશે તો તે વધારા પડતી ન ગણાય.

૬. જુઓ. Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૧૮૩; અને મી. ગ્રોસેટ સંપાદિત 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના.

૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭, પા. ૧૮૯ અને પુ. ૪૦. પણ પ્રો. કે. હ. દુવ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયનને અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે. (જુઓ 'મેળની મુદ્રિકા, આ. પાંચમી) ચાણક્ય એ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યદાતા હતો, એટલે કા. સુ. નો સમય ઇસવી સનનો ચોથો સૈદ્ધ ગણાય. આ પ્રમાણે જો ગણીએ તો પછી- 'કર્તૃયા કુન્તલઃ શાતકર્ણિઃ શાતવાહનો મહાદેર્વો મલયચર્ત્તો જગાત' (કા. સુ. પા. ૧૪૯ ચૌ. સં. સી.)-આ ઉલ્લેખને ક્ષેપક ગણવો ?

શાતવાહનના વંશજ હોવાનો દાવો કરતા અનેક શાતકર્ણિ નામધારી આન્ધ્રરાજ્યોમાં સૌથી પ્રાચીન નાનાવાટના શિલાલેખવાળો છે. એને જો ખારવેલનો સમકાલીન ગણીએ તોપણ તે ઈ. સ. ના બીજા સૈદ્ધમાં જ મુકાય. પ્રો. દેવદત્ત ભંડારકરનાં મતે તો આ વંશની રચાપનાનો સમય ઈ. પૂ. ૭૩ છે. ઉપરનો ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વાત્સ્યાયનનું કા. સુ. ઇસવી સનના બીજા કે પહેલા સૈદ્ધ પછી જ મૂકાય. જુઓ. Early His. of India-Smith પા. ૧૪૯ Early His. of the Deccan, Dubreuil અને Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૩૦.

ગ્રામ યાકોબી જે કે વાત્સ્યાયનને ઇસવી સનના ત્રીજા સૈકામાં મૂકે છે પણ તેઓ કયુલ કરે છે કે વાત્સ્યાયને પોતાના અંતમાં અનેક જૂના અંથોનો સાર આપ્યો છે અથવા સમાવેશ કર્યો છે. આ બાબત કા. સ. નું પહેલું પ્રકરણ જોતાં આપોઆપ સમજાય એવી છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમાં જે લોકસ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઘણા સૈકાઓથી ચાલતા આવતા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. અને આ બાબતને આપણા દેશના રીતરીવાજોનું સ્થાયિત્વ ધ્યાનમાં લઈએ તો ટેકા મળે છે.

કામ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે. ત્રીજા અધ્યાયના વિદ્યાસમુદેશ નામક ત્રીજા પ્રકરણમાં ચોસઠ કલાઓનો નામનિર્દેશ કર્યો છે—જેમકે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, આલેખ્ય વગેરે. તેમાં આગળ જતાં એકત્રીસમી અને બત્રીસમી વિદ્યાઓ તરીકે ‘પુસ્તકવાચનમ્’ અને નાટકાલ્યાયિકાદર્શનમ્ (નાટક અને આખ્યાયિકા દર્શન)નો ઉલ્લેખ છે. આમાં નાટક જોતાં આવડવું એ નાગરિકે જાણવાની એક કળા ગણાતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આખ્યાયિકાદર્શનથી સમજીલા જેવા મોટા આખ્યાયનને ભજવી જતાવવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ત્યારપછીના ‘નાગરકૃત’ પ્રકરણમાં ‘નૈમિત્તિક કર્મ’ ગણાવતાં સૌથી પ્રથમ ‘ઘટાનિબન્ધન’ ને મૂકે છે. ઘટાનો અર્થ ટીકાકાર ‘દેવાનુદિવ્ય યાત્રા ઘટા’ એવો કરે છે. પછીના સૂત્રોમાં તેમાં નાગરિકોએ શું કરવું એનું વર્ણન છે, ‘પક્ષસ્ય માસસ્ય યા પ્રજ્ઞાતેહહનિ સરસ્વત્યા ભવને નિયુક્તાનાં નિત્યં સમાજઃ’ ॥૨૭॥ “પંચવાડીઆ અથવા માસના (તહેવાર તરીકે) પ્રસિદ્ધ દિવસે સરસ્વતીના ભવનમાં નીમેલાઓનો નિત્ય (એટલે નિયમ પ્રમાણે યુક્તા વિના) સમાજ.

(‘નીમેલાઓ એટલે નૃત્ય કરવા કરાવવાને નીમેલા નટો, નાગરિકો વગેરે. તેઓનો સમાજ એટલે કે પોતાનું કામ કરવા ભેગા થવું તે, કે જે પ્રવૃત્ત થતાં નાગરિકો સામાજિક થાય.’ ટીકા.)

કુશીલઘાઘ્યાગન્તવઃ પ્રેક્ષણકમેષાં દ્યુઃ ॥ ૨૮ ॥

“ખુદારથી આવેલા નટનર્તકો એમને પ્રેક્ષણ આપે.”

પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં નટાર્હિતો કેમ સત્કાર કરવો એની સૂચનાઓ આવે છે.

આ ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સમાજ’ શબ્દ ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થએલા’ એ અર્થમાં વપરાય છે. બીજું એ સમજાય છે કે તહેવારોને દીવસે યાત્રાપ્રસંગે આવા ‘સમાજ’ કરવા એ નાગરિકની ફરજ ગણાતી.

આ બંને અંથોથી આટલું નિષ્પન્ન થાય છેઃ ઓછામાં ઓછા ઇસવી સનના પહેલાના અને પછીના બન્ને સૈકાઓમાં નાટકો રચાયાં હશે, ભજવાતાં હશે, અને કલારસિક નાગરિકો તેને એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે ઉત્તેજન આપતા હશે. આ બંને અંથો આ રીતે સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૮. સરખાવો ભવભૂતિનાં નાટકોમાં સંનિપત્તિત્ત્વ મળવતઃ કાલપ્રિયનાયસ્ય યાત્રાપ્રસંગેન નાનાદિગન્તઘાસ્તવ્યો મહાજનસમાજઃ। આદિપ્રશ્નાસ્મિ ચિદ્વજ્જનપરિપદા યથા કેનચિદ્પૂર્વંપ્રકરણેન વયં. વિનોદયિતવ્યા ઇતિ। વગેરે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભવભૂતિનાં નાટકો આવી ‘યાત્રા’ અથવા ‘ઘટા’માં ભજવાતાં હશે.

હવે ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા ત્રણ સૈકાઓમાં નાટકની હવાતી માનવાનાં બીજાં જે મુખ્ય સાધનો છે તેની પરીક્ષા કરીએ.

તેમાં સૌથી પહેલું પતંગલિનું મહાભાષ્ય લખ્યું. મહાભાષ્ય લખાયાનો સમય સર ભાણુદાસે ઇ. પૂ. ૧૪૪-૪૨ તરીકે નક્કી કર્યો છે.^૯ તેમાં નાટક ભજવાયાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:

इह तु कथं वर्तमानकालता—कंसं घातयति, वलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे, चिरवद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शौभिका नाम ते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च वलिं बन्धयन्तीति । (મહાભાષ્ય, ૩. ૧. ૨, સ. ૨૬. ચૌ. સં. સી. પા. ૪૬)

“કંસને મરાવે છે, ‘વલિને બંધાવે છે’ એમાં લાંબા વખત પહેલાં મરાએલા કંસ માટે અને બંધાએલા બલિ માટે અંહીઆ શી રીતે વર્તમાનકાળ ? અંહીઆ પણ ચોગ્ય છે. આને શૌભિકા (નટોના વ્યાખ્યાનોપાધ્યાય, [કૈયટ] એટલે ઉસ્તાદો) છે તે કંસને પ્રત્યક્ષ મરાવે છે, અને બલિને બંધાવે છે.”

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પતંગલિના સમયમાં ‘કંસવધ,’ અને ‘બલિબંધ’ એ નામનાં નાટકો ભજવાતાં હશે. આ નાટક ભાસતું ‘કૃષ્ણબાલચરિત્ર’ છે એમ સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ દુવનું માનવું છે.^{૧૦}

આ ઉપરાંત ‘નટ’ નો અને ‘રંગ’ નો બીજો ઉલ્લેખ પણ મહાભાષ્યમાંથી મળે છે. નટાનાં ક્વિયો રંગં ગતા યો યઃ પૃચ્છતિ ‘કસ્ય યુયં કસ્ય યુયમિતિ તં ‘તથ, તથ’ इत्याहुः । (મ. ભા. પા. ૭. વૉ. ૩ ઓ. સં. સી.)

‘રંગભૂમિ ઉપર ગએલી નટોની ઓઝો તેમને જે પૂછે છે કે ‘તમે કોની, તમે કોની’ ત્યારે કહે છે કે ‘તારી, તારી.’

લાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં જે ઉદાહરણ રૂપ લેવાય એ લોકોને જાણીતી અને પ્રચલિત બાબત હોય એમ અતુમાન કરવું અચોગ્ય ગણાય નહિ.

કલિંગના રાજા ખારવેલ અને અશોકના શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે રાજાઓ નાટકમંડળીઓને અને જાહેર જલસાઓને ઉત્તેજન આપતા હશે.

ખારવેલ ઇ.પૂ. ૧૬૦ ના અરસામાં મુકાય છે; અશોકનું રાજ્યારોહણ ઇ. પૂ. ૨૭૩-૭૨ માં મુકાય છે.^{૧૧}

ખારવેલના હાથીગુફા લેખની પાંચમી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

८ જૂઓ. ઇન્ડી. એન્ટી. પુ. ૧. પા. ૩૦૨.

૧૦ જૂઓ, ‘સાચું સ્વમ,’ પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧ આ. ૧. કેવિત્ત કંસમક્તા ઇત્યાદિ વાક્યનો સંબંધ ગ્રે. કેશવલાલ દુવ નાટકના સંબંધમાં લે છે એ ચોગ્ય લાગતું નથી. એનો સંબંધ પછી આવતા ગ્રંથિક જોડે છે. જુઓ મહાભાષ્ય પ્રદીપોદ્યોત. પા. ૨૨૮ બો. સં. સી. ની આગતિ. કથાયાં વાચ્યમાનાયાં હિ વકારો ભવન્તિ ગચ્છ હન્યતે કંસઃ ઇત્યાદિ અને તેની ઉપરનો ભાગ.

૧૧. જુઓ. Early History of the Deccan by Dubreuil. પા. ૧૨ અને Early History of India, Smith.

‘ગંધર્વવેદબુધો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાર્હિ ઉસવસમાજકારાપનાર્હિ ચ કીઢાપયતિ નગરી’ ઇત્યાદિ. (પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧, સં. મુનિગિનવિનય)

‘ગાંધર્વવેદ જાણનાર દંપ (૧) નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય ને બતાવી ઉત્સવ સમાજ કરાવી નગરીને વિનોદ કરાવે છે.’

અહીં આ રાજાને ગાંધર્વવેદ જાણનાર એટલે સંગીતમાં નિપુણ કહ્યો છે, નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય વગેરેના જલસા કરી ઉત્સવ અને ‘સમાજ’ પણ કરાવે છે. આ ‘સમાજ’ શબ્દ અમુક ખાસ અર્થમાં વપરાય છે. કા.સ્ક. ના ઉલ્લેખમાં આપણે જોયું હતું કે ત્યાં ‘સમાજ’ નો અર્થ તહેવારને દિવસે ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થતા નરો અને નાગરિકોની સભા’ એવો થાય છે. આ સંબંધથી એનો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ એવો પણ થાય છે. (આગળ જુઓ.)

અશોકના શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

ન ચ સમાજો કતડ્ઢો । વહુકં દિ દોસં સમાજમ્હિ પસતિ દેવાનં પ્રિયો પ્રિયદસિ રાજા । અસ્તિ પિ તુ ઇકચા સમાજા સાધુમતા દેવાનં પ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો । (Inscriptions of Asoka, ed. by Bhandarker, Part I. ગિરિનાર પાઠ.)

‘સમાજ ન કરવો. દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ જુવે છે. પણ એક પ્રકારના સમાજ છે કે જેને દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સારા ગણે છે.’

આમાં બે પ્રકારના સમાજનો ઉલ્લેખ છે. એક દોષયુક્ત હોવાથી અશોક તેની મના કરે છે. બીજો પ્રકાર એને સંમત છે. આ બે પ્રકારના સમાજના અર્થ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હતો. પણ પ્રો. દેવદત્ત બાણારકરે અનેક પૂરાવા અને અવતરણોથી એમ નક્કી કર્યું છે કે અશોક પ્રતિબંધ કરેલો સમાજ એ જાતનો હતો કે જ્યાં મીઝ-બાનીમાં માંસ પીરસવા પશુઓનો વધ થતો; અને બીજા પ્રકારનો સમાજ જે એને સાધુમત છે તે ‘રંગ’ અથવા ‘પ્રેક્ષાગાર’ ના અર્થમાં છે કે જ્યાં લોકોને મલ્લયુદ્ધ, નર્તક (નાચનાર), નટ (નાટક જાળવનાર) વગેરેના ખેલો જોવા નોતરવામાં આવતા. આવા સમાજ રાજાઓ અનેક વાર કરતા હશે તે બાબત મહાભારત, હરિવંશ, ઇત્યાદિ-માંથી હતારા આપી અને ઉપર જણાવેલ પ્રાર્થના અને દક્ષિણના ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી પોતાની પ્રજાને ઉત્સવ અને સમાજ વડે ખુશ કરતા એવા શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ કરે છે.^{૧૨}

— મી. એન. જી. મજુમદાર આ સમાજ શબ્દનો વધારે ચોક્કસ અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૩} તેમાં ઉપર જણાવેલા કામસૂત્રના અને શિક્ષાલેખોના ઉલ્લેખ ઉપરાંત જાતકો-માંથી બે ઉલ્લેખો આપ્યા છે.

એમાં કણ્વેરજાતકમાં ‘સમજ્જં કત્વા’ નો અર્થ ‘નાટક કરવું’ એવો થાય છે, અને ‘સમજ્જમણ્ઢલ’ નો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ થાય છે. બીજા ઉલ્લેખમાં ‘સમત્તજ્જ’ નો અર્થ ‘મલ્લયુદ્ધનું સ્થાન’ એવો થાય છે. આ ઉલ્લેખો ઉપર ચર્ચા કરી મી. મજુમદાર

૧૨. જુઓ ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૪૨, પા. ૨૫૫-૫૬.

૧૩. જુઓ ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૪૭, પા. ૨૨૧-૨૩

એમ અતુમાન કહાડે છે કે સમાજ એ 'theatre' (થીએટર) ના અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ છે. ૧૩

અશોક આ બીજા પ્રકારના 'સમાજ' ને 'સાધુમત' ગણે છે. તે ઉપરથી તે તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપતો હશે એમ માનવામાં વધી નથી. જ્યાં આવા ઉત્સવો અને સમાજ ન થતા હોય એ સાધારણ રીતે સારા રાજ્યનું ચિન્હ નથી એમ નીચેના રામાયણના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે:

નારાજકે જનપદે પ્રદ્વૃત્તનટનર્તકાઃ ।

ઉત્સવાશ્ચ સમાજાશ્ચ વર્ધન્તે રાષ્ટ્રવર્ધનાઃ ॥

(અયોધ્યાકાણ્ડ)

રાજા વિનાના દેશમાં સંતૃપ્ત નટો અને નર્તકો અને રાષ્ટ્રને વધારનાર ઉત્સવો અને સમાજો વધતા નથી. ૧૪

આ બંને શિક્ષણોના ઉદ્દેશોની ચર્ચામાંથી એટલો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં 'સમાજ' બહુ લોકપ્રિય સંસ્થા હશે. ખાવાપીવાના પ્રાણી-હિંસાજનક સમાજનો અશોક મહારાજ પ્રતિબંધ કરે છે; અને જેના વડે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, નટકલા ઇલાદિ લલિત કળાને પોષણ મળે એવા સમાજને ઉત્તેજન આપે છે; આ સમાજમાં જેને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે પણ ભજવાતાં હશે એ સ્હેલાઈથી કલ્પી શકાય એમ છે. તેના માટે બીજા સમયના પૂરાવા પણ છે કે જેથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં નાટક એ જાણીતી વસ્તુ હતી

આ પૂરાવા આપણને જાતકોમાંથી મળે છે. જાતકોનો સમય ઈ. પૂ. ત્રીજા સૈકા પહેલાનો છે અને તેમાં વર્ણવેલી લોકચિત્રિતિ તો બુદ્ધના પહેલાની પણ હશે એવું વિદ્વાનો માને છે. ૧૫

મી. શ્રીકની એવી માન્યતા છે કે જાતકમાં આપણા અર્થમાં નાટકનો ઉલ્લેખ નથી; અને કારણ એ આપે છે કે તેમાં નાટક ભજવ્યાનું વર્ણન નથી. પણ આ કારણ અમને બાધક લાગતું નથી. જે નટોનો, રંગભૂમિનો, નાટકનો અને એને લગતી બીજી બાબતોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય તો નાટકની હયાતીનું અતુમાન કરવામાં ઉપરના કારણને બાધક ગણવું પ્રામાણિક નથી.

હવે જાતકોના ઉલ્લેખો તપાસીએ.*

એક વારાંગના ગૂમ થઇ ગયેલ પોતાના ચારને શોધવા નટોને બોલાવી કહે છે કે 'તુમ્હાકં અગમનટ્ઠાનં નામ ન અત્થિ । તુમ્હે ગામનિગમરાજધાનીયો ગન્ત્વા

૧૩. મહર્ષિ ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથે પણ આ અર્થ સ્વીકારેલો છે. જુઓ. Ind. Ant પુ. ૪૮, પા. ૨૩૫.

૧૪. આ રીતે રામાયણનો ઉલ્લેખ પણ તે સમયમાં નાટકો હોવાના ખતને પુષ્ટિ આપે છે. તે નટ અને નર્તકોનો વિવેક કરે છે.

૧૫. જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨. અને 'જાતક માલાના અંગ્રેજી અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. શ્રીકની પણ એવી જ માન્યતા છે.

(*ઉલ્લેખો બધા શાક્યઓલ સંપાદિત જાતકમાલામાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ઉપર જણાવેલ કણ્ઠવેરજાતકનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પુસ્તકના એકસહમા પાને છે.)

સમજ્જં કત્વા સમજ્જમંડલે પઠમં પવ્વ ઇમં ગોતં ગાયેય્યાથા તિ ણં સિલ્લખા-
પેતિ' ઇત્યાદિ.

‘તમે ન જાઓ એવી એકે જગા નથી. તમે ગામો શહેરો અને રાજધાનીઓમાં જઈને ‘સમાજ’ કરીને ‘સમાજ મણ્ડલ’માં સૌથી પહેલું આ ગીત ગાજો’ આ પ્રમાણે નટને શીખવાડે છે.’

કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં અમુક ગીત ગાવાનો નટોમાં રીવાજ હશે એમ માનીએ તોજ ગુપ્ત રીતે શોધ કરવાના આ ઉપાયની ઉચિતતા છે. અને આ રીવાજ ઉપરથી એમ અનુ-
માન થઈ શકે કે આ ‘નટકાર્ય’ નાટક હોવાનો સંભવ છે.

આ જાતના ‘નટસમાજ’ અને ‘નટ’ કે ‘નટક’ ના ઉલ્લેખો ખીર્ગ જાતકોમાં મળે છે. ૫૩૮ માં જાતકમાં એક જાળકને લોભાવવાના ઉપાય તરીકે ‘નટસમાજ’ કરવામાં આવે છે. અને ૫૪૩ માં જાતકની છઠ્ઠી કથામાં ‘જાટકે’ એટલે ‘નટકો’ જેમ નાગ શરમાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૬}

નાટક કરાવવાનું જ્યાં સ્પષ્ટ કથન હોય એવા નીચે પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો છે:

‘રાજા પુત્તં રજ્જે અભિસિચ્છિત્વા નાટકાનિ સ્ત પચ્ચુપટ્ટાપેસ્સામીતિ સાસનં પેસેસિ । વૉ. ૪. પા. ૧૦૫ જ. ૪૫૮.

‘રાજા પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી ‘એને માટે નાટકો કરાવું’ (પ્રત્યુપસ્થાપયિ-
જ્યામિ) એમ ધારી હુકમ મોકલાવે છે.’

‘અથ સ્ત સોલ્લસવસ્સકાલે રાજા રજ્જં દાતુકામો દેવીં આમન્તેત્વા ‘મહે પુત્તસ્સ તે રજ્જં દત્ત્વા નાટકાનિ ઉપટ્ટપેસ્સામ’ । ઇત્યાદિ. વૉ. ૫. પા. ૨૮૩ જ. ૫૩૧.

‘હવે એના સોળમા વરસે રાજ્ય આપવાની ઇચ્છાવાળો રાજા દેવીને બોલાવી કહે છે કે હે ભદ્રે, તારા પુત્રને રાજ્ય આપી આપણે નાટકો કરાવીએ.’

આ ઉલ્લેખો જાતક કાળમાં નાટકની હયાતી કલ્પવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે અશોકના સમયમાં અને તેની પહેલાં નાટકો જાણીતાં હશે અને ‘સમાજ’ માં નાટકો ભજવાતાં હશે.

મહાભારત અને હરિવંશના ઉલ્લેખોની પણ અહીં આજ તપાસ કરી લેવી જોઈએ. ગ્રે. હોપકીન્સનો એવો મત છે કે ‘જેને આપણે ખરું નાટક કહીએ એવાથી મહાભારત અજ્ઞાત છે. જે કાંઈ પરિચય છે તે ‘pantomime’ ‘પુતળીઓના નૃત્ય’નો જ છે. ઉપર જણાવેલી જાણતોની ઉપેક્ષા કરીએ ૧૭૩ તો જ મહાભારતમાં જણાવેલ નાટ્યપ્રયોગનું અનુ-
માન થઈ શકે; અને તે પણ ‘તમાસા જેવા’ (સાંભળવા નહિ) એ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં લઈએ તો સંભવે. આખ્યાનકારો નાટકની રીતે આખ્યાન કરતા હશે જોકે એમાં

૧૬. તત્તો દારકા નામ સમજ્જતિયા હોન્તીતિ તં પચ્છહિ દારવસતેહિ સદ્ધિ રાજાક્કળે નિસિદ્ધાપેત્વા નટસમજ્જં કારેસું, સેસદારકા સમજ્જં દિસ્વા ‘સામ્’ તિ વદન્તિ, મહાહસિતં હસન્તિ । વૉ. ૬. પા. ૭. ખીજે ઉલ્લેખ એજ વૉલ્કુમના ૧૯૧ માં પાતે છે.

૧૭ જ. ખાસ બાધક કારણો આ પ્રમાણે છે: ‘અભિનયનો ઉલ્લેખ નથી. શૌભિક વગેરેનો ઉલ્લેખ નથી. ‘જેવું’ એ સામાન્ય શબ્દ જ વપરાય છે. અને ‘રંગ’ આદિ નાટ-
કના સંબંધમાં લઈ શકાય એવા શબ્દો ‘પુતળીનૃત્ય’ ના સંબંધમાં ઘટાવી શકાય છે.’ ઇત્યાદિ.

મહાભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાટકની રચના નહિ હોય. તે સાંભળવાના વિષય છે, નહિ કે જોવાના. ૧૭૪

આ અભિપ્રાય સાથે હું સર્વથા એકમત થઈ શકતો નથી. પણ એમના અભિપ્રાયોનો રદીઓ આપું તે પહેલાં એટલું કંપ્યુલ કરી લેવું જોઈએ કે મહાભારત જેવા વિપુલ કાવ્યમાં નાટકને લગતા જેટલા ઉલ્લેખોની અપેક્ષા રાખી શકીએ તેટલા નથી. પણ હોપકીન્સ સાહેબે જે ઉતારા આપ્યા છે તેમાંથી તો નાટકની માહિતીનું અનુમાન નીકળે છે.

‘અકાલજ્ઞાસિ, સૈરન્નિઃ શૈલૂષીઃ ચિરોદિષિ । આના ઉપર તેઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે. ‘નટીની જેમ તું આંસુ પાડે છે,’ (thou weepst like an actress) એ વાક્ય ઉપરથી કોઈ ઉતાવળથી એમ અનુમાન ન કરે કે અહીંઆ ખરા નાટકનો ઉલ્લેખ છે. પુતળીના નાચમાં એ આંસુ પાડવાનું દર્શાવી શકાય છે. ૧૨, ૩૬, ૨૫ માં આવતા ‘રંગસ્ત્રી’ શબ્દને પણ આવી રીતે સમજવો.’

અહીંઆ ‘ચિરોદિષિ’ નો અર્થ thou weepst ‘તું આંસુ પાડે છે’ એટલેજ શકત નથી પણ ‘અવાજ કરીને રાવું’ એવો અર્થ છે; અને હજી સુધી પુતળીઓને વીસો પાડતી સાંભળી નથી. વળી શૈલૂષીનો ઢોંગલી અથવા પુતળી અર્થ થતો નથી. ૧૮ અ. એટલે આ ઉલ્લેખ નટીને જ લાગુ પડે છે એમ માઈ માનવું છે. ‘રંગસ્ત્રી’ શબ્દને પણ ઢોંગલીના અર્થમાં લેવો એ કદી રીતે ‘most reasonable’ ‘વધારેમાં વધારે સચકિતક’ છે એ અમે કહી શકતા નથી. ૧૮૪

બીજા ઉલ્લેખમાં નાટક શબ્દ આવે છે:

નાટકા વિવિધા. કાવ્યાઃ કથાલ્પાયિકાકારિકાઃ । પણ આ શ્લોક પછીથી ઉમેરેલો છે એમ હોપકીન્સ સાહેબનું માનવું છે.

તે સમયમાં નાટક નહિ હોવાના પૂરાવા તરીકે ટૂંટનોટમાં શીકનો જાતકો ઉપરથી બાંધેલો અભિપ્રાય તેઓ ટાંકે છે. પણ મેં પૂર્વે બતાવ્યું છે કે જાતકો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

હરિવંશમાં રામાયણને નાટક તરીકે બજવી બતાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (પ્રક. ૨૪૦) અને હોપકીન્સ સાહેબ એ બાબત સ્વીકારે છે.

એમનો બીજો વાંધો એવો દેખાય છે કે ‘જેવું’ એટલા સામાન્ય શબ્દ ઉપરથી દ્રશ્ય-શ્રવ્ય નાટકનું અનુમાન કેમ થઈ શકે? પણ આ તો ભાષા ઉપર જીલ્મ કર્યા બરાબર છે. નાટક, નૃત્ય, સાધારણ તમાસા એ બધા માટે સામાન્ય રીતે આપણે જૂજ-રાતીમાં ‘જેવું’ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં દુશ્ ધાતુ અથવા તેના પર્યાય વંપરાય છે. અને કહેવાની ધૃષ્ટતા કઈ તો અંગ્રેજીમાં પણ Let us go to hear

૧૭ વ. જુઓ. The Great Epic of India. પા. ૫૭.

૧૮ અ. જુઓ શબ્દકપદુમ, વાયરપત્ય, અમરકોશ વગેરે.

૧૮ વ. “Even in XII, 36, 25, રજ્જુસ્ત્રી ‘stage-woman’ may perhaps most reasonably be explained, as the equivalent of the actress mentioned above.” P. 56. G. E. I.

a drama or a play' એમ કોઈ ભાગે જ કહેતું હશે. ત્યાં પણ 'see' 'witness' ક્રિયાપદોનો જ ઉપયોગ થતો હશે. આવી જ્યારે ભાષામાં ફિલ્મ પડી ગઈ હોય ત્યારે સાંભળવાનો ઉદ્દેશ નથી માટે એમ 'નાટકનું' અસ્તિત્વ નહિ માનીએ એમ કહેવું સંયુક્તિક લાગતું નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને દ્રશ્યશ્રવ્ય ક્રીડનીયક કહ્યું છે પણ સાધારણ વ્યવહારમાં તો તે દર્શનનો જ વિષય ગણાય છે. છેવટે તેઓ સાહેબ જે એમ કહે છે કે આખ્યાન એ કેવળ સાંભળવાનો જ વિષય છે તેની વિરુદ્ધ ઉપર જણાવેલ વા. કા. સ્. નો 'આખ્યાન દર્શન' નો ઉદ્દેશ મુકી શકાય છે. આખ્યાનમાં જે કે જેવા કરતાં સાંભળવાનું વધારે હોય છે તો પણ તેના માટે દર્શન શબ્દ વપરાયો છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રવણ' ને આ બાબતમાં પ્રમાણ ગણવું યોગ્ય નથી.

આ ચર્ચામાંથી એટલું તાત્પર્ય નીકળે છે કે મહાભારતમાં જોકે નાટકના હોવા બંધને એટલા ઉદ્દેશો નથી તો પણ નાટકથી મહાભારત અગ્રાત છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી. +

ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ નાટકનું અનુમાન કરવાનાં સ્પષ્ટ સાધનો છે. પ્રો. યાદાજીના મત પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર એ વાસ્તવિક^{૧૬} રીતે કોટિલ્યનું છે એ અનેક આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્દમાં મુકી શકાય.

नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः कर्मविघ्नं न कुर्युः । (पा. ४८)

'નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક, વાગ્જીવી અને કુશીલવો કર્મવિઘ્ન ન કરે.'

અહીં આ 'નટ' એટલે નાટક ભજવનાર એવો અર્થ લેવો ઘટે છે; કારણ કે એને મળતા બીજા કામ માટે જુદા જુદા શબ્દો આપ્યા છે.

પૈસા આપ્યા વિના કોઈ ખેલ ન જુવે એ સંબંધમાં ત્રીજે પ્રમાણે ઉદ્દેશ છે.

प्रेक्षायामनंशदः स्वस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छद्वक्षणेक्षणे च.....निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात् ।*

'ભાગ નહી આપનાર પોતાનો સ્વજન પ્રેક્ષામાં જુવે નહિ જાનોમાનો સાંભળે અને જુવે તો એણે બમણો ભાગ આપવો.'

અહીં આ શ્રવણ અને પ્રેક્ષણ બંનેનો ઉદ્દેશ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

જૈન આગમોમાં જેમકે દૃશ્યસૂત્ર, રાયપસેણીયસૂત્ર વગેરેમાં પણ 'નાટક'ના અનેક ઉદ્દેશ મળે છે.

આ રીતે ઇ. પૂ. ૪૦૦ સુધી નાટકની હયાતી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. તેનાથી પૂર્વે થએલા પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ નાટકને લગતા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો મળે છે.

+ રા. રા. ચિં. વિ. વૈદ્યનો અભિપ્રાય વધારે સંયુક્તિક છે. " નાટકાંચા ઉલ્લેખ મહાભારતાંત આદે. નાટક કરણાન્યા બ્રાહ્મણાંચા ષ નટાને સ્ત્રીવેષ વેતલ્યાચા હિ ઉલ્લેખ આદે; પરંતુ કોણત્યાહી ગ્રંથાચા અથવા ગ્રંથકારાચા ઉલ્લેખ નાહિ ઇત્યાદિ. પા. ૬૫૫ મીમહાભારત-ઉપસંહાર.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પૃ. ૪૭. પા. ૧૯૫.

* અર્થશાસ્ત્રના આ બે ઉદ્દેશો માટે હું મારા મિત્ર રા. રામનારાય પાઠકને આભારી છું.

પાણિનિને ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાણડારકર ઇ. સ. પૂ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકે છે. ૧૦

પ્રો. વેબરના મત પ્રમાણે 'નટ્' ધાતુ પહેલવહેલો પાણિનિના સૂત્રોમાં આવે છે, ૨૧
આ 'નટ્' ધાતુ અનેકવાર તેમાં વપરાયો છે. આ ઉપરાંત તેમાં 'નટસૂત્ર' અને તેના
રચનારાઓનો પણ નિર્દેશ આવે છે.

પારાશર્યશિલાલિખ્યાં ભિક્ષુનટસૂત્રયોઃ । ૪. ૩. ૧૧૦.

કર્મન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ । ૪-૩. ૧૧૧.

'પારાશર્ય' કહેલા ભિક્ષુસૂત્રને ભણુનાર ભિક્ષુઓ 'પારાશરિન્' કહેવાય, શિલાલિખે
કહેલા નટસૂત્રને ભણુનારા 'શૈલાલિન્' કહેવાય. ૧૧૦.

એજ પ્રમાણે 'કર્મન્દે' કહેલા ભિક્ષુસૂત્રને ભણુનારા ભિક્ષુઓ 'કર્મન્દિન્' કહેવાય,
અને કૃશાશ્વે કહેલા નટસૂત્રને ભણુનારા 'કૃશાશ્વિન્' કહેવાય.

આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે શિલાલિ અને કૃશાશ્વ એ બન્ને નટસૂત્રોના રચ-
નારાઓ હશે.

આગળ જતાં ૪-૩-૧૨૯ માં જેમ 'છન્દોગ' નો ધર્મ અને આમ્નાય 'છન્દોગ્ય'
કહેવાય તેમ નટોનો ધર્મ અને આમ્નાય તે 'નાટ્ય' કહેવાય એવો નિર્દેશ છે.

આ યોગદ પણુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે કે નાટ્ય એ પાણિનિના સમયમાં
બાણીતી વસ્તુ હતી.

પણુ વેબર સાહેબનો એવો મત છે કે અહીં આ નૃત્યની કથાનો ઉલ્લેખ છે નાટ્ય
કથાનો નહિ. એનાં કોઈ ખાસ કારણો આખ્યાં નથી. વળી ઉપરનાં સૂત્રો ઉપર પતંજ-
લિએ ભાષ્ય કર્યું નહિ હોવાથી તેમની એવી કલ્પના છે કે તે પછીથી ઉમેરાયેલાં હશે.
આ અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ બહુ રમુજ છે. સૂત્ર સરળ હોય તેથી ભાષ્ય ન લખ્યું હોય
અથવા પોતાની યોજનામાં એ સૂત્રોની હકીકત ખીજ સ્થાને કહી જવાતી હોય તેથી ન
લખ્યું હોય એ કોટિએને ધ્યાનમાં લીધા વિના એકદમ એમ કહી દેવું કે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે
એ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સક પદ્ધતિ (critical scholarahip)નો સુંદર નમુનો છે. ખીજ એવાં
અનેક સૂત્રો છે જેના ઉપર પતંજલિએ ભાષ્ય નથી લખ્યું, તેથી ભાષ્યેજ કોઈ એમ કહેશે કે
તે બધાં પ્રક્ષિપ્ત છે. આ સૂત્રોની ભાષ્યકારને ખબર છે એ કથં પારાશરિણો ભિક્ષવઃ
શૈલાલિનો નટાઃ (વૉ. ૨. પા. ૨૮૬. 'બૉ. સં' સી.) એ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ સમગ્રય છે.

પાણિનિના સમયમાં નટસૂત્રો હોય તો તેના પહેલાં નાટ્યકલા હોવી જોઈએ એ
અનુમાન વધારા પડતું ન કહેવાય. આ નટસૂત્રોમાં નટોએ અભિનય કેમ કરવો તે ઉપરાંત
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક કેવું હોય એ ચર્ચા હશે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ. પણ અન-

૨૦. જુઓ 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' પા. ૧૭ (ગૂર્જરાતી અનુવાદ)
વિન્સેન્ટ સ્મીથ પણ આ જ સમય સ્વીકારે છે. જુઓ Early History of India. પા.
૪૫૧ ફ. નો. ૪૦. ગોરક્ષરુકરનો પણ આજ અભિપ્રાય છે. પણ હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલ
કેમ્બ્રીજ હીસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડીઆમાં મી. કીથ એટલુંજ કહે છે કે—'and Panini is
dated with much plausibility not later than 300 B C. પા. ૧૧૩.

૨૧. જુઓ Weber's His. of Ind. Literature, પા. ૧૯૭.

ભિનય માટે 'અભિનેય અર્થ' શિષ્ટ સાહિત્યના રૂપમાં નહિ તો લોક પ્રચલિત કથા, આખ્યાયિકારૂપે હશે એમ કલ્પના કરવી શક્ય છે.

આનાથી આગળ સ્થિર પગલે જવું શક્ય નથી.

આ ગવેયણમાંથી હું ધારું છું કે એટલું જોષ શકારો કે હિન્દુસ્થાનમાં નાટક ઇસવી-સન પૂર્વે સાતમા સૈકામાં હયાત હશે. તે વખતે તે કેવા સ્વરૂપનું હશે તે આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. અહિં આ બીજાં એ પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે. ઇ. પૂ. ૭૦૦ થી તે, ઇસવીસનની શરૂઆત સુધી નાટક સાહિત્યનો કાંઈ અવશેષ રહ્યો નથી એ આશ્ચર્યકારક નથી? આનો જવાબ આપવો કઠિન છે અને સહેલો પણ છે. વસ્તુ નાશ ગમે તે કારણથી થાય; આપણે બધાં કારણો શી રીતે જાણી શકીએ? નાશ પામ્યું છે એટલી બાબત સિદ્ધ છે. છતાં કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. સંભવ છે કે કોઈ જૂના પુરાણા ગ્રાન બંડાર-માંથી આપણને પ્રાચીન નાટકો જડી આવે. વળી મોંશીઅર પૌલ રેગનાં^૧ ૨ની એક કલ્પનાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કરીએ તો કહી શકાય કે એ જૂના જમાનામાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક ચોક્કસ સ્વરૂપ લેતું નહિ હોય; અને લેતું હશે તો બજવાનારા પોતાને અતુદ્ગુણ રીતે તેને ફેરવી નાખતા હશે અને જે સમયમાં જે 'રૂપ' વધારે લોકપ્રિય તે જીવે અને પહેલાંનાં નષ્ટ થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ આપણે કહી શકીએ કે ઋગ્વેદનું પુરૂરવા-ઉર્વશી સંક્રાંતિ એ પહેલું અને હાલ પ્રસિદ્ધ વિક્રમોર્વશીય-એ એકજ નાટકનું છેલ્લું રૂપ હશે. પણ આ કલ્પનાનો વિષય છે. અને તેથી આપણે પહેલા જવાબથી જ સંતુષ્ટ રહેવું પડે છે.

નોંધ—પા. ૨૭. ફૂટનોટ ૭ માં 'ઇસવીસનનો ચોથો સૈકા' ને બદલે 'ઇસવીસન પૂર્વે ચોથો સૈકા,' 'ઈ. સ. ના બીજા સૈકા' ને બદલે 'ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકા,' 'ઇસવીસનના બીજા કે પહેલા સૈકા પછી જ મુકાય' ને બદલે 'ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે પહેલા સૈકા પછી જ પહેલામાં વહેલું મુકાય'—એ પ્રમાણે વાંચવું.

આમરણમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો સંવત ૧૬૩૩ નો શિલાલેખ

[સ્તાત્રય બાલકૃષ્ણ હિસકળકર, એમ. એ.

ક્યુરેટર, વૉટસન મ્યુઝીઅમ, રાજકોટ.]

મરણ નવાનગર સંસ્થાનમાં એક મોટું ગામ છે. તે જામનગરથી પૂર્વ દિશામાં ૪૨ મૈલ અને મોર્વી સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ છે.

તે મેરામણ ખવાસના વંશજોનું જામીરીનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંના દરબારગઢમાં આ શિલાલેખ કોઠાની એક દિવાલમાં બેસાડેલો છે.

જે શિલા ઉપર આ લેખ કોતરેલો છે તે લંબાઈમાં ૩ ફુટ ૮ ઇંચ અને પહોળાઈમાં ૧ ફુટ છે. તેના લિખિત ભાગની લંબાઈ

૩ ફુટ અને પહોળાઈ ૩ ફુટ છે. લેખ ૫ પંક્તિઓમાં લખાયેલો છે. તે સારી રીતમાં છે. ફક્ત કાબી બાજુનો થોડો ભાગ ઘસાઈ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યેક પંક્તિની શરૂઆતના ત્રણ અક્ષરો વંચાય એમ નથી. પણ ધણા ખરા અક્ષરો આસપાસનો સંબંધ બેઠતે બેસાડી શકાય છે. વિશેષ તુકસાન એટલું જ થયું છે કે પાંચમી લિટીની શરૂઆતમાં દાનકર્તાનું એટલે આ લેખના પ્રવર્તકનું નામ જે નહિ થયું છે તે આપણે જાણી નથી શકતા.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત ગદ્ય અને લિપિ દેવનાગરી છે. અક્ષરોના ૯૫ સંબંધમાં એટલું જ લખવાનું કે 'અ' નું સ્વરૂપ બીજા અક્ષરો કરતાં જૂના વખતનું લાગે છે. માત્રા લખવાની પદ્ધતિ જૂની છે: તે અક્ષર ઉપર ન લખાતાં અક્ષર પાછળ એક ઉભી લિટીથી ખતાવેલી છે. જેમ—વાર્ષ, જ્યેષ્ઠ, ઈક્તુ, દિવ, આઘઘ, ચાપાત્કડ, સારાઘર, માજ, ઇયાડાડઈ અને સમીપ. પરંતુ જ્યાં બે માત્રાનું કામ હોય છે ત્યાં એક માત્રા અક્ષર ઉપર અને બીજી તેની પછવાડે લખેલી છે. જેમ—રાઘો, સોરાપૂ, અને પ્રતિપાત્તો.

મૂળ લેખ^૨

[૧] [સ્વા]સ્ત ધીનૃપવિક્રમસંઘત ૧૩૩૩ વર્ષે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૫ રવો માલવ-ધરાધૂમકેતુગૂર્જરધરણોસમુ ॥

[૨] [દ્વરણ]વરાહસપ્તમચક્રવાર્ત્તિભુજબલમહામહારાજધીસારંગદેવકલ્યાણ-વિજય

[૩] [રાજ્યે નિ]યુક્ત સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારિ મહાં શ્રીબાલહમ્પ્રભૃતિ પંચકુલ-પ્રભૃતિ^૩ પ્રતિપત્તો અઘેહ શ્રી આં

૧. જંગાળી ભાષામાં માત્રા લખવાની પદ્ધતિ હમણાં પણ આ જ છે. જેન સાહિત્યમાં આ પદ્ધતિને 'પડિમાત્રા' પદ્ધતિ કહે છે.

૨. સ્વ. વહનજી હરિદત આચાર્ય તૈયાર કરેલી અને રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝી-યમમાં સંગ્રહીત કરેલી છાપ (રબિંગ) ઉપરથી.

૩. આ પ્રભૃતિ શબ્દ કાઢી નાંખો. ભૂલથી કિરકિત કરેલી લાગે છે.

[૬] [વરણે] ... રોવર ... પરિ ...
શ્રીમોજદેવસુતરાજ.

[૬] [...નિચ માતૃસોયના (?)] અ(એ)યોડ્ઠ્ય શ્રીહુ ... પૂજના
દધિમતીનદીસમીપે વાટિકા પ્રદત્તા ॥

ભાષાન્તર

સ્વસ્તિ શ્રી રાજ વિક્રમના સંવત ૧૯૩૩ ના વર્ષમાં જે શુદ્ધ પ ને રવિના
માળવા પ્રાંતમાં ધૂમકેતુ જેવો, ગુજરાત દેશનો ઉદ્ધાર કરવામાં વરાહ જેવો, સુગતા
ખલ વડે મદ્દ જેવો, સાતમો ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ શ્રી સારંગદેવના કલ્યાણ
અને વિજયી રાજ્યમાં, સૌરાષ્ટ્ર દેશનો અધિકાર ચલાવવા માટે (તેણે) નિમેલા
પાલક વગેરે પંચના અમલમાં આજે અહીં શ્રી આંબરણમાં ચાવડા વંશ રૂપી સરેવર
રાજહંસ સરખા અને ચાવડા લોકોને પાળનાર રાણક શ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજ... (એ)
પોતાની માતા સોયના(?)ના કલ્યાણ માટે દધિમતી નદી પાસે શ્રી સુમતિ સ્વામી દે...
પૂજના ઉપયોગ માટે વાડી આપી.

વિવેચન

લેખમાં આવેલા મહારાજ સારંગદેવ અણહિલવાડ પાટણના ચૌલુક્ય (વાઘેલા)
રાજા અણુનંદેવનો પુત્ર સમ્રાટ સારંગદેવ છે. પાટણના આ છેલ્લા વૈભવશાલી રાજા
સારંગદેવ પછી એક પરાક્રમી હિંદુ સામ્રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ થયો અને મૂળના
વખતમાં ઉદય પામેલો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં મધ્યાહન ઉપર આવેલો
અણહિલપાટણનો વૈભવસૂર્ય સારંગદેવ સાથે જ અસ્ત પામ્યો. જેનું બીજાંરોપણ મૂળરાજ
કયું અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ જયસિંહના વખતમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ તે
વિશાળ અને લોકોને સુખ આપનાર ચૌલુક્ય વંશશક્તિને સારંગદેવ પછી કરણ વાઘેલાના
વખતમાં સુસલમાનોએ જડમળથી ઉખેડી નાંખ્યું.

સમ્રાટ સારંગદેવના ત્રણ શિલાલેખો ૩૦ ભગવાનલાલ દ્વંદ્વએ ગુજરાત ઝંઝેરી
યરના પાન ૨૦૪ ઉપર બતાવેલા છે. એક સં. ૧૩૩૨ નો કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર ગામમાં નિકળેલો,
બીજો સં. ૧૩૪૩ નો સોમનાથપાટણમાં મળેલો, અને ત્રીજો સં. ૧૩૫૦ નો આયુ પર્વત ઉપર
વસ્તુપાળના મંદિરમાં કાતરેલો. તે સિવાય તેના ત્રણ નવા શિલાલેખો મળેલા છે: એક ઉપરનો,
બીજો સં. ૧૩૪૬ નો કાઠીયાવાડમાં જુનાગઢ પાસે વંથલીમાંથી મળેલો, અને ત્રીજો
ખંભાયતમાંથી મળેલો સં. ૧૩૫૨નો મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહમાં લેખાંક
૪૪૯ તરીકે છપાવેલો છે.

ઉપરના લેખે સારંગદેવની કારકીર્દીની સુદૃઢમાં કાંઈ વધારો કર્યો નથી. પણ તે ઉપરથી
અન્યત્ર ન આવેલી બહુજ ઉપયોગી માહિતી મળી આવે છે.

માળવાના રાજાઓ સાથે ચૌલુક્ય રાજાઓનું વેર વંશપરંપરાનું હતું એમ લાગે છે.
ચૌલુક્ય રાજા પહેલા બીમના વખતમાં માળવાના રાજા ભોજપોતાના સેનાપતિ કુલચંદ્રને
અણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો હતો. બીમરાજ તે વખતે સિંધના રાજા સાથે

૪. એટલે માળવા દેશને હેરાન કરનાર.

૫. વરાહ અવતારની અહીં દર્શના કરેલી છે.

૬. આ લેખ થોડા દિવસમાં અન્યત્ર પ્રગટ થશે.

લદતો હતો. એટલેમાં કુલચંદ્રે અણહિલવાડ છૂટી લીધું; અને તેથી તે 'ન્યપત્ર' લખતે ગયો.^૭ પણ સાથે સાથે વૈરનો પાયો નાંખતો ગયો. સિદ્ધરાજે માળવાના પરમાર રાજા નરવર્મા અને તેના પુત્ર યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી 'લગભગ સં. ૧૧૯૨માં માળવા ખાલસા કર્યું જે ઉપરથી તેને 'અવન્તિનાથ' બીરદ માન સાથે મળેલું હતું.^૮ પછી માળવાના બલ્લાળ રાજાએ જ્યારે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ચૌલુક્ય રાજા કુમાર-પાળે પોતાના માંડલિક આયુના રાજા યશોધવલને તેના ઉપર મોકલી તેને પકડી મારી નાંખ્યો.^૯ તે જ પ્રમાણે સારંગદેવના પૂર્વજ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલને પણ માલવરાજાની સાથે લડાઈ કરવી પડી.^{૧૦} સમ્રાટ વીસલદેવના તાત્રપત્રોમાં તેને 'માળવાના રાજાનો ગર્વ ઉતારનાર' એવું વિશેષણ આપ્યું છે.^{૧૧} ઉપરના લેખમાં 'માલવધરાધૂમકેતુ' શબ્દસમુચ્ચય ઉપરથી લાગે છે કે સારંગદેવે પણ માળવાના રાજાનો પરાજય કરી તેના મનમાં પોતાને વિષે બહુજ ભીતિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

સમગ્ર ચક્રવર્તી પદ સારંગદેવને ઋક્ત આજ લેખમાં લગાડેલું છે. વાઘેલાનું વંશવૃક્ષ શિલાલેખો ઉપરથી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડે છે:—

અર્જુનરાજ → લવણપ્રસાદ → વીરધવલ → વીસલદેવ → અર્જુનદેવ → સારંગદેવ.

એટલે સારંગદેવ પોતાના વાઘેલા વંશમાં છઠ્ઠો રાજા છે, અને ચક્રવર્તી રાજા તરીકે તો ત્રીજો જ છે; કેમકે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓ મુખ્ય ચૌલુક્ય રાજાઓના માંડલિક તરીકે હતા. વાઘેલા વંશનો પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા તો વીસલદેવ જ કહેવાય, અને અણહિલવાડ પાટણનાં સિંહાસન ઉપર તે જ પ્રથમ બેઠેલો. ત્યારે સારંગદેવને સમગ્ર ચક્રવર્તી પદ કેવી રીતે લાગે? સારંગદેવના વંશનું નામ વાઘેલા લૌકિક છે. તેના મૂળ પુરૂષ અર્જુનરાજને અણહિલવાડ પાટણના સમ્રાટ કુમાલપાલ પાસેથી કોઈ વિશેષ કામગિરી માટે વ્યાઘ્રપક્ષી નામના ગામની જમીર મળેલી હતી. તેથી તેનું તથા તેના વંશજોનું નામ વાઘેલા પડેલું.^{૧૨} પરંતુ એ બધા જાતે ચૌલુક્ય જ હતા. મુખ્ય વંશની એક શાખામાં અર્જુનરાજનો જન્મ થયેલો. આથી પર્વત ઉપરના વસ્તુપાળના મંદિરવાળા લેખમાં

“ઈતચ્છૌલુક્યધીરાણાં વંશે શાલાવિશેષકઃ ।

અર્જુનરાજ ઇતિ ચ્યાતો જાતસ્તેજોમયઃ પુમાન્ ॥”^{૧૩}

એમ આપ્યું છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મૂળરાજે સ્થાપેલો મૂળ ચૌલુક્ય વંશ અને અર્જુનરાજે સ્થાપેલો વાઘેલા વંશ બે એકજ હતા તેમાં કંઈ સંકેત નથી. મૂળ-રાજથી સિદ્ધરાજ જળસિંહના પિતા કર્ણુ સુધી પાંચ રાજા વિશેષ પરાક્રમી ન હતા અને તેઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તી નામ મેળવવા પૂરતું વિશાલ થયેલું ન હતું. જો સારી રીતે ચક્ર-

૭. જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૬૩.

૮. જુઓ ઝોર્જીઓલોજીકલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સરકસનો ૧૯૧૨-૧૩ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

૯. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ-અવલોકન, પા. ૧૦૬.

૧૦. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૯.

૧૧. જુઓ ઇડીયન ઍટીક્સ ૬-૧૯૧ (માલવાધોશમાનમંદન).

૧૨. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૮.

૧૩. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ, પા. ૭૬.

વર્તી કહી શકાય એવો રાજા તો સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ જ હતો. સંવત્ ૧૧૯૬ ના તેના દોહદમાં મળેલા લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજાઓને કેદમાં નાખ્યા હતા, સિંધુરાજ અને બીજા રાજાઓનો નાશ કર્યો હતો અને ઉત્તર દેશના રાજાઓ તેની હકુમત માનતા હતા. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં સં. ૧૧૯૫ ના શિલાલેખ ઉપરથી કચ્છ પ્રાંત તેના તાબામાં હતો એમ માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે પિતૃપ્રાપ્ત રાજ્ય અણહિલવાડ પાટણનો ખહુ જ વિસ્તાર કર્યો અને કેટલાક પ્રખળ રાજાઓને માંડલિક બનાવ્યા. ચૌલુક્ય વંશમાં મહાસત્રાપોનાં બીરદો પ્રથમ જ્યસિંહને જ લગાડવામાં આવેલાં છે. મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમ ભદ્રારક્ષ, અવન્તિનાથ, ત્રિભુવન ગંઠ, સિદ્ધચક્રવર્તી, જરજરભિષ્ણુ વિગેરે વિશેષણો તેના નામ સાથે જોડાયેલા લેખોમાં મળી આવે છે. ત્યારે પ્રથમ સત્રાટ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ થયો. દ્વિતીય તેના પછી સિંહાસન ઉપર બેઠેલો કુમારપાલ, તૃતીય અનંબપાલ, અને ચોથો મૂળરાજ (બીજો). મૂળરાજ પછી સિંહાસન ઉપર બીજો ભીમ બેઠો, પણ તે સાવ નબળો હોવાથી પ્રબંધકારી વંશાવળી આપતી વખતે મૂળરાજ પછી ભીમ (બીજા)નું નામ ન લેતાં વાઘેલા રાજાઓનું જ નામ આપે છે; ૧૪ અને ૨૦ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે વંશનો પ્રથમ સત્રાટ વીસજદેવ હતો. એવી રીતે સારંગદેવ સાતમો સત્રાટ થયો—

૧ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ, ૨ કુમારપાલ, ૩ અનંબપાલ, ૪ મૂળરાજ (બીજો), ૫ વીસજદેવ, ૬ અર્જુનદેવ, ૭ સારંગદેવ.

સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારી પાલ્હ વિષે કંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી. સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે ચૌલુક્ય સત્રાપોના તાબામાં હતું ત્યારે તે પ્રાંત ઉપર એક મોટા અધિકારીની નિમણુક પાટણથી થતી હતી એમ શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તે વખત અધિકારીઓની એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત ઉપર બદલી પણ થતી હતી.^{૧૫} સૌરાષ્ટ્રમાં નાના મોટા જ રાજાઓ તે વખતે હતા તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખરેખ આ પ્રતિનિધિની રહેતી. સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર તાબે કર્યો અને તેના ઉપર ‘સમ્રાજ’ નામના પ્રતિનિધિની નિમણુક કરી ત્યારથી પાલ્હ સુધી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કોણ કોણ અધિકારીઓ નિભાયા તેની થોડી થોડી માહિતી મળી શકે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ગુજરાતનો ચૌલુક્યોના વખતનો ઇતિહાસ અત્યારે પણ વિસ્તારથી લખી શકાય એમ છે. વૉટસન સાહેબે દાડીયાવાડ ગંજેટીયરમાં આપેલો તે વખતનો ઇતિહાસ તો તદ્દન અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાય છે.

‘આપોલકટ’ એ ચાવડાનું સંસ્કૃત રૂપ છે. કોઈ ઠેકાણે ‘આવોલકટ’ એમ પણ રૂપ મળી આવે છે. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં જ ચાવડા લોકોનું ગુજરાત અને કચ્છના વચલા પ્રદેશમાં એક નાનું રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની પંચાસર કરીને હતી જે જગ્યા હમણાં વડિયાર દેશમાં આવેલી છે એમ સં. ૪૯૦ ના નવસારીમાંથી મળેલા

૧૪. જુઓ ગુ. ગંજેટીયર, પા. ૧૯૬.

૧૫. પોરબંદર તાબે કાંટેલાના સં. ૧૩૨૦ ના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મહારાજ વીસજદેવે ‘સલક્ષ’ ને પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી કર્યો હતો, અને તેને જ પછી લાટ દેશનો અધિકારી નિભાવ્યો. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખમંચદ-અવલોકન પા. ૮૬

પુલિકેશી જનાથપતા તામ્રપત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે. યદ્યપિ આ રજપૂત કોમ પહેલાં કચ્છમાં અને કાઠીયાવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં વસાયેલી હતી, તોપણ પછીથી સોમનાથપાટણ, દીવ, વગેરે ભાગોમાં તે લોકોએ વસ્તી કરી.^{૧૬} ઉપરના લેખમાં જે ચાવડા ભોજનું નામ આવેલું છે તે એક નાનો રાજ-ગગીરદાર હતો એમ તેની સાથે લગાડેલા રાણક શબ્દ ઉપરથી અને તેના ઉપર સમ્રાટ સારંગદેવના અધિકારીની સત્તા હતી આ ઉપરથી જણાય છે. રાણક ભોજનો ચારસો પાંચસો વરસ આગળ થયેલા વનરાજ ચાવડાના વંશ સાથે કોઇ પ્રકારનો સંબંધ હતો કે કેમ એ કહેવું અશક્ય છે.

સુમતિસ્વામી જૈનોના પાંચમા તીર્થંકરનું નામ છે. ચાવડા રાણક ભોજના પુત્ર જૈનધર્માનુયાયી હતા એમ એના ઉપરથી લાગે છે. આ મંદિરનો હમણાં કાંઇ પત્તો અવશેષ રૂપમાં પણ મળતો નથી. કદાચ સુસજ્જમાન લોકોએ તેનો સમૂળ નાશ કર્યો હશે. કેમકે ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાના એક સરદારનો પુત્ર દાવર-ઉત્ત-મુલ્ક કરીને આમરણમાં ફોજદાર હતા. તેણે લોકોને બહુ હેરાન કર્યા હતા. એક રજપૂતના હાથથી તે સં. ૧૫૬૬ માં મરી ગયા પછી તેના નામથી સુસજ્જમાનોએ એક પીરની જગ્યા બનાવી.^{૧૭} તે વખતે કદાચ આ જૈન મંદિરને ધક્કો પહોંચ્યો હશે.

સાડા છસો વરસ પહેલાં આમરણનું નામ એમ જ હતું એ હકીકત આપણને આ લેખમાંથી જ મળે છે, અને તે ગામ જોછામાં જોછા સાતસો વરસનું જૂનું છે એમ જણાય છે. ભાડવામાંથી મળેલા વલ્લભી સંવત ૨૫૨ (વિક્રમ સં. ૬૨૭) ના વલ્લભીના રાજ ધર-સેન બીજાના તામ્રપત્રમાં ‘અમ્બરેણ’ નામક એક મોટા ગામનું નામ આવેલું છે.^{૧૮} તે ‘મદિ હાલનું’ આમરણ જ હશે તો તેની પ્રાચીનતા ચોક્કસો વરસ ઉપર જાય છે.

દધિમતી નદી સંબંધમાં ૨૫. વંશમજી હરિદત્ત આચાર્ય એક નોંધ કરી રાખેલી છે ‘તે એમ છે-x આ લેખમાં જે દધિમતી નદી લખી છે તે હાલની ‘દેમજી’ નદી જ છે, કેમકે તે આમરણથી ૧ ગાઉ પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે અને તે ટંકારા પાસે થઇ ટંકારા અને તાલપ વચ્ચે ટંકારાથી ઉત્તરમાં થઇને ઝીઝોડા બંદર પાસે દરિયાને મળે છે. દધિનું ‘દહી રૂપ થાય છે. તેનું દેહ અને તેનું દે અને મતીનું’ મજ રૂપ થયું, એટલે દધિમતીનું’ દેમજી રૂપાંતર થયું છે.

૧૬. જુઓ શુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૫૦.

૧૭. જુઓ કાઠીયાવાડ ગેઝેટીયર, પા. ૩૫૬.

૧૮. આ તામ્રપત્રો ઉપરનો લેખ મેં પૂનાના ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ મન્સીટયુટની એનક્સમાં છપાવવા માટે મોકલ્યો છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિસ્તાર

[ન્હાનાલાલ નાથાલાઈ શાહ]

સ્તવર્ષ ધર્મ ક્ષેત્ર છે. હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ એ ત્રેની મહાન પ્રાચીન ધર્મત્રયી છે. ઇલાકાંતરે તે પ્રત્યેકમાં અનેક શાખા પ્રજાપાઓ પડી જઈ હાલમાં તેમનું સ્વરૂપ વિસ્તૃત, તેમજ કેટલેક અંશે વિકૃત થયેલું છે. જેમ હિંદુધર્મમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત આદિ અનેક સંપ્રદાયો અને મતમતાંતરો પડ્યા છે, જેમ જૈન ધર્મમાં શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, હંદીયા ઇત્યાદિ વિભાગો પડ્યા છે, તેમ બૌદ્ધધર્મમાં પણ મુખ્યતઃ મહાયાન અને હીનયાન એમ બે મેદો પડેલા છે. માધ્યમિક, સૌત્રાન્તિક, યોગચાર અને વૈભાષિક એ પણ બૌદ્ધ શિક્ષકોના જ શંકાઓ છે. તે ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનની બહાર પણ ઘણા વિસ્તારને પામ્યો હોવાથી હજી ટિબેટ, નેપાળ, ચીન, જાપાન, સીયામ, બ્રહ્મદેશ, સીકોન વગેરે સ્થળો તે બિન્ન બિન્ન રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ સંઘર્ષો આદિ-બૌદ્ધધર્મનાં જ અંકુરો છે.

મહાત્મા ગાતમ બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૭-૮ મા સૈકામાં નિશ્ચિતપણે મનાય છે; તેથી બૌદ્ધધર્મ, હિંદુધર્મ જેટલો તો નહિ, તોપણ લગભગ અઢી હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન માની શકાય છે. સ્વયં બુદ્ધ ભગવાન, મહોદ્ધ, બુદ્ધધોષ વગેરે અનેક તપસ્વિઓ, તથા અરોહ, કનિક્ક વગેરે અનેક સમર્થ રાજાઓના સતત પ્રયાસથી, તેનો પ્રચાર એટલો બધો થયો હતો, કે બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ એટલે સમગ્ર માનવજાતિના એક તૃતીયાંશ ભાગનો ગયાં અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ એમ કહેવું જરા પણ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગશે નહિ. છતાં પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હાલમાં બૌદ્ધધર્મનો, તેના ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદુસ્તાનમાંથી, સમગ્રો લોપ થયો છે !

બ્યારે હિંસાત્મક કર્મકાંડની પ્રજ્વલી ઘણી વિસ્તૃત અને જટિલ બની ગઈ હતી, ત્યારે બૌદ્ધધર્મને ઉત્પન્ન થવાની જરૂર જણાઈ. તેણે વૈદિક કર્મકાંડનો જ નહિ પરંતુ ઇશ્વરનો યે નિષેધ કર્યો, અને કેવળ સદાચાર (શીલ) વડે જ નિર્વાણ (મોક્ષ), અગર અર્હત-અવસ્થા (વેદાંતની તુરીયાવસ્થા) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ સમાજને ઉપદેશ કર્યો. બૌદ્ધધર્મને નાસ્તિક, નિરીશ્વરવાદી, શૂન્યવાદી વગેરે જે વિશેષણો આપવામાં આવે છે, તેનું કારણ બહુધા આ જ છે. 'જગત્ જન્મ-જરા-મરણ આદિથી પરિપૂર્ણ હોઈ દુઃખમય છે' એ સિદ્ધાંત તથા કર્મનો અચળ સિદ્ધાંત એ બે બૌદ્ધધર્મના સ્તંભરૂપ છે; આથી કેટલાક લોકો બૌદ્ધધર્મને નિરાશાવાદી પણ કહે છે. અહીં આપણે બૌદ્ધ સાહિત્યનું અવલોકન કરવાનું હોઈ આ વિષય આટલેથી જ પડતો મૂકીશું.

ઉપર જણાવ્યું કે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર ક્રમશઃ ઘણો જ વિસ્તૃત થયો હતો; તો તે પ્રમાણે તેનું સાહિત્ય પણ વિશાળ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મૂળમાં ગૌતમ બુદ્ધે કશી બાષામાં ઉપદેશ આપ્યો હતો એ હજી વિદ્વાનોમાં વિવાદનો વિષય છે. તો પણ સામાન્ય

૧. સરખાવો: નિન્દસિ યદ્ધાવિધેરહદ્ધ શ્રુતિજાતમ્

સદયહૃદયકાશીતપશુષાતમ્

કેશવ ધૃતવુદ્ધશરીર જય જગદીશ હરે ॥

—ગોતમોવિદ્.

રીતે 'પાલી' ભાષા જે તે સમયમાં મગધ દેશની ભાષા હોઈ સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રચલિત હતી, તે ભાષાનો ઉપયોગ બુદ્ધે કર્યો હોય એમ જણાય છે; કારણ કે

(૧) ગૌતમ બુદ્ધે ધણે ખરા ધર્મપ્રચાર પ્રથમ મગધદેશમાં જ કર્યો હતો, તથા

(૨) બ્રાહ્મણધર્મની ભાષક બૌદ્ધ ધર્મમાં અધિકારી-અનધિકારીનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ, તેથી બ્રાહ્મણથી શરૂ પર્વત સ્ત્રીપુરુષ સર્વને જે ભાષા એક સરખી રીતે અવગત હોય, તે ભાષાનો જ લેખણે ઉપયોગ કર્યો હોય એ વાસ્તવિક છે. ગમે તેમ હોય તોપણ જે જે દેશમાં બૌદ્ધધર્મનો વિસ્તાર થયો છે, તે તે દેશની ભાષામાં હાલમાં બૌદ્ધધર્મનું કેવું અને કેટલું સાહિત્ય વિદ્યમાન છે એ જ વિચારવાનો પ્રસ્તુત લેખનો આશય છે. વસ્તુતઃ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય ઘણું ખરું સંસ્કૃત અને પાલી ભાષાનું છે.

અ. સંસ્કૃત ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય.

આ ગ્રંથસમૂહમાં પ્રથમ લલિતવિસ્તર આવે છે. તેને 'મહાપુરાણ' કહેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં ગૌતમે પ્રથમ બોધિવૃક્ષ નીચે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી જગતના ઉદ્ધાર માટે પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યાં સુધીની બુદ્ધચરિત્રની હકીકત આપેલી છે. તેનો ધણે ખરા ભાગ મગધમાં અને કેટલોક પદ્યમાં આવેલો છે. તેમાં ૨૭ પરિવર્તો (અધ્યાયો) છે. તેની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કૃત કહી શકાય એવી નથી; કેટલાક વિદ્વાનોએ તેની ભાષાને 'ગાથા-સંસ્કૃત' એવું નામ આપેલું છે. આ ગ્રંથમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર અલંકારિક રીતે અને ચમત્કારથી પરિપૂર્ણ ચીતરવામાં આવ્યું છે, તેથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેની કીમત કેટલી આંકી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. તે ગ્રંથના કર્તા તથા સમય વિષે હજી સુધી ચોક્કસ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. હાલમાં માત્ર એટલું જ કહી શકાય છે કે તેની રચના ઇ. સ. ના આરંભમાં એક અથવા વધારે હાથે થઈ હશે. ચીની, ટિબેટી વગેરે ભાષાઓમાં આ ગ્રંથનાં રૂપાંતરો ઘણાં મળી આવે છે. તેની એક આવૃત્તિ સ્વર્ગસ્થ ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે દલકતાની એશિયાટિક સોસાયટી દ્વારા પ્રકટ કરી હતી. તેમ જ ડા. લેન્ઝને તેની એક આવૃત્તિ જર્મનીમાંથી પણ પ્રકટ કરી છે.

હાર પછી બીજો ગ્રંથ બુદ્ધચરિત્ર આવે છે. આ ગ્રંથનો કર્તા અશ્વધૈય નામે એક બૌદ્ધ કવિ છે. અશ્વધૈય નામના બીજા કેટલાક બૌદ્ધ આચાર્યો થઈ ગયા છે, પરંતુ આ કાવ્યનો કર્તા અશ્વધૈય-ઇસવી સનના પહેલા સૈકામાં કાસ્મીરના રાજા દ્વિષ્કનો સમકાલીન તથા તેનો ઉપદેશક હતો.^૨ આ કાવ્ય ઘણું જ પ્રાસાદિક હોઈ કાલિદાસની ઝળું શૈલીનું છે. 'રઘુવંશ' અને 'કુમારસંભવ' ના કેટલાયે શ્લોકો સાથે બુદ્ધચરિત્રનું શબ્દસામ્ય તથા ભાવસામ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે, એ બાબત રા. નન્દર્ગીકરે પોતાની 'રઘુવંશ' ની પ્રસ્તાવનામાં ખાસ દાખલાઓ સાથે જણાવી છે. આ ગ્રંથમાં બુદ્ધનું જીવન કાવ્યદૃષ્ટિએ ઘણું ઉત્તમ અને રસપ્રદ આલેખાયલું છે. આ ઉપરાંત અશ્વધૈયે સૌન્દર્ય-નન્દ, સુગ્રાલંકાર, શ્રદ્ધોત્પાદ, શારીરુપગ્રમકરણ, અભિધર્મવિભાષા ગણદીસ્તોત્ર આદિ ગ્રંથો રચેલા છે એમ માનવામાં આવે છે.^૩ બુદ્ધચરિત્ર ની એક ઉત્તમ આવૃત્તિ સહગત પ્રો. કૅવેલે પ્રકટ કરી છે.

૨. 'Sacred Books of the East' vol. XLIX, Introduction p. 1.

૩. 'A Literary History of Sanskrit Buddhism', by G. K. Nariman, chap. 5.

ત્યાર બાદ ‘અવદાન’ સાહિત્ય આવે છે. અવદાન એટલે ઉદાત્ત કાર્ય, પરાક્રમ. આ વિશાળ સાહિત્યમાં યુદ્ધની તથા લેખના પૂર્વજન્મની વાતો આવે છે. લેખાંની કેટલીક વાર્તાઓ તો ઘણી આનંદદાયક અને અદ્ભુત છે. લેખાં મુખ્યત્વે કરીને અવદાનશતક, દિવ્યાવદાન, રૂપવતી-અવદાન, કલ્પદ્રુમ-અવદાન, દ્વાવિંશત્ય-વદાન, ભદ્રકલાવદાન, વિચિત્રકર્ણિકાવદાન, સુમગધાવદાન, અવદાન-કલ્પ-લતા, વ્રતચન્દ્રમાલા, જાતકમાલા (બોધિસત્ત્વાવદાન) ઇત્યાદિ ગ્રંથો આવે છે. આમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. જાતકમાલાનો લેખક આર્ચશર કરીને છે. એ ગ્રંથ હાર્વર્ડ ઓરીએન્ટલ સિરીઝમાં એચ. ઈર્ન સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરાંત અવદાન-કલ્પલતાનો કેટલોક ભાગ રા. બ. શરમ્ચંદ્રદાસ તથા પં. હરિમોહન વિદ્યાભૂષણે બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટી ભારતે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ત્યાર પછી મહાયાન બૌદ્ધપંથના ખાસ સ્તંભરૂપ મહાયાનસૂત્ર અને ‘નવધર્મ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ એવાં વૈપુલ્યસૂત્ર આવે છે, જેમાં અષ્ટસાહસ્રિક-પ્રજ્ઞાપારમિતા, સદ્ધર્મપુણ્ડરીક, લલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સુવર્ણપ્રભાસ, ગણ્ડવ્યૂહ, તથાગત-ગુણક, સમાધિરાજ અને દશભૂમીશ્વર એમ નવ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં લલિતવિસ્તર વિષે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે; સદ્ધર્મપુણ્ડરીક સેંટ પીટર્સબર્ગ-માં ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં ‘બીબ્લીઓથેકા યુદ્ધિકા’ નામની ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું; અને તેહું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઈર્ન સાહેબે ‘સેક્રેટ યુક્સ’ ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કર્યું છે. મહાયાન પંથમાં અવલોકિતેશ્વર, અમિતાભ, મંજુશ્રી આદિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો કલ્પવામાં આવ્યાં છે, અને તેમનાં વર્ણન તથા ગુણશ્રીર્તન માટે કરણ્ડવ્યૂહ, સુલા-ચતોવ્યૂહ, ગણ્ડવ્યૂહ આદિ પુસ્તકો રચવામાં આવેલાં છે. લંકાવતારમાં શાક્યમુનિ યુદ્ધ સાથે લંકાના રાજા રાવણની મુલાકાતનું વર્ણન આવે છે! રાવણ તેમને ધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે અને યુદ્ધ લેના ઉત્તરો આપે છે. તે ઉત્તરો બૌદ્ધ ધર્મની યોગ્યાર શાખાના સિદ્ધાંતોને મળતા છે. વળી તે ગ્રંથમાં સાખ્ય, વૈશેષિક, પાશુપત, આદિ મતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એક બવિધ્વવાણી ભાષવામાં આવી છે કે “મહારા નિર્વાણ પછી સો વર્ષે વ્યાસ ઉત્પન્ન થશે, જે મહાભારતની રચના કરશે. ત્યાર બાદ પાંડવ, કૌરવ, નન્દ, મૌર્ય, ગુપ્ત અને મલ્લ પંથના રાજાઓ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થશે; ઇત્યાદિ.”

માધ્યમિક શાખામાં નાગાર્જુન કરીને એક મહા વિકાન ઇ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સદ્ધર્મમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે માધ્યમિક શાખાના સિદ્ધાંત/અનુસાર માધ્યમિકકારિકા, ધર્મસંગ્રહ આદિ ગ્રંથો લખેલા છે. બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ગ્રંથો આવેલા છે.

ગ. પાલી ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય:

પાલી ભાષાના બૌદ્ધ ગ્રંથો અતિ પ્રાચીન છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે. તેમાં ખાસ કરીને તિપિટક (ત્રિપિટક) એ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તિપિટક એક પુસ્તકનું નામ નથી, તેમાં તો અનેક પુસ્તકોનો સમાવેશ થયેલો છે. જેમ સનાતનધર્મીઓ, માટે વેદ, તે જેનો માટે આગમો, તેમ હિનયાન પંથના બૌદ્ધો માટે તિપિટક પ્રમાણ-ભૂત ગ્રંથો છે. તિપિટકનું કદ મહાભારત કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું થાય. તે ક્યારે અને

ક્યાં રચાયાં, કેણે રચ્યાં વગેરે કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે તહેમની રચના મૂળ પાટલિપુત્રમાં થઈ હતી; અને પછી અશોક રાજાનો પુત્ર મહિંદ જ્યારે ધર્મ-પ્રચાર કરવા સિંહાસનમાં ગયો ત્યારે તે તહેને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.^૪ ત્રિપિટકોમાં રાજગૃહ અને વૈશાલીની સભાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ પાટલિપુત્રમાં થયેલી સભાનો ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ બે સભાઓના સમયની વચમાં તહેમની રચના થઈ હશે. ત્રિપિટકોનો કેટલોક ભાગ નિઃસંશય પ્રાચીન છે, અને કેટલોક અર્વાચીન લાગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. આ ગ્રંથનાં ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો સિંહલી, પ્રાચી, ચીની, જાપાની વગેરે ભાષાઓમાં થયેલાં છે. એને ત્રિપિટક કહેવાનું કારણ એ છે કે તહેમાં ત્રણ પિટકો (ટાપલીઓ, સમૂહો) છે: ૧ સુતપિટક, ૨ વિનયપિટક, અને ૩ અભિ-ધમ્મપિટક. એક મત એવો છે કે પ્રથમ સુત અને વિનય એમ બે જ પિટકો (દ્વિપિટક) હતાં.^૫

૧. સુતપિટક. એમાં ગૌતમમુદ્રના ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તહેના પાંચ નિકાય અથવા વિભાગ પાડેલા છે: દીઘનિકાય (દીર્ઘનિકાય), મઙ્ગિમ-નિકાય (મધ્યમનિકાય), સંયુત્તનિકાય (સંયુક્તનિકાય), અંગુત્તરનિકાય અને સુદ્ધકનિકાય (શુદ્ધનિકાય). આ પાંચે વિભાગોમાં શુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યસમુદાયને આપેલા ઉપદેશ, તહેમના પરસ્પર સંવાદો, તથા ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન વિષે શિષ્યોએ વારંવાર પૂછેલા પ્રશ્નો અને તહેમના ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ સદ્ગણા (૧૮૩) સંવાદો એટલા ગહન છે કે તહેમાંનું એકેક સૂત એકેક વ્યાખ્યાનનો વિષય થઈ શકે એમ છે. દીઘનિકાય માં દીર્ઘ એટલે લાંબા સંવાદો છે. મઙ્ગિમ-નિકાયમાં મધ્યમ લંબાઈના સંવાદો છે. સંયુત્તનિકાયમાં એકજ વિષય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શિષ્યો સાથે થયેલા સંવાદોનો સંગ્રહ છે. અંગુત્તરનિકાય માં બૌદ્ધધર્મના માનસ-શાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના સૂત અનેલા સંવાદો અલગ કાઢેલા છે. અંગુત્તરનિકાય સૌ નિકાયોમાં મોટો છે. સુદ્ધકનિકાયમાં ન્હાના ન્હાના સંવાદો આવેલા છે. તહેના પંદર પેટા, વિભાગો કરેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ સુદ્ધકપાઠ, ૨ ધમ્મપદ, ૩ ઉદાન, ૪ ઇતિવુત્તક, ૫ સુત્તનિપાટ,

૬. શુદ્ધધોષે ત્રિપિટકોમાંના દીઘનિકાય ગ્રંથ ઉપરની અટ્કથા (ટીકા) નું પાલીભાષામાં રૂપાંતર કરતી વખતે લખ્યું છે કે—

સીહલદીપં પન આમથાથ ઘસિના મહામહિન્દેન ।

ઠપિતા નીહલભાસાય દીપવાસિનમત્થાય ॥

અપનેત્વા તત્તોહં સીહલભાસં મનોરમં ભાસં ।

તન્તિન યાનુચ્છવિકં આરોપેતો યિગતદોસમ્ ॥

[‘આ અટ્કથા મહામહિન્દે સિંહલદીપમાં આણી, અને આ દીપવાસી જનોના હિતાર્થે તે સિંહલી ભાષામાં લખી. એ સિંહલીમાંથી કાઢી હું મનોરમ અને શાસ્ત્રાનુકૂળ એવી નિર્દોષ પાલી ભાષામાં તે ઉતાઈ છું. ’]

—બૌદ્ધપર્ય.

૫. જુઓ Oldenberg's Vinaya Pitakam, vol. I, p x; તથા સરખાવે તાનિ પદ્ધવ્યંજનાનિ સાધુકં ડગ્ગદેત્વા સુત્તે ઓતરેતથ્યાનિ ધિનયે સંદસ્સે-તથ્યાનિ ।

—મહાપરિનિવ્યાનસુત્ત.

૬ વિમાનવત્થુ, ૭ પેતવત્થુ, ૮ થેરગાથા, ૯ થેરીગાથા, ૧૦ જાતક, ૧૧ નિદ્દેસ, ૧૨ પટિસંભિદામગ્ગ, ૧૩ અવદાન, ૧૪ બુદ્ધવંસ અને ૧૫ ચરિયાપિટક.

સુદ્ધકપાઠ—આ ન્હાનું પુસ્તક નવીન શીખાઉ લોકો માટે છે. તેમાં મનુષ્યદેહની રચના, અરિય, મન્ન, સ્નાયુ વગેરે ૩૪ વિભાગો સંબંધી થોડીક માહિતી આપેલી છે. તેના આરંભમાં નીચેનો દીક્ષા-મંત્ર આવેલો છે:—

બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં સરણં ગચ્છામિ ॥

ધમ્મપદ—આ ગ્રંથમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયના, પણ પરસ્પર સંબંધ વિનાના ૪૨૪ શ્લોકો સંગૃહીત કરેલા હોય એમ જણાય છે. સઘળા શ્લોકો બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નીતિ અને સંયમના ૨૬ વિષયો (ચગ્ગ) માં વહેંચી નાખેલા છે; અને દરેક વિષયમાં દસથી વીસ શ્લોકો મૂકેલા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો મહાભારત, મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ ઉપરની એક પ્રાચીન દીક્ષા છે. તેમાં પ્રત્યેક શ્લોક માટે એક વાત આપેલી છે, જેમાં ડાણુ, ક્યારે અને કેવી રીતે અમુક શ્લોક કહ્યો હતો એ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ વાતો સરળ પાલી ભાષામાં લખેલી છે, અને ઘણી ખરી રસપ્રદ છે. પ્રાચીનકાળમાં નાલંદ, વિક્રમશિલા વગેરેમાં જે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ હતી, ત્યાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, તથા ગિરિગુરુઓ અને વિહારોમાં રહેનારા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ, સંસારી અને વૈરાગી સર્વ એક સરખી રીતે, આ ગ્રંથનું ભક્તિપૂર્વક પઠન કરતા હતા.

ઉદાન—ઘણીવાર બુદ્ધ ભગવાન અમુક બનાવ ઉપરથી અગર કાંઈક અદ્ભુત ચીજ જાણી અગર સાંભળીને એકાએક ઉલ્લાસમાં આવી જતા, અને તે પ્રસંગે તેમના મુખમાંથી કાંઈક રસભરિત અને કાવ્યમય શબ્દો નીકળી જતા. આવાં વચનોમાં કાંઈક અદ્ભુત ધાર્મિક ભાવના ઝળકતી હતી. તેમના શિષ્યો તે વચનો લખી લેતા. ઉદાનમાં આવાં ૮૨ વચનોના સંગ્રહ કરેલો છે.

ઈતિવુત્તક—આ પુસ્તકમાં પણ બુદ્ધનાં ૧૨૦ વચનો આપેલાં છે. તેનું નામ ઈતિવુત્તક પડવાનું કારણ એ છે કે તેમાં પ્રત્યેક વચનની આગળ ઈતિ વુત્તં મગ્ગત્તા 'ભગવાને આગ કહ્યું' એવા શબ્દો મૂકેલા છે. આ પુસ્તક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલું પ્રાચીન હશે એમ પ્રો. હીસ ડેવિસ જણાવે છે.^૧

સુત્તનિપાત—આ પુસ્તકમાં ૭૦ છંદોબદ્ધ સૂત્રો આપેલાં છે. તેના પાંચ વિભાગ પાડેલા છે. પહેલા ચાર વિભાગમાં દરેકમાં ન્હાનાં, ન્હાનાં ૫૪ પદો છે, અને પાંચમામાં એક લાંબું કાવ્ય છે.

વિમાનવત્થુ અને પેતવત્થુ—આમાં ગરૂડપુરાણની પેડે સ્વર્ગ, નરક અને પ્રેત સંબંધી હકીકત આપેલી છે.

થેરગાથા અને થેરીગાથા—થેર એટલે સ્થવિર અથવા વૃદ્ધ (વડીલ) પુરૂષ, અને થેરી એટલે સ્થવિરા, વૃદ્ધ (વડીલ) સ્ત્રી. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધેલાં સાધુ સાધ્વી-

ઓને અનુક્રમે ચેર અને ચેરી કહેતા. પહેલા અંથમાં ગૌતમચુદના વખતના ૨૬૪ સુખ્ય ચેરનાં, અને બીજામાં ૭૩ ચેરીનાં ધાર્મિક કવનો આપેલાં છે. તેમની નીચે આપેલી દીકામાં તે તે લેખકની જીવનકથા પણ આપેલી છે. આ કાવ્યો ઉપરથી ચુદકાલીન સ્ત્રી-પુરુષોની દિનચર્યાનું દીક દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. તે સમયમાં સ્ત્રીઓને કેટલી સ્વતંત્રતા અપાતી હતી, તથા તેઓ તેમણે કેવો સદુપયોગ કર્યો છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. ચેરીમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ જેટલી ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીમાં આગળ વધેલી હતી, તેટલીજ તેઓ માનસિક કેળવણીમાં પણ વધેલી હતી. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ઉંચા પ્રકારનાં હોઈ ઉચત ભાવનાનું દર્શન કરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમાંની એક વાત નીચે આપું છું:-

રાજગૃહમાં રાજ્ય બિંબિસારના એક આશ્રિતને સોમા નામની એક કન્યા હતી. તેણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ સાંભળીને, તે ધર્મની દીક્ષા લીધી, અને પોતાની વિક્રતા તથા સદાચરણથી યોગ્ય વખતમાં તેણે અર્હત પદની પ્રાપ્તિ કરી. આવસ્થિમાં એક દિવસ તે અંધ નામના ઉદાનમાં વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી, તેવામાં 'માર' (સેતાન) તેની પાસે આવી બોલવા લાગ્યો:

યં તં હસીહિ પત્તવ્યં ઠાનં દુરભિસંભવમ્ ।

ન તં દ્વંગુલિપંજ્જાય સક્કા પપ્પોતુમિત્થિયા ॥

'પુરુષોને પણ હર્ષભ એવું જે ઉચ્ચપદ તે, બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી એ જેનું રોજનું કામ છે એવી સ્ત્રીઓને, ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?'

અહીં 'બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી' એનો અર્થ દીક્ષાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે: સ્ત્રીઓ ચૂલા ઉપર ચોખા રંધાવા મૂકે છે, આ કામ તેઓ ૭ વર્ષની ન્હાની ઉમરથી કરવા માંડે છે. ઘણા લાંબા વખતના અભ્યાસ પછી પણ ચોખા ચડ્યા કે નહિ તે તેઓ એકદમ જોધને કહી શકતી નથી. બે આંગળી પડે ચોખો દબાવીને પરીક્ષા કરે તો જ તેમને ખબર પડે કે ભાત થયો કે નહિ. આવી મૂઠ સ્ત્રીજાતિના હૃદયમાં ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વો ઉતરવાં એ કેવળ અશક્ય છે એમ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

આ શ્લોક સાંભળી સોમાએ ઉત્તર આપ્યો:

इत्थिमाद्यो नो किं कयिरा चित्तमिह सुसमाहिते ।

जाणमिह वत्तमानमिह सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

सव्यस्य विहता नन्दि तमोक्खसन्धो पदालितो ।

पयं जानाहि पापिम निहतो त्वमस्ति अन्तक ॥

'જો અમારૂં ચિત્ત સ્થિત થયું અને અર્હત માર્ગનું જ્ઞાન મેળવી સત્યધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો, તો પછી સ્ત્રિસ્વભાવ શું કરવાનો હતો ? એટલે હે પાપી માર ! તું જાણી લે કે બંધન આપોઆપ તૂટી જાય છે અને અજાનરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે; ત્હારી યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ છે.'

આવી અનેક આનંદદાયક વાતો તેમાં આપેલી છે.

જાતકકથા—'જાતક' એટલે 'જન્મ સંબંધી'. ગૌતમચુદના પૂર્વજનો સંબંધી વાતોનો સંગ્રહ આ અંથમાં કરેલો છે. એ કથાઓ તેમણે પ્રસંગોપાત પોતાના શિષ્યવર્ગ આગળ કહેલી એમ માનવામાં આવે છે.

આ કથાઓ યુદ્ધના સમયમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ ઘણા જ પ્રચારમાં આવી હતી એમ લાગે છે. સાંચી, અમરાવતી, બહારત વગેરે સ્થળે તો આ કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પણ મળી આવે છે. આવી લગભગ પાંચસો કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી ડા-હિયાન પોતે જોયાનું જણાવે છે. હુએનત્સંગે પણ પોતાના 'ભારતીય પ્રવાસવર્ણન'માં ભતક-કથાઓના બે ત્રણ ઉદ્દેશો કહેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કથાઓ સુમારે બે અઢી અઞ્જર વર્ષ પ્રાચીન હોઈ, તરત જ લોકપ્રિય બની હશે.

આ કથાઓ જે કે યુદ્ધના પૂર્વ જન્મ વિષેની હોવાનો દાવો કરે છે, તો પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક અને નૈતિક ગ્રંથની ગરજ સારે એમ છે. ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો સૂત્ર રૂપે લોક સમક્ષ મૂકવા કરતાં વાર્તામાં વણીને મૂકવાથી તે જ સિદ્ધાંતો આપોઆપ સચોટ અસર કરે છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્ર, ધંસપનીતિ વગેરે પુસ્તકો આ ભતકનાં છે. તેમાં પણ ભતકકથાઓની છાયા જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે ચાસર, હિરોડોટસ વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાં કેટલીક ભતકકથાઓ એમ ને એમ ઉતારેલી જણાય છે! રામાયણ, મહાભારતની કેટલીક કથાઓનું સામ્ય પણ ભતકકથાઓમાંથી મળે છે, જેમ કે દશરથ-ભતક, કથહારી-ભતક, વગેરે. ભતક-કથાઓની સંખ્યા લગભગ પાંચસો ઉપર છે.

નિદેશ (નિર્દેશ)—‘સુતનિપાત’ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધ ઉપરની આ માત્ર ટીકા છે. તેનો લેખક યુદ્ધનો સારીપુત્ર નામનો એક મુખ્ય શિષ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે.

પટિસંભિદામગ્ગ (પ્રતિસંબોધમાર્ગ)—બૌદ્ધ અર્હંતોની દિવ્ય દૃષ્ટિ વિષે આ પુસ્તકમાં લખેલું છે.

અપદાન—આમાં અર્હંતોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. સુદ્ધર્મસમાં ગૌતમ યુદ્ધ અને તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા યોનીસ યુદ્ધોનાં જીવનચરિત્રો આપેલાં છે. ચરિયાપિટકમાં ગૌતમ યુદ્ધના યોનીસ પૂર્વ જન્મની હકીકત આપેલી છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

૨. વિનયપિટક—

આ ગ્રંથસમૂહમાં ભિક્ષુઓએ પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમાં પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ થયેલો છે: ૧ પારાજિકા, ૨ પાચિત્તિયાદિ (આ બે ગ્રંથો મળીને સુત્તવિમંગ નામનો વિભાગ બને છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો આપેલા છે); ૩ મહાવગ્ગ, ૪ સુલ્લવગ્ગ (શુદ્ધર્વગ્ગ) (આ બે ગ્રંથો મળીને સ્વંધંક નામનો વિભાગ થયેલો છે.) અને ૫ પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ). આ ઉપરાંત ભિક્ષુ-અને ભિક્ષુણીપાતિમોક્ષ (ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી-પ્રાતિમોક્ષ) નામના ગ્રંથમાં બૌદ્ધ સાધુ અને સાધ્વીઓના દોષોનું વર્ણન તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વિષે જણાવેલું છે. પરંતુ સુત્તવિમંગને આ વિષયમાં વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે.

૩. અમિઘમ્મપિટક—આ ગ્રંથસમૂહમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સાત ન્દાનાં ન્દાનાં પુસ્તકો છે. ૧ ધમ્મસંગણિ, ૨ વિમંગ, ૩ ધાતુકથા, ૪ પુગ્ગલ-પજ્જાત્તિ, ૫ કથાવત્થુ, ૬ યમક, ૭ પટ્ટાન.

સઘળા બૌદ્ધગ્રંથોમાં આ પુસ્તકો કંઈક અને નીરસ છે.

આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં શ્રીમ્મ કેટલાક છૂટક ગ્રંથો છે. તેમાંના મુખ્ય ત્રીણે પ્રમાણે છે:—

મહાપરિનિવ્વાનસુત્ત (મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર)---આમાં ગૌતમ શુદ્ધતા અંતિમ ત્રણ માસની જીવનચર્યા આપેલી છે. તેમાંથી બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો, તત્કાલીન આચારવિચાર, સમાજનીતિ, રાજકીય સ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન મળી શકે છે.

મિલિન્દપણ્હો (મિલિન્દપ્રશ્નઃ)---આ ગ્રંથમાં બેક્ટ્રીયાના રાજા મિલિન્દ (Menander) અને બૌદ્ધ સંન્યાસી નાગસેન વચ્ચે થયેલો ધર્મત્રિપયક સંવાદ આપેલો છે. એ સંવાદ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે એવો છે. આ ગ્રંથની રચનાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ હશે એમ વિદ્વાનોનો મત છે.

દોષધંસ અને મહાધંસ---સિંહલકોપના આ બે પ્રસિદ્ધ પાલી ગ્રંથો ઇ. સ. ના ૪-૫ મા શતકમાં લખાયેલા છે. તેમાં સિલોનનો ઇતિહાસ આપેલો છે. મહાધંસ ગ્રંથ મહાનામ નામના એક સિંહલી પંડિતે રચેલો છે. તેમાં ૧૦૦ અધ્યાયો છે. તેમાંના ૩૭ મા અધ્યાયમાં શુદ્ધધોપનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. આ શુદ્ધધોપરચિત વિસુદ્ધિમગ્ગ નામનો ગ્રંથ સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરેનો અપૂર્વ ભંડાર છે. મહાનામ પંડિત શુદ્ધધોપનો સમકાલીન હોવાથી તેણે લખેલું ચરિત્ર વિશ્વસનીય માની શકાય.

ક. અન્યભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય. ૭

લલિતવિસ્તર, શુદ્ધચરિત, સદ્ધર્મપુણ્ડરાક આદિ કેટલાક ગ્રંથોનાં ચિની તથા ટિબેટી ભાષામાં ભાષાંતરો થયેલાં છે, તથા તેમના આધાર પર તે તે ભાષામાં નવીન પુસ્તકો રચાયાં છે. ટિબેટી ભાષામાં રત્નધર્મરાજ નામના એક બૌદ્ધ ભિક્ષુએ આવેલો એક ગ્રંથ લખેલો છે. તે પ્રમાણે બીજા પણુ એટલી જાતના કેટલાક ગ્રંથો છે. 'ક્યાંગ-૨' નામના ટિબેટી ગ્રંથસંગ્રહમાં 'ગ-છેરોશ્પ' નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ છે જે અઘાપિ અપ્રકાશિત છે. સંસ્કૃતના મહામિનિષ્ક્રમણસૂત્ર નામના ગ્રંથનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના ૬ ફૂ સૈકામાં થયું હતું. એમ પ્રો. હિસ ડેવિડ્સ જણાવે છે. આ ઉપરાંત લલિતવિસ્તરનાં ચાર ભાષાંતરો ચિની ભાષામાં થયાં છે. છેવટનું ભાષાંતર 'હાન' વંશના રાજાની કારકીર્દિમાં એટલે કે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થયું હતું. અશ્વધોપના શુદ્ધચરિતનું ચિની ભાષાંતર ધર્મરક્ષ નામના બૌદ્ધ પંડિતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં કર્યું હતું. લંકાવતાર-સૂત્રનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં સુંગવંશીય રાજાની કારકીર્દિમાં શુણ્ભદ્ર નામના એક પંડિતે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત મહાપરિનિવ્વાનસુત્ત, જાતકનિવાન, મહાધંસ આદિ ગ્રંથોનાં પણ ચિની ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. વજ્રચ્છેદિકા નામનો ગ્રંથ જાપાની બૌદ્ધોનો ખાસ પૂજ્ય ગ્રંથ છે. જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મના અનેક ગ્રંથો છે. બ્રહ્મદેશમાં મહંતગવચ્ચુ નામનો એક ગ્રંથ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ મૂળમાં એકાદ પાલી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. તેમાં આપેલું શુદ્ધનું ચરિત્ર જાતક-કથાઓમાં આપેલા ચરિત્ર સાથે ઘણું ખડું મળતું આવે છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક સંસ્કૃત અને પાલી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો તેમાં થયેલાં છે.

પૃથિવીનું સ્વરૂપ

[પ્રો. જેઠાલાલ ચિમનલાલ સ્વામિનારાયણ]

રાણામાં પૃથિવી થાળી જેવી સપાટ છે એવું વર્ણન છે. સૂર્ય મેરુ પર્વતમાં સંતાઈ જવાથી રાત્રિ પડે છે. પૃથિવીને શેષનારાયણ ઉચ્ચટ્ટી રહ્યા છે. આવી વાર્તાઓ પુરાણમાં આવવાથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ સમજે છે કે ભારતવાસીઓની જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી ભાવનાઓ ગલત છે. પણ વસ્તુતઃ તપાસ કરતાં તેવું કાંઈ જણાતું નથી.

પૃથિવીને કાંઈ ધારણ કરી રહ્યું છે એ માન્યતાનું ખણ્ડન શ્રીમાન ભાસ્કરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કર્યું છે:

મૂર્તો ધર્તા ત્રેદ્ધરિત્રયાસ્તતોઽન્યસ્

તસ્યાપ્યન્યોઽસ્યૈવમત્રાનવસ્થા ।

અન્ત્યે કલ્પ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમાયે

કિં નો ભૂમેઃ સાષ્ટમૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥

‘જે પૃથિવીને ધારણ કરનાર કાંઈ મૂર્તિમાન વ્યક્તિની આપણે કલ્પના કરીએ તો આપણે તેના પણ ધારણ કરનાર ખીજની કલ્પના કરવી પડશે. ખીજને ધારણ કરનાર ત્રીજને માનવો પડશે. આવી રીતે અનવસ્થા પ્રસંગ આવશે. છેલ્લા ધારણ કરનારમાં પોતાની શક્તિ છે એવું માનો તો પહેલામાં જ સ્વરૂપ શક્તિથી આકાશમાં સ્થિત છે એમ નહીં માનવાનું શું કારણ છે? પૃથિવી કાંઈ જેવી તેવી નથી; પૃથિવી સાક્ષાત્ અદ્ભૂતિ શંકરનું શરીર છે.’

પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, જેના બળે તે ખીજ પદાર્થોને પોતાની સમીપ ખેંચે છે. આકર્ષણેલા પદાર્થો જાણે પડતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહી તયા યત્

સ્વસ્થં ગુરું સ્વામિમુખં સ્વશક્ત્યા ।

આકૃષ્યતે તત્ પતતીવ ભાતિ

સમે સમન્તાત્ ક પતત્તિવ્યં સ્વે ॥

‘પૃથિવીમાં આકર્ષણશક્તિ છે. પૃથિવી પોતાની આકર્ષણશક્તિથી ભારે પદાર્થને પોતાની તરફ ખેંચે છે. તે પદાર્થ જાણે પડતો હોય એવું જણાય છે. પૃથિવી ચારે બાજુએ આકાશના પરિભાણુત્વ છે. પછી પૃથિવીનું પતન કેવી રીતે સંભવે ?’

પૃથિવી ભારે પદાર્થને ખેંચે છે એવું ભાસ્કરાચાર્ય કહ્યું છે. કુદા જેવો હલકો પદાર્થ હવાને લીધે આમ તેમ ઝાલાં ખાય છે. તેથી ચરઆતમાં એમ લાગે છે કે કુદાને પૃથિવીના આકર્ષણની અસર નહિ થતી હોય. પણ ખરી રીતે કુદાને પણ પૃથિવી ખેંચે છે. પવનની

ગતિને લીધે ડુફ આમતેમ ગોથાં ખાતું ધણા લાંબા સમયે પૃથિવી ઉપર પડે છે. નિર્વાત પ્રદેશમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો લોહનો કકડો અને ડુફ સરખા જ વખતમાં પૃથિવીની સપાટીએ પહોંચે. આ તારતમ્ય ભાસ્કરાચાર્ય સ્પષ્ટ કરી શક્યા નથી, પણ આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને તો તેમણે ઉપલા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે. ન્યુટનના પહેલાં લગભગ છસે વર્ષ ઉપર ભાસ્કરાચાર્ય આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને (Law of Gravitation) રચ્યું કર્યો છે.

જ્યારે પૃથિવી ગોળ છે એવું તમે પ્રતિપાદન કરો છો ત્યારે આપણને તે શા સાક્ષ્યાણીના જેવી સપાટ લાગે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભાસ્કરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:

समो यतः स्यात् परिधेः शतांशः

पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना

समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥

‘કોઈ પણ વર્તુલના પરિધિનો સોમો ભાગ સીધા જોવો દેખાય છે. તેવી રીતે પૃથ્વીનો ગોળ ધણો મોટો હોવાથી અને માણસ ધણો નાનો હોવાથી તે માણસને પૃથ્વી સપાટ જણાય છે.’

પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. કાલિદાસના રઘુવંશમાં ચૌદમા સર્ગના ૪૦મા શ્લોકમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે:

अवैमि चैनामनघेति किन्तु

लोकापवादो बलवान् मतो मे ।

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-

नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥

‘સીતાજીને હું પાપરહિત માનું’ છે. પણ લોકાપવાદ મને બલવાન લાગે છે. નિર્મળ ચન્દ્રમાના ગ્રહણ^x તરીકે પૃથ્વીની છાયાને ગણવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રજાનું તણું નથી. આમાં પૃથ્વીની છાયા ચન્દ્ર ઉપર પડે છે એવું વર્ણન છે. પૃથ્વીની છાયા ચન્દ્ર-ગ્રહણ વખતે ચંદ્રને ઢાંકે છે. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ઘેરાયેલો ભાગ વર્તુલાકાર હોય છે તેથી છાયા નાંખનાર પૃથ્વી ગોળ હોવી જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે; આવી રીતે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ માનવામાં આવેલી છે. હવે ‘પૃથ્વીનું’ અને ચન્દ્રનું પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે, દિવસ અને રાત્રિ કેવી રીતે લાંબાં ટુંકાં થાય છે તે વિષયો ઉપર આપણા પૂર્વજોના સિદ્ધાન્તનું હવે પછીના લેખમાં વિવેચન કરીશું.

1. x મહિલાનાથ ‘મલત્વેન ના અર્થ ‘કલંક’ એવો કરે છે. નન્દરગીકર બીજી રીકા-ઓના આધારે તેનો ‘eclipse’ ‘ગ્રહણ’ એવો અર્થ કરે છે.

ઉત્તરાપથની યાત્રા*

[નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ]

નામાં રમતની મજા રમવારની કુશળતા ઉપર તેમજ તેના હાથમાં આવેલાં પાનાં ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે અમુક જાતનાં પાનાં હાથમાં આવે તો અમુક માણસ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે એ જોવામાં જ રમતની બધી મજા રહેલી છે, અને તેમાં જ તે માણસનો પૂરો પરિચય પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ, તેની રચના અને તેની પરિસ્થિતિનો હિંદુસ્તાનમાં આવેલા લોકોએ કેવો ઉપયોગ કર્યો અને તે દ્વારા પોતાની કથનાઓ અને આકાંક્ષાઓ કેરી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી એનો ચિતાર છે. હિંદુસ્તાનના પહાડો અને નદીઓ અને વિશાળ મેદાનો એ અહીંના લોકોનું મૂળ ધન કહેવાય. આર્ય લોકોએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા અને તેમાં પોતાની વૃત્તિ મુજબ ક્યાં ક્યાં અને કેનાં સંસ્કૃતિનાં મથકો એટલે કે શહેરો સ્થાપ્યાં એ આ પ્રકરણમાં જોઈશું. માણસના રીતરિવાજો તે તે સમાજના સ્વભાવ ઉપર જોઈએ આધાર રાખે છે તેટલો જ પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રાખે છે અને તેથી આ દેશના વતનીઓએ દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા હતા એ જોવું બહુ જ ઉપયુક્ત છે.

હિંદુકશ અને સુભેમાન પર્વત વચ્ચે આવેલા આલિહદ અને ગાંધાર દેશ એ કુદરતી રીતે પોલા વિભાગ છે. તે જ પ્રમાણે સિંધુ અને તેના કુટુંબમાં જમણી બાજુની બે ત્રણ નદીઓ અને ડાબી બાજુની પાંચ નદીઓ મળીને સપ્તસિંધુદેશ એ પણ એક કુદરતી વિભાગ છે. અનેક નદીઓનું પાણી એકત્ર કરવાનું કામ સપ્તસિંધવ (પંજાબ) કરે છે, તેમ એ નદીઓનું પાણી સાચવીને આગળ લઈ જઈ અનેક સુખ દ્વારા પશ્ચિમ સમુદ્રને અર્પણ કરવાનું કામ સિંધુદેશ કરે છે.

સપ્તસિંધવ અને સિંધુનો પશ્ચિમ તરફનો મુકો પણ વચો ઝોઝો ણ્ણદ્રૂપ પ્રદેશ અને પૂર્વ તરફનો ગંગા યમુનાનો બેજવાળો પ્રદેશ તથા તેની નીચેનો દશાણુનો પ્રદેશ, એ બેની વચ્ચે આવેલો ઉત્તર અને રેતાળ પ્રદેશ એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વનો છે. સતલજ અને યમુના વચ્ચે આવેલો બ્રહ્માવર્ત અને કુકરદેશ તથા સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વના ભાગ છે. બ્રહ્માવર્ત એટલે સરસ્વતી અને દશદત્તી એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ, એની દક્ષિણમાં કુકરદેશની હત્યારી ભૂમિ છે. આ ભૂમિના હાથમાં ભારતવર્ષનું ઉત્તરાપથનું આધિપત્ય રહેલું છે. ત્યાર પછી રાજપૂતાનાનો વેરાન સુલક આવે છે. એક વખતે સરસ્વતી અથવા હિંદરા નદીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશ અત્યંત ફળદ્રૂપ હતો. આને ત્યાં ન્હાવા માટે પણ પાણી મળતું અશક્ય છે. સૌવીર એ સિંધુની પૂર્વમાં અને કચ્છ, કાઠિયાવાડની ઉત્તર કે ધરાનમાં આવેલો છે. સૌવીરની પશ્ચિમ તરફ ન્હાની ન્હાની દસ નદીઓવાળો દશાણુ સુલક છે. અવન્તી અથવા માલવ

* સત્યાગ્રહ-આશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્મિદે તરફથી થોડા જ વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાંનું આ એક પ્રકરણ છે.

એ તેનું પ્રખ્યાત નામ છે. માળવામાંથી જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી ઉત્તર તરફ વહી જમનાને મળે છે. ચર્મણવતીથી મધ્યસ્થ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગ પડી જાય છે. ચર્મણવતીની ઉત્તરમાં મત્સ્ય અને શૌરસેન દેશ આવેલા છે. ત્યાંથી જમના ઝોળાંગીએ એટલે ગંગા યમુના વચ્ચેનો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ; એ આર્ય સંસ્કૃતિનું પિયર ગણાય. આ અંતર્વેદીના ઉત્તર-વાયવ્યમાં કુશાંચાળ અને પૂર્વ તરફ દારાકોશલ. એ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત મહત્વના પ્રદેશ છે અને તેથી જ બનારસ અને પ્રયાગ એ હિંદુધર્મનાં સૌથી મહોટાં શહેરો ગણાયાં છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે વિદેહ અથવા મિથિલા અને મગધની સામ્રાજ્યભૂમિ આવી જાય છે. મદ્ર (શિયાળકોટની આસપાસનો મુલક), માળવા અને મગધ આ ત્રિકોણમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં રાજકીય કેન્દ્રો આવી જાય છે.

મગધની પૂર્વમાં આવેલાં અંગ, વંગ, ગૌડ, પ્રાગ્જ્યોતિષ અને કામરૂપ એ પ્રદેશનું સ્વરૂપ તદ્દન જૂડું જ છે. અને એનો ઇતિહાસ પણ જૂનો જ છે. આ આર્ય લોકોના ઉત્કર્ષના મુલકની દક્ષિણમાં વિન્ધ્યપર્વત, નર્મદાનદી અને દણ્ડકારણ્યનું મહાકાન્તાર આવી ગયું છે. અને વચમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ માળવા સૂધી જઈએ તો પૂંડ્ર, ઉત્તલ, વત્સ, ચેદિ વગેરે દેશો આવેલા છે. છેક પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા દાર્દ્રાવાદનો દીપકલ્પ અલગ છે.

આવા આ મુલકમાં નદીની સગવડ બેઠું અથવા લશ્કરી કે વેપારી મહત્વ વિચારી આપણા લોકોએ શહેરો વસાવ્યાં હતાં, તેમની થોડી વિગત અહીં આપી છે.

આપણે વાયવ્યથી આ શહેરો જોતા આવીએ. ત્યાં આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે એવું શહેર તો તક્ષશિલા છે. આ શહેર પંજાબમાં રાવળપિંડી જિલ્લામાં હાલના શહાધેરી નામના ગામડા પાસે હતું. કેટલાંક વર્ષ થયાં ત્યાં પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી ખોદકામ શરૂ થયું છે, અને ત્યાં સ્તૂપો તથા મૂર્તિઓ જડી છે. તક્ષ-શિલાનો અર્થ કોતરેલી શિલા અથવા નાગરાજ તક્ષકની શિલા એમ થાય. શહેરનું નામ ત્યાંની શિલ્પકળાને લીધે પડ્યું હશે અથવા તે તક્ષકે વસાવ્યું તેથી પડ્યું હશે. સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તે જાહોજ-લાલીવાંજી શહેર હતું. હિંદુસ્તાનની કારીગરી અને વિદ્યાના વિનિમયનું એ એક ભારે મથક હતું. વૈદ્યવિદ્યા માટે તક્ષશિલાની ખ્યાતિ દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી. મધ્ય એશિયા-માંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગે ઉપર આવેલું-હોઇ તેને વિદ્યા અને વેપારનું કેન્દ્ર થવાથી અત્યંત અનુકૂળતા હતી.

તક્ષશિલાની પશ્ચિમ તરફ એકદમ સરહદ ઉપર પેશાવર આવેલું છે. આતું મૂળ નામ પુરુષપુર હતું. કનિષ્ઠે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે ત્યાં રાજધાની કરી હતી. તક્ષ-શિલા અને પુરુષપુર એ ગાંધાર દેશનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. કાચુલનદીની બાજુમાં કુનાર અને સિંધુનદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ગાંધાર. હાલના રાવળપિંડી અને પેશાવર જિલ્લા ઉપરાંત સ્વાત અને હોતીમર્દન અથવા યુસફઝાદનો પ્રદેશ તેમાં આવી જતા.

રામાયણમાં ગંધર્વ દેશનું નામ આવે છે અને તેની રાજધાની પુષ્કરાવતી અથવા પુષ્કલાવતી જણાવી છે, તે કદાચ આ જ ન હોય ?

પેશાવરથી વાયવ્યમાં હિંદુકુશની પેલી પાર બદ્દખ નામનું શહેર પ્રાચીન સમયમાં બહુ વિખ્યાત હતું. ગ્રીક લોકો તેને બેક્ટ્રિયા તરીકે ઓળખતા. હિંદુકુશના વાયવ્ય છેડા ઉપર તે આવેલું હોવાથી પેલી પારની નીચ ભૂમિ ઉપર તેનો સરસ કાચુ રહેતો. લશ્કરનું

મથક હોવા ઉપરાંત તે વેપારનું પણ મથક હતું. ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જેવા ત્રણ સુધરેલા દેશોની સરહદ ત્યાં મળતી હોવાથી ત્રણે વચ્ચેનો વ્યવહાર બહુમતી મારફત ચાલતો. વિદ્યા, વેપાર, હુન્નર, કળા અને સંસ્કૃતિની પરસ્પર લેવડદેવડ ત્યાં થતી. બૌદ્ધોના વિહારો ત્યાં હતાં અને બૌદ્ધ વિદ્યા ત્યાંથી પ્રદેશમાં પ્રસરતી. એની આસપાસના પ્રદેશમાં કાચુલ, કંદહાર, હિરાત, બોખારા, સમરકંદ વગેરે શહેરો આવેલાં છે. ગ્રીક ક્ષત્રપોની પ્રાચીન કાળમાં તે રાજધાની હતું.

આ બદ્ધ પાસે જ આમિયન કરીને એક સ્થાન હતું, ત્યાં હજુ લોકોનું સુખ્ય રહેણાં હતું. ત્યાંથી તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરતા. હજુ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં ન્યારે રાજ્ય જમાવ્યું ત્યારે તેમણે પંજાબમાં શાકલ હાલના શિયાળકોટને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. રાજા મિલિન્દ અથવા મીનેન્ડર અહીં રહેલો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં શાકલ મદ્ર લોકોની રાજધાની હતું. શાકલમાં હજુ લોકોએ એક દુર્ગમ કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

મિલિન્દ મહાયાન બૌદ્ધધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો. પણ મહાયાન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા તો કનિષ્ઠે જ કરી. કનિષ્ઠે કાશ્મીરમાં શ્રીનગરની પાસે આવેલાકુણ્ડલવનમાં એક 'સંગીધિ' અથવા પરિષદ બેગી કરી હતી.

આ બધાં શહેરો સિંધુનદીના સામ્રાજ્યની અંદર આવેલાં હતાં. ત્યાંથી મધ્ય દેશમાં આવતાં પ્રથમ કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થાય છે. કુરુક્ષેત્ર ભગવદ્ગીતાને લીધે દરેકને મહોરે છે જ. ભારતીય યુદ્ધ આ જ સ્થાન પર થયેલું. કુરુક્ષેત્રમાં હાલના પતિઆળા રાજ્યનો પૂર્વ ભાગ તથા દિલ્હી પ્રાંત આવી જાય છે. આ કુરુક્ષેત્ર પાસે જ સ્થાણવીશ્વર છે જે આજે ધાનેશ્વર નામથી ઓળખાય છે. સ્થાણવીશ્વરમાં શ્રીહર્ષના પિતાની રાજધાની હતી.

ત્યાંથી પાસે જ ગંગાને કિનારે હરદ્વાર છે. હરદ્વાર એ સંન્યાસીઓની તપોભૂમિ છે. શ્રીઆસે અહીં જ પોતાના અનેક ગ્રંથો લખેલા એવી લોકોમાં માન્યતા છે. હરદ્વાર એ સંસ્કૃત વિદ્યાનું એક મોટું ધામ છે અને બાર વર્ષે ત્યાં કુંભમેળો પણ ભરાય છે. હરદ્વારથી દક્ષિણમાં જઈએ એટલે યમુના અને દાલિન્દીને કાંઠે આવેલા હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ એ બે શહેરો આવે. કૌરવ પાંડવોની રાજધાનીઓ તરીકે મહાભારતમાં એ વિખ્યાત છે. હસ્તિનાપુર અથવા ગજસાહુદય એ કૌરવોની રાજધાની હતું. ગંગા નદીની રેલમાં આ નગર હાલમાં બીલકુલ ધોવાઈ ગયું છે. એની પાસે જ અગ્નિદિશામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ હાલના દિલ્હી પાસે જ છે. અબ્દુનિ પાંડવવનનો નાશ કર્યો ત્યાં યુધિષ્ઠિરે આ નગર વસાવેલું. ખાંડવવનમાં નાગ લોકો રહેતા. તેમનો અબ્દુનિ ઉચ્છેદ કર્યો. તેનો બદલો નાગરાજ તક્ષકે પરીક્ષિત ઉપર લીધો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ અસલ જમના નદીને કાંઠે હતું, પણ હાલમાં નદીનો પટ બદલાવાથી નદી ત્યાંથી દૂર છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને ખાંડવપ્રસ્થ પણ કહે છે.

ખાંડવવન હાલના મુઝફ્ફરનગરથી થોડેક છેડે હતું.

હાલની દૃષ્ટિએ જેમને ઐતિહાસિક સાધનો ગણાય તેમાંનાં જૂનામાં જૂનામાં મયુરનો ઉલ્લેખ છે. મયુરો એ મધ્યદેશની રાજધાની હતું. યમુનાને કાંઠે તે વસેલું છે. શરસેનો અહીં રાજ્ય કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અહીં જન્મેલા. શૈળનાગના વપ્પતથી મયુરનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

કુશાન રાજાઓના સમયમાં બૌદ્ધો તથા જૈનોનું તે મ્હોટું મથક હતું. શુંગ રાજાઓના સમયમાં પાટલીપુત્ર કરતાં પણ તેની ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેનું મહત્વ વિશેષ હતું. શાહિયાન તથા હુએનત્સાંગના વખતમાં તે જહોજલાલીમાં હતું.

અત્યારે પણ ઘણા લોકો ત્યાં જત્રાએ જાય છે. સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે. આજે આપણે વૃંદાવન વગર મથુરાને વિચાર કરી શકતા નથી, તે બંને એટલાં બધાં પાસે છે. વૃંદાવન એ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યલીલાની ભૂમિ. વૃંદાવન કાળે કરીને નષ્ટ થયું હતું તે બંગાળના વૈષ્ણવસાધુ ચૈતન્યના ઉત્સાહથી ફરી સ્થાપિત થયું. હાલમાં વૃંદાવનનાં મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે, અને તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્થાપત્યના બધા નમુનાઓ ત્યાં એકત્ર થયા છે.

મથુરા ને વૃંદાવન જેમ શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાળનાં સ્થાન છે તેમ મ્હોટપણની તેમની રાજધાની દ્વારકા. દ્વારકા દૂર પશ્ચિમ દિશાએ હિંદુસ્તાનનો છેડો છે. અહીંથી હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વકાષ્ટ કરનાર કાળવનને જેવાનો બંદોબસ્ત કરવો એ શ્રીકૃષ્ણને સહેલું લાગ્યું હશે. દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાથી પુરીઓમાંની એક છે. તેમ જ પુરાણપ્રસિદ્ધ ચાર ધામમાંનું એક ધામ છે. રાંદેરોચાર્યના ચાર મઠમાંની એક મઠ અહીં છે.

દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની ખરી, છતાં શ્રીકૃષ્ણનું કાર્યક્ષેત્ર તો હસ્તિનાપુર, ધન્વ પ્રસ્થ અને કુશ્વેત્ર જ હતાં.

હવે આપણે સહેજ પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે કાન્યકુબ્જ આવે છે; હાલમાં એ કનોજ નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિરાજની એ રાજધાની હતું, સારે તે ગાધિપુર કહેવાતું. શ્રીહર્ષના પહેલાં મૌખરી રાજાઓની તે રાજધાની હતું. આ શહેરના નૈઋત્યભાગમાં બૌદ્ધોના મ્હોટા મ્હોટા વિહારોનાં ખંડેરો છે.

સાત પુરીઓમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્તેલું શ્રી રામચંદ્રજીનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા તે હવે આવે છે.

યુક્તપ્રાંતમાં ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં ગોગરા નદીને કાંઠે તે આવેલું છે. સરયુ એ ગોગરા નદીનું પ્રાચીન નામ છે.

રામાયણની અયોધ્યાનગરી હાલમાં નાશ પામેલી છે. એક વિસ્તૃત ઉચાણ-ભૂમિ તેને ઢેકાણે દેખાડવામાં આવે છે. તેની પાસે અનુધિયા કરીને અપભ્રંશ પામેલા નામનું ગામ છે. કોશલ દેશ (હાલના અયોધ્યાપ્રાંત)ની તે રાજધાની હતું.

બૌદ્ધકાળમાં કોશલ દેશના ઉત્તરકોશલ અને દક્ષિણકોશલ એવા બે ભાગ પડી ગયેલા જણાય છે. સરયુ નદી બે ભાગને વુદ્ધ પાડતી. ઉત્તરકોશલની રાજધાની શ્રાવસ્તી હતી અને દક્ષિણની સાકેત હતી. સાકેત ક્યાં આવેલું તે અત્યારે નક્કી કરી શકાતું નથી. અયોધ્યાને જ બૌદ્ધ લોકો સાકેત કહેતા હોય અથવા તો અયોધ્યાની પાસે જ તે શહેર હોય. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સાકેતને ભારતવર્ષના એક મ્હોટા શહેર તરીકે વર્ણવેલું છે.

અયોધ્યામાં જૈન તીર્થંકર આદિનાથનો જન્મ થયેલો.

બૌદ્ધકાળમાં અયોધ્યા આબાદ હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ શુભ સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રથી પોતાની રાજધાની ફેરવીને અયોધ્યામાં કરી, ત્યારે તે ફરી આબાદીમાં

આવ્યું હતું. ગુપ્તરાજ્યોએ અયોધ્યાનાં રામચરિત સાથે જોડાયેલાં પવિત્ર સ્થળોનો પુનઃ સ્ફાર કર્યો હતો.

ઉપર જણાવેલું શ્રાવસ્તી હાલના અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ છે. તેની પાસે જૈતવન વિહારમાં રહીને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ કરેલો. આ શ્રાવસ્તીના મુદાત્ત નામે એક દાની વેપારીએ જેત નામના રાજ પાસેથી એક મ્હોટું ઉદ્યાન ખરીદી લઈ એ વિહાર બંધાવી આપેલો. શ્રાવસ્તી બૌદ્ધોનું એક મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાતું.

ઉત્તરની દિશા છોડી દક્ષિણ તરફ આનીએ એટલે પ્રયાગરાજ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રયાગ એટલે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ. અહીં ગંગા અને યમુના ઉપરાંત ગુપ્તસરસ્વતીનો પણ સંગમ થાય છે માટે આ સ્થાનને પ્રયાગરાજ અથવા ત્રિવેણી કહે છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ પ્રયાગ બહુ જ મહત્વનું છે અને ગંગા યમુના જેવી મ્હોટી નદીઓનું સંગમસ્થાન હોવાથી વેપારનું પણ તે મ્હોટું મથક હતું. આ સંગમ ઉપર પરમ પવિત્ર આશ્રમવટ છે, જે ઉપરથી સંગમમાં ફરી કેટલાક લોકો દેહત્યાગ કરતા. આખરે અકબરે આ વટની આસપાસ કિલ્લો બાંધ્યો. આમ તેણે આત્મહત્યા પણ અટકાવી અને આસપાસનો પ્રદેશ પણ કાયમમાં આણ્યો. પ્રયાગ કુંભમેળાનું એક સ્થાન છે.

પ્રયાગ પાસે જ કૌશામ્બી છે. વત્સદેશની એ રાજધાની. ભગવાન બુદ્ધ કૌશામ્બીમાં રહેલા. કથાસરિત્સાગરનો ઉદ્દયનરાજ અહીં રહેલો. શ્રીરામચંદ્રનું ચિત્રકૂટ પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. આજે પણ લોકો ચિત્રકૂટની યાત્રાએ જાય છે. જો લોકો ત્યાંથી ખજુરાહો અને ભારુઈનાં ખડેરાં જોવા જાય તો તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ અને શિલ્પ વિશે ઘણું જાણવાનું મળે.

હિંદુઓની ત્રિસ્થળયાત્રામાં પ્રયાગ, જનારસ અને ગયા આવે છે. જનારસ એ આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર છે. જનારસ તે જ દેવનગર. અહીંની લિપિ તે જ દેવનાગરી.

જનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણા અને અસી જે નદીઓની વચ્ચે આવેલાં પ્રદેશમાં તે વસેલું છે. જનાર રાજ્યએ તે વસાવેલું, એમ પણ કહેવાય છે,

તેને માટે કાશી નામ પ્રચલિત છે.

આપણા દેશનું આ એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેર છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પણ શહેરનો બહુ ઇતિહાસ મળતો નથી. એ અહીં પેતાના કાંડા પર આવેલાં ઘાટો અને મકાનો પાડવાનું કામ પહેલેથી જરાબર કર્યું છે.

સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે અને અત્યારે પણ આખા દેશમાં યાત્રાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધામ છે. સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણા માણસો મરણની વાટ જોતા અહીં રહેવા આવે છે.

અહીંનું કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર અને મણિકર્ણિકાનો ઘાટ સુંદર અને વિખ્યાત છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી તે બ્રાહ્મણવિદ્યાનું અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રખ્યાત ધામ રહેલું છે. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર હિંદુ લોકોએ જટલું દાનધર્મ કર્યું છે તેનો મ્હોટો ભાગ જનારસને જ મળ્યો છે અને તેથી જુના કાળથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ વગર

ખચેં અહીં અધ્યયન કરતા આવેલા છે. બનારસના અગ્રસત્રની પદ્ધતિ, અને મધ્યવર્તી સત્તા વિના અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી બનેલું વિદ્યાપીઠ એ દુનિયામાં અપૂર્વ છે.

બનારસ પાસે જ સુંદર આંબાલાડીઆથી વીંટળાયેલું સારનાથ છે. પ્રાચીન કાળમાં એને સ્પિષત્તન કહેતા.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને ત્યાંથી ઉપદેશ શરૂ કર્યો. બૌદ્ધ લોકોનું એ મ્હોલું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. અશોકનો બંધાવેલો સિંહસ્તંભ ત્યાં પદાર્થસંગ્રહાલયમાં આજે પણ જોવાને મળે છે.

આ અને હવે પછી જે શહેરો આવે છે, તે બધાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર સાથે જોડાયેલાં છે. તેથી આપણે તેમની તે ક્રમમાં જ યાત્રા કરીશું. બુદ્ધ ભગવાનના પિતા શક્યવંશી શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા. આ સ્થાન દૈત્રાબાદથી ઇશાનકોણમાં ૨૫ માઇલ દૂર છે. કપિલવસ્તુની પાસે હુમ્મિનીવન નામના ઉદ્યાનમાં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. શુદ્ધોદને બુદ્ધને પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવ્યા ત્યાર પછી તે ન્યગ્રોધવિહાર નામના ત્યાંના એક વિહારમાં રહેલા.

બુદ્ધ ભગવાન ગૃહત્યાગ કરી ખૂબ ફર્યા. પણ આખરે નિરંજનદીને કાંઠે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ તેમની તપોભૂમિને બુદ્ધગયા કહે છે. હાલના ગયા ક્ષેત્રથી ૭ માઇલ પર તે આવેલું છે. બુદ્ધગયાનું મંદિર ભવ્ય છે. જે પિંપળના ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેને ગોધિવૃક્ષ કહે છે. મૂળ વૃક્ષ હાલમાં નથી. અલ્લાહાબાદના અક્ષયવર્તનો આ ઝાડ સાથે સંબંધ છે એમ ભોળા લોકો માને છે.

ગયા એ શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે અને તે કલ્પનદીને કાંઠે આવેલું છે. ગયામાં એક ધર્મશિલા ઉપર વિષ્ણુનું પદચિહ્ન છે. તેના ઉપર પિંડ આપવામાં આવે છે.

આપણા લોકોમાં એકતા સાધવાના બહુ જ અદ્ભુત ઉપાયો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે વિષ્ણુનો એક પગ ગયામાં અને બીજો પગ મક્કામાં છે. અક્ષયવર્તનું જડ અને થડ પ્રયાગમાં છે અને તેનાં ડાળાં પાંખળાં બુદ્ધગયામાં છે. આ ઉપરથી પ્રયાગથી બુદ્ધગયા સુધીનો મુલક બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એક વખતે સામટો આવેલો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હિમાલયમાં પણ ઉત્તરાખંડમાં આવેલા કેદાર નામના લિંગનો બીજો છેડો નેપાળમાં પશુપતિનાથના મંદિરમાં છે એમ પણ લોકો માને છે.

કલકત્તા, કામપ્પા, કાશી, જ્વાલામુખી વગેરે દૂર દૂરનાં શક્તોનાં મંદિરોની એકતા પણ દક્ષિના યત્રમાં પ્રાણત્યાગ કરનાર સતીના રાજના કકડા કરી વિષ્ણુએ વિખેરી નાંખ્યા અને મહાદેવને શાંત કર્યા, તે બધા ત્યાં પડેલા એવી કથાદ્વારા સાધી છે.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાન પોતાની સેવા કરનાર સાથીઓને મળવા સારનાથ ગયેલા, પણ પછી તેમણે આખા બિહાર પ્રાંતમાં વિહાર કર્યો. શ્રાવસ્તી, જેતવન, દૌશામ્પી, રાજગૃહ, કુશિનારા વગેરે સ્થાનો તેમણે પાવન કર્યા. રાજગૃહ અથવા રાજગિરિ એ પટણા જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. હાલમાં તે ખૂંડેર હાલતમાં જ છે. રાજગિરની ટેકરી ઉપર જૂની દિવાલની નિશાની હજી ઓળખી શકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અગ્નતશત્રુના પિતા બિંબિસાર અથવા શ્રેણિકે તે બંધાવેલું છે.

મગધદેશ (દક્ષિણબિહાર)ના રાજ્ય જરાસંઘની રાજધાની તરીકે મહાભારતમાં જે ગિરિત્રજપુર આવે છે, તે આ જ સ્થાને હતું એમ મનાય છે.

ચાળીસ વર્ષ ઉપદેશ કરી આખરે યુદ્ધ ભગવાન કુશિનગર અથવા કુશિનારામાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. કુશિનારા અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં એક ન્હાતું ગામકું છે. અશોકે ત્યાં યુદ્ધ ભગવાનનું એક સ્મારક બાંધ્યું હતું. યુદ્ધ ભગવાનનું ધર્મચક્ર ત્યાં કોતરેલું છે.

ભગવાન યુદ્ધ અને તેમના સમકાલીન મહાવીરસ્વામીના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલું મ્હોટું શહેર વૈશાલી છે. વૈશાલી બિહારના હાછપુરથી ૧૮ માઇલ છે. હાલ તેને વેસારા કહે છે.

વજ્ર લોકોની લિચ્છવી નામની શાખાનું અહીં રાજ્ય હતું. વિદેહ અને મગધ વચ્ચે આ આવેલું હોવાથી અને લિચ્છવી જેવા ન્હાના પશુ બળવાન રાષ્ટ્રના હાથમાં હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું.

ગ્રાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરસ્વામી આ વૈશાલીના કુંદપુર અથવા કુંદગામ નામના એક પરામાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધના નિર્વાણ પછી બીજી બૌદ્ધ સંગીધિ વૈશાલીમાં જ મેળવવામાં આવી હતી. જૈન લોકોના પવિત્ર સ્થાનોમાંના પાવાપુરી અને પાર્શ્વનાથનો અહીં ઉદ્દેશ્ય દરેકો જાણે છે. પાવાપુરી રાજગિરથી નૈઋત્યમાં દશ માઇલ છેરે છે. મહાવીર-સ્વામીને ત્યાં નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પાર્શ્વનાથ એ હાલ પારસનાથ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાર્શ્વનાથ રાજગૃહ અને યુદ્ધગયાથી દક્ષિણમાં છે.

મગધદેશની રાજધાની અને આર્યાવર્તની લાંબા વખતની સામ્રાજ્યધાની તે પાટલીપુત્ર. આ શહેર હાલના પટણાની પાસે, ગંગા અને શોણના સંગમ ઉપર આવેલું.

રાજગૃહ પછી મગધદેશની તે રાજધાની બન્યું. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં શિશુનાગ વંશના ઉદય નામના રાજાએ તે બંધાવ્યું. નંદ રાજાઓથી તે શુભ રાજાઓ સુધી તે મગધદેશની રાજધાની રહ્યું. શુભ રાજાઓના વખતમાં તેનું નામ કુસુમપુર હતું. હુએનત્સાંગે તેને પટલી હાલતમાં જોયેલું.

મૌર્યસામ્રાજ્યમાં આ શહેરે પૂરી જાહોજલાલી ભોગવી હતી. લંબચોરસ આકાર-વાળા આ શહેરની લંબાઈ નવ માઇલ અને પહોળાઈ દોઢ માઇલની હતી. ૬૪ દરવાજા અને ૫૭૦ પુરજવાળા કોટથી તે રક્ષાયલું હતું, વળી તેની આસપાસ ૬૦૦ ફીટ પહોળી અને ઘણી ઉંડી ખાઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના સમયમાં કોટની દિવાલ લાકડાની હતી, તથા ઘણાં ઘરો પશુ લાકડાનાં હતાં; પશુ અશોકે તે દિવાલ તોડી પાડી અને પથ્થરનો કોટ ચણાવ્યો. તેના વખતમાં શહેરમાં ઘણા સ્તૂપો અને વિહારો ઉભા થયા.

હાલ પાટલીપુત્ર જે સ્થળે હતું ત્યાં ખોદકામ ચાલે છે, અને જુની કંઠારીગરી તથા કોતરકામના ઘણા નમુના હાથ લાગે છે.

પાટલીપુત્ર જેમ રાજનગરી હતી તેમ નાલંદા એ વિદ્યાનગરી હતી. મ્હોટા મ્હોટા ચીની પંડિતોને વિદ્યાદાન આપવાનું માન અહીંના વિદ્યાપીઠને છે. ચીની પ્રવાસીઓએ આ વિદ્યાપીઠનું વર્ણન બહુ જ વિગતપૂર્વક અને આદર તથા ઉત્સાહભરે કરેલું છે.

પટણા જીલ્લામાં હાલ રાજગિરીની ઉત્તરમાં સાત માઇલ ઉપર ખારગાંવ કરીને જે ગામ છે ત્યાં નાલંદાનાં ખડેર છે.

અને મગધકાળની મુખ્ય વ્યાપારનગરી તે તામ્રલિપિ બંદર. તે જ હાલનું તામલુક. પુરાણોમાં અતિપ્રાચીન શહેર તરીકે તેનો ઉલ્લેખ છે. તામ્રલિપિના પ્રાચીન રાજ્યની તે રાજધાની હતું.

કાલીયાન અને હુએનત્સાંગ આવ્યા ત્યારે તે બંદર હતું અને બૌદ્ધવિદ્યાનું મ્હોટું મથક હતું. ગળી, રેશમ તથા તાંબુ ત્યાંથી નિકસ થતાં. તાંબાની સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નામ તામ્રલિપિ પડેલું. જણાય છે.

પુરાણોમાં દરિઆથી આઠ માઇલ દૂર હોવાનું તે જણાવેલું છે. અત્યારે તામલુક રૂપનારાયણ નદીને કાંઠે દરિઆથી સાઠ માઇલ દૂર છે. નદીના પૂરાણથી જમીન ધીમે ધીમે પણ કેટલી બધી બંધાતી જાય છે તેનું દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે.

અહીંથી દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં. સિંહલદ્વીપ જેને તામ્રદ્વીપ અથવા તામ્રપર્ણી પણ કહેતા, ત્યાં જવાનું આ જ બંદર હતું. તેથી પણ તામ્રલિપિ નામ પડવાનો સંભવ છે.

મગધસમ્રાટો પોતાના પશ્ચિમ તરફના રાજ્ય ઉપર રાજપ્રતિનિધિ દ્વારા રાજ્ય કરતા. અશોક, અશ્વમેધ જેવા રાજપુત્રોને રાજ્ય ચલાવવાનો વસ્તુપાક ઉજ્જયિનીમાં મળેલો. ઉજ્જયિની એ અવન્તી અથવા માળવાની રાજધાની. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના નામ સાથે ઉજ્જયિની જોડાયેલું હોવાથી અને વિદ્યા તથા જ્યોતિષને માટે પણ પ્રખ્યાત હોવાથી ઉજ્જયિનીનું મહત્વ અસાધારણ છે. તે ઉપરાંત ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશોના જુનુ-કચ્છ (ભરૂચ) જેવા પશ્ચિમના બંદરો તરફ જવાના રસ્તા ઉજ્જયિની વટાવીને જતા, તેથી ઉજ્જયિનીની જહોજલાલી સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકી હતી. ઉજ્જયિની પણ પુણ્ય પુરીઓમાંની એક છે. દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું મહાકાળેશ્વરનું સ્થાન અહીં છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ઉજ્જયિની અને સિંધુ નદીને અમર કર્યા છે. ઉજ્જયિનીને અવન્તિકા પણ કહે છે. જૂના વખતમાં ઉજ્જયિનીમાં મ્હોટી વેધશાળા હતી. ઈર્ષ્વતની એકદમ પાસે હોવાથી જ્યોતિષના અભ્યાસ માટે આ સ્થાન અતુરુંજ છે. આપણા લોકો અંકારાની શરૂઆત અહીંથી જ ગણતા આવ્યા છે.

અવન્તીના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને દશાર્ણ અથવા આકર કહેતા. તેની રાજધાની વિદિશા હતી. દીર્ઘનિકાય ગ્રંથમાં અવન્તીની રાજધાની તરીકે માહિષ્મતી નામ આપેલું છે. વિદિશાને જ હાલ બિલ્સા કહે છે. બિલ્સાસ્વરોને નામે જાળખાતા પાંચ સ્વરો અહીં છે; તેમાંનો એક સાંચીસ્તૂપ. સાંચીસ્તૂપ હાલના બિલ્સાથી સાડા પાંચ માઇલ દૂર છે. સાંચીસ્તૂપની કારીગરી બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ સુંદર છે.

સાંચીની પાસે (ભોપાળના રાજ્યમાં) હાલના બિલ્સાથી ત્રણ માઇલ દૂર ખેસ અને ખેતવા (વેત્રવતી) નદીના સંગમ ઉપર ખેસીનગર નામે શહેર હતું. દશાર્ણદેશની જૂની રાજધાની ત્યાં હતી.

મહાવંશમાં તેને ચેતીય, ચેતીયનગર તથા ચેતીયગિરિ (ચૈત્યગિરિ) કહેલું છે.

ખેસીનગરમાં એક સ્તંભ જડયો છે જે તક્ષશિલાના હેલિયોડોરસનો બંધાવેલો દેહેવાય છે.

જૂની કારીગિરી અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છેક પૂર્વ તરફ આવેલા ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિનો આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ બન્ને સ્થાનો ઉત્કલમાં કટક પાસે આવેલાં છે. ઉદયગિરિમાં જે બે શુદ્ધાઓ છે, તેમાંની હાથીશુદ્ધામાં ખારવેલનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ હમણાં થોડાં જ વર્ષ ઉપર મળી આવ્યો છે.

ઉત્તરાપથ અથવા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના મહત્ત્વનાં સ્થળો આપણે જોઈ ગયા. આના જેવાં ખીળાં હજારો અને લાખો સ્થાનો કાળના ઉદરમાં અલોપ થઈ ગયાં હશે. એકે એક સ્થળ આપણા પૂર્વજોના પુરુષાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. વિદ્વાનો અને વીરો, રસિકો અને વૈરાગીઓ, કળાધરો અને કવિઓ આ સ્થાને વિચરતા. આર્યવંશમાં જે જે કાંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને ઉજ્જવળ છે તે બધું આ સ્થાનોમાં જ ભજવાયલું અને કેળવાયલું છે. એકે એક સ્થાન આપણે માટે પવિત્ર તીર્થ છે. તેમનું નામસ્મરણ અને માહાત્મ્યવર્ણન પુણ્યપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક છે. સંગીન કેળવણી જેમને લેવી હોય તેમણે આ સ્થાનોનો પરિચય કરવો જ જોઈએ. અને બની શકે તો તેમનું દર્શન પણ કરવું જોઈએ. ત્યારે જ સ્વદેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય આપણી રંગરંગમાં ઉતરશે, અને પૂર્વજો વિષેના અભિમાન સાથે તેમનું પરાક્રમ પણ આપણે ધારણ કરી શકીશું.

એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ

[મુનિ પુણ્યવિજય]

મેાએ અને જૈનાચાર્યોએ જેમ પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે ગૌરવભર્યા જૈનેતર સાહિત્યનું પણ રક્ષણ તેમજ પોષણ તે તે ગ્રંથોના ઉત્તારા^૧ કરાવી, તે તે ગ્રંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ^૨ આદિ રચી, અનેક પ્રકારે દર્શ્ય છે. આ પ્રકારનું રક્ષણ તેમજ પોષણ ખંડનાત્મક દૃષ્ટિથી જ કરાતું હતું તેમ નહીં, કિંતુ શુભચાલિપણથી અને સાહિત્યવિલાસિ તાથી પણ. આના ઉદાહરણરૂપે શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોમાં આવતાં અવતરણો જ^૩ બસ થશે. શુજરાતના જૈનેતર દવિઓના ગૌરવભર્યા શ્રીવત્સરાજ વિરચિત ‘રૂપકવટ્ક’, કાયરથકવિ સોમુલ વિરચિત ‘ઉદયસુન્દરીકથા’ આદિ ગ્રંથોનું રક્ષણ પણ પાટણના જૈન મંડારોમાં જ થયું છે.

જેમ જૈનોએ સાહિત્યસેવા અનેક પ્રકારે કરી છે તેમ ગૂજરાતના મહાપુરુષોના—રાજા મહારાજાઓ, તેમના મહામાત્યો, તે તે સમયે વિદ્યમાન સાહિત્યવિલાસી ધનાઢ્યો અને ધર્માત્માઓના, અને તે તે સમયનાં પાટનગરાદિની જાહોજલાલી ઇત્યાદિ—ના અવદાતોની રક્ષા પણ અનેક પ્રકારે કરી છે. આ પ્રકારોના આપણે ચાર વિભાગ કરીશું—૧. તેમના ચરિત્રજગર્ભિત ગ્રંથો, ૨. તેમના નામાદિગર્ભિત શિલા લેખો,^૪ ૩. ગ્રંથકારોએ પોતાના

૧. મહાદેવિ રાજશેખર કૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ ગ્રંથ જે બરોડા ઓરિએન્ટલ સિરિઝ તરફથી છપાઇને બહાર પડ્યો છે તેની ત્રણ કૉપીઓ જૈનમંડારમાંથી જ મળી હતી. બૌદ્ધગ્રંથ ‘કમલશીલ સંદીપ’ ની કૉપી પણ જૈનમંડારમાંથી મળી છે. શુભલીમત કે જે પ્રાચીન છે તે મતનો પણ એક ગ્રંથ પાટણના તાડપત્રના જૈનમંડારમાં વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે ન્યાય, કાવ્ય-નાટક, અલંકાર, જ્યોતિષ, નીતિ આદિના અનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે કે જેની કૉપી અન્યત્ર ન પણ મળે.

૨. દિડ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ પર હરિભદ્રની ટીકા, ધર્મેશ્વર ઉપર મહાવાદિનું ટિપ્પણ, રૂદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર નમિસાધુની ટીકા, મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની માણિખ્યચંદ્રકૃત કાવ્યપ્રકાશસંકેતટીકા પંચકાવ્ય ઉપર અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોની ટીકાઓ, કાદંબરી ઉપર બાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રની વિસ્તૃત ટીકા અને મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમહ યશોવિજયોપાધ્યાયની વિસ્તૃત ટીકા. આ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથો પર ટીકાઓ રચાઈ છે.

૩. “પયં ક્રમેણ ‘પપા’ સદ્વૃષ્ટિઃ ‘સતાં’ મુનોનાં મગવત્પતઙ્ગલિમદન્ત-માસ્કરવન્ધુમગવદ્વત્તયાદીનાં યોગિનામિત્યર્થઃ” યોગદૃષ્ટિટીકા, પત્ર ૧૫. “તથા ‘વૃદ્ધિરાદૈવ’ इत्यत्र भगवता भाष्यकारेणावस्थापितम्” હેમ કાવ્યાનુશાસન-વિવેક, પત્ર ૧૭૩ ઇત્યાદિ.

૪. વ્યાજ્ઞયમહાકાવ્ય, કુમારપાલપ્રતિબોધ, કુમારપાલચરિત્ર, મોહપરાજ્ય નાટક, વિમળ-પ્રબધ, વસ્તુપાળચરિત્ર, સૂક્તસાગર, ઇત્યાદિ.

૫. ગિતિનાર, શત્રુંજય, આશુ, તારંગા આદિ મહાતીર્થોના લેખો.

અથોના પ્રારંભમાં કે અંતમાં ઉલ્લિખિત તે તે વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિઓ અને ૪. અથોના લખાવનારે તેના અંતમાં લખાવેલ પ્રશસ્તિઓ. બ્યાંસુધી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના અંગોમાંનું એક પણ અંગ અપૂર્ણ હોય ત્યાંસુધી ગૂજરાતની વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ આવદાત આપણે બાણી શકીએ નહીં. આ જ કારણથી આવા પ્રકારના સાહિત્યના સંગ્રહની આવશ્યકતા બેવાએલી છે. પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિને આપણે ચતુર્થ વિભાગમાં દાખલ કરીશું. .

આ પ્રશસ્તિમાં બાણાવેલ 'પેયશશાહ ચાર જાનભંડારો સ્થાપ્યા, મંડિલકે પણ કેટલુંક અથોદારનું કાર્ય કર્યું, અને પર્વતે પણ પુસ્તકભંડાર સ્થાપ્યો' ઇત્યાદિ ઉદ્દેશ્યથી તેમજ મહારાજા કુમારપાળે મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળે પેયશશાહ આદિએ અનેક ભંડાર સ્થાપ્યાના અન્ય ટેકાણે મળતા ઉલ્લેખોથી જ ગૂજરાતના ઇતિહાસના જૈનોએ કરેલા કાર્યની રહેજે ઝાંખી થાય છે.

‘ જિણદાસમહત્તર ’ इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ॥

सम्यक् तथाऽऽम्नाय.....भावादत्रोक्तं यदुत्सवम् ।

मतिमान्याद्वा किञ्चित्तच्छोध्यं श्रुतधरैः कृपाकलितैः ॥ १ ॥

श्री शीलभद्रसूरीणां शिष्यैः श्रीचन्द्रसूरिभिः ।

विंशकोद्देशके व्याख्या दृढा स्वपरहेतवे ॥ २ ॥

वेदान्धरद्रयुक्ते ११७४ विक्रमसंवत्सरे तु मृगशीर्षे ।

माघसिंतद्वादश्यां समापितोऽयं स्वौ वारे ॥ ३ ॥

इति श्री निशीथचूर्णिविंशकोद्देशकव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथाग्रं०
संख्या २८००० ॥

स्वस्ति श्रीप्रभुवर्द्धमानभगवत्પ્રાસાદવિભ્રાજિતે

શ્રીસંપ્તેરપુરે સુરાલયસમે પ્રાગ્વાદવંશોત્તમઃ ।

આમ્બૂર્શ્રીયશા અમૃત્ સુમતિર્મૂર્ધ્નિપ્રમુખાર્ચિત-

સ્તજ્જાતોઽન્વયપદ્મભાસુરરવિઃ શ્રેષ્ઠી મહાનાસહઃ ॥ ૧ ॥

સન્મુખ્યો મોઘનાંભા નયવિનયનિધિઃ સૂનુરાસીત્તદીય-

સ્તભ્રાતા વર્દ્ધમાનઃ સમજનિ જનતાસુ સ્વસૌજન્યમાન્યઃ ।

અન્યૂનાઽન્યાયમાર્ગાઽપનયનરાસિકસ્તત્સુતશ્રવણ્ડસિંહઃ

સપ્તાઽસંસ્તત્તનૂજાઃ પ્રથિતગુણગણાઃ પેથહસ્તેષુ પૂર્વઃ ॥ ૨ ॥

નરાસિંહરત્નસિંહૌ ચતુર્થમહ્યસ્તતસ્તુ મુજ્જાલઃ ।

વિક્રમસિંહૌ ધર્મણ ઇત્યેતેઽસ્યાનુજાઃ ક્રમતઃ ॥ ૩ ॥

સપ્તેરકેઽણાંહિલંપાટકપંત્તનસ્યા-

ઽસન્ને ય એવં નિરમાપયદુચ્ચૈત્યમ્ ।

स्वस्वैः स्वकीयकुलदैवतवीरसेव्यदा-(?)

क्षेत्राधिराजसतताश्रितसन्निधानम् ॥ ४ ॥

वासाञ्जनी तेन समं च जाते

कलौ कुतौ स्थापय देवहेतोः ।

बीजापुरं क्षत्रियमुख्यबीज-

सौहार्दतो लोककरार्द्धकारी (?) ॥ ५ ॥

अत्र रीरीमयज्ञातनन्दन प्रतिमान्वितम् ।

यश्चैत्यं कारयामास लसत्तोरणराजितम् ॥ ६ ॥

योऽकारयत्साचिवपुङ्गवचस्तुपाल-

निर्मापितेऽर्बुदगिरिस्थितनेमिचैत्ये ।

उद्धारमात्मन इव मुडतो ह्यऽपार-

संसारदुस्तरणवारिधिमध्ये इद्धः ॥ ७ ॥

गोत्रात्रे(गोत्रेऽत्रै)वाऽऽद्याप्तविम्बं भीमसाधुविधित्सितम् ।

यः पितृलभयं ह्यमदृढसन्धिभकारयत् ॥ ८ ॥

चरमाजिनवरेन्द्र स्फारमूर्त्तिं विधाय

गृहजिनवसतौ प्रातिष्ठिपच्छुद्धलग्ने ।

पुरऊरुतरदेवौकःस्थितायां च तस्यां

समहमतिलघोः श्रीकर्णदेवस्य राज्ये ॥ ९ ॥

खरससमयसोमे १३६० बन्धुभिः पङ्क्तिरेव

सममिह सुविधीनां साधने सावधानः ।

विमलगिरिशिरःस्थादीश्वरं चोज्ज्वलन्ते

यदुकुलतिलकाभं नेमिमानम्य मोदात् ॥ १० ॥

निजमनुजभवं यः सार्धकं श्राक् चकार

विहितगुरुसपर्यः पालयन् साङ्गपत्यम् ।

कलसकलकलासत्कौशली निष्कलङ्कः

पुनरपि पटकार्पाद् यो हि-यात्रास्तथैव ॥ ११ ॥

त्रिभिः कुलकम् ।

मुनिमुनियक्ष १३७७ मितेऽब्दे दुर्भिक्षविलक्षदीनजनलक्षान् ।

वीक्ष्याऽनूनान्नानां दानात्स्वस्थांश्च यः कृतवान् ॥ १२ ॥

समयश्रुतिफलमतुलं स्वगुरोर्योऽथैकदाऽवबुध्य सुधीः ।
 सकलं विमलं सततं सदागमं श्रावय मम त्वम् ॥ १३ ॥
 इत्यर्थितवांस्तस्मै गुरौ प्रवृत्तेऽकरोत्तथा कर्तुम् ।
 तद्गतवीरगौतमनामार्चा रैरजतटङ्कैः ॥ १४ ॥
 तेनाऽर्हणाधनेनालेख्यदाप्नोक्तिकोशसचतुष्कम् ।
 सत्यादिस्वरिवचनात् क्षेत्रनवक उत्तवान् वित्तम् ॥ १५ ॥
 त्रिभिः कुलकम् ।

तत्तनयः पद्माहस्तदुद्भवो लाडणस्तदङ्गभवः ।
 अस्ति स्माऽऽह्णसिंहस्तदङ्गजो मण्डलिकनामा ॥ १६ ॥
 श्रीरैवतार्जुनसुतीर्थमुखेषु चैत्यो-
 द्वारानकारयदनेकपुरेऽनल्पैः ।
 न्यायार्जितैर्धनभरैर्वरधर्मशालाः

यः सत्कृतो निखिलमण्डलमण्डलीकैः ॥ १७ ॥
 वसुरसम्भवनप्रमिते १४६८ वर्षे विक्रमनृपाद् विनिर्जितवान् ।
 दुष्कालं समकालं बहुन्नानां वितरणाद् यः ॥ १८ ॥
 वर्षेषु सप्तसप्तत्यऽधिकचतुर्दशशतेषु १४७७ यो यात्राम् ।
 देवालयकलितां किल चक्रे शत्रुञ्जयाद्येषु ॥ १९ ॥
 श्रुतलेखनसङ्घार्चाप्रभृतीनि बहूनि पुण्यकार्याणि ।
 योऽकार्पीद् विविधानि च पूज्यजयानन्दसूरिगिरा ॥ २० ॥
 व्यचहर इत्पारुयोऽभूद्भक्तस्तत्तनूज एव विजिताख्यः ।
 चरमणकार्ङ्गनाम्नी सत्त्ववती जन्यजनि तस्य ॥ २१ ॥
 तत्कुक्ष्यऽनुपममानसकासारसितच्छदास्त्रयः पुत्राः ।
 अभवन् श्रेष्ठाः पर्वत-डुङ्गर-नरवदसुनामानः ॥ २२ ॥
 तेष्वऽस्ति पर्वताख्यो लक्ष्मीकान्तः सहस्रवीरेण ।
 पोईआप्रमुखकुटम्बैः परीवृतो वंशशोभाकृत् ॥ २३ ॥
 डुङ्गरनामा द्वितीयः स्वचारुचातुर्यवर्यमेधावान् ।
 पत्नी मङ्गादेवी रमणः कान्हाख्यमुतपक्षः ॥ २४ ॥
 स्वकारिताऽर्हत्प्रतिमाप्रतिष्ठां
 विधाप्य तौ पर्वतडुङ्गराभिधौ ।

वर्षे हि नन्देपुतिथौ १५५९ च चक्रतुः
 श्रीवाचक(?)स्थापनसन्महोत्सवम् ॥ २५ ॥
 खर्तुतिथिमित १५६० समायां यात्रां तौ चक्रतुः सुतीर्थेषु ।
 जीरापल्लीपार्श्वार्धुदाचलाद्येषु सोल्लासम् ॥ २६ ॥
 गन्धारवन्दिरे तौ झलमलयुगलादिसमुदयोपेताः ।
 श्रीकल्पपुस्तिका अपि दत्ताः किल सर्वशालासु ॥ २७ ॥
 कृतसङ्घसत्कृती वाचाचयतां चादापयतां तौ च रूप्यनाणकयुग्म् ।
 ददतुश्च सितापुञ्जं समस्ततन्नागरिकवणिजाम् ॥ २८ ॥
 कृतवन्तौ तावित्यादि विहितचतुर्थत्रतादरौ सुकृतम् ।
 आगमगच्छेश्रीविवेकरत्नाख्यगुरुवचनात् ॥ २९ ॥
 अथोत्तमौ पर्वतकान्हनामकौ
 सार्धोद्यमौ सूरिपदप्रदापने ।
 आकारितानां च समानधर्मिणाम्
 नानाविधस्थानसमागतानाम् ॥ ३० ॥
 पुंसां दुःखलादिकदानपूर्वकं
 समस्तसद्दर्शनसाधुपूजनात् ।
 महामहं तेनतुरुत्तरं तौ
 पवित्रचितौ जिनधर्मवासितौ ॥ ३१ ॥ युग्मम् ।
 आगमगच्छे विभूनां सूरिजयानन्दसद्गुरोः क्रमतः ।
 श्रीमद्विवेकरत्नप्रभसूरीणां सदुपदेशात् ॥ ३२ ॥
 शशिमुनितिथि १५७१ मितवर्षे समग्रसिद्धान्तलेखनपराभ्याम् ।
 ताभ्यां व्यवहर-परवतकान्हाभ्यां सुकृतरसिकाभ्याम् ॥ ३३ ॥

पद्मकृतपट्टेकामितेऽब्दे १६६६ वृद्धतपगुरुणाम् ।

श्री हीरविजयसूरीश्वरप्रभूणां प्रवरशिष्यैः ॥

श्रीकनकाविजयगणि-रामाविजय श्रेयोत्र ॥ संवत् १७३५ वर्षे
 आपाढमासे कृष्णपक्षे ९ तिथौ सोमवारे श्रीस्थंभतीर्थे भाणिकचोकमध्ये
 पारुवाडामध्ये लिपीकृतम् ॥ ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
 यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥

પ્રશસ્તિનો સાર

૧ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત સંડેરપુર (સાંડેરા)માં પ્રાગ્જાટવંશીય (પોરવાડ) જાતીય, સુમતિશાહનો યશસ્વી અને રાજમાન્ય આજુ નામનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠી આસડ હતો.

૨ આસડનો ન્યાયવાન, વિનયી અને સન્નિવનમાન્ય મોણ (મોક્ષ) નામનો પુત્ર હતો, અને મોણનો ભાઈ વર્ધમાન હતો. તેને ચંડસિંહ નામે સદાચારી પુત્ર હતો. ચંડસિંહને સાત પુત્રો હતા. તેમાં સુહૃથી મોટો પેથડ હતો.

૩ પેથડને ક્રમથી છ નાના ભાઈ હતા—નરસિંહ, રત્નસિંહ, ચતુર્થમણ, (ચોથમણ), મુંગલ, વિક્રમસિંહ અને ધર્મણ.

૪ પેથડે અણુહિલપાટક પત્તનની પાસે આવેલ સંડેરકમાં પોતાના ધન વડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરસેશ (?) નામના ક્ષેત્રપાળથી સેવાએલ અથવા રક્ષિત મોટું ચૈત્ય—મંદિર કરાવ્યું.

૫ આ શ્લોકનો આશય સમજાતો નથી.

૬ પેથડે વીળપુરમાં, * સ્વર્ણમય પ્રતિમાલંકૃત તેમજ તોરણથી યુક્ત એક મંદિર કરાવ્યું.

૭ અને આણુગિરિમાં મહામાલ્ય શ્રીવસ્તુપાળકારિત નેમિનાથના મંદિરનો—અપાર સંસારસમુદ્રમાં હૃળતા પોતાના આત્માના ઉદ્ધારની જેમ—ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૮ તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (?) થઇ ગએલ બીમાશાહની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આઘાસ—આદીશ્વરની પ્રતિમાને સ્વર્ણથી દૃઢ સંધિવાળી કરી (?).

૯-૧૦-૧૧ તથા ચરમ જિનવરની—મહાવીરની મનોહર મૂર્તિને તૈયાર કરાવી ચરમ—દિરમાં [પરાણુરૂપે] સ્થાપન કરી અને તે મૂર્તિને સંવત ૧૩૬૦ માં, કે જ્યારે લઘુવયસ્ક મહારાજા દર્શુદેવ (દરણુધેસો) રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વખતે, શુભવિધિના સાધનમાં સાત્રધાન પેથડે છ ભાઈઓની સાથે મહોત્સવપૂર્વક નગરના મોટા મંદિરમાં શુભ મુહૂર્તે ઉસ્થાપન કર્યા બાદ સિદ્ધાચળમાં આદીશ્વરને અને ગિરનારમાં નેમિનાથને બેઠી પોતાના મનુષ્યજન-મને પવિત્ર કર્યો. તદનંતર બીજી વખત સંધપતિપણું સ્વીકારી સંધની સાથે છ યાત્રાઓ કરી.

૧૨ સંવત ૧૩૭૭ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેકજનોને અન્નાદિકના દાનથી સુખી કર્યા.

૧૩-૧૪-૧૫ એક વખતે ધર્માર્તમાં પેથડે ગુરૂ પાસે જિનાગમત્રવણુનો ધણો લાભ જાણી પોતાને તે સંભળાવવા માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરી. ગુરૂ તેને સંભળાવવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેણે તેમાં આવતા વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સ્વર્ણ-રૂપ્ય નાણકથી પૂજા કરી. તે પૂજાથી એકાદ થએલ દ્રવ્ય વડે શ્રીસત્યસુરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનબંડાર લખાવ્યા. તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો.

* આ પ્રતિમાઓ પંચધાતુમય હોય છે. પણ તેમાં સ્વર્ણનો ભાગ વધારે હોવાથી સ્વર્ણમય કહેવાય છે.

૧ આ પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર આણુજમાં કરાવ્યો હોય. ૨. ધનાઢય ગૃહસ્થોએ પોતાના ઘરમાં પૂજાને માટે રાખેલ જિનપ્રતિમાદિ સામગ્રી જ્યાં રહે તેવું નામ ઘરમંદિર ગૃહ—પ્રાસાદ છે. ૩. આ પ્રતિમારચાપનવિધિ સાંડેરામાં સંભવે છે.

૧૬ પેથડનો પુત્ર પદ્મ, તેનો લાડણુ, લાડણુનો આલ્હણુસિંહ, અને તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર હતો.

૧૭ મંડલિકે ગિરનાર આશુ આદિ તીર્થોમાં ચેત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા પોતાના-યોપાર્જીત ધનથી અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તેમજ તે અનેક રાજાઓનો માનીતો હતો.

૧૮ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૪૮ ના દુષ્કાળ^૧ વખતે હોકાને અત્રાદિ આપી દુષ્કાળને ઝેડી સાથે છૂતી લીધો.

૧૯ તથા સંવત્ ૧૪૭૭ માં શત્રુંજય આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૦ તેમજ જ્યાનંદસૂરિના ઉપદેશથી પુસ્તકલેખન, સંધપૂજા આદિ વિવિધ ધર્મ-કૃત્યો તેણે કર્યા.

૨૧ મંડલિકનો વ્યવહર^૨-વિજિત નામનો પુત્ર હતો. તેને વરમણકાષ્ઠ નામે સ્ત્રી હતી.

૨૨ તેની કુક્ષીરૂપ માનસમાં હંસસમાન પર્વત, ડુંગર અને નર્મદ નામના ત્રણ પુત્રો હતા.

૨૩ તેમાં પર્વત સહસ્ત્રવીર (પુત્ર) તથા પોષ્ઠા (ભાઈ) આદિ કુટુંબની સાથે વંશની શોભા વધારનાર હતા.

૨૪ અને ખીજો ડુંગર—જેને મંગાદેવી ભાઈ અને દાન્ડા નામનો પુત્ર હતો—વંશની શોભા વધારનાર હતો.

૨૫ પર્વત-ડુંગર (જે ભાઈઓએ) પોતે તૈયાર કરાવેલ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા (અંજન-^૩ શલાકા) કરાવીને સંવત્ ૧૫૫૯ માં સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો.

૨૬ સં. ૧૫૬૦ માં તેમણે જીરાપલ્લી (જીરાવલા), પાર્શ્વનાથ, અર્જુન આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૭-૨૮ તદનંતર ગંધાર બંદરમાં^૪ તેમણે દરેક શાળામાં-ઉપાશ્રયમાં. ઝેલમત્ર (?) યુગસાદિની સાથે કૃષ્ણસૂત્રની પ્રતિઓ અર્પણ કરી. તેમજ સંધનો સત્કાર કરી નગરનિવાસી વૃષ્ણજીને રૂપાનાણાની સાથે સાકરનાં પડીકાં અપાવ્યાં.

૧. આ દુષ્કાળ તેમજ તે પછીના જે વર્ષના દુષ્કાળની સૂચના અન્ય પ્રશસ્તિમાં પણ વિદ્યમાન છે. “અષ્ટાપટાદિવર્ષત્રિયમનુમહામાયણે સંપ્રવૃત્તે દુર્ભિક્ષે લોકલક્ષ-ક્ષયકૃતિ નિતરાં કલ્પકાલોપમાને ।” ઇત્યાદિ જુઓ. જૈન કોન્શરન્સ હેરલ્ડ, પુ. ૯, અંક ૮-૯ માં શ્રીમાન્ જીનવિજયજી સંપાદિત રાતાસૂત્રના અંતમાં ઉલ્લિખિત પ્રશસ્તિ.

૨. ગાંધી, મોદી આદિની જેમ ધંધાથી રૂઢ થએલ શબ્દ હોવો જોઈએ.

૩. પ્રતિમામાં દેવતારોપણ નિમિત્તે કરાતા વિધાનવિશેષને ‘અંજનશલાકા’ કહે છે.

૪. આ ગંધાર ગામ, ભરૂચ જિલ્લાના જંબૂસર તાલુકામાં આવેલું છે. એની આસ-પાસના પ્રદેશમાં એ પણ એક તીર્થસ્થાન જેવું ગણાય છે. ઉપર વર્ણવવામાં આવેલું કાવીતીર્થ અને આ તીર્થ, “કાવી-ગંધાર” આમ સાથે જોડા રૂપે જ કહેવાય છે. આ ગંધાર ગામ તે સત્તરમા સૈકલું પ્રસિદ્ધ ગંધાર બંદર જ છે જેનો ઉલ્લેખ હીરસૌમાન્ય, વિજયપ્રશસ્તિ, વિજયદેવમાહાત્મ્ય અને હીરવિજયસૂરિરાસ વિગેરે ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે. અકબર જાદશાહ તરફથી જ્યારે સંવત્ ૧૬૩૮ ની સાલમાં હીરવિજય સૂરિને આખો તરફ આવવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું તે વખતે એ આચાર્યવર્ચ આ જ ગામમાં.

૨૯ ઇસાદિ સુકૃતો કર્યા પછી આગમગચ્છીય શ્રીવિવેકરત્નના ઉપદેશથી ચતુર્થ વ્રત (અક્ષયર્થ) પ્રત્યે આદર કર્યો.

૩૦-૩૧ જિનધર્મમાં ૬૯ શ્રદ્ધાવાળા, પવિત્રચેતરક અને વિવેકરત્નને આચાર્યપદ અપાવવા માટે ઉદયમવાળા પર્વત અને કાન્હે (કાકા ભત્રીજા) મહોત્સવમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએથી આવેલ સાધર્મિકોને રેશમી વસ્ત્રાદિના દાનપૂર્વક તેમજ સમસ્ત સાધુસમુદાયના સંભાનપૂર્વક મહાન્ મહોત્સવ કર્યો.

૩૨-૩૩ આગમગચ્છનાયક શ્રી જ્ઞાનદંસુરિના ક્રમથી થએલ શ્રીવિવેકરત્નપ્રમસુરિના ઉપદેશથી સંવત્ ૧૫૭૧ માં-સમસ્ત આગમ લખાવતાં-સુકૃતૈવી જ્વહાર પર્વત-કાન્હાએ [નિશીથચૂર્ણિ પુસ્તક લખાવ્યું છે.]

સંવત્ ૧૬૬૬ માં હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્યોએ [લખાવ્યું],
કનકવિજય રામવિજય. સંવત્ ૧૭૩૫ ના અપાડ વદિ ૯ સોમવારે ખંભાતમાં માણેક ચોકમાં ખારવાડામાં [આ પુસ્તક] લખ્યું છે.

પ્રશસ્તિમાંથી તરતી મુખ્ય બાબતો

આ પ્રશસ્તિના નાયકો સાંડેરાના રહેવાશી તેમજ પ્રાગ્વાટચાતીય-હતા.

આમાં કુલ તેર પેઢીઓનાં નામો આવ્યાં છે. પણ તેમાંથી મુખ્યતા પુણ્ય કૃત્યો છૂટી પેઢીએ થએલ પેથો, દશમીએ થએલ મંડલિકે અને ખારમીએ થએલ પર્વતે જ કર્યા છે,

પેથડનાં સુકૃતો-સાંડેરામાં મંદિર કરાવ્યું, વીજપુરમાં એક ચૈત્ય સ્વર્ણમય (પંચ-ધાતુમય) પ્રતિમાયુક્ત મંદિર કરાવ્યું. આમુજમાં વસ્તુપાળકૃત નેમિનાથના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ભીમાશાહની અપૂર્ણ પ્રતિમાને પૂર્ણ કરાવી. સાંડેરામાં મહાવીર-પ્રભુની પ્રતિમા સંવત્ ૧૩૬૦ માં સ્થાપન કરી. તે સમયે લઘુવયસ્કે કર્ણદેવ રાજ્ય કરતા હતા. છ વખત સિદ્ધાચલ આદિના સંઘ દહાડી યાત્રા કરી. ૧૩૭૭ ના દુકાળમાં લોકોને અનાદિક આપી સહાય કરી. સત્યસૂરીના કથનથી ચાર જ્ઞાનકોશ લખાવી સ્થાપન કર્યા.

ચાતુર્માસ રહેલા હતા. હીરવિજયસુરિ અને વિજયદેવસુરિ વગેરે એ સૈકાના તપાગચ્છના સમર્થ આચાર્યો-યતિઓ ઘણી વખતે આ ગામમાં આવેલા અને સેંકડો યતિઓની સાથે ચાતુર્માસ રહેલાના ઉલ્લેખો વારંવાર ઉક્ત અંશોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે એ સ્થળ ઘણું જ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ શ્રાવકોથી ભરેલું હશે. આજે તો ત્યાં ફક્ત ૫-૨૫ ઝુપડાઓ જ દષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં મંદિરનાં ખડેરો ગામ બહાર ઉભાં દેખાય છે. વત્તમનામમાં જે મંદિર છે તે ભરૂચનિવાસી ગૃહસ્થોએ હાલમાં જ નવું બંધાવ્યું છે. એ સ્થળે ફક્ત એ મંદિરના ખડેરો શિવાય બીજાં કંઈ પણ જૂનાં મંકાન વિગેરે પણ જણાતું નથી. અંદાસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જે સ્થળ આટલું બધું ભરભરાટીવાળું હતું તેવું આજે સર્વથા નામ નિશાન પણ દેખાતું નથી તેવું કંઈ કારણ સમજાતું નથી. સાંના લોકોને પૂછતાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે-એક વખતે એ ગામ ઉપર દરિયો ફરી વળ્યો હતો અને તેના લીધે આખું શહેર સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું. પરંતુ આ લેખોવાળી જિન-પ્રતિમાઓ અને મંદિર કેમ બચવા પામ્યું અને બાકીનું શહેર કેમ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયું તેવું સમાધાન કંઈ અમને અઘાપિ થઈ શક્યું નથી. શોધકોએ આ બાબતમાં વિશેષ શોધ કરવાની જરૂર છે.—સં. [પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ].

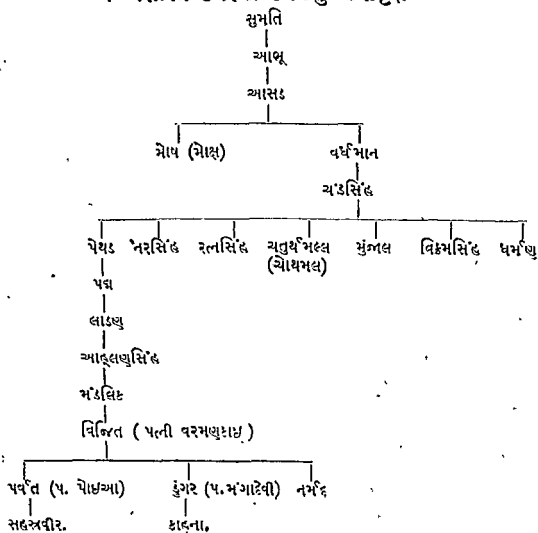
મંડલિકનાં પુણ્ય કૃત્યો—ગિરિનાર, આયુ આદિમાં ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. કેટલાંક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. ૧૪૬૮ માં દુકાળ વખતે લોકોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપી મદદ કરી. ૧૪૭૭ માં શત્રુજ્યાદિની યાત્રા કરી. જ્યાનંદ સૂરીના ઉપદેશથી અંથલેખન, સંધ-ભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યા.

પર્વતનાં સુકૃત કૃત્યો—સંવત્ ૧૫૫૯ માં પ્રતિમા સ્થાપન કરી. ૧૫૬૦ માં આયુ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં દરેક ઉપાશ્રયમાં કલ્પસૂત્રની પ્રતો આપી અને ત્યાંના રહેવાસી વણિક લોકોને રૂપાનાણા સાથે સાકરનાં પડીકાં આપ્યાં. વિવેકરત્નના આચાર્યપદ્મપ્રદાનનો મહોત્સવ કર્યો. વિવેકરત્નના ઉપદેશથી અંથભાંડાગાર સ્થાપન કરવા માટે પુસ્તકો લખાવતાં સંવત્ ૧૫૭૧ માં પ્રસ્તુત નિશીથચૂર્ણિ પુસ્તક લખાવ્યું.

આ પ્રશસ્તિથી બે દુકાળની માહિતી મળે છે: એક સંવત્ ૧૩૭૭ નો અને બીજો સંવત્ ૧૪૬૮ નો.

વિવેકરત્નની આચાર્યપદવી સંવત્ ૧૫૬૦ અને ૭૦ ના વચ્ચે થઈ છે.

પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજતું વંશવૃક્ષ

અંતિમ વક્તવ્ય

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ 'નિશીથચૂર્ણિ' તથા 'વિંશોદેશકવ્યાખ્યા' ના અંતમાં ઉલ્લિખિત છે. (ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર છે. અને વ્યાખ્યાકાર શીલભદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. વ્યાખ્યા સંવત્ ૧૧૭૪ માં બની છે.) આ પ્રશસ્તિ જે આદર્શ ઉપરથી ઉતારી છે તે પુસ્તકના લખાવનારની નથી પણ જેના ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે તે પુસ્તકની પ્રતિકૃતિ જેના ઉપરથી થઇ છે તે પુસ્તકના લખાવનારની આ પ્રશસ્તિ છે, કારણ કે તે પુસ્તકનો ઉતારો સંવત્ ૧૫૭૧ માં થયો છે. તેના ઉપરથી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યોએ સંવત્ ૧૬૬૬ માં પ્રતિકૃતિ કરાવી. અને તેના ઉપરથી ૧૭૩૫માં ખંભાતમાં ઉતારો થયો કે જેના ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ ઉતારી છે. આ પ્રશસ્તિમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી હતી તેને સુધારીને આપી છે. ફક્ત ત્યાં ખાસ અન્ય કલ્પના કરવાનો અવકાશ હોય તેવે સ્થળે મૂળ પાઠ રાખી શુદ્ધપાઠ કોષ્ટકમાં આપ્યો છે.

આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી સદ્ગત શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલના ભંડારનું છે. તે ભંડાર હાલ પાલીતાણામાં આણંદજી કલ્યાણજીની દેખરેખમાં છે; હાલ તેનો વહીવટ પાલીતાણાના રહેવાસી માસ્તર કુંવરજી દામજીના હાથમાં છે, જેમની ઉદારતાથી આ પ્રશસ્તિ વાચકોના નેત્ર આગળ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ સ્થળે આ ત્રણેનાં નામને આપણે ભૂલીશું નહીં.

જામી

[મૌલવી અબ્દુલ ઝકર નદવી]

કવિતું નામ અબ્દુર રહેમાન, ઈસ્લામ તુરદ્દીન અને તખલ્લુસ જામી હતું. એમના પિતાનું નામ નિઝામુદ્દીન અહમદ અને દાદાનું નામ શમસુદ્દીન હતું. એમના બાપદાદા અસલ અસદશાહાનના વતની હતા, અને દસ્ત નામના મહોલ્લામાં રહેતા, એટલે ખરી રીતે જોતાં કવિ અસદશાહાની છે. પણ કાળ-ચક્રના ક્રપાટામાં એમના બાપદાદાને અસદશાહાન છોડવું પડ્યું, અને તેઓ પુરાસાન હસ્તાના જામ શહેરમાં આવી વસ્યા. એ શહેરની નજીક આવેલા એક ગામમાં હિન્દી સન ૮૧૭ ના સરખાવાન મહિનાની ૨૩મી તારીખે કવિનો જન્મ થયો, અને એથી એમણે પોતાનું તખલ્લુસ 'જામી' રાખ્યું. હઝરત ઇમામ અબુ હનીફાના સૌથી મોટા શાગિર્દ ઇમામ મહમદના તેઓ વંશજ છે, એથી એમના કુટુંબ પર સરસ્વતીદેવીની કૃપા હમેશાં ઉતરતી આવી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કુટુંબના માણસો ન્યાયાસન અને ધર્માંસન પર બિરાજતા અઘાપિ પર્યંત નજરે પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ:—કવિ જરા મોટા થયા એટલામાં તો તે વખતમાં ચાલતા સાધારણ અભ્યાસ એમણે પૂરો કરી નાંખ્યો, અને અરબીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સરસ્વતીની પ્રસાદી પામેલા એમના પિતા પુત્રનો અરબીનો વધતો જતો શોખ જોઈ કવિને હેરાત લેઈ આવ્યા, અને ત્યાં તેમને 'કુરાને શરીફ' કંઠસ્થ કરાવી અરબી ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાડવું શરૂ કર્યું. તે પછીથી તેમને મદરસે નિઝામિયામાં દાખલ કર્યા. ત્યાં સદ્ભાગ્યે મૌલાના જુનેદ ઉસ્માલી જેવા લાયક ઉસ્તાદ મળી ગયા. મૌલાના પોતાના વિષયમાં ધણા જ પ્રવીણ હતા અને તેથી તેમના હાથે શીખવામાં કવિને ઝોર આનંદ આવતો. તલ્ખીસુલ મિદ્દતાહ જેવા પુસ્તકની સાથે સાથે તેમણે મુતવ્વલ જેવી મોટી કિતાબ પણ પઢવા માંડી, અને એ વિષયમાં પારંગત થઈ પોતાના ઉસ્તાદનો આશીર્વાદ મેળવ્યો. તે પછીથી કવિ સમરકન્દ ગયા અને ત્યાં સૈયદ શરીફ જુરજનીના શાગિર્દ રશીદ ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સેવામાં યોડા કાળ રહ્યા. એવી જ રીતે યોડા દિન અલ્લાહમા તદ્દતાઝાનીના સૌથી બડા શાગિર્દ શહામુદ્દીન મહમદ પાસે ગાળ્યા. તે વખતમાં હૈયત (ખગોળવિદ્યા) ના વિષયના ધણાજ બારીક અભ્યાસી એક આલિમ સમરકન્દમાં રહેતા હતા અને તેમને યોડા કાળ રૂમ કહેતા. કવિને આ વિષયનો શોખ થઈ આવ્યો અને એથી એમણે તેમના બાપ્પાનોમાં હાજરી આપવી શરૂ કરી. આ વિષયના બીજા આલિમ મૌલાના આલી કોશજનાં બાપ્પાનો સાંભળવાં પણ તેમણે શરૂ કર્યાં. પોતે વિદ્યાસંયયના કાર્યમાં ધણી જ ખત અને ઉલટ ધરાવતા, અને એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવામાં જ તેમને આનંદ આવતો. એમનામાં સ્વમાન રહે રહે બર્ચું હતું, અને પોતાની ઇજ્જત આબરૂનો ખ્યાલ તેઓ કદાપિ ન જૂલતા. એ વખતમાં કાળ રૂમ અને ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સ્વારીઓ નીકળતી, અને તે વખતના વિકાનો અને જ્યોતિષિઓ સ્વારીમાં આગળ આગળ ચાલતા. પણ કવિને આવી બાબતની બારે ચોડ હતી એટલે પોતે કોઈ દિવસ સ્વારીમાં જતા નહિ. આ વિષયોનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી કવિ હેરાત પાછા આવ્યા અને પોતાના કામમાં મશગુલ થઈ ગયા.

શુદ્ધસંસાર અને સંતતિ:—કવિએ હેરાત આવી હેરાત પાસે આવેલા મઝારે ખાળાં

નામના સ્થાનમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. પાસે શકીરોને રહેવાની એક મોટી ખાનકાહ હતી. પોતે ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરી પોતાની જાંઘળી આસાચેશથી વીતાવવી શરૂ કરી. તે પછીથી ખ્વાજા સઆદુદ્દીન કાશગરીની પૌત્રી અને ખ્વાજા કલામતી પુત્રી સાથે કવિએ શાદી કરી. એનાથી કવિને ચાર પુત્રો થયા. પણ એ ચારેમાંથી માત્ર એક જ જીવતો રહ્યો, બાકીના ત્રણે મરી ગયા. પહેલો તો જન્મીને તુરત જ સીધાંચો. બીજો સપ્તમુદ્દીન એક વરસ જીવતો રહી હિન્દી સન ૮૮૧ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્રીજા દીકરા ઝયાઉદ્દીન યુસુફનો ૮૮૨ હિન્દીમાં જન્મ થયો અને તે લાંબી મુદત સુધી જીવ્યો. આ દીકરાથી જ કવિનો વંશ કાયમ રહ્યો અને આને જ માટે કવિએ બહારિસ્તાન અને શરહે મુલ્લા જામી નામનાં પુસ્તકો લખ્યાં. ચોથો દીકરો જહીરુદ્દીન ૮૯૧ હિન્દીમાં જન્મ્યો અને તે જ સાલમાં મરી ગયો.

પ્રેમ અને સૌંદર્ય:—પ્રેમ એ યુવાનીનું એક આવશ્યક અંગ ગણાય છે અને તેમાં વળી સૂરીનો મોજાનો સ્વભાવ બળવાથી સોના પર સોહાગતી અસર થાય છે. ઇરાનની દિલચસ્પ કુદરતી લીલા તેમાં ટૂંકો પૂરે છે અને એથી હઝરત જામી જેવા પણ તેની વિસ્તારેલી જળમાંથી બાગ્યેજ બચી શકે છે. એથી એમની કાવ્યશક્તિ પ્રેમનાં કાવ્યો તરફ સહસા ઢળી પડે છે, અને પાણીદાર મોતી ટપકાં શરૂ થાય છે. જુઓ, નીચેની નજમમાં આશક બનવાને તે કેવી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે:—

નજમ.

અસીરે ઇશક શાય કે અન્દેશા ઇન અસ્ત;
હમા સાહિબદિલાંરા પેશા ઇન અસ્ત,
અસીરે ઇશક શાય કે આઝાદ બાશી,
ગમશ બર સીના નેહ તા શાદ બાશી.

અર્થ:—ઇશકનો કેદી થા, કારણ કે (દુનિયામાં) ફિકર એની જ છે. આપણુ સાહેબદિલોનો ધંધો એનો જ છે. ઇશકનો કેદી થા, જેથી તું આઝાદ થઇશ. વિયોગનું દુઃખ હૃદય પર ધાર, જેથી તું ખુશ થઇશ.

વળી પાછા ઇશકની મહદિલામાં જામ પર જામ ચઢાવી તે કેવા બેહોશ બની જાય છે, અને લહરમાં આવી જઈ ઇશકની તરફ કેવી ખૂબીથી ઇશારો કરે છે:—

નજમ.

બહમદુલ્લા કે તા બૂદમ દરીન દર,
બ રાહે આ શાકી બૂદમ મુબુક સેર;
અગરચે મૂડે મન અકનૂન ચૂશીર અસ્ત,
હુનૂઅમ ઝાકે ઇશક મ દર ઝમીર અસ્ત.

અર્થ:—યુવાની તારીફ કરો કે હું આ (દુનિયા રૂપી) મંદિરમાં રહ્યો ત્યાંસુધી ઇશકના રાહમાં હરિજીવિતિએ જ રહ્યો છું. જો કે મારી દાદીના વાળ દૂધ જેવા સંકેત-ચિહ્ન ગયા છે છતાં ઇશકની લહજગત મારા દિલમાં તેવી ને તેવી જ તાજ છે.

હઝરત સઆદીની માફક પોતે પણ આ દુનિયાના સૌંદર્યને પ્રશ્નના સૌંદર્યનું પ્રતિબિંબ સમજતા, અને એથી એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આ વાતનો ઇશારો નજરે પડે છે. મૌલાના શહામુદ્દીનનો ખૂબસૂરત સાહિબગદો એક દિવસ હેરાનથી બદોખ્શાન

જતો હતો. તેને જતો જોઈને તેના સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈ હજરત જામીએ નીચેનું કાવ્ય ગાઈ સંભળાવ્યું:—

અશઆર

ખાઝમ ઝ દીદએ અયે શુલ ખવાન્દાન ચે મી રવી ?

ચાકમ ચૂ શુલ ફગાન્દે ઝદામન ચે મી રવી ?

અઝ અરકે સુખ દીદએ મા કાને લઆલ શુદ,

અયે સંગદિલ તૂ સૂયે બદાખશાન ચે મી રવી ?

અર્થ:—અયે હસતા શુલાખ! પાછો આવ, તું ક્યાં જાય છે? પાલવમાંથી ફેંકી દીધેલા શુલાખની મારફતે તે માફ દિલ વિખી નાખ્યું, તું ક્યાં જાય છે? મારી આંખોનું નીર ખૂટી ગયું. હવે તો લોહીનાં આંસુ ટપકે છે. અયે સંગદિલ! મારી આંખો લાલ માણિકની ખાણુ બની છે, હવે બદાખશાન ક્યાં જાય છે? (બદાખશાન માણિકને માટે પ્રસિદ્ધ હતું.)

સૂફીવાદ:—સૂફીવાદ મૌલાના જામીનો પેઢીદરપેઢી હતરી આવેલો વારસો હતો. કવિના પિતા નિઝામુદ્દીન અહમદ પોતે સાહિબદિલ સૂફી હતા અને ક્ષીર સંતોની જ હરહમેશ સોખતમાં રહેતા, અને હજરત જામી નાની ઉમ્મરના હતા ત્યારથી જ તેમને પોતાની સાથે તેઓની પાસે લેઈ જતા. ૮૨૨ હિજરીમાં ખ્વાજા મહમદ પારસાહ હેરાત આવ્યા ત્યારે પાંચ વરસના જામી પણ પોતાના પિતાની સાથે ખ્વાજા સાહેબને મળવા પહોંચી ગયા હતા. ખ્વાજા સાહેબે એમને પોતાની સામે એસાડી ધ્યાન ધર્યું અને એની હજરત જામી પર જે અસર થઈ તે વિષે કવિ પોતાની નરહાલુલહન્સ નામની કિતાબમાં લખે છે કે, “હજી સુધી હું એ અનુભવી રહ્યો છું.” હજરત જામી જો કે જાતજાતના શેખો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા પણ સમરકન્દથી અબ્યાસ પૂર્ણ કરી હેરાત પાછા ફર્યા તે પછી ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશબન્દીના પદ શિષ્ય ખ્વાજા શઆહુદ્દીન કાશગરીનો જ તેમના પર વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની જ અસર નીચે તેઓ હરદમ રહ્યા કરતા. હજરત જામીએ કેટલાંયે વર્ષ સુધી ખ્વાજા કાશગરીની સોખતમાં રહીને ધીર ચિત્તે સૂફીની તપસ્યા આદરી અને તે એટલે સુધી કે તપસ્યા કરતાં કરતાં સર્વ કન્દોથી મુક્ત થઈ તેમનું દિલ એક પરબ્રહ્મની મસ્તીમાં ડોલવા લાગતું. કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો આવી મસ્તીમાં જ પસાર થઈ જતા તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિ. સન ૮૬૪ હિજરીમાં ખ્વાજા શઆહુદ્દીન પૂર્ણ ચૈતન્યમાં મળ્યા ગયા ત્યારે હજરત જામીએ પોતાના વિરહદુઃખનો પ્રસાદ મરસિયો બનાવ્યો તે નીચે ઉતાર્યો છે:—

શએર

દર્દા કે પાકખાજૂ અઝ જહાં બરફત

પાક આન ચૂનાં કે આમદે બૂદ આનચૂનાં બરફત.

અર્થ:—અશસોસ કે પાક આદમી દુનિયામાંથી ચાલ્યો ગયો; જેવો પાક આવ્યો હતો તેવો જ પાક ચાલ્યો ગયો.

ચોડા દિન બાદ હજરત જામી ખ્વાજા અબ્દુલ્લો અહરારના પ્રસંગમાં આવ્યા. તેમની એમને ચાર વાર મુલાકાત થઈ. પહેલી વાર સમરકન્દમાં. થઈ, બીજી વાર હેરાતમાં

થઈ, ત્રીજી વાર મરવ્વમાં સુલતાન અયુ સૈયદે ખ્વાજ સાહેબને મુલાકાતે બોલાવ્યા હતા તે વખતે થઈ. ચોથી વાર હમર શેખ મીરજાં અને સુલતાન મહમદ મીરજાં વચ્ચેના ટોટા પતાવવા ખ્વાજ સાહેબને સમરકન્દ બોલાવ્યા હતાં ત્યારે થઈ. તે પછીથી ફરતાં ફરતાં તાશકન્દમાં ફરીથી ખ્વાજ સાહેબ સાથે હજરત બીખીનો બોટો થયો હતો અને ઘણા દિવસ સુધી બંને એક બીજાના સમાગમમાં રહ્યા હતા. મૌલાના બીખી ખ્વાજ સાહેબની વિદ્વતાની અથાગ પ્રશંસા કરતા. એક પ્રસંગે તેઓ લખે છે કે, “મેં ખ્વાજ સાહેબને એકવાર અરબ ફરી કે મોહીયુદીન આરબીની કિતાબ કુતુબાત મક્રયામાં કેટલીક વાતો એવી છે કે તે પોતાની મેળે મગજમાં નથી ઉતરતી. ખ્વાજ સાહેબે એ કિતાબ મંગાવી વાંચી જોઈ અને પછીથી એ કિતાબ પર એવું રહસ્યપૂર્ણ પ્રવચન કર્યું કે એની પૂરેપૂરી મતલબ મારી સમજમાં આવી ગઈ એટલું જ નહિ પરંતુ મારી બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું.” ખ્વાજ સાહેબ પોતે પણ મૌલાના બીખી પર ખાસ ભાવ રાખતા, અને પોતાની અંતરંગ શિષ્યમંડળીમાં તેમને જ સૌથી અધિક સમજતા. આથી ખુરાસાન વગેરે મુલ્કમાંથી જો કોઈ તેમના શિષ્ય થવાને આવતું તો તેમને પોતે સશ્રદ્ધથી દલીલ દેતા કે, ‘જ્યારે ખુદ મૌલાના બીખી ત્યાં મોજૂદ છે તો પછી આટલે દૂર આવવાની તકલીફ શા માટે ઉઠાવો છો?’ કવિ પોતે નકશબંદીના વંશ જ હતા એટલે પોતાને તમામ ડીઝીઓ મળી ચૂકી હતી, છતાં બહિરી શરીરતત્ત્વ પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરવામાં તેઓ ધડીમર ન ચૂકતા, અને શરીરતત્ત્વના કાવનથી એક તસુમર પણ ચસવામાં તેઓ નામોશી સમજતા. ખ્વાજ શર્યાફઝીનના પરલોકવાસ પછી હજરત બીખી તેમની ગાદી પર આવ્યા એટલે લોકોને શિષ્ય બનાવવાનું કામ તેમના પર આવી પડ્યું. પહેલેથી જ શિષ્ય બનાવતી વેળા તેઓ ઘણી સંભાળથી કામ લેતા એટલે તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ગાદીનરીત થવાની શરૂઆતમાં બહુ ઓછી રહેતી. પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પ્રતિભાસૂચનો પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ ભરતી થવા માંડી, તે એટલે સુધી કે તેમનો સમકાલીન દવિ દૌલતશાહ સમરકન્દી પોતાની તકરેરે ગુણ શોઆરમે લખે છે કે, “મૌલાના પાસે દુનિયાની આરે કોરથી લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં ગુરૂપ્રસાદ લેવા આવે છે અને આલમના સુલતાનો પણ તેમના આશીર્વાદ અને કૃપાને માટે ઉત્સુક રહે છે.”

કચ્છાખાની હુજ્જ:—કવિને કચ્છાખાની હુજ્જ કરવાનો ઘણા વખતથી મનસુખો હતો. કેટલીયે વાર હુજ્જ કરવા જવાનો મનસુખો કર્યો પણ કાંઈ ને કાંઈ વિધ્ન આવી પડતું અને જઈ શકાતું નહિ. સન ૮૭૭ હિજરીમાં પોતે પાકા નિશ્ચય કર્યો, અને રવી-ઉલ-અવ્વલની ૧૬ મી તારીખે હેરાતથી હુજ્જ કરવા નીકળી પડ્યા, અને નીલાપુરને રસ્તે યુસ્તાન, કચ્છને થઈ હમદાન પહોંચ્યા. હમદાનના બાદશાહ મીરજાં મિનોએદ્દે પૂરા કાઠ-માઠથી એમનું સ્વાગત કર્યું, અને ત્રણ દિવસ તેમની આખી મંડળીને મહેમાન રાખી. તે વખતમાં બગદાદ જવાનો રસ્તો બચવાળો હતો તેથી પોતાની લશ્કરની ટુકડી લેઈ બાદશાહ પોતે બગદાદ સુધી એમને વળાવી આવ્યા. કવિ જમાદીકરસાનીના મહીનામાં બગદાદ પહોંચ્યા, ત્યાં લોક પહેલેથી જ તેમના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમના આવવાની ખબર સાંભળી એમનો શિષ્ય પીરે જમાલ અરાધી પોતાની શિષ્યમંડળી

સાથે સામે આવ્યો. શહેરના લોકોએ પણ બહી ધામધૂમથી એમનું સરવસ કાઢી સ્વાગત કર્યું. થોડા દિવસ બગદાદમાં આરામથી ગાળ્યા બાદ બીજા પવિત્ર સ્થળોનાં દર્શન કરતાં કરતાં કવિ પુણ્યપવિત્ર કરબલામાં પધાર્યા. કરબલાથી પાછા ફરતાં એક લાગણીથી ઉભરાતી ગઝલ બનાવી. તેની પહેલી એ હુંક નીચે પ્રમાણે છે:—

ગઝલ

કર્દમ ઝ દીદે પાક સૂચે મશહદે હુસેન;

હસ્ત ઇન સફર બ મઝહુબે ઉશાક ફેઝે અયેન.

અર્થ:—શહીદ હુસેનના મૃત્યુથી પુનિત થએલી ભૂમિ પર હું લોટી પડ્યો. આશકોના મઝહબમાં આ પુનિત ભૂમિનાં દર્શન કરવાં એ હરેક આશકની ફર્જ છે.

લગભગ ચાર મહીના કવિનો મુકામ બગદાદમાં જ રહ્યો. રમઝાન મહીનો પૂરો થતાં ઇડુલશિતની નમાજ પઢીને કવિ મહીના તરફ રવાના થયા, અને ઝીકાદના છેલ્લા અઠવાડીયામાં પુણ્ય ભૂમિ મહીના પહોંચ્યા. જુઓ નીચેની નજમમાં તેઓ કેવો આધીનતાસૂચક ઉદ્દગાર કાઢે છે!

નજમ

યા રસૂલિલ્લાહ નમી ગાયમ કે મેહમાને તૂ અમ,

યા ફકીરે તઆમે જવ અઝ રીઝએ ખાને તૂ અમ;

ગર્ ન દારમ અફસારે શાહી બસર ઇન બસ કે હસ્ત,

ગર્દને તસલીમ ઝીરે તોકે ફરમાને તૂ અસ્ત.

અર્થ:—એ અલ્લાહના પયગમ્બર! (મહમદ સલ્લલ્લાહો અલ્લેહ વસલ્લમ) હું નથી કહેતો કે હું તારો મહેમાન છું કે તારા દસ્તરખાનાના ટુકડા વીણી ખાનાર ફકીર છું. આ તામીજમાં એ લાયકાત ક્યાંથી? આ માથા પર બાદશાહોનો મુગટે નથી. હું તો તારા ફરમાનની સામે ગર્દન બ્રૂકાવનાર બન્દો છું.

રસૂલિલ્લાહની પવિત્ર કબરનાં દર્શન કરતી વેળા એમણે એ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તેનો એકેક શબ્દ કવિના હૃદયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નજમ

યા શફ્ઉલ મુઝનબીન ખારે ગુનાહ આબુરદે અમ,

બરે દરત ઇન ખાર બા પુરતે દોતા આબુરદે અમ;

ચરમએ રહેમત બરે કુશા મૂહે સુફેદે મન નિગર,

ગરએ અઝ શર્મીન્દગી રહે સ્યાહ આબુરદે અમ.

અર્થ:—હે ગુનાહની શકાઅત કરનારા! ગુન્હેગાર ગુનાહની પોઝ લેખને તારા દાર પર આવ્યો છે. ગુનાહના બોજને લીધે એની કમર વળીને બેવડી થઇ ગઇ છે, અને શરમના માથા મ્હો પર કાળાશ છાઇ ગઇ છે. દયાનિધિ! તારી દયામય દ્રષ્ટિ બોલ, અને જરા આ ધોળી દાડીના વાળ તરફ નજર કર.

બહરીઈદ વાળા શુર જિલ હિજાબના મહીનામાં કવિ મઝે પધાર્યા અને ત્યાં દર્શન

કરી પાછા મહીના આવ્યા. મહીનામાં થોડા દિવસ મુકામ કરી કવિ દમાસ્કસ આવ્યા અને ચાલીસ દિવસ દમાસ્કસમાં રહી હલખ ગયા. દમાસ્કસમાં ત્યાંના મુખ્ય કાજ મહમદ હીખ-કરીના હાથે કવિને હદીસની (મહમદના ફરમાનો કંઈક-ક્યાંની) સંદ મળી. હલખથી કવિ તખરીઝ આવ્યા. તખરીઝના હાકિમ સુલતાન હુસેન બેગ પોતાના અમીર ઉમરાવોની સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં પડાવ નાંખી પોતાની માતાની બીમારીના ખબર સાંભળી કવિએ ઉરે ઉઠાવ્યો, અને હેરાત તરફ ફર્ય કરી. કવિ સન ૮૭૮ હિજરીના શાઅબાન મહીનાની અદારમી તારીખે હેરાત પાછા ફર્યા, અને સત્તર મહિનાની મુસાફરી કરી પોતાના દિલમાં વસી રહેલો હજ કરવાનો શોખ પૂરો કર્યો. આ મુસાફરીથી એમને કેવળ ધર્મલાલ થયો એટલું જ નહિ પણ હુન્વી ફાયદો પણ હાસિલ થયો. જે જે સ્થળે એમની પધરામણી થઈ તે તે સ્થળ એમની પધરામણીને લીધે મશ-હર થઈ ગયા અને એમની વિદ્વતાની છાપ એમને બેસી ગઈ. મુસાફરીના બીજા કેટલાક પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટી મોટી સભાઓમાં પોતે પોતાની વિદ્વતા અને વ્યક્તિતાનો સમાજનોતે પરિચય કરાવ્યો અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી સર્વેને છક કરી દીધા.

બાદશાહી તેડાં:—સાધારણરીતે વિદ્વાન અને કવિજનોની એ શરિયાદ હોય છે કે તેમની આ બેકદર દુનિયામાં કદર થતી નથી, અને એથી એમના ઘણાખરા લખાણોમાં વિષેની શરિયાદો જ નજરે પડે છે. હજરત જામી જે માત્ર કવિ જ હોત તો કદાચ તે પણ દુનિયાની નાકદરદાનીનો સ્વાદ ચાખવો પડત અને એ વિષય પર નજરો લખવી પડત. પણ સદ્ભાગ્યે પોતે ભલાબોળા મુફ્તી અને ગાદીનશીન બુઝરગ હતા એથી જ્યાં જ્યાં એમની પધરામણી થતી ત્યાં ત્યાં લોકો એમને છાતી ને છાતી પર રાખતા. હું હમણાં જ કહી ગયો તે પ્રમાણે પોતે જ્યારે હમદાન પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના બાદશાહે એમનું સુંદર સ્વાગત કર્યું હતું. પોતે બગદાદ પહોંચ્યા ત્યારે લોકોના આગ્રહને વશ થઈ એમને ત્યાં ચાર મહીના સુધી મુકામ કરવો પડ્યો હતો. એમની સભામાં કેવળ વિદ્વાનો, ઉલમાઓ, કાજીઓ, મુફ્તીઓ અને મુફ્તિદાહો (શતવા પદનારાઓ) જ નહિ આવતા પણ બગદાદના હાકિમ ખલીફ બેગ જેવા અમીર ઉમરાવો પણ આવતા અને એમના ઉપ-દેશામૃતનું પાન કરતા. હજ કરી પાછા ફરતાં જ્યારે દમાસ્કસમાં પોતાનો મુકામ હતો ત્યારે કુસ્તુન્તુનીઆ (કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ) ના મુલતાન મહમદ શતેહને એમની પધરામ-ણીની ખબર પડી. ખબર પડતાં વેત જ મુલતાને ખ્વાજા અતાઉલ્લા કિરમાનીને ૫૦૦ અશરશીઓ આપી રવાના કર્યો અને બીજી ૧૦૦૦૦૦ અશરશી મોકલવાનો વાંચદો કરી ખ્વાજા સાહેબની મારશત કહાવ્યું કે હજરત જામી સાહેબ કુસ્તુન્તુનીઆ થોડા દિવસ પધા-રવાની કૃપા કરે, કારણ કે હજરત સાહેબ જેવા બુઝરગની કૃપાદષ્ટિ બેગે તો તે મુશ્કેલ નથી. સંભોગવશાત્ મુલતાનની મોકલેલી સ્વારી દમાસ્કસ પહોંચી ત્યાં તો કવિની સ્વારી દમાસ્કસથી રવાના થઈ હલખ પહોંચી ગઈ હતી. કવિ પોતે એકાંતપ્રિય, સંતપ્રકૃતિવાળા આદમી હતા. રાજદરબારના તેડાંથી તેમને ગભરામણ છૂટતી. હલખમાં એમણે આ વાત સાંભળી ત્યારે તુરત જ પોતાના હેરાતધુ ઉઠાવીને ત્યાંથી તખરીઝ રવાના થઈ ગયા કે રખેને મુલતાનના મોકલેલા માણસો આવી. પહોંચે અને પોતાને કુસ્તુન્તુનીઆ ઘસડાવું પડે. તખરીઝમાં તખરીઝના હાકિમે કવિને પોતાના શહેરમાં રોકાઈ જવા પ્રાર્થના કરી

પણ કવિએ પોતાની માતાની માંદગીનું કારણ જણાવી ત્યાંથી ચાલતી પકડી. કવિ હેરાત પહોંચ્યા ત્યારે સુવ્રતાન હસેને જાતે ન આવી શકવાથી પોતાના વજીર અલીશરને ખીજા અમીર ઉમરાવો સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા મોકલ્યા અને તેઓ બીડી ધામધૂમથી કવિને હેરાતમાં લેઈ આવ્યા. આથી માલૂમ પડે છે કે પોતાના વતનમાં પણ કવિ આમ લોક તેમજ અમીરઉમરાવોના માનીતા હતા, અને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. તખ્તેઝના શાહ યાકુબ એજે કેટલીયે વાર કવિને તખ્તેઝ બોલાવ્યા પણ કવિએ એકાંતમાં રહી, સૂફીઆના જીંદગી ગાળી, સરસ્વતીનું સેવન કરવાનુંજ પ્રિય માન્યું. જંગાળના સુવ્રતાન જલાલુદ્દીને કવિને કેટલાંયે તેડાં મોકલ્યાં, પણ પોતાની માતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું બહાનું કાઢી કવિએ જવાની નાજ પાડ્યાં કરી.

શુણ્વલ્લખાવઃ--કવિ પોતે સંત પ્રકૃતિના માણસ હતા. પોતાને ત્યાં મહેમાનોના હરહંમેશ ભરાવ રહેતો. જે કે ખાનકાહની તરફથી ચાલતું લંગરખાનું ચાલુ હતું છતાંયે એમનું મોજનાશય મહેમાનોથી ભરચક રહેતું. વિદ્વાનો, કવિજનો, સાધુસંતા અને ફકીરોનો એમને ત્યાં ન્હાનોશો મેળો ભરાતો, અને એ દરેકની સાથે તેઓ ઘણા એખલાસથી વર્તતા. પોતે ઘણા ઓછાઓલા અને ધીર સ્વભાવવાળા આદમી હતા, અને નિરર્થક વાતોની તેમને ભારે ચીડ હતી. જ્યારે કોઈવાર એવા નિરર્થક વાતોડીઆઓ સાથે એમને પ્રસંગ પડતો ત્યારે પોતાને અત્યંત કષ્ટ થતું. એકવાર કોઈ બાઈસાહેબ બાણાપર બેસી નોકરને વક્ષા લાગ્યા: “નિમક કેમ નહિ લાવ્યો? નિમકથી જ ખાવાનું શરૂ કરવું જોઈએ એ ભૂલી ગયો?” કવિએ જરા હસીને કહ્યું: “નમક ખાવાની ચીજોમાં નાખેલું જ છે.” પણ આટલેથી જ બાઈસાહેબ શાંત ન રહ્યા. એક ખીજા બાઈ જે હાથે રોટલી તોડીને ખાતા હતા. તેમને કહ્યું કે “જે હાથે રોટલી તોડવી એ ખોટું છે.” કવિએ કહ્યું કે “ખીજા કોઈ માણસની સામે ખાતી વખતે તાકતું એ એથીયે ખોટું છે.” બાઈસાહેબ બોલી ઉઠ્યા, “ખાતી વખતે વાતો કરવી એ મહમદ પયગમ્બર સાહેબનો હુકમ છે.” હઝરત નભીએ જણાવ્યું: “એ વાત બરાબર છે પણ બકબક કરવી, એવો હુકમ ક્યાં છે?”

પોતે જે કે ઘણા સભ્ય અને ધીર પ્રકૃતિવાળા આદમી હતા છતાં કોઈ કોઈવાર હાસ્યરસનીયે વાતો કરતા, પણ તે રસ સભ્યતાની હદની બહાર કદિયે રેલાતો નહિ. એકવાર સમરકંદના કોઈ નામચીન શાસ્ત્રી મૌલાના મઝીદ હેરાત પધાર્યા અને મીરઝાં બાબરને ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. દરબારી મન્દલિસમાં એક દિવસ મૌલાના નભી પણ જઈ ચડ્યા. મીરઝાં બાબરે મૌલાના મઝીદને સવાલ કર્યો કે “ઇમામ હુસેનને મરાવનાર યઝીદ પર લ્યાનત વર્ષાવવી વાજિબ છે કે નહિ?” મઝીદે જવાબ આપ્યો: “હરગીઝ નહિ, કારણ કે પોતે કિષ્કાના રહેવાસી હતા અને લગભગ તમામ લોકોએ તેમને ખલીશ માન્યા હતા.” મીરઝાં બાબરે મૌલાના નભી તરફ મોં ફેરવ્યું એટલે હઝરત નભી સાહેબે જણાવ્યું: “સદ લ્યાનત બર યઝીદ, વ સદ લ્યાનત દિગર બર મઝીદ.”

(સો લ્યાનત યઝીદપર અને સો લ્યાનત ખીજા મઝીદ પર અથવા સો લ્યાનત ખીજા વધારે.)

એક ઉગતા કવિએ એમને એકવાર જણાવ્યું કે “મેં દીવાને હાફિઝ, દીવાને કમાલ અને સદકલએ જનાળે અમીરનો જવાબ લખ્યો છે.” મૌલાનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હાં હીક. માત્ર કુરાનનો જવાબ લખવો બાકી રહી જાય છે.”

હેરાતમાં એક સાહેબ કવિ હોવાનો દાવો કરતા અને શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પોતાની જાતની ગણના કરતા. તેઓ એક દિવસ મૌલાના પાસે આવી કહેવા લાગ્યા: “મેં આપની એક ગઝલ પર ગઝલ લખી છે” અને એમ કહી પોતે પોતાની ગઝલ ગાઇ સંભળાવી; પછી મૌલાનાની ગઝલની આ પહેલી ટુકડા પઢીને

ખસ કે ફર જાં ફગારવ ચરમે બેદાર મ તૂઈ,

હરકે પયદા મી શવદ અઝ દૂર પિન્દારમ તૂઈ;

(મારા દિલમાં જલન ઉઠી છે, અને આંખમાંથી હંધ ઉડી ગઇ છે. તારી પેદા કરેલી ચીજ જોઈ છું કે દરથી જ તને ઓળખું છું) મળક ઉઠાવી કે ગર ગાવ યા ખર પયદા શવદ (ગાય યા ગધેડો જોઈ છું), મૌલાનાને કહ્યું, ‘પિન્દારમ તૂઈ’ (કે દુરત તને ઓળખું છું.)

મૌલાના જમીની સાથે એક લેભાશુ કવિરાજ રહેતા હતા. સાગરી એમનું તખલ્લુસ હતું. એક દિવસ એમણે આવી શરમાવ્યું કે, “હું કેાઇ નવી કવિતા બનાવું છું. ને લોકો ચોરી લે છે.” મૌલાના એમની આ વાત સાંભળી મુસ્કરાયા અને એ વાત પર બે શબ્દો બનાવી.

શબ્દો

સાગરી મી શુદ્ધ દુહાદાને મઝાની છુદે અન્દ,

હર કુળ હર શબ્દે મન યક મઝાનીએ ખુશ દીદે અન્દ;

દીદમ અન્દર શબ્દોએ ઉસરા યક મઝાની ન દાશત,

રાસત મીશુદ્ધ ઉ કે મઝાનીહા ઉસરા દુહાદીદે અન્દ.

અર્થ:—સાગરીએ કહ્યું કે ‘મારી કવિતામાં અર્થ નજરે ચડે છે કે ચોર લોકો ચોરી કરી જાય છે. મેં એની કવિતા જોઈ તો અંદર અર્થ જ ન મળે. ખીયારો સાચું જ કહેતો હતો કે ચોર લોક એનો અર્થ ચોરી ગયા છે.

ખીજે દિવસે આ શબ્દો હેરાતમાં ઘેરે ઘેર પહોંચ્યાં ગઈ અને ન્હાના ન્હાના બાળકોને પણ મ્હોડે ચડી ગઈ. ખીયારો કવિરાજ જે રસ્તેથી નીકળતા તે રસ્તે આ શબ્દો સંભળાવી લોકો એમને છેડતા અને એમની પાછળ પળાવતા. મળક ન રાખતા, છેવટે કંટાળીને કવિરાજ મૌલાના પાસે આગ્યા અને ફરિયાદ કરી કે: “મૌલાના સાહેબ આપે આ શો ગમ્મત કર્યો.” મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો: “જો અસલ શબ્દો તો એ છે કે “શાએરી મી શુદ્ધ” (કવિએ કહ્યું કે) લોકો તમને છેડવાને ખાતર “સાગરી મી શુદ્ધ” (સાગરે કહ્યું કે) કહી દે છે. બસ, એમાં મારો શો ધ્વજાન? ” ખીયારા કવિરાજ!

મૃત્યુ:—હજરત જમીનો અત્તકાળ હવે પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. એમની ઉંમર ૮૦ વરસની થઇ ચૂકી હતી. સન ૮૯૮ હિજરીમાં મોહર્રમ મહીનાની ૧૩ મી તારીખે રવિવારના દિવસે કવિની તખીઅત લયડી એમના બાવિઝ શિષ્યોએ ફવાદાર કરવામાં જરાયે

કમીના નહિ રાખી, પણ ખીમારી એવી રીતની લાગુ થઈ હતી જેનો કાંઈ ઇલાજ જ ન હતો. છેવટે મોહરેમની ૧૮ મી તારીખે શુક્રવારના રોજ તેઓ ખૂબ કમજોર થઈ ગયા અને નાડી મંદ પડી ગઈ. જે વખતે જુમ્હાની (શુક્રવારની) અઝાન થઈ રહી હતી અને પાંસેની મસ્જિદનો મુઅઝીન (અઝાનનો સાદ પાઠનાર) લોકોને ખુદાની તરફ ખોલાવી રહ્યો હતો ત્યારે પોતે લખ્યેક ! (હાજર જનાથ !) કહી આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા. એમના જનાજની સાથે સાથે મોટા મોટા ઉલ્માઓ, ફકીરો અને અમીરો ચાલતા હતા અને સુલતાન હુસેન પોતે, એમનો વઝીર અમીરઅલી શેર તેમ જ ખીજ શાહજાદાઓએ જનાજને પોતાના ખબાપર કબરે લેઈ મઝારે ખ્યાખાંમાં એમના ગુરૂ ખ્વાજ શઆદુદ્દીન કાશગરીની બાજુમાં જ એમના દેહને દફન કર્યો અને એમની કબર પર એમના બાવિઠ બક્ત વઝીર અમીરઅલી શેરે એક મોટો ધુમ્મટ બનાવ્યો અને એક દર્દીયો મરસિયો રચી કેતરાવ્યો. ખીજ કવિજનોએ તેમજ વિદ્વાનોએ પોતાનો શોક જાહેર કરવા જૂદા જૂદા મરસિયા બોલાવ્યા અને હાજર રહેલા લોકોને ગાઈ સંભળાવ્યા.

આ રીતે મૌલાના જામી ખૂણું શાન્તિની ચિરનિદ્રામાં સૂઈ ગયા ! x

x આ મૂળ ઉર્દૂ લેખનો અનુવાદ કરવા માટે અમે રા. નન્દલાલ મણિલાલ શાહનો સૌજન્યને આભારી છીએ-સં.

રાજપ્રશ્નીય

[દ્વાશી બેચરદાસ જીવરાજ]

જમરનોય ' નામનું એક સૂત્ર છે, જે ઉપાંગરૂપ છે; અને બાર ઉપાંગોમાં તેનું સ્થાન બીજી આવે છે. જૈન સંપ્રદાયમાં ૧૨ અંગસૂત્રો છે અને ૧૨ ઉપાંગસૂત્રો છે—કયું સૂત્ર કયા અંગનું ઉપાંગરૂપ છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજવાનું છે:—

“ અજ્ઞાનિ દ્વાદશ, ઉપાજ્ઞાનિ અપિ અજ્ઞૈકદેશપચ્ચ-
રૂપાણિ પ્રાયઃ પ્રત્યજ્ઞમેકૈકભાવાત્ તાવન્તિ એવ. તત્ર અજ્ઞાનિ
આચારાજ્ઞાદીનિ પ્રતીતાનિ, તેપામુપાજ્ઞાનિ ક્રમેણ અમૂનિ:—

૧. આચારાજ્ઞસ્ય ઔપપાતિકમ્. ૨ સૂત્રકૃદજ્ઞસ્ય રાજપ્રશ્નીયમ્. ૩ સ્થા-
નાજ્ઞસ્ય જીવા(જીવા)ભિગમઃ. ૪ સમવાયાજ્ઞસ્ય પ્રજાપના. ૫ ભગવંત્યાઃ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ.
૬ જ્ઞાતાધર્મકથાજ્ઞસ્ય જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૭ ઉપાસકદશાજ્ઞસ્ય ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૮
અન્તકૃદશાજ્ઞસ્ય કલ્પિકા. ૯ અનુત્તરૌપપાતિકસ્ય કલ્પવર્તતિકા. ૧૦ પ્રશ્નવ્યા-
કરણસ્ય પુષ્પિતા(કા). ૧૧ વિપાકશ્રુતસ્ય પુષ્પચૂલિકા. ૧૨ દૃષ્ટિવાદસ્ય
દૃષ્ટિદશા—વર્ણિદશા. (અન્ધકદૃષ્ટિદશા).

અંગો બાર છે અને એક એક અંગનું ઉપાંગ એક એક હોવાથી ઉપાંગો પણ
બાર છે. તે આ પ્રમાણે:—

અંગસૂત્ર—ઉપાંગસૂત્ર.

આચારાંગ—ઔપપાતિક. સૂત્રકૃતાંગ—રાજપ્રશ્નીય (?) રાયપસેણી. સ્થાનાંગ—જીવા-
જીવાભિગમ. સમવાયાંગ—પ્રજાપના—પત્રવણા. ભગવતી—સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ. જ્ઞાતાધર્મ—જમ્બુ-
દ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ. ઉપાસકદશા—ચન્દ્રપ્રજ્જપ્તિ. અન્તકૃદશા—કલ્પિકા. અનુત્તરૌપપાતિક—કલ્પવર્તતિકા.
પ્રશ્નવ્યાકરણ—પુષ્પિતા (કા). વિપાક—પુષ્પપૂલિકા. દૃષ્ટિવાદ—વર્ણિદશા.

—(જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પૃ ૦ ૧ બા ૦)

ઉપર જણાવેલો અંગ અને ઉપાંગોનો આનુક્રમિક ઉલ્લેખ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી
શકતો નથી. નંદીસૂત્રના મૂળમાં 'શ્રુતગ્રાન' ના વિભાગો દર્શાવતાં આ ગ્રંથનો ક્રમિક
ઉલ્લેખ દર્શાવ્યો નથી. જો કે તે ઉલ્લેખમાં આ ૧૨ ઉપાંગોનો નામનિર્દેશ કરેલો છે, પરંતુ
ઉપાંગ તરીકે નહિ, તેમ અમુક અંગનું અમુક ઉપાંગ છે એ રીતે પણ નહિ, અર્થાત્
નંદીસૂત્રના મૂળમાં તેમ ટીકામાં કોઈ પ્રકારે ઉપાંગનો તેમ તેના ક્રમનો ઉલ્લેખ મળે
છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“ તં સમાસથો દુવિહં પળ્લવં, તં જહાઃ—અંગપવિહં, અંગવાહિરં. સે કિં તં
અંગવાહિરં ? અંગવાહિરં દુવિહં પળ્લવં, તં જહાઃ—આવસ્સયં, આવસ્સયવહરિચં

૧. સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છવિહં પળ્લત્તં, તં જહા:-સામાઇઅં, ચડ-
 િસત્થઓ, વંદણયં, પઠિક્કમણં, કાડસ્સગ્ગો, પચ્ચક્ખાણં. સે કિં.તં આવસ્સય-
 િરિત્તં ? આવસ્સયવડ્વિત્તં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહા:-કાલિઅં ચ, ઉક્કાલિઅં ચ.
 ૩ કિં તં ઉક્કાલિઅં ? ઉક્કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહા:-દસવેઆલિઅં,
 ઠપ્પિઆકપ્પિઅં, ચુલ્લકપ્પસુઅં, મહાકપ્પસુઅં, ઉવવાઇઅં, ^૧ રાયપસેણિઅં, ^૨ જીવા-
 ભિગમો, ^૩ પળ્લવણા, ^૪ મહાપળ્લવણા, પમાયપ્પમાયં, નંદી, અણુઓગદારાઇં, દેવિ-
 સ્થઓ, તંદુલવેઆલિઅં, ચંદાવિજ્ઞયં, સૂરપળ્લત્તી, ^૫ પોરિસિમંડલં, મંડલપવેસો
 વિજ્ઞાચરણાવિનિચ્છઓ, ગણિવિજ્ઞા, જ્ઞાણવિભત્તી, મરણવિભત્તી, આયવિસોહી,
 ળીયરાગસુઅં, સંલેહણાસુઅં, વિહારકપ્પો, ચરણાવિહી, આડરપચ્ચક્ખાણં, મહાપ-
 ચ્ચક્ખાણં-એવમાઈ. x સે કિં તં કાલિઅં ? કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહા:-
 ઉત્તરજ્ઞયણાઇં, દસાઓ, કપ્પો, વવહારો, નિસીહં, મહાનિસીહં, ઇસિભાસિઆઇં,
 જંઘૂદીવપન્નત્તી, ^૬ દીવસાગરપન્નત્તી, ^૭ ચંદપન્નત્તી, સુહિઆ વિમાણપવિભત્તી, મહ-
 હિઆ વિમાણવિભત્તી, અંગચૂલિઆ, વગ્ગચૂલિઆ, વિવાહચૂલિઆ, અરુણોવ-
 વાણ, ગરુલોવવાણ, ધરણોવવાણ, વેસમણોવવાણ, વેલંધરોવવાણ, દેવિદોવવાણ,
 ઉદ્દાણસુણ, સમુદ્દાણસુણ, નાગપરિઆવણિઆઓ, નિરયવાલિયાઓ, કપ્પિ-
 આઓ ^૮ કપ્પવહિસિઆઓ, પુપ્ફિઆઓ, ^૯ પુપ્ફચૂલિઆઓ, ^{૧૦} વળ્લી-
 દસાઓ ^{૧૧}-એવમાઈયાઇં. ”

“ સંક્ષેપથી વિચારીએ તો ‘ શ્રુતગ્ધાન ’ એ પ્રકારનું છે:-અંગરૂપ અને અંગ સિવા-
 યનું. અંગ સિવાયનું ‘ શ્રુતગ્ધાન ’ એ પ્રકારનું છે-આવશ્યક અને આવશ્યક સિવાયનું.
 આવશ્યકના ૭ પ્રકાર છે:-સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તચ, ઘંદનક, પ્રતિક્રમણ,
 કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ખાણ, આવશ્યક સિવાયનું શ્રુતગ્ધાન એ પ્રકારનું છે:-કાલિક
 અને ઉત્કાલિક. x ઉત્કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:-દશઐકાલિક, કલ્પિતાક-
 લ્પિત (કલ્પાકલ્પ), ક્ષુદ્રકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઔપપાતિક, ^૧ રાજપ્રશનીય ^૨(?),
 જીવાભિગમ, ^૩ પ્રજ્ઞાપના, ^૪ મહાપ્રજ્ઞાપના, પ્રમાદાપ્રમાદ, નંદી, અનુયોગદ્વાર,
 દેવેન્દ્રસ્તચ, તંદુલઐચારિક, ચંદ્રવેદ્યક (?), સૂર્યપ્રજ્ઞતિ, પૌરુષોમંડલ, મંડલપ્રવેશ,
 વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય, ગણિવિદ્યા, ધ્યાનવિભક્તિ, મરણવિભક્તિ, આત્મવિશોધિ,
 ઘોતરાગશ્રુત, સંલેહનાશ્રુત, વિહારકલ્પ, ચરણવિધિ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, મહા-
 પ્રત્યાખ્યાન-ધત્તાદિ. x કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:-ઉત્તરાધ્યયનો, દશા. કલ્પ,
 વ્યવહાર, નિશીથ, મહાનિશીથ, ક્રુપિભાષિત, જંઘૂદીપપ્રજ્ઞતિ, દ્રોપસાગરપ્રજ્ઞતિ,
 ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ. ^૭ શુદ્ધિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ, મહતી વિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગચૂલિકા,
 વગ્ગચૂલિકા, ધ્યાનચૂલિકા, (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞતિચૂલિકા), અરુણોપપાત, ગરુડો-
 પપાત, ધરણોપપાત, વેદમણોપપાત, વેલંધરોપપાત, દેવેન્દ્રોપપાત, ઉત્થાનશ્રુત,

સમુત્થાનશ્રુત, નાગપરિજ્ઞા (નાગપરિજ્ઞાપનિકા), નિરયાવલિ, કલ્પિકા,
 ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 કલ્પાવતંસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પચૂલિકા અને વૃષ્ણિદંશા (અંદકવૃષ્ણિદંશા) ઇત્યાદિ.
 —નંદીસૂત્ર ૫૦ ૨૦૨ (સ)

ઉપર જણાવેલા નંદીસૂત્રવાળા ઉલ્લેખમાં બરાબર ક્રમવાર એ બારે સૂત્રોનાં નામો આપેલાં છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાંક કાલિક શ્રુત તરીકે અને કેટલાંક ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે; ઉપાંગ તરીકે તો નહિ જ. [એ નામોના વિશેષ વિવેચન માટે નંદીસૂત્રને જોઈ લેવાની જરૂર છે.] જે જે નામો ઉપર અંક લગાડ્યા છે તે એ ઉપાંગનાં નામો છે. વળી સમવાયાંગ (જુઓ મ. પ્ર. સ્વ. ૫. ૯-૧૦) સૂત્રમાં જ્યાં બારમા 'સમવાય'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યાં ઘણાખરા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, કિંતુ આ બાર ઉપાંગોનું નામ પણ લીધું નથી. માત્ર જણાવતી ખાતર જ ત્યાંની નોંધનો કેટલોક ભાગ ત્રીજે આપેલો છે:—

“ ૧ વારસ મિલ્લુપડિમાઓ પળ્લત્તાઓ. ૨ દુવાલસવિદે સંભોગે પળ્લત્તે. ૩ દુવાલસાવત્તે કિતિકમ્મે પળ્લત્તે. X X X ૪ ઈસિપ્પમારાણં પુદવીપ દુવાવસં નામધેજ્જા પળ્લત્તા. ૫ તેસિ પં દેવાણં વારસહિં વાસસહસેહિં આહારદે સમુપ્પજ્જઈ.—સમવાયાંગ પૃ ૨૧ (સ)

[૧ મિલ્લુઓની પ્રતિમાઓ બાર છે. ૨ સંભોગ બાર પ્રકારનો છે. ૩ કૃતિ-કર્મ બાર આવર્તવાળું છે. ૪ ઇપ્પમામારા પૃથિવીનાં બાર નામ છે. ૫ તે દેવોને બાર હજાર વર્ષ પછી ખાવાનો અભિલાષ થાય છે.]

આ પ્રકારે આ બારમા સમવાયના પ્રકરણમાં ઘણા ઘણા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, પણ ક્યાંય 'ઉપાંગો બાર છે' એમ જણાવ્યું નથી. કિંતુ એ સૂત્રમાં પણ અન્યત્ર આ પ્રમાણે તો સ્પષ્ટપણે સૂચ્યું છે કે:—

“ દુવાલસંગે ગણિપિટ્થે પળ્લત્તે, તં જહા:—આચારે, સૂયગદે, ઠાળે, સમવાય, વિવાહપન્નત્તી, ખાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગદ્દસાઓ, અણુત્તરોવવાઈયદસાઓ, પળ્લાવાગરણાઈ, વિવાગસુણ, દિઢિવાણ ” સમવાય પૃ ૧૦૬ (સ)

“ ગણિપિટ્થ, ૬૯૪ અંગરૂપ છે, જેમ કે:—આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદંશા, અંતકૃદંશા, અનુત્તરોપપાતિકદંશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત અને વૃષ્ટિવાદ. ”

અર્થાત્ સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ પ્રસંગ હોવા છતાં ઉપાંગોની સંખ્યા તેમ જ તેનો પૂર્વોક્ત અતુલ્ય જણાવ્યો નથી. વળી કુમારપાળના સમસમયી અને તેમના ગુરુ શ્રીહમચન્દ્રએ પોતાના કાથમાં અચારે અંગોનાં અને ચૌદે પૂર્વનાં નામો તથા અર્થો આપ્યા છે (જુઓ—દેષકાણ્ડ સ્લોક—૧૫૭—૧૫૮—૧૫૯—૧૬૦—૧૬૧—૧૬૨). કિંતુ આ ઉપાંગોના ક્રમિક ઉલ્લેખને તેમાં સંભારવામાં આવ્યો નથી. જો કે મૂળમાં અને ટીકામાં “ સાક્ષોપાક્ષાનિ અક્ષાનિ ” મૂળ—“ સહ ઉપાક્ષે:—ઔપપાતિકાદિભિર્વર્તન્તે—સોપા

જ્ઞાનિ”-ટીકા. એવી સામાન્ય નોંધ કરી છે, કિંતુ ‘ઉપાંગો બાર છે, અને તેનાં નામો અનુક્રમે આ છે’ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ક્યો જ નથી—સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાંગો વા તેની સંખ્યાની નોંધ કરી નથી. માત્ર અંગો, તેની સંખ્યા અને તેમાં આવેલા વિષયો વર્ણવેલા છે. નંદોસૂત્રમાં પણ તેમ જ છે, માત્ર તેમાં ઉપાંગ તરીકે જણાવાતા એ બારે અંગોનાં નામો નોંધેલાં છે, પણ ઉપાંગ તરીકે નહિ. એથી ઇતિહાસ એમ કહી શકે ખરો કે, એ વારે અંગોની ઉપાંગ તરીકેની અને તેની ક્રમિક સંખ્યાની કલ્પના પ્રાયઃ અર્વાચીન હોય. કારણ કે, એ અંગોને ઉપાંગરૂપે સૂચવતા જે ઉલ્લેખો મળે છે તે અર્વાચીન જણાય છે (એવા ઉલ્લેખોમાં એક ધોલિમયદ્રશ્યનો, બીજો તત્ત્વાર્થવૃત્તિનો (પૃ. ૬૪-અમદાવાદ) અને ત્રીજો પ્રથમ જણાવેલા જંબૂદ્વીપપત્તિની ટીકાનો શ્રીહરિવિજયસૂત્રિજના સમયનો એમ ત્રણ ઉલ્લેખો મળે છે) જે બીજો ઉલ્લેખ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં નોંધાયેલો છે તેમાં તો રાજમસેનકીય-ઔપપાત્તિક-આદોનિ” એમ લખેલું છે એટલે આગળ જણાવેલા આનુક્રમિક ઉલ્લેખમાં જે ઉપાંગતુ” નામ સૌથી પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેને આ વૃત્તિ, બીજું જણાવે છે અને બીજા નામને પહેલું જણાવે છે. એ પણ ક્રમિક ઉલ્લેખની ચોક્કસ કલ્પનાને સિદ્ધિ પાડવા જેવું છે. વળી દિગંબર સંપ્રદાયમાં (રાજચાર્તિક પૃ. ૪૯ થી ૬૪ સુ. ૨૦) જ્યાં શ્રુતશાન અને તેના ભેદ પ્રમેદોનો સવિસ્તર નિર્દેશ કરેલો છે ત્યાં ઉપાંગ નામક ભેદનો વા તેની સંખ્યાનો સેશ પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો. તેમ જ તેઓના શ્રુત-સ્કંધ નામના બીજા અંશમાં સવિસ્તર નોંધ હોવા છતાં, ઉપર જણાવેલો ઉપાંગોનો વા તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અને આ રીતે આગળ જણાવેલી ઇતિહાસની કલ્પના કદાચ ખરી પડી શકે.

‘રાજમસ્રીય’ તું પ્રાકૃત નામ ‘રાયપસેનીય’ છે. હવે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ‘મ્રશ્નીય’ તું તદ્દન સીધી રીતે, ‘પસેનીય’ થવું અશક્ય લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘મ્રશ્ન’ શબ્દનાં ‘પણ્ઠ’ અને ‘પસિણ’ એવા બે રૂપો બને છે તેથી ‘રાજમ્રશ્નીય’ શબ્દતુ” પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયણ્ઠીય’ વા રાયપસિણીય’ થવું શક્ય લાગે છે. વળી તત્ત્વાર્થવૃત્તિના ઉલ્લેખાનુસાર આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આનું સંસ્કૃત નામ ‘રાજમસેનકીય’ માલુમ પડે છે અને એ નામતુ” બરાબર પ્રાકૃત ‘રાયપસેણ્ઠીય’ થવા જાય છે. આ પ્રકારે બે જાતનો નામોલ્લેખ મળવાથી એવો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કે, રાજમ્રશ્નીય બરાબર છે કે રાજમસેનકીય બરાબર છે. એ સૂત્રમાં રાજ પ્રદેશીને લગતી હકીકત આવે છે એથી કદાચ ‘રાજમ્રશ્નમધિકૃત્ય કૃતં શાસ્ત્રં રાજમ્રશ્નીયમ્’ એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘રાજમ્રશ્નીય’ નામ બરાબર હોય. આ સંબંધે વિચાર કરતાં એક જર્મન પંડિત શ્રીયુત વેબર મહાશય જણાવે છે કે, ‘રાજમ્રશ્નીય’ નામને બદલે ‘રાજમ્રદેશીય’ નામ આ સૂત્રને બરાબર લાગુ થાય છે. કારણ કે, એ નામ, એના વિષયને અનુકૂળ હોવાથી અન્વય-નામ છે. આથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય ખરું કે, ‘રાજમ્રદેશીય’ ના પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયપસેણીય’ ને બદલે બ્રમવશે ‘રાયપસેનીય’ થઈ ગયું હોય અને પરાપૂર્વથી એનું એ જ ચાતું આવતું હોય.

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્ર જેવા પ્રામાણિક પ્રકાંડ પુરુષોએ એનું એક ચોક્કસ ધોરણ ધડી રાખ્યું છે કે, અંગસૂત્રો ગણધરપ્રણીત હતાં અને ઉપાંગસૂત્રો સ્થવિરપ્રણીત છે. એ વિષે તેઓએ આવસ્થકવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ અન્નપ્રવિષ્ટં ગણધરકૃતમ્—આચારાદિ. અન્નપ્રવિષ્ટં તુ સ્યવિરકૃતમ્”—
આવશ્યકાદિ.—(આં ૪૦ પૃ ૨૫ સં)

“ જે શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે તે ગણધરકૃત છે અને જે, તે સિવાયનું છે તે સ્યવિરકૃત છે.

ઉપરની હકીકતને આચાર્ય શ્રીમલયાગિરિ અને આચાર્ય શ્રીમલધારી વગેરે પણ ટેકા આપે છે. એ વિષે તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે:—

“ યદ્ ગણધરદેવકૃતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્—મૂલભૂતમિત્યર્થઃ × યત્ પુનઃ શ્રુત-
સ્યવિરૈઃ × વિરચિતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્ ”—(નન્દીટીકા, મલયાગિરીયા પૃ ૨૦૩ સં)

“ જે શ્રુત ગણધરકૃત છે તે અંગપ્રવિષ્ટ છે—અને જે, સ્યવિરકૃત છે તે અંગ સિવાયનું છે. ”

“ ગણહર-થેરકયં વા ”—(૫૫૦)—વિશેષાવશ્યકટીકા મલધારીયા શ્રુતજ્ઞાનવિચાર).

“ અંગગત શ્રુત ગણધરકૃત છે અને તે સિવાયનું સ્યવિરકૃત છે. ”

રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર ઉપાંગ૩૫ હોવાથી તેનો કર્તા કોઈ સ્યવિર (સાધુ) હોય તેમ ઉપરના બધા ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે સૂચિત કરે છે. એથી આપણે પણ તે જ ઉલ્લેખોના સંવાદને પ્રમાણિત માનવાનો છે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર, ખીજા અંગ-સૂત્રકૃતાંગ-નું ઉપાંગ છે, તેથી એ બે વચ્ચે રહેશે અંગોપાંગીભાવ તપાસવો જરૂરનો છે. સૂત્રકૃતાંગમાં જે જે વિષયો આવેલા છે તે વિષે આગળ (પ્રાં ૬૦ પૃ ૯-૧૦) આપેલું નિષ્પણ નોંધ લેવાનું છે. જે સૂત્રકૃતાંગ વર્તમાનમાં મળે છે તેમાં કુલ ૨૩ અધ્યયનો છે. તેનાં નામ અને તેમાં આવેલા વિષયો આ પ્રમાણે છે:—

• ૧ લા સમય નામના અધ્યયનમાં વીતરાગના મંતવ્યનું સ્વરૂપ છે. ૨ જા વૈતાલીય અધ્યયનમાં—વૈરાગ્યનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ છે અને તે વૈતાલીય છંદમાં ગવાએલો છે. નિર્ધુક્તિકારે એ ઉપદેશને “ આદીશ્વરે આપેલો ઉપદેશ ” કહેલો છે. ૩ જા ઉપસર્ગપરિણા અધ્યયનમાં અને ૪ થા સ્ત્રીપરિણા અધ્યયનમાં સંયમની સાધનામાં આડે આવતી અનુ-કૂળતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૫ મા નિરયવિબક્તિમાં નરકોના વિભાગો બતાવ્યા છે. ૬ ક્રી વીરસ્તુતિદ્વારા શ્રીવીરની ચર્ચા નોંધેલી છે. ૭ મા કુશીલપરિભાષામાં કુશીલોની સ્થિતિ—દશા—જણાવી છે. ૮ મા વીર્ય, ૯ મા ધર્મ, ૧૦ મા સમાધિ, ૧૧ મા માર્ગ, ૧૨ મા સમવસરણ (દાસેનિકોની સભા,) ૧૩ માં યાચાતથ્ય, ૧૪ મા ગ્રંથ, ૧૫ મા આદાન, અને ૧૬ મા અધ્યયનમાં સંયમને લગતા સાધારણ વિષયો નિરૂપેલા છે અને માત્ર એક બારમા અધ્યયનમાં મતવાદિઓના વિનયવાદાદિની ચર્ચા કરી છે. ૧૭ મા અધ્યયનમાં પણ ઉપનયની પદ્ધતિએ બારમા અધ્યયન જેવી ચર્ચા કરેલી છે. ૧૮ માં ક્રિયાસ્થાન, ૧૯ મા આહારપરિણા, ૨૦ મા પ્રત્યાખ્યાન અને ૨૧ મા અનાચારશ્રુતમાં અનુક્રમે દાયિકી વિગેરે ક્રિયાઓનું, આહારનું, પ્રત્યાખ્યાન(પચ્ચખાણું)નું અને અનાચારનું વર્ણન આપેલું છે. ૨૨ મા આદ્રીકીય અધ્યયનમાં હસ્તિતાપસ, ગોદાલક અને બુદ્ધ વિગેરેને આદ્રી-કુમારની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં જોડીને ઉપહાસપૂર્વક પાછા પાડ્યા છે. અને છેલ્લા ૨૩ મા

નાલંદીય અધ્યયનમાં ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય ઉદ્દક વચ્ચે નાલંદામાં થએલી ચર્ચાને નોંધેલી છે. આ પ્રકારે વર્તમાન સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં મળતા વિષયોમાં રાજ્ય પ્રદેશી કે તેને લગતી હકીકતનું નીશાન મુદ્દાં જણાવું નથી અને આ સૂત્રના ઉપાંગભૂત કહેવાતા ‘રાજામદનીય’ સૂત્રમાં તો રાજ્ય પ્રદેશીનો સ્પર્શબ દેવ તરીકેનો અવતાર, તેની દેવત્વદિ, દેવદ્યુતિ અને દિવ્ય ભોગવિલાસો તથા તેણે કરેલું દિવ્યનાટક વિગેરે વર્ણવાએલાં છે અને નિર્ગ્રંથશ્રમણ સાથે થએલા રાજ્ય પ્રદેશીના જીવવિષયક પ્રશ્નો તથા ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય કેશીનો આલાપ સંલાપ પણ સૂચવાએલો છે. આ રીતે એ બંને સૂત્રોનો વિષય જોતા સૂત્ર-કૃતાંગ અને રાજમદનીય વચ્ચે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ ઘટી શકતો હોય એમ મને લાગતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, સૂત્રકૃતાંગ અને રાજપ્રશ્નીયમાં આવતી જીવવિષયક ચર્ચા એકસરખી જણાય છે, એને લીધે એ બંને વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ શા માટે ન ઘટી શકે? આના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે એના (રાજમદનીયની) એ ચર્ચા જેટલી સૂત્રકૃતાંગમાંની ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે તેટલી જ આચારાંગાદિગત ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે, એથી એ ચર્ચા તે બે વચ્ચેના અંગોપાંગીભાવની નિયામક હોઈ શકે નહિ—શકતી નથી. છેવટ આ તપાસના પરિણામે લભ્યમાન સૂત્રકૃતાંગ અને લભ્યમાન રાજમદનીયના સંબંધ માટે જણાવતો “સૂત્રકૃતા-ક્લસ્ય રાજમદનીયમ્” એ જાતનો ઉલ્લેખ વિઘટતો જણાય છે. આ જાતનો કોઈ આ એક જ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એવા બીજા અનેક ઉલ્લેખોને હું તો પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યો છું, જેમકે “ઉપાસકદશાક્લસ્ય ચંદ્રપજ્ઞતિઃ”^૧ “જ્ઞાતાધર્મકથાક્લસ્ય”^૨ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિઃ” “દૃષ્ટિવાદસ્ય”^૩ દૃષ્ટિદશા”-ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ધમાનના દશશ્રમણોપાસકોનો ઇત્યાંત આવે છે અને ચંદ્રપજ્ઞતિ સૂત્રમાં ચંદ્રને લગતું સવિસ્તર જ્યોતિષ આવે છે. જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રમાં કેવળ કથાઓ આવે છે અને જંબૂદ્વીપપન્નત્તિમાં જંબુદ્વીપને લગતી એ જાતની હકીકત આવે છે, જે પ્રાયઃ વાચકોને માટે તદ્દન પરોક્ષ જેવી છે, દૃષ્ટિવાદમાં દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા આવે છે અને દૃષ્ટિદશામાં અધઃકૃષ્ણિવંશની કથાઓ ભરેલી છે—એ રીતે ૧ લા, ૨ જા અને ત્રીજા ઉલ્લેખમાં જણાવેલા તે તે ઉપાસકદશા, જ્ઞાતાધર્મકથા અને દૃષ્ટિવાદ-સૂત્રોનો અતુલ્યપૂર્વક ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિ અને દૃષ્ટિદશા સાથે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ પણ શી રીતે ઘટી શકે?

પ્રસ્તુત નોંધ લખાઈ રહ્યા પછી જૈનધર્મના એક પેટા સંપ્રદાયના (મૂર્તિને નહિ માનનારા સંપ્રદાયના) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમ વિષે જે વિચારો જણાયા છે તેને પણ અહીં દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે. જે સ્થળે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિમાં (૫૦ ૧) અંગે અને ઉપાંગના ક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં જ એમ જણાવ્યું છે કે:—“અથ ચ ઉપાંગક્રમે સામાચાર્યાદૌ કશ્ચિદ્ ભેદોડપ્યસ્તિ” અર્થાત્ અહીં જણાવેલા ઉપાંગના ક્રમથી કોઈ સંપ્રદાય જુદો પણ પડે છે એટલે બીજો કોઈ જૈન સંપ્રદાય ઉપાંગનો ક્રમ જુદી રીતે પણ જણાવે છે. એમ ધારી શકાય છે કે આ ઉલ્લેખ, એ મૂર્તિને નહિ માનનાર જૈન-સંપ્ર-દાયને ઉદ્દેશીને પણ કરાયો હોય. કારણ કે, તે નીચે પ્રમાણે ઉપાંગનો ક્રમ જણાવે છે (જે અહીં જણાવેલા ક્રમથી જુદો પડે છે.):—

અંગ	ઉપાંગ
૫. ભગવતી	જંઘૂદ્રીપ્રમજ્ઞાપ્તિ.
૬. જ્ઞાતા	ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ.
૭. ઉપાસકદશા	નિરયાંવલિકા.
૮. અંતકૃદશા	કલ્પવતંસિક.
૯. અનુત્તરૌપપાતિક	પુષ્પિકા.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ	પુષ્પચૂલિકા.
૧૧. વિપાકશ્રુત	દૃષ્ટિદશા.

આ લોકો દર્શિવાદ કે તેના ઉપાંગનો નિર્દેશ કરતા નથી. એ સિવાયનો બીજો ક્રમ તો પૂર્વ પ્રમાણે છે. આવી નહિ જેવી બાબતમાં જે આ જાતનો સંપ્રદાય-ભેદ છે તે પણ ઉપાંગના સુનિશ્ચિત ક્રમનું શૈથિલ્ય જણાવે છે.

સ્વાધ્યાય

૧. The Cambridge History of India, VOLUME I.
Ancient India, Edited by E. J. RAPSON, M. A.
Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.
Cambridge University Press, pp. 736 and 34 plates.*

કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી તરફથી છ ભાગમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રકટ થનાર છે. તેમાં 'પ્રાચીન ભારત' ને લગતું પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. મહુમ ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથના 'અર્લી હિસ્ટ્રી ઑફ ઇન્ડિયા' 'હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' પછી તે વિષય ઉપર તેના જેટલો સવિસ્તર અને મનનીય ઇંગ્લેન્ડમાં આ બીજો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ યુનીવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા બીજા ઇતિહાસોની માફક આમાં પણ એક સંપાદક નીચે વિષયના જુદા જુદા ભાગ ઉપર તે તે ભાગમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનો પાસે તેનું નિરૂપણ કરાવી ગ્રંથ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. વિષયની વિપુલતા જોતાં આ પદ્ધતિ ઉચિત લાગે છે. પણ આવા ગ્રંથોમાં સમન્વય કરવો બહુ કઠિન છે. આ મુશીબતથી ઉત્પન્ન થતા દોષોનું સંપાદકને જ્ઞાન છે અને તેથી તેમાંથી બચવા તેઓએ યાવ જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નોંધમાં તો ફક્ત ગ્રંથનો પરિચય કરાવવા પૂરતો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. હિન્દુસ્થાનની શોધખોળને લગતા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થતા અન્ય ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ પણ ત્યાંની પ્રજાને જ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ત્યાં પ્રિય થઈ પડેલા કેટલાક મતો સ્વાભાવિક તરીકે સ્વીકારાઈ ગયા છે. નહિં તો આવું વાક્ય હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં સંપાદક સ્વસ્થતાથી લખી શકે નહિ. "આ પુસ્તકમાં દેખા દેતા વિજેતાઓ અને રાજ્યકર્તાઓમાં ફક્ત બે જ વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેને વિષે આપણને નિકટ જ્ઞાન છે—મહાન સીકંદર અને ઓછા પ્રમાણમાં અશોક."

અશોક કરતાં ડુનીઆને સીકંદર વિષે વધારે માહિતી છે એ વાત સાચી છે; અને એવી બીજી અનેક વ્યક્તિઓ છે કે જેને વિષે ડુનીઆને સીકંદર અને અશોક કરતાં એ વધારે માહિતી છે! પણ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ હકીકતને શો સંબંધ છે? સીકંદર ક્યે દહાડે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યકર્તા અને વિજેતા હતો કે તેને આમ ગમે તે રીતે ધુસાડી દેવામાં આવે છે? સીકંદરે પોરસ ઉપર મેળવેલા ક્ષણિક વિજય એ જો હિન્દુસ્થાનને જીત્યા બરાબર ગણાય, જે પંચનદથી બાગ્યેજ આગળ જઈ શક્યો હતો, અને જે પંચન-

* ભારતનો ઇતિહાસ. પુસ્તક ૧ હું, પ્રાચીન ભારત સંપાદક: ઇ. જી. રાપ્સન, કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક. પ્રકાશક: કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી પ્રેસ. પાનાં ૭૩૬ અને ચિત્રો ૩૪.

બમાં બાગ્યેજ ઓગણીસ મહીનાથી વધારે રહ્યો હતો અને ત્રણ વરસમાં જેની સત્તા (?) નું નામનીશાને ન રહ્યું, અને જેનો ભારતવર્ષના વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પણ નથી તેને જો હિન્દુસ્થાનનો (!!) રાજ્યકર્તા કહેવાય તો તો ઉપરના વાક્યનું સાર્થક્ય ખરું. અને એ દૃષ્ટિએ તો તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે પણ હિન્દુસ્થાનના રાજા કહેવાય! પછી હુંદારા અને રાજ્ય સ્થાપનાર વચ્ચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ અંતર રહે !

પ્રસ્તાવનાના એકાદ વાક્ય ઉપર આટલું લખવાની ફરજ પડી છે એ બતાવવા માટે કે યુરોપીય વિદ્વાનોના તટસ્થ જણાતા ગ્રંથોમાં અન્તર્ગત થએલી કેટલીક મૂન્યતાઓ બહુ કેવી વિચિત્ર હોય છે! એથી કદાપિ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ઉપરરાજ્ય કરવાનો 'ભોગ-વટા હક' (Right of Prescription) સિદ્ધ થતો હશે, પણ સત્યજ્ઞાસુ ઇતિહાસ-કારને એ છાજે નહિ !

ઐતિહાસિક ગવેષણામાં 'સ્વદેશગૌરવભંગ'નો ભય જ પ્રકટ વિકારક તત્ત્વ નથી! અસ્તુ.

અન્યની યોજના અત્યંત આકર્ષક છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર હાર્દેઈ મેકિન્ડર વર્તમાન હિન્દુસ્થાનનું વર્ણન આપે છે. તેનો ઇતિહાસ ધડવામાં કારણભૂત થએલી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં મી. રેપ્સન ૧. લોકો અને ભાષાઓ, તથા ૨. ઇતિહાસનાં સાધનો એ બે બાબતો વર્ણવે છે. ત્રીજામાં ડૉ. જાઈક્સ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર-માંથી અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રાચીન શિલાલેખોમાંથી મળતી હકીકતોની સમાલોચના ૩. આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. પછીનાં પાંચ પ્રકરણો સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. 'વેદ અને બ્રાહ્મણ' વિષેનું ચોથું અને પાંચમું પ્રકરણ પ્રો. એ. બી. ક્રાયનું છે. જૈન ધર્મ વિષે છઠ્ઠું પ્રકરણ ડૉ. જી. કાર્પેન્ટિઅરે લખ્યું છે. બૌદ્ધધર્મ વિષે સાતમું પ્રકરણ ડૉ. રહાઈસ ડેવીડ્ઝનું છે, અને આઠમું પ્રકરણ જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી દ્રશ્ય શકાતી આર્થિક સ્થિતિ વિષે મીસીસ રહાઈસ ડેવીડ્ઝનું છે. નવ, રામાયણ, મહાભારત અને સ્મૃતિઓ વિષે ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ પ્રકરણો પ્રો. હૉપ્કીન્સનાં છે. પુરાણો વિષે ૧૩ મું પ્રકરણ મી. રેપ્સનનું છે.

પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં બીજા દેશોના સંબંધમાં હિન્દુસ્થાનનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુસ્થાનમાં 'પર્શીયન મુલક' વિષે પ્રો. એ. વી. વીલીયમ્સ જરૂરને પંદરમું પ્રકરણ લખ્યું છે. પ્રકરણ પંદર અને સોળ. 'મહાન સિદ્ધર' વિષે મી. ઈ. આર. બીવાને લખ્યાં છે. પ્રકરણ ૧૮-૨૦ માં ડૉ. એફ. હબ્સ્યુ. ટામસે મૌર્યસામ્રાજ્યનું વર્ણન આપ્યું છે. પ્રકરણ ૨૧-૨૩ માં મી. રેપ્સન 'મૌર્ય' સામ્રાજ્યના નાશ પછી ઉદય પામેલાં રાજ્યોનું વર્ણન આપે છે. ડૉ. બાર્નેટ પ્ર. ૨૪ માં દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસનો હેવાલ અને ૨૫ માં સિલોનના ઇતિહાસનું પચ્ચઠમું પ્રકરણ કરે છે. પ્ર. ૨૬ માં સર જોહાન માર્શલ પ્રાચીન સ્મારકોનું (monuments) નું વર્ણન આપે છે અને શરૂઆતથી તે ઇ. સ. ના પહેલા સદી સુધી હિન્દુસ્થાનની ક્ષાનો હેવાલ આપે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે વિષયનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરવા આ ગ્રંથમાં પ્રયાસ થયો છે. હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના દરેક અંગ્રાસીએ આ ગ્રંથ વાંચવો જોઈએ એવી અમારી માન્યતા છે.

બીજા પુસ્તકમાં ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાના મધ્ય સમયથી તે મુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધીનો હવાલો આવવાનો છે. આશા છે કે આ પુસ્તક જલદી પ્રસિદ્ધ થઇ અમારી ઉલ્લેખી પૂરી કરશે.

અંથનો સ્વાધ્યાય હજી ચાલુ છે. બાકીનો ભાગ આવતા અંકમાં આપવા અયાસ કરીશું.

‘૨’

૨. Ancient Indian Historical Tradition, pp. 368, by Pargiter. Oxford University Press. 1922.

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।

न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्यान्नિचक्षणः ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुપबृंहयेत् ।

विभेत्स्यल्पશ्रुताद्विષ્ણो મામયં પ્રદરિષ્યતિ ॥

‘જે બ્રાહ્મણ ગ્રંથ અને ઉપનિષદો સાથે ચાર વેદ જાણે અને જે પુરાણ ન જાણે તો તે વિચક્ષણ ન થાય. ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદને વિસ્તારવો. જેનું ‘શ્રુત’ થોડું હોય તેનાથી વેદ બહીએ છે કે ‘રજેને આ મને ઇજા કરે.’

હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધખોળ કરનારાઓએ પુરાણની ઘણા સમય સુધી ઉપેક્ષા કરી છે. ‘પુરાણ’ એટલે તકાકા અને ગપ્પાં એ માન્યતા શિક્ષિત વર્ગમાં હજી પણ ઘણી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. પાર્જીટર સાહેબે આ ભ્રમને દૂર કરવા બે સમર્થ અંચ લખ્યા છે. ‘કળિયુગની વંશાવલીને લગતા પુરાણ અંચ’ અને ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત.’ આ બન્ને અંચો ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી બાગ્યેજ કોઇ ઇતિહાસસંશોધક પુરાણની ઉપેક્ષા કરી શકે.

ઇતિહાસના સાધન તરીકે ‘પુરાણ’ ની અગત્યતા ઘણી છે. પાર્જીટર સાહેબ કહે છે કે ‘શોધકોએ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાન વિષે પોતાનાં મનતોએ કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોએ રચેલા વેદ અને વૈદિક સાહિત્યના આધારે બાંધ્યાં છે; અને પુરાણ તથા મહાભારતાદિકના શ્રુતની ઉપેક્ષા કરી છે. એટલે કે જે અંચો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોના છે, ઇતિહાસ-જેનો વિષય નથી અને ઐતિહાસિક શુદ્ધિનો જેમાં તદ્દન અભાવ છે તેવા અંચોને આધારે હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આવ્યો છે. જે કોઇ એમ સૂચના કરે કે યુરોપનો ઇતિહાસ ધાર્મિક સાહિત્યના આધારે રચાયો જોઇએ, તો એ ઇતિહાસ કેવો વિચિત્ર થાય એ સહેજે સમજાઇ જાય. યુરોપમાં જોનાથી ઉપહાસ થાય તેના હિન્દુસ્થાનમાં હહાપણથી ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ વિચિત્રતાથી ઐતિહાસિક શ્રુત-માંથી જે કંઈ મળે તેનો વિચાર કરવો એ કેટલો યોગ્ય છે તે સિદ્ધ થાય છે; પુરાણ અને મહાભારતાદિકના શ્રુતની તેમજ ઋગ્વેદ અને વૈદિક સાહિત્યની પરીક્ષામાંથી જે કંઈ નિષ્કર્ષ નીકળે તે આ અંચમાં આપવામાં આવ્યો છે.’ (પ્રસ્તાવના)

* (પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત, પાન ૩૬૮, લે. પાર્જીટર.)

પાર્શ્વટર સાહેબની 'યુક્તિ' સચોટ છે; અને પુરાણની ઐતિહાસિક સાધન' તરીકેની અગત્યતા દર્શાવવા માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પહેલું પ્રકરણ 'પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુતની સામાન્ય સમાલોચના' ઉપર છે.

'પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક 'શ્રુત' સચવાઈ રહેલાં છે. અને હિન્દુસ્થાન વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે એક અથવા બીજા પ્રકારના શ્રુતમાંથી જ મળે છે. ઋગ્વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ આદિ ગ્રંથોમાં આવાં શ્રુત મળે છે; ઉદાહરણ તરીકે ઋગ્વેદમાંથી 'દાશરાય સૂક્ત' અને તેમાંથી 'સુદાસ' રાજ્ય વિષે મળતી માહિતી. પણ આવી હકીકતોને દાળક્રમમાં ગોઠવ્યા વિના ઇતિહાસ માટે વાપરવી અશક્ય છે. 'વૈદિક સાહિત્ય'માંથી મળતી ઐતિહાસિક હકીકતોની સાર્થકતા અન્ય સ્થાનેથી મળતી હકીકતના અનુસંધાનમાં જ છે. અને આ રૂઠ્ઠાં 'શ્રુત' માંથી જ મળી શકે. તે બાબતોને 'શ્રુત' જ દાળક્રમમાં ગોઠવી શકે છે. આ ઉપરથી પ્રારંભમાં આપેલા શ્લોકની સૂચના કેટલી ચોક્કસ અને ઉચિત છે તે જણાઈ આવે છે. આમ વિચાર કરતાં 'શ્રુત' એ જ અગલની બાબત થાય છે. જ્યાં ઇતિહાસ-ગ્રંથોના અભાવ હોય ત્યાં એ જ રૂઠ્ઠાં સાધન છે; અને તે અવિશ્વસનીય નથી. અનેક કહેવતો અને સુભાષિતો ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે જૂના વખતમાં માણસોને સાચા જાણના તથાવતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું. તેથી એ સ્વાભાવિક છે કે તેઓ સત્યને પૃથક્ કરી સાચવી રાખે; અને 'ઐતિહાસિક શ્રુત'ના આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.'

પણ 'શ્રુત' તો ખાસ અગત્યના બનાવો બન્યા હોય તો જ નિર્માણ થાય; ત્રો. મેકડોનલ જેવા વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'પ્રાચીન હિન્દુસ્થાને ઇતિહાસ લખ્યો નથી, કારણ કે એણે ઇતિહાસ ક્યો જ નથી.'^૧ હિન્દુસ્થાન તો સ્વમની ભાષામાં રહેનારો દેશ એટલે તે થી રીતે પ્રારંભશીલ હોઈ શકે! પણ પાર્શ્વટર સાહેબની હિન્દુસ્થાન વિષે એવી કલ્પના નથી. 'આર્યાવર્ત'માં સ્થિર થતાં આર્યોને ખૂબ મહેનત કરવી પડી હશે. લડાઈઓ લડવી પડી હશે, જંગલો સાફ કરવાં પડ્યાં હશે, પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવવી પડી હશે, ઇત્યાદિ ઘણાં સારાં નરસાં કામ કરવા પડ્યાં હશે. આ કાર્યો કરતાં સ્વાભાવિક વીરતા, પરાક્રમ વગેરેનો પણ આવિર્ભાવ થતો હશે. અને એ પ્રારંભ, વીર્ય, ઇત્યાદિ વિષે ગીતો, કથાઓ, પણ લોકમાં કહેવાતાં હશે. અને વંશપરંપરામાં પણ ચાલતાં આવે. અને ક્રમે ક્રમે આ જયંત્યાઓ, રાજ્યસ્થાપના જેવા મહાકાર્યોનું, શ્રુત એવંડું, મોટું થઈ જાય કે બધી બાબતો યાદ રાખવી કઠિન થઈ પડે. અને તેથી ઘણું છોડી પણ દેવામાં આવે. અને રાજ્યોને, ઋષિઓને અને લોકોને રસપ્રદ ભાગ ખાસ સચવાઈ રહે. આ પ્રમાણે જે કાંઈ સચવાઈ રહે તે આજું કાંઈક હોય. મોટા વંશોની વંશાવલીઓ, પ્રસિદ્ધ રાજ્ય અને ઋષિઓની કથાઓ, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ. રાજ્યો અને ઋષિઓ અગત્યની વ્યક્તિઓ હતા, અને પ્રાચીન શ્રુતો ખાસ તેમના વિષે છે.'

'પણ ઋષિઓ અને રાજ્યોનાં જીવન ભિન્ન પ્રકારનાં એટલે એમના શ્રુત પણ જુદી જાતનાં જ હોય. રાજ્યોના શ્રુતમાં વંશાવલીઓ, તેમનાં પરાક્રમે અને લૌકિક બનાવોને પ્રધાનપદ હોય, બ્યારે ઋષિઓના શ્રુતમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું પ્રધાનપદ હોય. પહેલો પ્રકાર પુરાણોમાં અને મહાભારતાદિકમાં અને બીજો વૈદિક સાહિત્યમાં સચવાયો છે.'

‘આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે બે પ્રકારના ‘શ્રુત’ પ્રચલિત હતા. એક બ્રાહ્મણોનું અને બીજું ક્ષત્રિયોનું. બ્રાહ્મણોનું ‘શ્રુત’ વ્યવસ્થિત રીતે વેદ-વગેરેમાં સચવાઈ રહ્યું છે એ સ્વીકારાય છે; તો ક્ષત્રિયોના ‘શ્રુત’ વિષે સંદેહ હોવાનું ખાસ કારણ શું? તે સામ્ય-નાર માણસો હતા-તે આગળના પ્રકરણોમાં બતાવ્યું છે. ‘શ્રુત’ ની શમ્ય હોય ત્યાં શોધ-ખોળ અને [પ્રાચીન સ્થાનોના] ખોદકામમાંથી મળેલા પરિણામો વડે પરીક્ષા કરતાં ‘શ્રુત’ સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય છે એ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. અને તેથી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થતી અશ્રદ્ધા ઉપર આપણે આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. હાલ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે—‘શ્રુત’ ની તરફથી બળવાન માન્યતા છે. જો કેઈ ‘શ્રુત’ નો વિરોધ કરે તો તે ખોટું છે એ સિદ્ધ કરવાનો બાર એને માથે છે; અને જ્યાં સુધી એ ન થાય ત્યાં સુધી વિનય શ્રુતનો જ છે.’

આ પ્રમાણે ‘શ્રુત’ ની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરી ઉપર જણાવેલ શ્રુતના બે પ્રકારો બ્રાહ્મણશ્રુત-અને ક્ષત્રિયશ્રુત-ની પાછંટર સાહેબ સરખામણી કરે છે. ‘પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓ-હરિશ્ચંદ્ર, સગર, અર્જુન, કાર્તવીય, પ્રતેન વગેરે-નો વેદમાં ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે શૃંગ્ય, સુદાસ, સ્વનયબાબ્ય-વગેરે પુરાણોને તદ્દન અગ્નિ એવા રાજાઓ માટે સૂક્તો છે. આ વિષમતા ઋષિઓની બાબતમાં પણ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રત્યેક સૂક્તના, મણ્ડલના ધ્રુવોનાં નામ વેદમાં મળે છે, ત્યારે સમગ્રની વ્યવસ્થા કરનારનો તે સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે પુરાણો અને મહાભારત અનેકવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયને વેદનો સંગ્રહ કર્યો છે. અને એનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોને વેદની સનાતનતાનો સિદ્ધાન્ત સાચવવા તેમ કરવું આવશ્યક હતું.’ આવા બીજા અનેક પ્રકારના દાખલાઓથી બંને વચ્ચે વિષમતા અને વિરોધ બતાવી ‘વૈદિક શ્રુત’ અશ્રદ્ધેય છે એમ સાબીત કરવા પાછંટર સાહેબ પ્રયાસ કરે છે.

બંને વચ્ચે વિષમતા હોઈ શકે છે અને છે. પણ વિષમતા એટલે વિરોધ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આપણને જે વિષમતા લાગે તેનું કારણ ઘણા બતાવેલું અગ્નિ પણ હોય. વેદ જોને અગત્યનું સ્થાન આપે તે તેના સમયની અને દેશની દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય. પુરાણના અને વેદના શ્રુત એકજ સમય અને એકજ દેશ વિભાગના છે એવું કાંઈ નથી. આવાં અનેક કારણોથી જ્યાં આપણને વિષમતા જણાય ત્યાં વાસ્તવિક રીતે આપણું અનિવાર્ય અગ્નિ પણ કારણ હોય. અને તેથી જેમાંથી એક ખોટું છે, અશ્રદ્ધેય છે, એમ કહી નીકાલ લાવવાની પદ્ધતિ અતિપ્રાચીન સમયની ગવેષણામાં અમને યોગ્ય લાગતી નથી.

પુરાણને ‘ઐતિહ્ય પ્રમાણ’ ગણવાનો એમનો આશય સ્પષ્ટ અને ઘણે અંશે સાચો છે. પણ બીજા શ્રુત અને સાધનો અપ્રામાણિક છે એ મત સાથે અમે સંમત થતા નથી. વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક હોવાથી ઇતર લૌકિક બાબતોને એમાં પ્રધાનપદ ન મળે, અને તેથી જે કાંઈ થોડું સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય તે સાચું હોવાનો સંભવ વધારે હોય, જોઈએ નહિ. આજ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળતી લૌકિક બાબતો પણ વિચારને પાત્ર છે. અને તેથી અમને એમ લાગે છે કે ‘પાછંટર સાહેબનું’ નીચેનું વાક્ય એમનાં ગ્રંથની પ્રામાણિકતા કેટલેક અંશે જોઈએ કરે છે. “જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મેં હકીકત લીધી નથી; કારણ કે એમાંથી ખરી મદદ મળે એમ નથી. તે ધાર્મિક છે, વૈદિક

સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ઇતિહાસ સાથે એને વધારે સંબંધ નથી, અને હિન્દુસ્થાનના ધર્મના મૂળ પ્રવાહથી જુદા પડી ગયા હોવાથી પ્રાચીન શ્રુત સાથેના એનો સંબંધ ઘણે અંશે તુટી ગયો હતો.”

પછીના પ્રકરણોમાં પુરાણો, મહાભારત, હરિવંશ, રામાયણ આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી જે કાંઈ મળે તેના આધારે ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રત’ ની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરવા પાઈંટર સાહેબે પ્રયાસ કર્યો છે.

પછીના ૨૬ પ્રકરણોનો વિષય આ પ્રમાણે છે: બીજા પ્રકરણમાં ‘શ્રુત, તેના સંરક્ષકો, અને પુરાણોની ઉત્પત્તિ,’ ત્રીજામાં ‘પુરાણોનો વિષય,’ ચોથામાં ‘મૂળ પુરાણોનો સમય,’ પાંચમાંમાં ‘બ્રાહ્મણોનું અને ક્ષત્રિયોનું શ્રુત,’ છઠ્ઠામાં ‘પુરાણો અને તેઓનો વંશાવલી વિષયક ગ્રંથભાગ,’ સાતમાંમાં ‘વંશાવલીઓની સામાન્ય સમાલોચના,’ આઠમાંમાં ‘સૂર્યવંશ,’ નવમાંમાં ‘ઐલ અથવા ચંદ્રવંશ,’ દશમાંમાં ‘વંશાવલીઓની સાધારણ રીતે વિશ્વાસપાત્રતા,’ અગીઆરમાંમાં ‘નામોનો વિચાર’ બારમાં પ્રકરણમાં ‘રાજાઓની વંશાવલીઓનાં કોષ્ટક અને સમકાલીનતા’ તરમાંમાં ‘મુખ્ય સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન,’ ચૌદમાંમાં ‘લઘુ સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન’ પંદરમાંમાં ‘ચાર યુગ અને ભારતની લડાઈનો સમય,’ સોળમાંમાં બ્રાહ્મણોનાં કુલ, અને ઋષિઓના કાલક્રમવિષયક કોષ્ટકો,’ સત્તરમાંમાં ‘ભાર્ગવો,’ અઠારમાંમાં ‘વસિષ્ઠો,’ ઓગણીસમાંમાં ‘આગિરસો અને કોણ્વો,’ વીશમાંમાં ‘આત્રેયો અને કાત્યયો,’ એકવીશમાંમાં ‘વિશ્વામિત્રો,’ બાવીશમાંમાં ‘અગસ્ત્ય,’ પૌલસ્ત્ય, પૌલહ, અને કતુઓ,’ ત્રેવીશમાંમાં ‘ક્ષાત્ર બ્રાહ્મણો,’ ચોવીશમાંમાં ‘શ્રુત ઉપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પચીશમાંમાં ‘શ્રુતઇતિહાસ ઉપરથી સૂચવાતાં કેટલાંક અનુમાનો, નકશા સાથે,’ છવીશમાંમાં ‘પ્રાચીન બ્રાહ્મણો અને વેદ,’ સત્તાવીશમાંમાં ‘વૈદિક શાખાઓ અને આચાર્યો, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો.’ છેવટે સૂચિ છે; અને ૨૯૪ મા પાનાંની સામે ‘પ્રાચીન ભારતનો નકશો છે.’

બાકીના બાગની આગળ ઉપર-સમાલોચના આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

‘૨’

૩. શૈવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—શ્રી દાર્જસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા નં. ૫ લેખક ડુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. ૪૬૬ દ્વાર્મસી, એક્ષીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં રા. શાસ્ત્રીએ શૈવ ધર્મના ઇતિહાસ અને ગુજરાતમાં તેના પ્રચારનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરેલું છે. ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાંકારકરના “વૈષ્ણવધર્મ, શૈવધર્મ” ના પુસ્તક ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી વગેરે સાધનોનો તથા સદ્ગત રણજીતરામ વાવા-બાઈએ કરેલ ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરેલ છે. પુસ્તક, શૈવધર્મોળની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ, પ્રમાણ અને પુરાવા સાથે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ લખાયેલું છે.

લેખકે શિવપૂજનાં મૂળ ઠેક ઝગ્ગેદ કાલમાં બતાવી તેનો આજ સુધીનો મૂળી આગ્યો તેવો વિકાસ બતાવ્યો છે. ઇશ્વરની મંગલકર અને પ્રલયકર એ બે શક્તિની બાવનામાંથી વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવધર્મ પ્રકટ થયા એમ એમનું માનવું છે. વેદમાં આ રૂઢી રક્ષણ મેળવવા ઋષિઓએ ઋચાઓ ગાઈ છે, આ પ્રાર્થનાઓ સર્જન થતાં એ જ રૂઢી ‘પશુપ’તરીકે

સ્તુતિ કરી છે. એજ કલ્પના આગળ વધી રુદ્રની “વૈદ્યોના પરમ વૈદ્ય” રૂપ ભાવના પ્રકટે છે. યજુર્વેદમાં આ ભાવના વધારે વિકાસ પામે છે અને તેમાં રુદ્રની મંગલકર અને સંહારક બન્ને શક્તિઓની સ્તુતિ છે. “જે રુદ્રો આકાશમાં અન્તરિક્ષમાં અને પૃથ્વીમાં રહ્યા છે અને જેનાં વર્ષાદ વાયુ અને અન્ન બાણરૂપ છે તેને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર છે. તે અમારી રક્ષા કરે, તે અમને સુખી કરે, અને જેનો અમે દ્વેષ કરીએ છીએ તથા જે અમારો દ્વેષ કરે છે, તેને એના બંધણુ માટે રાખીએ છીએ.” રુદ્રનાં અનેક નામ અને અનેક રુદ્રો હોવાની કલ્પના પણ યજુર્વેદમાં છે. શૈવ ધર્મનો મહામંત્ર નમઃ શિવાય આટલા જૂના કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અથર્વવેદમાં શિવનાં કેટલાંએક નવાં નામો પ્રચારમાં આવે છે અને જૂઠાં જૂઠાં નામો જૂઠા જૂઠા દેવનાં બોધક હોય એવી રીતે વપરાય છે. વળી જેમ વેદકાલમાં દરેક દેવની મૂળ ભાવના વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકેની હોય છે અને આગળ જતાં સર્વદેવમય બને છે તેમ રુદ્રની ભાવના પણ છેવટે “જે રુદ્ર અગ્નિમાં છે, જે પાણીમાં છે, જે ઔષધિલતામાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, અને જેણે આ બધાં ભુવનો કૃત્યા છે તે રુદ્ર અગ્નિના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. જૂઠાં જૂઠાં નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં અથર્વવેદ કહે છે કે “તે (બ્રહ્મ) વધ્યું, મહાન થયું, તે મહાદેવ થયો, તેણે દેવોનું ઇશિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તે ઇશાન થયો.” બ્રાહ્મણકાલમાં આ ભાવના આગળ વિસ્તરે છે પણ છતાં રુદ્રનું રુદ્રત્વ જુલાયું નથી અને તેના સમર્થનમાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં થતો શલ્ક્ય સત્ર ટાંકેલો છે જેમાં ‘બળદત્ત’ બલિદાન અપાતું.

ઉપનિષદકાલમાં ઉચ્ચ બ્રહ્મજ્ઞાન, સાંખ્ય અને શક્તિની સાથે આ શિવધર્મનો સમન્વય થયો છે. શિવધર્મની આ ઉચ્ચતમ કોટિનો અન્ય શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય બન્ને દૃષ્ટિએ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બન્ને તેને પ્રમાણભૂત ગણે છે. આમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, યોગ, ધ્યાન અને ઉપાસના ચારેયનો ઉપદેશ કર્યો છે. વૈષ્ણવમતમાં જે સ્થાન ગીતાતું છે તે શૈવમતમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ તું છે. આ ઉપનિષદ ગીતા પહેલાંનું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ છે. આ પછી આવી જ રીતે રુદ્રાણીની ભાવના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે અને પછી મહાભારતમાં રુદ્રમકિતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પછી લિંગપૂજનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તે બતાવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં “જેનો દેવ ‘શિશ્ન’ છે તેઓ આવીને યજ્ઞને તુલસાન ન કરે” માટે ઇંદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. આ ઉપરથી કોઈ લિંગપૂજકો આર્ધશત્રુઓ હશે અને પછીથી તેમની પૂજપદ્ધતિ રુદ્રભાવના સાથે જોડાવાથી લિંગપૂજ આર્યોએ સ્વીકારી હશે એવી કલ્પના છે. રા. શાસ્ત્રી લખે છે કે “રુદ્ર મૂળ મરુત સાથે અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. પણ એ જંગલોનાં દેવનું જંગલીઓના લિંગદેવ સાથે ઐશ્ય બહુ સરળતાથી થઈ શક્યું.....રુદ્ર પૂજ સાથે જ જોડાવામાં ઉપર બતાવેલા સામ્ય સિવાય બીજું પણ કારણ હોય, રુદ્રદેવની કેટલીક ભાવના વખતે અનાર્યો પાસેથી આવી હોય, અથવા રુદ્રનું મૂળ અગ્નિ છે તેમ લિંગપૂજમાં પણ કંઈક અગ્નિની ભાવના હોય, અસ્તુ” પૃ. ૪૧.

આ છેવટે આપેલી કલ્પના સંબંધી રા. આનંદશંકરભાઈએ આપેલી લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ તરફ અમે દર્શાવેલાં ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે “અગ્નિની જાતી જ્વાળા.

એ શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે; અગ્નિની જ્વાળા સાથે ધૂમાડાની કાળી પીળી ગૂંચણી શિવની જટા, અગ્નિ પધરાવવાની વેદિ (કુંડ) તે શિવની જળાધારી ? અને અગ્નિમાં હોમાતું ધી તે શિવ ઉપર થતો જળનો અભિષેક—આ રીતે દેવની અગ્નિપૂજા તેજ પુરાણની શિવપૂજા છે. ^૧ આતું વૈદિક પ્રમાણ પણ તેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે. ^૨ એટલે રુદ્રપૂજામાં લિંગપૂજા મળી જવાનાં અનેક કારણો હશે એમ લાગે છે. ખોદ-કામથી મળી આવેલ જૂનાં લિંગોના પ્રમાણથી આર્યોએ લિંગપૂજાનો સ્વીકાર કર્યાનો સમય ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસ મૂકેલ છે.

રુદ્રની પૂજા જૂના કાલથી ચાલતી હતી તેનો સંપ્રદાય કોઈ પાશુપતાચાર્ય નકુલીશે પ્રચલિત કર્યો. આનો ઉદ્દેશ વાયુપુરાણમાં છે. પછીથી તે મતની ચાર જૂદી જૂદી શાખાઓ થઈ છે. ૧૨ માં ૧૩ માં શતક સુધી આ મત પૂર્ણ બલથી પ્રસર્યો છે.

તે પછી શૈવસંપ્રદાય જૂદી જૂદી શાખાઓમાં વિસ્તર્યો તેની ક્રિયા, દીક્ષા, તત્ત્વ-જ્ઞાન વગેરેની સવિસ્તર હકીકત ગ્રંથમાં આપેલ છે.

આ પુસ્તક રા. ભાંડારકરના ગ્રંથનો માત્ર અનુવાદ નથી, પણ કર્તાએ ખીજા પુસ્તકોની મદદ લઈ એજ પદ્ધતિએ લખેલ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. વેદનાં પ્રમાણો આપતાં વેદનાં અવંતરણો મૂક્યાં છે તેથી સંસ્કૃત જાણનારને વિષય બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં વિસ્તરેલા શૈવસંપ્રદાય અને સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ વિશે ખાસ હકીકત લખેલી છે તેથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

પુસ્તકનો વિષય સંશોધન સંબંધી હોઈ કદિન અને ફટ છે છતાં શૈલિ સરલ છે અને વિષયનિરૂપણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે.

‘૨૧’

૧. હિંદુધર્મની જાણપોથી, આવૃત્તિ ચોથી, પૃ. ૪૪.

૨. ‘વસંત’ ગ્રાવણ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૯, અંક ૭. પૃ. ૩૯૫:—

“વૃષભો રોરયીતિ મહા દેવો મર્ત્યોં આધિવેશ. એ અગ્નિમંત્રમાંથી જ શિવનું મહાદેવ નામ અને વૃષભ યાને પેહીઆ સાથે સંબંધ દર્શાવ્યો છે.”

ચોપાનીઆં

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના જીવનના અંકમાં પ્રિ. રાજવાડેએ ચાલકના 'નિરુક્ત' વિષે ચર્ચા કરેલી છે. "અધાં નાંમો, અથવા ક્રિયાપદ સિવાયના બીજા બધા શબ્દો, ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે" એવા નિરુક્તકારના "નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત"ને લઈને ન ત્વેષ ન નિર્ભૂયાત્ દરેક પદની વ્યુત્પત્તિ કરવી જ જોઈએ " એવા નિયમ અંધારો છે અને તેથી ઘણા જ ગોટાળો ઉભા થયો છે: અનેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઘણી વિચિત્ર રીતે—વ્યાકરણના નિયમોથી તદ્દન હલટી જ રીતે—કરવામાં આવી છે; એક જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદા જુદા અનેક ધાતુઓમાંથી છેક અસખદ્ધપણે કરવામાં આવી છે એવો પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો મત છે. સમર્થન માટે ખૂબ દાખલા ટાંકેલા છે. છેવટે નિર્ણય આપ્યો છે કે "શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિરુક્ત તદ્દન નિરૂપયોગી છે;" છતાં "એવા સંદોષ અંધને લોકો બણે તથા વખાણે છે એ કેવળ પૂર્વપરંપરાને લઈને. નિરુક્તમાં જે કાંઈ જાણવા જોઈું હોત તે પાણિનિએ તેનો જરૂર અનુવાદ કર્યો હોત."

છતાં પ્રિન્સિપાલ સાહેબે નિરુક્તની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગિતા બતાવી છે.

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૩, અંક ૧ માં શ્રીયુત ધીરેન્દ્ર વર્મા એમ. એ. ના 'મધ્યદેશનો વિકાસ' એ મથાળા નીચે એક લેખ આવેલો છે જેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

મધ્યદેશનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે; જેકે ત્યાં મધ્યદેશ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ બ્રાહ્મણના અંતિમ ભાગમાં ઐન્દ્ર મહોત્સવની મહત્તા બતાવતાં પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાઓના રાજ્યોનો અભિષેકવિધિ બતાવીને પછી લખે છે કે "આ ધ્રુવ તથા પ્રતિષ્ઠિત મધ્ય દિશામાં જે આ કુરુ-પાંચાલ તથા વશ-હરીનરના રાજ્યો છે તેમનો અભિષેક થયા બાદ તેઓ રાજ કહેવાય છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) "મધ્યદેશ" નો પ્રયોગ શબ્દાર્થે જ થયો છે: આર્યો જેટલી પ્રદેશમાં વસતા તેટલાનો મધ્ય ભાગ; (૨) મધ્યદેશ સર્વધવાચી શબ્દ છે—એટલે જેમ જેમ આર્યોના વાસસ્થાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યદેશની સીમાઓ પણ વિસ્તરતી ગઈ; અને (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં મધ્યદેશમાં કુરુ-પાંચાલ, વશ તથા હરીનર. એ દેશોનો સમાવેશ થતો વશ તથા હરીનર કુરુદેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલ હતા. એટલે પશ્ચિમમાં કુરુક્ષેત્રથી પૂર્વે રૂપાબાદની નજીક સુધી તથા ઉત્તરે હિમાલયથી દક્ષિણે અંબલ સુધી ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયના મધ્યદેશની સીમા હતી.

મધ્યદેશનું પ્રથમ સ્પષ્ટ તથા પ્રસિદ્ધ વર્ણન મનુસ્મૃતિમાં મળે છે. એની સીમાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે: "હિમાચલ તથા વિન્ધ્યાચલની મધ્યમાં તથા વિનશનથી પૂર્વે અને પ્રયાગથી પશ્ચિમે જે પ્રદેશ છે તેને મધ્યદેશ કહે છે." ઐતરેય બ્રાહ્મણ તથા મનુસ્મૃતિ એ બેના મધ્યદેશો વચ્ચે ઘણું અંતર છે. ઉત્તરની સીમા તો બંનેમાં હિમાલય જ

છે, જોકે વરા તથા ઉચીનરનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં નથી; એટલેય બ્રાહ્મણમાં દક્ષિણનો ભોજપ્રદેશ મધ્યદેશમાં નથી. ભોજદેશને અવંતી એટલે માલવા માનીએ તો મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય, કારણ કે એ વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે છે. પૂર્વમાં મધ્યદેશની સીમા રૂઝાબાદની નજીકથી આગળ વધીને પ્રયાગ સુધી આવી; અને એ રીતે કોશલ, વત્સ તથા એદિ દેશનો પણ મધ્યદેશમાં સમાવેશ થયો હતો. એટલે કે મનુસ્મૃતિના વખતમાં મધ્યદેશનો ઘણો જ વિસ્તાર થયો હતો. બ્રાહ્મણ તથા સૂત્રકાલમાં જે આર્યાવર્ત હતો તે જ મનુસ્મૃતિના સમયમાં મધ્યદેશ થઈ ગયો, અને આર્યાવર્તની સીમા તો ઉત્તરે હિમાચલથી દક્ષિણે વિન્ધ્યાચલ સુધી તથા પશ્ચિમસમુદ્રથી તે પૂર્વસમુદ્ર સુધીની થઈ.

મધ્યદેશની ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે. બુદ્ધ ભંગવાને મધ્યદેશની સીમાઓ આ પ્રમાણે કહેલી ગણાય છે: પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણોનાં ચૂન પ્રદેશ, પૂર્વમાં કનગલ નગરની પાસેની મહાસાલા, દક્ષિણપૂર્વમાં સલિલવતી નદી, દક્ષિણમાં સેતકનિક નગર અને ઉત્તરમાં ઉસીરધન પર્વત. બ્રાહ્મણોનો ચૂન પ્રદેશ તે હાલનું સ્થાનેશ્વર એવું અનુમાન થયું છે. પૂર્વનું કનગલ ભાગલપુરની પૂર્વે ૭૦ માઇલ છે.

મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશથી વિનયપિટકનો મધ્યદેશ પૂર્વ બધી ઘણો જ વિસ્તર્યો છે-લગભગ બમણો થઈ ગયો છે. ભારતીય સમ્યક્તાનું કેન્દ્ર એ વખતે વિહારની ભૂમિ હતી, તેથી તેને પણ મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવી છે એ સ્વાભાવિક જ છે.

મધ્યદેશના વિસ્તારની પરાકાષ્ઠા બૌદ્ધકાલમાં થઈ. તે પછી તેના સંકોચના દિવસો આવ્યા. પ્રભુતાનું કેન્દ્ર પૂર્વથી પશ્ચિમમાં આવ્યું. હતું: પાટલિપુત્રનું સ્થાન કનૌજે લીધું હતું. મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં ઘટી જવાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. માર્કેડેયપુરાણમાં વિદેહ તથા મગધને મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવ્યા નથી. કોશલ તથા કાશી સુધી જ એની સીમા બતાવેલી છે. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં (સં. ૧૪૪) તો કાશી તથા કોશલને પણ મધ્યદેશમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યા છે. બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશમાં નીચેના દેશોનો સમાવેશ કર્યો છે: કુરુ, પંચાલ, મત્સ્ય, શરસેન, અને વત્સ. વત્સની રાજધાની કૌશામ્બી પ્રયાગની પ્રશ્ચિમે ૩૦ માઇલ ઉપર હતી, એટલે કે બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં મનુસ્મૃતિની પેઠે પ્રયાગ સુધી જ પહોંચેલી હતી.

કેટલાક પરદેશી મુસાફરોએ પણ મધ્યદેશનું વર્ણન કર્યું છે. ફાહિયાને (સં. ૪૫૭) મથુરાથી દક્ષિણે મધ્યદેશ આવેલો છે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધ્યદેશનો અંતિમ ઉલ્લેખ અલબેરનીએ (૧૦૮૭) કરેલો છે: “ભારતનું મધ્ય કનૌજ-તેની ચારે બાજુના દેશને મધ્યદેશ કહે છે. બુરોહના વિચારથી પણ એ મધ્ય જ છે, કારણ કે સમુદ્ર તથા પર્વતોથી તેનું અંતર બરાબર છે. ગરમ તથા થંડા પ્રાંતોની પણ એ મધ્યમાં જ છે તથા ભારતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સીમાઓની પણ એ મધ્યે જ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ પણ એ દેશકેન્દ્ર છે, કારણ કે પ્રાંતીન કાળમાં એ દેશ ભારતના સમગ્ર પ્રસિદ્ધ વીર રાજાઓનું નિવાસસ્થાન હતો.”

મુસલમાનોના સમયમાં મધ્યદેશ ‘હિંદુસ્તાન’ એવા નામથી ઓળખાયો. મધ્યદેશના આ નવા અવતારનો પણ પહેલાની પેઠે વિસ્તાર થતો ગયો. દિલ્હીની આજુબાજુના પ્રદેશથી આરંભીને મુસલમાન કારકીર્દીના અંતિમ દિવસોમાં તો આખો ઉત્તર ભારતવર્ષ

‘હિંદુસ્તાન’ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. બ્રિટિશ શાસનના દિવસોમાં મધ્યદેશ ત્રીજી વાર ‘મધ્યપ્રાંત’ એ રૂપમાં અવતર્યો છે.

મધ્યદેશનું જૂનું રૂપ હજી પૂરેપૂરું હુમ નથી થયું. હજી પણ ખટમંડના ખજારોમાં જ્યારે કોઈ હિંદુસ્તાની દેખા દે છે ત્યારે નેપાલીઓ તેને “મદેશીઆ” એવા નામથી જોલાવે છે. “મદેશીઆ” એટલે મધ્યદેશમાં રહેનાર.

“ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી”ના છુનના અંકમાં “મેરવાડાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ શીર્ષક લે. કર્નલ જૉન હૉસ્કિનનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખક પોતે એલિયટનો “હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ,” પડિત ભગવાનલાલનો “ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ વગેરે ગ્રંથો તથા લેખોને પ્રમાણભૂત માનીને મેર લોકોની ઉત્પત્તિ નીચે સુજ્ઞ દર્શાવે છે:—

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં શ્વેત હજોએ સાસનીધેના પરશીઅન સામ્રાજ્ય પર હસ્તો કર્યો; તથા મધ્યએશીઆમાં ભયંકર સંક્ષોભ થયો; એને લાઘને ઉત્તર પરશીઆના પ્રદેશોમાંથી—જ્યોર્જીઆ તથા મેડીઆની સરહદના મુલકમાંથી—જનતાનો એક મોટો પ્રવાહ દક્ષિણ તથા પૂર્વ બણી ચાલી નીકળ્યો. આ પ્રવાહમાં સુખ્યત્વે જે જાતિઓ હતી: ગુર્જસ્તાનના (જ્યોર્જીઆના) ગુર્જરો તથા મિહિરસ્તાન (મેડીઆ) ના મિહિરો. પર્વતોના ધાટોને રસ્તે થઈને આ પ્રવાહ પંજબમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પૂર્વમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્રાપ્ત્યને લીધે તે દિશામાં ન વળતાં, દક્ષિણ બણી સિંધુના પ્રદેશમાં વળ્યો અને સિંધ તથા પશ્ચિમ રજપુતાનામાં ફેલાયો; અને ઠેક કાઢ્યાવાડ સુધી પહોંચ્યો. ગુર્જરો એથી થે આગળ ચાલીને ગૂજરાતમાં વસ્યા. મિહિરજાતિને મૈત્રક (મિત્ર=સુર્ય ઉપરથી; કારસીમાં પણ મિહિર=સુર્ય) મેડ, મંડ એવાં નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ જુદા જુદા નામથી ઇતિહાસલેખકો ગૂંચવાયા હશે. પરંતુ, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની દલીલોથી કાઢ્યાવાડ તથા રજપુતાનાની આધુનિક મેર જાતિ તે ઉપર જણાવેલી મૈત્રક અથવા મિહિર જાતિમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે એમ સાબીત થાય છે.

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના જૂલાઈના અંકમાં ‘ચદ્ર’ ઉપર પં. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ છે. ‘ચદ્ર’ શબ્દ ‘હુદ્ર’ માંથી નીકળેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ખ્રીસ્તી સંવત પહેલાં હિંદુસ્તાનના સીકાનો વિકાસ’ એ વિષય ઉપર પા. એન. રામસ્વામીનો લેખ છે.

અગ્રેદ (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૪૦૦) માં સુવર્ણના ઉદ્ભવો પુષ્ટળ છે. અને તે સમયમાં સોનાનો સીકાઓ માટે પણ ઉપયોગ થતો હશે. મહાભારતાદિકનાં યુગમાં (ઇ. પૂ. ૧૪૦૦-૮૦૦) પણ સોનું રૂપું ધન તરીકે ગણાતું. બૌદ્ધ યુગમાં (ઇ. પૂ. ૮૦૦-૩૨૦)

સીકાઓનો વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સ્મીથના મત પ્રમાણે હાલના અર્થમાં સીકાઓ હિન્દુસ્થાનમાં ઇ. પૂ. ૭૦૦ ના અરસામાં દાખલ થયા હતા. રૂપાના સીકાઓ બણીતા હતા. 'કહાપણ' (કાપાપણ) નામના ત્રાંબાના સીકા પ્રચલિત હતા. આ ઉપરાંત ઔદ્ધ-કાળમાં હુંડીઓનો રીવાજ હતો. સીકાઓ પાડવાનું કામ સરકાર નહિ પણ વેપારીઓ કરતા. મૌર્યોના સમયમાં સીકાઓના વ્યવહાર વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંથી માહિતી મળે છે. મૌર્ય પંચીના સમયમાં એટલે ઠેક ખ્રીસ્તી સનની શરૂઆત સુધીમાં બે પ્રકારના સીકાઓ મળે છે: દેશના અને ખહારના. દેશના સીકા વિષે માહિતી શુકનીતિમાંથી મળે છે. સોનાના અને રૂપાના સીકાઓ વિષે ઉલ્લેખો છે. સોનું મુખ્ય તેમાં માપ તરીકે (Standard) અને ઍક્સચેન્જ માટે વપરાતું. 'પણ' અને 'માસ' નામના ત્રાંબાના સીકાઓનો ખૂબ ઉપયોગ થતો. ખહારના સીકાઓ ખાસ કરીને બેક્ટ્રીઅન સીકાઓ છે.

તળાજનો પ્રાચીન વિહાર

[હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ.]

કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર શહેરથી બીસ માઇલ દૂર 'તળાજ' નામે એક સુંદર ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે ચાર હજાર માણસની છે. ત્યાં જવા માટે તળાજના ભાવનગરથી એક પાકી સડક બાંધેલી છે અને બધી ઋતુમાં વાહનની સગવડ મળે છે.

ગામ ટેકરીના ઢોળાવ પર વસેલું છે એટલે ઘણા માઇલ છેડેથી દેખાય છે—તેનો સુંદર દેખાવ આકર્ષક થઈ પડે છે. અડધો માઇલ રહે છે ત્યારે રસ્તામાં 'શેત્રુંજી' નદી આવે છે. તેનો વિશાળ પટ ઓળંગી થોડે જતાં 'તળાજ' નામની નદી ઓળંગવી પડે છે અને તળાજમાં દાખલ થવાય છે.

જે ટેકરીના ઢોળાવ પર ગામ વસ્યું છે તેને લોકો 'તળાજનો ડુંગર' એ નામે ઓળખે છે. તળાજથી પાંચ માઇલ દૂર 'ટીમાણ' ગામમાંથી સં. ૧૨૬૪ (ઇ. સ. ૧૨૦૭) નો લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં તળાજને 'તલાઝા મહાસ્થાન' તરીકે ઓળખાવેલ છે. 'શત્રુંજય માહાત્મ્ય' અન્યમાં 'તાલધ્વજ નગરી' તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને ડુંગરને 'તાલધ્વજ ગિરિ' કહ્યો છે.

આ ડુંગરની અડખેપડખે ખીન્ને કોઈ ડુંગર નથી. આસપાસની સપાટ ભૂમિ વચ્ચે તે જૂદો પડી જાય છે. તેના બે વિભાગ પડે છે. એક ભાગ શંકુ ડુંગર. આકૃતિનો હોય છે. ખીન્ને તેનાથી નીચો અને શિખર આગળ થોડો સપાટ છે. બન્ને પર ધવળ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે અને તેમની ફરતો સફેદ ગઠ છે. દરથી જ પ્રવાસીની દૃષ્ટિ ઉંચા વિભાગના શિખર પર ઠરે છે. અને પછી બન્ને બાજુના ઢોળાવ પર નમતાં એક તરફ તળેટીમાં વસેલું ગામ દેખાય છે જ્યારે બીજી તરફ અન્ય ધવળ મંદિરનાં શિખરો નજરે પડે છે. આ કારણસર ડુંગરની શોભા બુલંતી તોરણમાળની અનુપમતા ધારણ કરે છે. રસ્તામાં આવું રમણીય દૃશ્ય મળે છે જ્યારે શિખરપરથી ખીન્ન પ્રકારનું મનોહર દૃશ્ય મળે છે.

પૂર્વ દિશા સન્મુખ દૃષ્ટિપાત થતાં પ્રથમ ગામની બજાર અને લોકોની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ગામને છેડે ભાંગી ગયેલા કિશ્કાની રાંગ દેખાયા પછી તેની નજીકની પાળાયાની હાર નજરે પડે છે. ત્યાંથી થોડે દૂર શેત્રુંજી અને તળાજ નદીનું સંગમસ્થાન અને ત્યાંના શિવાલયો દેખાય છે. દૂર 'સરતાપૂર' નામનું તળાજનું બંદર દેખાય છે. તેની નજીકમાં જ સમુદ્રને ભેટતી શેત્રુંજી નદીનો વિશાળ પટ પ્રતીત થાય છે, સમુદ્રના મોજાનો ચળકાટ આંખને ભરી દે છે અને નદી, પર્વત, સંગમસ્થળ તથા સમુદ્રની ભેગી થતી શોભાનું ફરી ફરી સ્મરણ કરાવે છે. એક ખૂણે દૂર 'ગોપનાથ મહાદેવ'નો ક્ષીપકસ્થ આંખો દેખાય છે. પૂર્વ દિશામાંથી પશ્ચિમ તરફ ફરતાં કિતિજ પર શત્રુંજયગિરિ દેખાય છે. દિશા ચોક્કસ હોય તે વખતે શત્રુંજય ઉપરની ઉજ્જવળ શિખરમાળ આનંદ આપે છે (અને

તેવી જ રીતે ત્યાંથી તળાવની ટેકરી પણ દેખાય છે.) આ દિશામાં અને ઉત્તર દિશામાં નાના મોટાં ગામડાંઓ અને ડુંગરો દેખાય છે. તેમની વચ્ચે લીલાં સૂકાં ખેતર વચ્ચે થઇને વહેતી શેત્રુંજીની ગતિ દૃષ્ટિને સમુદ્રપર્યંત લાઇ જાય છે.

“પૂર્વદિશામાં જવાળામુખી જેવું થતાં આ ડુંગર ઉપસી આવ્યો હોવો જોઇએ.

દરિયાની સપાટીથી આશરે ૩૨૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેમાં કેટલેક

સ્વ. બર્નેસ.

સ્થળે ચક્રમકના પોચા પથરો મળી આવે છે.” આ મુજબ સ્વ.

બર્નેસ બર્નેસે નોંધ કરી છે. તળાવમાં તેઓ ૧૮૬૯ ની સાલમાં

આવી ગયા છે અને ૧૮૭૦ માં ‘સોમનાથ, જુનાગઢ વગેરે સ્થળનાં ફોટોગ્રાફ’ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જેમાં તળાવની ‘એલલમડપ’ ગુફાનો ફોટો પણ આપ્યો છે. ૧૮૭૬ માં તેમણે ‘કાઠિયાવાડ અને કચ્છનાં પુરાતન અવશેષો’ પર અન્ય બહાર પાડ્યો છે તેમાં તળાવની ગુફાઓની સવિસ્તર નોંધ (પા. ૧૪૭-૧૪૯) લીધી છે, તળાવનો ટુંકો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને જૈન મંદિરો વિષે માહિતી આપી છે. આ લેખમાં ગુફાઓ વિષેની વધુ માહિતી દેવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવી તેવી સર્વ શોભાથી અધિક શોભા ડુંગરની અંદર છે અને તે તેની

મનોહર ગુફાઓમાં છે. દરથી કેટલીક ગુફાઓ દેખાય છે અને ડુંગર

ગુફાઓ.

ઉપર ચડતાં ગુફાઓની હારની હાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની

સંખ્યા આશરે ત્રીશની છે. કેટલીક ગુફાઓ ટાંકા વગરની છે, ધણી

અંકેક ટાંકા હોય છે અને કેટલીકને બે ટાંકા છે. કેટલીક ગુફાઓની અંદર પ્રધાન ખંડ

છે જેની ફરતી ગર્ભગૃહ જેવી ઝોરડીઓ છે. કેટલીક ગુફાઓ મોટી અને વિશાળ

છે અને તેનો ચૈત્યગુફા તરીકેનો કે સભાસ્થાન તરીકેનો ઉપયોગ થયો હશે તેમ અનુમાન

થાય છે. આવી એક ગુફા ગંઢની અંદર છે અને તેમાં હજી પણ એક ઉંચી વૈદિકા છે.

ગંઢની અંદર એક બીજી નાની ગુફા છે જેને લોકો ‘વનકોડી’ તરીકે ઓળખાવે છે અને

કહે છે કે એ કોડી તોડે તેને તેમાંનું ધન મળે! આ નામ અને વાત ભ્રમ ઉપજાવતી

છે; ધનની લોલચથી કોઈ તેને તોડવા લલચાય તેવું છે. મૂળ નામ ‘ગન્ધકુડી’ (બૌદ્ધ

ચૈત્ય ૧૩) હશે તેમ માની શકાય છે.

તમામ ગુફાઓ જીર્ણ થઈ ગઈ છે; તેની બીંતો વધુને વધુ ખરતી જાય છે. દરેક

સ્તંભ એવા તો અલોપ થઈ ગયા છે કે તે માટે આજો દળેનો પથરો હોવાનું કે મુદ્રતના

કોષવું જ કારણ ન કહી શકાય. ભૂતકાળમાં ધર્મવિરોધનાં કારણે સારાસારનો વિશે

નષ્ટ થતાં આ સ્તંભોનો નાશ થયો હશે તેમ કહી શકાય છે. સ્તંભોનો આવો એકમરો

અભાવ અન્ય સ્થળની ગુફાઓમાં નથી થયો.

ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ટાંકમાં પહોંચાડવા સારૂ કારી કાઢેલી નીકે પણ દેખાય છે. ગુરા-
ઓનો પત્થર બધે એકસરખો નથી. પશ્ચિમમાં 'અબેલીની ગુરા' તરીકે ઓળખાતી ગુરા
આગળનો પત્થર વધારે સારો એકસરખો ને સુંવાળો માલૂમ પડે છે. ઇશાન અને ઉત્તરની
ગુરાઓનો પત્થર ખરતો અને ટૂટતો છે. વાયવ્ય દિશામાં સૌથી મોટી, વિશાળ અને ભવ્ય
'એલલમંડપ' નામે ઓળખાતી ગુરામાં, છતનો પત્થર એકસરખો અને સારો છે જ્યારે
પડખાની ભત્તિનો પત્થર નખો અને ખડખડો છે !

આ ગુરાની ભત્તિમાં નાના મોટા એવા ખાડા પડી ગયા છે કે ભત્તિમાંથી તે તે
સ્થળે કાંઈ કાઢી નાંખ્યું હોય, કાંઈ ઉખેડી નાંખ્યું હોય તેવા અનુ-

'એલલમંડપ.' માનને પુરતો અવકાશ રહે છે. ૧૨મી એક ડુટી દોઢ ડુટી પર-
ચાળ છે અને તે પરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. અત્યારે

આ ગુરામાં કાંઈ નથી ! (બર્જેસે આપેલ ફોટામાં વેદિકા લાગે છે.) કોઈ ઠેકાણે કોતર-
કામ કે કારીગિરી સચવાયેલી દેખાતી નથી. માત્ર સુખદાર પર સામાન્ય કારીગિરી જળવાઈ
રહી છે-અને તેના ફોટા બર્જેસે પોતાના બન્ને ગ્રન્થોમાં આપ્યો છે. ઉપરના ભાગમાં
ધોડાની નાળના આકારે વળેલી પાંચ કમાનો છે-તેમાંની ત્રણ વિશીર્ણ થઈ છે. તે કમાનો
નીચે જળા જેવી લાગતી કારણી છે જે અન્ય સ્થળની બૌદ્ધ ગુરાઓને મળતી છે.
બહારના ચોકમાં એક પત્થરનો લાંબો કટકો પડ્યો છે. સ્તંભનો ટુકડો હશે તેમ નથી
જણાતું, કારણ કે ઉપરના ભાગમાં ટૂટેલ ભાગની નિશાની છે તેના પ્રમાણમાં તે બહુ
પાતળો લાગે છે. આની પર કાંઈ કારીગિરી નથી. ચોકમાં કોઈ ઉભો સ્તંભ હશે અને
તેના અવશેષ રૂપે આ ટુકડો હોય તેવો સંભવ છે.

આ વિશાળ ગુરા સૌ કોઈના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, અને લીધેલ શ્રમનો બદલો આશ્ચર્ય
અને આનન્દમાં વાળી આપે છે તથા પૂર્વ સમયનું યથોચિત સ્મરણ આપે છે. લોકો
તેને 'એલલમંડપ' નામથી જ ઓળખે છે. તે બહુ ઉંડો અને વિશાળ છે. લંબાઈ ૭૫
ફીટ અને પહોળાઈ ૬૭ ફીટ છે. ઉંચાઈ ૧૫ ફીટ ૧૭ ફીટ સુધીની છે, કારણ કે
ઉપરની છત એક ખુણેથી બીજી ખુણે ઢળતી છે. અંદરના ભાગમાં સ્તંભ નથી અને વચ્ચે
ઉભા રહીએ ત્યારે માથે કેવું જખડું દળ અદ્દર રહ્યું છે તેનું સંપૂર્ણ ભાન થાય છે. સુખ-
દાર પર ચાર સ્તંભ હશે તેમ સમજાય તેટલી જ નિશાની રહી છે.

બહારનો ચોક વિશાળ છે અને માંપમાં ગુફાથી અડધો થાય છે. તેને લીધે ગુફાની
ભવ્યતામાં અનહદ વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગુફાનો ઉપયોગ ચૈત્યગુફા તરીકે અથવા સમા-
સ્થળ તરીકે અવશ્ય હોવો જોઈએ. તેની અંદર બે હજાર ઉપરાંત માણસો ઊંટથી અને
સુખેથી બેસી શકે તેટલી તે વિશાળ છે.

આ ગુફા વિષે એક દંતકથા કહેવાય છે. પૂર્વે 'એલલવાળા' નામના રાજાના

૪. Railings.

૫. " ઇ. સ. ૧૦૦૦ (?) આસપાસ, એલલવાળાની સાતમી પેઢીએ તેના પૂર્વે
મેવાડમાંથી ઉતરી આવેલા અને નિવાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૨૦૦ લંગલંગ કોળીઓ પાસેથી
એમણે તળાજ છતી લીધેલું. "—બર્જેસ.

તળાજ આસપાસનો પ્રદેશ હજી પણ 'વામાક'ના પ્રદેશથી ઓળખાય છે.

વખતમાં કુટાણગાતિના બ્રાહ્મણગોરોનો લોભ બહુ વધ્યો હતો. લોભવશ થઈ દરેક લક્ષ પાછળ દક્ષિણમાં તેઓ સોતું માગવા લાગ્યા ! આ કારણે લીધે ઘણાં ખરીબ માખાપો પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કરતાં અટકી પડ્યાં અને થોડા વરસમાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ. તેવી કન્યાઓની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. એટલે યાકોને એભલવાળા આગળ લોકોએ રાવ ખાધી ને ત્રાસ જણાવ્યો. એભલવાળો વચ્ચે પડ્યો. ગોરોને મનાવવા માંડ્યા પણ માન્યા નહિ અને હંક ન છોડી, એટલે એભલવાળાનું લોહી તપી આવ્યું. તમામ માખાપોને ધીરજ આપી તેમની કન્યાઓનું પોતે પિતા તરીકે એક જ દિવસે આ (એભલ) મંડપમાં દાન દીધું તથા નાગી તરવારે સૌનું રક્ષણ કર્યું. આ અવસરને લાલ ૧૬૦૦ કન્યાઓને મળ્યો. બ્રાહ્મણગોરો વિલખા પડ્યા ને તેમનું જોર તે દિનથી ટૂટ્યું.

આ દંતકથા દ્વારા ગુજાની વિશાળતા અને ભવ્યતા પ્રકટ થાય છે પણ તેટલા મારેજ અન્ય સર્વ પ્રકારે તેને ઐતિહાસિક સત્ય માની ન લેવાય. તળાખથી સોડેક માઇલ ઉપર રાનુલાના હુંગરમાં “સાણા”ની ગુફાઓ છે. ત્યાંની મુખ્ય ગુફા ૬૮૧૧ ફીટ લાંબી અને ૬૧ ફીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૧૧૧૧ ફીટ છે. તેનું નામ પણ ‘એભલમંડપ’ છે પણ તે લગ્નમંડપ થવાની હકીકત જણાઈ નથી.

એભલવાળાની ઉપરની દંતકથા સિવાય ગુફાઓ વિષેનું અન્ય કોઈ સ્મરણ લોકોમાં રહ્યું હોય તેમ માલૂમ પડ્યું નથી. ગુફાઓ પર દોરણી અલ્પ છે કે અલ્પ રહી છે એટલે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે સાધનની પણ મદદ નથી રહી !

વખતે ગુજાની અંદરના ભાગમાંથી કોઈ સુચક લેખ અથવા ચિન્હ મળી આવે તે.

આશાએ દરેક ગુફાની ખૂબ તપાસ કરી. અધિકારમય હોડા ભાગે તપાસ. જોવા સારૂ સર્પકિરણની મદદ લીધી. એ દર્પણ વતી સૂર્યપ્રકાશની

અનુકૂળ પડે તેમ વક્રગતિ કરતાં ગુફાના અંધારા ભાગે પ્રકાશથી જળહળી હકતા. તે રીતે જોતાં જોતાં, એક ઢેકાણે શાહુડીનું એક ખીણું હાથ આવ્યું અને દક્ષિણ દિશામાં ‘ખોડિયારની ગુફા’ નામે જોળખાતી ગુજાની અંદરના ગર્ભગૃહમાંથી, છવતા સર્પ જેવી પ્રતીત થયેલી સવા છ ફીટ લાંબી સર્પની કાંચળી હાથ આવી ! એ રીતે ઉપરની તપાસમાં કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશા અળગી કરી. આ નિર્જન ગુફાઓમાં વસ્તી માત્ર જંગલી લૂંડની માલૂમ પડી ! આપણું આક્રમણ તેમને પ્રીતિકર ન જ હોય તેમ હુકાર કરી તેઓ ચાલ્યા જતાં.

એક સ્થળે એક ગુફા થોડા વરસમાં દટાઈ જશે. તેમ લાગ્યું. પણ હુંગરના હોળાવને વિચાર આવતાં પાછું એમ લાગ્યું કે માટી ધોવાઈ જતાં એક વખત દટાઈ ગયેલી ગુફા ફરીવાર દૃષ્ટિગત નહિ થતી હોય ? આ ખ્યાલથી એક બીજો વિચાર સ્પુર્યો. એભલમંડપના ચોક્ક આગળ, બીજી ગુફાઓમાં તથા જ્યાં ચોગ્ય લાગે ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે

૬. ‘સાણા’ની ગુફાઓ વિષે હકીકત બર્જેસે પોતાના બન્ને ગ્રંથોમાં આપી છે. પ્રથમના પ્રકટ દરેક ગ્રંથમાં નકશા સાથે ત્રણ ફોટા આપ્યા છે અને પાછળના ગ્રંથમાં માત્ર નકશો આપ્યો છે. પાછળના ગ્રંથના ૧૫૦મા પાને તે જણાવે છે કે તળાખ અને સાણાની ગુફાઓનો સમય ધણે પ્રાચીન હોવો જોઈએ અને તે પશ્ચિમ હિન્દની જૂનામાં જૂની ગુફાઓ જેટલી જૂની હોવી જોઈએ.

તો વખતે દટાઇ ગયેલું કાંધ પ્રદાસમાં આવે. આ વિષે ભાવનગર રાજ્યના અધિકારીઓનું અને આ વિષયના માતા અમ્યાસીઓનું અહિં લક્ષ ખેંચીએ તે અસ્થાને નથી.

પરિશ્રમભૂમી ન વળ્યું તે પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે તે જણાવવા સ્વ. કવિ નર્મદ વાળો ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રકટ થયેલો “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”

ઇતિહાસ.

પણ તપાસો. તેમાં આપેલા તળાબના પૂર્વ ઇતિહાસમાંથી અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

“શત્રુજી નદીના ઉત્તર કાંઠાનો ભાગ ગોહિલવાડ તથા દક્ષિણ કાંઠાનો ભાગ વામાક (વાલાકેત) કહેવાય છે. વાલાકેતમાં વળા ચમારડીના વાળાઓનું રાજ્ય હતું. ન્યારે ગોહિલોએ તેમની પાસેથી વળા ચમારડી ઝૂંટવી લીધું ત્યારે વાળા તળાબમાં આવી વસ્યા. તળાબના વાળા કાંકેરા વિષે ઘણી દંતકથા ચાલે છે.....વાળાઓને ખારીઆ કોળીઓએ તળાબમાંથી કાંકેરી મુક્યા. ખારીઆ કોળી નિર્ભય ચાંચીઆ હતા તે એટલે મુંઢી કે ખ્રિશ્તિય લોકોનાં વહાણુ પણ લાગ કાંકેરી લુંટી લેતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં ભાવનગરના કાંકેર અખેરાજીએ તેમની સામે ચડયા.....કોળીઓને તળાબમાંથી ખસવું પડ્યું. પણ અખેરાજી તળાબ પોતાને સ્વાધીન લેવા નારાજ જણાયાથી ખંભાતનાં નવાબને આપવામાં આવ્યું.....ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં ભાવનગરના વખતસિંહજીએ નવાબ પાસેથી તળાબ વેચાતું લીધું ત્યારથી એ ગામ ભાવનગરના તાબામાં રહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુમક્ત નાગર નરસિંહમહેતાનો જન્મ આ ગામમાં થયો હતો.....સરતાનપુર (નૂતનું નામ સુલતાનપુર) એ તળાબનું બંદર છે.....(તળાબમાં) હુસેનખીરની દરગાહ છે તેમાં એક કારસીલેખ હિન્દી ૯૭૪ (ઇ. સ. ૧૫૬૬) ની સાલનો છે.”-પા-૪૧૬-૪૧૭.

આ ઇતિહાસદ્વારા પણ શુદ્ધિ સંબંધી વધુ જાણવા લાયક કાંધ ન મળ્યું એટલે પછી વધુ તપાસ માટે એક જ આધાર રહ્યો. ઇ. સ. ૬૪૦ લગભગ સંશોધન. વલભીના પ્રદેશમાં ચીનદેશનો પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુ હ્યુએનત્સંગ આલ્યો હતો તેને યાદ કરી તેનું વર્ણન વાંચ્યું ને નીચે મુજબ:—

૭. “ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં અખેરાજીએ તળાબ લેવાની મરજી ન દેખાડી પણ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં તેના વારસ વખતસિંહજીને રૂપીઆ એસીહજરમાં ખંભાતનાં નવાબ તુરકીને વેચાતું આવ્યું. અને વખતસિંહજીએ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.”

—કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ ૧૯૧૬, કૅપ્ટન વીલ્મફર્ડિનેસ બેલ રચિત અને કલ્કાત્ હીલની પ્રસ્તાવના સહિત; પા-૧૬૬ તથા ૧૪૧.

૮. હુગર ઉપર ચડતાં ઇસ્લામ દિશામાં એક નાની શુદ્ધિ છે. લોકો તેને ‘નરસિંહ મહેતાની નિશાળ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૯. સદરહુ દરગાહમાંથી આ લેખ લઇને ભાવનગરના પાર્ટન લાઇબ્રેરીના સંગ્રહ-સ્થાનમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ કહેવાય છે. મળકુર લેખ ભાવનગરમાં શોધખોળ ખાતાના અન્યમાં પ્રકટ થયો છે.

૧૦ મી. વૉટર્સનનું અધિપતિપ્રણા હેઠળ બે વિભાગમાં આ વર્ણન ઇ. સ. ૧૯૦૫ ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેનો જ આ લેખમાં નિર્દેશ કર્યો છે. Watters' Yuan chwang, Vols. I. II. અંદર અધિપતિની નોંધો પણ પુષ્કળ છે. આ લેખમાં ખીજા વિભાગનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. હ્યુએનત્સંગના વર્ણન માટે આ આગતિ પ્રસિદ્ધ છે.

“કલપી (વલભી) દેશનો વિસ્તાર ૬૦૦૦ લી (૮૧૨૦૦ માઈલ)નો છે અને તેની રાજધાની (વલભીપુર)નો ધેરોવો ૩૦ લી (૮૬ માઈલ) ઉપરાંત છે. અહિંની નીપજ, આગોહવા અને પ્રજ્ઞના આચાર વિચાર માલવ દેશના લોકોને મળતા છે. દેશ ધણો સમૃદ્ધ અને લોકો બધી રીતે સુખી છે.

અહિં (બૌદ્ધ) વિહારો સોથી વધુ છે; અને તેમાં હીનયાન સમ્મતીય માર્ગના ૬૦૦ થી વધુ શ્રમણો વસે છે. દેવમંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં છે અને મિત્ર મિત્ર ધર્મના અનુયાયીઓ બહોળા પ્રમાણમાં વસે છે.

જ્યારે જુલૈ (ચુદ્ધ ભગવાન) પૃથ્વી પર વિચરતા હતા ત્યારે અહિં ધણીવાર આવ્યા હતા અને જે જે પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હતો તે તે સ્થળે (રાજ) અશોકે સ્મારક તરીકે સ્તૂપો રચાવ્યા હતા. પૂર્વના બુદ્ધ અવતારોમાંના ત્રણ બુદ્ધ આ જૂમિમાં વિચર્યા હતા જેની પણ અહિં નીશાની મળી આવે છે.....

રાજ્યધાનીથી અતિ દૂર નહિ (એવે સ્થળે) એક મહાન વિહાર છે. જેની રચના ‘આચારે’ કરી છે. તેમાં પુસ (ઓધિસત્ત્વ) ‘ચુલુમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ.’ આચાર્યોએ નિવાસ કર્યો હતો અને અતિમાન્ય ગ્રન્થો રચ્યા હતા.”—પા. ૨૪૬.

અન્ત વિભાગના ‘મહાન વિહાર’ પદ પર ધ્યાન ખેંચાણું અને વધુ માહિતી સારૂ અન્તમાં નિર્દેશ કરેલ નામો ધ્યાનમાં રાખી આ જ ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા તપાસી અને તેમાં પત્તો લાગ્યો તે તે સ્થળે અન્ય હકીકત વાંચી. તે પરથી તળાજની ગુફા એ અતિ પ્રાચીન વિહાર છે અને વલભીપુરના પ્રાચીન વિદ્યાપીઠનું સ્થાન સંભવે છે તે વિષે જે જે પ્રતીતિ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં કર્યો છે.

“વલભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” અને “મહાન વિહાર” એ વિશિષ્ટ લક્ષણ ખ્યાલમાં આવતાં એમ થયું કે હુએનસંગે તળાજની ગુફાઓનો નિર્દેશ તો નહિ કર્યો હોય? આ મહાન વિહાર “આચાર રચિત” છે તેમ તેણે કહ્યું અને વધુમાં આન્દ્રદેશમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ‘આચાર’ની અન્ય બે કૃતિનો ૧૧મણ પરિચય દીધો છે તે

૧૧. આન્દ્રદેશમાં:—“રાજધાની સમીપ બુદ્ધ ભગવાનની મનોહર મૂર્તિવાળો, ઉચ્ચ કળાથી શોભાયમાન, માળખંધ, ઝરખાદાર મોટો વિહાર છે, જેમાં પ્રધાનખંડો અનેક છે. તેની સન્મુખ જ સો શ્રીટથી વધુ ઉંચો એક સ્તૂપ છે. આ વિહાર અને સ્તૂપ અર્હત ‘અ-એલે’ (અર્હત ‘આચારે,’ કારણ કે બીનાઈ શબ્દ ‘સોહ-સોંગ’નું ઇંગ્લીશ રૂપાન્તર ‘Performance or Rule of conduct’ થી થાય અને તેનું રૂપાન્તર ‘આચાર’ શબ્દથી થાય.) રચ્યો છે. નૈઋત્ય કોણમાં અશોકે કરાવેલો સ્તૂપ છે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો, અર્હત પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો અને તે સ્થળે જ અસંખ્ય જનસમૂહ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો.” પા. ૨૦૯. [આ વિહાર નામકનો કે બીજો કોણ?]

મહારાષ્ટ્રમાં:—“આ દેશની પૂર્વ દિશામાં ઉત્તરોત્તર ઉંચાઈમાં વધતાં ટેકરાઓની હારવાળા શિખરો અને હમાં ખડકવાળો પર્વત દરથી દેખાય છે. તે પર્વતની હારમાં હડી ખીણના નીચેના ભાગમાં એક મોટો વિહાર છે. તેના બન્ધ પ્રધાનખંડો અને ‘હડાં ગર્ભ’ ગ્રંથો ખડકમાં કોરી કાઢેલા છે. (તેમાંના) કેટલાક ટાંચ ઉપર છે અને કેટલાક ખડક

વાંચવાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે 'આચારની કૃતિ' તે ઇંટનો ચણેલો વિહાર નહિ પણ ખડકમાં કોરી કાઢેલી શુદ્ધઓવાળો જ વિહાર સમજવાનો છે. એ રીતે ઇંટર સામાન્ય વિહારોથી આચારના મહાન વિહારનો વ્યવચ્છેદ થયો. તેથી "વલભીપુરથી અતિ દૂર નહિ" એ સુખ્ય લક્ષણ તળાળની ગુફા સિવાય અન્યતું નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું, કારણ કે વળા ગામની આસપાસ બીજો એવો કોઈ ડુંગર નથી કે જેમાં તળાળના ડુંગરની જેવી ગુફાઓ હોય.

એ રીતે 'આચાર' નામ સાથેનાં પૂર્વાપર સંબંધથી તળાળની ગુફાઓ એ ઇ. સ. ૬૪૦ પૂર્વેના તળાળનો મહાન વિહાર છે એટલું નિર્ણયિત થયું. (અને તેમ થતાં એમલ-મંડપનું સુખદાર વળા ઉપર દષ્ટિપાત કરે છે તે વાત સ્પષ્ટ લાગી.) આ રીતે પૂર્વકાળનો આપણી નજીકનો સમય નક્કી થયો. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કયો સમય હશે તેનું અતુમાન આગળ પર કરવામાં આવશે.)

ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫ માં 'ઈસ્લીંગ' નામના બીજા એક ચીનાઈ મુસાફરે હિન્દની યાત્રા કરી હતી. વલભીના પ્રદેશમાં તે આવ્યો હોય તેમ નથી વિદ્યાપીઠ. જણાયું પરંતુ હિન્દમાંના આચાર, વિદ્યાભ્યાસ અને વિહારજીવનની જે નોંધો કરી ગયો છે તે બહુ ઉપયોગી છે. આવી એક નોંધમાં વલભીના પ્રદેશમાં એક મોટા વિદ્યાપીઠ વિષે ઉલ્લેખ છે તે નીચે મુજબ:—

"ચીનથી આવેલ વિદ્યાર્થીઓ.....પ્રથમ 'પાણિનિસૂત્ર' પરની જ્યાદિત્યની 'દાશિકાવૃત્તિ' કંઠાય કરે છે.....પછી ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય શીખવાની શરૂઆત કરે છે અને 'હેતુવિદ્યા' તથા 'અભિધર્મકોશ' શીખવા પર વિરોધ ધ્યાન દે છે..... નાગાર્જુનના "ન્યાયદ્વારતારકશાસ્ત્ર"નું પરિરીક્ષન કરતાં શુદ્ધ અતુમાન કરવાની શક્તિ કેળવે છે અને તે સર્વ યથાર્થ સમજવાની શક્તિ "જાતકમાળા"ના પરિચયથી મેળવે છે.....

એ રીતે શુરુસમીપ ભણતાં અને બીજાને ભણાવતાં ઘણું ખર્ચ (તેઓ)મંધ્યહિન્દમાં 'નાલન્દ' વિહારના વિદ્યાપીઠમાં અથવા પશ્ચિમહિન્દના 'વલભી'ના વિદ્યાપીઠમાં ગેથી ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરે છે.....આ બન્ને સ્થળો 'ચીન્મા', 'શીહથ', 'હુંગમેન', ને 'ચોયેલી'નાં ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો જેવાં છે. ૧૩

પશ્ચિમ હિન્દના 'અચેલો'એ (=આચારે) રચ્યો છે....અહિં આચાર્ય 'દિહ્'નાગે' ચિરકાળ વાસ કર્યો હતો. "—પા. ૨૩૯.

[કેટલાક વિદ્વાનો આ વિહારને નાશકની, શુદ્ધઓવાળો માને છે. સ્વ. ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથની માન્યતા મુજબ આ અજાંઠોના વિહાર છે. યાત્રાળુના વર્ણનમાં ચિત્રકામનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી સ્મીથનું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે.]

૧૨. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ડૉ. ટાકાકેસુએ આ નોંધાતું ભાષાંતર કર્યું છે. "a Record of the Buddhist Religion as practised in India etc., " by I-Tsing.

૧૩. ચારે સ્થળો ચીનમાં મશહૂર છે.

'ચીન્મા' :—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨ અગાઉનું સ્થાપિત રાજ્ય આશ્રિત વિદ્યાપીઠ છે.

અહિં પ્રતિષ્ઠિત તેમજ પ્રતિભાસાગી વિદ્વદ્ગણ બેગો યઈ શક્યાશક્ય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરે છે અને પોતાના અભિપ્રાયની પ્રાગુજ્ઞન પાસે કસોટી કરાવી પોતાના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિવૈભવ માટે પ્રખ્યાત થાય છે. (૫છી) રાજદરબારમાં પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવા જાય છે, પોતાનું કળાચાતુર્ય પ્રકટ કરે છે અને (તે રીતે) રાજ્યાશ્રયના ઉમેદવાર થાય છે, સભામાં ઉચ્ચસ્થાન પામે છે—અપાર કૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.”—પા. ૧૭૫-૧૭૬.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન આપણી નજર ‘નાલન્દ’ તરફ મુખ્યત્વે ખેંચી જાય છે કારણ કે તે પ્રથમ પંક્તિનું વિદ્યાપીઠ હતું, તથા દેશ પરદેશના છાત્રાસુ અને વિદ્યાભિલાષી વર્ગનું કેન્દ્ર હતું એમ ઇત્સિંગિ તથા હ્યુએનત્સંગનાં વર્ણન પરથી જાણીતું છે. પરંતુ તેની પંક્તિમાં મહાય તેનું તથા પરદેશોની વિદ્યાપીઠની સરખામણીમાં ઉતરે તેનું અન્ય વિદ્યાપીઠ વલ્લભીના પ્રદેશમાં હતું તે એટલું જાણીતું નથી થયું. વલ્લભીના પ્રદેશમાં અનેક વિહારો હતા તેમ આપણે વાંચી ગયા. પણ વિદ્યાપીઠોના વર્ણને યોગ્ય કોઈ વિહાર હોય તો તે કલ્પનામાં યોગિસત્ત્વ ગુણમતિ અને સ્થિરમતિના નિવાસસ્થળવાળો મહાન વિહાર હશે તેમ આવે છે. ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ જ્યાં નિવાસ કરી અતિ માન્ય ગ્રંથો રચ્યા તે વિદ્યાપીઠ—નાલન્દ જોવા વિહાર—નહિ હોય ? ઉત્તર ‘ના’માં આવે તેના કરતાં ‘હા’માં આવવાનો સંભવ વધારે છે.

તજાજનો વિહાર કેવો છે અને હતો તેનો ખ્યાલ કર્યા પછી વિહારજીવનની ઝાંખી

કરવાની જરૂર છે કારણ કે તેમ કરવાથી પૂર્વનાં સ્મરણ સાથે ધર્મ-

વિહારજીવન. અવહાર પણ પ્રત્યક્ષ થાય, ગુણજોનાં દર્શન સાથે માનવ જીવનની

ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિઓનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને તેમ થાય તે ઇચ્છે.

આપણને નાલન્દવિહારનાં જ વર્ણનો મુલભ છે તે જૂલણું ન જોઈએ.

ઈત્સિંગિ ચૈત્યવંદનક્રિયાનું ચિત્ર આપ્યું છે તે નીચે મુજબ:—

“નાલન્દવિહારમાં બિહુવર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ત્યાં ત્રણ હજાર ઉપરાંત બિહુઓ વસે છે. બધાને એક સ્થાને એકત્રિત કરવાનું મુશ્કેલ થાય. આ વિહારમાં આઠ મોટા પ્રધાનખંડ છે ને ત્રણસો ગર્ભગૃહો (=બિહુગૃહો) છે. (એટલે) દરેકને અનુકૂળ પડે તેમ ચૈત્યવંદન અલગઅલગ થાય છે. એક મુખ્ય બિહુ દરેક વિભાગદરી વળે છે. તેની આગળ વિહારનો સેવકવર્ગ રહે છે અને તેમની સાથે સુગંધી ઘૂંપ તથા પુષ્પ લઈને બાળકો આણે છે. તેઓ એક ખંડથી બીજે ખંડ જાય છે. અને દરેક સ્થળે ત્રણથી પાંચ શ્લોક ઉચ્ચ સ્વરથી ગાય છે. તેનો ધ્વનિ ચોતરફ ફેલાય છે. પ્રમાત (કે સંધ્યા ?) ૧૪ થતાં આ કાર્ય પૂર્ણ થાય છે. આ ગાનાર પુરુષનું વિહાર તરફથી જૂદા જ પ્રકારનું સન્માન થાય છે.....વળી કોઈ

શીલક:—ત્યાં મોટું પુસ્તકાલય છે જેમાં રાજ્યદ્વારા સેવા કરનાર વિદ્વત્સમાજ બેગો થાય છે.

હુંમનેન્:—‘શમાશીન’ નામના મહાન ઇતિહાસકર્તાની જન્મભૂમિ છે. ત્યાં ‘જેહસીઅ’ નામનો કોન્ફ્યુસ્યસનો શિષ્ય રહેતો હતો.

ઝોયેલી:—કોન્ફ્યુસ્યસની જન્મભૂમિમાં આવેલું છે. વિદ્વત્સમાજ ત્યાં બેગો થાય છે.”

૧૪. “at twilight he finishes this duty.”

કોઈ ભિક્ષુ એકાંતમાં જૂઠ્ઠા જેસી ગંધકૂટી સન્મુખ મૌનભાવે બુદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. કેટલાક ચૈત્યમાં જાય છે અને પંક્તિબંધ જેસી, બોયે હાથદર્ઢ શરીરવાળી, જમીનને મસ્તક અડાડી ત્રિવિધ વંદન કરે છે. હિન્દમાં ચૈત્યવંદન આ પ્રકારનું છે. વંદન સમયે વૃદ્ધ ને અશક્ત ભિક્ષુઓને તાની સાદડી વાપરવાની છૂટ હોય છે..... બુદ્ધ (અવતાર)નાં લક્ષણોની સ્તુતિસચક પદો પ્રથમ ગવાય છે અને તે એકસરખા લાંબા સૂરે લલકારવાનાં હોય છે એ રીતે સ્વરભંગ ક્યાં વિના સૌ સાથે મળી દશથી વીસ શ્લોકો ગાય છે.”—પા. ૧૫૪-૧૫૬.

હ્યુએનત્સંગ નાલન્દના વાતાવરણમાં સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે છે:—“આ વિહારમાં અનેક રાજાઓ વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા છે. અહિંની ઠારીગિરી ઉત્તમ અને મુંદર છે. શકાદિયે બંધાવી આપેલા વિહારમાં અત્યારે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે; ત્યાં તેની તરફથી હજી પણ ચાળીશ ભિક્ષુઓને અન્નદાન અપાય છે.

એ વિહારમાં ભિક્ષુઓ હજારોની સંખ્યામાં છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રખર વિદ્વાનો છે: તેમાંના સેંકડો પંકાયેલા છે અને બહુમાનથી જોવાય છે. પોતપોતાના માર્ગના નિયમો તથા આગ્રા પાળવામાં તેઓ બહુ દૃઢ અને નિયમિત છે. સમગ્ર હિન્દમાં તેઓ આદર્શ-મૂલ લેખાય છે. જ્ઞાન મેળવતાં અને વિવાદ કરતાં તેમને દિવસનો સમય તો ઘણો ઓછો પડે છે. રાત્રિ અને દિવસ અરસપરસ પશ્ચોત્તર કરતાં-બોધ કરતાં-નાના મોટાં એકબીજાની પૂર્ણ દશા સાધે છે. વખતે તેમાં એવા પણ હોય જે ત્રિપિટકનું રહસ્ય પામી ન શકે: તેઓ શરમાઈ જૂઠ્ઠા પડી જાય છે.

આ કારણોને લીધે દેશ પરદેશથી પોતાના સંશયો છેલ્લા વિધાર્થિંગણો આ વિહારમાં દાખલ થતા અને પછી ખ્યાતિ પામતા. ‘આ નાલન્દના ભિક્ષુ છે’ એમ જ્યાં જ્યાં નામ પડતું ત્યાં ત્યાં તેમનું ઘણું સન્માન થતું.

વિવાદશાળામાં પ્રવેશ કરવાની છંછાવાળા દેશેદેશથી આવતા: તેમનો મોટો ભાગ વિષયના ગાંભીર્યથી હારી પાછો ફરતા; અને જેઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન જ્ઞાનના વિષયોમાં નિપુણ હતા તેઓ જ પ્રવેશ મેળવી શકતા. આવી રીતે પ્રવેશ પામવાનાં સદ્ભાગી દશમાંથી એ કે ત્રણ થતા.

આ વિહારનો યશ ઉજવળ રાખનાર અને તેનું કાર્ય અવિચ્છિન્ન રાખનાર વિદ્વાન ભિક્ષુઓ..... ‘ધર્મપાલ’ અને ‘ચન્દ્રપાલ’ હતા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની સુંવાસ પ્રસારી હતી. ‘ગુણમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ પોતાના સમયમાં જ બહુ પંકાયા હતા. ‘પ્રમાભિત્ર’ની દલીલ કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટતાના ગુણમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. ‘જિનમિત્ર’નું વાક્યાતુર્ય ઉત્તમ હતું. ‘જ્ઞાનચન્દ્ર’નું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હતું—બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. ‘શીલભદ્ર’ની સંપૂર્ણતા તો શુભ જ રહી હતી.

આ સર્વે ગુણવાન અને વિદ્વાન શ્રમણો હતા અને પોતાના સમયમાં પણ અતિ પ્રસિદ્ધ તેમ જ ઉપયોગી લેખાયેલા ગ્રંથોના કર્તા હતા.”—પા. ૧૬૫.

આ ચિત્રો વિહારજીવનનો સારો પરિચય આપે છે. તેનો અન્તભાગ ફરીવાર ‘ગુણમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’નું સ્મરણ આપે છે. બન્નેએ તમામના સમય. વિહારમાં પણ નિવાસ કર્યો હતો એટલે તેમનાં જેટલો જૂનો તળાબનો વિહાર (અને નાલન્દનો વિહાર પણ) હોવો જોઈએ એ

નિઃસંદેહ છે; તેમના સમયનું હવે અન્વેષણ કરીએ. તેમને વિષે મી. વૉટર્સ લખે છે કે:-

“ ઇર્સ્ટિંગ એક પ્રખ્યાત ‘ ગુણમતિ ’ વિષે લખે છે અને પોતાના સમયની નજીકના તેને જણાવે છે. આ ગુણમતિ આચાર્ય ‘ ધ્યાન ’ માં વિશિષ્ટ હતા- (જ્યારે) આપણે યાત્રાણુ પોતે જણાવેલ ‘ ગુણમતિ ’ ને બોધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે છે. તેના જન્મ દક્ષિણ હિન્દમાં થયો હતો એમ કહે છે. ૧૫ તેની સાથે ‘ સ્થિરમતિ ’ નું નામ જોડે છે. બન્નેને અન્યરચનાના સૌંદર્ય માટે નાલંદવિદ્યાપીઠમાં સન્માનિત ગણાવે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં ૧૬ વલ્લીમાં બન્ને રજા હતા અને અન્યો લખ્યા હતા તેમ કહે છે. બિહુ પરમાર્થે ઇ. સ. ૫૬૦માં ચીનાઇ ભાષામાં એક મૂળ અન્યના સંક્ષેપ પરથી ભાષાંતર કર્યું છે. (તેનું નામ ‘ સ્મૃત-હસીઅંગુલુ ’ છે.) તે નામના જ મૂળ અન્યના કર્તા ‘ ગુણમતિ ’ તે આ જ ‘ ગુણમતિ ’ હશે ખરા. બુન્ધુ નાનજીએ ૧૭ પોતાના ત્રિપિટકના વર્ણનના પુસ્તકમાં તે અન્યનું મથાણું સુધારી ‘ લક્ષણાનુસાર શાસ્ત્ર ’ નામ જણાવે છે, પણ આ મૂળ અન્યનું નામ ખીજું અને જૂદું જ હોતું જોઇએ. આ ૧૮ અન્યમાં વિભાષાસૂત્રનો ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય વસુખંધુ, બવરિક (?) તથા અન્યનો ઉલ્લેખ છે અને સાંખ્યમતનો સારો પરિચય દેખાય છે. ”-પા. ૧૦૮.

“ ધર્મપાળ ઇ. સ. ૬૦૦ માં ગુજરી ગયા અને ગુણમતિ તેના કરતાં ઘણા વહેલા થયા છે..... સ્થિરમતિ- ‘ મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક ’ અન્યના કર્તા હતા; તેનું ચીનાઇ ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. ૪૦૦ લગભગ થયું હતું. તેમનો એક ખીજો નાનો અન્ય આધ્યાત્મિક વિષયને લગતો છે; તેનું ભાષાંતર ઇ. સ. ૬૯૧ માં થયું હતું. ” પા. ૧૬૯. પ્રો. સુત્રીએ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં “ બુદ્ધધર્મના મહાયાન માર્ગની રૂપરેખા ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિના અન્યોમાં ઉતારા કર્યા છે. જીનાસુએએ તે પુસ્તક મેળવી જોઇ લેવાં. પહેલો ઉતારો “ મહાયાન ધર્મધાતુ ” અન્યમાંથી પા. ૨૯૯-૩૦૨ પર

૧૫. આ હકીકત ક્યાંથી મળી તે સમજાતું નથી.

૧૬. મી. વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે. “ પશ્ચિમ હિન્દ ” જોઇએ.

૧૭. ચીન અને જાપાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બૌદ્ધ ત્રિપિટકનું વર્ણન બુન્ધુ નાનજીએ આપ્યું છે. પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. તેમાં પ્રસ્તુત નીચે સુખ્ય છે:-

નં. ૧૨૮૦.—લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર: ‘ આચાર્ય ગુણમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૫૫૭-૫૮૯ ના ખાન-વંશન સમય દર્મ્યાન, ઇ. સ. ૫૫૭-૫૬૯ માં બિહુ પરમાર્થે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૧૨૭.— ‘ મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયસંગ્રહ ’ (= ‘ સર્વાસ્તિવાદવિનયસંગ્રહ ’): આચાર્ય ગુણમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન ઇ. સ. ૭૦૦ માં ઇર્સ્ટિંગ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૪૩.— ‘ મહાયાનાવતારકશાસ્ત્ર: ’ બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૩૯૭-૪૩૯ ના ઉત્તરલીચાન વંશ વખતે ‘ તાઓ યાઇ ’ એ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૫૮. } ‘ મહાયાનધર્મધાત્વવિશેષતા(?) શાસ્ત્ર ’; બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું.
 નં. ૧૩૧૮. } દેવપ્રસા અને ખીજાઓએ પ્ર. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન,
 ઇ. સ. ૬૯૧માં ભાષાંતર કર્યું.

૧૮. મૂળ કે ભાષાંતર ?

આપ્યો છે અને બીજો “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક” ગ્રંથમાંથી ૬૧ મે પાને આપ્યો છે, અને ટુટનોટમાં સ્થિરમતિના સમય વિષે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

“તેમની તારીખ (ચોક્કસ) જણાઇ નથી. પણ અત્યારે ત્રીનાઇ ત્રિપિટકોમાં તેના બે ગ્રંથ ગ્રંથો છે. તે વાંચતાં એટલું નિર્ણયિત થાય છે કે તે અશ્વધોષ પછી થયા અને નાગાર્જુનની પહેલાં કે સમકાલીન થયા હોવા જોઇએ.”

૬૦ મા પાને ડૉ. સુબુદ્રી નાગાર્જુનનો સમય ઇ. સ. નો ત્રીજો કે ચોથો સૈકા ગણે છે. અશ્વધોષનો સમય સામાન્યપણે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાનો ગણાય છે. એ રીતે તળાવવિહારનો અને નાલન્દવિહારનો પણ સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી માંડી ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધીનો હવે નક્કી થાય છે. તેથી પણ વધુ પ્રાચીન હશે પણ તેની સાબીતી હજી આપણને નથી મળી. આન્ધ્ર તથા મહારાષ્ટ્રમાંની ‘આચાર’ રચિત ગ્રંથો વિહારનો પણ આ જ સમય ઠરે છે એટલે જો મહારાષ્ટ્રનો વિહાર અજંટાનો જ સમજાય (લેખકના મત મુજબ આ વાત નિર્વિવાદ છે,) તો તેનો સમય પણ તેટલો જ પ્રાચીન ઠરે છે.^{૧૯}

૨૧. બજેસે તળાવની શુદ્ધિ જોઇ ને અતુમાન થયું છે તે સપ્રમાણ ઠરે છે:—

“ડાગોળા (= ‘ધનકેડી’ તરીકે જાણવાયેલો ભાગ) અને ગુશાઓની એકંદર ગોઠવણ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બૌદ્ધ શુદ્ધિ છે.

કેટલી પુરાતન હશે તે સાબીત કરવા યોગ્ય ચોક્કસ સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ ગોઠવણની સાદાઇ ધ્યાનમાં લેતાં, એમલમંડપના મુખદ્વાર પર જે કારીગરી છે તે સિવાય અન્ય ગુશાઓમાં કોતરકામનો અભાવ જોતાં (કારણ કે પછીના સમયની અન્યત્ર બૌદ્ધ ગુશાઓ છે તેમાં કોતરકામનો અભાવ નથી હોતો^{૨૦} તે ધ્યાનમાં રાખતાં) આ શુદ્ધિઓનો સમય ઘણો પ્રાચીન માની શકીએ.

ઇસવી સનની પહેલાંની પણ ગુશાઓ હશે તેવો સંભવ છે વખતે અશોકના જ વખતમાં કે તેની પછી તુરત જ (કારી કાઢેલી) હોય.”—પા. ૧૪૮

૧૯. “ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઇ. સ. પછી અગીઆરમા સૈકાની વચગાળે આ શુદ્ધિ અસ્તિત્વમાં આવી હશે તેમ ક્યુસન માને છે; ડૉ. વીલ્સનના મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા સૈકાથી માંડી ઇ. સ. પછી પાંચમા છઠ્ઠા સૈકા દરમ્યાન તેમ બન્યું હશે. કારીગરીની અસુઠ એક શ્રેણિએ શુદ્ધિઓમાંની એક કે બધી રચી અથવા એક જ પુરૂષની યોજના મુજબ રચાઇ તે માલૂમ નથી પડ્યું.” અજંટાના ફોટોગ્રાફ, નોંધ સાથે: લેખક મેજર જી.સી. ઇ. સ. ૧૮૭૬.

૨૦. કોતરકામ પાછળથી થઇ શકે છે તેમ સરઆતથી પણ થઈ શકે છે. એટલે કોતરકામ હોય કે ન હોય તે મુદ્દા પર જ પ્રતિપાદન કરવું સહીસલામત નથી. સ્થિરમતિના સમય પરથી જેટલું સાબીત થાય છે તેટલું માન્ય થાય છે. તેમાં વધુ સાધનો સુલભ થતાં પ્રાચીનતા વિષે વધુ ખુલાસો અને નિશ્ચય થશે તેમાં સંદેહ નથી.

કોતરકામની શક્યતાને ગુરાના પત્થરની કુંદરની રચના સાથે પણ સંબંધ છે: એટલે તે વાત પણ લક્ષ્ય બદાર ન રાખી શકાય. તળાવવિહારમાં પત્થર આજા દળનો છે તે વાત પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

ગુફાઓના સમય વિષેની હકીકત પૂરી થાય છે. હવે કટલાક મતભેદો જોઈ જવાની જરૂર રહે છે.

અર્થા. પહેલી અર્થા:—ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામે એક કરતાં વધુ

આચાર્યો થયા છે તે પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં ૧૮૯૫ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ જે નોંધ લીધી છે તેની અર્થા વોટર્સે કરી છે. વોટર્સની નોંધ વધારે માન્ય કરી શકાય. ટાકાકુસુની નોંધ ઇર્સ્ટીંગના ૧૮૧ તથા ૨૨૫ માં પાને છે; વોટર્સની ૧૬૯ માં પાને છે. બન્ને નોંધ જોવાથી મતભેદ કેમ થાય છે અને તેનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય છે તે માલુમ પડશે. ઇર્સ્ટીંગને પાક ટાકાકુસુએ સુધાર્યો છે! તેમાં ‘અન્-હુષ’ (= સ્થિરમતિ) નામ થાય અને ગુણમતિ નામની સાથે ‘સ્થિરમતિ’ હશે જ તેમ અનુમાન કરી ‘સ્થિરમતિ’ નામ દાખલ કર્યું છે. હુએન-ત્સંગના વર્ણનમાં સ્થિરમતિનું નામ ‘કીન્-હુષ’ છે જે સ્થિરમતિ પ્રાચીન છે, “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક”ના કર્તા છે અને સુઝોઈએ જણાવ્યું તેમ અશ્વઘોષ પછીના છે.

બીજી અર્થા:—હુએન-ત્સંગે ‘મહાન વિહાર’ એટલું જ લખ્યું છે પણ તેનું નામ નથી આપ્યું. આપણે આ લેખકારા તેમાં તળાવના વિહારનો ઉલ્લેખ સિદ્ધ કર્યો કારણ કે ‘આચાર’ ની કૃતિ ગુફાઓ છે તેમ સ્પષ્ટ થયું. આચાર નામ બધે રચેલું એક જ છે; ‘અચેલ’, ‘ઝાચેલ’, ‘આચાર’, ‘સોહસીંગ’ એ સર્વ રૂપાંતર છે તેમ ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું છે. અચાર સંધી આચાર વિષે અને તેની કૃતિ-ગુફાઓ-વિષેની સમજ ધ્યાન-બહાર રહેવાથી આ મહાન વિહાર વલભીપુરના એક શાસનમાં નિર્દિષ્ટ થયો છે તેમ માની લેવાયું છે. વલભી પ્રદેશના વિહારોને લગતાં અને પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં બે દાનપત્રો ડૉ. બ્યુલરે બર્જેસના અધિષ્ઠિતપણા નીચે પ્રક્ટ થયેલાં ‘ઇન્ડીઅન્-એન્ટીક્વરી’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પહેલા દાનપત્રમાં ૧૧ રાંભ ગૂહસેને દુકારાણીએ રચાવેલા ‘દુકામહાવિહાર’ માં વસતા શાક્યભિક્ષુઓની જરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ‘શમીપટ્ટવાટક’, ‘સર્જમાનક,’

૨૧..... “તલસન્નિવિટ્તદુદ્ધાપાદકારિતદુદ્ધામહાવિહારે જાનાદિગમ્યાગતા-ષ્ટાદશનિકાયાન્યન્તરશાધ્યયેભિક્ષુસંઘાય ગ્રાસાચ્છાદનશમ્યાસનગ્લાનપ્રત્યય-મૈપજ્યાણપયોગાર્થ આનુમંજીપ્રાવેશ્યપિપ્પલદંભરીશમીપટ્ટવાટક...તથા મળ્હ-લોંદ્રંગે સેસજ્ઞમાનકં દેદકહારે અન્નીયં તથા ચોસસરીપ્પમેતદ્દમામચતુર્યં... ઉદકસર્ગેનાતિસૃષ્ટં.....” ઇન્ડીઅન્ એન્ટીક્વરી, ૧૮૭૫, પુ. ૪. પા. ૧૭૫. [તલસ-ન્નિવિટ્ત’ એ ‘વલભીસ્વતલસન્નિવિટ્ત’ વાંચવું જોઈએ. જુઓ અન્યશાસન. ઈ. એ. ૧૮૭૭. પુ. ૬. પા-૧૩. ત્યાં ડૉ. બ્યુલર લખે છે કે “વલભીસ્વતલસન્નિવિટ્તનો અર્થ ચોક્કસ સમજણો છે તેમ મને ખાતરી થઈ નથી. શબ્દશઃ ભાવાર્થ seated on the own surface of Valabhi થાય. મેં પોતે ‘વલભીપુરની અંદર,’ ‘તેની દિવાલોની મર્યાદામાં’ એવો અર્થ કર્યો છે તે પણ સંભવિત છે. પણ ‘સ્વતલ’ સમાસ કોઈ ખાસ અર્થમાં વપરાતો હશે તેમ (પણ) લાગે છે.” આ પરથી ‘સ્વતલ’નો અર્થ શહેરમાં અંગર પરામાં સ્થાન મુલવનાર લખેલો તો વાંધો નહિ આવે.

‘નદીય,’ તથા ‘ચોસરી’ નામનાં ચાર ગામે વલભી સં. ૨૬૬ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૨, ઇ. સ. ૫૮૫ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. હુએનત્સંગે સો ઉપરાંત વિહાર વિષે લખ્યું છે-તેમાંનો આ એક દુર્ગરાણીવાળો હશે તેમ માની શકાય છે.

બીજા દાનપત્રમાં ૨૨ કુવસેન બીજાએ વલભી શહેરની અંદર આચાર્ય સ્થિરમતિએ સ્થાપેલા શ્રી ‘બખ્ષપાદીય વિહાર’ માં બુદ્ધ ભગવાનની પૂજાઅર્થાં સાદ, ભિક્ષુઓનાં સુખ સાધન અર્થે અને શીર્ષુ વિશીર્ષુ સમરાવવા માટે ‘મહેશ્વરદાસેનક’ તથા દેવભદ્રિ-પલ્લિકા નામનાં બે (કે ત્રણ ?) ગામે વલભી સં. ૨૬૯ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૫, ઇ.સ. ૫૮૮ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. આ શાસનમાંનો વિહાર તેજ હુએનત્સંગે કહ્યો તે મહાન વિહાર હશે તેમ ડૉ. ખ્યુલર માને છે, પરંતુ દાનપત્રમાં “વલભ્યાં” શબ્દના ઉપયોગથી તેમનો નિર્ણય માન્ય નથી રહેતો કારણ કે હુએનત્સંગેનો મહાન વિહાર ‘વલભીથી અંતિદૂર નહિ’ એવો છે. (બન્ને દાનપત્રોના એકે વિહારને આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી.) વલભીના રહેવાસી “વલભ્યાં” લખે તેનો અર્થ “વલભી શહેરમાં” એ જ લઘુ શકાય; કાંઈ ન્યરદેશીએ તે શબ્દ વાપર્યો હોત તો તેનો અર્થ ‘વલભીના પ્રદેશમાં’ પણ કરી શકાત.

આ બન્ને દાનપત્રોમાં આવતાં ગામે વિષેની તપાસ ભાવનગર, તળાજી તથા વળા આસપાસના સ્થાનિક વહીવટદારો કરશે તો વધુ માહિતી મળશે ખરી.

ત્રીજી ચર્ચા:—‘તીલકવિહાર’ ને લગતી છે. ‘તીલક’ નામ ‘તળાજી’ અને ‘તાલકવજ’ નામેને મળતું છે પણ વસ્તુતઃ તે અન્ય વિહારનું નામ છે. વૉટર્સ લખે છે કે

“ઇર્સંગે પોતાના સમયના પશ્ચિમ હિન્દના ‘તીલક’ વિહારમાં વસતા ભિક્ષુ ગાન-ચન્દ્રનો નિર્દેશ કર્યો છે. નાલન્દવિદ્યાપીઠના પ્રખ્યાત ભિક્ષુઓનાં નામ હુએનત્સંગે આપ્યાં છે તેમાં ગાનચન્દ્રનું નામ પણ છે. તે બન્ને એક જ હોવાનો સંભવ છે.”

“પશ્ચિમ હિન્દના તીલકવિહાર” શબ્દો ભાન્તિજનક છે અને તેમ લખવામાં વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે, કારણ કે ઇર્સંગે ૧૮૪ માં પાને પશ્ચિમના (એટલે ચીનની પશ્ચિમના અર્થાત્ હિન્દના, વિદ્યાન પુરથી વિષે લખતાં ગાનચન્દ્રનું નામ આપે છે; એટલા માટે “પશ્ચિમ હિન્દના” પ્રયોગ કરવામાં બુલ થાય છે. તીલકમંડ વસ્તુતઃ નાલન્દથી વીસ માઇલ પર આવેલા ‘તીલારા’ નામે સ્થળે હશે તેમ વૉટર્સ પોતે ૧૦૭ મે પાને લખે છે.

આ ચર્ચા ઉપરિચિત થતાં તળાજીનો વિહાર કયે નામે ઓળખાયો હશે એ પ્રશ્ન થાય છે તેનું નિરાકરણ નથી થતું. અહિં ચર્ચાવિભાગ પૂરો થાય છે.

૨૨. “વલભ્યાં આચાર્યમદન્તસ્થિરમતિકારિતશ્રીચખ્ખપાદીયવિહારે ભગવતાં બુદ્ધાનાં પુષ્પધૂપગન્ધપતેલાદિક્રિયોત્સર્પણાર્થં નાનાદિગમ્યાગતાર્પ્યભિક્ષુસહસ્રસ્ય ચ ચોધરપિઠપાતગ્લાનમૈપજાઘર્યં વિહારસ્ય ચ ચ્ચંદ્રસ્ફુટિતવિશીર્ણપ્રતિસંસ્કારણાર્થં હસ્તવપ્રાદરણ્યાં મહેશ્વરદાસેનકગ્રામે ધારાચેદસ્યલ્પ્યાં ચ ર્દેવભદ્રિ-વપલ્લિકાગ્રામૌ...” ઈ. એ; ૧૮૭૭, પુ-૬, પા-૧૦, ૧૨.

“હસ્તવપ”=હાથપ (અર્થક, “અસ્ત કપ્રેન ?”) અને “મહેશ્વરદાસેનક”=મહાદેવપુર (હાથબની નૈઋત્યે આવેલું છે તે ગામ) એમ ડૉ. ખ્યુલરે અનુમાન કર્યું છે. બીજા. ઇ. એ; ૧૮૭૬, પુ. ૫; પા-૨૦૪.

મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ

મહાકવિ શ્રીપાલ⁺

[મુનિ જિનવિજય]

‘ત્રૌપદોસ્થયંવરમ્’ ના રચનારનું નામ ‘મહાકવિ વિજયપાલ’ છે. ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’ તું ઉપનામ ધારણ કરનાર ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ બીમદેવની^૧ આગ્રાથી વસન્તોત્સવને પ્રસંગે ‘ત્રિપુરુષ’ દેવની સમક્ષ આ દ્વિઅંકી નાટક ભજવી જતાવવામાં આવ્યું હતું. એના અભિનયનથી ગુર્જર રાજધાની અણહીલપુરની પ્રજા ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ હતી. આ જાળત નાટકના આરંભમાં સૂત્રધારના કથનથી સમજ શકાય છે.

કવિ તરફ જોતાં આ કૃતિ ઘણા જ મહત્વની લાગે છે, કેમકે એની મદદથી આપણને ગરવી ગુજરાતના એક કમલા-કાન્ત કવિકુળનો કાંઈક પત્તો મળે છે. અન્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે કવિનું કુળ ઘણું પ્રતિષ્ઠિત તથા સરસ્વતી-ભક્ત હતું. રાજકીય દૃષ્ટિને કારે રાખીએ તો પણ કવિના પૂર્વજોને ગુર્જર નરેશો સાથે કાંઈક ખાસ સંબંધ હતો; કવિના પિતા, પ્રપિતા વગેરે રાજકવિ હતા એમ જણાય છે. આ કુળની જોતિ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) નૈસ્ય હતી અને ધર્મ શ્વેતાશ્વર જૈન હતો. અણહિલપુરમાં આ કુટુંબ તરફથી સ્વતંત્ર જૈન મંદિરો તથા જૈન સાધુઓને ઉતરવા માટે ઉપાશ્રયો વગેરે બંધાવવામાં આવ્યા હતા. એ ઉપાશ્રયોમાં મહાન જૈન મુનિઓ ઉતરતા. કેટલાક ગ્રંથોને અંતે, એ ગ્રંથો તે ઉપાશ્રયોમાં રચાયા હતા એવા ઉલ્લેખો અમે જોયા છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે આ કુળ શ્રીમાન, રાજમાન્ય તથા લોકમાન્ય હતું.

વિજયપાલનું નામ આ નાટક સિવાય બીજે ક્યાંય અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. એની બીજી કાંઈ કૃતિ પણ હજી સુધી હાથમાં આવી નથી. પરંતુ આ નાટકમાં એ પોતાને ‘મહા કવિ’ કહે છે તે ઉપરથી એણે આ સિવાય બીજા પણ ગ્રંથો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. એ ગ્રંથો નષ્ટ થયા હશે અથવા તો કાંઈક ધરના ખૂણામાં સડતા હશે. અસ્તુ.

આ મશસ્તી કુળ વિશે જોટલી માહિતી અમને મળી છે તે બધી અહિં આપીએ છીએ.

વિજયપાલના પિતાનું નામ, તેણે પોતે જ આ નાટકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે, સિદ્ધપાલ હતું. એ પણ ‘મહા કવિ’ હતો. એની સ્વતંત્ર કૃતિ અમે કદી જોઈ કે સાંભળી નથી. શતાર્થીકાવ્ય, સૂક્તમુકાવલી, સુમતિનાયચરિત્ર, કુમારપાલપ્રતિવોધ, વગેરે કેટલાક સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના પ્રણેતા સોમપ્રભાસુરિ નામે એક મહાન જૈન વિદ્વાન થઈ ગયા છે. તેમના છેલ્લા બે ગ્રંથોની અન્તિમ પ્રશસ્તિઓમાં સિદ્ધપાળનો ઉલ્લેખ છે.

+ ‘ત્રૌપદોસ્થયંવરમ્’ ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી-સં.

૧. બીમદેવ બીજો ‘બોળા બીમ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. દીક્ષીપતિ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી. એનો સંમય. વિક્રમ સંવત ૧૨૩૫-૧૨૪૮.

એ અંથ સિદ્ધપાણે બધાવેલ ઉપાશ્રયમાં રહીને સોમપ્રભસુરિએ રચ્યા હતા એવો પ્રસંગ છે. ઉદાહરણાર્થ સુમતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ બોધ્યે.

સુતુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા^૨—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાણિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌપથશાલાયાં પુરેઽણાદિલપાટકે ।

નિષ્પત્યૂહમિદં પ્રોક્તં.....॥

કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પણ એવો જ શ્લોક છે:—

પુત્રસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

કૃતં તદ્વસતાવિદં કિમપિ ચચ્ચાયુક્તમુક્તં મયા

તદ્યુષ્માભિરિદોચ્યતામિતિ બુધા વઃ પ્રાઙ્જલિઃ પ્રાર્થયે ॥

આ અંથમાં બીજે બે ચાર ઠેકાણે પણ સિદ્ધપાલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એના કેટલાક શ્લોકો પણ આપેલા છે. એકવાર કુમારપાલ મોટો સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયો હતો. સાથે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હતા. કુંગરનો ઢાળ ધણો સખત હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને રાજા કુંગર ઉપર ચડી ત્યાં આવેલાં મંદિરોનાં દર્શન ન કરી શક્યો અને તેથી ધણો ખિન્ન થયો. યાત્રા પૂરી થતાં રાજધાની પાટણમાં પાછો આવ્યો તે વેળાએ તેણે પોતાના દરબારમાં “ગિરનાર ઉપર ચડવાનો સરળ માર્ગ કાણ બાંધી શકશે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.^૪ સિદ્ધપાલે આ વખતે તેની પ્રશંસા કરતાં કરતાં સેનાપતિ આપ્રતું નામ સૂચ્યું:—

મઘા વાચિ પ્રાતિઘા જિનગુરુચરણામ્ભોજમક્તિર્ગરિઘા

શ્રેઘાઽનુઘાનનિઘા વિષયસુખરસાસ્વાદસક્તિસ્ત્રવનિઘા ।

વંદિઘા ત્યાગલીલા સ્વમતપરમતાંલોચને યસ્ય કાઘા

ધીમાનાઘ્રઃ સ પઘાં રચાયેતુમચિરાદુજ્જયન્તે નદીઘ્ણઃ ॥

એવું જ એક બીજે સ્થળે વર્ણન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પાસેથી સત્પાત્રને અન્નવસ્ત્રાદિ દાનનું માહાત્મ્ય સાંભળીને કુમારપાણે એક મોટી દાનશાળા ઉઘાડી હતી અને એના અધિષ્ઠાપક તરીકે શ્રીમાલ-કુલબૂપણ નેમિનાગના પુત્ર અભયકુમાર શેઠને નીમ્યા હતા. આ

૨. આની પહેલાંના શ્લોકમાં સિદ્ધપાલના પિતાનો ઉલ્લેખ છે. જે આગળ ઉપર ટાંકવામાં આવશે.

૩. અમારી પ્રતમાં ચોથું ચરણ ત્રુટિત છે.

૪. જંપદ સદા-નિસંદો સુગમં પદં ગિરિમિમ ઉજ્જિતે ।

કો કારવિડં સફો ?, તો મંણિઓ સિદ્ધપાલે ॥

શેઠ ધણી ધર્મિષ્ઠ, પરાપકારી, દયાળુ, ચતુર તથા સરળહૃદય હતા. આવા યોગ્ય માણસની યોગ્ય પદે નીમણુંક કરવાથી સિદ્ધપાલ રાજા ઉપર ધણો ખુશ થયો અને તેને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો. સાથે સાથે શેઠની પ્રશંસા પણ કરીઃ—

દેવ-ગુરુ-પૂયણ-પરો પરોવયારુજ્જઓ દયા-પવરો ।

દક્ષો દક્ષિણ-નિદી સર્વો સરલાસઓ પસો ॥

ક્ષિપ્ત્વા તોયનિધિસ્તલે મણિગણં રત્નોત્કરં રોહણો

રેણ્વાટ્ય સુવર્ણમાત્મનિ દ્વં વદ્ધ્વા સુવર્ણાચલઃ ।

ક્ષમામધ્યે ચ ધનં નિધાય ધનદો વિભ્યત્પરેભ્યઃ સ્થિતઃ

કિં સ્યાત્તૈઃ કૃપણૈઃ સમોઽયમસ્વિલાર્થેભ્યઃ સ્વમર્થં દદત્ ॥

આ શ્લોકોના અવલોકનથી સિદ્ધપાલની કવિત્વની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે. કુમારપાલ સિદ્ધપાલ પાસે નિવૃત્તિશાંતિજનક આખ્યાનો પણ કેટલાક વાર સાંભળતો. આ ગ્રંથમાં એવું એક આખ્યાન આપેલું છે. એના આરંભમાં

કડયાવિ નિવ-નિયુત્તો કહડ્ કહં સિદ્ધપાલ-કર્ડ ।

(કદાપિ નૃપનિયુક્તઃ કથયતિ કયાં સિદ્ધપાલકવિઃ) એવો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉલ્લેખો પરથી એટલું જણાય છે કે સિદ્ધપાલ સારો કવિ, ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગૃહસ્થ તથા કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર હતા. સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલપ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૨૪૧ માં પૂરો કર્યો ત્યાં સુધી તે હયાત હતા. આથી વધારે એના સંબંધમાં કંઈ જણાતું નથી. એ ગ્રંથમાં ટંકેલા છૂટા છવાયા કેટલાક શ્લોકો સિવાય એની બીજી કૃતિ મળતી નથી.

સિદ્ધપાલના પિતાનું નામ શ્રીપાલ હતું. એ ખરેખર મહાકવિ હતા. “કવિરાજ” અથવા “કવિયક્ષર્તી” એવી એની પ્રદવી હતી. પ્રિભાવકચરિત્ર, પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, ચતુર્ધિશતિપ્રવચ્ચ, મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ, કુમારપાલપ્રવચ્ચ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં એનું વર્ણન તેમ જ નામોલ્લેખ છે. શુન્દરાતના મહામાતા વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, કકુર અરિસિંહ વગેરે જે ઉત્તમ ગૃહસ્થ-કવિઓ થઇ ગયા છે, તે સૌમાં એનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. શુન્દરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો એ બાલમિત્ર હતાઃ સિદ્ધરાજ એને હંમેશાં “બાઇ” કહી બોલાવતા. સોમપ્રભાચાર્યે એના યશસ્વં વર્ણન સુમતિનાયચરિત્ર તથા કુમારપાલપ્રતિષ્ઠા વૌધની અંતિમ પ્રશસ્તિઓમાં કરેલું છેઃ—

માઘ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રતઃ કૃતઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્

૫. તત્ય સિરિમાલ-કુલ-નહ-નિત્તિ-નાહો નેમિનામ-અંગરહો ।

અમયકુમારો સેટ્ટી કઓ અદિદ્વાયગો રન્ના ॥

ઈત્યંતરમ્મિ કવિ-ચક્ષવદ્ધિ-સિરિયાલ-રોહણ-મવેણ ।

કુહ-યણ-ચૂડામણિણા પર્યપિયં સિદ્ધલાલેણ ॥

યં લોકોત્તરકાવ્યરંજિતમતિઃ સાહિત્યવિદ્યારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ “કવીન્દ્ર” ઇતિ ચ “ભ્રાતે”તિ ચ વ્યાહરત્ ॥

અણહિલપુરના તે વખતના મહાન તથા પ્રતાપી જૈન શ્વેતામ્બર સંધનો એ એક અગ્રણી હતો. સ્વામ્યાદરનાકર જેવા વિશાળ તથા પ્રભાવશાળી તર્કગ્રંથોના રચયિતા દેવસુરિ તથા વિશ્વવિશ્રત આચાર્ય હેમચન્દ્રનો એ અનન્ય અનુરાગી હતો. વિ. સં. ૧૧૮૧ ની વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે સિદ્ધરાજની અધ્યક્ષતા નીચે જૈન-ધર્મની શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓ વચ્ચે એક ચિરસ્મરણીય તથા વિશેષ પરિણામજનક પ્રયંડ વિવાદ થયો હતો: એ વિવાદમાં કણ્ઠાટકીય દિગમ્બરાચાર્ય કુસુદયન્દ્ર વાદી તથા ગુર્જરીય શ્વેતામ્બરસુરિ દેવાચાર્ય પ્રતિવાદી હતા. શ્રીપાલે આ વિવાદમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. દેવસુરિના પક્ષનો એ પ્રતાપી સમર્થક હતો. કવિયશસ્ત્રન્દ્રે એ વિવાદ ઉપર “મુદ્રિત-કુસુદચન્દ્ર” નામનું એક નાટક રચ્યું છે તેમાં એનો વિસ્તૃત વૃતાન્ત છે. પ્રભાચન્દ્ર રચિત પ્રભાવકચરિતના દેવસુરિનામક પ્રબન્ધમાં પણ એ વાત છે.

સરસ્વતી તથા લક્ષ્મી જેવી બન્ને પરસ્પર (અસહિષ્ણુ) દેવીઓની આ કવિ પર સંપૂર્ણ કૃપા હોવા છતાં પ્રકૃતિ દેવીની એના ઉપર અકૃપા હતી. કવિ પ્રગાથકુ હતો.

ઉપર કહેલા વિવાદની હીલચાલ જ્યારે અણહિલપુરમાં ચાલતી હતી તેવામાં શ્રીપાલ પોતાના આચાર્ય દેવસુરિને મળવા માટે તથા સિદ્ધરાજનો કાંઈક સંદેશો પહોંચાડવા માટે તેમને ત્યાં ગયા. કવિરાજને જોઈ દેવસુરિ બોલ્યા:—

અયે કથં સિદ્ધમૂપાલવાલમિત્રં, સૂત્રં સુકવિતાયાઃ ।

કવિરાજવિરુદ્ધકમલનાલં, શ્રીપાલમાલોકયામઃ ? ॥

કવિરાજ સુરિજીને પ્રણામ કરી બેઠા અને વિવાદપૂર્વક જવાબ લીધો:—

પાતું નેત્રાઙ્ગલિમિસ્ત્વદ્વપરસાયનં વિધિહતસ્ય ।

શ્રીદેવસુરિસુગુરો નામજ્ઞુરમસ્તિ મે ભાગ્યમ્ ॥

દેવસુરિએ કહ્યું:—

કવીન્દ્ર ! અમતિકાર્યોઽયં પુરાકૃતાસુકૃતપરિપાકઃ, પરં કૃતૈવ ભગવત્યા
મારત્યા ત્વયિ ત્રિલોકાકલનકૌશલજુપઃ સારસ્વતચત્સુપો વિતરણેન કરુણા ॥

તે સમયે ગુર્જર દેશ ઉત્પતિના ઉચ્ચતમ શિખરે હતો, માલવેશ શું કે કોંકણેશ શું પોણાના બધા રાજાઓ ગુર્જરેશ્વરથી ડરતા. ગુર્જરાતની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભુતાની વાત દૂર દૂર પહોંચી ગઈ હતી. ભારતના સઘળા પડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવા માટે ગુર્જર-રાજ્યધાનીમાં જ આવતા. ગુર્જરપતિની વિદ્વત્પરિપક્વ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં

૬. આ નાટકનો સમય ચોક્કસ નથી: એ વિવાદ પછી રચાયું હશે એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે.

૭. વિ. સં. ૧૩૩૪ માં પૂરું થયું.

આદર્શભૂત ગણાતી. આવી પરિપક્વતા શ્રીપાલ એક મુખ્ય સભ્ય હતો. ક્યા વિદ્યાનું કેવું સ્વાગત આપવું એ વિષયમાં સિદ્ધરાજ હમેશા શ્રીપાલની જ સલાહ લેતો. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન “પ્રમાણકચરિત”ના હેમચન્દ્ર પ્રબંધ (૧૮૨-૩૦૯ શ્લોક)માં વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે, જેમાંથી થોડો ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

એક વખત ભાગવત સંપ્રદાયનો દેવભોધિ નામે કોઈ એક મહાનુ વિદ્યાન-કવિ અણ-હિલપુર આવ્યો. તે અત્યંત અભિમાની હતો. એ રાજાને આશીર્વાદ આપવા સાડ ન તો રાજસભામાં ગયો કે ન એણે પોતાના આગમનના ખબર રાજાને મોકલાવ્યા. રાજાને આ વાતની જાણ થતાં તેણે શ્રીપાલને કહ્યું કે આ દેવભોધિ કોઈ નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જણાય છે. એ રાજસભામાં આવવાની દરકાર નથી રાખતો. પરંતુ આપણા દેશમાં કોઈ પણ વિદ્યાન આવે તોના સત્કાર કરવાની આપણી દ્રવ્ય છે, માટે કહો કે હવે શું કરવું? પ્રણયકુ કવી-શ્વરે જવાબ દીધો કે ‘મહારાજ, મને તો એ નિઃસ્પૃહી નહિ પણ આડંબરી જણાય છે. નિઃસ્પૃહી હોય તો આટલો બધો પ્રપંચ શામાટે કરે? તેમ છતાં આપ ભારતીયકૃત હોવાથી તેને મળવા ઇચ્છતા હો તો, મંત્રીદ્વારા તેને સભામાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવો. રાજાએ તે પ્રભાણે મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ વિદ્યાન પાસે જઈ રાજાનો સંદેશો કહ્યો. પરંતુ તે વિદ્યાને જવાબ દીધો કે

આદાનાયાગતા યૂયં મમ ભૂપતિદેશતઃ ।

ભૂપાલૈઃ કિં હિ નઃ કાર્યં સ્પૃહાવિરહિતાત્મનામ્ ॥

૮. કવિ યશશ્ચન્દ્રે મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રમાં એ પરિપક્વ થોડુંક વર્ણન દેવસૂરિ તથા શ્રીપાલને મુખે કર્યું છે:—

દેવસૂરિ:—કથાયં સ્વસભયા પરાજિતાયાં સુધર્માયાં સુધાસ્પર્ધાનુવન્ધો ધરાધીશ્વરસ્ય, કિં નાલોક્યતેડનેકચતુરાનનાઃ, કિં ન પરિસ્ફુરન્તિ ગણના-તિકાન્તા ગિરીશાઃ, કિં ન લક્ષીક્રિયન્તે લક્ષશઃ પુણ્ડરીકાક્ષાઃ, કિં ન જુમ્મન્તે મૂરિશો નિષ્ણવાઃ, કિં નોલ્લસન્તે વહ્નયો રાજહંસાઃ, કિં ન વિલસન્તિ સદ્વસ્રશો ભૂતનયલુપ્તાઃ, કિં ન પ્રગલ્ભાયન્તે મધ્યે સુધર્માધિકૃતમન્ત્રિણઃ ।

કવિ:—ભગવન્ ! ઈન્દુગેવ ગુર્જરેશ્વરસ્ય સભા । તથા હિ

તાવદ્ વ્યાકરણપ્રવીણમણિતિઃ પ્રાગલ્ભ્યમુજ્જુમ્ભતે

તાવત્કાવ્યવિચારભારધરણે ધીરાયતે ધુર્યતા ।

તાવત્તર્કકથાડનુવન્ધવિષયે વદ્ધાભિલાષ મનો

યાવન્તો જયસિદ્ધદેવસદસિ પ્રેક્ષાયતામાગમઃ ॥

દેવ—સા કિં કલાપ્યસ્તિ યા ન પ્રેમાકુલા ચૌલુક્યચન્દ્રમસિ ।

કવિ:—ભગવન્ । પથમેવૈતત્ । તથાહિ—

ઊદ્ધા પ્રોદિર્ને મન્ત્રોદ્ધરણપરિણતૈઃ કર્પિતો ન પ્રકર્પઃ

તન્ત્રોત્તોતૈ રસેન્દ્રાડમ્યુદયવિધિધુધૈધારિતં નોદ્ધરત્વમ્ ।

સ્માર્તૈઃ સ્ફૂર્તિર્વિતેને ન, ન પટિમગુણઃ સ્ફોટિતો વેદવિદ્ધિઃ

ચર્ચાં ધાણક્યયાચાં વ્યરચિ ન સચિવૈર્યજ સંદાસનસ્થૈઃ ॥

દેવ—કશિકુઝર । વિદુપામલ્લપુણ્યલેલિતમિદં ચદેવંવિધઃ

ક્ષિતિપતિઃ સભાપતિઃ ।

તથા કાશીશ્વરં કાન્યકુબ્જાધીશં સમીક્ષ્ય ચ ।

ગણયામઃ કથં સ્વલ્પદેશં શ્રીગુર્જરેશ્વરમ્ ॥

પરમસ્માદિદૃક્ષૈવ ભવતાં સ્વામિનસ્તદા ।

ઉપવિષ્ટઃ ક્ષિતૌ સિંહાસનસ્થં માં સ પશ્યતુ ॥

મંત્રીએ 'જઈ આ વૃત્તાન્ત રાજાને સંભળાવ્યો. રાજા ધણી વિધાબિલાધી તથા વિનયી હતો. એ ઉદ્ધત વાંઝોથી એના હૃદયમાં અનાસ્થાને બદલે અધિક ઉત્કંઠા ઉપજી. તે શ્રીપાલને સાથે લઇને દેવબોધિ પાસે ગયો. વિદ્વાનોથી વીંટાયેલા તથા સિંહસમાન ડુર્ધર્ષ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ક્ષીશ્વરને નમસ્કાર કરી રાજા થોડી વાર તેની સાથે ઉભો રહ્યો. દેવબોધિએ હાથના ધંધારા વતી પાસેના એક સુખાસન પર બેસવાનું રાજાને કહ્યું. રાજા એના જવાબમાં શ્રીપાલે રચ્યેલો

इह हि वसति मेरुः शेखरो भूधराणा-

मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।

इह महिपतिदम्भस्तम्भसंरम्भधीरं

धरणितलमिहैव स्थानमस्माद्विधानाम् ॥

એ શ્લોક બોલતો બોલતો પ્રતીહાર પાસે સાધારણ આસન મંગાવીને એક ખુલામાં તે બેસી ગયો. શ્રીપાલ પણ રાજા પાસે જ બેઠો હતો. તેને બોધને દેવબોધિએ. રાજાને પૂછ્યું કે સભામાં બેસવાને અયોગ્ય (અન્ધ હોવાથી) એવો આ કોણ છે ? રાજાએ ઉત્તર દીધો કે-

एकाहविहितस्फीतप्रबन्धोज्यं कृतीश्वरः ।

कविरोज इति ख्यातः श्रीपालो नाम भूमिभूः ॥

श्रीदुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।

अनिर्वाच्यरसैः काव्यैः प्रशस्तीरकरोदसौ ॥

महाप्रबन्धं चक्रे च वैरोचनपराजयम् ।

विद्वस्य सद्भिरन्पोऽपि नैवास्य तु किमुच्यते ॥

રાજાનાં આ વચનોથી દેવબોધિ કાંઈક શરમાયો, પણ પ્રાણી તરત જ ગર્વ તથા વ્યંગથી હસીને બોલ્યો:-

शुक्रः कवित्वमापन्न एकाक्षिविकलोऽपि सन् ।

चक्षुर्द्वयाविहीनस्य युक्ता ते कविराजता ॥

રાજા આ દેવબોધિના સૌજન્યપૂર્ણ (?) સ્વભાવથી વાકેફ થયો અને થોડીક વાર વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી તથા કાવ્યાનંદનો રસ લઇને પાછો વળ્યો.

શ્રીપાલના કવિત્વ તથા મહત્ત્વની કલ્પના આ પ્રસંગો પરથી આવી શકશે. એક જ દિવસમાં મહાપ્રબંધ રચનારની કવિત્વશક્તિ વિષે તો પૂછવું જ શું ? આ મહાકવિએ કેટલા પ્રયોગ રચ્યા છે એની બરાબર માહિતી મળતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જો જો પ્રયોગો નામનિર્દેશ મળી આવે છે તેમાંથી પણ કેટલા હાસ ઉપપ્રબંધ છે એની પણ ખબર નથી.

અમે એની માત્ર એ જ નાનેકડી કૃતિઓ જોઈ છે. તેમાં એક તો જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોની ૨૯ શ્લોકોમાં કરેલી યમકમય સ્તુતિ છે. એ સ્તુતિની સમાપ્તિમાં આવું આશીર્વાચન છે:—

इति सुमनसः श्रीपालकविरचितनुतयः समस्तजिनपतयः अविनाशिज्ञान-
दृशो दिशन्तु वः ।

વિનયર ચક્ષુના વિપાકનો અનુભવ લેનાર આ સિવાય ખીજું શું માગે ?
એ સ્તુતિનો આરંભ આવી રીતે થાય છે:—

भक्त्या सर्वाजिनश्रेणिरसंसारमहामया ।

स्तोतुमारभ्यते वद्धरसं सारमहामया ॥

ખીજી કૃતિ ઘડનગરમાકારમશસ્તિ છે, જે ‘પ્રાચીન લેખમાલા’માં છપાયેલી છે. એમાં ૫૭ ૨૯ શ્લોકો છે. ગુજરાતના વડનગર નામના મહાસ્થાન—પ્રાચીન નામ ‘આનન્દપુર’—ની ચારે તરફ વિ. સં. ૧૨૦૮ માં સિદ્ધરાજના હત્તરાધિકારી કુમારપાલે એક મળજીત પ્રાકાર-કિસ્સો બંધાવ્યો હતો. એ પ્રાકારના વર્ણન તથા સ્મરણ માટે એ રચાયેલી છે. કવિના કવિત્વની પ્રસાદી આજ તો માત્ર આટલામાંથી જ આપણને મળી શકે છે. નમુના દાખલ થોડાક શ્લોકો લઈએ:—

अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनस्त्राणं करोत्यध्वरे

रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।

मा भूत्तस्य तथापि तीव्रतपसो वाधेति भक्त्या नृपो

वभ्रं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयामास सः ॥

+ + + +

कामं कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा

स्वच्छन्दस्वनतत्परૈર્દ્વિજકુલૈરત્યન્તવાચાલિતાः ।

उत्सર્पद्गुणशालिवप्रबलयमीतेः प्रसन्ना जनै-

रत्रान्तश्च वहिश्च संमति भुवः शोभाद्भुतं विभ्रति ॥

+ + + +

यावत्पृથ્વી પૃથુવિરચિતાશેષભૂભિવેશા

યાવત્કીર્તિઃ સગરનૃપતૈર્વિચેત સાગરોડયમ્ ।

तावन्नन्याद्द्विजवरमहास्यानरक्षानिदानं

श्रीचौलुक्यक्षितिपतियशःकीर्तनं वप्र एषः ॥

एकाह निष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजमतिपन्नबन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥

એમાંથી કેટલાક શ્લોકો તો પ્રાસાદિક કાવ્યોની નમુના રૂપે કેટલાક અંધકારોએ દાંડેલા છે. જસ્ટ થી કવિની સક્તિમત્તાવલીમાં નીચે સ્મરણ એ શ્લોકો એ કવિરાજને નામે ચડેલા છે:—

... નેયં ચૂતલતા વિરાજતિ ધનુર્લેખા સ્થિતેયં પુરો
 નાસૌ ગુઙ્ગતિ મુંઙ્ગપદ્ધતિરિયં મૌર્વી ટણત્કારિણી ।
 નૈતે નૂતનપલ્લવાઃ સ્મરમટસ્યામી સ્ફુટં માર્ગણાઃ
 શોણાસ્તત્ક્ષણમિન્નપાન્થહૃદયમસ્યન્દિભિઃ શોણિતૈઃ ॥

પચ્યન્તે સ્યલચારિણઃ ક્ષિતિરજસ્યજ્ઞારમૂયઙ્ગતૈઃ
 કથ્યન્તે જલજન્તવઃ પ્રતિનદં તાપોલ્લવૈર્વારિભિઃ ।
 મૃજ્યન્તે સ્વચરાઃ સ્વરાતપાશિસ્વાપુઙ્ગે તદેભિર્દિનૈ-
 મૌસ્પાકઃ ક્રિયતે દિનેશનિયમા.....ધ્રુવમ્ ॥

સહસ્રલિંગ અથવા દુર્લભસરોવરનું પ્રશસ્તિકાવ્ય દર્શિરાજે કરેલું તેમાંથી એ શ્લોકો મેરુતુંગાચાર્યે પોતાના પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે:—

ન માનસે માદ્યતિ માનસં મે
 પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રમોદમ્ ।
 અચ્છોદકાચ્છોદકમત્ર સારં
 વિરાજતે કીર્તિતસિદ્ધિર્ભર્તુઃ ॥

× × × ×
 કોશનાપિ યુતં દલૈરુપચિતં નોચ્છેત્તુમેતત્ક્ષમં
 સ્વસ્યાપિ સ્ફુટકણ્ઠકવ્યતિકરં પુંસ્ત્વં ચ ધત્તે ન હિ ।
 ઈકોઽપ્યેષ કરોતિ કોશરહિતો નિષ્કણ્ઠકં ભૂતલમ્
 મસ્તૈવં કમલા વિહાય કમલં યસ્યાસિમાશિશ્રિયત્ ॥

આ છેલ્લા શ્લોકના સંબંધમાં પ્રબન્ધચિન્તામણિકારે આ પ્રમાણે એક વિચિત્ર વૃતાન્ત આપ્યો છે:—જ્યારે આ પ્રશસ્તિ લખાઈને તૈયાર થઈ ત્યારે એની પરીક્ષા કરવા સિદ્ધરાજે સઘળા મનોના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તેડાવ્યા. સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહાકવિ રામચન્દ્ર પણ ત્યાં હાજર હતા. એ દિવસે ઘણા સુક્રમદદિષ્ટ તથા નિપુણમતિ હતા. તેથી હેમચન્દ્રાચાર્યે આગળથી એમને કહી રાખેલું હતું કે સઘળા વિદ્વાનો શ્રીપાલની પ્રશસ્તિની ઓપાસ્વરે પ્રશંસા કરશે. તારે કાંઈ ન બોલવું. અસ્તુ.

એકત્ર થયેલા વિદ્વાનો શ્રીપાલની કૃતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા—જુદા જુદા શ્લોકોમાં જુદા જુદા અલંકારો બતાવવા મંડ્યા. ખાસ કરીને ઉપર દર્શિરાજે છેલ્લા શ્લોકની ઘણી પ્રશંસા થઈ. પરંતુ રામચન્દ્ર તટસ્થ બાવથી આ સઘળો તાલ જોતા બેઠા બેઠા. સિદ્ધરાજે એમને બોલવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે કહ્યું કે એ શ્લોકમાં જે દોષ છે: “દલ” શબ્દનો બીજો અર્થ ને “સૈન્ય” કર્યો છે તે કાવ્યવિરૂદ્ધ છે તથા “કમલ” શબ્દને નિત્ય નપુંસક કહ્યો છે તે વ્યાકરણવિરૂદ્ધ છે. પછી સિદ્ધરાજના આગ્રહથી “દલ” શબ્દનો જેમ તેમ કરીને સૈન્ય એવો અર્થ બેસાડી આપ્યો અને કમલ શબ્દનું નિત્યનપુંસકત્વ દૂર કરવા માટે પાલ પરિવર્તન કરી બતાવ્યું. રામચન્દ્રની આવી સૂક્રમદદિષ્ટ બોધને દર્શિરાજે દિલ્ થઈ ગયા.

પણ સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી ઘેર પહોંચતા વેંત જ તેમની એક આંખ જતી રહી !

દેવસરિના ગુરુભાઈ આચાર્ય વિજયસિંહના શિષ્ય હેમચન્દ્રે નાભેય-નેમિ-દ્વિસન્ધાન નામનો એક પ્રખન્ધ રચ્યો હતો જેનું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યું હતું-એવો તે કાવ્યના છેવટેના ભાગમાં ઉલ્લેખ છે.

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।

‘श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती सुधीरिमं शोधितवान् प्रबन्धम्’ ॥

આમુ ઉપર દેલવાડા નામક સ્થાન પર વિમળશાહનું બંધાવેલું જે જગપ્રસિદ્ધ જૈન-મંદિર છે તેના રંગમંડપમાં એક સ્તંભની યાજુમાં સંગમરમરની એક પુરુષ-પ્રતિમા છે જે આ શ્રીપાલકવિની લાગે છે. આ મૂર્તિની નીચે ૮-૧૦ લીટીઓનો એક નાનકડો લેખ ફેરેલો છે. અમારી પામે આ લેખની જે પ્રતિકૃતિ છે તે સ્પષ્ટ ન હોવાથી એનો ઉત્તર-ભાગ સાથે વાંચી શકાતો નથી. આરંભનો એક શ્લોક મૂકેલીથી વાંચી શકાયો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

प्राग्वाटान्वयवंशमौक्तिकमणेः श्रीलक्ष्मणस्यात्मजः

श्रीश्रीपालकवीन्द्रबन्धुरमलशालतामण्डपः ।

श्रीनाभेयजिनांघ्रिपद्ममधुपस्त्यागाद्भुतैः शोभितः

श्रीमान्शोभित एष सद्यविभवः स्वर्लोकमासेदिवान् ॥

(જુઓ મારો ‘પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ’ નં. ૨૭૧)

આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીપાલના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું. લેખ સંપૂર્ણ ઉઠેલી શકાય તો આ કવિ વિષે બીજી ઘણી માહિતી મળે. અસ્પષ્ટ ભાગના કેટલાક શબ્દો પરથી એમ લાગે છે કે એમાં શ્રીપાલના પુત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જે મૂર્તિની નીચે આ લેખ છે તે મૂર્તિ ભગવાન આદિનાથની મૂર્તિની સંમુખ હાથ જોડીને બણે પ્રાર્થના કરતી હોય એવી સ્થિતિમાં છે. સંભવિત છે કે કદાચ શ્રીપાલ આ અદ્ભુત મંદિરના નિર્માતા ગુર્જ-રેશ્વર ભીમદેવના પ્રખલ દંડનાયક વિમળશાહના જ વંશનો હોય. ૧૦

શ્રીપાલના પિતાથી માંડીને આ નાટકના કર્તા વિજયપાલની હયાતીના સમયનું અનુ-માન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

૧ લક્ષ્મણ	વિ. સં. ૧૧૦૦-૧૧૫૦
૨ શ્રીપાલ	„ ૧૧૫૧-૧૨૧૦
૩ સિદ્ધપાલ	„ ૧૨૧૧-૧૨૫૦
૪ વિજયપાલ	„ ૧૨૫૧-૧૩૦૦

૯ જુઓ, જૈનલિપિથી ભા. ૧૨, સંખ્યા ૯-૧૦ માં ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’ તથા ‘સોમ-પ્રભાચાર્ય’ શીર્ષક મારો લેખ.

૧૦ વિમળશાહે આ મંદિર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

પૂર્તિ

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

અનુવાદક:

અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણ

પ્રકરણ ૧ હુઃ વિદ્યાસમુદેશ

આન્વીક્ષકીય, ત્રયી, પવાતા અને દંડનીતિ એ વિદ્યાઓ છે.

૧. વિનય એટલે ઠેળવણી એજ એ શબ્દનો મૂળ અર્થ છે. વિવેક અર્થ તે ઉપરથી આવેલો છે.

૨. સૌથી છેલ્લા પ્રકરણમાં અધિકરણ શબ્દનો અર્થ ચાણક્ય પોતે આપે છે: યમર્થમધિકૃત્યોચ્યતે તદધિકરણમ્ “અર્થ એટલે વિષયને ઉદ્દેશીને જે કહેવાય છે—લખાય છે તેને અધિકરણ કહે છે.” આ આખો અર્થ પંદર અધિકરણોમાં વહેંચાયેલો છે અને તેનું પહેલું અધિકરણ વિનય—ઠેળવણી સંબંધી છે. અધિકરણના પેટામાં પ્રકરણો અને પ્રકરણોમાં અધ્યાયો છે. પહેલા અધ્યાયમાં આખા અર્થનાં અધિકરણો અને પ્રકરણોનાં નામો ગણાવેલાં છે તેનું ભાષાન્તર સૌથી છેલ્લું આપીશું.

૩. આ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર રા. શામશાસ્ત્રી “પ્રયોજન” એવો કરે છે, પણ એ અર્થ આપ્ટે કે ઝોનીઅર વિલિઅમ્સ આપતા નથી. “સંપૂર્ણ વિવરણ” અથવા “ગણતરી કરી જવી” એવો અર્થ આપે છે. પહેલા અધ્યાયમાં બધાં અધિકરણો અને પ્રકરણો ગણાવેલાં છે, ત્યાં અંકકાર પોતે તસ્યાય પ્રકરણાધિકરણસમુદેશ:—એમ કરી ગણાવે છે. ન્યાયદર્શનના પહેલા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં—

પ્રદીપ: સર્વવિદ્યાનામુપાય: સર્વકર્મણામ્ ।

આઘય: સર્વધર્માણાં વિદ્યોદ્દેશે પ્રકીર્તિતા ॥

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, ત્યાં વિદ્યાસમુદેશને બદલે વિદ્યોદ્દેશ શબ્દ વાપરેલ છે, એટલે સમુદેશ અને ઉદ્દેશ એક અર્થના શબ્દો જણાય છે. અર્થ-શાસ્ત્રના છેલ્લા એટલે તત્ત્વચુકિતના પ્રકરણમાં સમાસયાક્યસમુદેશ: એવો અર્થ કરેલો છે. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની જયમંગલા ટીકાની ઉત્થાનિકામાં સમુદેશઘ્ સંક્ષેપામિધાનં કહેલ છે. માટે ‘સંક્ષેપમાં કહી જવું’ એજ અર્થ અહીં સ્વીકારવો યોગ્ય છે.

૪. ગોતમ મુનિના ન્યાયદર્શન ઉપરના વાત્સ્યાયન મુનિએ રચેલા ભાષ્યમાં આન્વીક્ષકીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બાંધ્યું છે: પ્રત્યક્ષાગમાન્યોમીક્ષિતસ્યાન્વીક્ષણમન્યોક્ષા તયા પ્રવર્તતે इति આન્વીક્ષકી-ન્યાયવિદ્યા-ન્યાયશાસ્ત્રમ્ । એટલે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી જણાએલી વસ્તુની આન્વીક્ષા-પરીક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે તેને આન્વીક્ષકી કહે છે; અર્થાત્ ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયવિદ્યા. આન્વીક્ષકી અને આન્વીક્ષિકી એમ બંને રીતે આ શબ્દ લખાયે છે.

૫. એની વ્યુત્પત્તિ ઘૃત્તિરસ્યામસ્તીતિ એવી આપેલી છે. એટલે ઘૃત્તિ-આલુવિદ્યા આમાં થાય છે માટે તે વાતા કહેવાય છે.

મનુના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે ત્રયી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ એટલીજ છે—આન્વીક્ષકી તો ત્રયીનો ખાસ ભાગ છે.

બૃહસ્પતિના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે વાર્તા અને દણ્ડનીતિ બેજ વિદ્યાઓ છે—લોકયાત્રા બાહ્યનારને ત્રયી તો ઢાંગ^૭ માત્ર છે.

ઉશનસના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે દણ્ડનીતિ એક જ વિદ્યા છે—તેમાં જ સર્વ વિદ્યાઓના આરંભો સંબદ્ધ છે.

કૌટિલ્યનો મત એવો છે કે વિદ્યાઓ ચાર જ છે; તેના વડે ધર્મ અને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, એ જ વિદ્યાનું વિદ્યાપણું છે.

૬. લોકવ્યવહાર.

૭. મૂળમાં અહીં સંવરણ શબ્દ છે. અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં આનો અર્થ “સંક્ષિપ્ત સાર” એવો કરેલો છે પણ તેને કાષ્ઠ દોષનો આધાર નથી અને રા. શામશાસ્ત્રીએ પોતે તે અર્થ સંદિગ્ધ માનેલ છે અને ઢાંગ એવો ખીલો અર્થ થઈ શકે એમ સૂચવેલું છે. વળી સંક્ષિપ્ત સાર એવો અર્થ કરતાં, જે ચારેય વિદ્યાઓનો એ સંક્ષિપ્ત સાર છે એવો અભિપ્રાય માનીએ તો ત્રયી એકજ વિદ્યા છે એમ પરિણામ આવે, અને વાર્તા દણ્ડનીતિને જૂદી વિદ્યાઓ માનવાનું રહે નહિ. જે આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બેનો જ સાર છે એમ માનીએ તો પણ ત્રયીનું વિદ્યામાં સ્થાન રહે છે. પણ અહીં તો આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બંનેનો નિષેધ કરે છે, માટે સાર અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. સંવરણ શબ્દ સંવૃ ‘ઢાંકવું’ એ ધાતુમાંથી આવેલ છે. સંવૃત્તિ શબ્દ માયાના અર્થમાં વપરાય છે. માટે ઢાંગ અર્થ ધાત્વર્થનો વિચાર કરતાં પણ યોગ્ય લાગે છે. વળી લોકાયત્ર શાસ્ત્રનો દર્શનકાર આર્વાક પણ બૃહસ્પતિનો અનુયાયી મનાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાંથી આર્વાકદર્શનમાંથી લીધેલ નીચેનો ભાગ પણ ઉપરના જ અર્થને ટેકો આપે છે. પારલૌકિક સુખ, ન હોય તો વિદ્યા-વૃદ્ધ પુરૂષો દ્રવ્યના વ્યયથી અને શરીરને કષ્ટ આપીને અગ્નિહોત્ર વગેરેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવી દલીલ પ્રમાણુજૂત નથી તેનું કારણ આપે છે કે અનૃતવ્યાઘાતપુનરુત્ક-દોષેદ્વિષિતતયા વૈદિકમન્યૈરેષ ધર્ત્તેત્ત્વકૈઃ પરસ્પરં કર્મકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિર્જ્ઞાન-કાણ્ડસ્ય જ્ઞાનકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિઃ કર્મકાણ્ડસ્ય ચ પ્રતિક્ષિપ્તત્વેન વ્રત્યા ધર્ત્તમલાપમાત્રત્વેનાગ્નિદોષાદેર્જીવિકામાત્રપ્રયોજનત્વાત્ । તથા ચામાળકઃ

અગ્નિદોષં ત્રયો વૈદાદિદણ્ડં ભસ્મગુણનમ્ ।

બુદ્ધિપૌરુષહીનાનાં જીવિકેતિ બૃહસ્પતિઃ ॥

એટલે કે અસલ, વિરોધ અને પુનરુક્તિના દોષથી દૂષિત હોવાને લીધે અને વૈદિક હોવાનો આડંબર કરતા ધર્મ લોકોએ પરસ્પર, એટલે કર્મકાણ્ડને માનનારાઓએ જ્ઞાન-કાણ્ડનું જ્ઞાનકાણ્ડને માનનારાઓએ કર્મકાણ્ડનું ખંડન કરેલું હોવાથી, અને ત્રયી જે માત્ર ધર્મપ્રત્યાય છે તેનાથી અગ્નિહોત્ર એક, અવિકાતું સાધન માત્ર છે. વળી કહેવત છે કે “અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદો, ત્રણ દણ્ડ અને બસ્મધારણ એ બુદ્ધિ અને પૌરુષ વિનાના લોકોની અવિકા છે એમ બૃહસ્પતિ કહે છે.” આ દલિલ બેતાં ઢાંગ અર્થ જ અને સ્વીકારેલો છે. પ્રો. હરમાન યાદોજીએ આ જ અર્થ કરેલો છે. (જુઓ પ્રિન્ડિઅન એન્ડ્રીયેરી, સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૪.)

સાંખ્ય, યોગ અને લોકાયત્ત્વ એ આન્વીક્ષિકી છે.

ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મનું, વાર્તામાં અર્થ^{૧૦} અને અનર્થનું અને દણ્ડનીતિમાં નય^{૧૨} અને અનયનું^{૧૩} તથા આ વિદ્યાઓનાં^{૧૪} ગણાણલનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ^{૧૫} કરીને આન્વીક્ષિકી લોકોને ઉપકારક બને છે, વ્યસન^{૧૬} અને ઉદયમાં બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે તથા પ્રજ્ઞા, વાણી અને ક્રિયાનું નૈપુણ્ય આપે છે.

પ્રતીપ સર્વ વિદ્યાનો; ઉપાય સર્વ કર્મનો;

આશ્રય સર્વ ધર્મોનો; સદા આન્વીક્ષિકી ગણી.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદેશમાં આન્વીક્ષિકીસ્થાપનાનો બીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ એ ત્રણે વેદો ત્રયી કહેવાય છે. અર્થર્થવેદ અને ઇતિહાસવેદ^{૧૦} એ પણ વેદો છે. શીક્ષા,^{૧૮} દંડપ,^{૧૯} વ્યાકરણ, નિરુક્ત,^{૨૦}

૮. યોગનો અર્થ અહીં 'ન્યાય' કરવો જોઈએ. શબ્દકંઠપટ્ટમમાં યોગના પર્વાયમાં 'નૈયાયિક' આપેલ છે. હરિભદ્રસૂરિના પદ્ધર્શન-સમુચ્ચયમાં નૈયાયિકા વિષે લખતાં અયાદૌ નૈયાયિકાનાં યૌગાપરામિધાનાનાં લિંગાદિવ્યક્તિક્ષ્યતે । ત્યાં યૌગ નૈયાયિકત્વં બીજું નામ છે એમ કહેલ છે. તેમજ શ્રીગીતાગુણિના ન્યાયદર્શનના ૨૯ મા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયન ભાષ્યમાં સાંખ્ય અને યોગનાં અમુક દષ્ટાન્તો આપેલ છે ત્યાં યોગનો અર્થ નૈયાયિક થાય છે. માટે તેજ અર્થ અહીં પ્રહણ કરવો જોઈએ.

૯ આવાકના મતને લોકાયત્ત્વ કહે છે. લોકાયત્ત્વનો અર્થ લોકોમાં વિસ્તરેલો એવો થાય છે.

૧૦-૧૧. અર્થ એટલે સંપત્તિ અને અનર્થ એ તેથી ઉલટું.

૧૨-૧૩. નય એટલે રાજનીતિ અને તેથી ઉલટું તે અનય.

૧૪. અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર આ વાક્યનો અન્વય જૂદી રીતે કરે છે: "ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મ, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થ, દણ્ડનીતિમાં નીતિ અને અનીતિ તથા બલ અને અબલ આવે છે. આ વિદ્યાઓનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષિકી લોકોને ઉપકારક બને છે" વગેરે. આવો અર્થ કરવામાં વાક્યોનું સાદૃશ્ય વડે છે. વળી નવાનય દ્વારા પણ બલાબલ જૂદાં કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્મૃત્વંશના ૧૮ મા સર્ગના ૫૦ મા શ્લોકમાં મક્ષિનાથ પોતાની ટીકામાં ધર્માધર્મૈઃ પ્રવ્યામર્થાનર્થૈઃ વાર્તાયાં નવાનયૌ દણ્ડનીત્યાં એટલું જ અવતરણ આપે છે, એ પણ એમ બતાવે છે કે એ વાક્યોનો અન્વય એક સરખી રીતે લેવાનો છે. પ્રો. હરમાન યાકોબીએ પણ આજ અન્વય કરેલો છે. (જુઓ ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વેરી સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૨).

૧૫ શોધ.

૧૬ આશ્રત.

૧૭. પુરાણોનો ઇતિહાસમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૮. વાણીના ઉચ્ચારનો વિધિ. ૧૯. યાગક્રિયાનો ઉપદેશ.

૨૦. વેદના સંગૃહીત શબ્દોને નિષ્પટ્ટ કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર વ્યુત્પત્તિ સાથે યાસ્કાચાર્યે ટીકા લખી છે તેને નિરુક્ત કહે છે.

છન્દ,^{૨૧} અને જ્યોતિષ્ . એ અંગો છે.

આ ત્રયીધર્મ આર વહોં અને આશ્રમોના સ્વધર્મની સ્થાપના કરવાથી લોકોને ઉપકારક થાય છે.

બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા કરાવવા, દાન કરવું અને સ્વીકારવું.

ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, શસ્ત્રથી આજીવિકા કરવી અને ભૂતરક્ષણ કરવું.

વૈશ્યનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, ખેતી કરવી, પશુપાલન કરવું અને વેપાર કરવો.

શૂદ્રનો સ્વધર્મ, દ્વિજોની સેવા કરવી, વાતોનાં કમોં કરવાં અને કારી-ગર^{૨૨} તથા ભવાયાનાં કામો કરવાં.

ગૃહસ્થનો સ્વધર્મ, પોતાના ધંધાથી આજીવિકા ચલાવવી, પોતાના સરખા અને જૂઠા ઋષિ (ગોત્ર)વાળા સાથે લગ્નસંગંધ બાંધવો, ઋતુગામી રહેવું, દેવપિતૃ અતિથિ અને આકરોની બાબતમાં દ્રવ્યલ્પાગ કરવો અને બાકી રહે તેનો ઉપસોગ કરવો.

બ્રહ્મચારીનો સ્વધર્મ, વેદનો અભ્યાસ કરવો, અગ્નિકાર્ય અને સ્નાનક્રિયા કરવી, ભિક્ષાથી આજીવિકા કરવી, શુરુમાં પ્રાણાન્તિક^{૨૩} વૃત્તિ રાખવી અને શુરુ ન હોય તો શુરુપુત્રમાં અથવા શુરુભાઈમાં.

વાનપ્રસ્થનો સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ભૂમિ ઉપર સૂવું, જટા રાખવી, મુગચર્મ ધારણ કરવું, અગ્નિહોત્ર અને સ્નાન કરવું, દેવતા પિતૃ અને અતિથિની પૂજા કરવી અને વન્ય^{૨૪} આહાર કરવો.

૨૧. છન્દ એટલે છન્દોનું શાસ્ત્ર.

૨૨. યજ્ઞપાગાદિમાં કાલનિર્ણય માટે જ્યોતિષની જરૂર પડતી માટે તે પથ્ય વેદાંગ ગણાય છે.

૨૩. મૂળમાં કાઠ શબ્દ છે. સુતાર, વણકર, હાનમ, ધોબી, મોચી, અને શિલ્પીનાં કામોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૨૪. કામન્દક આ પ્રકરણમાં 'ચારણ' શબ્દ વાપરે છે. અને તેનો દીકાકાર તેનાં કામોમાં વૃત્ત ગીત વાદ્ય ગણાવે છે.

૨૫. "છવતાં સુધી" એવો અર્થ છે. આ જ શબ્દ કામન્દક આ સંબંધમાં વાપરે છે ત્યાં જન્મમંગલા દીકા તેનો અર્થ પ્રાણ પચાન્તોડયધિરસ્યાઃ । એવો કરે છે. ૨૬ શામ શાસ્ત્રી "છવ જતાં પશુ" એવો અર્થ કરે છે. તે આ જોતાં ખોટો કરે છે.

૨૬. વગાડ.

પરિવાજકનો સ્વધર્મ, ઇન્દ્રિયસંયમ, નિષ્કર્મપણું,^{૨૭} અંપરિગ્રહ,^{૨૮} સંગ-
ત્યાગ, શિક્ષા માગવી, અરણ્યમાં અનેક જગાએ રહેવું, બહાર અને અંદરની
શુદ્ધિ રાખવી, સર્વ તરફ અહિંસા લાવ, સત્ય (શૌચ),^{૨૯} અદ્રોહ, અક્રૂરતા
અને ક્ષમા.

સ્વધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે છે. તેનો અતિક્રમ થવાથી વર્ણસંકરને
લીધે લોકનો નાશ થાય છે.

માટે સ્વધર્મથી રાજા, લોકોને ચળવા ન દે;
સ્વધર્મ પાળતો હવે, આ લોક પરલોકમાં.
આર્થની રાખી મર્યાદા, વર્ણાશ્રમ તણી સ્થિતિ,
રક્ષેલો ત્રયીથી લોક રંજે, ગંજે નહિ કદા.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદેશમાં ત્રયીસ્થાપનાનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

ખેતી, પશુપાલન અને વેપારની વિધાને વાતાં કહે છે. તેનાથી ધાન્ય-
પશુ હિરણ્ય^{૩૦} કુપ્પ^{૩૧} અને વેઠ મળવાથી તે ઉપકારક થાય છે. તેના વડે
રાજા ખજાનો અને દણડના સાધનથી સ્વપક્ષ અને પરપક્ષને વશ કરે છે.

આન્વીક્ષકી, ત્રયી અને વાતાંના યોગ^{૩૨} અને ક્ષેમનું^{૩૩} સાધન દણડ છે.
તે સંબંધી નીતિને દણડનીતિ કહે છે, જે અલબ્ધનો લાભ કરી આપે છે,
લબ્ધનું રક્ષણ કરે છે, રક્ષેલને વધારી આપે છે અને વધેલાને તીર્થમાં^{૩૪} પહોં-
ચતું કરે છે.

તેના (દણડનીતિ) ઉપર લોકયાત્રાનો આધાર છે. માટે લોકયાત્રા કર-
વાની ઇચ્છા રાખનારે હમેશાં ઉગામેલે દણડે રહેવું.

દણડના જેવું લોકોને વશ કરવાનું બીજું સાધન નથી એમ આચાર્ય કહે છે.

કૌટિલ્ય તેની ના કહે છે. તીક્ષ્ણ દણડવાળાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે.
મૃદુ દણડવાળાનો પરાલભ થાય છે. યથાયોગ્ય દણડ કરનાર જ પૂજ્ય છે. સમ-

૨૭. યતુપાગાદિ ક્રિયા ન કરવી તે. એવો અર્થ જયમંગલા આપે છે.

૨૮. કાંઈ લેવું કે રાખવું નહિ તે.

૨૯. શુદ્ધિ. આ પાકાન્તર છે.

૩૦-૩૧. હિરણ્યનો સામાન્ય અર્થ સોનું થાય છે. કુપ્પનો અર્થ સોના રૂપા સિવા-
યની બધી ધાતુઓ થાય છે. હિરણ્યનો બીજો અર્થ રમત (રૂપું) પણ રાજદરનાવલી
આપે છે તે બેતાં એમ લાગે છે કે હિરણ્યકુપ્પમાં સર્વ ધાતુઓનો સમાવેશ થતો હશે;
આણ્ય કુપ્પમાં જંગલની ઉપજ પણ ગણાવે છે.

૩૨-૩૩. અલબ્ધ વસ્તુને મેળવવી તે યોગ. મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ.

૩૪. પાત્ર.

જીને અખત્યાર કરેલો દણ્ડ જ પ્રજાને ધર્મોર્થ કામમાં યોજે છે. કામ કોધથી કે અંજાનથી જોડી રીતે અખત્યાર કરેલો દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિત્રાજકોને પણ કોપાવે છે, તો ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી ? દણ્ડ ખીલકુલ અખત્યાર નહિ કરવાથી માત્સ્ય^{૩૫} ન્યાય પ્રવર્તે છે. દણ્ડધરના અભાવે ખળીઓ નખ-ખાને ગળી જાય છે, પણ તેના રક્ષણથી નખળો ટકી શકે છે.

આર વણીશ્રમી લોક, રાચે રક્ષેલ દણ્ડથી.

સ્વધર્મકર્મમાં રંગી, વર્તે છે નિજ માર્ગમાં.

વિનય સંગથી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદેશમાં વાર્તા સ્થાપના અને દણ્ડનીતિ સ્થાપનાનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

વિદ્યાસમુદેશ સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૨ જી: વૃદ્ધસંયોગ

માટે ત્રણ વિદ્યાનો આધાર દણ્ડ છે.

વિનય ઉપર આધાર રાખનાર દણ્ડ પ્રાણીઓનું ચોગક્ષેમ કરનારો નીવડે છે.

વિનય કૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા તો દ્રવ્યને કેળવી શકે, અદ્રવ્યને નહિ. સેવા, શ્રવણ,^{૩૬} ગ્રહણ,^{૩૭} ધારણ,^{૩૮} વિજ્ઞાન,^{૩૯} ઊહાપોહ,^{૪૦} અને તત્ત્વનું મનન કરનારી બુદ્ધિવાળાને વિદ્યા કેળવી શકે, ખીજાને નહિ.

દરેક વિદ્યાના વિનય^{૪૧} અને નિયમ,^{૪૨} તે તે વિદ્યાના પ્રમાણભૂત આચાર્ય પાસેથી શીખવા જોઈએ.

ચૂડાકર્મ^{૪૩} થયા પછી લિપિ અને સંખ્યા ગણતાર શીખે.

૩૫. 'માત્સ્ય ન્યાય' એટલે મોટું માણસું નાનાને ખાય તે રીત.

૩૬. શ્રુ પાસેથી સાંભળવું તે.

૩૭. સાંભળેલું સમજવું તે.

૩૮. યાદ રાખવું તે.

૩૯. વિવેક કરવાની બુદ્ધિ.

૪૦. ચર્ચા કરવી.

૪૧-૪૨. વિનય એટલે કેળવણી અને નિયમ એટલે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાના નિયમો.

Theory and practice.

૪૩. ચૂડા એટલે માયાના વાળ. બાળકના પહેલી વખત વાળ કતરાવવાના સંસ્કારને ચૂડાકર્મ કહે છે. તે દશ સંસ્કારમાંનો એક છે. આ સંસ્કાર પહેલે કે ત્રીજે વરસે કરવાનો છે, એમ મનુસ્મૃતિમાં વિધિ છે.

ઉપનયન^{૪૪} સંસ્કાર થયા પછી શિષ્ટ પુરુષો પાસેથી ત્ર્યંબી અને આન્વી-
ક્ષકી, અધ્યક્ષો^{૪૫} પાસેથી વાર્તા, અને દણ્ડનીતિના ઉપદેશકો અને પ્રયોજકો
પાસેથી દણ્ડનીતિ શીખે.

સોળમા વર્ષ સુધી પ્રજ્ઞચર્ય પાળવું. તે પછી ગોદાન^{૪૬} અને વિવાહ-
કર્મ કરવું.

વિનયની વૃદ્ધિ માટે અને હમેશાં વિદ્યાકુશળ વૃદ્ધોના સમાગમમાં રાખવો
કારણ કે વિનયનું મૂળ વૃદ્ધસંયોગ છે.

દિવસના પૂર્વભાગમાં હાથી અથ્થ રથ અને શાસ્ત્રની વિદ્યામાં વિનય
મેળવવો. પાછલા ભાગમાં ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. પુરાણ ઇતિવૃત્ત^{૪૭} આખ્યા-
યિકા^{૪૮} ઉદાહરણ ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર એ ઇતિહાસ કહેવાય છે.

૪૪. “ઉપનયન”નો યૌગિક અર્થ ‘(ગુરુ) પાસે લાઇ જવું’ એવો થાય છે. યજ્ઞોપ-
વીત સંસ્કારને ઉપનયનસંસ્કાર કહે છે.

૪૫. રાજ્ય તરફથી જુદાં જુદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવા નીમેલ અધ્યક્ષ.

૪૬. રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગના ૩૩મા શ્લોક નીચેની ટીકામાં મલ્લિનાથ ગોદાન
શબ્દનો અર્થ આપતાં દેશવતું પ્રમાણ આપી લખે છે ગાઘો લોમાનિ કેશા દીયન્તે
સ્વણ્ડયન્તેઽસ્મિન્નિતિ વ્યુત્પત્ત્યા ગોદાનં નામ દ્રાક્ષણાદીનાં પોઢશાદિપુ ધર્વેષુ
કર્તવ્યં કેશાન્તાલ્લયં કર્મોચ્યતે । આ કર્મમાં ગો એટલે વાળ કપાય છે એવી વ્યુત્પત્તિના
આધારે બ્રાહ્મણ વગેરેના વાળ સોળમે વર્ષે કપાય છે તે કર્મને ગોદાન કહે છે. અને મનુ-
સ્મૃતિના ૨ ના અધ્યાયનો ૬૫ મો શ્લોક પ્રમાણમાં આપે છે. ત્યાં બ્રાહ્મણનો સોળમે,
ક્ષત્રિયનો બીસમે અને વૈશ્યનો ચોવીસમે વર્ષે કેશાન્તવિધિ કહેલો છે. પણ વાસ્ત્મીકિ
રામાયણના બાલકાણ્ડના ૭ મા સર્ગમાં રામના વિવાહ પહેલાં દશરથે ગોદાનકર્મ કર્યું
એવું વર્ણન છે અને તેમાં દરેક પુત્રને ઉદ્દેશીને શતસહસ્ર ગાયેતું દાન કર્યું એવું વર્ણન
છે. એટલે કે લાં ગોનો અર્થ માથાના વાળ નહિ પણ ગાય જ કરેલ છે. તે ઉપરની તિલક-
ટીકામાં લખેલ છે કે સંગાવર્તન પહેલાં આ કર્મ કરવાનું છે અને તેનો વિધિ આશ્વલાયન
હારિકામાંથી નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

“ગોદાનં ચૌલયત્ કાર્યં પોઢશોઽઘ્દે તદુચ્યતે ।

અક્લોપયેશનં નાસ્તિ ઝમશ્રૂણાં મુણ્ડનં મયેત્ ॥

સ્નાત્વા ચ ધાગ્યતસ્તિષ્ઠપ્રદઃશોષં નયેદ્યથ ।

આદિત્યેઽસ્તમિતે ઘાત્તં વિસૃજેતાન્તિકે ગુરોઃ ॥

અહં ઘરં દદામીતિ દયાદ્વોમિથુનં તતઃ ॥ ”

આગળ વિવાહ સંબંધી લખતાં કૌટિલ્ય આર્ષે વિવાહમાં ગોમિથુન આપવાનું લખે
છે એટલે ગોદાનનો અહીં આપેલો અર્થ જ સેવો યોગ્ય છે.

૪૭. ખરી બનેલ હકીકત.

૪૮. વાર્તા.

દિવસરાતના બાકી રહેલ ભાગમાં પૂર્વે નહિ સમજેલ સમજવું અને સમજેલાનો પરિચય કરવો અને નહિ સમજાયું હોય તેનું ફરી ફરીને શ્રવણ કરવું.

શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજ્ઞાથી યોગ^{૪૯} અને યોગથી આત્મવત્તા^{૫૦} આવે છે અને એ જ વિદ્યાનું સામર્થ્ય છે.

વિદ્યાથી વિનયી રાજા, પ્રજાના વિનયે રત,

અનન્ય ભોગવે પૃથ્વી, સર્વના હિતમાં રત.

વિનય સંગ્રંથી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વૃદ્ધસંયોગનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૩ ભૂં: ઇન્દ્રિયજય

વિદ્યાવિનયનો હેતુ^{૫૧} ઇન્દ્રિયજય કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષના ત્યાગથી કરવાનો છે. કર્ણ, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ગ્રાણીની ઇન્દ્રિયોને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધના વિષયોમાં અબ્રાન્ત જ્ઞાન થવું તેને અથવા શાસ્ત્રના અનુસરણને ઇન્દ્રિયજય^{૫૨} કહે છે.

૪૯. એકાગ્રચિત્ત રાખવું તે.

૫૦. પોતાના ઉપર સંયમ-કાણુ.

૫૧. ભૂળમાં વિદ્યાવિનયહેતુરિન્દ્રિયજય: કામ.....ત્યાગાત્ કાર્ય: એમ વાક્ય છે. ૨૧. શામશાસ્ત્રી વિદ્યાવિનયહેતુ: ને પશ્ચીતત્પુરુષ સમાસ ગણીને “વિદ્યા અને વિનયનો આધાર ઇન્દ્રિયજય ઉપર છે.” એમ અર્થ કરે છે. આ અર્થ ખરો નથી લાગતો. છેવટે આપેલ ચાણક્યસૂત્રમાં પાંચમું સૂત્ર ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં ચિનય: એમ છે. તેનો અર્થ “ઇન્દ્રિયજયનો આધાર વિનય ઉપર છે” એવો છે, એટલે કે વિનયનું ફલ-વિનયનું પ્રયોજન ઇન્દ્રિયજય છે. એવો જ અર્થ આ જગાએ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાવિનયહેતુ: એ સમાસ અને બહુવ્રીહિ ગણીને અહીં અર્થ કરેલો છે. આગલા વૃદ્ધસંયોગના પ્રકરણમાં પણ વિષયની પ્રસ્તાવનાનાં વાક્યો ભેતાં આ અર્થ જ ખરો લાગે છે. તસ્માદ્વદ્મૂલાસ્તિત્રો વિદ્યા:। વિનયમૂલો દણ્ઢ: પ્રાણભૂતાં યોગક્ષેમાવહ:। અહીં દણ્ઢમૂલા: અને ચિનયમૂલ: એ બંને સમાસો બહુવ્રીહિ છે.

૫૨. જય શબ્દ સંસ્કૃત જિ ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે. આ ધાતુ અકર્મક હોય ત્યારે ‘ઉત્કર્ષ’ થવો’ એવો તેનો અર્થ થાય છે. આપણે એકબીજાને મળતાં ‘જય જય’ કહીએ છીએ ત્યાં ઉત્કર્ષનો અર્થ છે. સકર્મક હોય ત્યારે બીજાનો પરાજય કરવો એવો અર્થ થાય છે. તેથી જય શબ્દના પણ ઉત્કર્ષ અને બીજાનો પરાજય કરવો એવા બંને અર્થ થાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિયજય શબ્દના પણ અહીં બંને અર્થો કરેલ છે. પ્રથમ અર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયો એવી ઉત્કર્ષવાદી થાય કે પોતાના વિષયોનું તેમને બાન્તિ વિનાનું જ્ઞાન થાય. એ અર્થ ફરીને બીજાને અર્થ શાસ્ત્રાનુષ્ઠાન એવો કરે છે અને પછી એ બીજા અર્થને જ પોતે દાખલા દલિલથી મન્યુત કરે છે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હ.]

પાપ ૧૯૭૮.

[અંક ૨ જો.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ.

[મુનિ જિનવિજય-આચાર્ય.]

પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ છે. એક શિક્ષણવિષયક અને બીજો સંશોધનવિષયક. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા અને કરાવતા જે વિદ્યાર્થી અભ્યાસરસિકોને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન આદિનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવો હોય તેમના માટે તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોને મંદિરમાં નિયોજીતેવા અભ્યાસરસિકો માટે તે તે પ્રદારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી આપવી એ શિક્ષણ-વિષયક વિભાગનું મુખ્ય કાર્ય છે. સંશોધનવિષયક વિભાગના ઉદ્દેશ્યના જે પેટાવિભાગો છે. તેમાં એક તો હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપોનું માનુષ્યાપામાં અવતારણ અને આલેખન કરી સર્વ સાધારણને ધરમેડે તેનો પરિચય કરાવવો અને તેમ કરી માનુષ્યાપાના વિચારભંડારને સમૃદ્ધ બનાવવો, એ છે; અને બીજો, આપણા દેશના પ્રાચીન પંડિતોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-પાલી, માગધી, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી આદિ ભાષાઓમાં જે અપૂર્વ અને અનુપમ ગ્રંથરચના કરી છે, તેમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ અને અલભ્ય-દુર્લભ જેવા ગ્રંથરચનાને અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધિત-વિવેચિત કરી પ્રકટ કરવા, એ છે.

મંદિરની આ પ્રદારની યોજાવી પ્રવૃત્તિ અનુસારે હાલમાં કેટલીક વ્યવસ્થિત યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ આદિ દર્શનોનો વિશિષ્ટ અને ઉડો અભ્યાસ કરાવવા માટે, કાશી અને મિથિલા જેવાં સંસ્કૃત વિદ્યાના કેન્દ્રશ્રુત શાસ્ત્રીય સ્થાનોમાં લાંબા સમય સુધી નિવાસ કરી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ પંડિત્ય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રગાથક્ષુ પંડિત શ્રી મુખલાલજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. તેમજ ઔદ્ધર્મ અને પાલીસાહિત્યના અભ્યાસ માટે, પ્રખ્યાત પંડિત શ્રી ધર્માનંદ દોસંજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. પંડિત દોસંજી ઔદ્ધર્મના આસ્તિક અનુયાયી અને પાલીભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન છે. મુખ્યત્વે રાજકીય વિદ્યાપીઠમાં પાલીભાષાનો પ્રવેશ કરાવનાર અને તેમ કરી આપણા ધલાકમાં એ ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર એજ પંડિત છે. પૂનાની પ્રસિદ્ધ કર્ચુસન કોલેજમાં કેટલાક સમય સુધી પાલીભાષાનું અધ્યાપન કરાવી જેલ્લા પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાની હાર્વર્ડ મુનિવર્સિટીમાં કેટલાક પાલી ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય એ કરતા ઉતા. ગયા અક્ટોબર માસમાં એ હિંદુસ્તાનમાં આયા

અને પોતે મેળવેલા દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાનનો વારસો જન્યુત ગુજરાતના જિજ્ઞાસુઓને આપવા માટે પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં જોડાયા છે. પુરાતત્ત્વ મંદિર અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પાલો પોઠાવલો, મજ્જિમનિકાય, અભિધમ્મત્યસંગ્ગહ, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા ગ્રંથોના ચાલુ શિક્ષણ ઉપરાંત મંદિરની ગ્રંથમાળા માટે અભિધમ્મત્યસંગ્ગહ, ધમ્મસંગ્ગહનો, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા પાલીભાષાના શિરોમણિગ્રંથોનું સંશોધન અને મુદ્રણકાર્ય એમણે આરંભ્યું છે.

૫. શ્રી સુખલાલજી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હોષ્ટ જૈનધર્મ અને જૈન શાસ્ત્રોના ધણા સમર્થ જ્ઞાતા છે. એમણે આજસુધીમાં અનેક જૈન મુનિઓને ન્યાય, વ્યાકરણાદિ તેમજ જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે તથા જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનવિષયક પ્રૌઢ પુસ્તકો લખ્યાં છે. ન્યાયભાષ્ય, યોગદર્શન અને પ્રવચનસાર જેવા દાર્શનિક ગ્રંથોનું અધ્યાપન કાર્ય કરવા ઉપરાંત ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે સમ્મતિતર્ક નામે એક અતિ મહાન અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યુપયોગી સાધનરૂત જૈનન્યાય ગ્રંથના સંશોધનનું કાર્ય એમણે હાથમાં લીધું છે.

મંદિરની પ્રબંધસમિતિના એક સભ્ય શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક મંદિર માટે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય સતત આગળ ચલાવે જાય છે.

વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનમાં ઉપયોગી થાય તેવું મેકડોનલડનું વૈદિક ઇન્ડેક્સ, ઉપનિષદોના અધ્યયન માટે ઉપનિષદ્વાક્યકોશ, ન્યાયશાસ્ત્રોની પરિભાષા માટે મહુર્મ શાસ્ત્રી ઝળકીકરનો વ્યાયકોશ, મહાભારતના અભ્યાસમાટે મહાભારતઇન્ડેક્સ, તથા પાલી સાહિત્યના અવલોકન માટે આઇડર્સની 'પાલી ઇન્ડેક્શનરી' અને સુલરનું ઇન્ડેક્સ ઓફ પાલી પ્રોપરનેમ્સ' આદિ જેવા ગ્રંથો તૈયાર થયા છે તેવો પ્રાકૃતભાષાના અને જૈન આગમોના અધ્યયન માટે એકે નાનો મોટો ગ્રંથ ઉપરિચિત નથી અને તેથી જૈન આગમોના મર્મમાં છુપાઇ રહેલી ભાદતવર્ષની સંસ્કૃતિની અનેક અગ્રાત બાબતોનું આકલન કરવું સંશોધકો માટે અગત્ય થઈ રહેલું છે. એટલા માટે, પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અતિ આગત્યક દેખાતા આ એક વિશિષ્ટ કાર્યના અભાવને કંઈક અંશે દૂર કરવા જૈન આગમોના વિશેષ સંગ્રહની સંકલના કરવાનું કાર્ય પોતાના સહચારિઓની સહાયતાથી આ પંક્તિવેબકે આરંભ્યું છે.

*

*

*

*

*

મંદિરે દરેલા મનોરથોમાં એક સૌથી પહેલાં-આગળ દોડી આવતો મનોરથ તે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધનસંપત્તિને એકત્ર કરવા રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિની જામે-ઉધાર બતાવનારી વહિઓમાં મુખ્ય કરીને બેજ આપણી નજીમાં છે: (૧) ફોર્બસ સાહેબની રાસમાળા અને (૨) મુંબઈ ગેઝેટિયરનું પ્રથમ પુસ્તક. ઐતિહાસિક પંડિતો ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિનું પરિભાણ એ બે વહિઓમાં નેટલું નોંધાએલું છે તેટલુંજ જાણે છે અને માને છે. પરંતુ અમારી કલ્પનામાં એ સંપત્તિનું પરિભાણ એ વહિઓમાં જણાવ્યા કરતાં ઘણું વધારે હોવું જોઈએ એમ આશય દે છે. અણુશોધકો અનેક જૂનાં ખડેરોમાં, અણુબાળેલા અનેક શિલાલેખોમાં, અણુજોડેલા અનેક હાથે ગ્રંથોમાં, અણુચાળેલા અનેક ગ્રંથપત્રોમાં, અણુખોદેલા અનેક ધ્વંસાવશેષોમાં અને અણુસાંભળેલા અનેક જનપ્રવાદોમાં એ સાધન-સંપત્તિના

અનેક અંશો હજી દટાએલી, ફટાએલી, ધુપાએલી, બગડી ગએલી, સડીગએલી આદિ વિવિધ દશાઓમાં ઘણા મોટા પરિમાણમાં હસ્તિ ધરાવે તેમ લાગે છે. એ બધી સંપત્તિની નોંધ અને તેનો સરવાળો એક જ ચોપડીમાં નોંધાઈ અને જામે-ઉધાર થઈ રહે તેવી સંકલના કરવાનો આ મંદિરનો એક મોટો મનોરથ છે, પરંતુ એ કાર્ય માટે જોઈતી વિશાલ એવી બૌદ્ધિક અને આર્થિક સંપત્તિની સમગ્રતા ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય વિશેષભાવે ન ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે, તે પણ્ય યથાશક્તિ અને યથાસાધન આ દિશામાં પંચ દાંધન પ્રયત્ન મંદિરના પૂજારિઓનો અસારથીજ ચાલુ છે, અને દરેક પૂજારી પોતા પોતાનાં મુખ્ય કાર્યોમાં ગૌણરૂપે આ કાર્યની દૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે ફેરવતો રહે છે. આના પરિણામ સ્વરૂપે જ દાંધ વસ્તુદર્શન સમયે સમયે થતાં રહેશે તે યથાઅવસરે આ પત્ર દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાતાં રહેશે.

વજ્ર અથવા લિચ્છવી રાજ્યો.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

છુદ્ધના જન્મ પહેલાં અથવા જન્મ પછી થોડા વખત સુધી મધ્યદેશમાં નાનાં મોટાં સોળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં એવો ઉલ્લેખ અંશુતરનિકાયમાં બે ત્રણ ઠેકાણે મળી આવે છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોની માહિતી ગ્રે. હિસ ડેવિડ્ઝે પોતાના *Buddhist India* નામના ગ્રંથમાં (ch. I & II) અને 'Cambridge History of India' ના 'The Early History of the Buddhists' નામના સાતમા પ્રકરણમાં આપેલી છે. પણ આ બન્ને ઠેકાણે વજ્ર અથવા લિચ્છવી એ બન્ને વિષે માહિતી બહુજ ઓછી છે. પાલીસાહિત્યમાં વજ્ર વિષે ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે કરેલો છે. તેમાંથી ચાર ઉતારા હું આ લેખમાં આપું છું. આ ઉતારા ઉપરથી વજ્રજીની જ નહિ પણ તે જમાનામાં વજ્ર જેવાંજ ને ખીજાં કેટલાંક મહાજનસત્તાક રાજ્યો હતાં તેમના રાજ્યતંત્ર વિષે પણ માહિતી વાચકોને મળશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહીં ગણાય.

આમાંનો પહેલો ઉતારો મજ્ઞિમનિકાયના મહાસીલનાદસુત્તની અટ્ટકથામાંનો છે. અટ્ટકથાના લેખકે વજ્રજીનો સંબંધ કાશીરાજ સાથે જોડવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિષ્ફળ નિવડે છે. પણ અટ્ટકથામાંની આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન તો ચોક્કસ કાઢી શકાય કે દોરો પાળવાનો ધંધો કરનારા આર્યલોકોમાંથી કેટલાક લોકોએ પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વસાહત કરી અને હળવે હળવે એક મોટું બળવાન રાષ્ટ્ર સ્થાપન કર્યું. વજ્રજીની અટ્ટકથાકારે કરેલી વ્યુત્પત્તિ જૂની ટીકાની પદ્ધતિને અનુસરીને

૧. શ્રીયુત વિમલચરણ લો (એમ. એ. જી. એલ.) એ 'Kshatriya Clans in Buddhist India' નામનો એક ગ્રંથ હમણાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમ 'Modern Review' ના નવેમ્બરના અંક ઉપરથી જણાય છે તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં મેં આપેલા ઉતારામાંના કોઇનો ઉપયોગ કર્યો છે કે કેમ તે મારા અણવામાં આપું નથી કારણ કે તે ગ્રંથ મારા જોવામાં હજી સુધી આવ્યો નથી.

एवं निच्छवी अहेसु । अपरे आहु सिञ्चेत्वा टपिता विय नेसं अञ्जमञ्जं लीना छवि अहोसि । एवं ते निच्छविताय वा लीनच्छविताय वा लिच्छवी ति पञ्चार्यिसु ।

तापसो दारके पोसेन्तो उस्सूरे गामं पिण्डाय पविसति, अतिदिवा पटिक-
मति । तस्स तं व्यापारं बत्वा गोपालका आहंसु—भन्ते, पञ्चाजितानं दारकपोसनं
पलिवोधो अम्हाकं दारके देथ मयं पोसेस्साम, तुम्हे अत्तनो कम्मं करोथा ति ।
तापसो, साधू ति पटिसुणि । गोपालका दुतियदिवसे मगं समं कत्वा पुष्के-
हि ओकिरित्वा धजपटाका उस्सापेत्वा तुरियेहि वज्जमानेहि अस्समं आगता ।
तापसो, महापुञ्जा दारका, ने अप्पमादेन वड्ढेथ, वड्ढेत्वा च अञ्जमञ्जं आवाहं
करोथ, पञ्चगोरसेन राजानं तोसेत्वा भूमिभागं गहेत्वा नगरं मापेथ, तत्थ कुमारं
आभिसिञ्चथा ति वत्वा दारके अदासि । ते साधू ति पटिसुणित्वा दारके
नेत्वा पोसेसु ।

दारका बुद्धिमन्वाय कीळन्ता विवादद्वानेसु अञ्जे गोपालदारके हत्थेन पि
देन पि पहरन्ति । ते रोदन्ति । किस्स रोदथा ति च मातापितूहि बुत्ता इमे
निम्मातापितिका तापसपोसिता अम्हे अतीव पहरन्ती ति वदन्ति । ततो नेसं
मातापितरो, इमे दारका अञ्जे दारके विनासेन्ति दुक्खापेन्ति, न इमे संगहेत-
व्वा वज्जेतव्वा इमे ति आहंसु । ततो पभुति किर सो पदेसो वज्जी ति बुच्चति
योजनसतपरिमाणेन ।

अथ तं पदेसं गोपालका राजनं तोसेत्वा अगगहेसु । तत्थ च नगरं मापेत्वा
सोळसवस्सुदेसिकं कुमारं आभिसिञ्चित्वा राजानं अकंसु । ताय चस्स दारिकाय
सद्धि वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु—न बाहिरतो दारिका आनेतव्वा, इतो दारिका
न कस्सचि दातव्वा ति । तेसं पठमसंवासेन द्वे दारका जाता, धीता च पुत्तो
च । एवं सोळसवत्तुं द्वे द्वे जाता । ततो तेसं दारकानं यथाकमं वड्ढेत्तानं आरा-
मुत्थाननिवासद्वानपरिवारसंपत्तिं गहेतुं अप्पहोन्तं नगरं तिवत्तुं गावुत्तन्तरेन गावु-
त्तन्तरेन परिकल्पिसु । तस्स पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसाली त्वेव नामं जातं ।

मज्झिमनिकायवृत्तथा ।

महासीहनादसुत्तनगना ॥

વજ્ર રાજ્યો.

૧

[તેમની ઉત્પત્તિ.]

વારાણસીરાજની પટરાણીને પેટે ગર્ભ રહ્યો. રાણીએ રાજને ખબર આપી. રાજ્યે તેની સર્વ ધ્યાનમાં પૂરી કરી અને ગર્ભનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ગર્ભ પરિપક્વ થયો એટલે રાણીએ સ્તિકાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પુણ્યશાળી સ્ત્રીઓને પ્રભાતે પ્રસવ થાય છે, આ રાણી પણ તેમાંની એક હતી; તેથી તેણે પરાડીએ અળતાના ઢગલા જેવા-અસુદના ફૂલ જેવા માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો. રાણીએ વિચાર કર્યો, 'ખીજ રાણીઓ સુવર્ણચિંચ જેવા પુત્રોને જન્મ આપે છે અને પટરાણીએ તો માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો એમ જણાશે ત્યારે રાજ આગળ મ્હારી શ્વેતી થશે.' અપકીર્તિના ભયથી તેણે માંસના ગોળાને એક વાસણમાં મૂક્યો, વાસણને ઢાંકી દીધું અને ઉપર રાજમુદ્રિકાની છાપ મારી તેને ગંગાના પ્રવાહમાં નખાવી દીધું. માણસે તેનો ત્યાગ કર્યો કે તરતજ દેવતાએ એના પર પોતાની ચોટ્ટી મૂકી; અને એક સુવર્ણપટ પર ઉત્તમ હિંગોલકથી 'આ વારણસીરાજની પટરાણીની પ્રજા છે' એ શબ્દો લખી સુવર્ણપટને પાત્ર સાથે બાંધી દીધો. પછી તે વાસણ મોઝાં એથી આમતેમ ન અથડાતાં ગંગાના સ્રોતમાં વહેવા લાગ્યું.

તે વખતે એક તાપસ ગોવાળીઆઓનો આશ્રમ લઇને ગંગાને તટે રહેતો હતો. તે મજસકે વહેલો ગંગામાં ઉતરેલો ત્યાં તેણે વાસણ આવતું જોયું અને એનો કોઇ માલીક નથી એમ જાણીને લઈ લીધું. વાસણ પર અક્ષર વાળું પાટીકું અને રાજમુદ્રાની છાપ જોઇને તે ઉધાડ્યું અને છોડીને જુઓ છે તો અંદર માંસનો ગોળો જોયો. એ જોઇને તેને વિચાર થયો કે- 'આ છે તો સ્ત્રીનો ગર્ભ, છતાં એમાંથી હર્ગન્ધ નીકળતી નથી કે એ કોહી ગયો નથી' એ જોઇને તેણે વાસણને આશ્રમમાં આપ્યું અને સ્વચ્છ જગ્યામાં રાખ્યું; પછી અર્ધે મહિને એકમાંથી માંસના બે ગોળા થયા. તે જોઇને તાપસે તેને વધારે સંભાળથી રાખ્યું. ત્યારપછી વળી અર્ધો મહિનો ગયો એટલે દરેક ગોળાને હાથ, પગ અને માથા માટે તે તે જગ્યાએ પાંચ પાંચ ફેરફાર ઉઠી નીકળ્યા. ફરી વળી અર્ધે મહિને એક માંસના ગોળાનો સુવર્ણચિંચ સમો બાળક બની ગયો અને ખીજ ગોળાની બાલિકા બની ગઇ. તાપસને તેમના પર પુત્રસ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. તેના અંશુકામાંથી દૂધ નીકળવા લાગ્યું. ત્યારથી તેને દૂધ અને ભાત મળવા લાગ્યાં. તાપસ પોતે ભાત ખાતો અને દૂધ બાળકોને પાતો. બાળકોનાં પેટમાં જે જે જતું તે બધું મણિપાત્રમાં મૂક્યું હોય એમ પેટમાં દેખાતું. એવાં તેઓ પારદર્શક (નિઝ્ઝવિ) હતાં. કેટલાક કહે છે કે તેમને એકબીજાની જોડે સીવી કીધાં હોય એમ તેમનાં શરીર એકબેકને ચોંટી ગએલાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમનું-નિઝ્ઝવિનું અથવા લીનઝ્ઝવિનું લિઝ્ઝવિ એવું નામ પડ્યું.

તાપસને બાળક ઉછેરવાનાં હતાં તેથી તે સવારે મોડો ગામમાં જિ... 'હ... અને સાંજે દિવસ વટી ગયે પાછો ફરતો. એનો એ પ્રમાણેનો વ્યાપાર, 'મહાવને અનુ- તેને દેખ્યું, 'અદન્ત, તમને પ્રતિજ્ઞાને બાળક ઉછેરવાં એ ત્રાસરૂપ

આપો; એમ એમને ઉછેરીશું. તમે તમારૂં પોતાનું કામ કરો.” તાપસે કહ્યું, “હીઠ.” ગોવાળો બીજા દિવસે રસો સમો કરીને, ફૂલો પાથરીને, ધનપતાકા ચડાવીને વાજાં વગાડતા વગાડતા આશ્રમમાં આવ્યા. “આ બાળકો મહા પુણ્યવાન છે, એમને પ્રમાદ રાખ્યા વિના ઉછેરીને મ્હોટાં કરજો, મ્હોટાં થાય એટલે એમને એક બીજાની સાથે પરણાવજો, દુધના બનાવેલા પાંચ પદાર્થોથી રાજાને સંતોષીને જમીન લેજો, એ જમીન પર નગર વસાવજો અને તેમાં આ કુમારનો અભિષેક કરજો.” આટલું કહીને તાપસે બાળકો ગોવાળોને સોંપ્યાં. ગોવાળોએ “સારૂં” કહીને વચન આપ્યું અને બાળકોને લઇ જઇને ઉછેર્યો.

બાળકો મ્હોટાં થયાં અને રમવા લાગ્યાં. રમતાં રમતાં ઝઘડા થાય ત્યારે તેઓ બીજાં ગોવાળનાં બાળકોને હાથથી તેમજ પગથી માર મારતાં. એ બાળકો રોવા લાગતાં. કેમ રૂવે છે એમ માખાપ પૂછે ત્યારે તેઓ કહેતાં કે “આ માખાપ વિનાનાં, તાપસે ઉછેરેલાં છોકરાં એમને મારે છે.” ગોવાળો કહેવા લાગ્યા, “આ છોકરાં બીજાં છોકરાંને બગાડશે અને પગવશે. માટે આપણે એને સંઘરવાં ન જોઇએ; એમને કાઢી ચૂકવાં જોઇએ. (વર્જિત કરવાં જોઇએ). તે વખતથી આસપાસનો સો યોજનનો પ્રદેશ વનજી નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

પછી ગોવાળોએ રાજાને સન્તુષ્ટ કરીને એ પ્રદેશ લીધો. ત્યાં નગર વસાવીને સોળ વર્ષના કુમારનો અભિષેક કરીને તેને રાજા બનાવ્યો. પેલી છોકરીની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું અને એવો નિયમ કર્યો કે આ પ્રદેશમાં બહારથી છોકરી લાવવી નહિ તેમજ અહીંથી છોકરી કોઇને દેવી નહિ. એમના પ્રથમ રાંઘથી બે બાળક - અવતર્યો-પુત્રી અને પુત્ર. એ પ્રભાણે સોળવાર બે બે બાળકનો જન્મ થયો. પછી છોકરાં જેમ જેમ ક્રમશઃ વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનાં આરામ, ઉદ્યાન, નિવાસસ્થાન અને પરિજનના સમૂહનો સમાસ નગરમાં ન થઇ શક્યો, તેથી તેના ઘેરાવામાં ત્રણ વાર ગાડુ ગાડુનો વધારો કર્યો. આમ તેને ફરી ફરીને વિદ્યાલ કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ વેસાલી પડ્યું.

૨

[તેસં અપ્પમાદવિહારિતા]

“કલિંગરૂપધાના ભિક્ષવે एतरहि लिच्छवी विहरन्ति अप्पमत्ता आतापिनो उपासन्नास्मि ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो न लभति ओतारं न लभति आरम्भणं ॥ भविस्सन्ति भिक्षवे अनागतमद्धानं लिच्छवी सुसुमाला मुदुतलुणहत्थपादा ॥ ते मुदुकासु सेट्ठपासु तुलविम्बोहनासु याव सुरियुग्गमना सेट्ठं कप्पेस्सन्ति ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो लच्छति ओतारं लच्छति आरम्भणं ॥

ઓપમ્મસંયુત્ત વ૦ ૧, સુ૦ ૫

“પાતો વ વુઢાય સિપ્પસાલં ગચ્છન્તિ । તત્થ સિપ્પં ડમ્મહ-
યોગં કત્વા મુસં ધોવિત્વા યાગુપાનાય ગચ્છન્તિ । યાગું

પિવિત્વા પુન સિષ્પસાલં ગન્ત્વા સિષ્પં ગણિત્વા સજ્ઞાયં કરોન્તા પાતરાસાય ગચ્છન્તિ । કતપાતરાસા, મા નો પમાદેન ચિરં નિદ્વોકમનં, અહોસી તિ સ્વદિર-
ઘટિકાસુ સીસે ચ પાદે ચ ઉપદહિત્વા યોકં નિપજિત્વા પુન સિષ્પસાલં ગન્ત્વા
સિષ્પં ગહેત્વા સજ્ઞાયન્તિ । સાર્યં સજ્ઞાયં કરોન્તા ચ ગેદં ગન્ત્વા શ્રુત્તસાયમાસા
પઠમયામં સજ્ઞાયં કત્વા સયનકાલે તથેવ કલિંગરં ઉપધાનં કત્વા સયન્તિ ।
एवं ते अवखणवेधिनो बालवेधिनो च अहेसुं ॥

૨

[તેઓની સાવધાનતા.]

હે ભિક્ષુઓ! અત્યારે લિચ્છવીઓ લાઠડાનું ઝોશીકું કરે છે અને પ્રમાદરહિત અને
વીર્યવાન થઇને ક્વાપત શીખે છે તેથી ભગધનો રાજા વૈદેહિપુત્ર અજાતશત્રુ તેમનું મર્મ
ભણીને તેમના પર ચઢાઈ કરી શકતો નથી. હે ભિક્ષુઓ! ભવિષ્યમાં લિચ્છવીઓ
સુકુમાર થઇ જશે અને એમના હાથપગ સુંવાળા અને કોમળ બની જશે. તેઓ સુંવાળી
પથારી પર રૂનાં ઝોશીકાં લઇને સૂર્યોદય સૂધી ઉઠ્યા કરશે. ત્યારે ભગધરાજ અજાતશત્રુ
તેમનો મર્મ ઢળી તેમના પર ચઢાઈ કરી શકશે.

अपम्मसंयुक्त य० १ सु० ५.

અટ્ટકથા—

તે કાળે તેઓ પરાકીએ ઉડીને શિષ્યશાળામાં* જતા. ત્યાં શિષ્યના સિદ્ધાન્ત અને
પ્રયોગ બંને શીખી લઇ પછી મ્હોડું ધોઇને કાંઠ ખીવા જતા. કાંઠ ખીને ફરી શિષ્યશા-
ળામાં જતા, શિષ્ય શીખતા અને સ્વાધ્યાય કરતા કરતા સવારનો નાસ્તો કરવાને જતા.
નાસ્તો કર્યા પછી પ્રમાદને લીધે લાંબો વખત ઉઘી ન જવાય એની સંભાળ રાખીને
ખેરના દટ્ટા પર માથું અને પગ મૂકી થોડો વખત સૂઈ જતા અને ફરી પાછા શિષ્ય-
શાળામાં જઇ, શિષ્ય શીખી સ્વાધ્યાય કરતા. સાંજે સ્વાધ્યાય કરતા કરતા ઘેર જતા
અને સાંજનું વાળુ કરી રાતના પહેલા પહોરે સ્વાધ્યાય કરીને સૂતી વખતે તે જ પ્રમાણે
લાઠડાનું ઝોશીકું કરીને સૂઈ જતા. એવી રીતે તેઓ કાશ્યપાચર્યાં વેદ કરતારા (અકાશ-
વેધી) અને વાળને પશુ વીંધી નાખવાની શક્તિવાળા (વાલવેધી) થયા.

૩.

[તેસં ભગવતિ પસાદો.]

एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ॥ अथ खो
भगवा पुञ्चण्डसमयं निवासेत्वा पञ्चवीरमादाय वेसालिं पिण्डाय पाविसि ॥
वेसालियं पिण्डाय चरित्वा पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिकन्तो महावनं अज्ज्ञोगाहेत्वा
अञ्जतरस्मिं स्वस्वमूले दिवाविहारं निसीदि ॥ तेन खो पन समयेन सम्बहुला
लिच्छविकुमारका सज्जानि धनूनि आदाय कुक्कुरसङ्घपरिवृता महावने अनु-

* શિષ્ય=શુદ્ધકર્મા.

चङ्क्रममाना अनुविचरमाना अदसंसु भगवन्तं अञ्जतरस्मिं स्वस्वमूले निसिञ्चं
दिस्वा सज्जानि धनूनि निविस्वपित्वा कुक्कुरसङ्घं एकमन्तं उर्योजेत्वा येन
भगवा तेनुपसङ्क्रमिंसु । उपसङ्क्रमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ति ॥

तेन खो पन समयेन महानामो लिच्छवि महावने जङ्गविहारं अनुचङ्क्रम-
मानो अनुविचरमानो अदस ते लिच्छविकुमारके तुण्हीभूते तुण्हीभूते पञ्जलिके
भगवन्तं पयिरुपासन्ते । दिस्वा येन भगवा तेनुपसङ्क्रमि । उपसङ्क्रमित्वा भग-
वन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिञ्चो खो माहानामो
लिच्छवि उदानं उदानेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ॥

किं पन त्वं महानाम एवं वदेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ?

इमे भन्ते लिच्छविकुमारका चण्डा फरसा अपजंहा । यानि पि तानि कुलेसु
पहिणकानि, पहीयन्ति, उच्छ ति वा, वदरा ति वा, पूवा ति वा, मोदका ति वा,
सक्खलका ति वा, तानि विलुम्पित्वा विलुम्पित्वा खादन्ति । कुलिस्थीनं पि
पिच्छालियं खिपन्ति । ते दानिमे तुण्हीभूता तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ती ति ॥

यस्स कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा रज्जो
खत्तिपस्स मुद्धाभिसित्तस्स, यदि वा रट्टिकस्स पेट्थनिकस्स, यदि वा सेनाय
सेनापतिकस्स, यदि वा गामगामिकस्स, यदि वा पूगगामणिकस्स, ये वा पन
कुलेसु पञ्चेकाधिपञ्चं कारन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

कतमे पञ्च ? इध महानाम कुलपुत्तो उट्ठानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहा-
वल्परिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि मातापितरो सक्करोति
गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं मातापितरो सक्कता गरुकता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीयं आयुं पालेही ति ॥ मातापितानु-
कम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्ठानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावल्परि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसे
सक्करोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसा सक्कता
गरुकता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीयं आयुं

गालेही ति ॥ पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारे^१
सकरोति गरुक्करोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारा सकता
गरुक्कता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारा नुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि या ता वलिपटिग्गाहिका देवता
ता सकरोति गरुक्करोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं वलिपटिग्गाहिका देवता सकता
गरुक्कता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ देवतानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा
नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि समणब्राह्मणे सकरोति गरुक्क-
रोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं समणब्राह्मणा सकता गरुक्कता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं पालेही ति ॥ समण-
ब्राह्मणानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

यस्य कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स इमे पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा
रज्ज्वो खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स यदि वा रट्ठिकस्स पेत्तनिकस्स यदि वा
सेनाय सेनापतिकस्स यदि वा गामगामिकस्स यदि वा पूगगामणिकस्स ये वा
पने कुलेसु पच्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

मातापितुकिच्चकरो पुत्तदारहितो सदा ।

अन्तोजनस्स अत्थाय ये चस्स अनुजीविनो ॥

उभिन्नं येव अत्थाय वदज्जू होति सीलवा ॥

१. खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारेति ये च अत्तनो खेत्तकम्मन्तानं सामन्ता
अनन्तरे खेत्तसामिना । ते च रज्जुदण्डेहि भूमिप्पमाणे गाहके संवोदारे च ।

વાતિનં પુન્યપેતાનં દિદ્ધે ધમ્મે ચ જીવતં ।
 સમણાનં વ્રાહ્મણાનં દેવતાનશ્ચ પણિદતો ।
 વિત્તિસજ્જનનો હોતિ ધમ્મેન ઘરમાસવં ॥
 સો કરિત્ત્વાન કલ્યાણં પુજ્જો હોતિ પસંસિયો ।
 ઇધેવ નં પસંસન્તિ પેચ સગ્ગે પમોદતી તિ ॥

૩

[ભગવાન યુદ્ધ પરની તેમની શ્રદ્ધા]

એક વખત ભગવાન યુદ્ધ વૈશાલી પાસે મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં તેમણે બિશ્વાતું ચીવર પરિધાન કરીને એક પાત્ર અને ચીવર લઈને વૈશાલીમાં પ્રવેશ કર્યો. વૈશાલીમાં બિશ્વા માગી ભોજન કરીને તેઓ મહાવનમાં પાછા ફર્યા અને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ વિશ્રાન્તિ માટે બેઠા. એટલામાં કેટલાક સિન્ધવીકુમાર ધનુષ સજ્જ કરીને કુતરાનું ટોળું લઈને મહાવનમાં આમતેમ ફરતા હતા તેમણે ભગવાનને એક ઝાડ તળે બેઠેલા જોયા. ભગવાનને બેઠેલા જોઈ સજ્જ કરેલાં ધનુષ, નાખી દીધાં, કુતરાની ટોળીને એક બાણુએ રાખી અને ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાં આવ્યા. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કરી બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા.

એટલામાં મહાનામ નામનો સિન્ધવી મહાવનમાં આમતેમ ફરતો હતો તેણે પેલા સિન્ધવીકુમારોને બોલ્યાચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠેલા જોયા. જોઈને જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં તે આવ્યો. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને એક બાણુએ બેઠો. એક બાણુએ બેસીને મહાનામ સિન્ધવીએ ઉદ્ગાર દાદ્યા: “ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે!”

(યુદ્ધે પૂછ્યું:) “મહાનામ, ‘ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે!’ એ શબ્દો તું કેમ બોલ્યો?”

“લહન્ત, આ સિન્ધવીકુમારો, કઠોર અને અનાડી છે. એમનાં ઘરમાં જ કંઈ ખાવાનું બેટ આવે તે પછી તે શેરડી હોય, બોર હોય, વડુ હોય, લાડુ હોય કે સહજસકા (?) હોય તે ઉપાડી ઉપાડીને ખાઈ જાય છે અને કુળની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની પીડ પર ફેંકે છે. એ કુમારો અત્યારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા છે એ જોઈને હું એ શબ્દો બોલ્યો.”

(યુદ્ધ બોલ્યા:) “હે મહાનામ, જે કાષ્ઠ કુલપુત્ર-પછી બસે તે મૂર્ધાભિપિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશપરંપરાથી રાજ્યગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, એણીનો રોક કે કુળનો વડીલ પુરુષ હોય-પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

૧. મૂળમાં દિઘાચિદ્ધાર શબ્દ છે. તેનો શબ્દાર્થ દિવસના ભાગમાં આરામ લેવો એવો થાય છે.

૨. રાજગાદીને માટે જેને ચુંટવામાં આવે તેને મૂર્ધાભિપિક્ત કહેતા.

“એ પાંચ ધર્મ ક્યા ? હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલગ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર માતૃપિતાનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં માતૃપિતા પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, માતૃપિતાનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલગ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને, સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરો પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે. નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલગ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર, પડોશના ખેતરવાળાઓનો અને મોજડીદાર વગેરેનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલા પડોશના ખેતરવાળાઓ અને મોજડીદાર વગેરે પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પડોશના ખેતરવાળા અને મોજડીદાર વગેરેનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલગ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર ખલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર ગૌરવ માન ને પૂજા પામેલા ખલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, ખલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલગ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર શ્રમણ અને બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર ગૌરવ માન અને પૂજા પામેલા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા, અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પત્ની ભણે તે મૂર્ખાભિષિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશ પરંપરાથી રાજગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુલનો વડિલ હોય—આ પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“જે સુત ગૃહસ્થ હોયેશાં માતૃપિતાનું કામ કરે છે, સ્ત્રી પુત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે, પેતાને આશ્રયે રહેલા નોકર ચાકરના હિતને માટે હુધમ કરે છે અને આત્મપરહિત માટે દાતા અને શીલવાન બને છે તે મરી ગએલાં તેમજ આ લોકમાં છવતીં સગાં બહાલાં ને શ્રમણુ આશ્રણુને તેમજ દેવતાઓને આનન્દ આપે છે. તે પુણ્યકર્મ કરીને પૂજા અને પ્રદર્શનાને લાયક થાય છે, અને આ લોકમાં પ્રદર્શના પામે છે એટલું જ નહિ પણ મરણ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ ભોગવે છે.”

૫

[તેસં વુઢિ ચ પારિહાનિ ચ]

एवं मे सुतं ॥ एकं समयं भगवा राजगहे विहरति गिज्झकूटे पव्वते ॥ तेन खो पन समयेन राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो होति ॥ सो एवमाह-अहं हिमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

अथ खो राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वस्सकारं ब्राह्मणं मगधम-
हामत्तं आमन्तेसि-एहि त्वं ब्राह्मण येन भगवा तेनुपसङ्कम । उपसङ्कमित्वा मम
वचनेन भगवतो पादे सिरसा वन्दामि । अप्पावाधमप्पातङ्कं छहुट्ठानं वलं
फासुविहारं पुच्छ । राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे
सिरसा वन्दति, अप्पावाधं अप्पातङ्कं छहुट्ठानं वलं फासुविहारं पुच्छती ति ।
एवञ्च वेदेहि-राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो ।
सो एवमाह-अहं हिमे वज्जी एवं महिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी,
विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति । यथा च ते भगवा
व्याकरोति तं साधुकं उगहेत्वा मम आरोचेय्यासि । न हि तथागता वितथं
भणन्ती ति ॥

एवं भो ति खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो रज्जो मागधस्स अजा-
तसत्तुस्स वेदेहिपुत्तस्स पटिस्सुत्वा भद्धानि भद्धानि यानानि योजापेत्वा भद्दं यानं
आभिरुद्धित्वा भद्देहि भद्देहि यानेहि राजगहम्हा निरय्यासि, येन गिज्झकूटो पव्वतो
तेन पायासि ॥ यावत्तिका यानस्स भूमि यानेन गन्त्वा याना पञ्चोरोद्धित्वा
पत्तिको व येन भगवा तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा भगवता सद्धिं सम्मोदि ।
सम्मोदनीयं कथं साराणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नी
खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तमेतदवाच-राजा भो गोतम मागधो
अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भोतो गोतमस्स पादे सिरसा वन्दति, अप्पावाधमप्पा-

तङ्कं लहुट्टानं वलं फासुविहारं पुच्छति । राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो । सो एवमाह अहं हिमे वज्जी एवंमाहिद्विके एवमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

तेन खो पन समयेन आयस्मा आनन्दो भगवतो पिद्वितो ठितो होति भगवन्तं वीजयमानो ॥ अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि किति ते आनन्दं सुतं, वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला ति ?

सुतं मेतं भन्ते वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला भविस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किति ते आनन्द सुतं वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा बुट्ठहन्ति, समग्गा वज्जीकरणियाणि करोन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-करोन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वज्जिकरणीयानि करिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किं ति ते आनन्द सुतं वज्जी अप्पञ्चन्तं न पञ्चापेन्ति, पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति यथापञ्चत्ते पोराने वज्जिधम्मं समादाय वत्तन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वत्तिसन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ।

किति ते आनन्द सुतं, वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लुका ते सकरोन्ति गरुकरोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसं च सोतव्व मञ्चन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-मञ्चन्ती ति ।

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-मञ्जिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किन्ति ते आनन्द सुतं, वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसद्द वासेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-न ओक्कस्स पसद्द वासेन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-तां न ओक्कस्स पसंद् वासेस्सन्ति, बुद्धि
येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जि चेतियानि अब्भ-
न्तरानि चेव वाहिरानि च तानि सकरोन्ति गहकरोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसं च
दिन्नपुब्बं कतपुब्बं धम्मिकं वल्लिं नो परिहापेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवं च आनन्द-पे०-वल्लिं नो परिहापेस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द
वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंवि-
हिता किंति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं आगता च अरहन्तो
विजिते फासुं विहरेय्युं ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवं च आनन्द वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसं-
विहिता भविस्सन्ति-पे०-बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानी ति ॥

अथ खो भग्वा वस्सकारं ब्राह्मणं मग्धमहामत्तं आमन्तेसि-एकमिदाहं
ब्राह्मण समयेन वेसालियं विहरामि सारन्ददे चेतिये । तत्राहं वज्जीनं इमे सत्त
अपरिहानिये धम्मे देसेसि यावकीवं च ब्राह्मण इमे सत्त अपरिहानिया धम्मा
वज्जीसु ठस्सन्ति, इमेसु च सत्तसु अपरिहानियेसु धम्मेसु वज्जी सन्दिस्सन्ति
बुद्धि येव ब्राह्मण वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानी ति ॥

एवं बुत्ते वस्सकारो ब्राह्मणो मग्धमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच-एकमेकेन
पि भो गोतम अपरिहानियेन धम्मेन समन्नागतानं वज्जीनं बुद्धि येव पाटिकह्वा
नो परिहानि, को पन वादो सत्तहि अपरिहानियेहि धम्मेहि ॥ अकरणीया व
भो गोतम वज्जी रज्जा माग्धेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन यदिदं युद्धस्स ।
अञ्जत्र उपलापनाय अञ्जत्र मिथुभेदा । हं च दानि मयं भो गोतम गच्छाम,
वहुकिचा मयं बहुकरणीया ति ॥

यस्स दानि त्वं ब्राह्मण कालं मज्जासी ति ॥

१. अञ्जत्र उपलापनाया ति ठपेट्था उपलापने ॥ उपलापना नाम, अलं
विवादेन, इदानीं समग्गा होमा ति दत्थि-अस्स-रथहिरज्जसुवण्णादीनि
पेसेत्था संगहकरणं ॥

अट्ठकथा ॥

अथ खो वस्सकोरो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवतो भासितं अभिनन्दित्वा अनुमोदित्वा उट्ठायासना पक्कामि ॥

अट्टकथा-वज्जी ति वज्जिराजानो ॥ एवं महिद्धिके ति एवं महितया राजिद्धिया समन्नागते ॥ एतेन नेसं सगगभावं कथेसि ॥ एवं महानुभावे ति एवं महन्तेन आनुभावेन समन्नागते ॥ एतेन नेसं हत्थिसिप्पादिसु कतसिप्पतं कथेसि, यं संधाय वुत्तं—“सिक्खिता वत्तिमे लिच्छविकुमारका, सुसिक्खिता वत्तिमे लिच्छविकुमारका, यत्र हि नाम सुसुमेन ताळच्छिगलेन असनं अतिपातयिस्सन्ति, पोंखानुपोंखं अविराभितं ति ॥ —[संयुत्त० ५। ४५३]

उच्छेज्जामि वज्जी एवमादि....इति किर सो ठाननिसज्जादिसु इमं युद्धकथमेव कथेति । गमनसज्जा होथा ति एवं बलकायं आणापेति ॥ कस्मा ? गंगाय किर एकं पट्टनगामं निस्साय अट्ठयोजनं अजातसत्तुनो आणा, अट्ठयोजनं लिच्छवीनं ॥ एत्थ पन आणापवत्तिट्ठानं होती ति अत्थो ॥ तत्रापि च पञ्चतपादतो महग्घभण्डं ओत्तरति ॥ तं सुत्वा अज्ज यामि, स्वे यामी ति अजातसत्तुनो संविदहन्तस्सेव लिच्छविराजानो समग्गा सम्मोदमानो पुरेतरं गत्त्वा सर्व्वं महग्घभण्डं गण्हन्ति ॥ अजातसत्तु पच्छा गत्त्वा तं पवत्ति बत्त्वा कुञ्जिस्सत्त्वा गच्छति ॥ ते पुनसंवच्छरे पि तथेव करोन्ति ॥ अथ सो बलवाघातजातो तदा एवमकासि ॥ ततो चिन्तेसि-गणेन सद्धिं युद्धं नाम भारियं, एको पि मोघप्पहारो नाम नत्थि । एकेन नु खो पन पण्डितेन सद्धिं मन्तेत्वा करोन्तो निरपराधो होति । पण्डितो च सत्थारा सदिसो नत्थि । सत्था च अविदूरे धुरविहारे वसति । हन्दाहं पेसेत्वा पुच्छामि । सचे मे गतेन कोचि अत्थो भविस्सति, सत्था तुण्हीभविस्सति । अनत्थे पन सति, किं रञ्जो तत्थ गमनेना ति वक्खती ति सो वस्सकारं ब्राह्मणं पेसेसि..... ॥

अभिण्हसन्निपाता ति दिवसस्स तिक्खत्तुं सन्निपत्तन्ता पि अन्तरन्तरा सन्निपत्तन्ता पि अभिण्हसन्निपाता व ॥ सन्निपातबहुला ति हिट्थो पि सन्निपत्तितम्हा पुरिमदिवसं पि सन्निपत्तितम्हा पुन अज्ज किमत्थं सन्निपत्तिता होमा ति ओसानं अनापज्जन्ता सन्निपातबहुला नाम होन्ति ॥....बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति अभिण्हं असन्निपत्तन्ता हि दिसाविदिसासु आगतसासनं न सुणान्ति ततो असुकगामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला असुकट्ठाने चोरा वा परियुट्ठिता ति न जानन्ति ॥ चोरा पि पयत्ता राजानो ति

यज्वा १ गामानिगमादीनि पहरन्ता जनपदं नासेन्ति ॥ य एवं राजूनं परिहानि
होति ॥ अभिण्हं सन्निपतन्ता पन तन्तं पउत्तिं सुणन्ति ततो वलं पेसेत्वा अमि-
त्तमदनं करोन्ति ॥ चोरा पि अप्पमत्ता राजानो न सका अम्हेहि वग्गवन्धेहि
विचरितुं ति भिज्जित्वा पलायन्ति ॥ य एवं राजूनं बुद्धि होति ॥.....

समग्गा ति आदिसु सन्निपातभेरिया निग्गताय अज्ज मे किञ्च अत्थि,
मंगलं अत्थी ति विक्खेपं करोन्ता न समग्गा सन्निपतन्ति नाम ॥ भेरिसदं पन
सुत्वा व भुज्जमाना पि अलंकरियमाना पि वत्थानि निवासेन्ता पि अद्दुत्ता
वा अद्दालंक्ता वा वत्थं निवासयमाना वा सन्निपयन्ता समग्गा सन्निपतन्ति
नाम ॥ सन्निपतिता पन चिन्तेत्वा मन्तेत्वा कत्तव्वं कत्वा एकतो व अद्दुहन्ता
न समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ य एवं बुद्धितेसु हिन्ने पठमं गच्छन्ति तेसं य एवं होति
अम्हेहि वाहिरकथा व सुता । इदानीं निनेच्छयकथा भविस्सती ति ॥ एकतो
बुद्धहन्ता पन समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥

अपि च असुकट्टानेसु गामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला चोरा वा
परियुद्धिता ति सुत्वा को गन्त्वा इमं अमित्तमदनं करिस्सती ति उत्ते अहं पठमं
अहं पठमं ति वत्वा गच्छन्ता पि समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ एकस्स पन कम्मन्ते
ओसीदमाने सेसा राजानो पुत्तभातरो पेसेत्वा तस्स कम्मन्तं उपत्थंभयमाना पि,
आगन्तुकराजानं असुकस्स गेहं गच्छतु असुकस्स गेहं गच्छतु ति अवत्वा
सव्वे एकतो गण्हन्ता पि, एकस्स मंगले वा रोगे वा अन्यस्मिं वा पन तादिसे
सुखदुक्खे उग्गहे सव्वे तत्थ सहायभावं गच्छन्ता पि समग्गा वज्जिकरणीयानि
करोन्ति नाम ॥

अप्पञ्चरति आदिसु पुब्बे अकतं सुंके वा वालिं वा दण्डं वा अनाहरा-
पेन्ता अप्पञ्चत्तेन पञ्चपेन्ति नाम ॥ पोरणप्पवेणिया आगतेनेव पन आहरा-
पेन्ता पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति नाम ॥ चोरो ति गहेत्वा दस्सिती अविनिच्छि-
नित्वा व छेज्जभेज्जं अनुसासन्ता पोरणं वज्जिधम्मं समादाय न दत्तन्ति नाम ॥
तेसं अप्पञ्चत्तं पञ्चपेन्तां अभिनवसुंकादी पीळित्ता मनुस्सा अति उपदुत्तम्ह
को इमेसं विजिते वसिस्सती ति मज्जे पविस्सित्वा चोरा वा चोरसहाया वा
हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ पञ्चत्तं समुच्छिन्तानं पवेणि-आगतानि सुंकादीनि
अगण्हन्तानं कोसो परिहायति ॥ ततो हत्थि अस्स वलकाया ओरोधादयो

यथा निवृद्धं वस्तु^१ अलभमाना धामेन बलेन परिहायन्ति ॥ ते नैव युद्धकत्वमा
होन्ति न पारिचर्यकत्वमा ॥

पोराणं वज्जिधम्मं समादाय अवतन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं पुत्तं
पितरं भातरं अंचोरं येव चोरो ति कत्वा छिन्दिस्सु भिन्दिस्सु ति कुञ्जित्वा पचन्तं
पविसित्वा चोरो वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं राज्ञं परि-
हानि होति ॥

पञ्चत्तं पञ्चपेन्तानं पन पवेणि-आगतानेव राजानो करोन्ती ति मनुस्सा
हट्ठुट्ठा कसिवणिज्जादिके कम्मन्ते संपादेन्ति ॥ पञ्चत्तं असमुच्छिन्दन्तानं
पवेणि-आगतानि सुंकादीनि गणहन्तानं कोसो बद्धति ॥ ततो हत्थिअस्स-
वलकाया ओरोधादयो यथानिवृद्धं वस्तु लभमाना धामवलसंपन्ना युद्धकत्वमा
चेव पारिचर्यकत्वमा च होन्ति ॥

पोराणं वज्जिधम्मं ति एत्थ पुब्बे किर वज्जिराजानो अयं चोरो ति
आनेत्वा दस्सिते गण्ढ्यं नं चोरं ति अवत्वा विनिच्छियमहामत्तानं देन्ति ॥ ते
पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जन्ति । चोरो चे अत्तना किंचि अवत्वा
वोहारिकानं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जेन्ति । चोरो
चे हन्तोकारिका नाम होन्ति तेसं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेन्ति । चोरो चे अट्ठकुलिकानं देन्ति ॥ ते पि तथेव कत्वा सेनापतिस्स,
सेनापति उपराजस्स, उपराजा रज्ज्यो ॥ राजा विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेति । सचे पन चोरो होति पवेणिपोत्थकं वाचापेति ॥ तत्थ येन इदं
नाम कत्तं, तस्स अयं नाम दण्डो ति लिखितं ॥ राजा तस्स किरियं तेन समा-
नेत्वा तदनुच्छविकं दण्डं करोति ॥ इति एतं पोराणं वज्जिधम्मं समादाय वत्त-
न्तानं मनुस्सा न उज्झायन्ति ॥ राजानो पोराणपवेणिया कम्मं करोन्ति एतेसं
दोसो नत्थि अम्हाकं येव दोसो ति अप्पमत्ता कम्मन्ते करोन्ति ॥ येवं राज्ञं
बुद्धिं होति तेन वुत्तं बुद्धिं येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति ॥

सकरोन्ती ति.....तत्थ ये येवं महल्लकानं राज्ञं सकारादीनि नं करोन्ति,
ओवादत्थाय च नेसं उपट्ठानं न गच्छन्ति, ते तेहि विसट्ठा अनोवदियमाना
कीळापसुता रज्जतो परिहायन्ति ॥ ये पन तथा पटिपज्जन्ति तेसं महल्लकराजानो
इदं कात्तंवं इदं न कात्तंवं ति पोराण-पवेणि आचिकंखन्ति । संगामं पत्वा पि

येवं पविसित्वं येवं निक्खमित्वं ति उपायं दस्सेन्ति ॥ ते तेहि ओवधियमाना यथाओवादं पटिपज्जन्ता सक्कोन्ति राजप्पवेणिं संधारेतुं ॥

कुलित्थियो ति कुलघरीणियो ॥ कुलकुमारियो ति अनिविद्धा तासं धीतरो ॥ ओकस्स पसय्हाति एत्थ ओकस्सा ति वा पसय्हा ति वा पसय्हाकारस्सेवेतं नाम ।....तत्थ ओकस्सा ति अपकस्सित्वा आकाद्धित्वा ॥ पसय्हा ति अभिभूत्वा, अज्झोत्थरित्वा ति अत्थो ॥ एवं हि करोन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं गेहे पुत्तमातरो ति खेळसिंघाणिकादीनि मुखेन अपनेत्वा संवद्धितधीतरो पि इमे राजानो बलकारेण गहेत्वा अत्तनो घरे वासेन्ती ति कुपित्वा पच्चन्तं पविसित्वा चोरा वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं अकरोन्तानं पन विजिते मनुस्सा अप्पोस्सुक्का सकानि कम्मानि करोन्ता राजकोसं वद्धेन्ति ॥

वज्जीनं वज्जिचेतियानी ति वज्जिराजूनं विजिते रट्ठे चित्तीकतट्ठेन चेतियानी ति लद्धनामानि यक्खट्टानानि ॥ अब्भन्तरानी ति अन्तो नगरे ठितानि ॥ वाहिरानी ति बहिनगरे ठितानि ॥ दिन्नपुब्बं ति पुब्बे दिन्नं ॥....धम्मिकं वल्लिं रिप्पन्तानं हि देवता आरक्खं सुसंविहितं न करोन्ति । अनुप्पन्नं दुक्खं उप्पादेतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं वद्धेन्ति । संगामे पन सति सहाया न होन्ति ॥ अपरिहापेन्तानं पन आरक्खं सुसंविहितं करोन्ति अनुप्पन्नं दुक्खं उप्पादेतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं पहरन्ति संगामसीसे सहाया होन्ती ति ॥

धम्मिका रक्खावरणगुत्ती ति एत्थ रक्खा एव यथा अनिच्छितं नागच्छन्ति एवं आवरणतो आवरणं यथा इच्छितं न नस्सति एवं गोपायनतो गुत्ति ॥ तत्थ बलकायेन परिवारेत्वा रक्खणं पव्वजितानं धम्मिका रक्खावरणगुत्ति नाम न होति ॥ यथा पन विहारस्स उपवने रुक्खे न छिन्दन्ति, वागुरा हि मिगं न गण्हन्ति, पोक्खरणीसु मच्छे न गण्हन्ति, एवं करणं धम्मिका रक्खावरणगुत्ति नाम ॥ किं ति अनागता चा ति इमिना पन नेसं एवं पच्चुपट्ठितचित्तसंतानो ति चित्तप्पवत्तिं पुच्छति ॥ तत्थ ये अनागतानं अरहन्तानं आगमनं न इच्छन्ति ते अस्सद्धा होन्ति अप्पसन्ना । पव्वजिते संपत्ते पच्चुगमनं न करोन्ति, गन्त्वा न पस्सन्ति पटिसन्धारं न करोन्ति, पज्झं न पुच्छन्ति, धम्मं न सुणन्ति, दानं न देन्ति, अनुमोदनं न सुणन्ति, निवासनट्टाणं न संविदहन्ति ॥

अथ नेसं अवण्णो अङ्गुगच्छति, असुको नाम राजा अस्सद्धो अणसन्नो पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न करोति-पे०-निवासनट्ठाणं न संविदहती ति ॥ तं सुत्वा पव्वजिता तस्स नगरद्वारेन गच्छन्ता पि नगरं न पविसन्ति ॥ एवं अनागतानं अरहन्तानं अनागमनमेव होति । आगतानं पि फासुविहारे असति, ये पि अजानित्वा आगता ते, वसिस्सामा ति ताव चिन्तेत्वा आगतम्हा, इमेसं पन राजूनं इमिना नीहारेन को वसिस्सती ति निक्खमित्वा गच्छन्ति ॥ एवं अनागतेसु अनागच्छन्तेसु, आगतेसु दुक्खं विरहन्तेसु सो देसो पव्वजितानं अनावासो होति ॥ ततो देवतारक्खा न होति ॥ देवतारक्खाय असति अमनुसा ओकासं लभन्ति.....पक्कामी ति रज्ज्वो संतिकं गतो ॥ ततो नं राजा, किं आचरिय भगवा अघोचा ति पुच्छि ॥ सो, यथा भो समणस्स गोतमस्स वचनं न सका वज्जी केनचि गहेतुं, अपि च उपलापनाय वा मिथुभेदा वा सका ति आह ॥ ततो नं राजा, उपलापनाय अम्हाकं हत्थिअस्सादयो नस्सिस्सन्ति, भेदेनेव ते गहेस्साम, किं करोमा ति पुच्छि ॥ तेन हि महाराज तुम्हे वज्जिं आरब्ध परिसति कथं समुट्ठापेथ । ततो अहं किं ते महाराज तेहि, अत्तनो संत-केहि कसिन्नणिज्जादीनि कत्वा जीवन्तु एते राजानो ति वत्वा पक्कमिस्सामि ॥ ततो तुम्हे किं नु खो भो एस ब्राह्मणो वज्जिं आरब्ध पवत्तं कथं पट्ठिवाहती ति वदेय्याथ ॥ दिवसभागेवाहं तेसं पण्णाकारं पेसेस्सामि ॥ तं पि गाहापेत्वा तुम्हे पि मम दोसं आरोपेत्वा बंधनताळनादीनि अकत्वा च केवलं खुरमुण्डं कत्वा नगरा नीहरापेथ ॥ अथाहं, मया ते नगरे पाकारो च परिखा च कारिता, अहं थिरदुब्बलट्ठानं च उत्तानगंभीरठानं च जानामि, न चिरस्सेव दानी तं उज्जं करिस्सामी ति वक्खामि ॥ तं सुत्वा तुम्हे गच्छतू ति वदेयाथा ति ॥ राजा सर्व्वं अकासि ॥

लिच्छवी तस्स निक्खमनं सुत्वा, सठो ब्राह्मणो मा तस्स गंगं उत्तरितुं अदत्था ति आहंसु ॥ तत्रेकच्चेहि अम्हे आरब्ध कथितत्ता किर सो एवं कतो ति बुत्ते, तेन हि भणे एतूति भणिंसु ॥ सो गन्त्वा लिच्छवी दिस्वा किं अकत्था ति पुच्छितो तं पयुत्ति आरोचेसि ॥ लिच्छविनो, अप्पमत्तकेन नाम एवं गह-दण्डं कातुं न युचं ति वत्वा, किं ते तत्र ठानंतरं ति पुच्छिसु ॥ विनच्छयामच्चो-हमस्मी ति ॥ तथेव ते ठानंतरं होतू ति ॥ सो सुदुत्तरं विनिच्छयं करोति ॥ राजकुमारा तस्स संतिके सिप्यं उग्गहन्ति ॥ सो पतिट्ठितगुणो हुत्वा एकदिवसं एकं लिच्छविं गहेत्वा एकमन्तं गन्त्वा दारका कसन्ती ति पुच्छि ॥ आम कस-

ન્તી તિ ॥ દ્વે ગોળે યોજત્વા તિ ॥ આમ દ્વે ગોળે યોજેત્વા તિ ॥ એત્તકં વત્વા નિવત્તો ॥ તતો તં અઙ્ગો, કિં આચરિયો આહા તિ પુચ્છિત્વા તેન વુત્તં અસદ્-
હન્તો, ન મે એસ યથા ભૂતં કથેસી તિ તે સાદ્ધિં ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અઙ્ગં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, કેન વ્યજ્જનેન ભુત્તોસી તિ પુચ્છિત્વા
નિવત્તો ॥ તં પિ અઙ્ગો પુચ્છિત્વા અસદ્દહન્તો તથેવ ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અપરં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, અતિદુગ્ગતોસિ કિરા તિ પુચ્છિ ॥ કો
એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥ અપરં પિ એકમન્તં નેત્વા, ત્વં કિર
ભીરુકજાતિકો તિ પુચ્છિ ॥ કો એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥
એવં અઙ્ગેન અકથિતમેવ અઙ્ગસ્સ કથેન્તો તીહિ સંવચ્છરેહિ તે રાજાનો અઙ્ગ-
મઙ્ગં ભિન્દિત્વા યથા દ્વે એકમગ્ગેન ન ગચ્છન્તિ તથા કત્વા સંનિપાત્થેરિં ચારા-
પેસિ ॥ લિચ્છવિનો, ઇસ્સરા સંનિપતન્તુ સુરા સંનિપતન્તુ તિ વત્વા ન સંનિપ-
તિસુ ॥ બ્રાહ્મણો, અયં દાનિ કાલો સીધં આગચ્છત્તુ તિ રઙ્ગો સાસનં પેસેસિ ॥

રાજા સુત્વા વલ્લભેરિં ચારાપેત્વા નિવલ્લપિ ॥ વેસાલિકા, રઙ્ગો ગંગં ઉત્ત-
તું ન દસ્સામા તિ ભેરિં ચારાપેસું ॥ તં પિ સુત્વા, ગચ્છન્તુ ઇસ્સરા તિ આદીનિ
ત્વા ન સંનિપતિસુ ॥ નગરપવેસનં ન દસ્સામ દ્વારાનિ પિદહિત્વા વસામા તિ
ભેરિં ચારાપેસું એકો પિ ન સંનિપતિ ॥ યથા વિવટેહેવ દ્વારેહિ પવિસિત્વા સઙ્ગે
અનયવ્યસનં પાપેત્વા ગતો ॥

૪

[તેમની ચડતી અને પડતી.]

આ પ્રમાણે મેં સામંભ્યું છે. એક સમયે ભગવાન રાજગૃહમાં યુધ્ધકૂટ પર્વત ઉપર
વિહાર કરતા હતા. તે દરમિયાન મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અન્નતથયુને વળગ્યો પર
આક્રમણ કરવાનો વિચાર થયો. એણે કહ્યું, “આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપ-
શાળી વળગ્યોનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને નડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.

હવે વૈદેહીપુત્ર અન્નતથયુ મગધરાજ પોતાના મહામાત્ર વરસદાર બ્રાહ્મણને કહ્યું,
“તમે ભગવાન પાસે જાઓ. જ્યાં કરીને ભગવાનને મારા વંદન દહો તથા ક્ષેમકૃત્રણ
પૂજો; અને દહો કે, ભગવાન, વૈદેહીપુત્ર અન્નતથયુ મગધરાજ વળગ્યો પર આક્રમણ
કરવા ઇચ્છે છે. તે દહે છે કે ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વળગ્યોનો
હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને નડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’ પણ ભગવાન
તમને જે દહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને અદિ’ આવીને મને દહો: કારણ કે તથાગતો
અમમ્મ બોધતા નથી.”

“બહુ સાઈ” કહી, મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અમ્ભતશત્રુની આગ્રાને માથે ચડાવી વસ્સ-
કાર બ્રાહ્મણે અનેક સુંદર વાહનો જોડાયાં અને તેમાંના એક સુંદર વાહનમાં બેસીને એ
બધા સાથે પોતે રાજગૃહમાંથી રવાના થયો અને શુદ્રકૂટ પર્વતની પાસે આગ્યો. જ્યાં
સુધી વાહનો જઈ શક્યાં ત્યાં સુધી વાહનમાં અને પછી વાહનમાંથી ઉતરી પગપાળો તે
ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પરસ્પર વિનય તથા પ્રશંસાનાં વચનોના શિથાચાર થયા
બાદ ભગવાનની સમીપ બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો, “વૈદેહીપુત્ર અમ્ભતશત્રુ મગધરાજે
આપના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા છે અને આપના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. હાલ તે વજ્રાઓ
પર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કહે છે કે આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહા-
પ્રતાપવાળા વજ્રાઓના હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે આ સમયે આયુષ્માન્ આનંદ ભગવાનની પાછળ ઉભો ઉભો વાયુ નાખતો
હતો. ભગવાને આયુષ્માન્ આનંદને પૂછ્યું, “કેમ, આનંદ, વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલન
કરે છે તથા એ સંમેલનમાં ભગભગ બધાથે એકલા થાય છે એમ તે સાંભળ્યું છે ને ?”

“વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલનો કરે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવન્ “આનંદે
જવાબ દીધો.

“જ્યાં લગી, આનંદ, વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલનો કરી એકત્ર રહેશે ત્યાં લગી
તેમની ઉત્થતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

“આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ સઘળા સાથે જ બેસે છે,
સાથે ઉઠે છે અને સાથે જ કામ કરે છે ?”

“હા, ભગવન્! એમ પણ સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રાઓ એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉત્થતિ જ થશે,
અવનતિ નહિ થાય.

“વાર, આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ જે કાપડો પોતે ન કરેલો હોય
તેને અમલમાં નથી મૂકતા, જે કાપડો ઘડ્યો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરતા તથા પોતાના
પૂર્વજોના પ્રાચીન ધર્મમાં ચાલ્યા આવે છે ?”

“હા, જી, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં સુધી, આનંદ, વજ્રાઓ એમ કર્યા કરશે ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્થતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“વગી, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રાઓ પોતાના વડીલોને
સહારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે અને તેમનું કહ્યું માને છે ?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં લગી વજ્રાઓ એમ કર્યા કરશે ત્યાં લગી, હે આનંદ, તેમની ઉત્થતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“અને, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ કુલકુમારીઓ તથા
કુલસ્ત્રીઓને ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર બલાતકાર નથી કરતા ?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે,” આનંદે કહ્યું.

“તો, આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“વળી, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રજ્યો પોતાના અભ્યંતરે તેમજ બાહ્ય ચૈત્યોને સત્કાર છે, માન આપે છે, પૂજે છે તથા પરાપૂર્વથી તે ચૈત્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક બલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી એમ થયા કરશે ત્યાં લગી વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“આનંદ, તે એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્યોએ અરહન્તોના^૧ યોગ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને ઉચિત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલો છે કે જેથી દરથી અરહન્તો પોતાના દેશમાં આવે અને આવેલા હોય તે સુખરૂપ વિહાર કરે?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે” આનંદે કહ્યું.

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

હવે ભગવાને મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “એક વખત મારો વંશાન્નિમાં સારન્દદ નામના ચૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વજ્રજ્યોને આ સાત કસ્યાણુકારી ધર્મેની બોધ દીધી હતી. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વજ્રજ્યોમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વજ્રજ્યોને આ સાત ધર્મેની ઉપદેશ મળ્યા કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

આ ઉપરથી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનને કહ્યું, “હે ગૌતમ, આમાંના એક પણ કસ્યાણુપ્રદ ધર્મ વડે વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થાય, અવનતિ નહિ થાય, તો પછી સાત કસ્યાણુપ્રદ ધર્મો ભેગા હોય ત્યારે પૂછવું જ શું? વૈદહીપુત્ર અમ્મતસ મગધરાજ યુદ્ધમાં વજ્રજ્યોને નહિ છતી શકે, તેમનું મન સંપાદન કર્યા વગર કે તેમનામાં ભેદ કરાવ્યા વગર. ઠીક, હે, ગૌતમ, હવે અમે જઈશું, અમારે ધણું કામ છે.”

“જેવી તમારી ઇચ્છા, બ્રાહ્મણ,” જવાબ મળ્યો.

પછી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ભગવાનનાં વચનો વડે તૃપ્ત તથા પ્રસન્ન થઈ, આસનેથી ઉઠી, ચાલી નીકળ્યો.

૧. અરહન્તનો અર્થ ‘પૂજ્ય’ થાય છે.

૨. મૂળમાં અઙ્ગુલ ઉપલાપનાયા તિ એ પ્રમાણે છે: એના ઉપર અર્ધકયામાં દીધાકાર કહે છે—ઉપલાપન એટલે ‘વિવાદથી વળશે નહિ. હવે ભેગા થપ્પએ. હાથી, ગાય, રથ, સોનું રૂપું મોકલીને સજાક કરવી.’ આ અર્ધકયાનો અર્થ જોતાં પ્રો. હાઇસ રેવિન્ડ્સે Sacred Books of the Buddhists, vol III, p. 81 footnote I માં આપેલા ઉપલાપના નો અર્થ બરાબર નથી.

અર્કુકથા,

વનજીઓ એટલે વનજીરાજ્યો. આવા મહાસમૃદ્ધિવાળાં એટલે આવી મોટી રાજ-સમૃદ્ધિથી સંપન્ન. એથી તેમનું ઐશ્ય બતાવેલું છે. આવા મહાપ્રતાપશાળી એટલે આવા મોટા પ્રતાપવાળા. એથી હાથી વગેરેનાં સૈન્યો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમનું કૌશલ્ય બતાવેલું છે, એથી જ કહ્યું છે કે—“લિમ્બવી કુમારો બેશક શિક્ષિત, સુશિક્ષિત છે; તેઓ નાના કુંચી ફેરવવાના કમાડના કાણા^૧ સોસરા પણ એક પાછળ ખીજું, એમ નિરંતર લક્ષ્યવેધી બાણ ફેંકી શકે છે. (સંયુત્ત ૫/૪૫૩)”

‘વનજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ’ વગેરેથી ઉડતાં બેસતાં એ યુદ્ધની જ વાત કરે છે, આક્રમણ માટે સજ્જ રહેો એમ સૈન્યને વારંવાર આજ્ઞા કરે છે એમ બતાવેલું છે. શા માટે? ગંગા ઉપર એક બંદર હતું તેમાં અર્ધા યોજનમાં અમ્બતશત્રુની આણુ અને અર્ધા યોજનમાં લિમ્બવીઓની આણુ મનાતી હતી. ત્યાં પર્વતની તળેટીમાંથી કીંમતી માલ ઉતરતો. અમ્બતશત્રુ તો આજ નહિ કાલ નહિ એમ હજુ વિચાર જ કર્યો કરતો હોય ત્યાં લિમ્બવીરાજ્યો સઘળા સાથે મળી પરસ્પર એકમત થઈ પહેલ વહેલા પહોંચતા અને એ સઘળા કીંમતી માલ લઇ લેતા. પાછળથી અમ્બતશત્રુ જતો અને એ સમાચાર જાણી ખીજાને પાછો આવતો. તેઓ વળી ખીજે વરસે પણ તેમ જ કરતા. હવે જ્યારે એ બહુ જ ખીજાં ત્યારે તેણે આમ કર્યું. તેણે વિચાર્યું—ગણુરાજ્ય સાથે લડવું એ જેવી તેવી વાત નથી. ધા ખાલી જય એવો કાચો લડવો ત્યાં એકેય નથી. માટે કોઈક પંડિતની સલાહ લઈને કરીએ તો લાભ થાય. અને સત્યા^૨ જેવો કોઈ પંડિત નથી. સત્યા નજીકના અશ્વવિહારમાં વસે છે. મારી ચડાઈથી કાંઈ લાભ થવાનો હશે તો સત્યા કાંઈ નહિ બોલે, અને જો અનર્થ થવાનો હશે તો “રાજની ચડાઈથી શું થવાતું છે?” એમ કહેશે. આવો વિચાર કરીને તેણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને મોકલ્યો.

‘વારંવાર સંમેલન કરે છે’ એટલે દિવસમાં ત્રણ વખત સંમેલન કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ મળતા રહે છે. લગભગ બધાય એકઠા થાય છે એટલે ગઈ કાલે મળ્યા હતા, પરમદિવસે પણ મળ્યા હતા તો વળી પાછા આજ શા માટે એકત્ર થવું? એવો વિચાર કરી કોઈપણ ગેરહાજર રહેતો નથી..... ‘આનન્દ, વનજીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય,’ એટલે જો વારંવાર ન મળે તો યોગમયી આવેલા સમાચાર ન સાંભળી શકે અને અમુક ગામડાંના પાધરમાં કે અમુક નગરને સીમાડે ઉપદ્રવ છે અથવા અમુક ઠેકાણે ચોર ઉભા થયા છે એ ન જાણી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો પ્રમાદી છે એમ જાણી ગામડાંઓ, નગરો વગેરેને રંજડી દેશનો નાશ કરે. એવી રીતે રાજ્યોની અવનતિ થાય. પણ જો વખતોવખત એકઠા થયા કરે તો બધા સમાચાર મળે અને લશ્કર મોકલી શત્રુઓને દગાવી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો સાવધાન છે એમ જાણી દુકડીગંધ રહેવું અશક્ય માની જુદા જુદા વેરાઈ જઈ નાસી જાય છે. એવી રીતે રાજ્યોની ઉન્નતિ થાય છે.

“સઘળા સાથે જ” વગેરે—જ્યારે ‘સન્નિપાત-બેરી’^૩ એકત્ર થવાની ખબર આપવા

૧. તે સમયમાં લાકડાની મોટી કુંચી રખાતી હતી એટલે કાણામાંથી તીર જઈ શકે.

૨. સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્ર એટલે યુદ્ધ.

૩. બેગાં થના માટે વગાડવામાં આવતું નગારું.

માટે વગાડવામાં આવતા નગરાનો અવાજ સાંભળે છે ત્યારે આજે મારે ઘેર કાંઈ શુભાવસર-સાઈ ટાણું છે એમ કહી સંમેલનમાં જવાનું માંડી વાળતા નથી. પરંતુ નગરાનો શબ્દ સાંભળતા વેંત ખાતા હોય, અલંકારો ધારણ કરતા હોય કે કપડાં પહેરતા હોય તો પણ તે બધું અધૂરું મૂકી સઘળા સંમેલનમાં જાય છે. સંમેલનમાં વિચાર કરી, સલાહ લઈ દર્શવ્ય કરી જ્યાં સુધી એકં પણ જણ્યું નથી ઉઠતો ત્યાં સુધી બધા નથી ઉઠતા. અને એવી રીતે ઉઠ્યા પછી પણ જેઓ પહેલ વહેલા જાય છે તેમને એમ થાય છે કે અમે તો હજી આડીઅવળી વાતો જ સાંભળી છે, ઠરાવની વાત તો હજી હવે થવાની છે. એટલે કહ્યું છે કે, ઉઠે છે ત્યારે સઘળા સાથે ઉઠે છે.

અથવા, અમુક ઠેકાણે અમુક ગામ કે નગરને સીમાડે ચોર ઉભા થયા છે ત્યાં જઈને કોણ એ દ્રોહીઓને દબાવી દેશે એમ જ્યારે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે “હું પહેલો” “હું પહેલો” એમ કહેતા કહેતા બધા ધ જાય છે. એથી કહ્યું કે તેઓ બધા સાથે જ ઉઠે છે.

જ્યારે કોઈનું કામ બગડતું હોય ત્યારે બાહીના રાજાઓ પોતપોતાના દીકરા તથા ભાઈઓને મોકલી તેને મદદ કરે છે તેથી, કોઈ અતિથિરાજ હોય તેને “ફલાણાને ઘેર જાઓ, દીકણાને ઘેર જાઓ,” એમ ન કહેતાં બધા સાથે મળીને તેડી જાય છે. કોઈને ત્યાં કાંઈ સારો માડો પ્રસંગ હોય, અથવા કોઈને એવું જ કાંઈ સુખદુઃખ આવી પડ્યું હોય ત્યારે સઘળા તેને મદદ આપવા જાય છે; તેથી કહ્યું છે કે તેઓ સઘળા સાથે જ કામ કરે છે.

“જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય” છતાંદિ પૂર્વે કદી ન લીધેલ જઠાત, કર કે દંડ નથી, માટે કહ્યું છે કે જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય તેનો અમલ નથી કરતા. અમુક ચાર છે એમ ધારી આરોપ પુરવાર કર્યા વગર જ એને મારકૂટ કરવાની આદા આપી દે તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવેલા વળજીધર્મ અનુસાર કર્યું ન કહેવાય. જે કાયદો ન હોય એનો અમલ કરે તો નવા નવા કરવેરા વગેરેથી લોકોને ધણો જ ઉપદ્રવ થાય અને “આવા વળજીદેશમાં કોણ રહે ?” એમ કહી લોકો સરહદ પર ચાલ્યા જઈ, ચોર બની, અથવા ચોરોના ટોળામાં ભળી જઈ દેશને રંજાડે. જે કાયદો હોય એનો ઉચ્છેદ કરે અને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા વગેરે જતા કરે તો કાશ ક્ષીણ થાય; જેથી કરીને હાથી ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોષ્ટી વસ્તુ ન મળવાથી વીર્ય તથા બળમાં ઘટી જાય, અને પરિણામે સૈન્ય યુદ્ધને માટે અને સ્ત્રીઓ પરિચર્યાને માટે અયોગ્ય થઈ જાય છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વળજીધર્મને ન અનુસરે તો લોકો “અમારા દીકરા, બાપ, ભાઈઓને વગર વાંકે ચોર ઠરાવીને મારકૂટ કરે છે” એમ કહી ખીનપ્રતે દેશ તથા સરહદ પર ચાલ્યા જાય અને ત્યાં ચોર બની અથવા ચોરના ટોળામાં ભળી દેશને રંજાડે.

કાયદાનો અમલ કરતાં “રાજાઓ તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા માર્ગને જ અનુસરે છે” એમ વિચારી લોકો સંતુષ્ટ બની હરખે હરખે ખેતી, વેપારવણજ વગેરે કરવામાં મંડ્યા રહે છે. કાયદાનો ઉચ્છેદ ન કરતાં પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા ઉધારવતાં કાશ વધે છે એટલે હાથી, ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોષ્ટી વસ્તુ મળે છે જેથી તેઓ શક્તિ તથા વીર્યસંપન્ન થઈને યુદ્ધ તથા પરિચર્યાને યોગ્ય બને છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વળજીધર્મ વગેરે-પૂર્વે વળજી રાજાઓ “આ ચોર છે; એને પકડો” એમ કહીને કોઈ ચોર રજી કરે તો તેને ચોર કહ્યા વગર નિનિઃશયમદામત

(વિનિશ્ચયમહામાત્ર) ને સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો એને છોડી મૂકતા, પશુ અપરાધી હોય તો પોતે કંઈ દણ વગર વેહારિકને (વ્યવહારિક) ને સુપ્રત કરતા. વેહારિક પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો અન્તોક્ષરિકને (અન્તઃકારિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા, અને અપરાધી હોય તો અદૃઢુલિકોને (આદૃઢુલિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ તેને તેવી જ રીતે સેનાપતિને, સેનાપતિ ઉપરાજને અને ઉપરાજ રાજાને સુપ્રત કરતા. રાજા સારી પેઠે તપાસ કરાવી નિરપરાધી હોય તો તેને છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો પ્રવેણિ-પુસ્તક (પરંપરાગત કાયદાપોથી) વંચાવતા. તેમાં જોઈએ આવું કયું હોય તેને આવે દંડ થાય એમ લખેલું હોય છે. રાજા એવું કામ એને બતાવીને તે પ્રમાણે દંડ કરે છે. આ પ્રમાણે પુરાણ વજ્રજ્ઞને અતુ-સરતાં લોકો નિન્દા નથી કરતાં. “ રાજઝો તો પરાપૂવથી ચાલતાં આવેલાં કોઈ કરે છે, એમાં એમનો શો દોષ ? દોષ તો અમારો જ છે.” એમ વિચારી સાવધાન થઈ પોતા-પોતાનો ધંધો કરે છે. એ પ્રમાણે રાજઝોની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે હે આનંદ, વજ્રજ્ઞોની અવસ્થા ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

સત્કારે છે વગેરે.-જો લોકો વડીલ રાજઝોને નથી સત્કારતા, સલાહ માટે તેમની પાસે નથી જતા તો તે લોકો એમ ઉવેખાવાથી રમતગમતમાં ધ્યાન આપે છે અને રાજ્ય તરફ ઉદાસીન રહે છે. પશુ જો તો તેમની પાસે જાય છે તેમને એ વૃદ્ધ રાજઝો “ આ કરવું, આ ન કરવું ” એમ પુરાણ ધર્મો સમજાવે છે અને સુદ્ધમાં જતાં “ આવી રીતે પેસવું, આવી રીતે નીકળવું ” એમ રસ્તા દેખાડે છે. એટલે તેમની સલાહ લેવામાં આવે, તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં આવે તો તેઓ રાજ-પ્રવેણિને ચાલુ રાખી શકે છે.

કુલઝીઓ એટલે કુલગૃહિણીઓ-કુલવધુઓ. કુલકુમારીઓ એટલે પરણાવેલી ન હોય એવી એમની પુત્રીઓ ઉપાડી જવી અથવા બળાત્કાર કરવો એ બન્ને લગભગ સમાનાર્થ છે.....એ પ્રમાણે કરતાં દેશમાં લોકો “ અમારા ઘરમાં અમારા દીકરાઓની માતા-ઓએ મુખની લાળો ઘોષ ઘોષને દીકરીઓને ઉછેરીને મોટી કરી છે અને આ રાજઝો એમને જળરદસ્તીથી ઉપાડી જઈ પોતાને ઘેર બેસાડે છે.” એમ ગુસ્સે થઈ સરહદ પર ચાલ્યા જઈ ચોર બની અથવા ચોરોના ટાળામાં બળી જઈ દેશને રંજાડે છે. પશુ એમ ન થાય તો દેશમાં લોકો નિશ્ચિત થઈ પોતાપોતાના ધંધો કરે છે અને રાજનો ખજાનો વધારે છે.

વજ્રજ્ઞોનાં વજ્રજ્ઞ ચૈત્યો વગેરે.-ચિત્તીકૃત હોવાથી એટલે ચિત્ત દેવાથી, માનની દૃષ્ટિથી જોવાથી. ચૈત્ય એવાં નામવાળા ચક્ષુસ્થાનો-દેવસ્થાનો. અભ્યંતર એટલે નગરની અંદર આવેલાં, બાહ્ય એટલે નગરની બહાર આવેલાં. ધાર્મિક બલિ ન મળતાં દેવતાઓ બરાબર રક્ષણ નથી કરતા; ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને તો તેઓ સમર્થ છે, પરંતુ ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો વધારે છે. સુદ્ધમાં સહાયતા નથી કરતા. પરંતુ જો બલિ મળે તો સારી પેઠે રક્ષા કરે છે અને અલબત્ત, ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને અસમર્થ હોવા છતાં, ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો હરે છે અને સંઘામમાં સહાયતા કરે છે.

ધાર્મિક રક્ષા, આવરણ, ગુપ્તિ વગેરે ન ધ્રુવેલું ન આવે એવી રીતે એમનું આવરણ કરવું એટલે આવરણ. ધ્રુવેલું ન નાશ પામે એવી રીતે જળથી રાખવું એવું નામ ગુપ્તિ, અને રક્ષા એટલે આવરણ તથા ગુપ્તિ. સૈન્ય વડે પ્રવર્જિતોત્તું રક્ષણ કરવું એ કાંઈ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ નથી. પણ વિહારના ઉપવનનાં વૃક્ષો કાંઈ કાંપે નહિ, પારધીઓ જળથી મૃગને પકડે નહિ, તળાવોમાં માછલાં પકડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવો એવું નામ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ છે. ‘ન આવેલા’ વગેરેથી તેઓ ત્યાં આવવાનું મન કરે છે કે કેમ એમ પૂછે છે. જો આ ન આવેલા અરહન્તો આવે એમ નથી ધ્રુવતા તેઓ અશ્રદ્ધ તથા અપ્રસન્ન હોય છે. પ્રવર્જિત આવે છે ત્યારે ઉડીને સામા નથી જતા, જમને દર્શન નથી કરતા, સ્વાગત નથી કરતા, પ્રશ્ન નથી પૂછતા, ધર્મ નથી સાંભળતા, દાન નથી આપતા, અનુમોદન નથી સાંભળતા, તથા નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા. એટલે તેમની અપકર્ષિતિ દેલાય છે કે ક્ષણો રાત્ર અશ્રદ્ધાળુ છે—ધૃત્યાદિ.

નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા એ સાંભળીને પ્રવર્જિતો તેના નગરની ભાગોળે થઈને જવા છતાં પણ નગરમાં પેસતા નથી. એવી રીતે ન આવેલા અરહન્તો કદી પણ નથી આવતા. આવેલા હોય તેમને પણ સુખવિહાર ન મળવાથી તથા અનુપયા ‘ચાકો, ત્યાં વસીએ,’ એમ ધારી આવ્યા હોય તે બધા આ રાજની આવી રીતભાત છે તો અહિં કોણ વસે? એમ વિચારી ચાક્યા જાય છે. એવી રીતે ન આવેલા ન આવવાથી, તથા નેત્રાને સુખવિહાર ન મળવાથી એ દેશ પ્રવર્જિતરહિત થાય છે. તેથી દેવતારક્ષા નથી, અને પરિણામે પિશાચાદિને અવકાશ મળે છે.....

ચાલી નીકળ્યો એટલે રાજ પાસે ગયો. પછી રાજએ તેને “ગુરુ ભગવાને શું કહ્યું?” એમ પૂછ્યું. તેણે, ગૌતમ શ્રમણે કહ્યું હતું તેમ, “હે રાજ, વજ્રજ્યો કેમે ન જીતાય એમ નથી, રક્ત તેમનું મન સંપાદન કરીને અથવા તેમનામાં કૂટ પાડીનેજ કામ લાઇ શકાય એમ છે.” ત્યારે રાજએ એને કહ્યું કે તેમનું મન સંપાદન કરવા માટે તો આપણા હાથી, અશ્વો વગેરે ઓછા થાય માટે બેઠથી જ જીતવાનો કોઈ માર્ગ ખતાવ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મહારાજ, તમે સખામાં વજ્રજ્યો સંજાધી વાત કહ્યો. એટલે હું તમને કહીશ, કે “મહારાજ! તમારે વજ્રજ્યો ઉપર શા માટે આક્રમણ કરવું જોઈએ? આ રાજઓ પોતપોતાના ખેતી, વેપાર વગેરે ધંધા કરીને છોને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે” એમ કહી હું આડો પડીશ. ત્યારે તમે કહેજો કે “કેમ બક્ષા આ બ્રાહ્મણ વજ્રજ્યોની વાતમાં આડો આવે છે?” તે જ દિવસે પછી હું વજ્રજ્યોને ભેટ મોકલાવીશ. તે જસ કરીને તમારે મને આરોપી ઠરાવીને મારકૂટ કર્યા વગર માત્ર મારું ચિરોમુંડન કરાવી મને નગરની હદબહાર દાઢી મુકવો. એટલે હું, “એ નગરનો ગદ તથા ખાઇ મે” બધાવ્યાં છે. હું એના એકએક નળજાં સળજાં ઠેકાણાં જાણું છું. યોડા જ વખતમાં હું એને સીધો કરીશ” એમ કહીશ. એ સાંભળીને તમારે કહેવું, “જા, જા, થાય એ કરી લેજો.”

રાજએ એ પ્રમાણે બધું કર્યું.

લિજ્જવીઓએ તેના દેશવટાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે એ લુચ્યા બ્રાહ્મણને ગંગાને આ કાંડે જ આવે નહિ આવવા દઈએ. એક જગે કહ્યું કે એ અમારે લીધે તો એને આમ થયું છે, એટલે બધાએ “તો બસે આવે,” એમ કહ્યું. તે આવ્યા પછી,

“ સિમ્હવી માટે તે શું કહ્યું ? ” એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે બધી વાત કહી. સિમ્હવી-ઓએ કહ્યું કે “ ડાહ્યા રાજ્યો આવો ભારે દંડ કરવો એ યોગ્ય નથી. ” પછી તેઓએ તેને પૂછ્યું, “ ત્યાં તારો શો હેદો હતા ? ” તેણે કહ્યું, “ હું વિનિશ્ચયાભાવે હતો. ” “ તો અહીં પણ એ જ હેદો તને આપીએ છીએ ” એમ કહી તેને ન્યાય આપવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો. તે બહુ સારી રીતે ન્યાય કરવા લાગ્યો. રાજકુમારો તેની પાસે શિષ્ય શીખવા આવવા લાગ્યા. પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પછી એક દિવસ તેણે એક સિમ્હવીને એક બાનુએ લપ્ત જઈને “ ખેતી તો કરે છે ને ? ” એમ પૂછ્યું. “ હા, કરે છું. ” સિમ્હવીએ જવાબ દીધો. “ બે બજાર બેડીને ? ” તેણે ફરી પૂછ્યું. “ હા, બે બજાર બેડીને ” જવાબ મળ્યો. આટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો. પછી એક બીજા સિમ્હવીએ પેલાને પૂછ્યું, “ આચાર્ય તને શું કહ્યું ? ” પેલાએ થયેલ પ્રશ્નોત્તર જણાવ્યા પણ એને ભરોસો ન આવ્યો અને મને એ ખરી વાત નથી કહેતો એમ વિચાર્યું. બન્ને વચ્ચે શઠ પડી. બ્રાહ્મણ બીજા દિવસે એક બીજા સિમ્હવીને “ આને શાક શેતુ ખાધું ? ” એમ પૂછીને ચાલ્યો ગયો. બીજા એક જણે એને પૂછ્યું કે “ આચાર્ય તને શું કહ્યું ? ” અને પહેલાની પેઢે અશ્રદ્ધા થતાં એ બન્ને વચ્ચે શઠ પડી. બ્રાહ્મણે વળી બીજા દિવસે એક સિમ્હવીને એક બાનુએ લપ્ત જઈને “ બહુ જ ગરીબ છો કે શું ? ” એમ પૂછ્યું. તેણે પૂછ્યું, “ તમને કાણે કહ્યું ? ” “ રૂલાણા સિમ્હવીએ ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. વળી એક બીજા સિમ્હવી પાસે જઈને એને પૂછ્યું કે “ તું બહુ ડરપોક છે કે શું ? ” “ તમને કાણે કહ્યું ? ” એણે પૂછ્યું. “ રૂલાણા સિમ્હવીએ, ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. આવી રીતે એક બીજાની ખોટી ખોટી વાતો કહીને ત્રણ વરસમાં એણે એ રાજ્યોમાં બે જણ એક રસ્તા પર સાથે ન ચાલી શકે એટલી બધી કડવાશ ઉભી કરી દીધી; અને પરિણામ જોવા માટે સન્નિપાતભેરી વગડાવી-બધાને એકઠા કરવા માટે પડો વજરાઓ. સિમ્હવીઓ “ ભલે મોટા હોય એ જ જામ, ભલે યરા હોય એ જ જામ, અમે તો કાંઈ નથી જતા ” એમ કહી ગયા નહિ. બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે હવે સમય છે. તેણે રાજ્યને સમાચાર મોકલાવ્યા કે તાબડોલ થઈ આવે.

રાજ્યને એ સંદેશો મળતાં તે ડંકા દેતો લશ્કર સાથે નીકળી પડ્યો. વૈશાલિકેએ, “ રાજ્યને ગંગાને આ કાંઠે જ નહિ આવવા દઈએ ” એમ વિચારી પડો વજરાઓ. પડો સાંમળ્યા છતાં “ ભલે મોટા મોટાઓ જ જામ ” એમ કહીને લોકો ભેગા ન થયા. “ નગરમાં નહિ પેસતા દષ્ટઓ. બારણાં બંધ કરીને બેસશું ” એમ કહી પડો વજરાઓ. છતાં એક પણ જણ ન આવ્યો; અને રાજ્ય ઉઘાડા બારણા વાટે અંદર પેસી તેમનો જડમૂળથી વિનાશ કરી પાછો વળ્યો. *

માઠરવૃત્તિનો સમય.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

સાંખ્યદર્શનના વિદ્યમાન ગ્રંથોમાં ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા સૌથી પ્રાચીન છે. તેના ઉપર ગૌડપાદભાષ્ય અને પર્વદર્શનટીકાકૃત વાચસ્પતિ મિશ્રની તત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. એ પહેલાંની કોઇ ટીકાની ખબર ન હતી. લો. મા. ટિળકે Sanskrit Research (સંસ્કૃત રીસર્ચ) નામના ત્રૈમાસિકના પહેલા પુસ્તકના બીજા અંકમાં માઠરવૃત્તિની પ્રતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પણ તે ટીકા ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવાનું માન ડૉ. બેલ્વેલકરને ધટે છે. તેમણે માઠરવૃત્તિના સમય અને સાંખ્યદર્શનના ઐતિહાસિક જીહાવોહ સાથે એક લેખ 'ભાણ્ડારકર કોમેન્ટેશન વૉલ્યુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે લેખમાં પોતે તે ગ્રંથનું સંપાદન કરે છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. તેમની આવૃત્તિ પ્હાર પડે એ પહેલાં આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સદ્ગત તનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેથી એક પ્રત મેળવી તેટલા ઉપરથી જ તેની એક આવૃત્તિ ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝના મન્ત્રીએ પ્રકટ કરી દીધી છે. તે ગ્રંથની વિદ્વાનમયી ભૂમિકા સ. તનસુખરામભાઈએ લખી છે. ગ્રંથનું સંપાદન વિષ્ણુ પ્રસાદ નામના એક પણિતે કર્યું છે.

માઠરવૃત્તિ અભ્યાસકોનું ધ્યાન અનેક રીતે આકર્ષે છે. પ્રથમ તો ગ્રંથની ઉપલબ્ધિ નવીન છે. બીજું, ગ્રંથ વાંચતાં સહેલાઈથી જણાઈ આવે છે કે તે સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખાએલો છે અને તેની પ્રતિપાદનશૈલી મનોરંજક છે. આ ઉપરાંત તે ગ્રંથ પ્રાચીન દર્શનોના ઇતિહાસમાં-અને ખાસ કરી સાંખ્યદર્શનના ઇતિહાસમાં-વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ માઠરવૃત્તિ ક્યારે રચાઈ અને માઠરાચાર્યે કોણુ હતા અને ક્યારે થયા એની ચર્ચા ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ડૉ. બેલ્વેલકરે અને સદ્ગત સાક્ષર તનસુખરામભાઈએ કરી છે. પ્રો. કીચે પણ પોતાના Sankhya System (સાંખ્ય સીસ્ટમ) નામના ગ્રંથમાં ડૉ. બેલ્વેલકરના મતનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે આ બાબતની ચોડીક ચર્ચા કૂતોટોમાં કરી છે. એ બધાનાં પ્રમાણેનો સંગ્રહ કરી અને બીજાં જે કંઈ પ્રમાણો મળે તે ઉપરથી માઠરવૃત્તિનો અને માઠરાચાર્યનો સમયનિર્ણય કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

તનસુખરામભાઈએ માઠરવૃત્તિની ભૂમિકામાં એ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે 'વાત્સ્યાયન' આદિ નાંભોની જેમ 'માઠર' પણ ગોત્રજ નામ છે. મઠરગોત્રિયત્વાત્ માઠરવૃત્તિ । અને એ આચાર્ય આ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. એમનું વિશેષનામ શું હશે એ આપણે જણતા નથી.

માઠરવૃત્તિના સમયનિર્ણય માટે ડૉ. બેલ્વેલકર નીચેની દ્રષ્ટિસ્થિતિ ઉપરોક્ત કરે છે: ઉલ્કાચિનીનો પરમાર્થ નામનો એક બ્રાહ્મણ લીઝગવંશના જુતી નામના બાદચાહના નિમંત્રણથી ઇ. સ. ૫૪૬માં ચીન ગયો. એણે બધા મળી ૫૦૫ ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તેમાં એક ગ્રંથ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા અને એક વૃત્તિ કે ટીકાનો અનુવાદ છે. એ અનુવાદમાં મૂળગ્રંથનું કે તેના કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. તેથી

આ અનુવાદનું કયું સંસ્કૃત પુસ્તક મૂળ છે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ડૉ. ટક્ટસુએ આ ચીની અનુવાદનો અને સાંખ્યધારિકાના ગૌડપાદભાષ્યની સરખામણી કરી એમાં જે તફાવત છે તે ઉપરથી એવો મત બાંધ્યો કે તે અનુવાદનું મૂળ ગૌડપાદભાષ્ય નથી.^૨ છતાં એ બંને વચ્ચે અવતરણો, ઉદાહરણો અને આખા ફરજોની સમાનતા એટલી બધી છે કે તે બંને અંધો-ચીની અનુવાદ અને ગૌડપાદભાષ્યના આધારભૂત કોઈ ત્રીજો અંગ હોવો જોઈએ એવી કલ્પના કરવી શક્ય છે.^૩ ડૉ. ટક્ટસુ એવો તર્ક કરે છે કે ઇશ્વરકૃષ્ણ પોતેજ ધારિકા ઉપર વૃત્તિ લખી હશે અને ચીની અનુવાદનું મૂળ તે વૃત્તિ હશે. પ્રો. કીય પણ આ તર્કને અનુમતિ આપે છે.^૪

ડૉ. બેલ્વેલકર એ ચીની અનુવાદના ફ્રેંચ ભાષામાં કરેલા તરજુમા સાથે માઠરવૃત્તિની સરખામણી કરી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે તે અનુવાદનું મૂળ માઠરવૃત્તિ છે.^૫ આ નો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તો માઠરવૃત્તિના અવાંચીનત્વની સીમા નક્કી થઈ જાય: એટલે કે તે અંગ્ર. સ. ૫૪૬ પહેલાં લખાએલો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય. ડૉ. બેલ્વેલકર એમના લેખમાં આ બાબતના પૂરાવા તરીકે જે દાખલા આપે છે. એક તો માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદમાં કુપિલ અને આસુરિ વચ્ચે જે એક જ અર્થનો સંવાદ છે તે છે. આવો સંવાદ ગૌડપાદભાષ્યમાં નથી. બીજો દાખલો એ છે કે ગૌડપાદભાષ્યમાં છેલ્લી ત્રણ ધારિકા ઉપર ટીકા નથી; જ્યારે માઠરવૃત્તિમાં અને ચીની અનુવાદમાં છે.^૬ આ ઉપરથી એ બંને અંધોમાં ડૉ. બેલ્વેલકર મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધે છે. ડૉ. ટક્ટસુએ ગૌડપાદભાષ્ય અને ચીની અનુવાદ વચ્ચે જે સમાનતા જોઈ તે ઉપરથી બંનેના મૂળ તરીકે એક ત્રીજો અંગ કલ્પ્યો છે. હવે ગૌડપાદભાષ્ય એ માઠરવૃત્તિનો સંક્ષેપ છે એ બાબત બંને અંધોને ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. એટલે માઠરવૃત્તિને ગૌડપાદના આધાર તરીકે ગણી શકાય. તો તેને ચીની અનુવાદનો પણ આધાર ગણવો જોઈએ.^૭

હવે પ્રશ્ન એ છે કે બંને વચ્ચે મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધવા માટે આટલું બસ છે? પ્રો. કીય આટલાથી સંતુષ્ટ નથી. તેઓ એમ માને છે કે બંને માટે એક જ મૂળ હોય એ હજી પણ સંભવિત છે. પણ ડૉ. બેલ્વેલકર એમની માઠરવૃત્તિની આગામી આવૃત્તિમાં આ બાબત માટે વિશેષ પૂરાવા આપેલાં સુધી કોઈપણ અભિપ્રાય બાંધવો યોગ્ય નથી. વળી લો. મા. ટિબેટને માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદ સરખાવતાં બંને વચ્ચે તફાવત જણાયો અને તેથી તેઓ પણ માઠરવૃત્તિને ચીની અનુવાદનું મૂળ ગણતા નથી.^૮ આ રીતે આ પ્રમાણુ જોડે અગત્યનું છે છતાં પણ જ્યાં સુધી ચીની અનુવાદ

૨. જુઓ Sankhya System by A. B. Keith પા. ૭૦.

૩. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩ અને Sankhya System પા. ૭૦.

૪. જુઓ Sankhya System પા. ૭૦.

૫. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૨ અને પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૬. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૭. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩.

૮. જુઓ Sanskrit Research, Vol I, No. 2, 1915, p. 108: "But

અને માઠરવૃત્તિને શબ્દે શબ્દ સરખાવી બનતેનો સંબંધ નક્કી કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી માઠરવૃત્તિનો સમયનિર્ણય કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

આથી માઠરાચાર્ય અને તેની વૃત્તિનો સમય નક્કી કરવા માટે બીજા પ્રમાણો શોધવાં જોઈએ. આ પ્રમાણો આપણને જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ રૂપે મળે છે. હરિભદ્ર સૂત્રીના (ઇ. સ. નો આઠમો સૈકા) પદ્ધર્શન સમુચ્ચયની દીક્ષામાં ગુણરત્નસૂરિ સાંખ્યદર્શનોના ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે જણાવે છે: સાંખ્યાનાં તર્કગ્રંથાઃ પટિતંત્રોદ્ધારરૂપં માઠરમાખ્યં સાંખ્યસત્તતિનામકં, તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદં આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયઃ.^{૧૮} સાંખ્યોના તર્કગ્રંથોઃ સાંખ્યસત્તતિ નામનું પટિતન્ત્રના ઉદ્ધારરૂપ માઠરમાખ્ય,^{૧૯} તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદ [ભાષ્ય] અને આત્રેયતન્ત્ર^{૧૯} વગેરે.

આ ઉલ્લેખ માઠરવૃત્તિને દીક્ષા લાગુ પડે છે. માઠરવૃત્તિની પ્રતિપાદનશૈલી અર્વાચીન દીક્ષાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોને વધારે મળતી છે. મૂળ કારિકાઓ અને પટિતન્ત્રનો વિષય એકજ છે; શક્ત આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ છોડી દીધા છે.^{૧૨} આ આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ માઠરે પોતાની વૃત્તિમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તે ' પટિતન્ત્રોદ્ધારરૂપ ' કહેવાય એ યોગ્ય છે.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદ માઠરાચાર્યે સાંખ્યકારિકા ઉપર પ્રમાણભૂત દીક્ષા લખી હોવી જોઈએ અને તે ઇ. સ.ના ચૌદમા સૈકા પહેલાં વિદ્યમાન હશે.

આ ઉપરાંત બીજા બે પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. નન્દીસૂત્ર અને અનુયોગદ્ધારસૂત્રમાં મિથ્યા આગમોની ગણતરી કરતાં ' માઠર ' નું નામ આપવામાં આવે છે. અનુયોગદ્ધારસૂત્રમાં ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. ".....કળગસત્તરી વેસિયં ઘડિસેસિયં બુદ્ધસાસણં કાચિલં લોનાયસં સટ્ઠિયંતે માઠરપુરાણચામરંણ-નાઢગાદ્,....."^{૧૩} થોડાક ફેરફાર સાથે એની એજ બોખત નન્દીસૂત્રમાં પણ કહેલી

on comparing it with the Chinese version in some important places, I find that the two cannot be taken as identical."

૯. પદ્ધર્શનસમુચ્ચય. પા. ૪૩.

૧૦ મૂળમાં રૂપ પછી અને માર્ગ્ય પછી પણ સ્વરૂપવિરામ છે. એટલે કે તે બિન્ન બિન્ન ગ્રંથો છે એવો સંપાદકનો અભિપ્રાય લાગે છે. પટિતરૂપ એ વિશેષણ છે અને તેજ પ્રમાણે સાંખ્યસત્તતિનામક પણ વિશેષણ જ છે. તે શબ્દો જુદા નામ તરીકે રહી શકે નહિ. મૂળ ગ્રંથનું નામ દીક્ષાગ્રંથને આપવામાં અનીચિત્ય નથી. સ્થુવંશ ઉપરની દીક્ષાને સ્થુવંશદીક્ષાથી બ્વહાર કરી શકાય.

૧૧ શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાના મત પ્રમાણે આત્રેયતન્ત્ર એ ચરકે જે સાંખ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે તેજ હશે; કારણકે તેમાં બોલનાર અત્રિ ઋષિ છે. જુઓ A His. of Indian Philosophy પા. ૨૧૩.

૧૨ સત્તરયાં કિલ ચેડ્યાંસ્તેડ્યાંઃ કૃત્સ્નસ્ય પટિતંત્રસ્ય ।

આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદધિવર્જિતાઃ ॥

૧૩. જુઓ અ. ડા. સ. પા. ૩૬. દેવચંદ લાલભાઈ 'ગાંધી' આશ્રિત.

છે. “.....ફળગસત્તરી ચઢસેસિયં બુદ્ધવચણં તેસિયં કાવિલં લોગાયયં સ-
દ્વિતંતં માઢરં પુરાણં ભાગવયં પાયંજલા.....”^{૧૪}

આ બન્ને શ્લોકો જોનાની દૃષ્ટિએ અન્ય દર્શનોના આગમોની ઓકળ પરંપરા સૂચવે છે. એમાં ‘કનકસપ્તતિ તે સાંખ્યસપ્તતિ-ધર્મરૂઢ્યુની કારિકા હશે. વેસિયં અને તેસિયં નો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. કામસૂત્રમાં વૈશિક નામનું’ એક પ્રકરણ છે. ચઢસેસિયં તે વૈશેષિક દર્શન છે. બુદ્ધસાસન અને બુદ્ધવચણ તે બુદ્ધસાસન એટલે બૌદ્ધદર્શન. કાવિલં એટલે ‘કાવિલ દર્શન’-સાંખ્યદર્શન. લોગાયયં એટલે ‘લોકાયત-ચાર્વાક દર્શન.’ સદ્વિઠયંતં અને સદ્વિઠતંતં એટલે પટ્ટિતન્ન-માઢરં એટલે માઠરવિરચિતગ્રંથ ઇત્યાદિ. પ્રાકૃતમાં ‘ઠ’ નો ‘ઢ’ થાય છે.^{૧૫} એ નિયમને અનુસારે માઠરનું માઠર થયું છે. ‘માઠરે રચેલું તે માઢરં.’

આ બન્ને ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આગમેના સમયમાં સાંખ્યદર્શનના ‘કાવિલ’ પટ્ટિતન્ન, કનકસપ્તતિ, ‘માઠર’ એ ગ્રંથો ખાસ પ્રસિદ્ધ હશે. બીજાં દર્શનોમાં લોકાયત, વૈશેષિક અને બૌદ્ધદર્શન ધ્યાન ખેંચે છે.

સ્વેતાશ્વરજૈનોના પીસ્તાલીસ આગમોમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર સૌથી અર્વાચીન છે. નન્દીસૂત્ર દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતે રચેલું છે; જ્યારે અ. ઇ. સ. તેમના પહેલાં આર્યરક્ષિતે રચ્યું ગણાય છે. આ ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભિપુરમાં વીરસંવત ૯૮૦માં આગમેના પુનરુદ્ધાર ક્યો ત્યારે અનુયોગદ્વારસૂત્ર આગમ તરીકે ગણાતું હતું. પદ્માવલી પ્રમાણે દેવર્દિગણિ મહાવીર પછી ૯૮૦ વર્ષે થયા,^{૧૬} એટલે ૪૭૦ વર્ષ બાદ કરતાં વિક્રમ સંવત ૫૧૦ એટલે ઇ. સ. ૪૫૪ માં થયા ગણાય. તેમના સમયમાં અ. ઇ. સ. આગમ તરીકે ગણાતું હતું, તેને માટે સો વરસનો-અથવા ઓછામાં ઓછો પચાસ વરસનો ગાળો સુધીએ તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ચોથા સૈકાના મધ્યમાં કે અન્તમાં થએલું ગણાય. અનુયોગદ્વારસૂત્ર આર્યરક્ષિતે રચેલું છે એ પરંપરા સાચી હોય તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં આવે, કારણકે પદ્માવલિએ પ્રમાણે આર્યરક્ષિત મહાવીર પછી લગભગ ૫૭૦ વરસ પછી થયા ગણાય છે,^{૧૭} એટલે કે ઇ. સ. ૪૪માં થયા ગણાય. પણ અનુયોગદ્વારસૂત્ર આટલું પ્રાચીન હશે કે નહિ તે હજી વિવાદનો વિષય છે. પણ તેનો સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા અને પાંચમા સૈકાના મધ્ય પહેલાં છે એ બાબત શંકાસ્પદ નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેને ચોથા સૈકાના અન્તમાં કે મધ્યમાં સુધીએ એ અયોગ્ય નથી.

માઠરાચાર્યે પોતાનો ગ્રંથ આ પહેલાં લખ્યો હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. હાલની છાપખાનાની પરિસ્થિતિ બૂંલી જઈ તે સમયની પરિસ્થિતિથી વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ ગ્રંથ લખાઈ અન્ય સંગ્રહાયોમાં પ્રસિદ્ધિ પામે તે માટે સો કે ઓછામાં ઓછાં પચાસ વરસ ગણીએ તો વધારે કહેવાય નહિ. એ રીતે ગણતાં માઠરાચાર્યના ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં કે ત્રીજા સૈકાના બીજા શતાબ્દમાં સુધી શકાય.

૧૪. જુઓ ન. સૂ. પા. ૩૯૨. આ ઉલ્લેખો સૂચવવા માટે અને બતાવવા માટે હું પં. સુખલાલજી અને સુનિ જિનવિનયજીનો આભારી છું.

૧૫. ‘ઠો ઢઃ’ સિ. હે. અ. ૮. પા. ૧. સૂ. ૧૯૯.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭ કલાટનો લેખ.

૧૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭.

આ રીતે કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી માફરવૃત્તિના સમય ચોથા સૈકાના પ્રારંભમાં મુકતાં હોય. બેલ્વેલકરની કલ્પનાને પણ અવકાશ મળે છે. કારણકે જે ગ્રંથ એ સમયમાં લખાયો હોય તેની પ્રતિષ્ઠા ૫૪૬ સુધીમાં જન્મે અને પરમાર્થ પોતાની સાથે તેને ચીન લઈ જાય એ પણ સંભવિત છે.

પણ અહીંયા એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણરત્નસૂરિના અને અનુયોગદારસૂત્રના ઉલ્લેખોથી એટલું સિદ્ધ થઈ શકે કે માહરાયાર્થ ત્રીજા કે ચોથા સૈકામાં પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો હશે. પણ તે ગ્રંથ એજ આ છપાએલો ગ્રંથ છે એમ માનવાને શાં પ્રમાણ છે ? આવી શંકાનો એકજ ઉત્તર આપી શકાય કે જ્યાં સુધી આન્તર પરીક્ષાથી અથવા બાહ્ય પ્રમાણોથી એવી શંકા ઉઠાવવાનું કારણ મળે નહિ ત્યાં સુધી પ્રતને અને કર્તાનું જે નામ આપ્યું હોય તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એથી ઉલટું અહીં એક બાહ્ય પ્રમાણ મળે છે કે જેનાથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ જ ગ્રંથ માહરાયાર્થની પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. વિ. સં ૧૪૦૫ (ઇ. સ. ૧૩૪૩) માં થયેલા મદ્દશ્નધારિ રાજશેખરસૂરિ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં સાંખ્યદર્શનના તર્કગ્રંથોની ગણનામાં માહરનું નામ ગણાવે છે અને ઉક્તં ચ માઠરપ્રાન્તે એમ કહી હસ પિવ લલ સ્વાદ મોદ ધત્યાદિ શ્લોક ટાંકે છે અને એજ શ્લોક માફરવૃત્તિની છેવટે એટલે ૫૩ મે પાને આવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે રાજશેખરસૂરિને આજ માહર ગ્રંથનો પરિચય હતો.

વૃત્તિમાં લગભગ ૬૧ ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૩૬ પદ્યાત્મક છે. આમાં વેદ અને શ્રુતિનાં વતરણો ગણ્યાં નથી. ગ્રંથોનાં નામમાં ‘ગીતાસુ’ અને ‘સ્મરણાત’^{૧૮} એમ કરી ગવહગીતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘પુરુષાધિષ્ઠિતં પ્રધાનં પ્રવર્તતે’^{૧૯} એમ પદ્ધિતન્ત્રમાંથી ઉતારો લીધો છે. વળી ‘શ્રી વિષ્ણુપુરાણે પઠેન્ડશે પરાશરચ્ચઃ’ એમ કરી નીચે પ્રમાણે ઉતારો લીધો છે. ‘વ્યક્તોવ્યક્તજ્ઞચિજ્ઞાનાન્મોક્ષઃ પ્રાપ્યતે’^{૨૦} તે ઉપરાંત પુરાણેષુ’ એમ કરી સામાન્ય રીતે પુરાણોનો અને વેદપુરાણમારતમન્વાદિભ્યોડપિ ધર્મશાસ્ત્રેભ્યં યતત્ત્વં પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞાનમુત્તમમ્’^{૨૧} એમ કરી વેદ, પુરાણ, ભારત, મનુના ગ્રંથો વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત પતંજલિનાં યોગસૂત્રો ટાંક્યાં છે. અને એક સ્થળે બીજાપાદના પહેલાં સૂત્ર ઉપરનું આપું ‘વ્યાસભાષ્ય’ નામનિર્દેશ વિના ઉતાર્યું છે.^{૨૨} આ ઉપરાંત ‘ઉક્તં ચ’ એમ કરી ધણાં શ્લોકો ટાંક્યા છે જેનું મૂળસ્થાન હું હજી શોધી શક્યો નથી.

હવે એ જોવાનું છે કે આ ગ્રંથોના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલા માફરવૃત્તિના સમયમાં કાંઈ વિરોધ આવે છે કે નહિ. આમાં ઉલ્લિખિત ગ્રંથોના સમય હજી ચોક્કસ નથી એટલે અહીંયા તો એટલું જ જતાવવાનું છે કે તે ગ્રંથોનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં કે તે પહેલાં હોવાનું સંભવે છે.

૧૮. જુઓ મા. ૪. પા. ૨૭ અને ૩૯.

૧૯. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૦.

૨૦. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૭.

૨૧. જુઓ મા. ૪. પા. ૫૬ અને પા. ૮૬.

૨૨. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૯-૪૦.

આ અંથમાં ઉક્તં ચ, લૌકિકાનામામાણકઃ, એમ કરી જે શ્લોકો આપ્યા છે તેમાંના કેટલાક અર્વાચીન વૈદિક અને જૈન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પણ જ્યાં સુધી એ શ્લોકોનું દર્શન અર્વાચીન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી તેમનો સમયનિર્ણયમાં ઉપયોગ થઈ શકે નહિ એટલે ચર્ચા ખાસ કરીને જે ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે તેટલા પૂરતી જ કરવી રહે છે. સામાન્ય રીતે વેદ, ભારત, પુરાણ અને મનુના ગ્રંથો ઇ. સ. ના ત્રીજા સદી પહેલાંના છે એ બાબતમાં બહુ મતભેદને અવકાશ નથી, પુરાણ ને વિશેષ કંઈ ઉઠાવી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે પુરાણસાહિત્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદી પહેલાંનું છે એ પાર્થકર સાહેબે સારી રીતે બતાવ્યું છે.^{૨૩} પુરાણોમાં ખાસ કરી વિષ્ણુપુરાણનું નામ લીધું છે. વીક્સન સાહેબનો એવો મત હતો કે તે ઇ. સ. ના અગીયારમા સદીનું છે પણ હવે એ મત સ્વીકારાતો નથી. પુરાણોની ગણનામાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ત્રીજું છે; તેનો સમય ચોક્કસ નથી. તોપણ તેમાં જે વંશાવલીનો અહેવાલ છે તે ઇ. સ. ના ચોથા સદીના અન્ત પહેલાં સંધરેલો છે; અને એ વંશાવલીનો મંદ્રલ થયો તે પહેલાં પણ તે પુરાણ વિદ્યમાન હશે એમ પાર્થકર સાહેબનું માનવું છે. એટલે તે પુરાણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સદીમાં કે તે પહેલાં વિદ્યમાન હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૪}

પણ પાર્થકર સાહેબ એમના હમણાં પ્રકટ થયેલ 'Indian Historical Tradition' નામના ગ્રંથમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ના પાંચમા સદી પહેલાંનું નથી. તેમાં ખાસ પ્રમાણ એ છે કે તેમાં જણાવેલ અસુરો અને દેવતાઓના વિગ્રહ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તે આદ્ય-એટલે જૈન અને બૌદ્ધોનો પ્રભાવ થયા પછી બ્રાહ્મણ સત્તાની પુનઃસ્થાપનાના સમયે લખાએલું છે. (પા. ૮૦) પણ આ કલ્પના માટે કંઈ પૂરાવો નથી. ઇ. સ. ના પાંચમા સદીના અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો પ્રભાવ હાસ પામ્યો હતો એમ માનવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મને એમ લાગે છે કે પાર્થકર સાહેબે 'Dynasties of Kali Age' માં કરેલી કલ્પના વધારે પ્રામાણિક છે.

પાર્થકર સાહેબ D. of K. A. માં એમ કહે છે કે ભાગવતે પોતાનો અહેવાલ વિષ્ણુપુરાણમાંથી લીધો છે. આ જો બરાબર હોય તો વિષ્ણુપુરાણને વધારે ચોક્કસાદ્યથી ઇ. સ. ના ત્રીજા સદી પહેલાં સુધી શકાય; કારણ કે ભાગવતનો ઉદ્દેશ્ય નન્દીસૂત્રમાં આવે છે. અને નન્દીસૂત્ર ઉપર જેનું તે પ્રમાણ ઇ. સ. ૪૫૪ પછીનું તો નથી જ. એટલે ભાગવત ઇ. સ. ના ચોથા સદી પહેલાં હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. અને વિષ્ણુપુરાણ તેની પણ પહેલાં જન્ય. વળી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે પણ વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઉચું છે.

આ રીતે જો કે વિષ્ણુપુરાણનો સમય ચોક્કસ કહી શકાતો નથી તોપણ એટલું તો જોઈ શકાય છે કે તે ઇ. સ. ના ત્રીજા સદી પછીનું જ છે એમ માનવાને ચોક્કસ પ્રમાણ નથી.

ષષ્ઠિતન્ત્ર ધર્મરૂઢિની કારિકાઓ પહેલાંનું છે એટલે એના સમયની ચર્ચા કરવાની અહીં આ જરૂર નથી, પણ યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યનો સમય અર્વાચીન ગણાય છે

૨૩. જુઓ Indian Historical Tradition પ્ર. ૪. પા. ૫૧.

૨૪. જુઓ Dynasties of Kali Age પ્ર. પા. ૨૮. પે. ૫૧.

આ રીતે માહરવૃત્તિમાં આવેલા ઉલ્લેખો તેને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અને ચોથાની શરૂઆતમાં સુક્તાં આડા આવતા નથી.

અન્યની અંદર કેટલાંક એવા ઉલ્લેખો છે કે જે તેની પ્રાચીનતાનો પૂરાવો આપે છે. તેની પ્રતિપાદન શૈલી અને ભાષાદિકની સરળતા જોતાં તે અર્વાચીન દીકાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોમાં સહેલાઈથી સ્થાન લે છે. અન્યની અંદર જે પ્રતિવક્ષીઓ આવે છે તેમાં મુખ્ય 'વેદવાદિનઃ,' વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને આજીવક^{૩૩} છે. આમાં ખાસ ધ્યાન વેદવાદિનઃ અને આજીવક ખેંચે છે. આજીવક સંપ્રદાય યુદ્ધ અને મહાવીરના સમયનો છે. તે કેટલાંકે સૈદ્ધા સુધી ચાલ્યો હતો. પણ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સાતમા સૈદ્ધ પંથી તેનું નામ સંભળાતું નથી. સત્કાર્યવાદની ચર્ચામાં તેમને જે સ્થાન મળ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આજીવક સંપ્રદાય માહરના સમયે જીવતો અને ધ્યાનમાં લેવાજેવો હશે. 'વેદવાદિનઃ' ^{૩૪} ના સિદ્ધાન્તો એ મીમાંસાના સિદ્ધાન્તો છે—એટલે કે એમાં યજુષાગાદિકના અને આત્મા કર્તા છે એ પૂર્વમીમાંસાના સિદ્ધાન્તો અને 'આત્મા એક છે' વગેરે ઉત્તરમીમાંસાના પણ સિદ્ધાન્તો આવા જાય છે. જે રીતે આ ઉલ્લેખો કર્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માહરના સમયમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો ભેદ પડ્યો નાહ હોય. પણ બન્ને એકજ નામથી પ્રસિદ્ધ હશે. આ વસ્તુ સ્થિતિ કુમારિલ અને શંકરાચાર્યના સમય પહેલાંની છે. ગ્રે. યાકોબી માને છે કે શબરસ્વામીના સમયમાં પણ બન્ને દર્શનો એક હતાં.^{૩૫}

આ ઉપરાંત અનુમાનના અવયવોની ચર્ચા વાતસ્યાયન ભાષ્યના તે ભાગ સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે તે, ન્યાયદર્શનની પરિભાષા ચોક્કસ અને રૂઢ થઈ ગઈ તે પહેલાંની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે ગુણરતનસૂત્રિની દીકામાં અને રાજશેખર-સૂત્રના પૃથક્દર્શનમાં તથા નન્દી, અને અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આવતા ઉલ્લેખો કૃષી બાલ પ્રમાણોદ્ધી નક્કી કરેલ માહરવૃત્તિના સમય સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથી કાંઈ વિરોધી પ્રમાણ મળતું નથી. તે ઉપરથી આ ગ્રંથ તે માહરાચાર્યની કૃતિ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

સામ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકારને પતંજલિના સૂત્રોની અને વ્યાસના ભાષ્યની ખબર હશે. પણ આ ભાષ્ય સ્વેપયુત્ત હશે કે નહિ તે વિષે શંકા છે; પણ ભાષ્ય જોતાં એટલું કહી શકાય છે કે તે, તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્વેતાંશ્વરો અને દિગમ્બરોની સાંપ્રદાયિક દીકાઓ થઈ તે પહેલાંનું છે કારણકે તેમાં સ્પષ્ટ મતભેદને અવધાર નથી. આ પ્રમાણે તે ભાષ્ય જૂનામાં જૂની દિગમ્બર સંપ્રદાયની દીકા સર્વાધિસિદ્ધ કરતાં પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. સર્વાધિસિદ્ધિના કર્તા પૂજ્યપાદનો સમય વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારમ્ભમાં (જુઓ. જૈ. સા. સં. ભા. ૧. અં. ૨. પા. ૭૯) એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાનો ખીન્ને શતાર્ધ છે. આથી તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પહેલાં આવે; અને તેથી વ્યાસભાષ્યનો સમય પણ તેની પૂર્વે જાય.

૩૩. ગ્રંથમાં જીવકાં: એમ છાપેલું છે પણ તે તો પાક બ્રહ્મ થયાને લીધેન થયું હશે એમ લાગે છે.

૩૪. જુઓ મા. યુ. પા. ૭, ૩૨, ૫૫, ૭૫-૫૬.

૩૫. જુઓ J. A. O. S. પુ. ૩૧. ભા. ૧. ૧૯૧૦.

સંક્ષેપમાં ઇસ્વીસનના પાંચમા અને ચોથા સૈકાના નન્દી અને અનુયોગદારમૂત્રમાં ઉલ્લિખિત માહરતી કૃતિને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અથવા ચોથાના પ્રારંભમાં મુદ્રી શકાય; અને તે કૃતિ આ ગ્રન્થ છે એમ માનવાને ગ્રન્થની આન્તર પરીક્ષા આડે આવતી નથી.

નોંધ—માહરવત્તિના નીચેના અવતરણુથી જણાય છે કે તેના પહેલાં પણ સાંખ્ય-ધારિકા ઉપર કોઈ દીકા હશે.

અદારમી ધારિકાના ‘જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાત્’ માંથી ‘મરણનિય-માત્’ ઉપર નીચે પ્રમાણે દીકા છે.

‘અતશ્ચ-મરણનિયમાત્ । મરણેઽપિ નિયમો દૃષ્ટો મમ બ્રાતા મૃતો મમ પિતા ચ । તસ્માદ્બ્રહ્મયઃ પુરુષા અપરે પુનરિત્યહ્કારં ષર્ણયન્તિ-“ જન્મમરણનિય-માત્ । હૃદ કશ્ચિત્ કદાચિન્નિયતે તદૈવ પરો જાયતે । યદ્યેકઃ પુરુષઃ સ્યાત્ તર્હિ ષકસ્મિન્ જાયમાને સર્વેઽપિ જાયેરન્ । ન ચૈવમ્ । મ્રિયમાણે સર્વે મ્રિયે-રન્ । ન ચૈવમ્ । તસ્માદ્બ્રહ્મયઃ પુરુષાઃ ” ॥ (મા. વૃ. ૫. ૩૧.)

નિરુક્ત શાસ્ત્ર

[જોડાલાલ ગોરધનદાસ શાહ એમ. એ.]

વેદના અભ્યાસમાટે શિક્ષા, ક્ષધ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ: અને છન્દ: એમ છ વેદાંગો મનાય છે. આમાં નિરુક્તશાસ્ત્ર વેદના અર્થ તથા મન્ત્રનું પ્રકરણ તથા દેવતાઓનું લિંગ તથા સ્વભાવ કત્યાદિ ઉપયોગી બાજતો સમજાવે છે. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર વેદનો અભ્યાસ નિરર્થક છે. આ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને વેદમાં આવતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ સમજાવેલાં છે; અને એક શબ્દના જુદા જુદા કેટલા અર્થ થાય છે, અને ક્યાં ક્યાં, તે પણ જણાવેલું છે. વળી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા અમુક અર્થ શી રીતે થયો તે સંબંધી જે લોકોમાં કંઈ પણ દંતકથા હોય અગર બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કંઈ ખુલાસો આવ્યો હોય તો તે પણ સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એ ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે.

નિરુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં થયેલો છે: “સ વા પ્રપ આત્મા દૃદિ તસ્ય તદ્દેવ નિરુક્તં દૃદ્યમિતિ તસ્માદ્દૃદ્યમ્” (૮-૩-૩). ગોપાથબ્રાહ્મણમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. “ઓંકારં પૃચ્છામ: કિં નિરુક્તમ્ ? આપેરોંકાર: સર્વ-માન્વોત્તીત્યર્થ: (૧-૧-૧૪-૩૦).

નિરુક્ત એટલે શું ? શૌનકીય બૃહદ્વ્રાતિશાખ્યમાં દ્વિતીય વૃત્તિકાર દેવમિત્રના પુત્ર વિષ્ણુમિત્ર નિરુક્તનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—“ પદવિમાનમન્ગ્રાર્થદેવતાનિરૂ-પનાર્થે શાસ્ત્રં નિરુક્તમ્ ” જે શાસ્ત્રમાં પદવિભાગ, મન્ત્રના અર્થ અને દેવતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેનું શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત કહેવાય છે. આમાં પદવિભાગની પ્રવૃત્તિનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. સામણ તે વિષે કહે છે:—“પૈકૈકસ્ય પદસ્ય સંભાવિતા અવયવાર્થાસ્તથ નિ:શેષેણોચ્યન્તે” આ નિરુક્તશાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદના સંભવિત અવયવના અર્થો સંપૂર્ણ રીતે કહેવામાં આવે છે (નિરુક્તવિવૃત્તિ, પૃ. ૨-૩) અદિંઆં નિ:શેષેણ નો અર્થ વ્યાકરણાનુશિષ્ટેન થાય છે. ભર્તૃહરિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

વર્ણાંગમો વર્ણધિપર્યયઞ્ચ દ્વો જ્ઞાપરોં વર્ણવિકારનાશો ।

ધાતોસ્તદ્યાંતિશયેન યાગસ્તદુચ્યન્તે પઞ્ચવિધં નિરુક્તમ્ ॥^૧

આ પ્રમાણે નિરુક્તનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. યાસ્કાચાર્યના નિરુક્તમાં આ બધાં લક્ષણો સમાધાન થાય છે. એ ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તથા ભાષાશાસ્ત્ર છે. આથી કંઈ એમ કહી શકાય નહિ કે તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો આદિપ્રયાસ છે. વેદના કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટેના પ્રયાસો સંહિતાયુગમાં જ થઈ ચયેલા છે. કૃષ્ણવજ્ર-વેદની સંહિતામાં ભાષાશાસ્ત્રના આ દિશાના પ્રયાસ માટે એક સ્થળે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે; અદિંઆં નીચેનું અવતરણ મૂકવામાં આવે છે:

૧. નિરુક્ત શાસ્ત્ર પાંચ પ્રકારના વિપયનું વર્ણન કરે છે: વર્ણુના આગમ, વર્ણ-વિપર્યય, વર્ણવિકાર, વર્ણનાશ અને ધાતુનો તેના અર્થની સાથેનો યોગ-આ પાંચ જોમાં વર્ણવેલાં હોય તેને નિરુક્ત કહે છે.

“ યાગ્યે પરાચ્યવ્યાકૃતાવદત્તે દેવાં હન્દ્રમશ્રુવન્નિમાં નો યાંચં વ્યાકૃ. ધિંતિ સોઽવ્રવીદ્રરં વૃષે મહ્યં ચૈવેપ ધાયવે ચ સહગૃહ્યાતાં હિત તસ્માદૈન્દ્રવાયવઃ સહ ગૃહ્યતે તામિન્દ્રો મધ્યતોઽવક્રમ્ય વ્યાકરોત્તસ્માદિયં વ્યાકૃતા યાગુચતે । ”

“ પ્રથમ વાક્ય અવ્યક્ત તથા અવિભાજ્ય હતી. સારે દેવોએ ઇન્દ્રને કહ્યું, ‘અમારી વાણીના વિભાગ કરે. ’ તેણે કહ્યું, ‘હું તમારી પાસેથી એક વર માગું છું. એક ખાલામાં મારે માટે તથા વાયુ માટે સોમ રેડો. ’ આટલા માટે એક ખાલામાં ઇન્દ્ર તથા વાયુ માટે સોમ રેડાય છે. પછીથી ઇન્દ્ર તેમાં ગયા અને વાણીના વિભાગ કર્યા. માટે જ હાલમાં સ્પષ્ટ વાણી બોલાય છે.”^૨ ત્યાર પછીથી વિશેષ પ્રયાસો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં શરૂ થયા. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં નીચેના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આવે છેઃ પ્રૈષ (૩-૯), માનુષ (૪-૨૩) જાયા (૭-૧૩), તૈત્તીર્યસંહિતામાં પણ રુદ્ર (૧-૫-૧), ઘૃત્ન (૨-૪-૧ અને ૨-૫-૨) ની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. તૈત્તીર્યબ્રાહ્મણમાં અશ્વ (૧-૧-૫) નક્ષત્ર (૨-૭-૧૮) વગેરે શબ્દો બોવામાં આવે છે. યાસ્કના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં ઘણા પૂર્વાચાર્યોનાં નામ આપેલાં છે જેમણે અમુક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છેઃ “શાકપૂર્ણિ, આત્રાપણ, ઐપમન્યવ, અર્મશિશ, આર્ણવાભ તથા સ્થલૌહની.” કેટલેક સ્થળે યાસ્કાચાર્યે નામ આપ્યા સિવાય “ઈતિ બ્રાહ્મણમ્” એમ પોતાની વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી વાક્યો લીધાં છે. દાખલા તરીકે “યજ્ઞાતઃ પશૂનચિન્દતેતિ તજ્ઞાતવેદસો જાતવેદસ્ત્વમ્” “જલગ્લ્યમાનોઽસૃજદિતિ જગતી” “યદસ્ય દિધિ તૃતીયં તવસાવાદિત્ય ઇતિ”; “ગાયત્રીમેવ ત્રિપદાં સર્તાં ચતુર્થેન પાદેન અનુદામતિ.” કેટલીક વખત “ત યેતિહાસિકાઃ” એ પ્રમાણે પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વળી પોતે નૈરુક્ત હોવાથી નૈરુક્તોના પણ ઘણા ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેમને માટે નૈરુક્તાઃ એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વે નિરુક્તશાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રયાસો થયા હતા, પણ તે સર્વે એક શાસ્ત્રરૂપમાં ગોઠવાયલા નહોતા; પણ સંહિતા તથા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં છટા છવાયા પડ્યા હતા. યાસ્કાચાર્યે તે સર્વનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને સ્વતંત્ર નિરુક્તશાસ્ત્ર માટે તે બધી ઉપલબ્ધ સામગ્રી એકઠી કરી. પણ યાસ્કની પૂર્વે શાકપૂર્ણિ નામનો પણ એક નૈરુક્ત થઇ ગયો. તેણે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એમ કહેવાય છે. યાસ્ક પણ તેના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છેઃ “શાકપૂર્ણિઃ સદ્ગ્લપયાન્નકે સર્વા દેયતા જાનામીતિ” આ શાકપૂર્ણિ બ્રાહ્મણદાનમાં થયો હતો. તેનું નામ અનુબ્રાહ્મણના પ્રણેતા તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. આ અનુબ્રાહ્મણમાં મન્ત્રોના અર્થો તથા દેવોનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો સમજાવ્યાં છે. આથી નિદાનસૂત્રમાં કેટલીક વખત અનુબ્રાહ્મણ અને કેટલીક વખત શાકપૂર્ણિના નામનું સ્મરણ થાય છે. પણ કોઇપણ સ્થળે ‘શાકપૂર્ણિને નિરુક્તકાર તરીકે સ્મરવામાં આવ્યો નથી. પતંજલિ મહાભાષ્યમાં શાકપૂર્ણિ એ નિરુક્તકાર છે એમ કહેતો નથી. નિરુક્ત શબ્દ હવે સામાન્ય રીતે યાસ્કાચાર્યના નામ સાથે સંબંધ ધરાવેલો છે. અને નિરુક્ત શાસ્ત્ર કોનું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “યાસ્કનું” એમ

૨. તૈ. સં. ૬-૪-૭. જુઓ. ડૉ. બાણશરકરના વીક્સન શાયલોક્ષણકલ સેમ્યર્સ, પૃ. ૪. ફૂટનોટ.

માન્યતા થઇ ગઇ છે. આપણી પાસે જે નિરુક્તશાસ્ત્ર છે તે યાસ્કાચાર્યનું જ છે માટે અહિંઆં તે સંબંધી જ આપણે વિચાર કરીશું.

યાસ્કાચાર્ય કોણ ?

નિરુક્તશાસ્ત્રના પ્રણેતા યાસ્કાચાર્ય કહેવાય છે. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આવા સમર્થ આચાર્ય સંબંધી વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી આ યાસ્કાચાર્ય સંબંધી જુદાં જુદાં અનુમાનો કરવામાં આવે છે: (૧) કેટલાક કહે છે કે શતપથબ્રાહ્મણ માં એ સ્થળે યાસ્કનું નામ આવે છે. “અથ વંશ: । તદિદંવાયં (શતપથબ્રાહ્મણપ્રચ-કાર:) શૌર્વણાચ્યો, શૌર્વણાચ્યો ગૌતમાત્.....ભારદ્વાજો, ભારદ્વાજાચ્ચ સુરાયણાચ્ચ યાસ્કાચ્ચ ઇતિ ” “ તત્ર પ્રથમાન્ત: શિષ્ય: પञ्चम्यान्त आचार्यो घोष्ठव्य:” આ ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય કે શતપથબ્રાહ્મણમાંનો યાસ્ક શતપથ-બ્રાહ્મણના પ્રવક્તાની ઘણી પૂર્વ થયેલો હોવો જોઈએ, કારણકે નિરુક્તમાં મંધુવિદ્યાનો કોઇપણ ઉલ્લેખ નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ વચ્ચે કાળનો પણ મોટો ભેદ છે. “મધુવિદ્યા” બ્રાહ્મણ કાળનું છે, જ્યારે નિરુક્ત સૂત્રકાળનું છે. માટે આ મત યુક્ત નથી. (૨) કેટલાક એવું કહે છે કે પિંડાલના છન્દશાસ્ત્રમાં યાસ્કનું નામ સાંભળાય છે “ ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ” અહિંઆં નિરુક્તકાર યાસ્કનું નામ હશે. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક નથી. કારણકે જો યાસ્કના અંતમાં ઉરોવૃહતી શબ્દો હોય તો તે યાસ્ક પિંડાલની પહેલાં અથવા એક કાલે ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય. પણ આપણી પાસે જે યાસ્કનું નિરુક્ત છે તેમાં “ ઉરોવૃહતી ” નો જોવામાં આવતા નથી. વળી પિંડાલ આ યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી તું સમજી શકાય કે આ યાસ્ક તે કોઇ છન્દ:શાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે. વળી ઘટ્ટવૃકપ્રાતિ-શાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ આપણે યાસ્કનું નામ સાંભળીએ છીએ: “ तथा सर्वै: छन्दोविचित्यारिभि: पिङ्गल-यास्क-सैतय प्रभृतिभि: यत्सामान्येनोक्तं लक्षणम् ” અહિંઆં જે યાસ્કના નામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે યાસ્ક નિરુક્તકાર નહિ પણ છન્દ:શાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે-^૧ (૩) શૌનકીય પ્રાતિશાખ્ય અંતમાં પણ એક સ્થળે યાસ્કનું નામ જોવામાં આવે છે પણ ત્યાં વૈયાસ્ક-અથવા યાસ્ક એમ ઉભય પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે અને આથી સંકા થાય છે કે ખરું નામ કયું ? ઉઘ્ઘટ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે ત્યાં વૈયાસ્કનું જ નામ છે, યાસ્કનું નહિ. ધારો કે અહિંઆં યાસ્કના નામનું સ્મરણ છે. છતાં પણ આ નિરુક્તકાર જ યાસ્ક છે એમ કોઈ પણ કહી શકશે નહિ, કારણકે આપણા નિરુક્તમાં પદ્યપદા દાશતયો નામની ઋક્ જે યાસ્કના નામની સાથે જોવામાં આવે છે તે અહિંઆં નથી. (ન દાશતયેકપદા કાચિદસ્તીતિ વૈયાસ્ક: । अन्यत्र वैमघा: सैका दशिनो मुखतो विराट् । वैयास्कना कहेवा प्रभावे ऋग्नेद

૩. જુઓ નિરુક્તની કલકા આયુષિમાં પંડિત સત્યદેવનો ઉપોદ્ધાત.

૪. આ મત મી. Colebrooke નો છે. જુઓ Misc. Essays II. p, 64.

૫. જુઓ S. E. Ind. H. 1378 ન્યક્કુસારિણી દ્વિતીય: । સ્કન્ધોદ્ગ્રીહી ક્રૌન્ધુકો । ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ।

૬. જુઓ Roth's Introduction to Nirukta બાંએ યુનિવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો અનુવાદ, પા. ૩.

સંહિતામાં વિમદના સ્તોત્રોમાં દશાક્ષરી વિરાજ, છંદ સિવાય એકે પણ “ચક્રપદા” નથી.) વળી તૈત્તિરીયસંહિતાના કાણ્ડાનુક્રમમાં ચારકને પૈંગી (પિંગના વંશજ) કહ્યો છે. ૭ આશ્વાલયનનાં શ્રૌતસૂત્રો (૧૨-૧૨)ના અંતમાં પિંગનું નામ આપેલું છે. ત્યાં અંગીરસોના સાથે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ પ્રલિત થાય કે ચારક પણ અંગીરસ ગોત્રનો હશે. વૈજ્ઞય અને મહાવૈજ્ઞયમાં વૈદિક વિધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ મતને રાંધની નિરુક્તની પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે એમાં કોઇ પણ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી.

ચારકનો સમય.

(૧) મહાભારતમાં નિરુક્તકાર તરિકે ચારકના નામનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતને પતગ્જલિના મહાભાષ્ય પછીથી મુકી શકાય, કારણ કે પતગ્જલિએ આ મહાનિર્ણયમાંથી ઉદાહરણ માટે વાક્યોનું અવતરણ કરેલું નથી. તો પણ “ધર્મેણ સ્મ કુરવાં યુધ્યન્તે” એ વાક્ય મહાભાષ્યમાં (૨ પા-૨ અ.) જોવામાં આવે છે. અદ્યત આ કોઇ મહાભારતના શ્લોકની પંક્તિ હશે, પણ એ પંક્તિ કોઇ પણ સ્થળે મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે આ પંક્તિ મહાભારતની કોઇ પણ બીજી આવૃત્તિમાં હોવી જોઇએ, જે આવૃત્તિ હાલની પ્રચલિત આવૃત્તિ ન હોઈ શકે. વળી પતગ્જલિએ નીચેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

• વૃદ્ધકુમારીવોક્ચયદિદં પ્રવૃણ્યમ્ તથથા વૃદ્ધકુમારી હન્ત્રેણ ઉક્તો ઘરં વૃણીષ્વ હતિ । સા ઘરમ્ અવૃણીત આ વૃદ્ધકુમારીની વાત મહાભારતની હાલની આવૃત્તિમાં નથી, માટે પતગ્જલિનું મહાભાષ્ય તે હાલના પ્રચલિત મહાભારતની પૂર્વે હોયું જોઇએ.

(૨) નિરુક્તકાર ચારક તે પતગ્જલિની પૂર્વે હોયો જોઇએ. નિરુક્તમાં અર્થકા-પ્રશંસા પ્રકરણમાં જે ઋક્તું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે જ ઋક્તું ઉદાહરણ મહાભાષ્યમાં પણ આપ્યું છે અને નિરુક્તકારે જે અર્થો કર્યા છે તે જ પ્રમાણે મહાભાષ્યમાં કર્યા છે (ઉત ત્વઃ પદ્યન્ન દદર્શ યાચમુત ત્વઃ શૃણ્યન્ન શૃણોત્યેનામ્ । ઉતો ત્વસ્મૈ તન્વં ? વિસસ્ત્રે જાયેષ પત્ય ઉશતી સુવાસા) નિરુક્તના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદની નીચેની પંક્તિ “શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેશ્વેષ ભાષ્યતે... દાતિલેયનાયે પ્રાચ્યેષુ મહાભાષ્યમાં ચોક્ષી રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી છે. વળી ઘણી વખતે “નિરુક્ત” નામનો પ્રયોગ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. નિરુક્તમાં હંસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. હંસા હન્તેઃ દ્વન્ત્યધ્વાનમ્ । પતગ્જલિ પણ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપે છે “કિં તર્હિ ? હન્તે હંસઃ, હન્ત્યધ્વાનમિતિ । (૧-૧-૨)

મહાભાષ્યમાં પ્રત્યુત્થાનદોષ સંબંધી ભૃશુસંહિતા-મનુસ્મૃતિમાંથી અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. “પૂર્વેઘયસઃ અપ્રત્યુત્થાને દોષ ઉક્તઃ પ્રત્યુત્થાને ચ ગુણઃ કથમ્ ? “ઋષ્ય પ્રાણાદ્યુત્ક્રામન્તિ યતઃ સ્થવિર આયતિ । પ્રત્યુત્થાનાભિવાદામ્યાં

પુનસ્તાન્મત્તિપચતે આ અવતરણ ભગુસંહિતાના બીજા પ્રકરણમાં છે અને તે અક્ષ-
રશઃ ઉતારેલું છે. આથી મહાભાષ્ય ભૃગુસંહિતાના કાળ પછીનું હોવું જોઈએ.

(૩) નિરુક્ત મહાભારત તથા મહાભાષ્ય પૂર્વે છે તેમ ભગુસંહિતા અગર મનુસ્મૃતિ પૂર્વ
પણ છે. નિરુક્તના તૃતીયાધ્યાયમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પુમાન્ દાયાદો
અદાયાદા સ્ત્રી” સ્ત્રીનાં દાનવિક્રયાતિસર્ગાં વિચિન્તે ન પુंसઃ “અન્નાતૃકા ઇવ
યોપાસ્તિષ્ઠન્તિ સન્તાનકર્મણે” “ગર્તારોહિણીવ ધનલાભાય” ના બ્રાહ્મણપ્રય-
ચ્છેત આ બધાં ઉદાહરણોમાં મનુસ્મૃતિના નામનો ઉલ્લેખ નથી, બોલે આ વિષયો સ્મૃ-
તિમાં દાવવિભાગનાં પ્રકરણમાં સારી રીતે ચર્ચેલા છે. નિરુક્તમાં કાષ્ઠ પણ સ્થળે મનુ-
સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ નથી તેથી એમ સમજાય છે કે નિરુક્તનો સમય મનુસ્મૃતિના પૂર્વે હોવો
જોઈએ. વળી આ દલીલને વિશેષ ટેકો બીજી દલીલથી પણ મળે છે; મનુસ્મૃતિના બીજા
પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ૫૪ મો શ્લોક છે.

બ્રહ્મહત્યાં સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વેજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સદ્ ॥

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્તેય, ગુરુપત્ની સાથે વિરુદ્ધ વર્તન તથા
તેમની સાથેના સંસર્ગ-એ પ્રમાણે પાંચ મહા પાપ ગણાવ્યાં છે, પણ નિરુક્તમાં ચાર્ક્ષ-
ચાર્ક્ષ સાત મુખ્ય પાપો ગણાવે છે. “સપ્તમર્યાદાઃ કલ્પયશ્ચક્રુઃ ।” તે સાત પાપ
નીચે પ્રમાણે છે “સ્તેય, તદ્ધારોહણ, બ્રહ્મહત્યા, બ્રૂણહત્યા, સુરાપાન, કુપ્ત કર્મનું પુનઃ
પુનઃ સેવન તથા અસત્ય બાપણ.” જા ચાર્ક્ષ મનુસ્મૃતિ પછીના કાળમાં હોત તો તેણે ચા
માટે પાંચ પાપને બદલે સાત પાપ કહ્યાં તેને માટે પોતાની ટીકા નિરુક્તમાં કરી હોત. પણ
એક સ્થળે નિરુક્તમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચી છીએ:—

“તદેતદ્વક્ શ્લોકાભ્યામમ્યુક્તમ્-અબ્રહ્મહત્યા સમ્ભવસિ હૃદયાદધિજાયસે ।
આત્મા યૌ પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ શતમ્ હતિ અવિશેષેણ પુત્રાણાં વાયો
મયતિ ધર્મતઃ મિથુનાનાં વિસર્ગાદો મનુઃ સ્વાયંભુવોઽવચોત્ ॥ આ શ્લોકમાં મનુ
નામ છે. પણ તે શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં નથી. અહિંઆ જ મંત્રનું ઉદાહરણ તે ઋગ્વે-
દસંહિતાનો મંત્ર નથી. આ ઉદાહરણ શતપથબ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે. હાલની
મનુસ્મૃતિમાં આ અવતરણ લીધેલું નથી. માટે નિરુક્તકારને મનુસ્મૃતિ પછી માનવો તે
ચુક્ત નથી. ચાર્ક્ષ મનુસ્વાયંભુવઃ એ પ્રમાણે કથન કરે છે. આ મનુનાં સૂત્રો એક કાળે
પ્રચલિત હશે પણ હાલમાં તે હુમ્મ યમ ગયાં છે. નિરુક્તમાં ચાર બીજા-મંત્રો પણ પ્રથમ
અધ્યાયને અંતે આપેલા છે. વિદ્યા હૃદયે બ્રાહ્મણમાજગાન ઇત્યાદિ આ શ્લોકો નિરુક્તમાં
અક્ષરશઃ આપેલા છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં અસ્પ દેરકાર છે માટે સામચાર્યના ઋગ્ભાષ્યમાં કહે
છે વિદ્યાયા વ્રહ્મણેઽધિકારિવિશેષઃ શાસ્ત્રાન્તરગતૈશ્ચતુર્ભિર્મનૈરુપદાર્શિતઃ તાંબ મંત્રા-
ન્યાસ્કઃ ઉદાજહાર” અહિંઆ મનુઃ ઉદાજહાર એમ કહ્યું નથી પણ ચાર્ક્ષ ઉદા-
જહાર એમ કહ્યું છે. વળી મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા પ્રકરણમાં “નૈરુક્ત” શબ્દ વાપર્યો છે
કુલ્લક આ શબ્દનો અર્થ નિરુક્તજ્ઞ એવો કરે છે એટલે ચાર્ક્ષચાર્યનો ઉલ્લેખ ત્યાં
કરેલો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ચાર્ક્ષ ભૃગુસંહિતાની પૂર્વે હોવો જોઈએ.

(૪) મનુસ્મૃતિની પૂર્વે યાસ્કનો સમય મૂકી શકાય એમ આપણે ઉપરની દલિલો ઉપરથી જાણ્યું. પણ કેટલીક દલિલો ઉપરથી એમ માનવાને સમજા દારણા મળે છે કે યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ, તેને માટે નીચેનાં દારણા બસ છે.

(ક) નિરુક્તમાં યાસ્ક ઘણા પૂર્વ આચાર્યોનાં નામો આપે છે પણ તે પાણિનિનું નામ કોઈ પણ સ્થળે આપતો નથી. વાત ખરી છે કે તે વૈયાકરણાઃ એમ વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે પણ આ ઉલ્લેખ પાણિનિ વિષે હોય એમ માની શકાતું નથી. દારણ કે પાણિનિ પહેલાં પણ કેટલાક વૈયાકરણો હશે જેમાંના કેટલાકે ફિડ્સૂત્રો તથા ઉણાદિસૂત્રો રચ્યાં હશેવાય છે.

(ખ) યાસ્કાચાર્ય જ્યારે વ્યાકરણની પરિભાષાના શબ્દો વાપરે છે ત્યારે તે પ્રથમ તેમની વ્યાખ્યાઓ આપે છે. યતાનિ ચત્વારિ પદજાતાનિ નોમાખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચ તોનોમાનિ ભવન્તિ તત્રૈતન્નામાખ્યાતયોર્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ ભાષ્યપ્રધાનમાખ્યાતં, સત્ત્વપ્રધાનानि नामानि च.

પાણિનિ આ શબ્દોની વ્યાખ્યા આપતો નથી. દારણ કે એના સમયમાં એ શબ્દો પ્રચલિત થયેલા હોવા જોઈએ કે જેથી કરીને તેનાં લક્ષણ આપવાની એને આવશ્યકતા જણાઈ નહિ હોય.

(ગ) યાસ્કે જે પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યા છે તે પાણિનિના શબ્દો કરતાં તફાવત જુદા છે. જે પાણિનિ યાસ્કની પૂર્વે થયો હોત તો યાસ્ક જરૂર પાણિનિના પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરત. પણ તેણે તેમ કર્યું નથી માટે આપણને માનવાને દારણ મળે છે કે પાણિનિ યાસ્કની પછી થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) પાણિનિના સૂત્રોમાં યાસ્કનું નામ જણાય છે, યસ્કાદિગોત્રેભ્યઃ આ ઉપરથી જણાય છે કે યસ્કના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યાસ્કનું ગાન પાણિનિને છે. શિષ્યાદિગણ માં પણ યાસ્કનું નામ છે, હાં યસ્કસ્ય અપત્યમ્ એમ સમજાવ્યું છે.^૯

(ઙ) યાસ્ક શબ્દના ચાર ભાગ કરે છે, આ વિભાગને પાણિનિની યોજના સાથે કર્યું પણ સામ્ય નથી.

આ દારણોથી યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ એવું સંભવિત અનુમાન આપણે દોરી શકીએ.

આ પૂર્વનો સમય કયો તે નિશ્ચિત રીતે જણાયો નથી. જુદા જુદા વિદ્વાનોના આ સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની પછી હોવો જોઈએ નહિ.^{૧૦}

નિઘણ્ટુ અને નિરુક્તના કર્તા એક કે જુદા ?

આ વિષય ઉપર કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. નિરુક્ત નિઘણ્ટુ ઉપરની યાસ્કા-ચાર્યની દીક્ષા છે. યાસ્કે કહે છે કે “સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ સ વ્યાખ્યાતવ્યસ્તમિમં

સમાન્નાયં નિઘણ્ટવ્વ ઇત્યાચક્ષતે । નિઘણ્ટુમાં માત્ર વેદમાં વપરાયેલા જુદા જુદા શબ્દોને એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. શબ્દસમૂહ જ તેમાં છે, તેના અર્થ આપેલા નથી. તે શબ્દોના મૂળ તથા અર્થ નિરુક્ત નામની ટીકામાં આપેલા છે. નિઘણ્ટુના પાંચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોનું નામ “નિઘણ્ટુક કાણ્ડ” છે. ચોથા પ્રકરણનું નામ “નૈગમકાણ્ડ” છે અને પાંચમાનું નામ “દૈવતકાણ્ડ” છે. આ પ્રકરણોમાં જે શબ્દસમૂહ આપેલા છે તેમાં કંઈ યુક્તિસરની યોજના પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રમાણે એકા કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રથમાધ્યાયમાં પૃથિવી, વાયુ, જલ તથા મેઘ, પ્રભાત, દિવસ, રાત્રિ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામ આપેલાં છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યોનાં અને તેનાં અવયવો તથા મનુષ્યના શુભો પ્રત્યાદિ શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભાવવાચક નામવાળા શબ્દો છે. શબ્દોની ગોઠવણી સંપૂર્ણ રીતે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કરવામાં આવી નથી. આ નિઘણ્ટુમાં ઋગ્વેદના શબ્દોનો સંગ્રહ જ માત્ર કર્યો છે.

સામણાચાર્ય આ નિઘણ્ટુને નિરુક્તનું નામ આપે છે. ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકામાં પોતે લખે છે કે “અર્થાવગ્ચોધે નિરપેક્ષતયા પદજાતં યજ્ઞોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ગૌઃ । ગ્મા । ક્મા । ક્ષમા । ક્ષા । ક્ષમા ઇત્યારમ્ય વસથઃ । વાજિનઃ । દેવપત્ન્યો દેવપત્ન્ય ઇત્યન્તો ય પદાનાં સમાન્નાયઃ સમાન્નાતઃ તસ્મિન્ ગ્રન્થે પદાર્થવિવોધાય પરાપેક્ષા ન વિદ્યતે..... તદેતન્નિરુક્તં ત્રિકાણ્ડમ્ પરનિરપેક્ષતયા પદાર્થસ્યોક્તત્વાત્ તસ્ય ગ્રન્થસ્ય નિરુક્તત્વમિતિ ।

પ્રસ્થાનભેદના ક્ષેત્રો મધુસૂદનસ્વામી પણ નિઘણ્ટુને નિરુક્ત કહે છે. સામગ્રમિતો મત પણ એ પ્રમાણે છે. પણ સાથે સાથે (નિઘણ્ટુ) એમ કૌંસમાં મૂકે છે. પણ નિઘણ્ટુને નિરુક્તનું નામ આપવું તે યોગ્ય નથી. દારણ કે ચારક પોતે નિરુક્તના પ્રારંભમાં સમાન્નાયઃ સમાન્નાતઃ એ લીટીઓમાં નિઘણ્ટુ તથા નિરુક્તનો ભેદ સમજાવે છે. જેમાં શબ્દસમૂહની યુદ્ધિ આપી છે તેનું નામ નિઘણ્ટુ છે અને જેમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થો આપેલાં તે નિરુક્ત છે. મો અહિં આ પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિઘણ્ટુનો ક્ષેત્ર કોણ ? નિઘણ્ટુ : “યુનાનગ્ત” થી પણ જુદાં છે તો તે એક જ ગ્રંથકારનાં છે કે જુદા જુદાનાં ? નિરુક્ત મનુષ્ય સંબંધી આસ કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. મહાભારતના મોક્ષપર્વે આ નિઘણ્ટુનો સંગ્રહ કર્યો છે. (૮૬-૮૭) શ્લોકો છે:-

વૃષો દિ ગૃણુ લીધે તો લોકેષુ ભારત ।
નિઘણ્ટુકપર્યવુચઃ કુલં મંત્રીયો વૃષમુક્તમમ્ ॥
કપિધેરાહઃ એવે હુમ ઉચ્યતે ।
તસ્માદ્ વૃષાકપિષ્ણા માં પ્રજાપતિઃ ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી કેટલાક સિદ્ધિ છે કે કસ્યપ નિઘણ્ટુનો ક્ષેત્ર દરો દારણ કે વૃષાકપિ શબ્દ નિઘણ્ટુમાં આપેલો છે એ નંત યુક્ત નથી દારણ કે ધારો કે કસ્યપે આ શબ્દને શોધી દારણો હોય તો પા નિઘણ્ટુના અધરા શબ્દો ભેગા તે મૂક્ત નહિ વળી નિઘણ્ટુ એક ગ્રંથકારનો સંગ્રહ હોય એમ માની શકાતું નથી. પણ મેક્ષણુકરનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:-

“Whether the same Yaska, who had written the commentary had some part in the arrangement of the list of words is unknown; probably these lists existed in his family long before his time as Yaska implies himself (N. 1-22). But as he preserved them by his commentary it was natural that their authorship too should have been ascribed to him.”

“જે યાસ્કે દીક્ષા લખી છે તેના શબ્દસંગ્રહની રચનામાં કંઈક ભાગ હશે કે કેમ તે અજ્ઞાત છે; કદાચ યાસ્ક કહે છે તે પ્રમાણે (નિ. ૧-૨૨) આ શબ્દસંગ્રહ તેના કુળમાં હયાત હશે. પણ તેણે પોતાની દીક્ષા દ્વારા તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી નૈસર્ગિક રીતે તેનું અંચકર્તૃત્વ પણ (પરંપરાથી) તેને નામે ચઢ્યું હશે.” આ રીતે મેક્સમુલર આ વિકટ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપે છે. ૧૨

નિઘણ્ટુ ઉપર દેવરાજ યજ્ઞવાની પણ દીક્ષા છે. તે નિઘણ્ટુના પ્રત્યેક શબ્દ સમજાવે છે. પોતાની દીક્ષાના પ્રારંભમાં નિઘણ્ટુની ધણી પ્રતો પોતે જોઈ હોય એવું તે કહે છે.

નિરુક્ત ઉપર પણ ત્રણ દીક્ષાકારોની દીક્ષાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનાં નામ ઉચ્ચ, સ્કન્દસ્વામી અને દુર્ગાચાર્ય છે. આથી વિશેષ દીક્ષાકારો આવા અગત્યના અંગ પર નહિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યાસ્કનું નિરુક્ત ધણી સરળ રીતિએ લખાયું છે. પાણિનિનાં સૂત્રોની ભાષા કરતાં આની ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે. નિરુક્ત ઉપર ઉચ્ચે દીક્ષા કરી છે એ હકીકત આઉફહેક્ટના કેટલોગ્સ કેટલોગોરમમાં જણાવી છે. પણ વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. બીજા દીક્ષાકાર સ્કન્દસ્વામીનું નામ દેવરાજ યજ્ઞવાઓ ૧૩ જણાવેલું છે. એની દીક્ષાની એક પ્રત પારિસમાં Bibllothèque Nationale માં છે એવું મી. લક્ષમણ સરૂપ જણાવે છે. સૌથી અગત્યની દીક્ષા પં. દુર્ગની છે. આ દુર્ગ દેવરાજ યજ્ઞવાની પછી હોયો જોઈએ, કારણ કે તે નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત ઉપર બીજા દીક્ષાકારોનાં નામ આપે છે પણ દુર્ગનું આપતો નથી. આ દીક્ષા ધણી સરળ અને સરસ છે. (લ. સરૂપની નિરુક્ત ઉપરની પ્રસ્તાવના. પા. ૪૯.)

નિરુક્તમાં એકંદરે ૧૪ અધ્યાયો છે. કેટલીક પ્રતોમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય આપેલા છે અને બાકીના બે પરિશિષ્ટ તરીકે ગણેલા છે. દેવરાજ યજ્ઞવાના કહેવા પ્રમાણે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય જ છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર ૧૨ઠ્ઠે અધ્યાય યાસ્કના સ્વીકારે છે. ૧૩ મો અધ્યાય નાનો હોવાથી ૬ અધ્યાય ગણેલો છે કારણ કે તેમાં એક જ. પાદ છે. ૧૪ સાયણાચાર્ય પણ ૧૨ અધ્યાય સ્વીકારે છે, પણ તે ઋક્સંહિતાભાષ્ય-

૧૨. જુઓ A His. of Ancient Sanskrit Literatures યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરનું પ્રકરણ.

૧૩ Volume i, p. 297. G. See Bib. Ind ed. Vol 1, pp. 2-4. Loc cit (Aufrecht.)

૧૪. ઋગ્વર્ચયટીકા of Nirukta by Durga અષ્ટાદશાધ્યાય. (ત્રયોદશાધ્યાયઃ) સમાપ્તઃ । इति सप्ताष्टसप्तदशाध्यायी ऋक्वर्चा नाम निरुक्तवि-
वृत्तिः समाप्ता ।

મૂર્તિકા માં 'કહે છે " તદ્વ્યાખ્યાનં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ હત્યારમ્ય તસ્યા-
સ્તસ્યાસ્તદ્ભાવ્યમનુભવત્યનુભવતીત્યન્તં " દ્વાદશમિરધ્યયૈર્ચકો નિર્મમે " પણ
તસ્યાઃ તસ્યાઃ તદ્ ભાવ્યમ્ અનુભવતિ એ લીટી તો ૧૩ મા અધ્યાયના અંતમાં
છે. 'કદાય ૧૩ મો અધ્યાય લઘુ હોવાથી વિશેષ મહત્વ તેને આપ્યું નહિ હોય. અને
તેથી જ સાંચણું નિરૂક્તના ૧૨ અધ્યાય 'કહે છે. ૧૪ મો અધ્યાય તો બિલકુલ સ્વીકાર્યો
નથી. પરિણત સ્વત્યદેવ ૧૨ અધ્યાય જ યારકના છે એમ કહે છે એટલે "સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ" ત્યાંથી આરંભીને યઃ ક્રતુઃ કાલો જાયાનામ્ ત્યાં સુધીનો ભાગ
ધારકનો છે. ૧૩ મો અધ્યાય અતિસ્તુતિ પ્રકરણ છે અને ૧૪ મો ઉર્ધ્વભાગગતિ પ્રકરણ
છે, અને તે યારકના નથી.

નિરૂક્તની જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રંતો ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય છે કે
તેમાં ધણો ભાગ પાછળથી ઉમેરેલો છે. એમાં ત્રણ જુદા જુદા કાળની અસર જોવામાં
આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે ૧૫:—

(ક) પ્રથમ કાળનું નિરૂક્ત જેમાં ફક્ત ૧૨ અધ્યાય-તેથી વિશેષ નહિ. આ આશ્તિ
દુર્ગના જણવામાં હતી.

(ર) બીજા કાળમાં પરિશિષ્ટ સહિત નિરૂક્ત જોવામાં આવે છે પણ વધારાના પરિ-
શિષ્ટ અધ્યાયના વિભાગમાં વહેંચેલા નહિ.

(ગ) અધ્યાય ૧૩ અને ૧૪ એમ જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલા પરિશિષ્ટ સહિત
આશ્તિ;—આ ત્રીજો કાળ સ્પષ્ટ છે.

પ્રાચીન સમયમાં દ્વૈરકર્મનો રિવાજ

[હર્ગીશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચિતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાદી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાદી અને જટાવાળા પુરુષો એવી કંઈક કદવના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્રમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અભા માટે 'હુર' શબ્દ તથા નરેણી માટે નખનિકૃન્તન શબ્દ છેક જૂનાં ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થ-ચરકમાં હજમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજમતનો રિવાજ ખીલકુલ ન હોય તો હુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉદ્દેશ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કોઈક વર્ગમાં તો હજમતનો રિવાજ હોવો જ જોઈએ. પણ વધારે તપાસ કરતાં હજમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ રમથુ શબ્દ છે. દાદી અને મૂછ બેયનો રમથુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને કેશ કહ્યા છે.^૩ માથાના વાળ (કેશ)નો અથર્વવેદ વગેરે સંહિતાઓમાં તથા બ્રાહ્મણોમાં ઘણી વાર ઉદ્દેશ્ય આવે છે.^૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં વાળ વધારવાની ઇતેજરી દેખાય છે.^૫ કેશ વધારનાર કોઈક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે.^૬ પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે. આજે પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવાઓ શોધે છે; અને વૈદિક કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબુત કરવા (ખરી ન પડે એવા રાખવા), ન ઉગતા હોય તો ઉગાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષમાં જે ઓછો ફેર પડ્યો જણાતો નથી. બાકી પુરુષોએ લાંબા વાળ રાખવા એ સ્ત્રીજુ ગણાતું.^૭ જોકે કેટલાક પુરુષો એ વખતે જે શોખથી લાંબા વાળ રાખતા હશે તથા એને શુદ્ધિને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાંધતા હશે એમ કેટલાંક વચનો ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે શુદ્ધિને બાંધેલા વાળ માટે વેદમાં કપર્દ શબ્દ છે. સ્કન્દવનું એક નામ કપર્દિન્ છે એ તો ઘણાંઓને યાદ હશે. ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે એક યુવતિને ચતુષ્કપર્દા^૮ એટલે ચાર અંગોડા વાળી કહી છે. વળી સિન્ધી-

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૩૭-૬; ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭; ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. અ-વે. ૫-૧૯-૧૪; ૬-૬૮-૨; ઘા. સં. ૧૯-૯૨; ૨૦-૫.

૩. શ-બ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. અ-વે. ૫-૧૯-૩; ૬-૧૩૬-૩; ઘા-સં. ૧૯-૨૨; ૨૦-૫; શ-બ્રા-૨-૫-૨-૪૮.

૫. જુઓ નીચેના મંત્રો.

ધૃદ પ્રતનાન્ પનયા જાતાન્ ।

જાતાન્વર્ષો યસસ્કૃધિ ॥ અ-વે. ૬-૧૩૬-૨.

યાં જમદગ્નિરણન્દ દુહિયે કેશયર્ધનામ્ । અ-વે. ૬-૧૩૭-૧.

૬. ધૃ. બ્રા. ૫-૧-૨-૧૪.

મનોરંજન ૧૦-૧૧૪-૩.

વાલી દેવીને સુકપર્દાં (સારા અંબોડાવાળી) કહી છે.^૯ આ રીતે સ્ત્રીઓનાં વિશેષપણ તરીકે કપર્દ શબ્દનો ઉપયોગ જોતાં હાલ પેઠે જૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અંબોડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. પણ^૯ પૂવન તથા રુદ્ર^{૧૦} બન્ને દેવોને કપર્દિન કહ્યા છે. વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણતઃ કપર્દાઃ જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે.^{૧૧} આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાંબા વાળ રાખતા હશે અને એની, અસુક રીતે, માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિ બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^{૧૨}

માથાના વાળ વિશે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિ. દ્રવ્ય જેમ દેખાય છે તેમ જ દાદી મૂળ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂવનને ઋગ્વેદમાં પ્રદમશ્ચ (મોટી દાદી મૂળવાળા) કહ્યા છે.^{૧૩} વળી તૈ. સં.ના એક વચન^{૧૪} પ્રમાણે દાદી મૂળ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેરથેનીસે કહ્યું છે કે હિંદીઓ મરણ દિન પર્યંત પોતાની દાદીની સંભાળ રાખે છે. ^{૧૫} આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાદી મૂળ રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. પણ કેશ પેઠે દાદી મૂળ (દમશ્ચ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિ રાખતા હોય એમ નીચેની હકીકતો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

હનુમતના કામમાં મુખ્ય સાધન રૂપ અસ્ત્રા માટે શુર (જે ઉપરથી હનુમત માટે શબ્દ નીકળ્યો છે,) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ શુર

(ગ) ત્રણ રથો વપરાયો છે.^{૧૬} એક ૧૭મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર આવૃત્તિ;—આ ક્રમ અર્થ હોય એમ જણાય છે. હાપ્પીન્સના માનવા પ્રમાણે મહા-

ત્ર છરી પણ થાય છે.^{૧૮} બીજા એક ૧૯મંત્રમાં પણ એટલો રથગમા^{૨૦} સરાણ (મુરિજો :) ઉપર અસ્ત્રાને સજવા

૧-૧૦ ગેરે.

સં. ૧૬-૪૩.

પાનું ' એટલો જ કે ' અસ્ત્રો '

વિષે ઉલ્લેખ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુરિજનો દિવ્યની પ્રયોગ સરાણની એ બાળુએને લક્ષીને હોવો બ્લેન્ડ; એવું પિશાનું મત યથાર્થ લાગે છે. અર્થવર્વેદમાં મુરિજ સાથે ક્ષુરનો પ્રયોગ છે તે પણ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે. અર્થવર્વેદમાં અન્યત્ર^{૨૨} ક્ષુરથી હન્યમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યાં તે ક્ષુરનો અસ્ત્રો અર્થ નિઃસંદિગ્ધ છે; ખીન્ન ધણું વચનોમાં અસ્ત્રો અર્થ સ્પષ્ટ છે.^{૨૩} યજુર્વેદમાં ક્ષુરો મૃજ્જવાન^{૨૪} એ રીતે પ્રયોગ આવે છે; ઇન્દુમરીદ્ધ એનો અર્થ સક્ષી સાથે અસ્ત્રો એવો કરે છે; તે વ્યાજળી જણાય છે. ક્ષુરધારા^{૨૫} એટલે અસ્ત્રાની ધાર. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં અસ્ત્રાની ત્રીણીધારનો દાખલો આપ્યો છે; જ્યારે કઠોપનિષદમાં અસ્ત્રાની સન્નેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે.^{૨૭} કૈાપીતકિ ઉપનિષદમાં અસ્ત્રાને રાખવાની ડાખલી (ક્ષુરધાન) નો ઉલ્લેખ છે.^{૨૮}

અસ્ત્રો, અસ્ત્રાને સજવાનાં સક્ષી, સરાણ વગેરે સાધનો, અસ્ત્રાની સન્નેલી સ્થિતિ તથા અસ્ત્રો રાખવા માટે ડાખલી, હન્યમતનાં સાધનો વિષેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટાંત તરીકે તથા બીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હન્યમતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબીત કરે છે. પણ વૈદિક સમયમાં હન્યમત તથા તેના ધધાતું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવા માટે આ આદ્યકતરા પુરાવા ઉપરાંત ઘન્ટ (હન્યમ) તથા ઘપ્ (હન્યમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

ઘન્ટ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હન્યમત કરનાર-હન્યમ અર્થ થાય છે.^{૨૯} અને હન્યમતની ક્રિયા માટે ઘપ્ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો ઘપન શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયો છે.^{૩૦}

૨૧. ઓષ્ઠે જિહ્વા ચર્ચરીતિ

ક્ષુરો ન મુરિજોરિચ । અ-વે-૨૦-૧૨૭-૪.

હોઠ ઉપર જીભ પેઠે, સરાણ ઉપર ક્ષુર રેરે છે.

૨૨. યેનાઘપત્ સઘિતા ક્ષુરેણ

સોમસ્ય રાજ્ઞો ઘરુણસ્ય વિદ્વાન્ ।

તેન વ્રદ્ધાણો ઘપતેદ્મસ્ય

ગોમાનશ્વવાનયમસ્તુ પ્રજાવાન્ ॥ અ. વે-૬-૬૮-૩.

તથા અ-વે-૮-૨-૭.

૨૩. શ-દ્રા-૨-૬-૪-૪; ઠ-૧-૨-૭ વગેરે; તૈ-સં-૨-૧-૫-૭; ૫-૫-૬-૧;

મૈ-સં. ૨-૮-૭; વા-સં. ૧૫-૪; અ-વે. ૧૨-૫-૨૦ (ક્ષુરપથિ).

૨૪. તૈ-સં-૪-૩-૧૨-૮; વા-સં-૧૫-૪; શ-દ્રા-૮-૫-૨-૪;

૨૫. જૈ-ઉ-દ્રા. ૩-૧૩-૯.

૨૬. તદ્યાઘતી ક્ષુરસ્ય ધારા યાઘદ્ધા મક્ષિકાયાઃ પન્નમ્ । વૃ-ઉ-૩-૩-૨.

૨૭. ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા । કઠ-ઉ-૧-૨-૧૪.

૨૮. યથા ક્ષુરઃ ક્ષુરધાને દિતઃ । કૌ-ઉ-૪-૧૯.

૨૯. ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪; અ-વે-૮-૧-૧૭; તૈ-દ્રા-૧-૬-૩.

૩૦. તૈ-સં-૨-૭-૧૭-૧; શ-દ્રા-૩-૧-૨-૧.

હળમ, હળમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સમયમાં હતાં પણ એ સમયની અદેશની પ્રજાને ક્યો વર્ગ હળમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્પષ્ટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી. પણ અથર્વવેદમાં “સૂર્યે સોમની જ અસ્ત્રાથી હળમત કરી તે અસ્ત્રાથી આ યજ્ઞમાનની હળમત કરે” [જુઓ ટિપ્પણી ૨૨ મી] એમ કહ્યું છે એટલાજ ઉપરથી આર્યોમાં હળમતનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધર્મે અનિર્ધારિત મનાતો હોવો જોઈએ; નહિં તો સૂર્ય જેવા, શ્રેષ્ઠ આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવવાનો પ્રાચીન કાળમાં રિવાજ હતો? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે ‘હળમ પેઠે દાઢીની હળમત કરે છે’ (ચત્તેષ ચપસિ ઇમશ્ચ । ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪). અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને શ્મશ્રુ બેયની હળમતનો ઉલ્લેખ છે. ૩૧ આ ઉપરથી માયાના વાળ અને દાઢી મૂળ બન્નેની હળમત કરાવવાનો રિવાજ હશે; ૧૧ી હળમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના શુભં મુર્ધં શબ્દો સૂચન કરે છે. હળમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને શ્મશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું કલિત થાય છે કે વૈદિક કાળમાં કેટલાક આર્યો માયાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા; જ્યારે બીજા કેટલાક માયાના વાળ તથા દાઢી કદાવી નાખતા. માયાના વાળ કપાવતાં માથું તદન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી; તેમજ દાઢીમૂળ કાઢતાં હાલના આંમહોત્રી પેઠે તથા અંગ્રીજ (clean shave) રીતે મોઢું તદન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂળ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી.

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ આ દેશના પ્રાચીન કાળના જ ગણાય એવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા બીજાં સાધનોમાંથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ. ઉક્ત સમયમાં સમગ્ર સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર તે સમયના રિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જેમાં હોય એવાં બે ચાર શિષ્ટ પ્રમાણો બસ છે.

મહાભા. ત.—મહાભારતના સમયના રિવાજનું વર્ણન કરતાં રા. રા. વૈદ્ય લખે છે કે ધણું કરી બ્રાહ્મણોમાં માયાની તથા દાઢીની હળમત કરાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. અને ક્ષત્રિયો માયાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા. તપસ્વીઓ વાળને ઝાળતા કે ઘોતા નહિં, પણ જટા બાધી રાખતા. રામે વનવાસ ભોગવવા વનમાં જતી વખતે વાનું છીર નાખીને જટા બાધી હતી. તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા. મહાભારત કે રામાયણમાં કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે. કદાચ આજના દલિઓ કે નવવ્રધયાકારો પેઠે પાત્રોનાં બાહ્ય સ્વરૂપના બારિક વર્ણનમાં ભારત રામાયણના દલિઓને રસ આવતો નથી. પણ એરી અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દિલ્હીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને ધણું કરી રંગે છે. એ લખે છે કે “Some dye their beards

૭૧. યસ્મિન્નૈવ મર્ચયતા મુતેજસા

ચપ્તા ચપસિ કેશમશ્ચ ।

શુભં મુર્ધં મા ન આયુઃ પ્રમોષીઃ ॥ અ-વે-૮-૨-૧૦ ૩

white to make them look as white as possible but others dye them blue while some others prefer a red tint, some purple, others a rank green." "કેટલાક લોકો પોતાની દાઢી અતિશય સફેદ બનાવવા પસંદ કરે છે, તો કેટલાક ચકાવે છે. કેટલાક ભૂરા રંગ આપે છે; કેટલાક લાલ રંગ માટે તેના પર સફેદ રંગ જાંજીરો; કેટલાક લીલો કથ પથ્રુ પસંદ કરે છે. "

"આન્ડ્રો-જેમ હિંદુઓ શિખા રાખે છે તેમ જ ભારતકાલીન હિંદુઓ રાખતા હોય એવું ભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રામના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા જોઈએ, કારણકે માન છીર લગાડીને તેઓ જડા બાંધી શક્યા છે. " (Epic India, page 150).

રા. રા. વૈદ્યનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે શિખા રાખવાના આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રિવાજને બાદ કરીએ તો મહાભારત કે રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિંદુઓ શું કરતા તે વિષે સ્પષ્ટ વર્ણન કોઈ સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા. વૈદ્યે અનુમાનથી લખ્યું છે. એમણે ઓછ લેખક એરિઅનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. કારણ કે એક ખંડ જેવડા આ વિશાળ-દેશના કયા ભાગના લોકો વિષે એરિઅને દાઢી રંગવાતું લખ્યું છે તે જણવામાં નથી; એ વખતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. બીજા એક ઓછ લેખકે લખ્યું છે કે "તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઝોળે છે પણ બાજે જ કપાવે છે. હડપ્પી ઉપરનો દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી કપાવતા નથી પણ ચહે-રાના બાકીના ભાગના વાળની તેઓ હળમત કરાવે છે તેથી ચહેરા સ્વચ્છ લાગે છે. "૩૩ પરદેશીનાં વચનો વિષે ઉપર કરેલી ટીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

મહાભારત રામાયણનો કાળ ઘણો લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી પ્રાચીનતર અને નવામાં નવો ભાગ ઇ. સ. ૩૦૦થી ૪૦૦ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. જે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી ઘણાં પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઇ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ઘણા શ્લોકો અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રસ્થેપ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્થૂળ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦થી ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના છેવટના ભાગના સમયથી તે કાવ્યો-નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે ભારત-રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ તો એ કાળના રિવાજને જણાવનાં બીજાં સાધનો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ ચરક મનાય છે. મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે અગ્નિવેદને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી પંચનદના દ્રવ્યજ્ઞે ગ્રન્થને પૂરો કર્યો. આ હાલનો ચરક. દ્રવ્યજ્ઞના ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને બાદ કરીએ તો પણ ચરકમાં ત્રણ ચર દેખાય છે અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આયુર્વેદિક ઉલ્લેખો સાથે તુલના કરતાં તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાને વિચાર કરતાં

૩૨. જટા કૃત્વા ગમિશ્યામિ ન્યમ્નોઘક્ષીરમાનય | અયો ૦ ૫૨-૫૮

૩૩. C. P. ius Rufus. Invasion of India by Alexander, Mac-
crindle મનાત 188.

ચરકનો પ્રાચીનતમ ચર ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ નો જણાય છે અને છેક અર્વાચીન ભાગ નાવનીતક (બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) થી જૂનો અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૦૦ થી જૂનો છે, આટલું નિઃસંદેહ સાબીત થયું છે. ચરકમાં ભારત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અસંભવિત છે. ૩૪

ચરકના સૂત્રસ્થાનમાં (જેમાં દ્રવ્યલક્ષણો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના સહૃદયતા ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે:—

ત્રિઃ પક્ષસ્ય કેશદમ્નશ્ચલોમનજ્વાન્સંહારયેત્ । ચરક-સૂ.-અ. ૮.

“પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત કેશ, દાઢી, રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા.” અર્થાત્ પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનો આયુર્વેદના પરમ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ બધા પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનું પસંદ નહિં પણ કરતા હોય. અગ્નિવેદના ગુરુનાથ ક્ષારપાણિનું વચન છે કે ત્રિમાસસ્ય લોમનજ્વાન્સંહારયેત્ ‘મહિનામાં ત્રણ વખત રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા’ (જુઓ—ચરકની ચક્રપાણિ દત્તની ટીકા નિ. સા. ૧ી આવૃત્તિ પા. ૫૫.) ૩૫

હળમત કરાવવાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમાં વાળ ઓળેલા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે:—પ્રસિદ્ધકેશઃ (સ્યાત્) । ચરક સૂ. અ. ૮.

આ જે વચનોનો મેળ એવી રીતે જ જેસે કે હળમત કરાવ્યા પછી શિખારે જેટલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત નહિં પણ સ્વચ્છ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદૃષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તેજ આચાર સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જોકે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઇ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીનનો એ ગ્રંથ નથી જ. સાક્ષર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે એટલે કામસૂત્રને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે.

શરીરનો કયો સંસ્કાર ક્યારે કરવો એ કુંઠામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુસ્તાદ્નં, તૃતીયકઃ કેનકઃ, ચતુર્થકમાયુષ્યમ્, પંચમર્કઃ દશમર્કઃ ષા પ્રત્યાયુષ્યમિત્યહીનમ્ ॥ ૧૭ ॥ કામસૂત્ર અ. ધિ. ૧ અ. ૬.

“હમેશા ન્હાવું, એકાંતરે મુંગધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજો દિવસે સાથળમાં શીણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથે દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમે દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું; આટલું તો (નાગરિક) જરૂર કરવું જોઈએ.”

૩૪. હર્નલિ પોતાના Studies in the medicine of Ancient India નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં તથા બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસના કમ દર્શાવતાં ઉપર્યુક્ત વિધાન સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે.

૩૫. હળમતને ચરકસુત્રે તંદુરસ્તી વધારનાર માની છે જુઓ:—

ૐષ્ટિકં ઘૃણ્યમાયુષ્યં શુચિસ્તૃપ-ધિરાજનમ્ ।

કેશદમ્નશ્ચલોમનજ્વાન્સંહારયેત્ ॥ --૧૬ ક સૂ. અ. ૫.

તથા પાપોપશમનં કેશનપરોમાપમાર્જનં ।

દૃપેલામ્બસૌભાગ્યકરમુસ્તાદ્વર્ષનમ્ ॥ ૧૭, page ૪૭. અ. ૩૪.

વાત્સ્યાયનના આ સૂત્ર ઉપર ડીકા કરતાં જયમંગલ ડીકાકાર 'ચતુર્થકમાયુષ્ય' એનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ચતુર્થકમિતિ ત્રિઃ પદસ્ય ચ દમશ્ચત્તસ્રોમાણિ વર્ધયેદિત્યયમાગમઃ ।
અગ્ર કેપાંચિન્નાગરકાણામુપાયભેદાત્કાલમેદઃ । તત્ર આયુષ્યં દમશ્ચકર્મ ક્ષુરેણ
તચ્ચતુર્થેદ્ધિ સ્યાત્ । દિનત્રયાન્તરિતમિત્યર્થઃ । કર્તૃયા તુ પશ્ચમકમેચ સ્યાત્
પ્રત્યાયુષ્યમિતિ યદ્ ગુપ્તે ક્ષુરેણ કર્મ તત્પશ્ચમેદ્દહનિ યત્તુ લોન્નામુત્પાટનેન
તદ્દશમે સ્યાદિત્યાહ.....તથા ચોક્તમ્--

આયુષ્યં તચ્ચતુર્થેદ્ધિ સ્યાચ્ચત્તુ ક્ષુરકર્મણા ।

પ્રત્યાયુષ્યં યદુદ્ધારાલોન્નાં તદ્દશમેદનિ ॥

ડીકાકારનાં ઉપરનાં વચનેનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે બેઠે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત ડાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે પણ કેટલાક નાગરકોમાં એવે દિવસે સઠ્ઠાથી દાઢી બોહાવવાનો (આયુષ્યક) પાંચમે દિવસે શુભ ભાગના વાગ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે ખીળાં રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત હળમતનો વિધિ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ બતાવે છે, એથી પણ એછા દિવસે શોખીનો (નાગરકો) હળમત કરાવે એ સમજી શકાય એવું છે. કામશાસ્ત્ર ઉપરથી ખીજ બે બાબત દેખાય છે: એક તો દાઢીની હળમત માટે આયુષ્યક શબ્દ વાપર્યો છે. એ ઉપરથી હળમતને આર્યો આયુષ્ય વધારનાર માનતા એમ જણાય છે; ખીજું કામશાસ્ત્રકાર નિલ સ્નાન પેટે જ એવે (કે પાંચમે) દિવસે હળમતને અવશ્ય કર્તવ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે આ દેશના દિબ્બેમાં કેમકે ન્હાવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જ ન સામાન્ય હતો તેમ હળમતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો જોયાં. ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જયમંગલા ડીકાના લેખકે, આગમનું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સાબીત થાય છે છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ.

ગોમિલ લખે છે કે: શિખા સિવાય કેશ, સ્મશ્ન, રોમ અને નખોની હળમત કરાવવી. આયુર્વેદનાચાર્ય ચરક પેટે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ ભગવાન લખે કે માથાના કેશ, નખ અને સ્મશ્ન કપાવેલાં હોય એવો વેપ સ્નાતક વિગ્રે રાખવો. '૩૬' હળમત કપારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એક મત હશે. બૌદ્ધાયન તો સ્નાતકનાં કર્તવ્યો દર્શાવતાં લખે છે કે:—

૩૭પપમ્નુ ચ કેશદમશ્ચલોમનસવાપનન । યૌ-૧-૫-૭.

૩૬. કેશદમશ્ચલોમનસાનિ પ્રાપયીત શિલાવર્જનમ્ । ગોમિલ.

વલુપકેશનસદમશ્ચદાન્તઃ શુક્લામ્વરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્યાત્ નિત્યમ્તાત્મહિતે રતઃ ॥ મનુ ઝ. ૪ પ્રલો. ૩૬.

૩૭. પણ પાઠજનાં ધર્મશાસ્ત્રો પર્વગ્રાં હળમત કરાવવાની ખાસ નોંધે છે, મનુના એક પ્રકિત મનાતા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પણ હળમતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઈ ગયો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂડા કર્મ સંસ્કાર એક જ સંમર્થ છે.

આ સંસ્કારનો ઉદ્દેશ્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં ગણ્યા એવાં સૂત્રોમાં છે:—

તૃતીયે વર્ષે ચૌલમ્ ॥ આ-અ-૧.

સાંવત્સરિકસ્ય ચૂડાકરણમ્ । પા. ગૃ. કાણ્ડ ૨.

આ વયનોતે અનુસરી મનુ ભગવાન પણ ખેડે કે ત્રીજો વર્ષે, બધા દિન માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.^{૩૮}

ચૂડાકર્મસંસ્કારને લગતા મંત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવશેષોમાં આપણે જોયા છે. ચૂડા કર્મ સંસ્કાર પછી હમેશાં કેટલા અથવા કેવા વાગે રાખવા એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર દહે છે કે યથામજ્જલં કૌશલ્યેષકરણમ્ । અર્થાત્ દેશચારને અનુસરી ધર્મશામાં આવે તો વચ્ચે થોડી શિખા રાખે અને બાકીના ભાગમાં હળમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર નટા રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં ગૃહસ્થ સ્નાતકો મોટાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે નહાતી મોટી શિખા રાખતા, બ્રહ્મચારીઓ તથા વાતપ્રચરો આખા માથા ઉપર નટા તથા દાઢી રાખતા;^{૩૯} અથવા સંન્યાસીઓ પેડે આખે માથે મુંડન કરાવતા. જો કે તેઓ પણ શિખા રાખી હળમત કરાવે તો ખાસ બાધ ન હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.^{૪૦}

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા વસતા. એ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા શુલામ તરીકે કે સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શદ્રો માટે આ ધર્મ-શાસ્ત્રો જ લખે છે કે:—આર્યાધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને એક વાર હળમત કરાવવી.^{૪૧} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે દિન વધારે હળમત ચડાવે તે શદ્ર સમાન ગણાતો હશે. અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છટા દ્રાવિડ વગેરે. અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શદ્રો એટલે હંદશાદથી છવનારા નંગલી અનાર્યો બીજકુલ હળમત ન કરવાના હોય એવો અર્થ ઉપરનાં વચનમાંથી લઈએ તો એરીઅન કર્ટીઅસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાઢીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે તે આ છટા શદ્રો અથવા નંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી બેધરો. આર્યાવર્તનો આર્યોનો સામાન્ય શિક્ષણ વૈદિકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ત્રણેયના એકમતથી વિરૂદ્ધ હોવાનો સંભવ નથી. ચરક, બૌદ્ધાધ્યન વાત્સ્યાયન ત્રણેનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ.સ. ૩૦૦ વચ્ચે છે. પરંતુ યવનો એજ વખતની વાત કરે છે.

પણ્યદમ્યૌ ત્યમાવાસ્યામુભયત્ર ચતુર્દશીષ્ ।

યજ્ઞેત્યેત્પોર્ણમાર્સી ચ નૈલે માંસે ભગે ધુરે ॥ —મનુ ૦ અ. ૪.

૩૮. ચૂડાકર્મ દિ. Studies સર્વેપામેય ધર્મતઃ ।

પ્રથમેડ્વદે તૃતીયે આ જેતિવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૨.

૩૯. મુળ્હો યા જલિલો યા સ્વાદયયા સ્વાચ્છિદ્ધાજટઃ ।

મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૨૧૯.

૪૦. ક્ષત્ર્વેશનચરમધુઃ પાત્રી દળ્હી કુસુમ્મયાન્ । મનુ. અ. ૬ શ્લો. ૫૨.

૪૧. શૂદ્રાણામાર્યાધિષ્ઠિતનામર્ધમાસિ માસિ યા યપનમાર્યયદાચમનકરણં । યો. ૧-૧૦-૨.

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં યપનં ન્યાપયતિન્નામ્ । મનુ-અ-૫, શ્લો-૪૦.

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણ જોઈએ. દેશના શિષ્ટ પુરુષોનાં આકૃતિ તથા પહેર-
વેશ એ સમયની શિષ્ટ તથા ચિત્રકળામાં સાધારણ રીતે ચીતરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક
છે. આ દેશની પ્રાચીન કળામાં 'તો વ્યક્તિનું નહિ' પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું
પ્રતિબિંબ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમુનાઓમાં
પુરુષોને દાઢીવાળા ચીતર્યા છે કે દાઢી વગરના તે જોઈએ. જુદા જુદા દેવોની હાનરો
મૂર્તિઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં ખાસ કરીને ગુફાઓમાં મળી આવે છે. જેમાંની કેટલીક
ઈ.સ. ચોથા પાંચમા શતક જેટલી જૂની છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં વિવિધ રૂપોની દેશના
જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની છે. કુબેર વગેરે ખીજ
દેવોની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. ભગવાન યુદ્ધની હાનરો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધાર-
માંથી મળી આવેલી તો ઈ.સ. બીજા શતક જેટલી જૂની છે) દાઢી વગરની જ છે.
ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂંઝવાળી પણ દાઢી વગરની છે. (જુઓ કલકત્તા મ્યુ-
ઝીયમ.) મહાવીર અને યુદ્ધ લાગી હોવાથી અને લાગીઓ માટે ખૌદ અને જૈન
ધર્મોમાં ગુણકનનો વિધિ હોવાથી ભગવાન યુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની
હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ પેશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી યોધિ-
સત્તવની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. વળી અજંતાની ગુફામાં ભગવાન યુદ્ધનાં અનેક
ચિત્રોમાં દાઢી નથી એટલું જ નહિ પણ યશોધરા સાથેનું ભગવાન યુદ્ધનું રાજકુમારની
અવસ્થાનું જે પરમ ભવ્ય અને રમણીય ચિત્ર (ગુફા નં. ૧ માં) છે તેમાં પણ દાઢી
નથી જ્યારે લગભગ એજ સમયમાં એજ ગુફામાં ચીતરાયેલા ધરાનના સાહની દાઢી સ્પષ્ટ
દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજંતાની ગુફાનાં બીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાઢી વગરના ચીતર્યા છે. (જુઓ
હંતલું ચિત્ર ગુફા નં. ૨.) આ હકીકત ઘણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે
દાઢીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી પણ એ વર્ણતના સમા-
જનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજંતાનાં ચિત્રો ઈ.સ. પહેલા બીજા શતકથી જૂનાં નથી.
યુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં
પથરાઓમાં કેતરેલ મતુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રામ પ્રસેનજીત, રામ અજંતાશત્રુ વગેરે ભગવાન યુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની
તથા બીજાં ગૃહસ્થ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહતસ્તૂપના પથરાઓમાં કેતરી
છે તે બધી દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ
વર્ણતની પાંધડીના વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કેતરેલા છે પણ દાઢી દેખાતી
નથી. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 & 97).

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાજ કુબેરની તથા નાગરાજની જે આકૃતિઓ કેતરી છે તે
દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXII તથા Cunningham's
Stup of Bharhut, Pl. XXI Fig 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા
ઈ.સ. પૂર્વે બીજા શતકની સ્થિતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જીવતા
રહ્યા નથી. પણ ચરક, કામસુત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો તથા શિલ્પકળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે
કે ભારતકાળમાં-ભારત રોમાંચક સ્થાપત્ય તે વર્ણતમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ થી ઈ.સ.

૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાદીની, અને શિખા રાખીને માથાની હળમત કરાવવાનો તથા નખ કાપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકથી પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ઈરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે માથાના તથા દાદી મૂંઠના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે. કારણ કે ઈરાનીઓમાં પાછળથી ઘણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હળમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો. છતાં માથાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાંધવા, દાદીમૂંઠ રાખવા કે ન રાખવા એ બાબત કાંઈ સામાન્ય ધોરણે દેખાતું નથી. એ વિષયમાં સ્વેચ્છા-ચાર પ્રવર્તતો હશે. એટલું ખરું કે નવા વિચારના આર્યો દાદી મૂંઠ મુંઠાની નાખતા હશે. (જુઓ અર્થવેદનાં વચનો.) ધીમે ધીમે હળમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિકકાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જરા અને દાદી બ્રહ્મચારીઓમાં તથા વનવાસીઓ (અનાર્થ વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ (વ્રતિનાં તુ જટાઃ સટાઃ-અમર.) બન્નેમાં જ દેખાય છે, જે કે તેઓ પણ તીર્થવાસીની નિશાની તરીકે મુંઠન કરાવતા હશે. ૪૨ ત્યાગીઓ, સન્યાસીઓ, બૌદ્ધમંત્રીઓ તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાદી તથા મૂંઠરહિત મુણ્ડિત વેષે-આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે. જ્યારે દ્વિજ-ગૃહસ્થો પખવાડીઓમાં ત્રણ કે વધુ ઓછી વાર માથાની તથા દાદીની હળમત કરાવતા, માથે નાની મોટી શિખા રાખતા, એને જુદી જુદી રીતે ઝાળખી એક કે વધારે ગાંઠ બાંધતા દેખાય છે. આજના અમિ હોત્રીઓમાં જે મૂંઠો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે. ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂંઠો નથી. જ્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમાં સારું કાતરેલી મૂંઠો છે (જુઓ કલકતા મ્યુઝીઅમ). એટલે તે દિવસે થે મૂંઠો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિ હોય. ઘણા પુરુષોનું ચિન્હ ગણી મોટી મૂંઠો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાદી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ સ્ત્રીજ પેઠે ભારતકાલીન આર્ય પુરુષો મોટાને તથા માથાને અસ્ત્રો ન અંકાડતા એવી દ્રશ્યતા તો ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિવ્રમમાં આવ્યા હશે તેઓ ઘણે દિવસે-લાંબે કાળે હળમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાંને અસ્ત્રોના કે કાતરનો સ્પર્શ નહિ જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાદીના વાળ રંગતા હશે.

ઇ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે અને અંજલ લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રૂચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

૪૨. તીર્થમાં જનાર ગૃહસ્થે સાં એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુંઠન કરાવવું એવો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે:-મુળદંત ચોપવાસમ સર્વત્રોચ્ચયં વિધિઃ ।

માણિક્યચંદ્ર

[અધ્યાપક રા. બ. આઠવલે.]

પુતાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્ધ રા. વામુદેવશાસ્ત્રી અબ્દ્યંકરે હમણાં જ મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ નામના સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપરની માણિક્યચંદ્ર ચૂરિની સંકેત નામની દીકા પુતાના આનંદાશ્રમ મુદ્રણાલય તરફથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે; તે બાબત તેઓશ્રી સાહિત્યરસિક તથા અંશોધનરસિક જનતાના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ સંકેત દીકા હમણાં જ નવીન ઉપલબ્ધ થઈ છે એમ નથી, કારણ કે ડૉ. પીટરસનના રિપોર્ટમાં આ દીકા અંપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. વળી, મહાંમ પ્રો. ચાંદોરકર તથા શાસ્ત્રીમહોદય વામનાચાર્ય જાગ્રીકર એમની ખાસે આ દીકા હતી, અને તેમણે તેનો પોતાની દીકામાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તથાપિ મુદ્રણદ્વારા સૌને આ દીકા સુલભ કરી આપવાનું પ્રથમ માન રા. અબ્દ્યંકર શાસ્ત્રીને જ ધટે છે.

સાહિત્ય રસિકોની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત દીકા બહુ જ ઉપયોગી તથા કેટલેક સ્થળે આનંદદાયી પણ છે. દીકાકારોના મુખ્ય દોષો-જે આવશ્યક સ્થળે સંક્ષેપ કરવો, અને અનાવશ્યક સ્થળે બર્થ વિસ્તાર કરવો-આથી આ દીકાકાર સંપૂર્ણ અલિપ્ત છે. કાવ્યપ્રકાશકારે જોમના ગ્રંથોના છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે એવા લામહ, ભદ્રોદ્ભટ, રુદ્રટ, દણ્ડી, વામન, આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્તપાદાચાર્ય, મુકુલ, ભોજ વગેરેના ગ્રંથોના ઠેકાણે ઠેકાણે મતો રજૂ કરીને દીકાકારે પોતાની ઔચિત્યવાળી માર્ગિકતા બતાવી છે. દીકાકારની રસિકતા આ દીકામાં ડગલે ડગલે દેખાય છે. ખાસ કરીને મુલ્ક વિકતિસસ્તિમ્ (કાં ૫૦ ૨-૯), તથા પ્રસ્થાન ચલ્લયૈઃ કૃતમ્ (કાં ૫૦ ૪-૩૬) આ શ્લોકો ઉપરની દીકામાં દીકાકારે ઢી રસિકતા દર્શાવી છે. શૃંગારસ્ય દ્વૌ મેદૌ (કાં ૫૦ ૫૬) તથા રતિ-ર્હાસચ્ચ શોકચ (કાં ૫૦ ૫૯) આ ઉપરનું બાખ્યાન રસિક વિદ્વાનોને આનંદ આપે એવું છે. એક ઠેકાણે બાણમદે 'કાદંબરી'માં કથાસૂત્રને અનાવશ્યક એટલું જ નહિ પણ વિદ્વબૂત અવાંતર વર્ણનો કરીને કેવો ઐચિત્યભંગ કર્યો છે એ દીકાકારે બહુ માર્ગિકતાથી બતાવ્યું છે. અનેક ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથ વિશદ કરવા સાર પોતાનાં કાવ્યોગાંથી જે દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી દીકાકાર પોતે સહૃદય કવિ પણ છે એમ માલમ પડે છે. દીકાકારની વિદ્વતા તથા પાંડિત્યના પૂરાવા દીકામાં અનેક ઠેકાણે મળે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં એમનું વેદવેદાંતાદિકમાં જે ગાઢ અધ્યયન હતું તે ઉપરથી, જૈન અને વૈદિક ધર્મની વચ્ચે કેટલી સહિષ્ણુતા તથા ઐક્ય હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિદ્વતા, રસિકતા અને માર્ગિકતા આ ત્રણેનો સંગમ આ દીકામાં હોવાથી દીકાકારે નવમા હક્કાસની દીકાના પ્રારંભે 'લોકોત્તરોડયં સંકેતઃ' એમ જે કહ્યું છે તે વૃથાભિમાનની હક્તિ ન જ કહેવાય. સંકેત શબ્દ ઉપર શૃંગારાર્થપર શ્લેષ કરીને બીજે ઠેકાણે પણ દીકાકારે આત્મવિશ્વાસથી પોતાની દીકાનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

દીકાકાર માણિક્યચંદ્રના દાસનિર્ણયમાં બીજકુલ સંદેહ નથી. કારણ દીકાકારે દીકા-સમાપ્તિના શ્લોકમાં દીકાનો કાળ સ્પષ્ટ આપ્યો છે. તે ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર ઇ.સ. ૧૧૫૯

માં હતા એ સિદ્ધ છે. આ મિતિનો ઉપયોગ કાવ્યપ્રકાશકારનો કાળ એક બાબતથી નહીં ફરવામાં થઈ શકે છે, એટલે કે મમ્મટાચાર્ય ૧૧૫૯ પહેલાં થઈ ગયા એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપલબ્ધ ટીકાકારોમાં માણિક્યચંદ્ર સૌથી પ્રથમ છે. બાપીના ટીકાકારોએ પોતપોતાનો કાળ આપ્યો છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ માણિક્યચંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ તો ન જ કહેવાય. પ્રસ્તુત ટીકામાં એક પણ કાવ્યપ્રકાશટીકાકારનો નામનિર્દેશ નથી. આ ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર જ સૌથી પહેલા ટીકાકાર એમ લાગવાનો સંભવ છે. પણ સંકેત ટીકાની અંદરનાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોથી આથી વિરુદ્ધ અનુમાન નીકળે છે. ટીકામાં જે ત્રણ સ્થળે કાવ્યપ્રકાશના પાંખેદની ચર્ચા કરી છે:—

(૧) “અર્થવ્યંજકતોચ્યતે” (કાં પ્ર૦ ૩-૨૨) ઉપર “વયં તુ અય વ્યંજકતોચ્યતે इति पठामः”.....व्याख्यानं चेत्यं ।

(૨) “त्वत्કોર્તિ” (કાં પ્ર૦ ૭૪) इत्यत्र त्वच्छब्दो न युक्तः.....तत्कीर्तिरिति युक्तः पाठः ।

આ ઉપરથી ‘સંકેત’કારની વખતે કાવ્યપ્રકાશ ગ્રંથમાં કેટલાક પાંખેદ ઉત્પન્ન થયા હતા એમ દેખાય છે. આ પાંખાંતરો બીજા ટીકાગ્રંથોમાં મળી આવ્યા દરે એવું અનુમાન કરવું એ વધારે પડતું નથી.

ટીકામાં અન્ય ટીકાકારોનો નામનિર્દેશ નથી તો પણ—

“मनोविपश्चिद्वयोः सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इति गुणद्वारेणेति केचित् नयं तु विशेषणतया सामानाधिकरण्यं द्रुमः” સંકેત, ૨૨૪.

“अन्ये तु सकलरत्नसारतुल्योऽधर इति व्यंग्योपमामाहुः” સંકેત ૨૬૧.

એમાં ‘કેચિત્,’ ‘અન્યે’ વગેરે શબ્દોથી અન્ય ટીકાકારો જ સંકેતકારના મનમાં અભિપ્રેત છે એવું અનુમાન થાય છે. આ ઉપરથી સંકેતકાર એ આદ્ય પ્રકાશટીકાકાર નથી એમ લાગે છે.

પણ ઉપરના કરતાં પણ વધારે દૃઢ પૂરાવો મહંમ વામનાચાર્ય જગદીશ્વરની બાકાતો-ધિની ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં મળે છે. તેમાં શાસ્ત્રી મહાશયે કાવ્યપ્રકાશટીકાકારોની જે યાદી આપી છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

‘रुचकेन कृता टिका संकेताख्या तथा परा’

આ ‘રુચક’ ઉપર શાસ્ત્રીમહાશય પોતે જ ટીપ લખે છે:—

“अयं खलु रुच्यकापरनामा राजानकरुचकः उद्भटविकेकारव्यराजानक-तिलकमूनुः कदमोरदेशे विस्तारव्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे आसीत् ।.....एतत्प्रणीता ग्रन्थास्त्येते-(१) सोमपालविलासिकाव्यटोको, (२) काव्यप्रकाशमंकेतः, (३) धीकण्टस्तयः, (४) सहृदयलोला, (५) साहित्यमीमांसा, (६) हर्षचरित-वार्तिकम्, (७) अलंकारमयंस्थम्.

આ ઉપરથી અગ્રકારસર્વસ્વકાર રાજનક રુચક કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ જણાય છે. રાજનકનો કાળ માણિક્યચંદ્ર કરતાં પ્રાચીન છે, તથા મમ્મટ અને રાજનક બન્ને પણ કાશ્મીરના રહીશ હતા, વગેરે વાતનો પણ ઉપરના સિદ્ધાન્તને ટેકો મળે છે.

અત્રે, શાસ્ત્રીમહાશય વામનાયાર્ય ઝળઠીકરે અલંકારસર્વસ્વકારની બાબતમાં જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનો કહ્યા છે તેની અર્થા કથા વગર આગળ જવાય નહિ. શાસ્ત્રીજીના ઉપરિલિખિત ઉતારા ઉપરથી રાજનંદ સ્વયં કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં અર્વાચીન છે એવો તેમનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ તેમનું નીચેનું વિધાન જુઓ:--

“પ્રથમયં રુચ્યકો મમ્મટાપેક્ષયાડપિ કિંચિત્પ્રાચીનઃ । અતપય ‘રાજતિ તટીયમ્’ इति श्लोके मम्मटेन रुच्यकमर्तं खण्डितम् । अत एव व्यतिरेकालंकारस्य द्वितीयं लक्षणं तदुदाहरणं च रुच्यकोपन्यस्तं मम्मटेन खण्डितम् । किंच ‘योऽलंकारो यदाश्रितः’ इत्यपि ग्रंथेन रुच्यकस्यैव खण्डनं कृतमिति बोध्यम् । अत एव च ‘ननु स्वरितादिगुणभेदात्’ इत्यादि काव्यप्रकाशग्रन्थं अलंकारसर्वस्वग्रन्थखण्डनपरतयैव योजयन्ति काव्यप्रक्षीपकाराः ॥”*

આ જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનોમાંથી એકજ વિધાન ખરું હોય શકે. અમોને શાસ્ત્રીજીનું પહેલું વિધાન જ સત્ય લાગે છે. બીલું વિધાન કેમ બૂલ બરેકું છે તે હવે જોઈએ. વાદવિપયનો શ્લોક ‘રાજતિ તટીયમ્’ અને તેના ઉપરની કાવ્યપ્રકાશવૃત્તિ જોતાં કાવ્યપ્રકાશકારના મનમાં અલંકારસર્વસ્વના મતનું ખંડન કરવાનું હોય એમ જરાએ લાગતું નથી. અહીં ‘અમુકનો’ એવો મત છે પણ તે અયોગ્ય છે એવું પણ કશું કહ્યું નથી. ફક્ત ‘પર્વરૂપશ્ચ સંકરઃ શબ્દાલંકારયોરપિ પરિવૃણ્યતે યથા ‘રાજતિ.’ એટલું જ લખ્યું છે. હવે અલંકારસર્વસ્વકારની આ શ્લોક ઉપરની અવતરણિકા અને વૃત્તિ જુઓ—

“શબ્દાલંકારસંકરસ્તુ કૈશ્ચિદુદાહૃતો યથા ‘રાજતિ તટીયમ્’ इति पतन्तु न सम्यगावर्जकम् । शब्दालंकारसंसृष्टिस्तु अत्र श्रेयसी.”

આ ઉતારા ઉપરથી અલંકારસર્વસ્વકારના મનમાં કાવ્યપ્રકાશકારનો મત છે એ ચોક્કસ માત્રમ પડશે. અહીં ‘કૈશ્ચિત્’ આ શબ્દ ઉપર અલંકારસર્વસ્વ ઉપરની વિમર્શિનીના કર્તા ‘કૈશ્ચિત્=કાવ્યપ્રકાશકારાદિભિઃ’ એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. બીલું વાદ્યસ્ત સ્થળ વ્યતિરેકાલંકારનું. અહીં માત્ર મમ્મટ કહે છે:—

‘ક્ષોણઃ ક્ષોણોડપિ’ इत्यादौ उपमानस्य उपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तम् ।

પણ ‘કેનચિત્’ થી અહીં અલંકારસર્વસ્વકાર જ અભિપ્રેત છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ ‘ક્ષોણઃ ક્ષોણોડપિ શશો’ આ શ્લોક છે સ્પષ્ટનો. સ્પષ્ટ વ્યતિરેકનો આ બીજો પ્રકાર માનીને તે ઉપર ‘ક્ષોણઃ ક્ષોણોડપિ’ આ પોતાનું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેથી મમ્મટનો આક્ષેપ સ્પષ્ટ ઉપરજ છે એમ માનતું વધારે સ્વાભાવિક અને ન્યાયશુદ્ધ છે.

સ્થાપરે એક વાદસ્થળ રહ્યું—શ્લેષાલંકાર વિષયક. આ વાદ એટલો વિસ્તૃત છે કે તેમાંથી અહીં ઉતારા લેવાય જ નહિ. હુંકામાં એટલું જ કહીશું કે આ બાબતમાં મમ્મટ જે કંઈ લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમના મનમાં અલંકારસર્વસ્વકાર જ હતા એમ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ. હવે અલંકારસર્વસ્વ વાંચતાં ભાનું વિવરણ અને આક્ષેપો કાવ્યપ્રકાશકારની સામે જ છે એમ લાગે છે. એક બે ઠેકાણે તો કાવ્યપ્રકાશકારે જે ઉદાહરણો

* અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે ડૉ. રઘુનાથ દરમરકરે આ અર્થનું પુતઃ સંશોધન કરતી વખતે પણ આ બાબતનો ખુલાસો કર્યો નથી!

સ્વભતસમર્થનાથ' આખ્યાં છે તે જ લખને તેમણે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. તે ઉપરથી અમારો સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. જુઓ—

(૧) “ન ચાયં ઉપમાપ્રતિભોત્પત્તિહેતુઃ શ્લેષઃ અપિ તુ શ્લેષપ્રતિભોત્પત્તિ-
હેતુરુપમા” કાઠ પ્ર૦ ૧-૩૭૧.

“સકલકલં પુરમેતજ્ઞાતં મંપ્રતિ સુધાંશુવિમ્બમિવ” इत्यादौ न गुणक्रिया-
साम्यमुपमाप्रयोजकमपि तु उपमाप्रतिभोत्पत्तिः श्लेष पवाचसेयः ।” અલંકાર-
સર્વસ્થ, નિ. સા. ૧૧.

(૨) “इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां पवाचतिष्ठते । उपमादयः शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।” કાઠ પ્ર૦ ૧,

“पूर्वत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत् न ।
आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोकवद्व्यवस्थानात् ।” અલંકારસર્વસ્થ ૧૧.

પણ ઉપરનાં પ્રમાણો કરતાં પણ સજ્જટ પ્રમાણ અલંકારસર્વસ્થની વિભર્ષિની દીકામાં
મળી આવે છે. વિભર્ષિનીકાર એક દેકાણે લખે છે:—

“यत्तु ‘काव्यप्रकाशसंकेते’ ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं
चिन्त्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि ‘पन्थिअ ण इत्थ’ इत्याद्यु-
दाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेः श्रोमम्मटेनोपात्तम् । इह
त यथार्थंभवमेव विचारितम् ।” અલંકારસર્વસ્થ ૧૦૨.

આ ઉદ્દેશ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલંકારસર્વસ્થકારે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ‘સંકેત’
ખતી દીકા લખી છે. તેમાં અન્યકાર કાવ્યપ્રકાશને અનુસરીને દીકા કરે છે. પણ અલં-
કારસર્વસ્થ આ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મમ્મટની સામે વાંધો ઉઠાવીને ‘તેમના મનનું ખપ્પડન
કરે છે. વિભર્ષિનીકારે આ ‘સંકેત’ દીકા જોયેલી હતી. હુદ્દેવે તે લાલ ઉપલબ્ધ નથી
એ જાણી વાત, અસ્તુ. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. માણિ-
શ્યવંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના પહેલા દીકાકાર નથી. તે તો અલંકારસર્વસ્થકાર છે એ એક, અને
કાવ્યપ્રકાશકાર, અલંકારસર્વસ્થકાર પહેલા હતા, એ બીજી વાત. અલંકારસર્વસ્થકાર એ
મખકવિતા ગુરૂ. મખ કાશ્મીરના રાજા જયસિંહના સમકાલીન હતા. જયસિંહનો કાલ
ષ. સ. ૧૧૨૯-૧૧૫૦ એ પ્રસિદ્ધ છે. તે પહેલાં અલંકારસર્વસ્થકાર એટલે આશરે ૧૧૦૦
થી ૧૧૨૯ સુધી. તે પહેલાં કાવ્યપ્રકાશકાર એટલે ૧૧૦૦ પહેલાં કેટલાક વર્ષો થયા એ
સિદ્ધ થાય છે. માણિશ્યવંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથકારો (સામદ, દમ્પડી, વામન, વગેરે કાવ્ય-
પ્રકાશ કરતાં પ્રાચીન છે આ બાળતમાં સંદા નથી. એ નામ વિશે સંદા આવવાનો સંભવ
છે એક મુકલ અને બીજું શ્રીભોજ. માણિશ્યવંદ્રે બીજા ઉદ્દેશ ઉપરની દીકામાં એ ત્રણ
દેકાણે ‘મુકુલસ્થાપ્યદોઽનુમતમ્’ (સંકેત ૧૭) ‘મુકુલસ્ત્વેષમાદ’ (મં.૦૨૧) એવા
મુકુલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મુકુલ માણિશ્યવંદ્રે પહેલાના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરના કાષ્ઠ દીકાકાર
તો નથી ને? એવી સંદા કદાચ કાઠને લાગશે. પણ આ મુકુલ કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં
પ્રાચીન છે, એમાં શંક નથી. ભટ્ટોદ્ભટના ‘કાવ્યલંકારગ્રંથ’ ઉપર દીકા લખનાર પ્રતીકા-
ચંદુરાજ આ મુકુલને ગુરૂ તરીકે ખાતે છે. દીકાપ્રારંભે તે લખે છે:—

श्रीषट्पद्यान्मुकलकादधिगम्य पिविच्यते ।

પ્રતીકારેન્દુરાજેન કાવ્યાલંકારસંગ્રહઃ ॥

આ મુકુલે 'અભિધામાતૃકા' કરીને ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશના ખીજ ઉલ્લાસમાં ચોડાવણો ફેરફાર કરીને લીધા છે (જુઓ કા. પ્ર. ૭૫-૨ની પ્રો. ચંદ્રિકાની ટિપ્પણી પા. ૨૬, ૩૬, ૩૯, ૪૨, ૫૫). આ મુકુલ કલ્લટ-પુત્ર છે એમ અભિધામાતૃકાગ્રંથની સમાપ્તિના શ્લોક ઉપરથી દેખાય છે:—

મટ્કલ્લટપુત્રેણ મુકુલેન નિરૂપિતા ।

મૂરિપ્રવોધનાયેયમભિધાવૃત્તિમાતૃકા ॥

આ કલ્લટ અવન્તિવર્માનો સમકાલીન હતા. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૬૬.) અવન્તિવર્માનો સમય ૮૫૫-૮૮૪ સુધીનો ગણાય છે. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૩૪) તેથી મુકુલનો સમય આશરે નવમા સદીના છેલ્લા ભાગમાં પડે છે * એ નક્કી થાય છે. અને મુકુલનો કાલ નક્કી થતાં તેમના શિષ્ય પ્રતીહારેન્દુનો કાલ પણ લગભગ નક્કી કરી શકાય. આ ગુરુશિષ્ય વિષે શાસ્ત્રીમહાશય લખે છે: "ઈમૌ મુકુલમત્તહારન્દુરાજૌ કાશ્મીરિકૌ." પણ એ અર્થસભ છે. મુકુલ એ કાશ્મીરવાસી હતા એ ખરું, પણ પ્રતીહારેન્દુ કાંઈકુદેશવાસી હતા એ તેમની દીકરા સમાપ્તિના શ્લોકમાં તે પોતે જ કહે છે:— 'કાવ્યાલંકારસારે લઘુચિવૃત્તિમધાત્કૌકળઃ શ્રીન્દુરાજઃ । શાસ્ત્રીમહાશયે આ શ્લોકનો ઉદ્દેશ કર્યા છતાં તેમનું અનુમાન કેમ જાડું થયું ?

આખરે રજા શ્રીભોજ. એમના વિષે ત્રણ પ્રશ્નો સંભવે છે. એ કાવ્યપ્રકાશકારના પછીના કે સમકાલીન કે કાવ્યપ્રકાશકાર પહેલાં ? પ્રથમ પ્રશ્ન ખરાબર નથી, શાથી કે મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશની અંદર 'તદ્વિદ્વંશ્વચનેષુ મોજનૃપતેસ્તસ્યાગલીલાયિતમ્' (કા. પ્ર. ૧૦-૫૦૫) એવો ભોજરાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે ભોજને મમ્મટ સમકાલીન, કે મમ્મટ ભોજ પછીના એટલોજ સવાલ રહ્યો. જન્મે સમકાલીન હતા એમ કાવ્યપ્રકાશકારના એક દીકાકાર હાંમસેન લખે છે કે મમ્મટના કેઅટ અને ઐાવટ કરીને બે ભાષ હતા. તેમાંથી ઐાવટ મમ્મટના નાના ભાઈ. હવે ઐાવટ પોતાના વાજસનેથી સંહિતાભાષ્યમાં

ઋણ્યાર્દોશ્ચ પુરસ્કૃત્ય અવન્ત્યામુચયો વસન્ ।

મન્વ્રમાણ્યમિદં ચક્રે મોજે રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ (શલ્લકીકર, પ્રસ્તા.)

એમ લખે છે. તે ઉપરથી મમ્મટ અને ભોજ સમકાલીન હતા એમ લાગે છે. પણ આ ઐાવટ મમ્મટના ભાઈ એ નક્કી નથી, કારણ તે ઉપરોક્ત મન્વ્રમાણ્યમાં પોતાનો 'વસન્તાલ્યસ્ય સુનુના' એવો નિર્દેશ કરે છે અને મમ્મટ જન્મટના પુત્ર કહેવાય છે. તેથી આ ખાળત ગ્રંથપત્રસ્ત હોવાથી ભોજ અને મમ્મટનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહીં. હવે રજો છેલ્લો પક્ષ-ભોજ પછી મમ્મટ. એજ પક્ષ અમને ગ્રાહ્ય લાગે છે. આ પક્ષને અતુલ પુરાવો ઉપરના કાવ્યપ્રકાશના શ્લોકમાં આવ્યો જ છે. વળી આપણા માણિક્યચંદ્રનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ તેમની દીકામાંના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે:—

"શ્રીમોજેન જમિન્યુક્તપદ્મમાણાનિ સંભવ્યાલંકારતયોકાનિ । કેવાં-ચિદુક્તિધ્વન્તર્માવાત્ . કેવાંચિદ્વમત્કારકારિતવાત્કેવાંચિત્કાવ્યશરીરત્વાચ્ચ તાં નામ્ર કાવ્યાલંકારતયા પ્રતિપાદિતાનિ "

—સંકેત, પા. ૩૦૪.

* વધારે વિગતો માટે જુઓ Aufrecht, Catalogus Catalogorum, Part I, p. 86).

માત્ર ભોજન અને મમ્મટની વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. કદાચ એક વૃદ્ધાવસ્થામાં અને બીજો તારુણ્યાવસ્થામાં—એવું તેમનું સમકાલીનત્વ હશે. પણ એટલું તો નક્કી ન કે સરસ્વતીકુટુંબમાં અંથ થયા પછી મમ્મટે પોતાનો કાવ્યપ્રકાશ રચ્યો.

ઉપરની ચર્ચામાંથી જે સિદ્ધાન્તો નિકળે છે તે ફરીથી એકત્ર ચતુર્થે નીચે આપીએ છીએ:—

- (૧) શ્રીભોજનો કાલ ઇ.સ. ૯૯૬ થી ૧૦૫૧ સુધી (બુઓ ઝેળકીદર, પ્રસ્તા. પા. ૯.)
- (૨) શ્રીમમ્મટનો કાલ ઇ.સ. ૧૦૫૧ અથવા તે પહેલાં થોડાં વર્ષોથી ૧૧૦૦ સુધી.
- (૩) અલંકારસર્વસ્વકાર રાગ્નનક રચક ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૨૫ સુધી (આ કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ ટીકાકાર.)

(૪) માણિક્યચંદ્ર (ઉપલબ્ધ ટીકાકારોમાં પ્રથમ) ૧૧૨૫ થી ૧૧૬૦ સુધી.

ઉપરની સંશોધનાત્મક ચર્ચામાં માણિક્યચંદ્રની ટીકાનો થોડો ધણો ઉપયોગ થયો. વળી પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમની ટીકા પુરાવારૂપ ગણી શકાય. દાખલા તરીકે—કાવ્યપ્રકાશ અંથ મમ્મટે દશભોજાસમાંના પરિકરાલંકાર સુધી ન રચ્યો. ત્યારપછીનો ભાગ ‘અપ્ત’ કરીને પડિતે રચીને અંથ પૂરા કર્યો એવી એક આખ્યાયિકા છે. આ આખ્યાયિકામાં પૂર્ણ સત્ય હોય એવા વિશ્વાસથી એક ટેકાણે માણિક્યચંદ્ર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ અયં ગ્રંથોડયેનારઘ્વોડપરેણ સમાપિત इति द्विस्रण्डोऽपि , સંઘટના-
ચાલ ૭૫૮૮ । ” સંકેત, ૩૦૪.

કાવ્યપ્રકાશના ‘વિભિન્નરૂપોઽભિન્નરૂપઃ પ્રતિભાસતે ચત્’ આ શ્લોક ઉપર ઉપરની ટીકા છે. સંકેતકારના લખવાની દ્રઘ ઉપરથી ઉપરની આખ્યાયિકા સાચી છે એમ માનવું પડે છે. એ સાચી હોય તો બાણભટ્ટની કાદંબીની પૂર્વાર્ધ—ઉત્તરાર્ધની પેઠે આ બે અંથકારની એક કૃતિ પણ અત્યંત કૌતુકસ્પદ છે એમાં શક નથી.

હવે ખુદ માણિક્યચંદ્ર વિશે પ્રસ્તુત ટીકામાં તથા અન્યત્ર શ્રી માહિતી મળે છે તે જોઈએ. આ ટીકાના સમાપ્તિશ્લોકોમાં (બુઓ ડા. પિટરસનનો ત્રીજો રિપોર્ટ) માણિક્યચંદ્રે પોતાના સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા આપી છે—તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—શ્રી મીલમદ્રસુરિ, ભરતેશ્વરસુરિ, વેરસ્વામિ સુનીશ્વર, શ્રીસાગરેન્દ્ર, માણિક્યચંદ્રસુરિ. આ માણિક્યચંદ્રે કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે; સાથી કે સંકેત ટીકામાં અનેક ટેકાણે “ સ્વં યથા ” “ લોકં યથા ” “ દ્વયોદાદિતિઃ યથા ” આવા અવતરણપૂર્વક પોતાના ધણા શ્લોક એમણે ઉદ્ધૃત કર્યા છે. એક ટેકાણે તો પોતાના પાર્શ્વનાથચર્ચનપર કાવ્યમાંથી વર્ણવ્યુત્કતો એક શ્લોક આપ્યો છે. તપાસ કરતાં (૧) ‘દશસ્કન્ધ,’ (૨) દશસર્ગવાળું ‘પાર્શ્વનાથચરિત’ અને (૩) શાંતિનાથચરિત આ ત્રણ કાવ્યો એમણે રચ્યાં છે. એવી માહિતી મળી છે. આ ત્રણમાંથી શાંતિનાથચરિત કાવ્યના પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભના કેટલાક શ્લોક ગ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવની પાસેથી અમને મળ્યા છે. તે ઉપરથી આ માણિક્યચંદ્ર રાજગરજ સંપ્રદાયના હતા એમ જણાય છે (શાંતિનાથચરિત, સર્ગ ૧-૨૦). હવે ‘નલ્લાયન’ આ સો સર્ગવાળા કાવ્યના કર્તા માણિક્યચંદ્ર એ સંકેતકાર માણિક્યચંદ્ર કરતાં જૂદા જ છે એ સ્પષ્ટ છે કારણ ‘નલ્લાયન’ કાર ‘ઘટગચ્છતપોમૃગાંકઃ’ એમ પોતાના ‘ઘટગચ્છ’ સંપ્ર.

દામનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઉપરના શાંતિનાથચરિતની હસ્તલિખિત પ્રત પાલિતાણા ગ્રંથ-સંગ્રહમાં છે એમ જાણ્યું છે.

સંકેતકાર ભાણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશવાસી હતા એમ કહેવાય છે. રાજ વસ્તુપાદે એમને અધ્યયનઅધ્યાપન સાર એક મોટા ગ્રંથસંગ્રહ આપ્યો હતો. વસ્તુપાદને ભાણિ-મ્યયંદ્ર વચ્ચે ધણો રત્નસંગ્રહ હતો. ભાણિમ્યયંદ્રનો મઠ આયુધપર્વતની પાસે હતો. ત્યાં એ પોતાની ગ્રંથરચના કરતા ધ્યાન આપ્યાપિદ્યા એમને વિષે છે. એમાં ઐતિહાસિક સંત્ય કેટલું છે એની ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત સ્થળ નથી. માત્ર દીકાના અન્તઃપ્રભાણથી એ ગુર્જરદેશીય હતા એમ લાગે છે. કાવ્યપ્રકાશના ‘પતન્મન્દચિપક્તિદુકફલ’ (કા. પ્ર. ૭-૧૪૩) આ શ્લોક ઉપર દીકા કરતાં “તિન્દુકફલં દિમ્બરૂક ઇતિ ક્ષ્યાતં (સંકેત, ૧૨૩) એમ દીકાકાર લખે છે. દિમ્બરૂક શબ્દ ગુજરાતીમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી ભાણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશીય હતા એવું અનુમાન થાય છે.

એક ઠેકાણે દીકાકારે ‘પૂજ્યાનાં યથા’ એમ કહીને એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે તે એમના ગુરુનો હોય એમ ‘પૂજ્ય’ શબ્દ પરથી લાગે છે. એ અનુમાન સાચું હોય તો ભાણિમ્યયંદ્રના ગુરુ શ્રીસાગરેન્દુએ એકાદ કાવ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે.

અહીં દીકાકાર અને દીકા વિષેની ચર્ચા પૂરી થઈ. હવે સંકેતદીકામાં સંશોધનદષ્ટિથી મહત્વની જે કેટલીક નાની બાબતો છે તેનો અમે નીચે સંગ્રહ કરીએ છીએ.

- (૧) તથા ચોક્કં ‘કાવ્યકૌતુકે’ (સંકેત પૃષ્ઠ ૬) આ કેનો ગ્રંથ?
- (૨) તત્પદ્ધત્તે ‘મર્ત્તમિષેણ’ (સં. ૧૭) આ ભત્રિજ કોણ ?
- (૩) ‘દ્વા માતસ્ત્વરિતાડસિ’ (કા. પ્ર. ૪-૩૯)—કાશ્મીરરાજમાતૃમરણે મટ્ટનારાયણકવિકાવ્યમિદમ્ । આ મટ્ટનારાયણ કોણ ?
- (૪) ‘ચિસ્તરચિચારસ્તુ કોહલલોચનગ્રન્થાદિપુ ક્ષેયઃ’ (સં. ૬૫) આ ‘કોહલ’ કોણ ?
- (૫) “અગ્ર શોણિતશબ્દસ્ય રુધિરલક્ષણેનાથેનોઙ્ગલોકીકૃતરૂપાડર્યઃ ક્યથ-ધોયતે” (કા. પ્ર. ૪-૧૪૬) ઉપર સંકેતઃ—“યદ્વા કાશ્મીરભાપયા ઉઙ્ગ્યલ્લશબ્દો-રુણાર્યઃ” (સં. ૧૨૪) મમ્મટ કાશ્મીરદેશવાસી હતા એનો એ એક પુરાવો છે.
- (૬) પ્રિતિમાનિરુદ્ધનાટકે વૃત્તમિદમ્ (સં. ૧૪૯) આ નાટકના કર્તા કોણ ? અને એ નાટક પણ કયું ?
- (૭) ‘ગૌડીયાનાં નિર્દેશો ન યુક્તિમાન’ ઇતિ ધામનમંગલો (સં. ૧૯૦) આ ‘મંગલ’ સાહિત્યશાસ્ત્રી કોણ ?

(૮) યથા ‘ઉદ્ભટકુમારસંભવે’ ગૌરીસ્તુતી (સં. ૨૫૨) ભાણિમ્યયંદ્રના વખત સુધી એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. પ્રતીહારેન્દુરાજ પણ આ કાવ્યમાંથી પોતાની દીકામાં ધણી વખત ઉદાહરણો આપે છે.

દશ માનવધર્મ

[અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક.]

મજ્જિમનિકાયાના ૪૧મા સાલેધ્યકસુત્તમાં નીચે પ્રમાણે વાત આપેલી છે:

કૌસલ દેશમાં ઉપદેશને અર્થે ૧૨તા ફરતા એકવાર ભગવાન કૌસલદેશના સાલા નામના બ્રાહ્મણગામ પાસે મોટા બિહુસંધ સાથે આવી ચડયા. શામ્પકુલથી પ્રવર્જિત થયેલ શામ્પપુત્ર શ્રમણ ગોતમ આવ્યા છે એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ સાંભળ્યું. ત્યારે ભગવાન છુદ્ધને એવો કલ્યાણકારી કીર્તિશબ્દ ફેલાયો હતો કે પોતે પરમશ્રેષ્ઠ સુગત લોકવિદ છે અને દમ્યપુરુષોના સારથિ અને દેવ તથા મનુષ્યોના શાસ્તા છે; તેઓ દેવ, માર, કુ, બ્રહ્મ સહિત સર્વ લોકને, શ્રમણ બ્રાહ્મણ સહિત અને દેવ મનુષ્ય સહિત સર્વ પ્રજાને સ્વયં જાણીને અને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે છે; તેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે જે ધર્મ, આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કલ્યાણકારી છે અને અર્થવાળો શબ્દ છે; તથા કેવળ પાર-પૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો પ્રકાશ કરે છે; એવા રૂપના અર્હતનાં દર્શન થાય છે.

હવે સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થો જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયા અને જઈને કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને, કેટલાએક ખબરઅંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જોડીને, કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાજુ એક બાજુ બેઠેલા એવા સાલાના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું: બો. ગોતમ! કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ પછી, મરણ પછી, અપાય કે દુર્ગતિ કે વિનિપાત કે નરક કે પામે છે તેનું કારણ અને હેતુ શો? વળી બો. ગોતમ, કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ, મરણ પછી સુગતિ સ્વર્ગલોકને પામે છે તેનું કારણ, હેતુ શો? "

"હે ગૃહસ્થો, અધર્મચર્યા અને વિપમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....નરક પામે છે; હે ગૃહસ્થો ધર્મચર્યા અને સમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....સ્વર્ગ પામે છે."

"ભગવાન ગોતમે આ સંક્ષિપ્તથી બાબેલા, વિસ્તારીને અર્થ સ્પષ્ટ નહિ કરેલાનો અર્થ અમે વિસ્તારથી સમજતા નથી. ભગવાન ગોતમ એવી રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપે જ્યાં અમે.....વિસ્તારથી અર્થ સમજીએ."

"ત્યારે હે ગૃહસ્થો સાંભળો સારી રીતે મનમાં સમજો, હું કહું છું."

"ભલે" એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ ભગવાનને સામું કહ્યું. ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા—

"બો. ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયાથી અધર્મચર્યા, વિપમચર્યા થાય છે, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે, ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે."

૧. 'દમ્ય'નો યૌગિક અર્થ 'ધોંસરીએ જોડી શકાય' એવો છે અને લાક્ષણિક અર્થ 'શિક્ષાયોગ્ય' એવો અહીં છે.

૨. લોકોને પાપને રસ્તે દોરનાર.

૩-૪. એક જ કે સમાન અર્થના શબ્દો એક સાથે વાપરવાની પાલીસાહિત્યમાં પ્રથા છે.

છે. ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક પ્રાણુતિપાતિ થાય છે, ૨ રક્તપાણિ મારફાડમાં મન લગાડે છે, પ્રાણીઓ તરફ અધ્યાથી વર્તે છે. અદત્તાદ્યાથી^૪ પણ થાય છે; જે ખીજે કાંઈ ગામ કે વગડે ગયો હોય ત્યારે તેનું ધન કે રાચરચીલું આપ્યા સિવાય લાઇ લે છે અને તથા જેને ચોરી કહે છે તે થાય છે. કામમાં મિથ્યાચારી પણ થાય છે જે, માએ રહેલી, પિતાએ રહેલી, ભાઈએ રહેલી, બહેને રહેલી, સગાંએ રહેલી, કુટુંબે રહેલી, (ધર્મે રહેલી) સ્વામીવાળી, દણ્ડ પામેલી, જેને કાંઈએ માળા પહેરાવી હોય તેટલું પણ કંઈએ હોય એવી, એવી જાતની સાથે સંબંધ કરે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક મૃધાવાદી થાય છે, સભામાં કે પરિષદમાં સગાં સંબંધીઓ મધ્યે, શ્રેણીમધ્યે, રાજદરબારમધ્યે આણીને તેને સાક્ષી તરીકે પૂછે કે-હે પુરૂષ, જે જાણુતો હો તે કહે-તે નહિ જાણુતાં છતાં કહે કે હું જાણું છું, જાણુતો હોય છતાં કહે કે હું જાણુતો નથી, જોયું ન હોય છતાં કહે કે મેં જોયું છે, અને જોયું હોય છતાં કહે કે મેં જોયું નથી. આ પ્રમાણે પોતાના કારણે અથવા ખીજના કારણે પોતાને કાંઈ લાભ મળ્યો હોય તેના કારણે જાણુતો છતાં મૃધાભાવી થાય છે. પિશુનવાચી^૫ પણ થાય છે. તે આંખનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે અહીંનું સાંભળીને ત્યાં કહે છે અને તેમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે ત્યાંનું સાંભળીને અહીં કહે છે, અને એવી રીતે સમગ્રમાં^૬ ખેદ પાડે છે, મિત્ર થયેલાને ઉઠેરે છે, વ્યગ્રમાં મળ પામે છે, વ્યગ્રમાં રત રહે છે, વ્યગ્રમાં આનંદ માને છે અને વ્યગ્ર કરવાની વાણી બોલે છે. પરુષવાચી^૭ પણ થાય છે તે મર્મભેદી કર્કશ ખીજને કડવી લાગે એવી, ખીજને ચોટી જાય એવી, ક્રોધના જેવી વિક્ષેપ કરે એવા પ્રકારની વાણી બોલે છે. સંલિન્નાલાપી^૮ પણ થાય છે તે અકાલે બોલે છે, નહિ બનેલું બોલે છે. અનર્થ, અધર્મ, અવિનય બોલે છે રહસ્ય વિનાની વાણી બોલે છે. અકાલે મ્હોંમાંથી વિનાનું અર્થવિનાનું બોલે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક લાલચુ હોય છે જેઓ ખીજના વિત્ત અને રાચરચીલાની લાલચ કરે છે-અહા જે ખીજનું છે તે માઈ હોય તો! વ્યાપન્નચિત્ત^૯ પણ હોય છે, તેમનામાં દુષ્ટ સંકલ્પો થાય છે-આ જીવો હણાઈ જાઓ, તેમનો વધ થાઓ, તેમનો ઉચ્છેદ થાઓ, તેમનો વિનાશ થાઓ, તે હોય જ નહિ એમ થાઓ. મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે જેની દૃષ્ટિ વિપરીત હોય છે-દાન નથી, ઇષ્ટ નથી, હુત^{૧૦} નથી, સુકૃત કુધૃત કર્મોના ફલવિપાક નથી, આ લોક નથી, પરલોક નથી, માતા નથી, પિતા નથી, ઊર્ધ્વગામી સત્ત્વો નથી, સમ્યગ્ ગતિવાળા સમ્યગ્ આચરણવાળા શ્રમણ બ્રાહ્મણો નથી જે આ લોક પરલોકને સ્વયં જાણીને સાક્ષાત્ દરીને ઉપદેશ આપે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે

૪. દીધા વગર લેનારા.

૫. ચાડી યુગલી કરનાર.

૭. દોર બોલનાર.

૮. હિંસાજીવિવાળા.

૬. સંખીને, એકલા રહેલા. તેથી ઉલટું તે વ્યગ્ર.

૯. ખડખડાટ કરનાર.

૧૦. હોમેલું. યત.

મનથી અધર્મચર્યા થાય છે. એ રીતે અધર્મચર્યા વિપયચર્યાના કારણથી, હે ગૃહસ્થો, કેટલાએક ઊવો.....નરકમાં જાય છે.”

આ પછી એજ સુતમાં^{૧૧} એવી જ રીતે ધર્મચર્યા, સમચર્યાનું વર્ણન કર્યું છે: ત્રિવિધ કાયધર્મચર્યામાં પ્રાણાતિપાતથી વિરામ પામેશે નિહિતદણ્ડ નિહિતશસ્ત્ર લગ્ન-વાળો-દયાપત્ર સર્વભૂતહિતમાં અનુકંપા રાખનારો હોય છે; અદત્તાદાનથી વિરામ પામેશે ક્રોધનું કાંઈ આપ્યા વિના લેતો નથી, કાયમાં મિથ્યાચારથી વિરામ પામેશે કાયના મિથ્યાચારથી દૂર રહે છે. ચતુર્વિધ વાણીની ધર્મચર્યામાં મૃયાવાદથી વિરામ પામેશે જૂઠું બોલતો નથી, પિશુન વાણીથી વિરામ પામેશે ક્રોધને બગાડવા અહીંનું અહીં કહેતો નથી પણ બાહેલાને ભેગા કરી આપે છે અને એવી વાણીમાં જ આનંદ લે છે, પરપ વાણીથી વિરામ પામેશે અમૃદ, કર્ણુમુખ, પ્રેમાગ, હૃદયંગમ, નાગરિક, બહુ જનને વ્હાલી લાગે તેવી અને બહુ જનના મનને પ્રીતિ કરે એવી વાણી બોલે છે. અને સન્નિવપ્રલા-પથી વિરામ પામેશે યોગ્ય રીતે અર્થવાણું બોલે છે. ત્રિવિધ માનસિક ધર્મમાં અલાલસ્ય, ક્રોધનું હોય તે પોતાનું થાય એવી ધ્રુષ્ટા કરતો નથી; અઆપન્નચિત્ત દુષ્ટ સંસ્કૃષ્ટ કરતો નથી અને સમ્યગ્ દષ્ટિવાળો, હોય તે નથી ને બદલે હોય તે છે એ પ્રમાણે સમજે છે.

આ પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મમાં દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે. ત્રણ કાયિક (૧) પ્રાણ-પાત (૨) અદત્તાદાન (૩) બભિચાર; ચાર વાયિક (૪) અસત્ય બાપણ (૫) ચાડી (૬) કઠોર બાપણ (૭) બકબકાટ અને ત્રણ માનસિક (૮) પરદ્રવ્યનો લોભ (૯) ક્રોધ (૧૦) નાસ્તિકતા. આ દશ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશલ કર્મપથ છે. આ ધર્મોના બૌદ્ધગ્રંથોમાં અનેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. અટ્ટકથાદાર યુદ્ધયોપાયાયં આ કુશલ કર્મપથને એક જગાએ મનુષ્યધર્મ કહ્યા છે. તે ઉપરથી-લાગે છે કે એ કાળમાં સામાન્ય દશ મનુષ્યધર્મો ગણાવા લાગ્યા હશે.

વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં પણ આજ દશ પાતકોથી નિવૃત્ત રહેવું તેને સામાન્ય મનુષ્ય-ધર્મ કહેશે છે. ન્યાયદર્શનના બીજા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયનબાબમાં આજ ધર્મોનો ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં છે:—

‘‘પતસ્માન્મિથ્યાજ્ઞાનાદનુકૂલેષુ રાગઃ, પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષઃ ।

રાગદ્વેષાધિકારાચ્છાસત્યેષ્યામાયાલોભાદયો દોષા ભવન્તિ । દોષૈઃ પ્રયુક્તઃ શરીરેણ પ્રવર્ત્તમાનો હિંસાસ્તેયપ્રતિપિદ્ધમૈથુનાન્યાચરતિ, વાચાનૃતપરુષસૂચના-ડસમ્બદ્ધાનિ, મનસા પરદ્રોહં પરદ્રવ્યાભીપ્સાં નાસ્તિક્યં ચેતિ । સેયં પાપા-ત્તિકા પ્રવૃત્તિરધર્માય ।

‘‘અથ શુભા-શરીરેણ દાનં પરિત્રાણં પરિચરણં ચ, ધાત્વા સત્યં હિતં પ્રિયં સ્વાધ્યયાર્યં ચેતિ, મનસા દયોમત્સૃહાં શ્રદ્ધાં ચેતિ । સેયં ધર્માય । શુભો ન્યાય-દર્શનમ્ ચોખ્ખા સંસ્કૃત સીરીઝ. પૃ. ૧૪-૧૫.

‘‘આ મિથ્યાજ્ઞાનથી અનુકૂલ વિપયમાં રાગ અને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ થાય છે.”

૧૧. દીકાદાર. આ શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રમાંથી આવેલો માને છે. પણ સૂત્ર અને સૂક્ત એ બન્નેનું પાલીમાં સુત્ત થાય. અહીં સૂક્ત લેવું જ યોગ્ય છે. સૂક્ત એટલે ‘સારી રીતે કહેલું.’

“રાગદ્વેષની સત્તા નીચે અવવાથી અસત્ય ધર્મો માયા લોભ વગેરે દોષો થાય છે. દોષોથી પ્રેરાયેલો માણસ, શરીરની પ્રવૃત્તિથી હિંસા ચોરી અને વ્યભિચાર કરે છે, વાણી વડે અસત્ય કટોર ચાડી અને અસંબદ્ધ વાતો બોલે છે, મન વડે પરદ્રોહ પરદ્રવ્યની લાલસા અને નાસ્તિક્ય ચિંતવે છે. આ પાપમય પ્રવૃત્તિથી અધર્મ થાય છે.”

“હવે શુભ (પ્રવૃત્તિ)-શરીરવડે દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીવડે સત્ય હિત પ્રિય અને સ્વાધ્યાય, અને મનુવડે દયા અરપૂઠા અને શ્રદ્ધા. આ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ થાય છે.”

અહીં એનાં એજ દશ પાતકો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાથી થતા એના એજ દશ ધર્મો ગણાવ્યા છે. અને તેમનું કાયિક વાચિક માનસિકનું વર્ગીકરણ પણ એને એજ છે.

એજ વર્ગીકરણથી મનુસ્મૃતિમાં પણ આ દશ પાતકોથી દૂર રહેવું એ સર્વ મનુષ્યનો ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. ૧૧મા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણના ધર્મો કલા પછી ૧૨મામાં સર્વ મનુષ્યના ધર્મો કલા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:--

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવો ભગુઃ ॥

અસ્ય સર્વસ્ય શૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ॥

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ॥

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ॥

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ॥

અસંબદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ॥

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૧૨, મંડળીકૃતી આવૃત્તિ. પૃ. ૧૪૭૮-૧૪૮૧.

“તે ધર્માત્મા માનવ ભૂગુએ તે મહર્ષિએને કહ્યું-આ સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય સાંભળો. શુભ અને અશુભ ફળવાળું કર્મ મન વાણી અને દેહથી થાય છે. અને કર્મથી માણસોની હિંસા મધ્યમ અને અધમ ગતિઓ થાય છે. એ ત્રણ પ્રકારની ગતિવાળા અને (મન વાણી કર્મ એ) ત્રણના અધિષ્ઠાન ૩૫ (હવે પછી કહેવાશે તે) દશ લક્ષણ-વાળા દેહીને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મન જ જાણવું. મન વડે પરદ્રવ્યનું ચિંતન, અનિષ્ટનું ચિંતન અને વિતથમાં આસક્તિ એ ત્રિવિધ માનસ કર્મ છે. કટોરતા, અસત્ય, ચાડીઆપણું અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ એ સર્વ રીતે ચતુર્વિધ વાઙ્મય કર્મ છે. નહિ આપેલાનું ગ્રહણ કરવું, શાસ્ત્રવિધિ વિના હિંસા કરવી, પરદારાતું ગમન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું શારીર કર્મ છે.” અહીં પણ પાતકોનાં એજ દશ લક્ષણો કહેલાં છે. માત્ર એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હિંસાને પાતક ગણવામાં શાસ્ત્રોવિહિત હિંસાનો અપવાદ સ્પષ્ટ રીતે કરેલો છે. આ પછી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પાતકો વાળા અનુક્રમે સ્થાવર, પશુપક્ષી અને અત્યંજ ગોનિમાં જન્મે છે એમ કહેલું છે.

એવોજ ઉદ્દેશ યાગવલ્લ્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.^૧
પુરાણોમાં પણ આ રીતે દશ પાપોના ઉદ્દેશ આવે છે. જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને દશ-
હરા કહેલી છે અને એમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે દિવસે સ્નાન કરીને અમુક ક્રિયાઓ
કરવાથી દશ પાપોથી મુક્ત થવાય છે. આ પાપો ઉપર જણાવેલાં જ ત્રિવિધ દશ પાપો
છે. એના ઉદ્દેશ પ્રહાપુરાણ, અહલવૈવર્તપુરાણ, રાગમાર્તણ્ડ અને ગરુડપુરાણમાં પણ આવેલ
છે. (બુઓ દશહરા શબ્દકલ્પદ્રુમ.)

આ દશ માનવ ધર્મો એક વખત એટલા બધા સર્વમાન્ય ગણાતા કે ધર્મશાસ્ત્ર
સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ એમનો ઉદ્દેશ થયો છે. વાગ્ભટકૃત અષ્ટાંગહૃદય નામના વેદ-
વિધાના ગ્રંથમાં બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

સુखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ ૨૦ ॥

हिंसास्तेयान्यथाકામં પૈશુન્યં પરુપાનૃતે ।

સંમિત્રાલાપવ્યાપાદમભિધ્યાદૃગ્ધિપર્યયમ્ ॥ ૨૧ ॥

पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ।

નિર્ણયસાગર આશ્રિતિ પૃ. ૧૪-૧૫.

“ધર્મ વિના સુખ નથી માટે ધર્મપરાયણ થવું જોઈએ. ભક્તિ વડે દેવતાઓમાં
સહાય કરે તેમની સેવા કરવી અને હૃતરથી દૂર રહેવું. હિંસા, ચોરી, અયોગ્ય કામ,
ચાડીઆપણું, ક્રોરપણું, જૂઠું, અસંબંધ પ્રલાપ, બ્યાપાદ, અભિધ્યા (સાલસ), મિથ્યા-
દષ્ટિ એ દશ પ્રકારનાં પાપધર્મોને કાય વાણી મનથી ત્યજવાં.”

આ પછી આ દશ મનુષ્યધર્મની માન્યતા ક્યારે શિથિલ થઈ તે કહી શકાતું નથી.
પણ એમ જોઈ શકાય છે કે કાયદાની રીતે આ વિચારોના વિભાગ થતાં થતાં છેવટે તે
લુપ્ત થઈ ગઈ. યાગવલ્લ્ય સ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૧૩૨ માં સ્લોક ઉપરની અપરાધની
દીકામાં વાક્યમય છ દોષો ગણાયા છે: “તત્ર પરુપચચનમપવાદઃ પૈશુન્યમનૃતં વૃથા-
લાપો નિષ્કુરમિતિ વાદ્ભયાદ્વ પદ્” ।” અહીં પરુપ વચન ઉપરાંત અપવાદ એટલે
‘પરોક્ષ રીતે પરુપ વચન કહેવાં’ અને નિષ્કુર વચન એ બે વધારે ગણાવેલાં છે. એવી
જ રીતે અદત્તાદાન શબ્દ કાયદામાં પ્રતી જે જે દાનો કાયદાની દૃષ્ટિએ ખોટાં હતાં
તે સધળાં અદત્ત શબ્દ નીચે સંગ્રહાયાં અને નારદસ્મૃતિમાં તેમની નીચે પ્રમાણે ગણના
થયેલી જોઈએ છીએ.

૧. અન્યપક્ષિસ્થાવરતાં મનોવાકાયકર્મજેઃ ॥

દોષૈઃ પ્રયાતિ જીવોડયં ભવયોનિશ્તેષુ ચ ॥ ૧૩૦ ॥

૨. પરદ્રવ્યાણ્યમિધ્યાયસ્તથાડનિદ્રાનિ ચિન્તયન્ ॥

૩. વિતથામિનિવેશી ચ જાયતેડન્ટ્યાસુ યોનિષુ ॥ ૧૩૩ ॥

૪. પુરુષોડનૃતવાદી ચ પિશુનઃ પરુપસ્તથા ॥

૫. અનિવદ્ધપ્રલાપી ચ મૃગપક્ષિષુ જાયતે ॥ ૧૩૪ ॥

૬. અદત્તાદાનનિરતઃ પરદરોપસેવકઃ ॥

હિંસકશ્ચાવિધાનેન સ્થાવરેષુપજાયતે ॥ ૧૩૫ ॥

અદત્તં તુ મયક્રોધશોકઘેનગદ્ગાન્યિતૈઃ ।

તથોત્કાંચપરીહાસપ્યત્યાસત્ત્વચ્છલયોગતઃ ॥

ચાલમ્બદાસ્યતંપ્રાપ્તમત્તોન્મત્તાપર્વાજિતમ્ ।

કત્તામમેદં કમેતિ પ્રતિવ્યોમેચ્છપા ચ યત્ ॥

અપાત્રે પાત્રમિત્યુચ્યતે કાર્યં યા ધર્મસંહિતે ।

યદ્દત્તં સ્યાદવિદ્યાનાદ્દત્તમિતિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ શાન્દકૃષ્ણદ્વયમ્.

અહીં બધા, ક્રોધ, શોક, વેગ, રોગથી આપેલ તથા કાંઈ અટ્યથા પડતી હોય તે ખસેડવા, કે મસ્કરીમાં, બદલામાં, જગમાં આપેલું તથા, બાગક, મૂંઠ, અસ્વતન્ત્ર, આર્ત, મત, ઉન્મત્તે આપેલું, તથા માઈ અમુક દામ દરી આપશે એવા પ્રતિભાવથી આપેલું, અપાત્રને પાત્ર ધારીને આપેલું અથવા નદિ જળીને ધર્મ દાઈમાં વપરાવાનું છે એમ ધારીને આપેલું અદત્ત ગણાય છે એમ કહેલું છે, અને એનું દાન દીધું હોય છતાં તે પાપું કાંઈ ચકાસ છે.

આ પ્રમાણે આપણે બૌદ્ધધર્મમાં દશ કુશળ પચનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ અને તેનો જ ન્યાયભાષ્યમાં, અનુશ્રુતિમાં તથા અનેક પુરાણોમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. એક સમય સ્મારતવર્ષમાં એ સિદ્ધાન્ત દરબુમિ થયો હતો. પછી તેના વિચારોનું પૃથક્કરણ થઈ ધીમે ધીમે તે લુપ્ત થયો જોઈએ છીએ.

આ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન કાંઈ પણ જોખમ વિના થઈ શકે કે શુદ્ધકાળ પડેલાં સામાન્ય માનવધર્મો વિશેનું, કોઈ પણ ખાસ એક ધર્મ કે સંપ્રદાયનું નાત એવું, સર્વસામાન્ય સાહિત્ય દશે અને તેમાંથી બૌદ્ધ અને વૈદિક ધર્મો દ્રશ્યી લીધું. પણ આથી વધારે કાંઈ અનુમાન દરી શકીએ ખરા ?

મલ્લિભનિઘાય એ બૌદ્ધધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાંનો એક ગ્રન્થ ગણાય છે. હવે નિર્જિવાદ રીતે તેનાથી પ્રાચીનતર ગ્રન્થો તે વેદ અને પ્રાચીન મનાતાં ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદોમાં માનવધર્મોનું છૂટું છપાનું નિરૂપણ અનેક જગાએ અનેક દૃષ્ટિથી થયેલું છે. જેમ કે મા ગૃધ્રઃ કસ્યસ્વિચ્છનમ્ “કેાપ્રના ધનનો લોભ દરીય માં” એ ઈશાવાસ્થોપનિષદનું વાક્ય લાલચથી નિવૃત્ત રહેવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. પણ આ દશ ધર્મનો એજ સ્વરૂપે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ દશધર્મોમાં કોઈનું કાયિક વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ વર્ગીકરણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ઉપનિષદોમાં મન અને વાકના મહિમાનું વર્ણન અનેક જગાએ છે. પણ ઉપનિષદોપ જોતાં મન વાણી કાયનું ત્રિવિધ વર્ગીકરણ પ્રાચીન દશ ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી. અનુશ્રુતિનો ૧૨, ૪ ને ઉપર ટાંચો છે તેના ઉપરની ટીકામાં કુશલ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ મનસા દિ સંકલ્પિતમુચ્યતે ક્રિયતે ચ । તથા તૈત્તિરીયોપનિષદિ ‘તસ્માચત્પુરુષો મનસા-ભિગચ્છતિ તદ્વાચા યદતિ તત્ક્રમેણા કરોતી’તિ ।^૧ અહીં મન વાણી અને કર્મના ત્રિવિધ વર્ગીકરણ માટે તૈત્તિરીયોપનિષદનું વાક્ય ઉતારેલ છે પણ તે વાક્ય એ ઉપનિષદમાં

૧. મંહળીકની અને નિર્ણયસાગરની બન્ને આશ્વજિઓમાં ઉપર પ્રમાણે જ પાઠ છે. એનો અર્થ—મનથી સંકલ્પ કરેલું જોલાય છે અને કરાય છે. તે પ્રમાણે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘માટે પુરુષ ને મનથી જાણે છે-તે જોલે છે અને તે કર્મથી કરે છે.’

મળી આવતું નથી. ઉપનિષદોપમાં તત્કર્મણા કરોતિ એટલું વાક્ય નૃસિંહપૂર્વતાપની ઉપનિષદ ૧, ૧ માં આવેલું જતાવેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિઃસંદેહ એટલું જ અતુર્ભાન કરી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જે કે મન વાણી દાખનાં ત્રિવિધ દર્શોનું સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ નથી, પરંતુ મન વાણી દર્શનો ઉદ્દેશ્ય છે અને એ ત્રિવિધ દર્શનો ખીજાંભૂત વિચાર છે.

અને આ ત્રિવિધ દર્શનો વિચાર પછી વિકાસ પામ્યો છે એમ જૈન શાસ્ત્રા જોતાં નિશ્ચય થાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં નિર્વિવાદ સૌથી જૂના આચારાંગમાં મળતો વચસા કાયસા (મન વાણી દાખથી થતા) ત્રિવિધ દર્શનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ આચારાંગ ૪૨૫ સમિતિ વાળી આશ્તિ) તેમજ ઉપનિષદો પછીની ભગવદ્ગીતામાં ત્રિવિધ દર્શનો અનેક જગાએ ઉદ્દેશ્ય છે. એટલે પછીના દાળમાં ત્રિવિધ દર્શનો યોગ્યતા સર્વ માન્ય થઈ હતી એમ શક્તિ થાય છે. પણ ભગવદ્ગીતામાં પણ દશ ધર્મોના ઉદ્દેશ્ય નથી. ૧૭ માં અધ્યાયના ૧૪-૧૬ શ્લોકોમાં શારીર વાદ્યમય અને માનસિક તપ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે તે દશ પાતકોની વ્યવસ્થા પર રચાયેલાં નથી.

પણ માત્ર ગીતાના વિચારથી એ પ્રશ્ન અટકતો નથી. ગીતા એ મહાભારતનો ભાગ છે અને મહાભારતમાં એ સંબંધી ઉદ્દેશ્ય છે કે નહિ એ નક્કી કરવું જોઈએ. અને અહીં જ સર્વ સુરક્ષી ઉભી થાય છે. કોઈપણ વિચાર કે માન્યતા મહાભારતમાં છે એમ કહેવા કરતાં અમુક નથી એમ કહેવું એ શતગુણ મોટું સાહસ છે. અને મારા અન્વેષણને અંગે એ કહેવાનું મને ગ્રામ થાય છે. મારો મહાભારતનો અભ્યાસ અત્યંત અધૂરો છે. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારા યોગ્ય અભ્યાસમાં મેં દશધર્મોના ઉદ્દેશ્ય જોયો નથી. મહાભારતના સર્વ માન્ય વિદ્વાનોનાં લખાણોમાં પણ મેં એનો ઉદ્દેશ્ય જોયો નથી. પણ આ દશધર્મોના શોધની દૃષ્ટિથી જ આખું મહાભારત ન વચાય ત્યાં સુધી મને તેટલા વિદ્વાનોના મહાભારત ઉપરના લેખોમાં જોઈને પણ મહાભારતમાં એનો ઉદ્દેશ્ય નથી જ એમ નિશ્ચયાત્મક રીતે ન કહી શકાય. માટે ક્યાં ક્યાં તપાસ કરતાં એ નથી મળી આવતું એ કહી આ ભાગ લખાવવા માગતો નથી. માત્ર વિદ્વાનોનું આ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ જ બેસું છું.

પણ મહાભારત કરતાં કાલની મર્યાદામાં વધારે ચોક્કસ, અને વિસ્તારમાં ટુંકા એવા ઇૉટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર હવે આવું છું. જેમ મનુસ્મૃતિમાં આતુર્વર્ણ્યના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરીને પછી સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહ્યો છે, જેમ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૩૦૮ જ અધ્યાયમાં સર્વ વર્ણના વિશેષ ધર્મો કહ્યા પછી સર્વ વર્ણના સાધારણ ધર્મો કહ્યા છે તેમ

૧. તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષધર્મા નૃપતે વર્ણાનાં પરિકીર્તિતાઃ ।

ધર્માન્સાધારણાંસ્તાત વિસ્તરેણ શૃણુષ્વિમે ॥

આનૃશંસ્યમહિસા ચાપ્રમાદઃ સંવિમાગિતા ।

શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ સત્યમક્રોધ એવ ચ ॥

સ્વેપુ દારેપુ સંતોપઃ શૌચં નિત્યવાસુયતા ।

આત્મજ્ઞાનં-તિતિક્ષા ચ ધર્માઃ સાધારણા નૃપ ॥

પ્રભાણે અર્થશાસ્ત્રના ૧લા અધિકરણના ૧લા પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ચાર વર્ણોના ધર્મો કહી, તે પછી ચાર આશ્રમોનાં ધર્મો કહ્યા છે અને તે પછી મનુષ્યનાં સાધારણ ધર્મો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:—

સર્વેષામહિંસા સત્યં (શૌચ) મનસૂચાડનશંસ્યં ક્ષમા ચ ।^૧

અહિંસા, સત્ય (શૌચ), અનસૂચા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વનો ધર્મ છે.

અહીં આપણે નિઃસંશય રીતે કહી શકીએ કે ચાલુક્યને, મનુષ્યતિનાં ૧૨ માં અધ્યાયમાં છે તેવી, માનવ ધર્મની કલ્પના નથી. તેના આખા પુસ્તકના વિચારો મહામાનવ રતના શાન્તિપર્વ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે અને આ સાધારણ ધર્મ વિષે પણ શાન્તિપર્વ અને ચાલુક્યના વિચારો પાછા મળતા આવે છે. ચાલુક્યે ગણ્યવેલા આ જ ધર્મો ઉપર શાન્તિપર્વમાં લાંબાં વ્યાખ્યાનો છે અને આ મળતાપણાથી મહાભારત સંબધી મેં સૂચવેલા નાસ્તિકપક્ષને કંઈક પરાક્ષ ટેકો મળે છે.

આ હકીકતથી સદજ્ઞ કલ્પના રફૂરે છે કે આ કાયિક વાયિક માનસિક ત્રિવિધ ધર્મો ઉપર આધાર રાખતા દશ સાધારણ માનવ ધર્મની ભાવના પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યમાં ઉદય પામી એમ તો ન હોય !

આ કલ્પનાને મજ્જિમનિકાયના આપેલા અવતરણમાંથી આંતર સમર્થન મળે છે. સાલાનાં બ્રાહ્મણો જેઓ યુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા તેઓ પોતે યુદ્ધના અનુયાયીઓ નહોતા. તેઓ માત્ર ગૌતમની કીર્તિ સાંભળી ગયા હતા. “કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને કેટલાએક ખખર અંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જેડીને કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાણ બેઠા” એ વાત, તેનાં ટીકાકાર કહે છે તેમ, બ્રાહ્મણોનો યુદ્ધ ભગવાન તરફ કાંઈક અનાદર કાંઈક અપ્રદા કાંઈક ઉપેક્ષા સૂચવે છે. વળી આ દશલક્ષણ ધર્મ જે વૈદિક સાહિત્યમાં હોત તો એ જ ધર્મ બ્રાહ્મણો પોતે ન બળ્યતા હોય અને તેમને કહેવા પડે એ પણ સંભવિત લાગતું નથી. એટલે એ ત્રિવિધ દશ પાતકોની પ્રથમ ભાવના ત્યાં બૌદ્ધસાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ એમ લાગે છે.

પણ આ પાતકો પહેલાં પાતકો જ નહોતાં મનાતાં, નીતિશાસ્ત્રમાં તેમની પહેલી શોધ યુદ્ધ ભગવાને કરી એવું અત્ર વિવક્ષિત નથી. એ પાતકો તો પાતકો જ મનાતાં હતાં; એ સળગાવે હૂંટા હૂંટા, અથવા બીજા ક્રમમાં, ઉલ્લેખ અનેક જગાએ શાન્તિપર્વમાં છે જેમકે ૨૩મા અધ્યાયમાં અદત્તાદાન એટલે ચોરીનો ઉલ્લેખ^૨ છે. યુદ્ધ ભગવાને જે કહ્યું તે એ કે ૧૦ પાતકોનો કાયિક વાયિક માનસિક એવો ત્રિવિધ ભેદ કર્યો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું તે માનવોનો સાધારણ ધર્મ કહ્યો.

૧. અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના પમા પાનાની ત્રીજી અને ચોથી લીટી નીચે પ્રમાણે પારિગ્રહ પાડી વાંચવી:

શુદ્ધિ રાખવી.

અહિંસા, સત્ય (શૌચ),^{૨૬} અનસૂચા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વનો ધર્મ છે.

૨. ગચ્છ રાજાનમાસાય સ્વકર્મ કથયસ્વ વૈ ।

અદત્તાદાનમેવં દિ. કૃતં પાર્થિવસત્તમ ॥

અને એકવાર આ તર્ક ઉપપન્ન લાગ્યા પછી તેનું સમર્થન દશધર્મ સંબંધી જે સાહિત્ય ઉપર આધાર્યું છે તેનાથી થાય છે.

પ્રથમ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મન વાણી અને ઈર્મનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ છીએ. તેમાંથી ઈર્મ માત્ર મન વાણી અને કાપથી થાય છે એવો વિચાર યુદ્ધ કાલ પહેલાં રૂઢ થઈ ગયો હશે એમ અતુમાન કરવું વધારે પડતું નથી કારણ કે એ વિચાર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. વળી એ પણ તોંધ લેવા યોગ્ય છે કે વર્ણ કે આશ્રમ પ્રમાણે તોંખા તોંખા ધર્મો હોય પણ અમુક ધર્મો તો વર્ણમાત્રને સાધારણ છે એ વિચાર પણ યુદ્ધકાલ પહેલાંનો રૂઢ હશે એમ લાગે છે. આપણે સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ જેવો શાન્તિપર્વમાં અનેક જગાએ જોયો છે તેવો જ મતુરમૃતિમાં અનેક જગાએ છે^૨ અને તે ઘણા જૂના કાલથી ચાલ્યો આવતો હશે. અનેક સમયે તેમાં વધારો ઘટાડો પણ થયો હશે. દાખલા તરીકે ચાણક્ય માનવ ધર્મ તરીકે પાંચ કે છ ગુણો ગણાવે છે. મહાભારતમાં આઠ કે તેથી ઓછા વધારે ગુણોનો ઉલ્લેખ અનેક જગાએ મળે છે. અને એવા જ પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૂદી જૂદી સંખ્યાના મતુરમૃતિમાં મળી આવે છે.

યુદ્ધને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ઇષ્ટ નહોતી અને એ કારણથી સર્વ મતુરમૃતિના દશઅ-કુશલપથ અને દશ કુશલપથ તેણે કોઈ પણ વર્ણ પ્રમાણે નહિ પણ જૂના ચાકતા આવેલા કામિક વાચિક માનસિક વર્ગીકરણથી વ્યવસ્થિત કર્યા.

વૈદિક સાહિત્યને આ વ્યવસ્થા શ્રદ્ધા કરતાં કાંઈક કાળ ગયો. માટે મહાભારત અને પુરાણોમાં તે દેખાતી નથી. પણ ન્યાયસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન, જે અનેક સ્થલે બૌદ્ધો સામે બાકરી બાંધે છે તે પોતે તેને પોતાના સિદ્ધાન્ત તરીકે શ્રદ્ધા કરે છે. આમ ચતાં એ માનવધર્મની ભાવના પણ વધારે પુષ્ટ બની લાગે છે કારણ કે મૂળ યુદ્ધ ધર્મમાં એ મુખ્યત્વે નિર્ધેયાત્મક છે, માત્ર પિશુનતા અને પારુષ્યથી નિવૃત્ત રહેવા સાથે વ્યય ન કરતાં સમય કરવું અને કઠોર ન બોલતાં પ્રિય બોલવું એમ કહેલ છે પણ તે સિવાય તો અમુક અમુક ન કરવું એવા રૂપે જ એ વિશેષ કરીને છે, તેની વિધાનાત્મક બાજુ વાત્સ્યાયન પાસે ઘડાઈ ગઈ; તે સ્પષ્ટ રીતે દશ અશુભ પ્રવૃત્તિ ત્યજવી એમ કહીને સાથે સાથે કાપની દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીની સત્ય, હિત, પ્રિય અને સ્વાધ્યાય મનની દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા એવી દશ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ગણાવે છે.

એટલે એ પહેલાં વૈદિક ધર્મે આ બૌદ્ધ ભાવના સ્વીકારી લીધી એમ ગણવું જોઈએ. આગળ જતાં આ ભાવના પૌરાણિક સ્વરૂપ લાઇ લેછે અને પુરાણોમાં જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમીના દિવસે ગંગામાં સ્નાન કર્યાથી દશવિધ પાતકનો નાશ થાય છે એવા ઉલ્લેખો છે અને

૨. જેમકે મતુરમૃતિ—૬-૯૨.

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોડસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

વળી જુઓ ૧૦-૧૦

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

પરં સામાસિકં ધર્મમ્ ચાતુર્વર્ણ્યેન્દ્રવ્યોન્મનુઃ ॥

ખીજી તરફ કાયિક પાપથી સ્થાવરની વાચિકથી પક્ષીઓની અને માનસિકથી અત્યંતની યોનિમાં અવતાર આવે એ સ્વરૂપે એ વિચાર યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં અને મતુરસ્મૃતિમાં દેખાવ દે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન બ્ર્યુક્લર સાહેબે મતુરસ્મૃતિના ૧૨ મા અધ્યાયનો આ ભાગ અર્વાચીન માન્યો^૧ છે એ મતને આથી વિશેષ સમર્થન મળે છે.

તે પછી કાયદા દ્વારા તેના વિભાગો પડી ગયા અને બુદ્ધ ધર્મ અદૃશ્ય થતાં તે બાવનો પણ બૂંસાઇ ગઇ.

આ માનવ દશ ધર્મની ભાવનાના વિકાસ વિષે અત્ર કચ્છો તર્ક,—બૌદ્ધ ધર્મમાં તેનો ઉદય, તે પછી અમુક કાળે વૈદિક ધર્મ સાહિત્યમાં તેનો સ્વીકાર, અને પછી તેનો લય,—જે વિશેષ પુરાવાથી સિદ્ધાન્તનું રૂપ પકડે તો તે કાળના ખીજી સાહિત્યના કાળ નિર્ણયમાં કંઈક ઉપયોગી થાય, નહિ તો એટલું જ સિદ્ધ રૂપે ગણાય કે માનવધર્મ સંબંધી છટું સાહિત્ય અનેક રૂપે બૌદ્ધ કાળ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને તેમાંથી બધા ધર્મોએ છટથી લીધું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં દશ ધર્મો છે પણ તે જૂદી રીતે આપેલા છે માટે તેનો બહુજ દુંકમાં ઉદ્દેશ કરીશું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક વસ્તુઓ કઇ કઇ છે એ કઈ કઈ છે એવી રીતે કેટલાંએક સત્યો આપવાની રીત હતી.^૨ એવી રીતે અંશુતરનિકાય નામના બૌદ્ધ ધર્મ-ગ્રંથમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાના નિપાતો છે તેના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન પણ છે. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૪મા અધ્યાયમાં વિદુરજી આ રીતે જ એકથી દશ સુધીની સંખ્યામાં અમુક અમુક સત્યો કહે છે.^૩ જૈનોના કાણુંગ સૂત્રમાં પણ આ પદ્ધતિ જ સ્વીકારાઇ છે. તેમાં દશ શ્રમણધર્મ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે.

“ દસધિદે સમણધમ્મે પન્નત્તે તંજહા-લંઘતા, મુત્તો, અજ્જલે, મહ્વે, લાઘવે, સચ્ચે, સંજમે, તલ્લે, ચિમાપ્પ, વંમચેરવાસે ” ઠાળંગસૂત્ર. (આયુવાળુ) ૫. ૫૪૦

“ દશવિધ શ્રમણધર્મ જણાયેલા છે તે આ પ્રમાણે—ક્ષમા, નિર્દોષતા, આર્જવ, મૃદુતા, નિરભિમાન, સત્ય, સંપન્ન(=હિંસાથી નિવૃત્તિ) તપ, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યવાસ. ” આ દશધર્મોનો ઉદ્દેશ ખીજી રીતે પણ છે.

૧ The Laws of Manu, Introduction p. lxxiv.

૨ આ રીતનો અવશેષ એક ગૂજરાતી વરતમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—એક અલખ, બે નયન, ત્રણ ત્રિભુવન, ચાર વેદ, પાંચ પાંડવ, છઠ્ઠા નારાયણ, સાત સમુદ્ર, અઠકુળ પર્વત, નવકુળ નાગ, દશ અવતાર, અગ્નીઆર રૂદ્ર, બાર મેઘ, તેર તિલક, ચૌદ રત્ન, પંદર તિથિ, સોળ કળા, સત્તર સતીનાં વન, અઠાર બાર વનસ્પતિ, ઝોગણીસમી રાણી ને વીસમો રાજા.

૩. આ જગાએ દશધર્મનું નિરૂપણ નથી. જોકે ક્યા ક્યા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનો ઉદ્દેશ છે.—

દશ ધર્મ ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિવોધ તાન્ ।

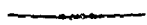
મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તઃ શ્રાન્તઃ કુદ્ધો લુપ્થિતઃ ।

ત્વરમાણઃ લુપ્થઃ ભીતઃ કામી ચ તે દશ ॥

સ્વંતી ય મહ્ય અજ્ઞય મુત્તી તથ સંજમેય ઘોઢ્ઢવ્વે સચ્ચં સોયં અર્કિચળં
ચ વર્મં ચ જઘ્ધમ્મો ઉપર્યુક્ત ઠાણુંગસૂત્ર ટીકા. ૫. ૩૫૦

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્દોષતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિંચન્ય અને બ્રહ્મ-
ચર્ય એ જૈનધર્મ બલુવો.

ઉપરનાં અવતરણોમાં સામાન્ય માનવધર્મ નથી દર્શાવેલો પણ ખાસ શ્રમણધર્મ દર્શાવેલો છે
અને તે દશધર્મ સાથે મળતો પણ નથી આવતો એટલે તેના ઉપરથી કશું અનુમાન ન
કરી શકાય. પણ ઉપર દર્શાવેલા દશ શ્રમણધર્મો મહાભારતના ઉદ્દેશો સાથે ઘણાજ મળતા
આવે છે. તે પણ પ્રથમ પ્રાચીનતમ કોષ સર્વસામાન્ય ધાર્મિક સાહિત્ય હોવાની
સાક્ષી પૂરે છે.^૩

૩ આ ક્ષેત્રમાં વિષયના સૂચન તથા પાલી સાહિત્યના ફક્રાઓ માટે અધ્યાપક
શ્રી ધર્માનન્દ કોસંઝીતો અને જૈન આગમોના ફક્રાઓ માટે પંડિત શ્રી અહેચરદાસજીનો
હું આભારી છું.

ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

(પંડિત સુખલાલ)

દર્શન એટલે તત્ત્વવિદ્યા. આત્મારે દેશભેદની દૃષ્ટિએ દર્શન જે ભાગમાં વહેંચાયેલ નથી છે: યુરોપીય અને ભારતીય. યુરોપીય દર્શનનું ધ્યેય મુખ્ય ભાગે અમુક વિષયોની ચર્ચા કરી તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા પૂરતું છે; જ્યારે ભારતીય દર્શનનું ધ્યેય તે તે વિષયોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત છેવટે તે દ્વારા મોક્ષ મેળવવા સુધીનું છે. ૧અ આ કારણથી ભારતીય દર્શનોના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું ક્ષેત્ર સંસાર અને તેની પરની સ્થિતિ સુધી લાંબાં એકું છે. તેમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ શું? તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કયાં અને કેટલાં? મોક્ષના આધિકારી આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? સંસાર એટલે શું? ઇત્યાદિ અનેક આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા પ્રધાનપદ ભોગવે છે.

મોક્ષ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આવી પૂર્ણતા કાંઈ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કારણ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અમુક વખત વ્યતીત કરવો પડે છે. તેથી જ મોક્ષ મેળવવા માટે આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિનો ક્રમ સ્વીકારવો પડે છે. તત્ત્વજ્ઞતાસુએના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિનો ક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? આનો ઉત્તર સ્વતંત્ર રીતે આપવા કરતાં તે સંબંધમાં આર્ય દર્શનોના જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો મળી આવે છે, તેનું સંક્ષેપમાં એકત્ર પ્રદર્શન કરી દેવું એ વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ ધારી પ્રસ્તુત લેખમાં તે વિચારોનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખેલો છે. આ ઉપરથી વાચકને ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિના ક્રમ સંબંધી વિચાર-સરણી જાણવાની તક મળશે, તે ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે.

ભારતીય દર્શનોની મુખ્ય ત્રણ શાખા ગણાય: વૈદિકે, બૌદ્ધ, અને જૈન. પહેલી શાખા બ્રાહ્મણપંથની અને બીજી જે શાખાઓ શ્રમણપંથની છે, જે કે પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણપંથની બીજી અનેક શાખાઓ હતી. પણ આજે તે શાખાઓનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય કે સંપ્રદાય કાંઈ પણ શેષ નથી. શ્રમણપંથની અનેક પ્રાચીન શાખાઓનાં છુટાં છવાયાં નામ અથવા અસ્તવ્યસ્ત મંતવ્યો વર્તમાન સંપ્રદાયોના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. ૧આ તેમાં આજીવક સંપ્રદાયનું નામ ખાસ નોધવા જેવું છે. કારણ કે તેનાં અન્ય મંતવ્યો સાથે આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિના ક્રમને લગતા કેટલાક વિચારો બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણપંથ અને શ્રમણપંથની અનેક ભિન્નતાઓમાંની એક ભિન્નતા એ છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણપંથનું સાહિત્ય મુખ્યપણે સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે, ત્યારે શ્રમણપંથનું સાહિત્ય મુખ્યપણે પ્રાકૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે. આ કારણથી અને અન્ય કારણથી

૧અ. તે તે દર્શનના મૂળ ગ્રંથ જોતાં આ બાબત આપોઆપ જાણી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ ન્યાયદર્શનનું પહેલું સૂત્ર; યોગદર્શનનું છેલ્લું સૂત્ર; સાંખ્યદર્શનનું પહેલું સૂત્ર અને વેદાન્તદર્શનનું પહેલું તથા છેલ્લું સૂત્ર. તેજ પ્રમાણે જૈનદર્શન માટે જુઓ ૧ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનું પહેલું સૂત્ર.

૧ આ. જાઓ દીધનિઘાય, બ્રહ્મમલમુત.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને લગતા તે બંને પંથોના વિચારોમાં ભાષાનો પરિભાષાનો અને પ્રતિષાદનપદ્ધતિનો ભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં ચુદ્ધ દૃષ્ટિએ નિમજ્જન કરનારને તે વિચારોનું એક સમજાવવા સિવાય રહેશે નહિ.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો વિચાર આવતાં જ તેની સાથે તેના આરંભનો અને સમાપ્તિનો વિચાર આવે છે. તેનો આરંભ એ તેની પૂર્વ સીમા, અને તેની સમાપ્તિ એ તેની ઉત્તર સીમા પૂર્વ સીમાથી ઉત્તર સીમા સુધી વિકાસનો વૃદ્ધિક્રમ એ જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિક્રમની ગ્યાંદા. તેના પહેલાંની સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસ અથવા પ્રાથમિક સંસારદશા, અને તેના પછીની સ્થિતિ એ મોક્ષ અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આ રીતે ઠાળની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં આત્માની અવસ્થા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે: (અ) આધ્યાત્મિક અવિકાસ, (ક) આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ, (ક) મોક્ષ.

અ. આત્મા સ્થાયી સુખ અને પૂર્ણ જ્ઞાન માટે તલસે છે. તેમજ તે દુઃખ કે અજ્ઞાનને જરા યે પસંદ કરતો નથી. છતાં દુઃખ અને અજ્ઞાનના વમળમાં ગોથાં ખાય છે, તેનું શું કારણ? આ એક ગૂઢ ગ્રંથ છે. પણ તેનો ઉત્તર તત્ત્વજ્ઞોને સ્પૃશે છે. તે એ છે કે “સુખ અને જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી આત્માનું પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાનગમ્ય સ્વરૂપ સામીત થાય છે; કારણ કે તે જ્યાં સુધી પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાન ન મેળવે ત્યાં સુધી સંતોષ પામી શકતો નથી. છતાં તેના ઉપર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના એવા પ્રબળ સંસ્કારો છે કે લીધે ખરા સુખનું ભાન કરી શકતો નથી, અગર કાંઈક ભાન થયું તો પણ તે ખરા સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.” અજ્ઞાન એ ચેતનાના સ્પૃશ્યનું વિરોધી તત્ત્વ છે. તેથી જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની તીવ્રતા હોય ત્યાં સુધી ચેતનાનું સ્પૃશ્ય અત્યંત મંદ હોય છે. તેને લીધે ખરા સુખ અને ખરા સુખના સાધનનો ભાસ જ થવા પામતો નથી. આ કારણથી આત્મા પોતે એક વિષયમાં સુખ મળવાની ધારણાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેમાં છેવટે નિરાશ થવાથી ખીજ વિષય તરફ વળે છે. ખીજ વિષયમાં નિરાશ થતાં ત્રીજ વિષય તરફ દોડે છે. આ રીતે તેની સ્થિતિ વમળમાં પડેલ લાકડાના જેવી કે વંદોળીઆમાં ઉડતાં તણખલા જેવી થઈ ગય છે. આથી કદાચ ખરા અનુભવતાં કંઈક અજ્ઞાન ઓછું થાય છે. તો યે રાગદ્વેષની તીવ્રતાને લીધે સુખની ખરી દિશામાં પ્રયાણ કરી શકાતું નથી. અજ્ઞાનની સહજ મંદતાથી ઘણી વાર એવું ભાન થાય છે કે સુખ અને દુઃખનાં ખીજ બાજુ જગતમાં નથી, છતાં રાગદ્વેષની તીવ્રતાને પરિણામે પૂર્વ પરિચિત વિષયોને જ સુખ અને દુઃખનાં સાધન માની, તેમાં હર્ષ અને વિપાદનો અનુભવ થવા કરે છે. આ સ્થિતિ ચોક્કસ લક્ષ્ય વિનાની હોવાથી, દિશાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યા સિવાય વહાણ હંકારનાર ખલાસીની સ્થિતિ જેવી છે. આ જ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક અવિકાસ ઠાળી છે.

ક. અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના ચક્રનું બળ પણ હમેશાં જેવું ને તેવું તો ન જ રહી શકે. કારણ તે બળ ગમે તેટલું વધારે હોય તો પણ છેવટે આત્મિક બળ સામે તો અગણ્ય છે. લાખો મણુ ધાસ અને લાકડાંને બાળવા તેટલા જ અગ્નિની જરૂર નથી હોતી તે માટે તો અગ્નિનો એક પણ કણ બસ છે. શુભ પ્રમાણમાં થોડું હોય તો પણ તે લાખોધણું અશુભ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. જ્યારે આત્મામાં ચેતનાનું સ્પૃશ્ય સહજ વધે છે અને રાગદ્વેષ સાથેના આત્માના ચુદ્ધમાં જ્યારે રાગદ્વેષની શક્તિ ઘટે છે, ત્યારે આત્માનું વીર્ય

જે અત્યાર સુધી ઉલટી દિશામાં કામ કરતું તે ખરી દિશામાં વળે છે. તે જ વખતે આત્મા પોતાના ધ્યેયનો નિર્ધાર કરી તે મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે અને તે માટે તે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે. આ વખતે આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો નખાય છે.

ક. હવે પછી આત્મા પોતાની જ્ઞાન અને વીર્યશક્તિની મદદ લઈ અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ સાથે કુસ્તી કરવા અખાતમાં ઉતરી જાય છે. કદાચ તે ક્યારેક હાર ખાય છે પણ છેવટે તે હારના પરિણામે જ વધેલ જ્ઞાન અને વીર્યશક્તિને લઈ હરાવનાર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષને દબાવતો જ જાય છે. જેમ જેમ તે દબાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે. ઉત્સાહવૃદ્ધિ સાથે જ એક અપૂર્વ આનંદની લહેર છુટે છે. અને આનંદની લહરીમાં આનંદપ્રશિષ્ણ સુધી હુબેલ આત્મા અજ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષના ચક્રને વધારે ને વધારે નિર્બળ કરતો પોતાની સહજ સ્થિતિ તરફ આગળ વધતો જાય છે. આ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની છે. આ સ્થિતિની છેવટની મર્યાદા એ જ વિકાસની પૂર્ણતા. આ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સંસારની પર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમાં કેવળ સ્વાભાવિક આનંદનું જ સામ્રાજ્ય હોય છે. આ મોક્ષકાળ. આટલો સામાન્ય વિચાર ક્યાં પછી હવે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનના વિચારો ક્રમશઃ જોઈએ.

વૈદિક દર્શન.

ઉપનિષદ્ અને અન્ય ગ્રંથોમાં આધ્યાત્મિક વિચારની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં વિકાસક્રમને લગતા વિચારો મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ-દર્શન ઉપરનું વ્યાસભાષ્ય અને યોગવાસિષ્ઠ એ બે ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે સંગોપાંગ આલેખાયેલો છે; જ્યારે અન્ય ગ્રંથોમાં તેટલો પૂર્ણ રીતે નથી. તેથી એ બે ગ્રંથોમાંથી જ વૈદિક દર્શનની તે સંબંધી માન્યતા અને જણાવીશું.

(ક) યોગદર્શનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન કરેલ છે. યોગ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ. જે ભૂમિકામાં યોગનો આરંભ થાય છે, તે ભૂમિકાથી માંડી અને તે યોગ ક્રમશઃ પ્રુષ્ઠ થતાં થતાં જે ભૂમિકામાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે ત્યાં સુધીની ચિત્તની ભૂમિકાઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં આવી જાય છે. યોગનો આરંભ થયા પહેલાંની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે. આ પ્રકારના સૂત્રકારના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ બતાવી છે: (૧) ક્ષિપ્ત (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર (૫). અને નિરુદ્ધ. આ પાંચમાં પહેલી બે એટલે ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ભૂમિકાઓ અવિકાસસૂચક છે. ત્રીજી વિ-

૧૬.—(૧) જે ચિત્ત હમેશાં રમેશુલુની બહુલતાથી અનેક વિષયોમાં ઘેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય છે, તે ક્ષિપ્ત. (૨) જે ચિત્ત તમેશુલુના પ્રાગલ્ભ્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૂઢ. (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં, ક્યારેક ક્યારેક પ્રયત્ન વિના યોગમાં સ્થિરતા અનુભવે તે વિક્ષિપ્ત. (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર. (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ.

ક્ષિપ્ત ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસનું સમ્મેલન છે. પણ તેમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસનું બળ ઘણું વધારે છે. ચોથી એકાગ્ર ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે. અને તે સવિશેષ વધતાં પાંચમી નિરુદ્ધ ભૂમિકામાં પૂર્ણ ક્ષણે પહોંચે છે. તેથી આ રીતે સાંધ્યકારની વિચારસરણીનું સંક્ષેપમાં પૃથક્કરણ કરીએ તો સાર એટલે જ નિકળે છે કે ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસકાળ હોય છે; બ્યારે છઠ્ઠી એ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં વિકાસક્રમ અથવા આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ હોય છે. ૨ આ પાંચ ભૂમિકાઓ બાદની સ્થિતિ એ મોક્ષકાળ.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપથી બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) અજ્ઞાનમય (૨) અને જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસકાળ. અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસકાળ. આ વિકાસકાળ પછી મોક્ષકાળ આવે છે. અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરી તેને સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઝોળખાવ્યા છે, જેમકે (૧) બીજગત્ર (૨) જગત્ર (૩) મહાજગત્ર (૪) જગત્ર સ્વપ્ન (૫) સ્વપ્ન (૬) સ્વપ્ન-જગત્ર (૭) સુષુપ્તક. ૨ જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાન ભૂમિકાઓના

૨. આ પાંચ ચિત્તોમાં પહેલાં બે તો અતુકમે રત્નેશુષ્ણ અને તમોશુષ્ણની બહુલતાને લીધે નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિમાં હેતુ થઈ શકતાં નથી. એટલું જ નહીં બલકે તે ઉલટાં નિઃશ્રેય-સનાં બાધક છે, જેથી તે યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તે બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક સાત્ત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે ખરું, પણ તે સમાધિ સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે જેથી તે પણ યોગ-કોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ ચિત્ત વખતે જ સમાધિ હોય છે કે તે યોગ કહેવાય છે. એકાગ્ર ચિત્ત વખતે જ યોગ હોય છે તે સમ્પ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધ ચિત્ત વખતે જ યોગ હોય છે તે અસમ્પ્રજ્ઞાત. જુઓ પાતંજલ દર્શન, પાર્વ ૧, સ્ક. ૧ વ્યાસભાષ્ય તથા વાયસ્વતિ મિશ્રની રીકા.

૩. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિની જગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી જગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજગત્ર કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિઠાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિ અદ્વંદ્યોરે જાય છે. તેથી તે જગત્ર કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ હોય છે. તેથી તે મહાજગત્ર કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિઠાયમાં માની શકાય. (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જગત્ર અવસ્થાના મતોરાજ્ય (અમ) નો સમાવેશ થાય છે, જેમકે એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, છિપમાં રૂપાનું જ્ઞાન અને ઝંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા જગત્રસ્વપ્ન કહેવાય છે. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જગ્યા બાદ જે જ્ઞાન થાય છે, તેનો સમાવેશ છે. તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નજગત્ર કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકામાં ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કોઈ માત્ર વાસના રૂપે રહેલાં હોય છે. તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી

નામથી ઝોળખાવ્યા છે: જેમકે (૧) શુભેચ્છા (૨) વિચારણા (૩) તતુમાનસા (૪) સત્તાપત્તિ (૫) અસંસકિતિ (૬) પદાર્થભાવની અને (૭) તુર્થંગા.^૪ સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓમાં અજ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી તે અવિકાસકાળમાં ગણાવી નેમ્મએ. તેથી ઉલટું સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓમાં ક્રમશઃ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી હોવાથી તે વિકાસક્રમના કાળમાં ગણાવી નેમ્મએ. જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકામાં વિકાસ પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે. તેથી ત્યારબાદની સ્થિતિ તે મોક્ષકાળ છે.

બૌદ્ધદર્શન.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મૌલિક ગ્રંથો પિટકના નામે ઝોળખાય છે. પિટકમાં અનેક જગાએ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ વર્ણન છે. તેમાં વ્યક્તિની છ સ્થિતિઓ દરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અંધપુયુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુયુજ્જન, (૩) સોતાપન્ન, (૪) સકદાગામિ, (૫) જોપમાતિક, (૬) અને અરહા,^૫ જેમાં પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસનું સ્તુરણ અલ્પાંશે અને અવિકાસનો પ્રભાવ સવિશેષ હોય છે. ત્રીજી છઠ્ઠી સૂધીની ચારે સ્થિતિઓમાં ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક વિકાસજ વધતો જાય છે અને તે વિકાસ છઠ્ઠી સ્થિતિમાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે. ત્યાર બાદ નિર્વાણતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બૌદ્ધ વિચારસરણીનું પ્રથકરણ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે પહેલી બે સ્થિતિઓ એ અવિકાસકાળ છે. ત્રીજી છઠ્ઠી સૂધીની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસકાળ છે અને છ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણકાળ છે.

સૂધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિપ્રકરણ, સર્ગ. ૧૧૭.

... ૪. (૧) હું મૂઢ જ શા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના દ્વારા કાંઈક આત્માવલોકન કરીશ. એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ધ્યેય તે શુભેચ્છા. (૨) શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યવ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થતી તે વિચારણા. (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઇન્દ્રિયોના વિપયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તતુમાનસા કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઝોળા થાય છે. (૪) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુદ્ધામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે સત્તાપત્તિ. (૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગ રૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે, કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો અમલાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસકિતિ ભૂમિકા. (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્યને આબ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહયાત્રા ફક્ત ખીળના પ્રયત્નને લક્ષને ચાલે છે તે પદાર્થભાવની ભૂમિકા. (૭) છ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનું જ્ઞાન ખીલકુલ રમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે તુર્થંગા. આ સાતમી તુર્થંગાવસ્થા જીવનસુક્રમાં હોય છે. વિદેહસુક્રનો વિષય ત્યારબાદની તુર્થાંતીત અવસ્થા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિ પ્ર૦ સં. ૧૧૮ તથા નિર્વાણ પ્રક૦ સં. ૧૨૦.

૫. (૧) પુયુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. તેના અંધપુયુજ્જન અને કલ્યાણપુયુજ્જન એવા બે ભેદો છે. યથા—

જૈનદર્શન.

જૈન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો જે આગમના નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સુદ્ધા આધ્યાત્મિક વિદ્યાસના ક્રમ સંબંધી વિચારો વ્યવસ્થિત રીતે મળી આવે છે. તેમાં આત્મિક સ્થિતિના ચૌદ વિભાગો દરવામાં આવ્યા છે જે ગુણસ્થાનને^૧ નામે ઓળખાય છે. તે આ

દુષ્ટે પુથુજ્ઞના વૃત્તાચુદ્ધેનાદિચ્ચવંચુના

અંધો પુથુજ્ઞનો પક્કો કલ્યાણેકોપુથુજ્ઞનો ॥

મન્નિઝમનિકાય, મૂળ પરિચય, મુત્તવણુના.

આ જન્મેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશે હોય છે. છતાં અંતર એટલું જ કે પહેલાંતે આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતું, બ્યારે ખીજને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ જન્મે નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમુષ્ણ હોય છે. (૨) નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે: જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન્ન. (૩) જેણે ત્રણનો ક્ષય અને પછીથી ખેતું શૈથિલ્ય કર્યું હોય તે સદ્દાગામી. (૪) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે ઓપપાતિક. (૫) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. (૬) સોતાપન્ન વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, ચાર બાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સદ્દાગામી એક જ વાર મનુષ્ય લોકમાં આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે. ઓપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે સ્થિતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દશ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અન્નુત્તરનિકાય, પૃ. ૧૭-કુટનોટ ૧૩ તથા મન્નિઝમનિકાય. 'બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંધ' મરાઠી પૃ. ૯૯.

૬. ગુણસ્થાન—જે એટલે આત્માની ચેતના-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ. સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તારતમ્યાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો વિવિધ આવરણોથી સંસારદશામાં આગ્રત હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયતું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ ગુણો વિકાસ પામી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયતું પ્રમાણ જેટલું વિશેષ તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ વિશેષ અને આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયતું પ્રમાણ જેટલું ઓછું તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ ઓછી. આ રીતે આત્મિક ગુણોની શુદ્ધિના પ્રકર્ય કે અપકર્ય-વાળા અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે. પણ સંક્ષેપમાં તેને ચૌદ ભાગમાં વહેંચી નાખેલા છે, જે ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યત્વે મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે: પહેલી શક્તિતું કાર્ય આત્માના સમ્યક્ત્વગુણો આગ્રત કરવાતું છે, જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિતું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણને આગ્રત કરવાતું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા છતાં પણ તદ્દત્તસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી સદ્ગતો નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શનમોહનીય પ્રમુખ છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી ચારિત્રમોહનીયતું બળ ધરતું નથી. દર્શનમોહનીયતું બળ ધરતું એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઇ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાતું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં

પ્રમાણ (૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ. (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમાણસંયત (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિઆદર) (૯) અનિવૃત્તિઆદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલી (૧૪) અયોગકેવલી. પ્રથમ

પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સૂક્ષ્મ મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સૂક્ષ્મ અન્ય આવરણો તીવ્ર જ રહે છે અને તેની શક્તિ ઘટતાં જ અન્ય આવરણોનું બળ-મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી ગુણસ્થાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમભાવને આધારે કરવામાં આવી છે.

૭. જુઓ સમવાયંગ ૧૪.

૮. (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ ગુણુ આવૃત્ત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટી શક્તિ નથી જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ. (૨) અગીઆરમા ગુણુસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ ગુણુસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ જ થોડા વખત સૂક્ષ્મ જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન. આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરુચિનો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ હોય છે. જેની રીતે મિષ્ટાન્નના ભોજન બાદ ઉલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણુ સ્વાદ હોય છે. આ બીજું ગુણુસ્થાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે. (૩) હી'યકે હી'યતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા દોલાયમાન હોય છે, જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન-કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદૃષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાળુ જેવી સ્થિતિ બની જાય છે, તે અવસ્થા સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ. આ ગુણુસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષય પ્રથમ જેટલું તીવ્ર રહેતું નથી, પણ તે હોય છે ખરું. (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ ઠાં તો બિલકુલ શમી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને ઠાં તો બિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધ પણ સત્ય દર્શન કરી શકે છે. આ અવસ્થા અવિરત સમ્યક્-દૃષ્ટિ. આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય પામતી નથી. (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અલ્પાંશે પણ ત્યાગવૃત્તિનો ઉદય થાય છે, તે દેશવિરતિ. આમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા અવશ્ય ઘટેલી હોય છે અને તેની કર્મના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) જે અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે ઉદય પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ સ્ખાત્તન સંભવે છે, તે પ્રમત્તસંયત. (૭) જે અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત્ત સંયત. (૮) જે અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહીં અનુભવેલ આત્મ-શુદ્ધનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોદ્ગ્રાસ આત્મિક સામર્થ્ય પ્રગટે છે, તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ. આનું બીજું નામ નિવૃત્તિઆદર પણ છે. (૯) જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશેને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે, તે અવસ્થા અનિવૃત્તિઆદર. (૧૦) જે અવસ્થામાં મોહનીયનો અંશ ભોમ રૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મસંપરાય. (૧૧) જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ ભોમ સુદર્શી શમી જાય છે, તે ઉપશાંતમોહનીય. આ ગુણુસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેનો ક્ષય નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વશે

ગુણસ્થાન' એ અવિકાસકાળ છે. બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્ફુરણ હોય છે. તેમાં પ્રયત્નતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે હેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ કરી-શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, ત્યાર બાદ મોક્ષકાળ છે.

આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્રસૂરિએ ખીણ રીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં બે પ્રકાર છે: પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે.^૯ અવિકાસકાળને તેઓ ઝોષદષ્ટિના નામથી અને વિકાસક્રમને સદ્દષ્ટિના નામથી ઓળખાવે છે.^{૧૦} સદ્દષ્ટિના મિત્રા, તારા, બક્ષા, દીપ્રા, રિયરા, કાન્તા, પ્રમા

ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધેજ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવરજ પાતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે. (૧૨) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે ક્ષીણમોહનીય. આ સ્થિતિથી પાતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) જે અવસ્થામાં મોહના આત્મતિક્ક અભાવને લીધે વીતરાગ દશા પ્રગટવા સાથે સર્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થા સયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક બાપાર હોય છે. એથી આને જીવનમુક્તિ કહી શકાય. (૧૪) જે અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે અયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યાર બાદ ગુણસ્થાનાતીત-વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે જુઓ કર્મત્રય બીજો.

૯. જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય.

૧૦. દષ્ટિ એટલે દર્શન અથવા બોધ. આના બે પ્રકાર છે. પહેલામાં સત્ શ્રદ્ધાનો (તાત્ત્વિક રુચિનો) અભાવ હોય છે. બ્યારે બીજામાં સત્ શ્રદ્ધા હોય છે. પહેલા પ્રકાર ઝોષદષ્ટિ અને બીજો યોગદષ્ટિ કહેવાય છે. પહેલામાં આત્માનું વલણ સંસારપ્રવાહ તરફ અને બીજામાં આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ હોય છે. તેથી યોગદષ્ટિ એ સદ્દષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સમેધરાત્રિ, અમેધરાત્રિ, સમેધદિવસ અને અમેધદિવસમાં અતુલક્રમે અતિ મંદતમ, મંદતમ, મંદતર અને મંદ ચાક્ષુષશાન હોય છે. તેમાં એ ગૃહાવિષ્ટ અને ગૃહમુક્ત પુરુષનાં ભેદથી, બાળ અને તરુણ પુરુષના ભેદથી, તેમજ વિકૃત નેત્રવાળા અને અવિકૃત નેત્રવાળા પુરુષના ભેદથી ચાક્ષુષશાનની અસ્પષ્ટતા કે સ્પષ્ટતા તરતમભાવે હોય છે; તેવી રીતે ઝોષદષ્ટિની દશામાં સંસારપ્રવાહનું વલણ છતાં આવરણના તરતમભાવે શાન તારતમ્યવાળું હોય છે. આ ઝોષદષ્ટિ ગમે તેવી હોય તો યે તે આધ્યાત્મિક વિકાસની દષ્ટિએ અસદ્દષ્ટિ જ છે. ત્યાર બાદ બ્યારથી આધ્યાત્મિક વિકાસનો આરંભ થાય છે, પછી ભલે તેમાં બાહ્ય શાન ઝોષું હોય છતાં, ભારથી સદ્દષ્ટિ શરૂ થાય છે. કારણ કે તે વર્ણતે આત્માનું વલણ સંસારાન્શુષ ન રહેતાં મોહોન્શુષ થઈ જાય છે. આ સદ્દષ્ટિ (યોગદષ્ટિ) ના વિકાસના તારતમ્ય પ્રમાણે આ ભેદો છે. આ આંદ્ર ભેદોમાં ઉત્તરોત્તર બોધ અને વીર્યની સવિશેષ જગૃતિ થાય છે. પહેલી મિત્રા નામક દષ્ટિમાં બોધને વીર્યનું બળ તૃણમિત્રી પ્રમા. જેવું હોય છે; બીજી તારા દષ્ટિમાં છાયાના અમિત્રી પ્રમા જેવું; ત્રીજી બક્ષા દષ્ટિમાં લાકડીના અમિત્રી પ્રમા જેવું; ચોથી દીપ્રા દષ્ટિમાં દીવાની પ્રમા

અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે. પરા પછી તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાબલ્ય રહે છે. ત્યારે રિચરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. બીજા ૧૧ પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગ્ય રૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની રિચતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિ-સંક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે.^{૧૩}

જેવું; પાંચમી રિચરા દૃષ્ટિમાં રત્નની પ્રભા જેવું; છઠી કાન્તા દૃષ્ટિમાં નક્ષત્રની પ્રભા જેવું સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવું, અને આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં ચંદ્રની પ્રભા જેવું; હોય છે. જો કે આમાંની પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સ્પષ્ટપણે જેવ આત્મ સ્વરૂપનું સંવેદન નથી હોતું. પ્રકત છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ તેનું સંવેદન હોય છે; છતાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓને સદૃષ્ટિમાં ગણવાનું, કારણ એ છે કે તે રિચતિમાં આત્મા પછી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિનો માર્ગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે, યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રણાહાર, કારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગોને આધારે સદૃષ્ટિના આઠ વિભાગો સમજવાના છે. પહેલી દૃષ્ટિમાં યમની રિચરતા, બીજીમાં નિયમની એમ અનુક્રમે આઠમીમાં સમાધિની રિચરતા મુખ્યપણે હોય છે.

૧૧. જુઓ-યોગગિંદુ.

૧૨. યોગ એટલે જનાથી મોક્ષ પાપ્ત કરી શકાય તેવા ધર્મવ્યાપાર. અનાદિ કાળ-ચક્રમાં જ્યાં સૂધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપપરામુખ હોઈ લક્ષ્યબ્રહ્મ હોય છે, ત્યાં સૂધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગકોટિમાં આવતી નથી. જ્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઈ સ્વરૂપો-મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તરવ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવા શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોઈ યોગ નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસારકાળના બે ભાગ-યમ જાય છે: એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પછી તે ધર્મ ખાતર નથી હોતી, કેવળ ‘લોકપક્તિ’ (લોકરંજન) ખાતર હોય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મકોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મ ખાતર ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિકકાળમાં જ શરૂ થાય છે. તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. જુઓ યોગગિંદુ.

૧૩. જ્યારે યોગ કે ધણા ત્યાગ સાથે શાસ્ત્રીય તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી, દરજીદિ ભાવનાઓ વિશેષ સિદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે રિચતિ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. (૧) જ્યારે મન સમાધિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મ સવિશેષ પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે ભાવના. ભાવનાથી અશુભ અભ્યાસ ટળે છે, શુભ અભ્યાસની અત્યુત્કળતા વધે છે અને સુંદર ચિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે (૨). જ્યારે ચિત્ત ફક્ત શુભ વિષયને જ આલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે રિચર દીપક જેવું પ્રકાશમાન હોઈ સૂક્ષ્મબોધવાનું બની જાય છે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન થઈ જાય છે. ભાવ નિશ્ચય થાય છે અને બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે (૩). અજ્ઞાનને લીધે ઇંદ્રિય અનિષ્ટ રૂપે ક્રપાણેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ઇંદ્રિય અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેની રિચતિ સમતા કહેવાય છે (૪). વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનો નિર્મળ નિરોધ કરવા તે વૃત્તિસંક્ષય. જુઓ-યોગગિંદુ શ્લોક: ૩૫૭ થી ૩૬૫.

આ બન્ને પ્રકારનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણસ્થાનના વિચારોનું નવીન પદ્ધતિએ વર્ણન માત્ર છે.

આજીવકદર્શન.

આ દર્શનનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય અને સંપ્રદાય નથી; તથાપિ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસ-ક્રમ સંબંધી વિચારો બૌદ્ધ ઐશ્વર્યમાં સચવાઈ રહેલ છે. જે કે સંપ્રદાય ન હોવાથી તે વિચારોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો તે ગ્રંથોમાં નથી જણાતો, તો પણ તે વિચારો જેવાં મળે છે તેવા સંગ્રહવા જરૂરના છે.^{૧૪} આજીવક દર્શન આધ્યાત્મિક આઠ પાયરીઓ માને છે, તે આ પ્રમાણે—મંદ, ખીડા, પદ્મીમંસા, ઉણુગત, સેખ, સમણ, જિન અને પત્ર. આ આઠમાં પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ ભૂમિકાઓ વિકાસક્રમની જણાય છે. ત્યારબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ.

૧૪. મન્નિઝમનિકાય નામના પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથના સામઝગીરસુત પ્રકરણમાં આજીવક સંપ્રદાયના નેતા મંખલી ગોશાળનો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં તેના કેટલાક વિચારો આપેલા છે; આ ગ્રંથની યુદ્ધધોષકૃત સુમંગલાવિલાસિની રીઠામાં આજીવક દર્શનની આઠ પાયરીઓનું વર્ણન છે જે આ પ્રમાણે (૧) જન્મ દિવસથી સાત દિવસ સુધી ગર્ભ-નિષ્કમણજન્ય દુઃખને લીધે પ્રાણી મંદ (મોઝૂહ) સ્થિતિમાં રહે છે. આ પહેલી મંદ ભૂમિકા. (૨) દુર્ગતિમાંથી આવીને જે બાળકે જન્મ લીધેલ હોય છે તે વારંવાર રૂવે અને વિલાપ કરે છે, તેમ જ સુગતિમાંથી આવી જન્મ લીધેલ બાળક સુગતિનું સ્મરણ કરી હાસ્ય કરે છે, આ ખિડા (ક્રીડા) ભૂમિકા. (૩) માળાપના હાથ કે પગ પકડીને અગર ખાટલો કે બાજેઠ પકડીને બાળક જમીન ઉપર પગ મારે છે, તે પદ્મીમંસા ભૂમિકા. (૪) પગથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલવાનું સામર્થ્ય આવે છે તે ઉણુગત (ઝણુગત) ભૂમિકા. (૫) શિષ્યકળા શીખવાનો વખત તે સેખ (શૈક્ષ) ભૂમિકા. (૬) ધરથી નિકળી સંન્યાસ લીધેલ વખત તે સમણ (શ્રમણ) ભૂમિકા. (૭) આચાર્યને સેવી જ્ઞાન મેળવવાનો વખત તે જિન ભૂમિકા. (૮) પ્રારૂ થયેલ ભિક્ષુ (જિન) જ્યારે કાંઈ પણ નથી ખોલતો તેના નિર્લોભ શ્રમણની સ્થિતિ એ પત્ર (પ્રારૂ) ભૂમિકા.

આ આઠ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેની વ્યાખ્યા યુદ્ધધોષે આપેલ છે. યુદ્ધધોષના વખતમાં એટલે ઈ. સ. પાંચમા-છઠ્ઠા સદ્દશમાં કદાચ-આજીવક સંપ્રદાય અગર તેનું સાહિત્ય થોડું ઘણું હશે તે ઉપરથી તેને આ નામો મળ્યાં હશે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે યુદ્ધધોષની આ વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત નથી કારણ એ છે કે તેની એ વ્યાખ્યામાં બાળકના જન્મથી માંડી યૌવનકાળ સુધીનું વ્યાવહારિક વર્ણન છે જે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે બંધાયેલું નથી. તેનો ખરો અર્થ તે સંપ્રદાય પ્રમાણે શો હશે તે અત્યારે સાધનના અભાવે કહી ન શકાય, પણ એ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેમાં રહેલ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનો સંબંધ વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ ભૂમિકાઓનો જન્મ સાથે કશો સંબંધ નથી. તે દ્વારા શક્ત અજ્ઞાનની પ્રગળતાઓ અને જ્ઞાનની ક્રમશઃ વૃદ્ધિનો જ ભાવ સચવવાનો આશય હોય તેમ જણાય છે. આની પુષ્ટિમાં એટલું જ કહી શકાય કે આજીવકદર્શન એ પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણપંથોમાંનું એક ખાસ દર્શન હતું અને તેનો સંપ્રદાય મોટો હતો તેવી સ્થિતિમાં તેના આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિને લગતા વિચારો અન્ય શ્રમણપંથને અગર બ્રાહ્મણપંથને મળતા હોય તે વધારે સંભવિત છે. પ્રો. હાર્નલે પોતાના 'ઉવાસગ-દસાઓ'ના અનુવાદમાં ભા. ૫, પૃ. ૨૩ ઉપર યુદ્ધધોષના ઉક્ત વિચારો આપ્યા છે.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

(યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે)

[પ્રાણજ્વન વિધિનાથ પાઠક]

એક. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે હિબર્ટ જર્નલમાં^૧ શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ દાસ ગુપ્તના હિંદુ ફિલસૂફીના ઇતિહાસ પરના પુસ્તકની સમાલોચનામાં કહ્યું છે, કે યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોને, કદાચ પણ અભ્યાસી આપણી પ્રાચીન ફિલસૂફીમાં આધુનિક સિદ્ધાન્તો આરોપે એ ગમતું નથી. કારણ એમના મત પ્રમાણે, નહિં જેવા વિજ્ઞાનની મદદથી માત્ર આત્મનિરીક્ષણ^૨ ઉપર રચાયેલું અને ધર્મની સાથે ભળી ગયેલું ચિત્તશાસ્ત્ર^૩ પોતાના વિષયનું બહુ સાફ નિરૂપણ કરી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એક બીજી નવાઈની વાત એમને એ લાગે છે, કે આપણી ફિલસૂફીમાં કદાચી રીતે^૪ બધાં સત્યો અનુભવમાં ઉતારવાનું કહેવામાં આવે છે.^૫ ઉપર જે અનુભવમાં ઉતારવાની વાત કહી, તે તો આપણી ફિલસૂફીની એક વિશિષ્ટતા જ ગણાય. કારણ આપણે ત્યાં જ્ઞાન યુક્તિવાદમાં ફસાયું નથી, પણ જ્ઞાનની સાથે સાથે તેને જ્વનમાં

૧. Hibbert Journal, July 1922.

૨. Introspection.

૩. Psychology માટે ચિત્તશાસ્ત્ર અને સારો શબ્દ લાગે છે. પહેલાં ચેતનાશાસ્ત્ર શબ્દ સૂચેલો, પણ Psychology માં ચેતના-Consciousness, અર્ધચેતના-Sub-consciousness અને નોચેતના-unconsciousness એ બધા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ આવી જાય છે. તે ઉપરાંત મન-mind as a sixth internal sense of old Psychology-આપણે ત્યાં મન છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય તરીકે ગણ્યું છે, તેનો તથા બુદ્ધિ-Ratiocination, Determination, ઇલા-will એમ બીજા ઘણા પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મનસ્વનો પારિભાષિક અર્થ આપણી ફિલસૂફીમાં જૂદો થાય છે, એટલે માનસશાસ્ત્ર શબ્દ જો કે ચાલુ થયો છે, તોપણ ઠીક લાગ્યો નથી. ઉપર જે ક્ષેત્ર દોર્યું છે તેનો સમાવેશ અંતઃકરણમાં થયેલો છે (ગીતારહસ્યમાં). પણ તેને માટે અહિં ચિત્ત શબ્દ સારો ગણ્યો છે. ગ્રીક ફિલસૂફીમાં Psykheની બરાબર એ આવી રહે છે. એટલે ગુજરાતી ભાષામાં કદાચ પણ અનર્થ થવાની બહીક વગર ચિત્તશાસ્ત્ર શબ્દને ચોજી શકીએ.

૪. "Awkward feature"

૫. Bibliography-Psychology-H. U. L.

(જવાબમાં આપણે એમ કહી શકીએ, કે ચિત્તશાસ્ત્રમાં આપણે ધર્માનુભવને પણ રચાન આપ્યું છે, એ જો બૂદ્ધ ગણીએ તો એથી ઉઘડી બૂદ્ધ યુરોપીય વિદ્વાનોએ એજ બાબતમાં કરી છે. કારણ-એક દાખલો લખએ-તો વિલીઅમ મેકડુગલ સાહેબ, પ્રોફેસર વિલીઅમ જેમ્સના "વિવિધ પ્રકારના ધર્માનુભવ" Varieties of Religious Experience ઉપરના પુસ્તકને અસાધારણ મનુષ્ય પ્રકૃતિના ચિત્તશાસ્ત્રમાં (Abnormal Psychology) પોતાના પુસ્તકને છેડે મૂકે છે.)

ઉતારવાનું પણ કહ્યું છે. યુરોપીય વિદ્વાનો આપણી શિલસુરીને આ દૃષ્ટિએ જૂએ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ જ્યાં સુધી આપણે જ આપણી શિલસુરીનું ચોક્કસ નિરૂપણ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી એમની દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે.

આધુનિક યુરોપીય શિલસુરીના સિદ્ધાન્તો આપણી પ્રાચીન શિલસુરીમાં આપણે સર્વાંશે આરોપવા તત્પર થઈ જવું એ તો એક મોટી ભૂલ જેવું ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન બહુ આગળ ગયું નહોતું, તોપણ જેટલે અંશે બાહ્ય સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને હતું, તે ઉપર રચેલી શિલસુરીમાં ધ્યાન અને મનનની મદદથી આપણા પ્રાચીન ચિન્તકો સાચે માર્ગે પ્રગત કરતા હતા કે નહિ તે જ જોવાનું છે. આપણે અહિં ચિત્ત-શાસ્ત્રનો જ દાખલો લઈએ. યોગદર્શનના પ્રથમપાઠમાં ચિત્તની પાંચ વૃત્તિએ ઉપર આપણને જે સાહિત્ય મળી આવે છે, તેના ઉપર આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન બંધ ન આગળ ગયું હોય, પરંતુ મનુષ્યની આંતર સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ કાંઈ પણ માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કરી શકે છે. બાહ્યસાધનોથી ચિત્તશાસ્ત્રમાં પણ, ખીન્ન શાસ્ત્રોની પેઠે પ્રગતિ થાય છે એ ખરું, પણ તેના અભાવે કાંઈ પણ વિચારક ચિત્તના ધર્મો વિષે ઉડામાં ઉડાં સત્યો શોધી શકે છે. કારણ તેમાં આધિભૌતિક વિજ્ઞાનની બાહ્યદૃષ્ટિની નહિ, પણ ચિત્તશાસ્ત્રની આંતર દૃષ્ટિની જ જરૂર હોય છે. ડૉ. જેમ્સ વૉર્ડ ચિત્તશાસ્ત્રને ખીન્ન વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોથી જૂડાં પાડીને એમ કહે છે, કે ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ કાંઈ વ્યક્તિના અતુલ્ય પરત્વેની છે; અને એટલે જ સમાધિ (Attention) કેળવીને ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

વિષયનિરૂપણમાં આપણે આગળ ચાલીએ, તેના પહેલાં એક ચોખ્ખું કરવાની જરૂર છે. યોગદર્શનની શિલસુરીની દૃષ્ટિએ ચિત્ત અને ચિત્તશક્તિનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે વિષયને આપણે અહિં ચર્ચવા બેઠા નથી. એટલે તે બે વચ્ચેનો ભેદ અહિં ગણીશું નહિ. એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો શરૂઆતમાં જ બતાવવામાં આવ્યો છે. ૭ પણ ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ગણ્યા વગર આપણે આગળ ચાલીએ તો કાંઈ વાંધો નથી; કારણ કે યોગદર્શનની શિલસુરી પ્રમાણે જેકે ચિત્તશક્તિ અને ચિત્ત એક નથી, પણ વ્યુત્પાદકશક્તિમાં, એટલે વ્યવહારમાં, બન્ને એક બાંસે છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ચિત્તનું શું સ્વરૂપ છે, તે વિષે વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત જ છે કે નહિ તેની ચર્ચા બૌદ્ધમત સામે બાબમાં થોડી કરી છે.

यदि च चित्तैर्न केनान्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्नय, कथमन्य-
प्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । कथंचित्तस्माधीयमानमप्येतद्गोमयपायसी-
न्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापन्नवः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं यदहमब्राह्म

૧. Encyclo. Brit. Article on Psychology.

૭. સૂ. ૨. મા. ૨.

૮. આ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે કાઢી નાંખીએ, તેને આપણે હાલ તો ચિત્તશાસ્ત્રનું એક Methodological Postulate ગણવું જોઈએ.

તત્સ્પૃશામિ । કથમત્યન્તમિન્નેપુ ચિત્તેષુ વર્તમાનઃ સામાન્યમેકં પ્રત્યચિનમા-
શ્રયેત્ । સ્વાનુભવગ્રાહ્યમાયમ્ભેદાત્માઽહમિતિ પ્રત્યયઃ ।^{૧૮}

ભાષ્યમાંની બીજી તથા ત્રીજી દલીલ જ માત્ર અહિં પ્રસ્તુત હતી, એટલે આપી છે. એ બીજી દલીલમાં એમ બતાવી આપ્યું છે, કે એક વૃત્તિરૂપ ચિત્ત બીજી વૃત્તિરૂપ ચિત્તને મંભારી શકતું નથી. અહિં આપણે વૃત્તિનો અર્થ જરા સ્પષ્ટ કરીશું. વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ત 'હિલ્' એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે ચિત્ત એક ક્ષણે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિ તેની વૃત્તિ કહેવાય.^{૧૯} ચિત્તમાં ઘણી વૃત્તિઓ હોય છે એ આપણે આગળ જોઈશું. અહિં માત્ર પ્રશ્ન એ છે, કે આપણે ચિત્તને કશા પણ એકત્વવાળું ન ગણીએ; તો તેની વૃત્તિઓ એકબીજાને જાણી શકે કે નહિ ?^{૨૦} ભાષ્યમાં જવાબ આપ્યો છે, કે એકત્વના તત્ત્વ વગર ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને જાણી શકે નહિ. કારણ ચિત્તમાં જે જે સ્વભાવભિન્ન જ્ઞાન થાય તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સમન્વય જ અશક્ય અને છે. એ તો એક ખાસ અને બીજાને સ્વાદ આપવા જેવું થાય. એટલા માટે જ ગોમયપાયસીન્યાયથી ચિત્ત ઘણું ન હોઈ શકે એમ બતાવ્યું છે.

આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં પાનાં એ શાસ્ત્રમાં ચિત્તને કાંઈ પણ સ્થાન આપવું કે નહિ તે ઉપરની ચર્ચાથી ભરેલાં હોય છે. ગ્રેડેસર વિલીઅમ જેમ્સનું કોઈ કોઈ વાર તો લગભગ એવું માનવું થઈ જાય છે, કે ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે જ.^{૨૧} તોપણ એ સાહેબ ચિત્તના એક ધર્મી તરફના એકત્વને માને છે. કોઈવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચર્ચાતા ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્ત જેવા અસ્પષ્ટ વિષયને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. આ વિષે જરા વધારે ઉડો વિચાર કરવાથી આપણને જણાશે કે ચેતનાનું સ્વરૂપ જોકે સતત વહેતું અને બદલાતું છે, તોપણ તેનામાં એકત્વનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને ચેતનાના એકત્વના તત્ત્વ વિના-જેને આપણે ચિત્ત કહીએ-તેના વિના આપણને ચિત્તશાસ્ત્રમાં ખિલકુલ ચાલે તેમ નથી.

ચિત્તમાં કાંઈ પણ એકત્વ નથી એમ માનવું એ આપણા અનુભવને જ ખોટા પાડ્યા

૯. સૂ. ૩૨ ૫૨નું માધ્યમ.

૧૦. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંની States of consciousness ને આ વૃત્તિઓ મંજતી આવે છે. એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે એમ માનીએ, તો મિત્ર સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહેવું હોય તો, This would require us "to accept the Paradox that something which ex hypothesis is but a series of feelings can be aware of itself as a series." અહિં feelings શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. એજ અર્થમાં આપણે વેદના શબ્દ વાપરી શકીએ.

૧૧. Can one State of consciousness know another state of consciousness ?—without its principle of Unity.

૧૨. Principles of Psychology, Vol. 1. ૩૪૦-૩૪૮.

જુઓ functional Unity of consciousness..

અગ્રાબર છે. કારણ સ્મરણ, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સાથે એક થઈને આપણને જે પ્રસંગિતા^{૧૩} કરાવે છે, તેનો સામાન્ય વ્યાપાર પણ ચિત્તા એકત્વ વગર અશક્ય બને છે. બધા અનુભવોમાં એક એવું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોય છે,^{૧૪} જેનાવડે આપણને સમગ્રય છે, કે તે અનુભવો કોઈકના પણ હોય છે; કોઈક પણ ચિત્તા કેન્દ્રની આસપાસ જ તેમને સ્થાન મળે છે. અને એ સર્વસામાન્ય એક જ્ઞાતાનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થાય છે. આ તે ભાષ્યમાંની ૩ છ દલીલ છે. સ્વાનુભવગ્રાહ્યમાયમમે-ક્ષાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ । પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું જે વિધાન આપણે દરી શકીએ છીએ, તે આંતર એકીકરણના વ્યાપારને લઈને જ શક્ય બને છે, તે ભાષ્યમાં ૨૫૪ રીતે જ કહ્યું છે. ચદ્દહમદ્રાક્ષં તત્સ્વૃશામિ વગેરે વગેરે.

આવા અભેદાત્માનું જે પ્રત્યક્ષથી આપણને જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કેવા પ્રકારનું છે તેનો જરા વિચાર અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંજ પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) પણ જૂદી જૂદી કોટિ ઉપર વસે છે, એ સિદ્ધાન્ત આપણને મળી આવે છે,^{૧૫} અને તેનું નિરૂપણ આપણે કોઈ બીજીવાર કરીશું;^{૧૬} તોપણ અહિં એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે, કે આ અભેદાત્માનો અનુભવ તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની કોટિનો નથી, પણ તે આંતર અનુભવનું પ્રત્યક્ષ છે. અને ભાષ્યમાં કહ્યું છે, કે ન ચ પ્રત્યક્ષસ્ય માહાત્મ્યં પ્રમાણાન્તરે-ણાભિભૂયતે । સૂત્ર ૩૨ માઘ્ય. આનાથી પણ આગળ જઈને આપણે કહી શકીએ કે ઉચ્ચ કોટિનું પ્રત્યક્ષ તેનાથી નીચેની કોટીના પ્રત્યક્ષથી જૂદું પડતું નથી. તે પ્રત્યક્ષ કેંચ શિલ્પકુદ્દેશર્ટના Cogito ergo sum એ કોટિનું પ્રત્યક્ષ છે.^{૧૭}

૧૩. Recognition. Perceptual Judgment of Bosanquet. અથવા Subjective Synthesis of william James. Vol. 1. p. 332.

૧૪. There are no states of consciousness without their reference to some subject. ચિત્તવૃત્તિમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બંને હોય છે, પણ તેમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાતાનું જ છે. હરબર્ટ સ્પેન્સર સાહેબની માફક આપણે મૂળ અસ્પષ્ટ અનુભવમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પૃથક્કરણ વ્યાપાર દ્વારા ઉગ્યા છે એમ કહી શકીએ નહિ. કારણ એ પૃથક્કરણ વ્યાપારજ્ઞાન જ્ઞાતાના પ્રધાનપણાને લઈને શક્ય બને છે. ૩૨મા સૂત્ર પરના ભાષ્યની પહેલી દલીલ આપણે છોડી દીધી ત્યાં આનો ધ્વનિ આપણે જોઈએ છીએ. કારણ તેમાં કહ્યું છે કે ચિત્ત જૂદાં જૂદાં હોય, તો વિક્ષિપ્ત કે મૂઠું કે એકાગ્ર એવી ભૂમિકાઓજ અશક્ય બને છે. H. Spencer નું-Development of self-consciousness as a differentiation between subject and object.

૧૫. સૂત્ર ૪૨ પરનું માઘ્ય.

૧૬. યોગદર્શનનાં levels of પ્રત્યક્ષ Bergson નાં Levels of consciousness, Bradley ની Degrees of Absolute Experience, Bosanquet ની Degrees of Individuality અને સામાન્ય રીતે Degrees of truth અને Degrees of Reality આ બધામાં પ્રશ્ન એક જ છે. પ્રત્યક્ષ, ચેતના, સમાધિ એની બધી ભૂમિકાઓને, પાછળ આપ્યા છે તે પ્રશ્નો સાથે જોડીએ તો શિલ્પકુદ્દેશના ક્ષેત્રમાં સૌથી સારી ચર્ચા થઈ શકે.

૧૭. ક્રેશર્ટનું આ વિધાન કોઈ જાતનું અનુગાન નથી, કારણ તો તો-હું વિચાર કરું

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ચિત્ત જ છે કે નહિ, તેની આંટલી ચર્ચા અયોગ્ય નહિ ગણાય. આ ચિત્ત તે એક છે એ આપણે જોયું, પણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો જરા વિચાર કર્યા પછી આપણે આગળ ચાલીશું.

ચિત્તનદી નામોભયતોવાદિની વદ્ધતિ કલ્યાણાય વદ્ધતિ પાપાય ચ । આપણે માટે માત્ર ચિત્તનદી^{૧૮} શબ્દ જ જરૂરનો છે. ચિત્ત એક છે તે ખરું પણ તેનો પ્રવાહ સતત અને બહુરંગી છે. તે પ્રવાહમાં કોઇ પણ ભ્રમનું સ્પર્શન આવતું નથી. ચિત્તના પ્રવાહમાં એક વૃત્તિ આવે છે, અને બીજી ભય છે, તોપણ—

बहुव्ये सति चित्तस्य,

वृत्तयः पञ्चतयः ॥ सूत्र ५ ॥

ચિત્તની વૃત્તિઓ અર્થપ્પ હોવા છતાં, (મુખ્ય) વૃત્તિઓ પાંચ છે.

प्रमाणधिपर्ययचिकल्पनिद्रास्मृतयः^{૧૯}

આ ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ છે. આ પાંચ વૃત્તિઓ જોઇને કોઇને એમ સવાલ ઉભો થાય, કે આ જ પાંચ વૃત્તિઓ કેમ ગણાવી હશે? આનો જવાબ આપવા માટે યોગદર્શનનું ‘પ્રયોજન’ આપણે જાણવું જોઇએ. તે પ્રયોજન માણસને તેના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. એ ખરા સ્વરૂપને વિષે મતભેદ હોય તો જાણે, પણ તેને અહિં દૂર રાખીને, આપણે એટલું કહી શકીએ, કે સાધારણ માણસને આટલી વૃત્તિઓ સહેજે મालુમ પડે છે.

ઉપરની પાંચ વૃત્તિઓમાં નિદ્રાને પણ સ્થાન મળ્યું છે, તે એક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે ચિત્ત એક નદીના જેવું છે, અને તેનો પ્રવાહ સતત છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રવાહને સતત ગણ્યો છે, પણ તેમાં નિદ્રાને યું સ્થાન આપવું તે એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.^{૨૦} કેટલાએક એમ કહે છે, કે ચિત્ત એક છે, કારણ તે એક હું, માટે હું હું-એ જેટલું સાચું છે, તેટલું જ ખેડો હું, માટે હું હું એ સાચું છે. ‘વિચારમાં’ દેહાર્થ સમસ્ત જીવન લઇ લે છે, અને તેને અનુભવપ્રત્યક્ષ ગણે છે. આ ઉચ્ચ પ્રત્યક્ષ સામે જીવન સાહેબનો યુક્તિવાદ (rationalism) કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવાદ (Sensationalism) કરું સાબિત કરી શકતો નથી. પણ આ ચર્ચાને આપણે અહિં છોડી દઇશું.

૧૮. ચિત્તનું સ્વરૂપ નદી જેવું છે, તે એટલા જુના કાળમાં ખગર હતી, તે કદાચ નવાઈ લાગશે. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં પહેલાં ચેતનાને જ સ્થાન હતું. એટલે ચિત્તનું સ્વરૂપ એક નદી જેવું નહિ, પણ એક ક્ષેત્ર જેવું ગણાતું. ચેતનાનું ક્ષેત્ર એક માત્ર સપાટીરૂપ હતું, અને તેમાં કંઈ ઉડાઇ છે એવું ખાસ મનાતું નહિ. આ સિદ્ધાન્ત હેરબાર્ટ-Herbart-ધડ્યો. તેના Threshold of consciousness નો અર્થ આવેજ છે. તે Threshold of consciousness નું રૂપક બદલીને, હાલ ચિત્તનદીને Stream of consciousness ની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૧૯ સૂત્ર ૬ પા. ૧ થો. સૂ. (આ. સં. સી.) .

૨૦. કારણ Physical fatigue અને Neural Sleep, Attention tension અને Detension-Partial waking state in sleep અને functional sleep અને આ ઉપરાંત Unconsciousnessનો પ્રશ્ન-આ બધાથી ચર્ચા બહુ કડિન થઈ પડી છે.

ધર્મી તરીકે વ્યાપારો કરે છે.^{૨૧} પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાનની સ્થિતિ હાલ જેટલી વિસ્તૃત ન હતી, એટલે યોગદર્શનમાં નિદાને એક વૃત્તિ રૂપે જ ગણવામાં આવી છે, અને એથી કરીને ચિત્તના સાતત્યમાં સ્ખલનનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા પામ્યો નથી.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા ચિત્તસ્ય વાહ્યવસ્તુપરાગાત્તદ્વિપયા સામાન્યવિશેષા-
ત્મનોર્ધસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રમાણની વૃત્તિના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. આપણા દર્શનની વિશિષ્ટતા એ છે, કે પ્રત્યક્ષને પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષની વૃત્તિમાં પ્રમાણનાં કેટલાં તત્ત્વો છે, તે જોઈએ.

અ. શુદ્ધ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આપણને વસ્તુનું ભાન કરાવે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષ-
મય છે-એનું સ્વરૂપ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપે રહેલું છે; પણ પ્રત્યક્ષમાં વિશેષનું
અવધારણુ ખાસ કરીને થાય છે.

પ્રત્યક્ષમાં માત્ર એકદેશીય વિશેષ છે, અને સામાન્ય તેા વિચારની ચક્રિતદ્વારા પ્રત્ય-
ક્ષમાં પાછળથી આરોપાય છે, એ સિદ્ધાન્તે દ્વિલસુરીના ક્ષેત્રમાં અથોઅ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત
હ્યાં છે. ખરી વાત એ છે, કે nihil est in intellectu quod non prius fuerit
in sensu, અર્થાત્ વિચારશક્તિમાં એવું કશું નથી કે જે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં
ન હોય. વસ્તુ તેા સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેથી અનુસૂત છે, પણ જૂદે જૂદે વખતે તેનાં
જૂદાં જૂદાં અંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આમ પ્રત્યક્ષમાં તેના વિશેષનું પ્રધાનપણે
ભાન થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષ અન્યોન્ય આધાર રાખીને જ, સમવેત થઈને, (org-
anically)^{૨૨} રહેલાં હોય છે. જેમ વિચારવ્યાપારથી સામાન્ય સ્ફુટ થતું જાય છે, તેમ
તેમ વિશેષ પણ અર્થવાણું થતું જાય છે, અને અન્યોન્ય એવી રીતે વ્યક્ત (concrete)
થતાં જાય છે. યુરોપમાં પહેલાં ખોટા ચિત્તશાસ્ત્રે વિશેષ અને સામાન્યને પહેલેથી જૂદાં
રખીને ખોટું પ્રમાણુશાસ્ત્ર અને તેના ઉપર ખોટું પ્રમાણુશાસ્ત્ર (epistemology) રચ્યાં.
પણ યોગદર્શનમાં આપણને જેટલું મળી આવે છે, તેમાં, જે પૃથક્કરણની ચક્રિતથી બધી
બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે દ્વિલસુરીના કોઈ એકદેશીય
તંત્રને તેમાં સ્થાન ન હતું, પણ વિચારને પૃથક્કરણવ્યાપાર સીધો જ ચિત્તના અનુભવ
ઉપર લઈ જવામાં આવતો.

વ. અનુમેયસ્ય તુલ્યજાતોયેષ્વનુવૃત્તો મિન્નજાતોયેષ્વો વ્યાવૃત્તઃ સંવન્ધો
યસ્તદ્વિપયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્ । આપણે ઉપર જોયું, કે ઇન્દ્રિય-
પ્રત્યક્ષના વિષયમાં સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને હોય છે. તેમાંના^{૨૩} સામાન્ય ઉપર જે
કોઈ વિચારવ્યાપાર કરવામાં આવે તે ચિત્તને અનુમાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. અનુમા-
નની વૃત્તિમાં સામાન્યનું અવધારણુ ખાસ પ્રધાન હોય છે; અનુમાનમાં વિશેષ વ્યક્ત ભલે

૨૧. Functional Unity of consciousness.

૨૨. મૂત્ર ૪૪ પરના ભાષ્યમાં અવયવીતો ઉલ્લેખ છે.

૨૩. સરખાવો: સજ્ઞ (પ્રત્યક્ષ) શ્રુતાનુમાનયોર્વીજમ્ મૂત્ર ૪૨ પરનું ભાષ્ય.

આવે, પરંતુ તે વિશેષ વ્યક્તિ કોઈ એક સામાન્યતા બળે કરીને આવી શકે છે. કારણ અનુમાનનો વ્યાપાર જાતિસામાન્ય ઉપર એટલે કે તુલ્ય જાતિમાં હોય અને બિન્ન જાતિમાં ન હોય એવા સંબંધ ઉપર રચાયેલો હોય છે. એ વ્યાપાર આપણને, જાતિ અને વ્યક્તિ અને તેના પરસ્પર સંબંધના પ્રશ્ન પર દ્વિલક્ષણીમાં ઉડે લઈ જાય છે. અહિં માત્ર એટલું કહેવું જસ યશો, કે અનુમાન કારા માત્ર સામાન્યમાન જ મળી શકે છે. આગળ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે: સામાન્યમાત્રોપસંહારે-ચ કૃતોપક્ષયમનુમાનં ન વિશેષપ્રતિ-પત્તૌ સમર્થમિતિ।^{૨૪}

આ રીતે જોતાં, યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન આપણને કોઈ પણ નવું કહે છે કે નહિ, ^{૨૫} એ પ્રશ્ન જે ખૂબ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, તે તદ્દન નિરર્થક લાગે છે. કારણ એ જાંધી ચર્ચામાં મને એમ લાગે છે, કે જુદા જુદા પક્ષવાદીઓ બે દૃષ્ટિઓ વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે. કારણ ખરી રીતે જે કોઈ નવું મળે છે, તે તો પ્રત્યક્ષમાંથી જ મળે, અને અનુમાનમાંથી કોઈ નવું મળે છે કે નહિ, એમ સવાલ પૂછવો તે જ અનુમાન અને પ્રત્યક્ષની ભૂમિકા વચ્ચે ઝોટાળો કરવા જેવું છે. અનુમાનની ભૂમિકા તે વિચાર-વ્યાપારની જાતિસામાન્યની ભૂમિકા છે, અને તે ન વિશેષપ્રતિપત્તૌ સમર્થમિતિ।

ક, હવે આપણે ત્રીજા પ્રમાણ આગમને લઈએ.

આત્મેન દદ્યોડનુમિતો વાડ્યઃ પરત્ર સ્વસંયોધસંક્રાન્તયે શબ્દેનોપદિશ્યતે, શબ્દોક્તદર્થચિપયા વૃત્તિઃ શ્રોતુરાગમઃ। યસ્યાથદ્વેયાર્થો ચક્રા, ન દદ્યાનુમિતાર્થઃ, સ આગમઃ ઝવતે। મૂલવક્તરિ તુ દદ્યાનુમિતાર્થે નિર્વિઘ્નવઃ સ્યાત્।^{૨૬}

ઉપરના બાધ્યથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે ગમે તે માણસ ગમે તેમ કહે, તે આગમપ્રમાણમાં આવી શકતું નથી. આત્મજન એટલે કે જે માણસે પોતાના ગાનનો સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ) કર્યો હોય. ^{૨૭} જે પ્રત્યક્ષકારા સાક્ષાત્કાર ન કર્યો હોય, ને અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું હોય તોપણ ચાહે, કારણ આપણે ઉપર જોયું કે અનુમાનનો પાયો પ્રત્યક્ષ જ છે.

આટલાનો જે આપણે પૂરેપૂરો અર્થ કરીએ, તો એમ દર્શિત થાય છે, કે કોઈ પણ માણસે એક આત્મવચનનું ગ્રહણ કર્યું હોય, અને તેણે તેને અનુમાનના પ્રદેશમાં-અને અંતે પ્રત્યક્ષ સુધી લઈ ન ગયો હોય; તો તે માણસ તે જ આત્મવચનને આગમપ્રમાણ તરીકે ખીળ આગળ મૂકી શકે નહિ. કારણ દદ્યાનુમિતાર્થ વક્તા હોય તો જ તે આગમ તરીકે પોતાનું ગાન ખીળને આપી શકે છે. યીકા તરફથી આને પુષ્કળ સમર્થન મળે છે, કારણ વાચસ્પતિ મિત્ર કહે છે, કે નન્વેયં મન્વાદીનામપ્યાગમઃ ઝવેત, ન દિ તેડપિ દદ્યાનુમિતાર્થઃ।^{૨૮}

૨૪. સૂત્ર ૨૫ પરનું બાધ્ય.

૨૫. Whether the Syllogism is a petitio principi.

૨૬. સૂત્ર ૭ પરનું બાધ્ય.

૨૭. જુઓ વાત્સ્યાયનભાષ્ય. અ. ૧. આ. ૧ સૂ. ૭ પરનું બાધ્ય; આપ્તઃ સ્વલુ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદદસ્વાડ્યસ્પ।

૨૮. આનંદાશ્રમપ્રત્યાવલિ ૫૪ ૧૨,

આગમને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો કે નહિ, તેનું એક ધોરણ^{૨૯} આપણે કહ્યું. આ આગમને સાંભળ્યા પછી અંતે તો પ્રત્યક્ષમાં જ લાવવાનો હોય છે. કોઈ એમ કહે કે એણે અમુક જોયું છે અગર અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું છે, તો તેને આગમ માનવો કે નહિ? અહિં કોઈ પણ આગમ યથાર્થ-સત્ય છે કે નહિ તેના કોઈ ધોરણના વિચાર પર આપણે આવીએ છીએ. આ સત્યાસત્યનું ખાસ ધોરણ વિપર્યય ની વૃત્તિમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. એજ ધોરણને આગમના પ્રમાણમાં લગાડવું કે નહિ તે વિષે ભાષ્યમાંથી આપણને કશી સૂચના મળતી નથી. તોપણ વિપર્યયની વૃત્તિનું વિવેચન કરીશું તેમાંથી ખબર પડશે કે એમાં કહ્યું છે તે ધોરણ આગમને અને ખીજા પ્રમાણને પણ લગાડી શકાય.

(૨) વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । મૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ ।

વિપર્યયને જ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું છે, અને મિથ્યાજ્ઞાનને યથાર્થજ્ઞાનથી ઉલટું, અપર્યય એટલે કે વસ્તુના સ્વરૂપ જેવું નહિ, એમ કહ્યું છે, ત્યારે કદાચ આપણને એમ ભાસ થાય કે જ્ઞાન માત્ર વસ્તુઓની નકલ કરે છે, એટલે કે જેની વસ્તુ હોય તેવી, તેને અનુરૂપ તેની છાપ પાડે છે. પણ વસ્તુઓ અને તેના વિષેના જ્ઞાનનું આપણે દ્વિત સ્તરીકરીએ તો આપણું જ્ઞાન વસ્તુના જેવું છે કે નહિ તે જાણવા માટે આપણી પાસે કંઈ જ ધોરણ રહે નહિ.^{૩૦} કારણ આપણે-ગણી-શકીએ-નહિ એવી કોઈ વસ્તુના સ્તિત્વનું વિધાન આપણે કરી શકીએ નહિ. અને એટલા માટે મૂળ વસ્તુ અને તેના સારૂં સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પણ ભાષ્યમાં મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ નો અર્થ સમજાવ્યો છે. સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । મિથ્યાજ્ઞાનને આપણે પ્રમાણ શામાટે ન ગણી શકીએ. યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો યથાર્થજ્ઞાન કે પ્રમાણથી બાધ થાય છે.

ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું તાત્પર્ય આપણે સ્ફુટ કરીએ-તો જણાઈ આવશે કે, પ્રમાણનો બાધ પ્રમાણથી થતો નથી, તેમજ પ્રમાણનો બાધ અપ્રમાણથી પણ થઈ શકતો નથી, એ સિદ્ધાન્ત એમાં સૂચિત રીતે રહ્યો છે. કારણ માત્ર અપ્રમાણનો જ બાધ પ્રમાણથી થઈ શકે છે. પ્રમાણો બધાં-સમસ્તજ્ઞાન-એક ખીજાની સાથે, અંદર અંદર સંગત થઈને રહે છે, અને જે જગ્યાએ પ્રમાણથી અપ્રમાણને બાધ આવે છે તે જ અસંગતિ.^{૩૧} સત્યનું ધોરણ અસંગતિનું છે એમ કહી શકાય. આ સિદ્ધાન્ત માટે ભાષ્યનું પ્રમાણ છે. મૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ । અહિં મૂતાર્થનો અર્થ વસ્તુ જેવી થઈ ગઈ છે એવો નથી, પણ મૂતાર્થ એટલે સત્યાર્થ અને મિથ્યાજ્ઞાન, સત્યાર્થની સાથે સંગતરીતે, એક થઈને, રહી શકતું નથી એટલે જ તે મિથ્યા

૨૯. ધોરણ Criterion.

૩૦. Metaphysical Realism અને Correspondence Theory of Truth.

૩૧. Inconsistency the Criterion of Truth.

છે. ૩૨ એતું મિથ્યાત્વ સત્યાર્થના વિરોધિપણામાં જ રહેલું છે. અને સત્યાર્થ તે ખીજા સત્યાર્થ સાથે વિરોધી હોતો નથી, એટલે આપણે કહી શકીએ કે ‘સત્ય એક છે’ ૩૩ અને તેના અવયવોમાં વિરોધ હોતો નથી.

આતું આ ધોરણ આપણે અગમ પ્રમાણને લાગુ પાડી શકીએ? પણ આપણે કદાચ કહી શકીએ કે એક તરફ જેમ આત્મજ્ઞને અનુભવેલું જ્ઞાન જ તે ખીજાને આગમ તરીકે આપી શકે, તેમ આગમજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારે પોતે એમ જોવું જોઈએ કે આ માણસ જે આગમ આપે છે, તે જ્ઞાનની સાથે સંગત છે કે નહિ. આગમજ્ઞાનને લઈને તેને અનુભવમાં ઉતારવું જોઈએ એનો અર્થ એ જ હોઈ શકે, કે તે આગમ-જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાન સાથે સંગત છે કે નહિ તે સ્વતઃ જોવું. આગળ આપણને યોડે ધણે અંશે આ મળી આવે છે: યદ્યપિ હિ તત્તચ્છાસ્ત્રોતુમાનોગમાનાચાર્યોપદેશૈર-ઘગતમર્થતત્ત્વં સદ્ભૂતમેઘ ભવતિ-તથાઽપિ યાવદેકદેશોઽપિ કશ્ચિન્ન સ્વકરણ-સંવેધો ભવતિ તાવત્તત્ત્વં પરોક્ષમિવાપવર્ગાદિપુ સૂક્ષ્મેષ્વર્થેષુ ન દૃઢાં બુદ્ધિમુ-ત્પાદયતિ । તસ્માત્ કશ્ચિદર્થવિશેષઃ પ્રત્યક્ષીકર્તવ્યઃ । ૩૪ અહિ પ્રત્યક્ષ કરવું એનો અર્થ પોતાના જીવનમાં સંગત સ્વરૂપે ધડવું એવો છે. પણ પ્રશ્ન ધણો વિકટ થઈ નામ છે, કારણ આપણા અસ્પર્શજ્ઞાનને લઈને કોઈ આગમને કદાચ આપણે જૂઠું ગણી શકીએ, અને અંતે સમસ્ત જ્ઞાન સાથે અસંગત છે એમ માનીએ. ૩૫ પણ હોય તો એમાં આપણી સહિનો જ છે. માટે કોઈ કોઈ આગમને ગ્રહણ કરવા અધિકાર જોઈએ.

(અંપૂર્ણ)

૩૨. Coherence Theory of Truth. આ સિદ્ધાન્તના સ્પષ્ટ નિરૂપણ માટે જુઓ Problem of Truth. P.B. S.

૩૩. “एकं सत्” સરખાવો “Truth is the Whole” Bosanquet.

૩૪. સૂત્ર ૩૫ પરંતુ ભાષ્ય.

૩૫. મિલ સાહેબનો Inconceivability of the Oppositeનો સિદ્ધાન્ત.

ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી

[હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ]

ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથો પરથી માલુમ પડે છે કે જેમ તેમની ગણિતશક્તિ અસાધારણ હતી, તેમ તેમની કાવ્યશક્તિ પણ સુંદર હતી. ધણે પ્રકારે તેઓ શાસ્ત્રીય યંત્રમાંથી બહાર આવી કાવ્યપ્રદેશમાં થોડી વાર વિહાર કરી લે છે. એવા થોડાક પ્રસંગ નીચે આપું છું.

(૧) ઉત્પાદકં યત્પ્રવદન્તિ બુદ્ધેરધિષ્ઠિતં સત્પુરુષેણ સાંખ્યાઃ ।

વ્યક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તદેકવાંજમવ્યક્તમીશં ગણિતં ચ ચન્દે ॥

‘બીજગણિત’ તું મંગદાયરણ.

આ શ્લોકમાં ત્રણ અર્થ છે:- (૧) પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને, (૨) ધ્રુવર (ઈશ) ને અને (૩) બીજગણિતને લાગુ પડે છે.

(૧) કપિલના અનુયાયી (સાંખ્ય) જેને મહત્તત્ત્વ (બુદ્ધિ) તું અભિવ્યંજક (ઉત્પાદક) કહે છે અને જે પુરુષથી અધિષ્ઠિત થતાં સર્વ જગત્ (વ્યક્ત) તું એક જ મૂળ કારણ બને છે એવા પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને હું નમું છું.

(૨) સમ્યક્ જ્ઞાયાયતે (જ્ઞાયતે) યયા સા સાંખ્યા (આત્માકારાન્તઃ-કરણવૃત્તિઃ) સા વિચતે ચેપાં તે સાંખ્યાઃ । જે સત્પુરુષ વડે ઉપાસિત થતાં તત્ત્વજ્ઞાન (બુદ્ધિ) ના ઉત્પાદક બને છે અને જે સર્વ જગત્તું મૂળ છે એવા ધ્રુવર (ઈશ) ને હું નમું છું.

(૩) સાંખ્યાવિદઃ इति સાંખ્યાઃ । કુશળ પુરુષ વડે અધીન થતાં (અભ્યાસ યવાથી) જે બુદ્ધિતું ઉત્પાદક બને છે એમ ગણિતિઓ કહે છે, તથા જે સર્વ વ્યક્ત ગણિત (અંશગણિત વગેરે) તું મૂળ છે, એવા બીજ (અવ્યક્ત) ગણિતને હું નમું છું.

(૨) અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનચિન્ત્યમૂલપ્રકૃતિપ્રભાવઃ ।

મહેશ્વરો વા ઋગ્નરૂપરાશિર્વિચારણીયો હૃદિ સાંખ્યવિદ્ધિઃ ॥

—‘ધનર્જસંકલના’ નો ઉલ્લેખ, બીજગણિત.

આના બે અર્થ છે:—

(૧) જે ધ્રુવર ઝીણાથી પણ ઝીણા અને મોટાથી પણ મોટા છે, તથા જેનાં મૂળ, પ્રકૃતિ અને પ્રભાવ નહિ સમજી શકાય એવાં છે, એવા પરમેશ્વરતું જ્ઞાની લોકોએ હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું.

(૨) જે ઋણરાશિ નાનામાં નાની તેમ જ મોટામાં મોટી હોઈ શકે છે, જેનું વર્ગમૂળ (મૂલ) કદપી શકાતું નથી, જેના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) એટલે ઋણની સીધી દૃષ્ટના અશક્ય છે, તથા જેની અન્ય રાશિ પર થતી અસર (પ્રભાવ) પણ સીધી રીતે નહિ સમજી શકાય એવી છે એવા ઋણરાશિનો ગણિતિએ મનમાં ખૂબ વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

(૩) શૂન્યાભાસવશાત્સ્વતામુપગતો રાશિઃ પુનઃ સ્વોદ્ધૃતો-

ડળ્યાવૃત્તિ પુનરેવ તન્મયતયા ન પ્રાકર્ત્તો ગચ્છતિ ।

આત્માભ્યાસવશાદનન્તમચલં ચિદ્રૂપમાનન્દદં
પ્રાપ્ય બ્રહ્મપદં ન સંસૃતિપદં યોગી ગરીયાનિવ ॥

-‘સ્વપદ્ધિયથ’ ને ઉલ્લેખ, ધીજગણિત.

કોઈ રકમને ૦ થી ગુણવાથી તે રકમ ૦ (જ) થઈ જાય છે. પછી તેને ફરી ૦ થી ભાગે તો, મૂળ રકમ શૂન્યરૂપ થઈ ગઈ હોવાથી ફરી જવાબમાં તે જ રકમ આવતી નથી, જેમ કોઈ મહાન યોગી આત્માભ્યાસે કરીને અનન્ત, અચળ, ચિદ્રૂપ અને આનંદ-મય બ્રહ્મપદ પામ્યા પછી ફરી સંસારમાં જન્મતો નથી.*

(૪) અસ્મિન્નિવાસઃ સ્વહરે ન રાજાવપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ ।

વહુષ્વપિ સ્પાહ્યસૃષ્ટિકાલેડનન્તેડચ્યુતે ભૂતગણેષુ યદ્વત ॥

-સ્વપદ્ધિયથ, શ્લોક ૬.

સૃષ્ટિના આરંભસમયે ધણી સત્ત્વો ભગવાનમાંથી બહાર નીકળે છે અને પ્રલયકાળે ભગવાનમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે, છતાં જેમ ભગવાનમાં વિકાર થતો નથી, તેમ જ અનન્ત (જ) સંખ્યા (સ્વહર)માંથી ગમે તેવી મોટી રકમ બાદ કરવાથી અથવા તેમાં ગમે તેવી મોટી રકમ ઉમેરવાથી તેની કિંમતમાં ફેર પડતો નથી.

(૫) હુસ્તરઃ સ્તોકયુક્તીનાં શાસ્ત્રવિસ્તરવારિધિઃ ।

અથવા શાસ્ત્રવિસ્તૃત્યા કિં કાર્યં સુધિયામપિ ॥

ઉપવેશલર્થં શાસ્ત્રં કુરુતે ધીમતો યતઃ ।

તત્તુ પ્રાપ્યેવ વિસ્તારં સ્વયમેવોપગચ્છતિ ॥

જલે તૈલં જલે ગુહ્યં પાત્રે દાતં મનાગપિ ।

પ્રાક્ષે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥

પ્રંથાલંકાર શ્લો. ૯૫-૯૬-૯૭.

શાસ્ત્રોના વિસ્તારનો સમુદ્ર તરવો થોડી બુદ્ધિવાળાને કષ્ટ પડે છે. તેમ જ ધણી બુદ્ધિવાળાને પણ શાસ્ત્રોના વિસ્તારની શી જરૂર છે? કેમકે શાસ્ત્ર તો બુદ્ધિમાનને જરા જોડકો ઉપદેશ કરે છે. તે ઉપદેશ બુદ્ધિમાનને પહોંચતાં જ પોતાની મેળે વિસ્તાર પામે છે. પાણી પર તેલ, હુઆને જાની વાત, સુપાત્રે દાન અને બુદ્ધિમાનને શાસ્ત્ર, અંધ પણ, પ્રાપ્ત થયાં હોય તો પોતાના સ્વભાવે કરીને જ તેઓ વિસ્તાર પામે છે.

નીચેના ત્રણ શ્લોકો ઠાંવ્યમય નથી પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં બીજગણિતને ક્યું, સ્થાન છે, તથા બીજગણિતમાં પ્રધાન તથા ગૌણ ભાગ કયા કયા છે તે એમાં બતાવ્યું છે, માટે તે અહિં આપ્યા છે.

* જેમકે ૫ ને ૦ થી ગુણતાં ૦ આવે છે, પણ આવેલા ૦ ને પહેલાંના ૦ થી ભાગે, તો ૫ જ આવે એવું કંઈ નહિ; ગમે તે રકમ આવી શકે, કારણ કે

$$૨ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૨$$

$$૫ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૫$$

$$૧૦૦૦ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૧૦૦૦$$

$$\text{તેથી } ૦ \div ૦ = \text{ગમે તે રકમ.}$$

(૬) નૈવ ઘર્ણાત્મકં વીજં ન વીજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

एकमेव सतिर्वीजमनल्पा कल्पना यतः ॥

‘एकवर्णसमीकरण,’ व, जगणित, શ્લો. ૪૧.

વર્ણોના ઉપયોગમાં જ કંઈ બીજગણિત સમાધ નહીં નથી. તેમ જ પદ્ધતિ, સમીકરણ વગેરે કંઈ જુદી જુદી બીજગણિતનાઓ નથી. બુદ્ધિ એ એક જ બીજગણિત છે, કારણ કે ગણિતિક કલ્પના અનન્તવિધ હોઈ શકે.

‘આર્થગણિત માત્ર યાંત્રિક હતું, તેમાં કંઈ તર્ક હતો નહિ’ એવો ગણિતનો ઇતિહાસ લખનાર કેટલાક યુરોપીય પંડિતોનો આક્ષેપ છે. તેને માટે ઉપરોક્ત શ્લોક જવાબ છે. પણ તેના કરતાં વધારે સારો જવાબ આગળ આવે છે.

उपपत्तियुतं बीजगणितं गणका जगुः ।

न चेदेवं विशेषोऽस्ति न पाटी बीजयोर्यतः ॥

‘भाषितम्’ શ્લો. ૯૦.

જે ઉપપત્તિ (તર્ક, સાબિતી) થી યુક્ત હોય તેને જ ગણિતિઓ બીજગણિત કહે છે. જો એમ ન હોય તો પછી અંકગણિત અને બીજગણિત વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી.

સંસ્કૃત ગણિતિઓ નિયમ લખે છે, પણ તેની ઉપપત્તિ આપતા નથી તેનું કારણ એવું જણાય છે કે ઉપપત્તિ વિનાના અંગે પણ ખૂબ દળદાર હોય છે, તેથી જે વખતે લગભગ બધો અભ્યાસ મુખપાઠે થતો હશે એમ જણાય છે, તે વખતે ઉપપત્તિને લખવાની અને મુખપાઠ કરવાની મહેનત લેવાને બદલે માત્ર તેને મોઢે સમજી લેતા હશે અને નિયમોનો જ લેખ અને પાઠ થતો હશે.

બીજગણિતનાં જૂદાં જૂદાં અંગોના સાપેક્ષ મહત્ત્વ વિષેના હાલના અને ભાસ્કરાશ્યાયના વિચારો વચ્ચે બહુ અંતર છે. હાલ આપણે સરવાળો, સમીકરણ, અપૂર્ણાંક વગેરે બધાં અંગો મળીને બીજગણિત થાય છે એમ માનીએ છીએ, ભાસ્કરાશ્યાય એમ માનતા હતા કે ખરૂં બીજગણિત તો સમીકરણો જ છે અને બાકીની પ્રક્રિયાઓને, માત્ર સમીકરણને સહાયરૂપ હોવા પુરતું જ સ્થાન છે. તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે:

(૭) उक्तं बीजोपयोगीदं संक्षिप्तं गणितं किल ।

अतो बीजं प्रवक्ष्यामि गणकानंदकारकम् ॥

‘चक्रवालम्’ શ્લો. ૩૫.

(બૈજિક સરવાળો, આદ્યાકાદી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ઘાત અને મૂળ એ ૭ પ્રક્રિયાઓ બતાવ્યા પછી સમીકરણ શરૂ કરતાં કહે છે:—)

બીજગણિતમાં ઉપયોગી એવું ગણિત મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. હવે ગણિતિઓને આનંદ આપનારૂં બીજગણિત કહીશ.

હવે માત્ર જ્ઞાનરાજ દેવસનો એક શ્લોક આપી પૂરું કરું છું:—

(૮) यद्योगादथवान्तरादपि पदं संप्राप्यते साधकैः ..

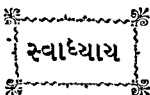
अभ्यासादिह लभ्यते घनपदं तौ तावभिन्नौ च ।

नानारूपधरौ यथा हरिहरौ सद्बीजवेद्यौ सखे ..

संख्याशास्त्रविचारसारचतुरा बुद्धिस्त्वदीयाऽस्ति चेत ॥

હે મિત્ર ! જે ગણિતશાસ્ત્રનાં વિચારસારમાં તારી બુદ્ધિ કુશળ હોય તો વિવિધ અંકવાળી (નાનારૂપધરો) તથા હયા બીજગણિતથી બંધી શકાય એવી (સદ્બીજવેદ્યો) જે પૂર્ણાંક સંખ્યા (અમિન્નો) બતાવ—જેના સરવાળાતું (યોગાત્) તથા બાદબાકીતું (અન્તરાત્) વિધાર્થી (સાધક) વર્ગમૂળ (પદ) લઈ શકે અને પ્રયત્ન કરે તો (અમ્યાસાત્) ધનમૂળ (ઘનપદ) પણ લઈ શકે ;

જેમ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર (નાનારૂપધરો) અને પ્રણવાદિક સહમંત્રથી બંધી શકાય એવા (સદ્બીજવેદ્યો) અને વસ્તુતઃ જૂઠા નહિ એવા (અમિન્નો) (વંધુ અને શ'કર (હરિહરો) એ બંને પાસેથી (યોગાત્) અથવા એમાંથી એક પાસેથી (અન્તરાત્) સાધક પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પ્રયત્ન કરે તો દુષ્પ્રાપ્ય એવું (ભોક્ષ)પદ (ઘનપદમ્) પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માગધં પુરં.

પાઘં ચ ભોગનગરં વેસાલિ માગધં પુરં । -સુત્તનિપાત, ૧૦૧૩.

ગ્રો. વિ. કૌટિલ્યેણ ઉપરના વાક્યનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરે છે : " And to Pava the city of wealth, to Vesali the city of Magadha (ધનવાળો શહેર પાવા તરફ, મગધના શહેર વેસાલી તરફ). આ ભાષાંતરને આધારે ગ્રો. હ્યુમ્ફ્રેડેવિડસે પોતાના " બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા " નામના ગ્રંથમાં (પા. ૨૫) તેમ જ હાલ પ્રકટ થયેલ " કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા " (પુ. ૧ પ. ૧૮૮) માં વેસાલિને મગધનું શહેર કહે છે. કલકત્તા યુનીવર્સિટીના ગ્રો. ડે. રા. ભાણારકર અને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને કહે છે કે " જે આ પ્રમાણે વેસાલિ એ મગધરાજ્યનું પાટનગર હોય તો બિમ્બિસારે એ પ્રદેશને વંજજ્યો પાસેથી પડાવી લીધો હોય એવો સંભવ છે. " (ઇ. ઇ. ઇ. ૧૮૧૮, પ. ૭૩.)

હવે અદ્વૈતચાકર આ વાક્યનો શો અર્થ કરે છે તે જોઈએ. “તત્ત્વ માગધ પુરં તિ માગધપુરં, રાજગઢં તિ અધિષ્ઠાયો” (અહિં માગધ પુરં નો અર્થ આગધપુર એટલે રાજગઢ એવો અભિપ્રાય છે.) એવી એવી દીક્ષા છે. આ પ્રમાણે આ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ખાવરીના શિષ્યો પાવા, ભોગનગર, વેસાલિ તથા માગધપુર (રાજગઢ) માં થઈને ક્રમશઃ પસાર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રો. ફ્રાંકફર્ટના અર્થ ખીનજરી તથા ખોટા છે અને તેથી પ્રો. ભાણ્ડારકરનું અનુમાન અપ્રમાણિક કરે છે.

ભાષાંતરમાં માત્ર આ જ એક ભૂલ નથી. ભોગનગરં (જુઓ દીધનિધાય પુ. ૨ પૃ. ૧૨૩-૧૨૬) નો અર્થ ભોગનું નગર (city of wealth) આવે. ક્યો છે તથા તેને પાવાના વિશેષણ તરીકે ગણ્યું છે; પરંતુ ભોગનગર એક જુદું જ શહેર હતું અને “પાલી ટેકસ્ટ સોસાઇટી”ની નવી આવૃત્તિમાં એને વિશેષ નામ તરીકે લખેલું છે.

પ્રો. ફ્રાંકફર્ટના અવયાર્થ ભાષાંતરનું એક વધુ ઉદાહરણ આપીએ. સ્વર્ગવિસ્તાનસુત્ર માં “પક્કો ચરે સ્વર્ગવિસ્તાનકવ્વો” એ વાક્યનું “એને ગેંડાની માફક એકલો ભટકવા દો” એવું ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ અદ્વૈતચાકર તથા સુધનિદેસે કરેલો અર્થ તદ્દન જુદો જ છે. અદ્વૈતચાકર “પત્ય સ્વર્ગવિસ્તાનં નામ સ્વર્ગમિર્ગસિત્તમં” એવી દીક્ષા કરે છે. સુધનિદેસનું ભાષાંતર આથી પણ સાફ છે. હાલ મારી પાસે પુસ્તક નથી પરંતુ મને યાદ છે તેમ “યથા સ્વર્ગવિસ્તાનં પક્કં હોતિ અદુત્તિયં” “ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એકલા રહેવું જોઈએ”-એ પ્રમાણે છે.

આ ઉદાહરણો હું દોષદૃષ્ટિથી નથી આપતા. પરંતુ આવા અવયાર્થ ભાષાંતરને તત્ત્વનારે ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવાં એ મોટી ભૂલ છે એટલું હું કહેવા માગું છું.

ધ. કૌસમ્બી.

x x x x x

પાતઞ્જલદર્શન-ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાયકૃતવ્યાખ્યોપેતં તથા હરિભદ્રી યોગવિશિકા (હિન્દીસારસહિત) સમ્પાદક શ્રીમાન પં. સુલકાલજી, પ્રકાશક લાલા હાલચન્દજી જૌહરી, મન્ત્રી શ્રી આત્માનન્દ જી. પુ. પ્ર. મંડલ, રોશનમુહલ્લા, આગ્રા. મૂલ્ય રૂપયા ૧૥.

પંડિત સુખલાલજીના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. યશોવિજય ઉપાધ્યાયની યોગસૂત્ર ઉપરની દીક્ષા છપાએલ ગ્રંથરૂપે પહેલીવાર જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ દીક્ષા જૈનપ્રક્રિયા અનુસાર લખાએલી છે. પંડિતજી પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે તે પ્રમાણે આ દીક્ષા જૈનદર્શન અને યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું ‘સમન્વય અને વિરોધનું નાનુંસરખું પ્રદર્શન છે.’

યોગવિશિકા એ હરિભદ્રચરિત્રની ત્રીસ વિશિકાઓમાંની એક છે. મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં છે. તેમાં સંક્ષેપમાં યોગને લગતા વિચારો દર્શાવ્યા છે. વિશિકા સાથે યશોવિજયની સંસ્કૃત દીક્ષા પણ છપેલી છે.

પંડિતજીએ ‘પરિચય’માં આ પુસ્તકમાં છપાએલા ગ્રંથોના સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરાવ્યો છે; તેમ જ પતંજલિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજયના વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવા

પણ પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે અંધની 'વાચના'નો નિર્ધાર કેવી રીતે કર્યો છે તે પણ જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા પોતાનાં યોગવિષયક વ્યાખ્યાનનો હિન્દી અનુવાદ આપ્યો છે. આ લેખમાં પ્રાચીન હથળા ગંભીર પાણ્ડિત્ય સાથે નૈસર્ગિક તાત્ત્વિક બુદ્ધિનું સરસ મીલન થયું છે. સંશોધન-દૃષ્ટિ પણ લેખમાં રાખવામાં આવી છે. આ લેખ તૈયાર કરવા માટે પંડિતજીએ યોગવિષયક તમામ વૈદિક અને જૈન સાહિત્યનો તથા મળી શક્યું તેટલા બૌદ્ધ સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. લોકભાષામાં લખાએલ મહાન સંતો-જેવા કે જ્ઞાનદેવ, કબીર છત્તાહિના-અથેતે પણ લક્ષમાં રાખ્યા છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે પાણ્ડિતજીએ વિષયનું નરપણ અને તેટલું વ્યાપક જ્ઞાનવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આખો લેખ મંદિર તરફથી પ્રકટ થએલ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં છપાયો છે, એટલે અંદીઆં તેના સાર આપતા નથી. પણ એમાં જે અગત્યની બાબતો છે તે ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે: એક એ કે યોગવિષયક વિચારો પ્રત્યેક ભારતીય દર્શનના એક ભાગ રૂપે છે; અને બીજું એ કે યોગદર્શનમાં-સર્વ દર્શનોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે.

સંશોધનની દૃષ્ટિએ નીચેની બાબત વિચારવા જેવી છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રબાષ્યમાં યોગદર્શનનું ખણ્ડન કરતી વખતે 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી પંડિતજી અનુમાન કરે છે કે શંકરાચાર્યની પાસે હાલના યોગસૂત્રોથી ભિન્ન-બીજું-યોગશાસ્ત્ર હોવાનું જોઇએ, કારણ કે હાલનું યોગશાસ્ત્ર 'અથ યોગાનુશાસનમ્' એ સૂત્રથી શરૂ થાય છે. યોગ સંબંધી શાંકરબાષ્યમાં બીજા જે ઉલ્લેખો છે: એક તો હાલના યોગસૂત્રોમાં મળી આવતું સૂત્ર છે; બીજો ઉલ્લેખ આખું સૂત્ર નથી પણ હાલનાં યોગસૂત્રના એકાદ સૂત્ર સાથે બંધ ખેસાડી શકાય એવો છે. તો પણ 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના વગેરે જોતાં એમ લાગે છે કે બીજા જે ઉલ્લેખો પણ આ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઇએ, જેનો આરમ્ભ ઉપરના સૂત્રથી થતો હશે.

આ પ્રસ્તાવનામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે લેખના પેટાવિભાગનાં નામ જેવાથી કશી શકાશે: જેમકે (૧) યોગ શબ્દનો અર્થ, (૨) યોગના આવિષ્કારનું માન, (૩) જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો દરજ્જો, (૪) વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ, (૫) યોગની ખે ધારાઓ, (૬) યોગ અને તેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન. (આ વિભાગમાં મહાવેદનાં સૂત્રોથી તે લૌકિક સંતવાણી સુધીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; તેમ જ જૈન સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.) (૭) યોગશાસ્ત્ર, (૮) મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા, (૯) જૈનદર્શન સાથે એની સમાનતા, (૧૦) આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા છતાંદિ.

પંડિતજી શુન્દરાતી હોવા છતાં તેમણે સુંદર હિન્દીમાં આ અંથી રચી રાષ્ટ્રભાષાની સેવા બીજા પ્રાન્તના લોકો પણ કેમ બજાવી શકે એ દર્શાવી આપ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક અભ્યાસીને આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાંથી મળેલ લેખને કે આ અંધમાંથી તેના હિન્દી અનુવાદને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાઃ દવિશ્રી ભાસના પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણ નાટક ઉપરથી
રમી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

ભારતના મહાકવિઓમાં સુકવિ શ્રી ભાસનું ભાવ્ય દાંષક વિદ્યક્ષણ જણાય છે. કાણુ
જાણે, દવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાનાં નાટકોને લોકપ્રિય કરવા માટે કરેલી શંકરની પ્રાર્થ-
નાના બળથી હો કે દવિતાકાંત ભવભૂતિએ પોતાનાં નાટકો પ્રતિ લોકોને કૃત્તમતા પ્રદે-
શ કરવા માટે ભજેલા ભૂતપતિની કૃપાવિભૂતના બળે હો-અગર ગમે તે કાંઈ કારણે હો-
પરંતુ એક વખતે આર્થ પ્રજ્ઞનાં હૃદયમાં પોતાના સાદા અને સરલ ગુણોથી દૃઢ નિવાસ
કરી ચુકેલાં એ યશઃશાલી મહાકવિનાં નાટકસંતાનોને સૈદ્ધાંતો સુધી અત્યંતવાસ અને
લોકાનાદરની દૃઢિત તપસ્યા કરવી પડી હતી એટલુંજ નહિ પણ વચ્ચે એક સમયે તો,
કવિ રાજશેખર જણાવે છે તેમ, ખલજનોના હાથે અગ્નિદેવને આધીન થવા જેવી દેહાંત-
શિક્ષા પણ ઈશ્વારમાં આવી હતી; પરંતુ 'સાચને આંચ નથી' એ વિધાનાનુસાર
એ સત્કર્મી સુકવિના શ્રેષ્ઠ માનસપુત્ર 'સાચા સ્વપ્ન' ને અગ્નિદેવ પણ જરાએ આંચ
આપી શક્યા નથી અને આખરે પોતાના સારા ગુણોના યોગે ભારતવંશના ગૌરવરક્ષક
પાંડવભાઈઓની મારફત, ભાસકવિના યશઃપ્રદાશક આ નાટકભાંડુઓએ પણ પુનઃ
ઉત્તમ લોકાદર અને ગત ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ મહાકવિના અક્ષરદેહનું પુનર્જન્મ થયે
જો કે પૂરો એક યુગે વીત્યો નથી છતાં તેની યશોરાશિ તો, યુગયુગાંતરથી જનસમૂહમાં
ઉચ્ચ આસન અને સાદું સન્માન પામતા આવેલા દવિકુલગુરુઓની યશોરાશિ કરતાં પણ
અધિક પ્રમાણમાં ફેલાતી જાય છે.

જ્યારથી એ મહાકવિનાં સુંદર નાટકો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યાં છે ત્યારથી દેશ અને
વિદેશના સંસ્કૃત સાહિત્યોપાસકોમાં એ નાટકોના સંબંધમાં જે અનેક પ્રકારના ઊઠાપોઠા
ચાલી રહ્યા છે તેને બાજુએ મુકીએ તોપણ દેશ અને વિદેશની વિવિધ ભાષાઓમાં એ
નાટકોનાં જે અનેક ભાષાંતરો થયા છે અને થતાં જાય છે તેજ એની વિદ્યપ્રિયતાની
પૂર્ણ સાક્ષી આપી શકે છે. અમને જાણીતે આનંદ યાચ છે કે ગીર્વાણગિરાની
સ્થર્ગીય કુલવાડીમાં એક શ્રેષ્ઠ માધીએ ઉપજાવેલાં અતુલ્ય રસપૂર્ણ કાવ્યકૃતિને રસા-
સ્વાદ ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોને આપવા માટે પણ ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનના પ્રસિદ્ધ
'વનમાલિએ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.' આની પહેલાં જ સ્વપ્નવાસવદત્ત
અને મધ્યમ નામનાં ભાસનાં બે નાટકોનું સુંદર ભાષાંતર પોતાની માતૃભાષાના
ચરણે ભેટ કરી, એ જ મહાકવિના પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણ નામે એક ત્રીજા નાટકના
આ ઉત્તમ ભાષાંતરની નવી ભેટ શ્રીયુત કેશવલાલભાઈએ હાલમાં જ ઉપરિચિત કરી છે.
જ્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ, હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ દેશભાષામાં ભાસની આ સુંદર
કૃતિઓમાંની એકનું પણ આવું અત્યુત્તમ ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી ત્યારે સદ્ભાવ્ય
છે ગુર્જરાતીના કે એ મહાકવિની ત્રણ ત્રણ કૃતિઓનાં સુંદર અને સુંદરતર ભાષાંતરો
પ્રદેશ થઈ ચુક્યાં છે અને આવી રીતે માતૃભાષાની અત્યુત્તમ સેવા બજાવવા માટે શ્રીયુત
કેશવલાલભાઈને જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં હચિત જ છે. અસ્તુ.

(આ નાટકની પ્રસ્તાવના અને પાઠ્યચિહ્નિત્સાના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કોઈ
આગળના અંકમાં કરવા હમ્મીએ છીએ.)

જિ. વિ.

The Text of the Śākuntala, + by B. K. Thakore B.A.I.E. S. pp. 96. 1922.

પૂતામાં ભરાએલી ‘પ્રથમ પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિપદ્’ માં આ ગ્રંથ નિર્બંધ રૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. આ નિર્બંધનો કેટલોક ભાગ પ્રો. ઠાકોરે પરિપદ્ના ‘સાહિત્ય વિભાગ’ માં લાંચી બતાવ્યો હતો. તે સમયે અમને એમ લાગેલું કે તે વિભાગમાં વંચા-એલા નિર્બંધોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ હતો. ગ્રંથ રૂપે તેનું અધ્યયન કરતાં એ મત દઢ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રો. ઠાકોર ‘શાકુન્તલ’ નાટકની સર્વમાન્ય થાય એવી વાચનાની આવશ્યકતા જણાવી તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવે છે. ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ એ ગંડકૃતસાહિત્યમાં શિરોમાણ્ય છે અને જગતના સાહિત્યમાં ઝળહળતું રત્ન છે; અને છતાં એ આ અભિપ્રાય બાંધવાને આધારભૂત શાકુન્તલનો પાઠ અનિર્ણયિત છે. આ ખરેખરી વિષમ સ્થિતિ છે. સામાન્ય પાઠનિર્ણયના નિયમોથી શાકુન્તલના-દેવનાગરી, બંગાળી અને હાસ્મિરી-એમ ત્રણ પાઠ નક્કી કરી શકાય છે. પણ એક ગ્રંથના આવા ત્રણ પાઠ અસંભવ છે. પ્રો. ઠાકોરનું કહેવું યથાર્થ છે કે કોઈ પણ સંસ્કારી માણસ શાકુન્તલના ત્રણ પાઠ સાંખી શકે નહિ. સર્વ સહાય સાહિત્યરસિકોને માન્ય થાય એવી એક ચોક્કસ વાચનાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ છે.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં પાઠાન્તરોની સંખ્યા થકવી નાખે એવી હોય અને જેની પ્રતો, પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે તે પ્રમાણે, સોળમા સૈકાથી પ્રાચીન ન હોય, ત્યાં કાલિદાસને અભિપ્રેત પાઠ કયો હશે એ શી રીતે નક્કી કરવું? પાઠ કેમ બ્રહ્મ થાય છે અને તે કેવી રીતે શુદ્ધ કરી શકાય એની નાની મોટી કુંચીઓ આ દેશના અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ શોધી કહાડી છે. પ્રો. ઠાકોર આ કુંચીઓનો કરી શકાય તેટલો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ નથી; પણ એ પોતે જોના. આગ્રહ રાખે છે તે સહાયતાની કુંચી છે. દેવનાગરી, બંગાળી અને હાસ્મિરી એ ત્રણ પાઠમાં જે ભેદ હોય તેનું ‘ઔચિત્ય’ ની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ઔચિત્યના નિર્ણયમાં અનેક મતભેદ હોવાનો સંભવ છે એ પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે. પણ એમને શ્રદ્ધા છે કે ‘કાલિદાસ એવો સાહિત્યકાર છે કે જેના વિષે ખાત્રીથી એમ કહી શકાય કે જો અનેક પાઠાન્તરોમાંથી આપણે એ શોધી શકીએ કે અમુક પાઠ નિર્વિવાદરીતે વધારેમાં વધારે સુંદર, અર્થપૂર્ણ, ઉચિત અને નાટ્યકળાની દૃષ્ટિએ અસરકારક છે તો તે નિર્વિવાદરીતે કાલિદાસનો છે.’ આ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ એમણે આ નવીન પદ્ધતિનો આગ્રહ કર્યો છે.

‘કાલિદાસનું હોય તે ઉત્તમ હોય’ એવી સામાન્ય શ્રદ્ધા વિષે બહુ મતભેદને અવકાશ નથી. મતભેદ ‘કાલિદાસની દૃષ્ટિએ અમુક પાઠ ઉત્તમ હશે કે નહિ એ બાબતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તેથી કેવળ અભ્યાસકની રસજ્વલિને પ્રમાણ ગણી ચાલવું એ ઉચિત નથી. અનેક પ્રતોમાં જે સમાન ભાગ હોય તેને ચૂળ પાઠ તરીકે સ્વીકારવો એ એક બાલ્ય દસોડી છે; બીજી દસોડી કાલિદાસના અન્ય ગ્રંથોમાંથી જે સમાન બાબત હોય તેનો વિચાર કરી શબ્દમાં, અર્થમાં, સાદૃશ્ય શોધવામાં, અને કલાચાતુર્યમાં કાલિદાસની ખાસીયતો-તેનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન શું છે-તેનો સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવો જોઈએ.

+ ‘શકુન્તલાની વાચના’ લેખક બ. ક. ઠાકોર. બી. એ. આઇ. ઇ. એસ. પા. ૯૬. ૧૯૨૨.

આમાં કાલિદાસના અનેક પ્રકારના દોષો જેવા કે રસની ક્ષતિ કરે એવા અર્થાન્તર-ન્યાસો,^૧ અતુચિત શબ્દાલંકારો, સીતા જેવી સ્ત્રીને રામ જેવા પુરુષને મુખે વિધવતું સૌંધન કહેવામાં રહેલી ભાવનાની ક્ષુદ્રતા^૨ છતાંદિ પણ આવી જાય. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે કળાની દૃષ્ટિએ જે ઉત્તમ લાગે તે કાલિદાસનું હોય એ કંથના સાથે તેની ગુણદોષમય વિશેષતાના અનુભવનો પણ પાઠનિર્ણયમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. અમને એમ લાગે છે કે એક બાબુ કેવળ બાહ્ય પ્રમાપકો અને બીજી બાબુ કેવળ આંતર-રસવૃત્તિ. તે બંને વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તે મધ્યમ માર્ગ છે; અને ગ્રાહ્ય છે.

પ્રો. ઠાકોરના નિબંધનું એક ઉત્તમ લક્ષણ એ છે કે એમણે પાઠનિર્ણયની તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે અનેક ઉદાહરણોથી માર્ગ પણ બતાવ્યો છે. એ ઉદાહરણોની ચર્ચામાં પ્રો. ઠાકોરની ઉડી રસબુદ્ધિ અને ચિકિત્સાપદ્ધતિ પાને પાને જણાઈ આવે છે. અંથને અન્તે આપેલું દીપ્તપણું પણ એટલું જ મનનીય છે. રચનસંકોચને લીધે અમે ઉદાહરણો રાંધી શકતા નથી; પણ દરેક અંગ્રેજી જાણનાર કાલિદાસના અભ્યાસક્રમે આ અંથનો ધ્યાન અને મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અમે સલાહ આપીએ છીએ.

પ્રો. ઠાકોરને એમના અનેક મિત્રોએ એમની પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર 'શાકુન્તલ' ની એક આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. અમે પણ એમને એ વિનંતી કરવાની ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ. છેવટે એટલું તો ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ આ નિબંધને વધારે વિસ્તારથી ગૂંજરાતીમાં લખી સ્વભાષાનું ઋણ ઉતારશે.

+ + + + +

ત્રિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના ચાલુ વર્ષના મે મહિનાના અંકમાં રા. ચિંતામણરાવ વૈદે ભરાડી ભાષાની ઉત્પત્તિ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેના ઉપર વિલિંગ્ડન કૉલેજના મરહુમ અધ્યાપક ડૉ. ગુણેએ અનેક આલેખો કર્યા, ને પછી તે વિષય ઉપર એ માસિકમાં ઘણી ચર્ચા થઈ. ચર્ચા વ્યક્તિવિષયક નિન્દાથી ભરેલી છે તો પણ વિષય સંબંધેના બંને વિદ્વાનોના મતો મહત્વના હોવાથી એ ચર્ચાનો સાર અમે ત્રૈમાસિકમાં આપીએ છીએ—

રા. વા. ગો. આપરેએ પોતાની ભરાડીકોશની પ્રસ્તાવનામાં મંગળવેદનો તામ્ર-લેખ આપીને ભરાડીનો પ્રાચીન લેખ ઇ. સ. ૪૦૦ના વખતનો છે એમ કહ્યું. આજ મુદ્દો લખને રા. વૈદે નિબંધ લખ્યો. પછી ભારત-ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળમાં તપાસ કરતાં એમ જણાઈ કે ઉપર્યુક્ત તામ્રપટનો ચક્ર જે ૪૧૦, તે શાલિવાહનનો ચક્ર નથી પણ શિલા-હોરનો છે ને તેની શરૂઆત શાલિવાહનના ૭૧૫ મા ચક્રથી થાય છે.

વૈદિકસંસ્કૃત-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી-અપભ્રંશ-ભરાડી એવી હાલની ભરાડી ભાષાની ઉત્પત્તિપરપરા છે. ભરાડીમાં પણ વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો જેવામાં આવે છે જેમકે 'વ્યો' સર્વનામ. મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતવર્ગમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે એમ કહી તે ઉપરથી રા. વૈદે ખેડૂતો વૈદિક આર્યોના વંશજો છે એમ કહે છે. ડૉ. ગુણે તેમને જવાબ આપતાં કહે છે કે આર્યવંશીય માણસ આર્ય ભાષાજ ધણે ભાગે બોલે એ સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રીય જુદીને ક્રમે પણ આર્ય ભાષા બોલનાર આર્ય જ હોય એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય ન થઈ શકે.

મરાઠી અન્યકારો નંદભાષાના શબ્દોને નામે કેટલાક દ્રાવિડી શબ્દો આપે છે. નંદભાષાને દ્રાવિડી ભાષા કહેવાતું આ જ કારણ હોવું જોઈએ એમ કહી વૈદ્ય સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે નંદ એટલે ગોવાળીઓ. આ વ્યુત્પત્તિથી આ ભાષા દ્રાવિડવંશીય ગોવાળીઓની હોવી જોઈએ. ડૉ. ગુણે કહે છે કે કેટલાક દ્રાવિડી ભાષાના શબ્દોને નંદભાષાના કહેવાથી આખી નંદભાષા દ્રાવિડી થઈ જતી નથી. ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, વૈદ્યે પોતે જ કહ્યા મુજબ, એકલા શબ્દસમૂહ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ ક્રિયાપદનાં રૂપ, વિભક્તિપ્રત્યયો વગેરે એટલે કે વ્યાકરણ ઉપર આધાર રાખે છે.

મરાઠી ભાષામાં ધીના અર્થમાં વપરાતા 'તૂપ' શબ્દ ઉપરથી રા. વૈદ્ય આખો એક સિદ્ધાન્ત ઠોષ્ટા દે છે: પ્રાચીન કાળમાં મહારાષ્ટ્ર દેશ એ દરુડકારણ્યનો પ્રદેશ હતો; કાષ્ઠક જ ઠેકાણે દ્રાવિડી ગોવાળીઓની વસતી હતી. આર્યોએ જ્યારે આ ભાગમાં વસાહત કરવા માંડી ત્યારે ગોવાળીઓના સંસર્ગમાં આવીને તેમના ઘુત શબ્દનો લોપ થઈ ગયો ને તૂપ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ગુણે કહે છે કે દરુડકારણ્યનો વિસ્તાર, તેમાં રહેતા લોકો કંઈ જાતના હતા કત્વાદિ પ્રજાનો હોઈ નિર્ણય થયો નથી. એવામાં આવી રીતે બેધડક સિદ્ધાન્ત રા. વૈદ્યે ઠોષ્ટા દીધો છે. નંદ ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી નથી એ વાત સિદ્ધ છે. આ લોકો ગુજરાત ભાગનામાં પ્રબળ જે અહીંર લોકો તેમની કાષ્ઠ જાતિના છે. અસલ ધ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મથુરામાં પહેલો નિવાસ કરી, પછી મુરાદથી બહાર સુધી તેઓ પ્રસરી ગયા. મહારાષ્ટ્રના ગોવાળીઓ સાથે તેમનો કશો સંબંધ નથી.^૧ વૈદ્ય આને ફરી જવાબ આપતાં કહે છે કે તે વખતના ધી વેચનારા ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી જ હતા એમાં શક નથી.

મરાઠી ભાષા જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ ને પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત જે પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી તે મૃત થઈ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે એમ કહેતાં વૈદ્ય અપભ્રંશ ભાષાને કહાડી મુકી છે. અપભ્રંશ એ મરાઠીની પ્રલક્ષ જનની છે એ વાત રાજવાડે તેમજ ભાંડારકરે સિદ્ધ કરી છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. વૈદ્ય પોતાની કલ્પના પ્રમાણે એ સિદ્ધાન્ત આપે છે: પારકો અમલ નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ શકતો નથી. (૧) જ્યારે એક સમાજ બીજા સંસ્કૃત સમાજની સાથે બળી જાય છે ને તેની ભાષા બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે; અગર તો (૨) સમાજમાં વિલક્ષણ સંજોગ થઈ જ્યારે નવીન વિચારધારાનું થાય છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રૈય, ઇટાલિયન ઇત્યાદિ ભાષાની ઉત્પત્તિ પહેલાં સિદ્ધાન્તના ઉદાહરણ રૂપ છે ને આપણી તરફની પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ બીજા સિદ્ધાન્તના પ્રમાણરૂપ છે.

ડૉ. ગુણે ઉપલા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે Renaissance ને લીધે યુરોપમાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ નહિ એટલું જ નહિ પણ જુની ભાષાઓના સ્વરૂપમાં કાંઈ ફરક થયો નહિ. (રા. વૈદ્ય એમ કહે છે કે Renaissance ની ચળવળ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ થયા પછી હિંદુધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળ કરતાં ધણી જ હીનબળ હતી.

૧. જુઓ Tribes and Castes of Bombay p. 20 અને Tribes and Castes of Bengal p. 42.

ત્યાં એક ધર્મનો બીજા સાથે વિગ્રહ ન હતો માત્ર કેટલીક રૂઢીઓ સાથે બંધ હતું.) તેથી ઉલટું જે જે વખતે ને ન્યાં ન્યાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે તે વખતે ને ત્યાં ત્યાં બિન્ન સંસ્કૃતિના, બિન્ન ભાષાના, ને બિન્ન માનવવંશના લોકો વચ્ચે વિગ્રહ થઈ તેમાં કોઈ પણ બાબતમાં હીન એવા જે હોય તે પ્રબળ પક્ષ સાથે ભળી જાય છે સારે જ નવી ભાષા પેદા થાય છે. અને એવી જ રીતે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૪૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૨ સુધીમાં જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે વખતે આર્ય લોક બહારથી આવ્યા ને અહીંના જાતાપણા લોકો ઉપર તેમણે પોતાની ભાષા પણ ઠોપી જેસાડી. બિન્ન માનવ જાતિના એક બિન્ન, (લગભગ હીન), સંસ્કૃતિના આ લોક હોવાથી તેમને મોઢે સંસ્કૃત તરું રૂપ મૂલતઃ વિકૃત થઈને પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો. તેવાજ બનાવ ઇ.સ. ૩૦૦ ને આશરે બન્યો. આ વખતે પલ્લવ, શક, ગોપાળ, અહીર ઇત્યાદિ અન્ય ભાષા બોલનારા અને અન્ય ધર્મના લોકો પાંજળમાંથી હિંદુસ્તાનમાં પેકા તેમણે કેટલોક વખત રાજ્યસત્તા ભોગવી પણ તેમની સંખ્યા અદ્ય હોવાને લીધે તથા સંસ્કૃતિ હીન હોવાને પરિણામે તેઓ આપણી સાથે ભળી ગયા અને આપણી પ્રાકૃત ભાષા બોલવા લાગ્યા. આમાંની જુદી જુદી અપભ્રંશ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હાલની આપણી પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ તેવું જ કોઈ પણ દારણ હોયું જોઈએ; અને તે ઇતિહાસમાં મળી પણ આવે છે.

ઇ.સ. ના આઠમા સૈકાથી આરબ લોકોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કરવાની શરૂઆત કરી પણ તેમની મોટી ટોળીઓને આપણા દેશમાં આવી આપણી સાથે ભળી જતાં ૧૧ મા સૈકા સુધીનો કાળ વીતી ગયો. આ ધમાલ અને વિગ્રહનું રૂળ તે હાલની હિંદી-મરાઠી ઇત્યાદિ પ્રાન્તિક ભાષાઓ છે. (આ વિધાનની સામે વૈધ વાંધો ઉઠાવે છે. આરબ લોકો હિંદુસ્તાનમાં સિંધની આણી પાર આવ્યા જ નહતા. મહમુદ સ્વારી કરી તેમાં પણ તેનો હિંદીઓ સાથે ગાઢો પરિચય થયો નહિ. ને મરાઠી ને બંગાળી ભાષાના પ્રાન્તમાં તો તેનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ આવ્યો નહતો. બીજું મરાઠી કે ઇતર ભાષાઓ ઉપર અરબી ભાષાની છાપ લેશ માત્ર પણ નથી. આ ગુણેતુ સ્વકપોલકલ્પિત વિધાન છે! ઐતિહાસિક સત્યનું આ વિધાનમાં નામ પણ નથી !)

જો અંતઃસ્થ ધાર્મિક ચળવળ કે વિચારફાલ્ગુની નવી ભાષા પેદા થતી હોય તો આપણી જાણમાં ભાષાપરિવર્તનના ત્રણ પ્રસંગ મળી આવે છે—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ અને તે પહેલાં શુંગ રાજના કાળમાં બ્યારે બૌદ્ધધર્મની ગ્લાનિ થઈ, બ્રાહ્મણધર્મનું શ્રીધી સંસ્થાપન થયું ત્યારે; અને ગુપ્ત રાજ્યોએ હિંદુધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી શ્રીધી તેને ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે.

પણ તે તે પ્રસંગોએ ભાષાપરિવર્તન થયાનું ઇતિહાસ કહેતો નથી. શંકરાચાર્યના વખતે થયેલી બૌદ્ધિક ચળવળ પછી પણ એવાજ બે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેલા છે: એક મહારાષ્ટ્રમાં અને બીજે સંત દવિઓનો ઉદ્ભવ અને બીજે અંગ્રેજી અમલ તથા તેમના સાહિત્યની અસર. માટે બીજી ભાષાઓના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોએ જે કારણ દર્શાવ્યું છે તેજ યથાયોગ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશની બાબતમાં તે લાગુ પડે છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. દરેક વખતે: બિન્ન સંસ્કૃતિના બે માનવ વંશો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો.

હવે હાલની પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ ૧૦માથી ૧૪મા સૈકાની વચ્ચે થઈ એમ ગુણે કહે છે. ૧૩મા સૈકામાં મરાઠી, ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં વાડમયરચના જોવામાં આવે છે. આઠમા સૈકામાં આરબો જલમાં જો સિંધ કુચ સુધી આવી ગયા હતા. રાજપુતાનામાં હાર ખાવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. તેમણે પંજાબમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરી. ૧૦મા સૈકામાં સિંધુ નદીની આણીપાર પણ તેઓ આવ્યા. એટલે તેમની પહેલાં આવેલા ક્ષત્રિયો જે ઉત્તરમાં હતા તે મહારાષ્ટ્ર તરફ ગયા, તથા તેમણે મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાતમાં રાજ્યો સ્થાપ્યા. પરમાર, ચાલુક્ય, ને ચૌહાણ રાજ્યો તે આજ. આ લોકો ભિન્ન ધર્મ ને સંસ્કૃતિના હતા એટલે અહીંના લોકો સાથે તેમના ભળી જવાની વખતે નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. પછી ૧૧મા સૈકામાં મહમુદ ગિઝનીએ ચઢાઈઓ કરવા માંડી ને મહમદ ઘોરીએ તો રાજસત્તા સ્થાપી પોતાનાં લશ્કર ખંગાળ સુધી મોકલ્યાં હતાં. તે શક્ત લૂટ કરવા આવ્યો ન હતો. ખંગાળાને બહાર પ્રાંત ૧૧૯૪-૯૫ માં મુસલમાનોને હાથ ગયો. તેરમા સૈકામાં અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાતના કર્ણરાજના રાજ્યનો નાશ કર્યો ને દક્ષિણમાં દેવગિરિના ચાદવોનો ૧૨૯૪ માં પરાભવ કર્યો. આ તાર્તર, આરબ, અફઘાન લોકોએ આપણો ધર્મ સ્ત્રીકર્યો નહિ પણ આપણી ભાષા તેમને બોલવી પડી ને આજ સંઘર્ષણને પરિણામે હાલની ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી અને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળને પરિણામે જ મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ; હર્ષના મરણ પછી (મ. ૬૪૫) બૌદ્ધ ધર્મની પડતી શરૂ થઈ અને કુમારિલ ભટ્ટના લખાણથી વૈદિક ધર્મનો ફરીથી ઉદય થયો. બૌદ્ધ ધર્મની પૂર્ણ ઇતિથી શાંકરાચાર્યને વખતે થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી ને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની આથી ઘણા વખત પહેલાં શરૂઆત થઈ હતી એમ ડૉ. ગુણે કહે છે. મહાભારતના ઉપસંહાર નામના પોતાના ગ્રંથમાં વૈદ્ય પણ કહે છે કે ભારતનું મહાભારત સૌતિએ એ જ કારણ માટે કર્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ વૈદ્ય કહે છે તે કરતાં મોડો થયેલો છે: "Before Mahommedan Conquest they were the lords. The Government was for four centuries in their hands. They had vast monasteries, exercised great influence in their own country and other neighbouring countries. They had learning on their side." (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો લેખ, મૅડર્ન રિવ્યુ પા. ૪૮૪).

આ વિધાન એકતર્ફી ને ભૂલ ભરેલું છે એમ વૈદ્ય કહે છે. કદાચ ખંગાલ માટે જ ખાસ લાગુ પડે !

મરાઠીએ ચન્દસમૂહ સંસ્કૃતમાંથી લીધો; અને નામનાં તથા ધાતુનાં ૩૫ પણ સંસ્કૃતના અનુકરણથી જ પડ્યાં એવી રીતે મરાઠીની ઉત્પત્તિ થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. ગુણે એમ કહે છે કે તત્સમ શબ્દો તો પ્રાકૃતમાં પણ કોષ પણ ફેરફાર વગર લેવામાં આવે છે. આ કોષ મરાઠીનું વૈશિષ્ટ્ય નથી. બીજાં, સંસ્કૃત શબ્દ તે જ રૂપમાં મરાઠીમાં શિષ્ટ લોક જ વાપરે છે. સાધારણ જનસમાજ તેને નરમ કરી નાખે છે.

વિભક્તિની બાબતમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃતનું અનુકરણ કરે છે. શક્ત પ્રત્યયને નરમ બનાવી દે છે. અપભ્રંશ આ પ્રત્યયોની સામે પણ બંડ કર્યું છે. તેણે વિભક્તિપ્રત્યયમાં ઘણા ફેરફાર

કર્તા. પ્રથમા એકવચન ઉદારાન્ત ક્યુ, અગર તો તેને રમ આપી; તૃતીયાના એકવચનનાં બે ત્રણ નવાં રૂપ ઘડ્યાં; ચતુર્થીને તો પ્રાકૃતમાં જ રમ અપાષ્ટ હતી અને પશ્ચીમી તેનું કામ સંધાવા લાગ્યું હતું; પંચમીનાં બે ચાર રૂપ કર્યાં; પછીનું એક જ રૂપ કાપમ રાખ્યું ને વધારામાં તેને વિશેષણનું રૂપ આપી 'તણ' 'કેર' ઇત્યાદિ પ્રત્યયો બોડવાનો રિવાજ પાડ્યો. આ દેશર મહત્ત્વનો છે. આ જ પ્રકાર આગળ મરાઠીએ પોતાનો કરી બીજા કેટલીક વિભક્તિને પણ લગાડ્યો.

પ્રથમા અને સંવોધન-	આ, -ઉ, એકવચન -આ, -અ, અનેકવચન
દ્વિતીયા	-પ્રથમા પ્રમાણે.
તૃતીયા	-એ, -પ, -ણ એકવચન. -હિ, પહિ, (-ઈહિ,) અનેકવચન
ચતુર્થી	-વિભક્તિ જ ઉડાવી મૂકી.
પચ્ચમો	-હે, -હૂ, (-હો) એકવચન -હું અનેકવચન
પછડી	-સુ, -હો, (-હુ)-સ્તુ એકવચન હં અનેકવચન.
સત્તમો	-ઈ, -પ, -ઈ એકવચન -હિ, -હું અનેકવચન.

આની મરાઠી પ્રત્યયો સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે (૧) પ્રથમા વિભક્તિ એક વચનમાં ઉ, ઓ, આ પ્રત્યય લગાડવા અથવા બન્ને વચનમાં તેમ જ દ્વિતીયામાં પણ તે ન લગાડવાનો પ્રકાર, (૨) પછડી વિભક્તિ વિશેષણરૂપ બનાવીને તેને ધાતુસાધિત પ્રત્યય બોડવાનો પ્રકાર, અને (૩) બીજા કેટલીક વિભક્તિ નવા પ્રત્યયો લગાડીને બનાવવાનો પ્રકાર આ સર્વ પ્રકાર મરાઠીએ નવા જ કોષ ઠેકાણેથી આપ્યા નથી; તે અપભ્રંશમાં જ મળી આવે છે.

લકારની બાબત પણ એમ જ છે. આનો પતો પણ અપભ્રંશ ઉપરથી લાગે છે. આ પ્રકાર પણ મરાઠીએ નવીન જ કોષ ઠેકાણેથી પેદા કર્યો નથી. વૈધનું કહેવું એમ છે કે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી મરાઠીએ પોતાના લકાર ઘડ્યા છે. પણ તે પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે તેથી લકાર બનાવવાનું શ્રેય મરાઠી લાઇ શકતી નથી.

અપભ્રંશ	મરાઠી
કરમિ, કરડે, કરદ-હં	કરો; કરું
કરહિ કરહુ-હું	કરિશી, કરાં
કરહ, કરન્તિ	કરી, કરિતી.

મરાઠીમાં આ રીતે વર્તમાનકાળનાં રૂપ થયાં છે. સાદા વર્તમાનનાં રૂપ પ્રાકૃતના વર્તમાનવાચક ધાતુસાધિતો ઉપરથી થયેલાં છે.

ભૂતકાળ—કય, ગય, ઘડિય, બોલિય, ચારિય, વુત્ત, સંસેવિય ઇત્યાદિ ભૂતકાળવાચક ધાતુસાધિતોના કર્તોની ગતિ પ્રમાણે બદલનારાં રૂપો હોઇને તે વડે ભૂતકાળ દર્શાવવાની રીત મરાઠી પહેલાં અપભ્રંશમાં હતી. અપભ્રંશે તે પ્રાકૃતમાંથી લીધી. પ્કલ્લ, નવલ્લ, ડવરિલ્લ, ઇત્યાદિ માટે તથા મરાઠીના ચઢલેલ, ચઢલેલ ઇત્યાદિ રૂપો માટે સંસ્કૃત તરફ જવું અશાસ્ત્રીય છે.

મરાઠી ભવિષ્યકાળ જૂના વર્તમાન ઉપરથી બનાવેલો છે. એ કરોન, કરશીલ, કરાલ ઇત્યાદિ રૂપ ઉપરથી જણાશે.

અપભ્રંશમાં આસાર્થનાં ત્રણ રૂપ છે એમ હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપરથી જણાય છે. એક-ઇ પ્રત્યયનું, બીજું-ઉ પ્રત્યયનું, ત્રીજું-હિ પ્રત્યયનું.

વિધ્યર્થ પછી મરાઠીએ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવ્યો નથી. તે પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી જ તેણે લીધો છે.

કર્મણિ પ્રયોગ જૂની મરાઠીમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી લીધેલો છે. અપભ્રંશ-કપજ્ઞઈ, ગિલિજ્ઞઈ, ઇત્યાદિ જૂની મરાઠીમાં કલ્પિજે, ગિલ્લિજે ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠીએ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃતની મદદથી નવી વિભક્તિઓ બનાવી, નથી તેમજ લકાર પછી પડિતી સંસ્કૃત ઉપરથી તેણે લીધા નથી.

મરાઠી ભાષા શા કારણથી ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એની ચર્ચા ઉપર થએલી જ છે. હવે મરાઠી ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ તે વિષે ગુણેના સચિસ્તર વિચાર નીચે મુજબ છે. આ પ્રશ્નને જવાબ બે રીતે આપી શકાય. (૧) અપભ્રંશ ભાષાને અન્ત ક્યારે થયો તે બતાવીને; અને (૨) તામ્રપટ, ચિલાલેખ કે વાડૂમય સ્વરૂપમાં મરાઠીનું અસ્તિત્વ કયાં મુઠ્ઠી આપણે દોરી શકીએ છીએ તે બતાવીને.

૧. અમુક એક ભાષા વ્યવહારમાંથી ક્યારે નિકળી ગઇ ને તેને બદલે બીજી ક્યારથી પ્રચારમાં આવી એ વિષે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો દઢણ છે; વળી વ્યવહારમાંથી બંધ થયા પછી પછી મૃત ભાષામાં સાહિત્ય પેદા થાય છે ઇત્યાદિ બીજી મુસીબતો છે જ. અપભ્રંશની બાબતમાં મુઠ્ઠેવે આડકતરી રીતે પુરાવો મળી આવે છે.

કવિ-રામની દાવ્યપરીક્ષણની સભા કેવી હોવી જોઇએ તે વિષે વણુને કરતાં રાજશેખર 'કાવ્યમીમાંસા'માં વર્ણુને આપે છે-સંસ્કૃત કવિઓની પાછળ પડિતો, પ્રાકૃત કવિઓની પાછળ નાટકપ્રિય સોકો અને અપભ્રંશ કવિઓની પાછળ વણિગર્ગ અને સામાન્ય જનસમૂહ. એટલે તેના વખતમાં સંસ્કૃત પડિતોની ભાષા હતી, પ્રાકૃત નાટકોની, અને અપભ્રંશ એ સામાન્ય જનસમૂહની ભાષા હતી. રાજશેખર નવમા સૈફાની છંપડે ને દશમાની શરૂઆતમાં થઇ ગયો.

૨. દ્વિતા 'સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદ્વપભ્રંશ इति त्रिधा' આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નમિસાધુ અપભ્રંશના જુદા જુદા ભેદ કહીને તેમનાં લક્ષણો લોકના વ્યવહારમાંથી જ જાણી લેવા 'तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम्' એમ કહે છે.

નમિસાધુ ૧૧મા સૈફાની મધ્યમાં થઇ ગયો એટલે ૧૧મા સૈફાના મધ્ય મુઠ્ઠી તો અપભ્રંશ લોકવ્યવહારની ભાષા હતી.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી ૧૧મા સૈકાના મધ્ય સુધી પ્રાકૃત ભાષા બોલવામાં આવતી. તે પછી હાલની પ્રાન્તિક ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે.

(૨). હવે તામ્રપટ, શિલાલેખ ઇત્યાદિના આધારે મરાઠી ભાષા કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાનો નક્કી વખત જાણવામાં છે. એટલે તેના પહેલાંના શિલાલેખોનો જ વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રાચીનતાના ચક્રતા અનુક્રમે તે નીચે મુજબ છે:

(૧) શકે ૧૧૯૫ નો પંઢરપુરનો શિલાલેખ આ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાં ૧૭ વરસનો છે. (૨) શકે ૧૧૨૮ નો આલિસગામ પાસેના પાટણનો હેમાદિંદવનો શિલાલેખ-આમાં ૧૪૫ છેવટની ચાર લીટીઓ મરાઠી છે. આ જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ૮૪ વરસ જૂનો છે. આમાં એકલાં નામ નથી પણ સંપૂર્ણ મરાઠી વાંચો છે. (૩) શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો કોંકણાધિપતિ શિલાહારનો શિલાલેખ-આમાં ૬૪૫ છેવટની બે લીટી મરાઠી છે. (૪) ઇસવિ સનના બારમા સૈકામાંના બીજા એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઘટે છે. તે આવણવેળગોગાના જૈન મંદિરનાં પગથિયાં પાસે કોતરેલો છે. તેમાં ૧૪૫ બે લીટી છે. ‘શ્રીચામુળ-રાજે કરવિચલે’ અને ‘શ્રીગંગરાજસુત્તાલે કરવિચલે.’ ઇ. સ. ૧૧૧૬ કે તે પછીનો આ શિલાલેખ છે.

આ શિવાય બીજા બે તામ્રપટ મરાઠી ભાષાનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ કરવા રા. રાજવાડે એ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તેમાંનો એક તે મંગળવેદનો. તેના શક વિષેની ગેરસમજ દૂર થવાથી તે ૧૨મા સૈકાનો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. બીજો તામ્રપટ ચિકુડે ગામનો. આ વિષે રા. ગુણેને કેટલાક વાંધા છે. “આમાં શક કે સંવતનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર તિથિ, વાર, ને સંવત્સર આપેલા છે. તે પ્રમાણે ગણતરી કરતા બે વર્ષ આવી શકે—એક ૬૫૮ ને બીજું ૧૧૯૬ એમ રાજવાડે કહે છે.” આ અનિશ્ચિતતા એજ મુખ્ય વાંધો છે. આમ જોતાં શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો જ શિલાલેખ આપણી પાસે છે તે વિશ્વસનીય શિલાલેખોમાં જૂનામાં જૂનો છે. આજે ઉપલબ્ધ છે તે પ્રમાણે ઉપરથી મરાઠી ભાષા તેની પૂર્વે લઈ જઈ શકાય તેમ નથી.

હવે વાઙ્મય રૂપે પુરાનો: એ વિષે જ્ઞાનેશ્વરી બતાવી એટલે બસ, એમ લાગતું હતું. પણ ‘મરાઠી ભાષેચી ઘટના’માં રા. જ્ઞેશી મરાઠી વાઙ્મય ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી પહોંચે એમ કહે છે. તેમજ પંચતંત્રનું મરાઠી ભાષાંતર નામનો ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાંનો છે એમ તે જણાવે છે. ગ્રંથના અન્ત: પ્રમાણથી જોતાં તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:

જ્ઞાનેશ્વરીમાંના શબ્દો.

તેથ

તિયે

પ્યાવેયાંસિ

જેવાવેયાંસિ

પંચતંત્રમાંના શબ્દો.

તેથે

તયે

પ્યાવયાસિ

જેવાવયાસિ

પંચતંત્રના શબ્દો અર્વાચીન મરાઠી સાંથે વધારે મળતા આવે છે, ને તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીના છે એ ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

“હિપ્પર્ટ જર્નલ”ના ૧૯૨૨ના અક્ટોબરના અંકમાં મી. ચાર્લ્સ જોન્સ્ટન ડૉ. ફાકુંદારના કર્મવિવેચક લેખના (હી. જ. ઑક્ટોબર ૧૯૨૧) પ્રતિવાદ રૂપ “કર્મ તથા મોક્ષ” એ શીર્ષક પોતાના લેખમાં (૧) પ્રાચીન ભારતવર્ષ તથા ભારતવર્ષીય ગ્રંથોની કાલગણના, (૨) આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષીની જાતિઓનાં લક્ષણ તથા (૩) કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન, એ ત્રણ વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

(૧) ભારતવર્ષના ઇતિહાસની કાલગણના વિષે તેમનો એવો મત છે કે “પુરાણોની કાલગણનાને સુધારવા બેઠેલા તથા હજારો વરસોના ભારતવર્ષના ઇતિહાસને થોડીક સદીઓમાં સમાવી દેવા છત્રતા વિલીયમ જોન્સ તથા કર્નલ વિલ્કિન્સ જે કાલગણના ગોઠવી છે તેના કરતાં ખુદ પુરાણોની જ કાલગણના, જે બ્રહ્માંડ, પૃથ્વી, મનુષ્યજાતિ એ બધું સરળતાને અસંખ્ય યુગો જોડેલા સમય લીટી ગયો છે એમ માને છે, તે આપણા આધુનિક સિદ્ધાન્તોને વધારે બંધબેસતી આવે છે.” અઢારમી સદીના છેવટના ભાગમાં જ્યારે “એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ ઈંગ્લાન્ડ” દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધખોળનું કામ પહેલ-પહેલું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે આર્યવિજ્ઞાન અંશરે વિશ્વની ઉત્પત્તિનો ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ નો જે સમય નક્કી કરેલો તેને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યો હતો, જેને લઈને પુરાણોમાંના અસંખ્ય યુગોને તથા કલિયુગના આરંભમાં એટલે ૫૦૦૦ વરસ પૂર્વે થયેલા મહાભારતના યુદ્ધને ઇ. સ. ની પૂર્વેની થોડીક સદીઓમાં જેમતેમ ગોઠવી દેવાં પડ્યાં. પાછળથી મેક્સમ્યુલર વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જ ચીજે ચાલ્યા તે ઠેક અત્યાર સુધી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વિદ્વાર્ગ હપરથી એની અસર ગઈ નથી.

આર્યવિજ્ઞાન અંશરે ફરવેલો વિશ્વોત્પત્તિનો સમય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ એમ આધુનિક શોધો પરથી જણાય છે. આર્થર કીથ પોતાના “એન્ટિકિવિટી ઓફ મેન” (૧૯૧૫) નામના ગ્રંથમાં “મનુષ્ય જાતિઓને પોતે હાલ જે સ્વરૂપમાં છે છે તે સ્વરૂપમાં આવતાં ૫ લાખ વરસ લાગ્યાં હશે” એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

મીસરના પહેલા રાજવંશના સ્થાપક મિનિસ અથવા મેનાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૪, ૫૮૬૭, અથવા ૫૮૯૨ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઐબિસોનિયાના ઇતિહાસમાં પણ આટલો જ પ્રાચીન સમય સ્વીકારવામાં આવે છે. આર્યવિજ્ઞાન અંશરનો સિદ્ધાન્ત ક્રોધપણુ-રીતે ટકી શકે એમ નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની શોધખોળનું કામ એક સો વરસ મોઢું હપાડવામાં આવ્યું હોત તો સાઈ થાન એમ અમને લાગે છે !

મી. જોન્સ્ટન ભારતવર્ષના ઇતિહાસની સાચી કાલગણના કરવાની દિશા સૂચવતાં સિદ્ધાર્થ બુદ્ધથી શરૂ કરી પાછળ જાય છે. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધને ૨૫૦૦ વરસ થઈ ગયાં એ બાબત લગભગ એકમત છે. બુદ્ધના વખતમાં બ્રાહ્મણજાતિ આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એટલુંજ નહિ પણ તેનું અધઃપતન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેવિજ્ઞ સુત્રમાં બુદ્ધે બ્રાહ્મણોનો ચીતાર આપ્યો છે તે હપરથી આ વાત સાર જણાય છે.

હવે બુદ્ધનો સમય વટાવીને પાછળ જઈએ તો મહાભારતમાં બ્રાહ્મણોની જાતિનું પૂરેપૂરું સંગઠન પણ થયું હોય એમ નથી લાગતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ જે સત્તા ભોગવી હતી તે હજુ તેમને મળી પણ નથી. આ હપરથી એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે છે કે મહાભારત (અથવા મહાભારતના જે ભાગોમાં બ્રાહ્મણોનું આવું વર્ણન છે તે ભાગો)

બુદ્ધના સમયથી સારી પેઠે પ્રાચીન હશે. બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિનું પુરેપૂરું સંગન થાય, તેમને સત્તા મળે, અને પાછો તેમનો અધઃપાત શરૂ થયે ઘણે દૂર પહોંચે: એ બધું બનવા માટે ઘણી સદીઓનો અવકાશ જોઈએ.

એથી ચે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ જોઈએ તો તેઓ ક્ષત્રિયો પાસે આધ્યાત્મિક ગાન સંપાદન કરવા માટે શિષ્યો બનીને આવતા જેવામાં આવે છે. મહા-ભારત દાખના બ્રાહ્મણોની સ્થિતિથી આ સ્થિતિ જરૂર કેટલાએક સૈદ્ધાંતો જોઈવી પ્રાચીન હોવી જોઈએ એટલે અલગત બુદ્ધથી તો ઘણીજ પ્રાચીન હોવી જોઈએ. કર્મનો સિદ્ધાન્ત પહેલવહેલો આપણે આ સમયમાં જોઈએ છીએ.

બીજા મુદ્દા પર ચર્ચા કરતા મી. જોન્સ્ટન કહે છે કે આર્ય એ કોઈ વિશેષ જ્ઞાતિ વાચક રાજ્ય નથી. ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનદાખથી તે આજ મુદ્દા (૧) શ્વેત બ્રાહ્મણો, (૨) લોહિત અથવા રક્ત રાજપુતો (ક્ષત્રિયો) (૩) પીળા ખેડુતો (વૈશ્યો), બંગાળના સંતાલ તથા મદ્રાસના સૌર જેવા (૪) દક્ષિણના દ્રવિડો જેવી કાળા જાતો: એ ચાર જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી આવી છે. અને એમાંથી પહેલી ત્રણ જ્ઞાતિને “આર્ય” એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તેથી અંકસમૂહર વગેરેએ પ્રાચીનદાખમાં ભારતવર્ષની કાળી જ્ઞાતિ પર શ્વેત વર્ણના આર્યોના આક્રમણની જ દૃષ્ટતા કરી છે તે પ્રાન્તિમૂલક છે. અને તેથી કર્મનો સિદ્ધાન્ત “ભારતવર્ષ” પર પ્રાચીન દાખમાં આક્રમણ કરનારા (શ્વેત) આર્યો” પોતાની સાથે લાવ્યા એમ કહેવું એ પણ બરાબર નથી. કારણકે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં રાજ્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને-શ્વેત આર્યોને-કર્મના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપ્યો એવું વર્ણન છે.

“કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન” એ ત્રીજા મુદ્દાનો વિચાર કરતાં બૃહદારણ્યક તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાંના પ્રવાહણ તથા શ્વેતકેતુ અને જનકના પ્રસંગો ઉપરથી કર્મ (પુનર્જન્મ) તથા મોક્ષ એ બંને વિચારો પ્રથમથી જ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. દેવયાન તથા પિતૃયાન એવા બે માર્ગો મરણ પછી આત્મા માટે છે, તેમાંથી દેવયાન માર્ગ જનનાર માટે પુનર્જન્મ નથી; અને દેવયાન માર્ગે પ્રકૃત નિષ્કામ કર્મ કરનાર જ જઈ શકે છે. આવા સિદ્ધાન્તો કર્મના સિદ્ધાન્તને અંગે પહેલેથી જ જેવામાં આવે છે એમ બતાવેલું છે; તથા “જોહ, ટેસ્ટમેન્ટ” તેમ જ “ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ” માંથી વચનો ટાંકી એવા જ વિચારો આક્રમણમાં પણ બીજા રૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા બાદ મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. કર્મના રજાની અનંત પરંપરા માંથી છૂટવાનું જ નથી એમ માનવું એ ઉપનિષદથી તદ્દન ઉલટું છે, શકત સકામ કર્મો જ બંધનકર્તા છે.

અંશુતરનિકાયમાં ભગવાન બુદ્ધે પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે, “ભિક્ષુઓ, કર્માનુસાર રૂળ માણસે ભોગવવું જ જોઈએ એમ કોઈ કહે તો ધાર્મિક જીવન જ ન સંભવે; તેમ જ હુબના આત્મતિક નાશનો પ્રસંગ જ ન ઉદ્ભવે. પરંતુ; ભિક્ષુઓ, જો કોઈ એમ કહે કે માણસ જો રૂળ ભોગવે છે તે કર્માનુસાર હોય છે તો ધાર્મિક જીવનને અવકાશ રહે; તથા હુબના આત્મતિક વિનાશ માટે પ્રસંગ સંભવે.”

બૌદ્ધ ધર્મના કદા વિરોધી કુમારિલ ભટ્ટે યુદ્ધને ઉદ્દેશીને જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે પણ એજ સાબીત કરે છે. તે કહે છે કે, “ક્ષત્રિય યદ્યપિ ક્ષાત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરનાર તથા ઉપદેશ આપવાના તેમજ દાન લેવાના પરધર્મનો સ્વીકાર કરનાર (યુદ્ધ) કર્તવ્યની નિર્ભજ પ્રજ્ઞાથી સ્થાપશે એવી ખાતરી આપણે શી રીતે રાખી શકીએ ? છતાં પણ યુદ્ધ તથા એના શિષ્યોના આ સ્વધર્મોલ્લંઘનને જૂથજૂથ માનવું પ્રેરે છે, કારણ કે કશ્ચિયુગનાં બધાં પાપથી ઉપજતાં દુઃખો મારા ઉપર આવી પડે અને જગત મુક્ત થાયો’ એમ યુદ્ધ કહે છે.” (મીમાંસાવાર્તિક પરની ટીકો)

‘ક’

+ + + + +

“ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરિ ” ડિસેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં મી. ફાલિપ્પાદ મિત્રનો “ બૌદ્ધ શિશુણીઓ વિષે ” એક લેખ પ્રકટ થયો છે. સ્ત્રીઓને સંન્યાસ આપવાનો રીવાજ યુદ્ધે શરૂ કર્યો એમ માનવું જૂલભર્યું છે; યુદ્ધ પહેલાં પણ સ્ત્રીઓને સંન્યાસની છૂટ હતી એવું તેમનું માનવું છે. શાન્તિનિકેતનવાળા પંડિત વિદુશેષર શાસ્ત્રીએ “ પાતિ-મોક્ષમ્ ” નામના પોતે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથની જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેને આધારે મી. મિત્ર પોતાના મતના સમર્થન માટે નીચે મુજબ દલીલો કરે છે.

સંહિતાના સમયમાં સ્ત્રીઓએ સંન્યાસ લીધાનો યોગ્ય પુરાવો આપી શકાય એમ નથી. પણ વિશ્વવારા, ઘોષા, લોપામુદ્રા, વગેરે મંત્રપ્રણેત્રી સ્ત્રીઓ તે વખતે પણ હતી, તેઓ બ્રહ્મવાદિની કહેવાતી. પણ બ્રહ્મવાદિનીઓ બધી સંન્યાસીનીઓ જ ન હતી. કેટલીક બૃહદારણ્યકોપનિષદની મૈત્રેયીના પેઠે ગૃહિણીઓ પણ હતી; તથા કેટલીક બ્રહ્મચારિણીઓ અને સંન્યાસિનીઓ પણ હતી. દાખલા તરીકે ગાર્ગી બ્રહ્મવાદિઓની બરસભામાં બેઠકક વાદવિવાદ કરે છે તે ઉપરથી તે બ્રહ્મચારિણી હોય એમ લાગે છે. શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે તે પરણી ન હતી. પણ અનાશ્રમિણી હતી. વળી હારીત સ્ત્રીઓના ભાગ પાડે છે: બ્રહ્મવાદિની તથા સંયોવધુ. આ ઉપરથી પણ બ્રહ્મવાદિની એ કુમાર-બ્રહ્મચારિણી હશે એવું અતુમાન થાય છે.

રામાયણ તથા મહાભારતમાં તો બ્રહ્મચર્ય તથા બિશ્વાવ્રતમાં જીવન ગાળનાર અનેક સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. શબરી, શાવિરહ્ય મુનિની તથા મહર્ષિ ગાર્ગ્યની કૌમાર-બ્રહ્મચારિણી પુત્રીઓ તથા જનક સંયો વાદ કરનાર ક્ષત્રિય જાતિની, પૃથ્વી પર એકલી ફરતી, બિશ્વકી સુલભા એતો સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સાદું જણાય છે કે યુદ્ધના સમય પહેલાં પણ સ્ત્રીઓ સંન્યાસ લઈ શકતી. યુદ્ધે સ્ત્રીઓને સંન્યાસની નવી છૂટ નથી આપી. એટલું ખરું કે બિશ્વકી તથા બિશ્વકી એ શબ્દો માત્ર બૌદ્ધ સંન્યાસી તથા સંન્યાસિની માટે જ વપરાતા. ખીન્નઓને પરિવારજનક તથા પરિવારજનકો કહેતા.

જેનોમાં પણ સંન્યાસિનીઓ હતી. એટલે રામની પુત્રી (૧) ચન્દના કૌમારવરયાથી જ બ્રહ્મચારિણી હતી અને ૩૬૦૦૦ આર્વાઓની ગણિતી હતી.

છુદ્ધને જ્યારે બિઝુણીસંઘ સ્થાપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ધણી વિચાર કરીને સખ્ત નિયમો ધડ્યા બાદ જ હાં પાડી હતી. એ પણ એમ જ સૂચવે છે કે પોતાની પહેલાના કે સમકાલીન બીજા મતનાં પરિવાનિકાસંઘોના કડવા અનુભવો તેના ધ્યાનમાં હતા. આથી જ એણે કહ્યું હતું કે જે સંઘ ૧૦૦૦ વરસ નબી શકત તે હવે બિઝુણીઓને દાખલ કરવાથી પૂરા ૫૦૦ વરસ પણ નાહ નમે.

૬૬

* The Geographical Data of the Raghuvansa and Dasa-kumaracharita considered more especially in their bearing upon the date of these works, by Mark Collins. Leipzig, 1907.

માર્ક કોલીન્સ સાહેબે આ નિબંધ લાયપ્તસીગની (જર્મની) યુનીવર્સિટીની ડૉક્ટરની પદવી મેળવવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાં હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન રાજ્યો વિષે જે કાંઈ ઉલ્લેખો છે તેની ચર્ચા કરી જાનેતો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હુથ કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૪૦૦-ઇ. સ. ૬૦૦ ના ગાળામાં મુકે છે. દરૂડી પણ આજ અરસામાં મૂકાય છે. આ તર્કને રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતની ભૌગોલિક અને રાજકીય સ્થિતિની સમાનતા ટેકા આપે છે. જાનેમાં લગભગ આઠ રાજ્યોના ઉલ્લેખો સરખા જ છે. જાને ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને જાને વિદર્ભદેશ લોગવંશનો છે એમ જણાવે છે. વળી જાને ગ્રંથો વિદર્ભને અગત્યનું સ્થાન આપે છે. જાને ગ્રંથોમાંથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું; રઘુવંશ પ્રમાણે દિલીપ અને તેના વંશજોનું અને દશકુમારચરિત પ્રમાણે રાજહંસનું. દક્ષિણમાં એક મોટી સત્તા હતી કે જેને જાને વિદર્ભ કહે છે. "અહીં આ મને એમ લાગે છે આ ગ્રંથોમાં જે સમયમાં તેના કર્તાઓ જીવતા હશે તેની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે; અને તેથી જાને કર્તાઓ નજીક હોવાનો થોડો પણ વધારાનો પૂરાવો મળે છે." (પા. ૨૧).

દશકુમાર ચરિતમાં અપહારવર્માનું કાર્યક્ષેત્ર અંગદેશ છે; તેની રાજધાની અંખાનગરીમાં મૌર્ય રાજાઓએ વાણીઆઓને આપેલા અમુક ખાસ હક્ક આંધ્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કોલીન્સ સાહેબ એવી કલ્પના કરે છે કે મૌર્યવંશનો અવશેષ દરૂડીના સમયમાં તે દેશમાં હશે. આ મૌર્યો અને ઇતિહાસને બાણીતા મૌખરીઓ વચ્ચે તેઓ નિકટ સંબંધ જુવે છે.

જાને ગ્રંથો દક્ષિણમાં વિદર્ભનું રાજ્ય મોટું હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; જાને ત્યાંના રાજાઓને લોગવંશીય ગણે છે. હવે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે સમયમાં વરાહમાં

* રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત (ગ્રંથોના કાલનિર્ણયના સંબંધની ચર્ચા સાથે). લેખક માર્ક કોલીન્સ લાયપ્તસીગ ૧૯૦૭)

‘વાકાટક’ વંશની એક શાખા હોવાનું જણાય છે. આ ભાગમાં લોજનકટરાજ્ય નામનું એક પરગણું છે; તેમાં પરંપરાશ્રુત પ્રમાણે લોજનધિપતિ વિદલ્લ રાજાએ વસાવેલું. લોજન-કટ નગર પણ હશે. આ વાકાટકરાજાઓ લોજનરાજાઓ પછી આવેલા હોવાથી તેઓ પણ ‘લોજન’ કહેવાતા હશે એવી મી. કૅલીન્સ કલ્પના કરે છે. આ વાકાટક વંશ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો એ સાબીત કરવાને તેઓએ પ્રયાસ કર્યો છે. અને તેથી તે દણ્ડી અને કાલિદાસ માટે સ્વીકારાએલા સમયમાં (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦) આવી જાય છે.

આ વાકાટક વંશની કાલગણના ઉપરથી દણ્ડીનો સમય વધારે ચોક્કસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દશકુમારચરિતના આકામા ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણે કુન્તલલોકો વિદલ્લના તાબામાં હોવાનું જણાય છે. હવે વાકાટક વંશના છેલ્લા રાજા હરિષેણના સમયમાં કુન્તલ લોકો સ્વતંત્ર હતા. આ રાજાનો સમય મી. કૅલીન્સ ઇ. સ. ૫૮૫ પહેલાં મુકે છે. આથી દણ્ડી તે પહેલાં થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન મી. કૅલીન્સ કરે છે.

આ ભૌગોલિક વર્ણનની સમાનતા ઉપરથી રઘુવંશના કર્તા કાલિદાસનો સમય પણ આ અરસામાં આવે. શ્રીમનમોહન વ્યક્તવર્તીના મત પ્રમાણે કાલિદાસે રઘુવંશ સ્કન્દગુપ્તના રાજકવિ તરીકે લખ્યો છે. પ્રા. લીખીક પણ આ મતને ટેકો આપે છે. શ્રીમનમોહન વ્યક્તવર્તી રઘુવંશના ચોથા સર્ગના સમય ઇ. સ. ૪૮૦-૪૯૦ ના ગાળામાં મુકે છે.

‘૨.’

* * * * *

“ ઝંનાદસ ઝોંકે ધિ લાણુડારકર ઇન્સિટ્ટયુટ ” ના ચોથા પુસ્તકનાં પહેલા અંકમાં “ ધરસેન ખીજના (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૨ ના લાદવાના તામ્રપત્રો ” એ શીર્ષક હિ. ણિ. હિસ્તલકરનો લેખ પ્રકટ થયો છે. જેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ બે તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાન્તમાંના રાજકોટ શહેરને અગ્નિપ્રભુ ૧૫ માઈલ પર આવેલા લાદવા નામના ગામડામાંથી ૨૭ વરસ પહેલાં મળી આવ્યાં હતાં. હાલ તે રાજકોટના “ વૉટસન મ્યુઝીયમ ” માં છે. બન્ને વસ્ત્રની રામઓની સાધારણ મુદ્રા વડે જોડવામાં આવ્યા છે.

અક્ષરો બધા સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય એવા છે. સંધિના નિયમોનો વખતો વખત ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. લખાણમાં બીજી પણ ઘણી જાતની ભૂલો છે. સિંહને બદલે સિંઘ લખ્યો છે; હસ્ય તથા દીર્ઘનો તો આદિથી અંત સુધી જોડાણો કરવામાં આવ્યો છે; ઋ ને બદલે રૂ અથવા રુ વાપર્યા છે; અનુસ્વાર કાયમ રાખીને પણ સંધિ કરવામાં આવી છે—જેમકે સામાન્યંજ્ઞ, ઉર્કંઞ; પ્રાપ્ય ને બદલે પ્રાપોય તથા દર્શયિતા ને બદલે દરિશાયિતા એમ કેટલાંક પ્રાકૃત શ્લોકો પણ વાપરવામાં આવ્યાં છે; કેશિત્ત તથા વસત્તમાં છેલ્લો ત્ત નથી, પણ તે કદાચ કોતરનારનો પણ પ્રભાવ હોય.

૨૪૦ રથી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં જૈત્રસિંહ હયાત હશે અને તેણે આ બલબનની જ સેનાને પાછી હાંકી કાઢી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૪. પોતાના પડોશી, માલવાના પરમાર રાજા જયપુતિંગિદેવ (જૈત્રકર્ણી અથવા જયસિંહ) પર જૈત્રસિંહે પોતાના રાજ્યની હદ વધારવાના ધિરાદાથી એક વખત ચડાઈ કરી હતી.

૫. ગુજરાતના રાજા ત્રિભુવનપાલ સાથે વિ. સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૨ વચ્ચેના અરસામાં જૈત્રસિંહને એક લડાઈ થઈ હતી.

૬. મારવાડના ચૌહાણ રાજા હૃદયસિંહ (“ શાહબરીશ્વર ”) સાથે એક લડાઈ થઈ હતી.

જૈત્રસિંહના સમયના હજુ સુધી બે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એક એકલિંગ-જીના મંદિરની સામેના આંગણમાં પાપાણના નંદીની પાસેના એક રમારક પથ્થર પર વિ. સં. ૧૨૭૦ માં કોતરેલો છે તથા બીજો નદિસમા ગામના સૂર્યમંદિરના સ્તંભપર, વિ. સં. ૧૨૦૯ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને દિન કોતરેલો છે.

જૈત્રસિંહના સમયમાં તાડપત્રો પર લખાયેલાં બે પુસ્તકો ખંભાતના શાંતિનાથના જૈનમંદિરના ગ્રંથખંડારમાંથી મળી આવ્યાં છે. (૧) ૧૭૪ પત્રોમાં, દશવૈકલિક સૂત્ર, પાક્ષિકસૂત્ર તથા ઓધનિર્ધુક્તિ એ ત્રણે ગ્રંથો એક સાથે જ લખેલા છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૨૮૪ ના ફાગણ વદ અમાસને દિન લખાઈ રહ્યો હતો; (૨) “ પાક્ષિકસૂત્રવૃત્તિ ” એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૩૦૯ ના માઘ વદ ૧૪ ને સોમવારને દિન પૂરો થયો હતો.

જૈત્રસિંહના મરણનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૯ થી ૧૩૧૩ વચ્ચેના અરસામાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

+ + + + +

ચિત્રપરિચય

અણહીલવાડ પાટણમાં ખાનસરોવરની ઉત્તર બાજુએ દામાજીએ (૧૭૬૬-૬૭) બંધાવેલું શૈવમંદિર. સરોવરની આસપાસ રચના કોઈ સોલંકી રાજાએ કરી હશે. ખાન-મ-અઝમ-મીરજા-અઝીઝ-કોટક નામના અઘળરના મુખ્યાએ એને ફરીથી બંધાવ્યું. (ઇ. સ. ૧૫૮૯-૧૫૯૪).

કૈલાસવાસી અધ્યાપક ડૉ. પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણે

એમ. એ. (બામ્બે.) પીએચ. ડી. (લાયપ્સીગ.)

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસીઓ એક પછી એક જતા જાય છે તે બહુ જ દુઃખદાયક છે. આપણા વિદ્વાન અભ્યાસી ડૉ. ધાટેને વિદેહ થયાં થોડા જ વખત ગયા છે એટલામાં ડૉક્ટર ગુણેનાં કૈલાસવાસી નાંધ લેવાની આવે છે. બન્નેની યશસ્વી કારકીર્દી હજુ શરૂ થઈ એટલામાં તે અકાલ બંધ પડી.

ડૉક્ટર ગુણે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં વિસ્સન કૉલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે બી. એ. થયા, સાં ફેસો તરીકે કામ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એમ. એ. થયા. દરેક પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં નિપુણતા માટે આપવામાં આવતાં ઇનામો અને જાતવૃત્તિઓ તેઓએ મેળવ્યાં હતાં. બી. એ. માં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ડૉ. ભાંડારકર જેવા પરીક્ષકે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

સરકારી નોકરીના આર્થિક લાભને ન ગણકારતાં તેઓએ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકતું પદ સ્વીકાર્યું. ૧૯૦૯ માં વિશેષ અભ્યાસ માટે તેઓ જર્મની ગયા અને લાંબી અતિમાન સાથે પીએચ. ડી. ની પદવી લઈ પાછા આવી. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકતું કામ પાછું શરૂ કર્યું. અંહી આવી તેમણે ભારતીય પુરાતત્ત્વ ના સંશોધન માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાની ચળવળ કરી. તેમના પ્રયાસના પરિણામે ' ભાણ્ડારકર ઓરીઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની ' સ્થાપના થઈ.

આ લેખકને તેમના શિષ્ય થવાનું, અને બી. એ. ના અભ્યાસમાં તેમના અન્તેવાસી થવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મારા વખતમાં બી. એ. માં ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં જૈન શીલ્પસુરીનો અભ્યાસ કરનાર હું એક જ વિદ્યાર્થી હતો છતાં તેમણે વિશેષ મહેનત કરીને મારે એકને માટે ખાસ વર્ગ હઠાડ્યો હતો. અધ્યાપક તરીકે તેમનું કોષ્ટ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને માટે દુષપ્રાપ્ય નહોતું, તેમનો કોષ્ટ સમય પ્રતિષિદ્ધ નહોતો, તેમની કોષ્ટ મહેનત વધારે પડતી નહોતી. ધણીવાર સમયના અભાવે મારી નાંધી તેઓ જન્મતાં જન્મતાં સુધરાવતા. વિદ્યાર્થીઓ તરફનો તેમનો સ્નેહ તો જેમણે અનુભવ્યો હોય તે જ જણે!

તેમનો અભ્યાસ ગહન હતો, ઘણો જ પ્રયત્નસાધ્ય હતો છતાં તેનો ભાર-કલેશ તેમને કદી જણાતો નહોતો. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમાળ અને પ્રુથ્વુમા હતો. તેમનાં અતિ ચપલ તેજસ્વી નયનો વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતા, તેમની બુદ્ધિને સતેજ કરતા અને અભ્યાસની પ્રેરણા કરતા.

ભાષાના અભ્યાસમાં તેમના તુલનાત્મકભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકથી દરેક અભ્યાસી તેમની પ્રતિભા જોઈ શકશે. મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. અંતર્યામીણુ વૈદ સાયેની ચર્ચા તેમની વિદ્વતાનો, પ્રમાણિકતાનો અને વૈચક્ષણ્યનો સુંદર નમૂનો છે.* વાંચનાર ભાણે જ માની શકે કે તે તેમણે ક્ષયના દર્દમાં પુસ્તકનું વજન પણ ન ઉપાડી શકાય, ખેસી પણ ન શકાય એવી રિવ્રજિમાં લખેલી-લખાવેલી છે. સત્તા સત્તાં પણ અદ્ધર પુસ્તક ટેકાવરાવી તેઓ વાંચતા એટલું વિદ્યાવ્યસની તેઓ હતા.

આવા એક વિદ્વત્સલ આપણે ગુમાવ્યું છે અને તેની જગા પૂરાય એમ પણ લાગતું નથી. પણ તેની પ્રમા ભાષાશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયમાં ચિરકાળ રહેશે.

પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ચાલતા વર્ગો.

ચાલુ સત્રમાં પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ત્રીયે પ્રમાણે વર્ગો ચાલે છે. પંડિત સુખલાલજી સોમવાર, બુધવાર, અને શુક્રવારના દિવસે ગૌતમમુનિના ન્યાયસૂત્રો ઉપરના વાતચાપન બાબતે અધ્યયન કરાવે છે. મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે પંડિત ધર્માનંદકોસમ્બી બૌદ્ધ તિપટકમાંથી મજ્ઞિમનિકાયતું અધ્યયન કરાવે છે. સમય સાંજના સાડાચારથી સાડાપાંચ સુધીનો છે. વ્યાકરણતીર્થ પ્રાકૃતભાષાવિશારદ પંડિત ખડેચરદાસ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જુની ગુજરાતીનું અધ્યયન સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારને દિવસે કરાવે છે.

આ ઉપરાંત પખ્વાડીઆમાં એક રવિવારે બૌદ્ધશ્રીલસુરીના અભિધમ્મત્થસંગહ નામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત કોસમ્બી પ્રવચન કરે છે, અને એક રવિવારે જૈનશ્રીલસુરીના પ્રવચન સારનામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત સુખલાલજી પ્રવચન કરે છે. સમય સવારમાં ૮-૩૦-૧૦-૩૦.

આ ઉપરાંત બીજા વિષયોમાં અનુસ્નાતક અધ્યાપનની (post-graduate teaching) ગોઠવણ માટે મંદિરનો પ્રયાસ ચાલુ છે.

મંદિર તરફથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિવિષયક જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાની પણ ગોઠવણ માં આવી છે.

૨. છ. પરીખ.

મંત્રી મ. પુ. મં.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ લું.]

ચૈત્ર ૧૯૭૯,

[અંક ૩ નો,

અભિનંદન

પુરાતત્ત્વ મંદિરના વડા મંત્રી અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકરને અંગ્રેજ સરકારે જે માન આપ્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રસેવાનું એ એક ચોક્કસ ચિહ્ન છે. જ્યાં સરકાર પ્રબલ નીમેલી, કચ્છેલી કે પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ન હોય ત્યાં ખીજી શી સ્થિતિ હોઈ શકે!

નવજીવનના 'કાકા' અંકમાં કાકાસાહેબની અનેક રીતે પીછાન ઠરાવવામાં આવી છે. તે વિષે વધારે લખવાને ભાગ્યેજ અવકાશ હોઈ શકે. પણ અહીંઆ એ જણાવવું જોઈએ કે પુરાતત્ત્વ મંદિરની કક્ષપના અને સ્થાપના કાકાસાહેબને ઓછી આભારી નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસકે તરીકે કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ હંડી અને ભેદક છે. એક કુશળ કળાવિધાયકની મારફતે કાકાસાહેબ પ્રાચીન સાધનો ઉપરથી અનેક મનોહારી અને શુદ્ધિને તપે એવી કક્ષપનાઓ કરી શકે છે. કાકાસાહેબની જાગૃતિ અતુલ્ય છે. કાકાસાહેબ ખૌદ પરિભાષામાં કહીએ તો 'સ્મૃતિમાન' છે—એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં તેમને કાંઈને કાંઈ નવો વિચાર કહેવાનો તો હોય જ, છતાં એમના ખાસ વિષય તે ભૂગોળ અને સમાજશાસ્ત્ર, અને એમનો ખાસ ધંધો તે 'પંતુજનો.' સરકાર એમની ભૂગોળને કે એમની શિક્ષકૃતિને કેદખાનામાં પુષ્ટ થવાને કદાચિત્ અવકાશ નહિ આપે, પણ કાકાસાહેબ એમ કહેતા ગયા છે કે 'સમાજશાસ્ત્રનો અધ્યાપક થવાને લાંબક, થઈ આવીશ.' સરકારે તેમને આવા શાન્ત અભ્યાસ માટે જે અવસર આપ્યો છે તે માટે તેનો અમે આભાર માનીએ છીએ. ૭

સંપાદક.

અભિધમ્મત્થસંગહ અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય*

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.]

સામાન્ય રીતે હાલના બૌદ્ધોના બે ભાગ પડે છે—ઉત્તરના બૌદ્ધો અને દક્ષિણના બૌદ્ધો. ટિબેટ, મંગોલીયા, ચીન અને જાપાનના બૌદ્ધો ઉત્તરબૌદ્ધો કહેવાય; અને સિંધોન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ અને કામ્બોડીયાના બૌદ્ધો દક્ષિણબૌદ્ધો કહેવાય. ઉત્તરના બૌદ્ધો પોતાને મહાયાનના અને દક્ષિણના બૌદ્ધોને હીનયાનના કહે છે.

બૌદ્ધ યથોમાં જીવન્મુક્તિ અથવા 'બોધિ' ત્રણ પ્રકારની મનાય છે, તે આ પ્રમાણે— 'આવકબોધિ,' 'પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ' અને 'સમ્યક્સંબોધિ.' 'આવક' એટલે જુદ્ધ પાસે ધર્મ શીખનાર. તેઓની જીવન્મુક્તિને 'આવકબોધિ' કહે છે. 'પ્રત્યેક જુદ્ધ' એટલે ગુરુ પાસે ઉપદેશ લીધા વિના સ્વસ્ફૂર્તિથી જુદ્ધ થાય છે તે; મણુ તેનામાં બીજા લોકોને તારવાનું સામર્થ્ય નથી હોતું. તે અરણ્ય વગેરે કોઈ પણ એકાન્ત સ્થળમાં એકલો રહી વિચિત્રાસુખ અનુભવે છે. તેની 'બોધિ' ને 'પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ' કહે છે. 'સમ્યક્સંબુદ્ધ' એટલે ગુરુ વિના જે સર્વ ધર્મને જાણે છે, અને પોતાના સામર્થ્યથી બીજાને પણ ઉદ્ધાર કરે છે. આવા સ્વયંસંબુદ્ધો ઘણા છે. તેમાં આ કથના છેલા સ્વયંસંબુદ્ધ ગૌતમ જુદ્ધ છે.

મહાયાન પંથના અનુયાયિઓને પહેલા બે 'બોધિ' પસંદ નથી; તેમને તો 'સમ્યક્સંબોધિ' જ જોઈએ. અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનું હિત સાધી અનંત કાળ પછી સમ્યક્સંબુદ્ધ થઈ મોક્ષ મેળવવો એ તેમનું ધ્યેય છે. શાન્તિદેવાચાર્ય* કહે છે:—

પથં સર્વમિદં કૃત્વા યન્મયાસાદિતં શુભમ્ ।

તેન સ્વાં સર્વસત્ત્વાનાં સર્વદુઃખપ્રશાન્તિકૃત્ ॥

મુચ્યમાનેષુ સત્ત્વેષુ ચે તે પ્રામોદસાગરાઃ ।

તૈરેવ નનુ પર્યાપ્તં મોક્ષેનારસિકેન કિમ્ ॥^૧

(આ પ્રમાણે આ બધું કરીને મને જે પુણ્ય મળ્યું છે તેના વડે સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ દુઃખની શાન્તિ કરનાર થાઉં! સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થતાં તારામાં જે પ્રમોદસાગર ઉલટે છે તે બસ નથી? અરસિક મોક્ષથી શું?)

આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરીને જ આપણે મોક્ષમાં જવું જોઈએ; અને આથી જ પોતાનો પંથ મહાયાન પંથ છે એમ ઉત્તર દેશોના બૌદ્ધો માને છે; અને દક્ષિણ દેશોના બૌદ્ધોને તેઓ હીનયાન કહે છે, કારણ કે તેઓ ફક્ત પોતાના પુરતી જ દરકાર રાખે છે; અહીં તથા મોક્ષ મેળવવા તરફ જ તેમનું ધ્યેય હોય છે.

દક્ષિણના બૌદ્ધસાહિત્યમાં 'મહાયાન' અને 'હીનયાન' એ શબ્દો બીલકુલ મળતા

* પુરાતત્ત્વમંદિર-અન્યાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'અભિધમ્મત્થસંગહો' નામના

પાલીઅન્યની પ્રસ્તાવનામાંથી.

૧. બન્ને શ્લોકો બેધિયર્થાવતારમાંથી લીધેલા છે. પહેલો ત્રીજા પરિચ્છેદમાં છે,

અને બીજો દશમા પરિચ્છેદમાં હોવો જોઈએ.

નથી. પોતાના પંથને તેઓ 'ચરવાદ' (સ્થવિરવાદ) પંથ કહે છે. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ત્રણ મહીને મહાદ્વસ્યપ, આનંદ, ઉપાલિ ઇત્યાદિ મહારથવિરોએ રાજગૃહમાં એકઠા થઈ બુદ્ધના ઉપદેશનો સંગ્રહ કર્યો. સો વરસ પછી વૈશાલી નગરીમાં 'ચર' સ્થવિરના પ્રયાસથી ભિક્ષુસંઘની મોટી સભા મળી; અને તેમાં ધર્મગ્રંથોનું પુનઃ સંશોધન કરવામાં આવ્યું. સાર્વભૌમ અશોકના સમયમાં પણ મોગ્ગલિપુત તિસ્સ સ્થવિરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક મોટી સભા ભેળી થઈ અને તેમાં ત્રીજી વાર બુદ્ધના ઉપદેશોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું. આ પરંપરા દક્ષિણના બૌદ્ધોમાં ચાલતી હોવાથી તેઓ પોતાને સ્થવિરવાદી કહેવડાવે છે. દીપવંશ અને કથાવત્થુઅટ્ટકથામાં અશોકના સમયે બૌદ્ધોના અઢાર ભેદ થયા એવું વર્ણન છે. તેમાં જેને મહાસંધિક કહે છે તેજ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓ હશે એવું આધુનિક પણ્ડિતો અનુમાન કરે છે. પરંતુ આ મહાસંધિકોની બાબતમાં સવિસ્તર ઉલ્લેખ પાલિસાહિત્યમાં મળતા નથી.

સ્થવિરવાદ પંથના અનુયાયીઓને જેમ ત્રિપિટક ગ્રંથ પૂજ્ય છે તેમ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓને પણ છે. ફરક કેવળ ધ્યેય પૂરતો છે. ત્રિપિટક ગ્રંથ મૂળ પાલિભાષામાં છે. તેના સુતપિટક, વિનયપિટક તથા અભિધર્મપિટક એવા ત્રણ ભાગ છે. મહાયાન પંથીઓએ આ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરી તેમાં ધર્મ નવું દાખલ કરી દીધું છે; અને પોતાને અનુકૂળ રીતે તેનો અર્થ એસાડવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. બુદ્ધ ભગવાનના અને તેમના પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓના શુદ્ધ અને સરળ વિચારો પાલિભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં છે. અને આ ગ્રંથોના અભ્યાસથી મહાયાન પંથના ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ સુલભ થાય છે એ બાબતમાં વિદ્વાનોના એકમત છે.

ત્રિપિટક ગ્રંથોનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપવાનું આ સ્થળ નથી. તેને માટે એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે. અહીં આ અમારે અભિધર્મ પૂરતો જ વિચાર કરવાનો છે. અભિધર્મના ધર્મસંગણિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુગ્ગલપગ્ગમત્તિ, કથાવત્થુ, યમક અને પટ્ટાન એવાં સાત પ્રકરણો છે. આ બધાં બુદ્ધે જ ઉપદેશેલાં છે એવી શ્રદ્ધાળુ લોકોની માન્યતા છે, અને તેને ટેકા આપવાનો પ્રયત્ન અભિધર્મઅટ્ટકથાકારે અટ્ટસાહિતી નામની ધર્મસંગણિની અટ્ટકથાના આરંભમાં કર્યો છે. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં અભિધર્મપિટક, સુત અને વિનય એ બે પિટક પછી લાંબા કાળે રચાયેલો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. કથાવત્થુ પ્રકરણ તો મોગ્ગલિપુત તિસ્સે અશોક રાજના સમયમાં રચ્યું એવો અટ્ટકથામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; અર્થાત્ પહેલાં ચાર પ્રકરણ તેની પહેલાં કેટલાક સમયે અને છેવટનાં બે તેની પછી કેટલાક સમયે રચાયાં હશે.

ધર્મસંગણિ એ જેવો સર્વમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે તેવો જ તે મહત્વવાળો પણ છે. કારણ કે સર્વ અભિધર્મનો પાયો તેના ઉપર રચાયેલો છે. એમાં સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કરી તેનો અર્થ વિશદ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પહેલી જ 'ત્રિક' થી. સર્વ પદાર્થોના 'કુસલા ધર્મો', 'અકુસલા ધર્મો' અને 'અપ્રચક્તા ધર્મો' એવા ત્રણ વિભાગ પાડી પછી કુશલ ધર્મ કયા, અકુશલ કયાં અને અવ્યાકૃત કયા એનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ બાબતમાં જ લગભગ ગ્રંથનો પોણો ભાગ ગઈ છે. બીજા વિભાગોનો અર્થ સંક્ષેપમાં કર્યો છે; કારણ એવું દેખાય છે. કે-પહેલા

ત્રિકનો અર્થ બરાબર સમજ્યા પછી બાકીના વિભાગોનો અર્થ તે પ્રમાણે સમજવો મુલભ પડશે એવો અંતરકર્તાનો કે-અંતરકર્તાઓનો-ઉદ્દેશ હશે.

અનિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં સુખકારક તે કુશલ, નિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં દુઃખકારક તે અકુશલ. આ સિવાયના બાકી બધા અવ્યાકૃત. બીજી રીતે કહીએ તો લોભમૂલક, દ્રેપ મૂલક અને મોહમૂલક કર્મો અકુશલ કહેવાય છે, અને અલોભમૂલક, અદ્રેપમૂલક તથા અ-મોહમૂલક કર્મો કુશલ કહેવાય છે. આદિમાં અલોભ એટલે કેવળ લોભનો અભાવ નથી, પણ મનુષ્ય જાતિને ઉપયોગી થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા; અદ્રેપ એટલે પ્રેમ અને અમોહ એટલે સાત્ત્વિક જ્ઞાન એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

અવ્યાકૃત ધર્મના રૂપ અને નામ એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. રૂપ એટલે બધી જડસૃષ્ટિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. આ બધાને કુશલ કે અકુશલ કહી શકાય નહિ. છતાં આ ચાર મહાભૂતો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી જડસૃષ્ટિ કુશલ-અકુશલનું મોટું કારણ થઈ પડે છે.

અવ્યાકૃત નામના (મનના) બે ભેદ છે; પહેલો વિપાક અને બીજો ક્રિયા. વિપાક કર્મો નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: અસુવિજ્ઞાનઆદિ પંચ વિજ્ઞાન, આ વિજ્ઞાનથી તે રાગદ્વેષ મોહ અથવા અરાગ, અદ્વેષ, અમોહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીનો મનોવ્યાપાર^૨ અને પૂર્વજન્મના કુશલ અકુશલ કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રતિસન્ધિ^૩ વિજ્ઞાન.

ક્રિયા બે પ્રકારની છે. એક સર્વસાધારણ પ્રાણીઓની ક્રિયા અને બીજી અર્હંતની ક્રિયા. તેમાં પહેલાના ત્રણ ભેદ છે: 'પચ્ચદ્ધારાવજ્જન', 'મનોદ્ધારાવજ્જન' અને 'વોટ્ટપન'. પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો વિષયોના અંબમાં પડેલી હોય છે તે સમયે પ્રાણીનું ચિત્ત આમુક એક ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. આ પ્રવૃત્તિને પચ્ચદ્ધારાવજ્જન' કહે છે; ચાથી જે તે પ્રવૃત્તિને લીધે ચિત્ત પાંચમાંથી ગમે તે ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. જે ક્રિયાત્મક વ્યાપારથી ચિત્ત ભૂતકાળની બાબતો તરફ વળે છે તેને મનોદ્ધારાવજ્જન કહે છે; અને જેના વડે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં રૂપ ચિત્ત આગળ વ્યવસ્થિત તરીકે સ્પષ્ટ થાય છે તેને વોટ્ટપન કહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ બંને-મનોદ્ધારાવજ્જન અને વોટ્ટપન-એકજ જાતની ક્રિયાઓ છે.

અર્હંતની ક્રિયામાં તથા સામાન્ય લોકોના કુશલમાં બહુજ થોડો ફરક છે. કુશલ કર્મોનો વિપાક હોય છે, ત્યારે ક્રિયા કર્મોનો વિપાક હોતો નથી. કુશલ કર્મ એટલે સાંસા-

૨ આ મનોવ્યાપારની છેલ્લી ક્ષણ જે રાગદ્વેષ આદિકમાં લઈ જાય છે તે 'વોટ્ટપન' કહેવાય છે.

૩ કુશલ અથવા અકુશલ કર્મના વિપાકને લીધે વ્યક્તિ-અન્તઃકરણ પુનર્જન્મરૂપે પેદા થાય છે. ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથમ ક્ષણને અને દેવાદિમાં ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણને 'પટિસન્ધિ' (પ્રતિસન્ધિ) કહે છે. આ અન્તઃકરણ આખી જીંદગીમાં સંતાનરૂપે કાયમ રહે છે, અને તેના આધારે પ્રાણી નવાં કુશલ, અકુશલ, અને ક્રિયા કર્મો કરે છે; આ આખા ભવમાં વ્યક્તિરૂપે રહેનાર અન્તઃકરણને 'મવંગ' (મવાજ્ઞ) કહે છે. અન્ત્ય ક્ષણમાં આ અન્તઃકરણને 'ચુત્તિ' (ચ્યુત્તિ=મરણ) કહે છે.

રિક્ત માણસોએ કરેલું સત્કર્મ, અને ક્રિયા એટલે જીવનમુક્ત અર્હન્તોએ કરેલું સત્કર્મ. કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ સંભવી શકે છે પરંતુ ક્રિયાકર્મોમાં અકુશલતું મિશ્રણ કદી પણ થઇ શકતું નથી.

આનો થોડોક ખુલાસો અસ્થાને નહિ ગણાય. સાંસારિક મનુષ્ય દાન દે છે, શીલરક્ષણ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કરે છે અને એનો આસ્વાદ લે છે. તેના પરિણામે અભિમાન, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલે કે દાન શીલ વગેરે કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ કર્મો ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. પણ અર્હન્તની સ્થિતિ આવી નથી. તે જો કે બીજા સામાન્ય જન પ્રમાણે જ દાન, શીલ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કર્મો આચરે, તોપણ તેની સર્વ વાસનાનો ક્ષય થયો હોવાથી તેના અન્તઃકરણમાં અભિમાન વગેરે દુર્ગુણોનો આવિર્ભાવ કદી પણ થતો નથી.

સત્ત્વપાપસ્ત અકરણે કુસલસ્ત ઉપસંપદા ।

સત્ત્વપરિયોદ્ધનં પતં બુદ્ધાન સાસનં ॥

આ ધમ્મપદનાં શ્લોકમાં આજ અર્થ ચોક્કસી રીતે કહેલો છે. “લોભમૂલક, દ્વેષમૂલક, અને મોહમૂલક કોઇ પણ કર્મ કરવું નહિ. અલોભમૂલક, અદ્વેષમૂલક અને અમોહમૂલક સર્વ પુણ્ય કર્મો સારી રીતે કરવાં, અને પોતાનું ચિત્ત આ શુભ કર્મોમાં પણ આસક્ત ન થવા દેતાં શુદ્ધ રાખવું એ બુદ્ધોનું સાસન છે.”

બુદ્ધ ભગવાને કર્મને જ અત્યંત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. તેઓ કહે છે કે “કમ્મસ્સ કોન્ઢિ કમ્મદાયાદો કમ્મયોત્તિ કમ્મવન્ધુ કમ્મપટિસરણો, ચં કમ્મં કરિસ્સામિ કલ્યાણં વા પાપકં વા તસ્સ દાયાદો મચ્ચિસ્સામી તિ પવ્વજિતેન અમિણ્ઠં પચ્ચવેક્ષિત્ત્વં ॥ ” (કર્મ એજ મારું ધન છે, કર્મ એજ મારો વારસો છે, કર્મ એજ મારો બન્ધુ છે, કર્મમાંથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે, કર્મ એજ મારું શરણ છે, જે પુણ્ય કે પાપ કર્મ હું કરીશ તેનો જ મને વારસો મળશે એમ પ્રવર્તિતે વારંવાર વિચાર કરવો નોંધજો.) અર્થાત્ અકુશલ કર્મોનો ત્યાગ કરી કુશલ કર્મો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. એક પ્રસંગે વૈશાલીમાં સિંહ સેનાપતિએ બુદ્ધને પ્રશ્ન પુછ્યો કે, “ભદ્રન્ત, ઘણા લોકો આપને અક્રિયાવાદી કહે છે; તેઓના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખરા અક્રિયાવાદી છો ?” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘સિંહ ! એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહી શકાય. પાપી વિચારો ક્રિયામાં મુકવા નહિ, પાપી વિચારોનો નાશ કરવો, પાપી વિચારોને મનમાં આવવા પણ નહિ દેવા, એવો એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી નોંધજો, તો હું અક્રિયાવાદી ખરો. પણ જો બીજો કોઇ મને ક્રિયાવાદી કહે તો તેનું કહેવું પણ જોઈ કહેવાય નહિ; કારણકે પવિત્ર વિચારોને ક્રિયામાં મુકવા, કુશળ મનોવૃત્તિને જાળવવી, સદિચ્છાનુસાર વર્તન કરવું એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી નોંધજો તો હું ક્રિયાવાદી છું.”

બુદ્ધના આ કર્મયોગમાં અને ભગવદ્ગીતાએ પ્રતિપાદિત કરેલા કર્મયોગમાં ઘણો મોટો ફરક છે. ભગવદ્ગીતાનું એવું કહેવું છે કે ચાતુર્વર્ણ ધર્મને ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી જે વર્ણમાં જન્મ થયો હોય તે વર્ણને અનુસરીને કર્મ કરવું નોંધજો; અને તે કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના વર્તવું નોંધજો. ક્ષત્રિયોનો ધર્મ બુદ્ધ કરવાનો છે; અને બુદ્ધ બ્રાહ્મ-

બાહુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તે મોક્ષમાર્ગ ન છે એમ સમજી નિરપેક્ષપણે યુદ્ધ કરવું તે તેનું કર્તવ્ય છે; અને આમ કરવાથી જ તેને મુક્તિ મળે. બૌદ્ધોને આ વર્ણવ્યવસ્થા પસંદ નથી. તેઓની કર્તવ્યની કસોટી રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી નિરપેક્ષતા, પ્રેમ અને જ્ઞાનપૂર્વક, દર્મ સતત ર્થી કરવું એમાં છે. અર્થાત્ દોષ પણ જાતિનો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો તે અર્હત થઈ શકે.

વેદાન્તીઓનું ધ્યેય જેમ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે તેમ બૌદ્ધોનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. નિર્વાણને બૌદ્ધો શન્ય કહે છે અને બ્રહ્મને વેદાન્તી નિર્ગુણ કહે છે. અર્થ એકજ છે; શબ્દ માત્ર જુદા છે. પણ નિર્વાણ તત્ત્વોમાંથી જગતનું નિર્માણ થયું કે જગતમાંથી નિર્વાણ તત્ત્વ નીકળ્યું આ વાદમાં યુદ્ધ પડતા નથી. યુદ્ધ કહે છે, ‘પુરિમા મિક્કલ્લે ! કોટિ ન પઙ્કાસતિ અચિજ્ઞાય’ ‘ભિક્ષુઓ, અવિદ્યાનું મૂળ દારણ કહી શકાય તેમ નથી.’ સંસાર દુષ્પ્રદ છે અને નિર્વાણ શાન્તિદાયક છે, અને તેનો માર્ગ કહીએ તો તે અખંડિત સત્કર્મ કરવું એજ છે. યુદ્ધનું આટલું જ કહેવું છે.

નિર્વાણતત્ત્વ અને તેના માર્ગના વિષયમાં બ્રાહ્મણ અને બીજા પંથો સાથે થયેલા વાદવિવાદ મહાપાન ગ્રંથોમાં પુષ્ટજ છે; તેવા તે સ્થવિરવાદી પંથના ગ્રંથોમાં નથી. અભિધર્મપિટકમાં વાદવિવાદાત્મક ગ્રંથ રૂપત ‘કુથાવત્થુ’ ન છે. પરંતુ તેમાં પણ બીજા પંથો સાથે વાદવિવાદ બહુજ થોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રમેયો વિશદ કરી બતાવવા સાર ગ્રંથકારે પ્રાચીન વાદપદ્ધતિનો અંગીકાર કર્યો છે એટલું જ. આ ઉપરાંત બૌદ્ધોમાં સ્થવિરવાદથી ભિન્ન પંથો હતા તેના મતોનું ખંડન કરવાનો થોડો ધણો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં જણાય છે. બીજા બધા પ્રકરણો સારભૂત પદાર્થોની વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટીકરણથી ભરેલા છે. ધર્મસંગણિ ગ્રંથમાં કુશલ અકુશલ આદિ બેદ વર્ણવ્યા છે તે ઉપર કંઈ જ છે. વિભંગના અઠાર વિભાગ છે તેમાં સ્કંધ, આયતન, ધાતુ, આર્યસત્ય, ઇન્દ્રિય, પ્રતીત્યસમુત્પાદ, ઇત્યાદિ બાબતોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ધાતુકથામાં ધાતુ, આયતન, વગેરેનો સ્કંધ વગેરેમાં કેવી રીતે સંગ્રહ થાય છે તેનું વર્ણન છે. પુગલપગ્ગતિમાં જગતમાં મળતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવની વ્યક્તિઓનું વર્ગીકારણ કર્યું છે. ચમકમાં પ્રશ્નનેડ અને તેના ઉત્તર છે. પદ્ધાનમાં ચોવીસ પ્રત્યય કહીને પ્રત્યયોને કુશલ અકુશલ અને અવ્યાકૃત સાથે કેવો સંબંધ છે એ બતાવ્યું છે.

આ સાત ગ્રંથોમાં જે પદાર્થોનો જિહાપોહ કર્યો છે તેમાંના પ્રધાનભૂત પદાર્થોનો સંગ્રહ અતુરુદ્ધાયયે અભિધર્મત્યસંગ્રહ ગ્રંથમાં કર્યો છે. અભિધર્મમાં જે અર્થ એકલે પદાર્થ છે તેનો સંગ્રહ એવો આ ગ્રંથના નામનો અર્થ છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં ચિત્તા ૮૯, કે ૧૨૧ વિભાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો સંગ્રહ છે. બીજા પરિચ્છેદમાં પ્રત્યેક ચિત્તમાં ૪૪ ૪૪ ચિત્તવૃત્તિઓ હોય છે અથવા હોઈ શકે તેનો વિચાર કર્યો છે. ત્રીજામાં ચિત્ત અને ચેતસિક ધર્મો, વેદના, હેતુ, કૃત્ય, દાર, આલમ્બન વગેરેના સંબંધથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું વિવેચન છે. ચોથો વીથિ-સંગ્રહ છે. એમાં રૂપરસાદિ વિષયો સાથે અને પોતાની જાતકાળની પ્રવૃત્તિ સાથે મનનો સંબંધ થતાં કેવી રીતે વ્યાપાર થાય છે તેનો બહુ સુંદર વિચાર છે. પાંચમામાં પૂર્વજન્મથી આ જન્મમાં પ્રાણીની તે તે ઉત્તમ, અધમ લોકમાં કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે એ બતાવ્યું છે. છઠ્ઠામાં ૧૪ મહિના વિભાગ

પાડી, દર્મ, ચિત્ત, ઋતુ, આહારના સંબંધથી શરીરનો જડ ભાગ કેવી રીતે બદલાય છે તે બતાવ્યું છે. છેવટે ટુંકામાં નિર્વાણતું વર્ણન છે. સાતમો સમુચ્ચયસંગ્રહ. એમાં કુશલ, અકુશલ, અને અવ્યાકૃત પદાર્થોનું અભિધર્મમાં જે બિલ બિલ દેહરૂપે વર્ગીકરણ કર્યું છે તેનો સંગ્રહ છે. આઠમામાં પ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપે વર્ણવેલા અને પદ્ધાન પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રત્યયોનો (દારણોનો) સંગ્રહ છે; અને નવમામાં સમાધિના જે બિન્ન બિન પ્રકાર છે તે બતાવ્યા છે.

આ ગ્રંથ સિંહલદ્વીપ અને બ્રહ્મદેશમાં બહુ લોકપ્રિય છે. તેના ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક દીક્ષાઓ છે. આમ છતાં પણ તેના કર્તા વિષે બહુ થોડી માહિતી મળે છે. એનું દારણ એવું હશે કે અનુરુદ્ધાચાર્ય કાંચીનગરમાં જન્મ્યા; અને ઘણું કરીને આ ગ્રંથ તેમણે ત્યાંજ લખ્યો હશે. આ જ આચાર્યે રચેલા ‘પરમત્થવિનિચ્છય’ નામના ગ્રંથને અન્તે નીચે પ્રમાણે ગાયાઓ મળે છે:—

“સેટ્ટે કચ્ચિધરે રટ્ટે કાવોરનગરે વરે ।
કુલે સહાતભૂતેન ચહુસ્સુતેન જાણિના ॥
અનુરુદ્ધેન થેરેન અનુરુદ્ધયસસ્થિના ।
તમ્બરટ્ટે યસસ્થેન નગરે રાજનામકે ॥
સત્થ સંધિવિસિટ્ટેન રાજિતેન અનાકુલં ।
મહાવિહારવાસિતં ઘાવના-મગ્ગનિસ્થિતં ॥
પરમત્થં પકાસેતું પરમત્થવિનિચ્છયં ।
પકરણં કતં તેન પરમત્થવેદિનાતિ ॥”

(એક કાંચીવર દેશમાં કાવીરનામના નગરમાં, ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામેલા અનુરુદ્ધ જેવા યશવાળા તે બહુશ્રુત જ્ઞાની અને પરમાર્થવસ્તુ જાણનારા અનુરુદ્ધસ્થવિરે તામ્રરાષ્ટ્રમાં રાજ નામના નગરમાં વિશિષ્ટ બૌદ્ધ સંઘ સાથે રહેતાં મહાવિહારવાસી આચાર્યોની પરિશુદ્ધ પરંપરાનું અવલંબન કરીને પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી આ ‘પરમત્થવિનિચ્છય’ નામનું પ્રકરણ રચ્યું)

તેવી જ રીતે સદ્ધમ્મસંગહ ગ્રંથમાં આ પ્રકરણ સંબંધે ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણે:—
અનુરુદ્ધેન થેરેન કચ્ચિપુરગરે વરં ।
પકરણં કતં તેન પરમત્થવિનિચ્છયં ॥

(એક કાંચીપુરમાં અનુરુદ્ધસ્થવિરે પરમત્થવિનિચ્છય નામનું પ્રકરણ રચ્યું.) ઉપરના શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં બહુ ફરક છે. પહેલામાં રાજનગરમાં રહેતી વખતે આ પ્રકરણ રચ્યું હતું એવું કહ્યું છે; અને આમાં કાંચીપુરમાં રચ્યું એમ કહ્યું છે. પહેલામાં કાંચીવરને ‘રાષ્ટ્ર’ કહ્યું છે અને આમાં ‘પુર’ કહ્યું છે.

આના કરતાં વધારે ગોટાળો હાલના પણ્ડિતોએ અભિધમ્મત્થસંગહના અન્તિમ

પ. આ શ્લોકો દેવભિન્ન મહાસ્થવિરની સિંહલી આવૃત્તિમાંથી લીધા છે, કારણકે મૂળ ગ્રંથ મારી પાડે નથી.

૬. આ ‘અનુરુદ્ધ’ બુદ્ધનો એક શાક્યવંશીય પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો. જુઓ ચુલ્લવગ્ગ ભા. ૭.

શ્લોકમાં આપતા ‘તુમૂલસોમ’ નામના વિહાર સંબંધે ક્ષેત્ર દેખાય છે. દ્વમિત્ર રંચનિરે ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં પોતે પ્રકટ કરેલા ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ની પ્રસ્તાવનામાં ‘તુ’ શબ્દ નિરાળો કરી ‘મૂલસોમવિહાર’ લ’કાદ્વીપમાં હતો એવું કહ્યું છે. પરંતુ તેની વિરુદ્ધ પૂરાવો સુમંગલ નામના આચાર્યે આરમાં સૈદ્ધમાં રચેલી વિભાવની નામની ટીકામાં મળી આવે છે. તેમાં ‘તુમૂલસોમ’ નામ વિહાર’ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ તે વિહાર ક્યાં હતો તેનો ઉદ્દેશ નથી. લેડીસાયા (લેડીગામના આચાર્ય) નામના પ્રસિદ્ધ આધુનિક બ્રહ્મી પદ્ધતિ ‘પરમત્થદીપની’ નામની અભિધમ્મત્થસંગહ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. આ ટીકાનો મુખ્ય હેતુ વિભાવની ટીકાના દોષો બતાવવા એ હશે એમ દેખાઈ આવે છે, છતાં બીજી માહિતી પણ તેમાં પ્રુક્ટ મળે છે. પરંતુ લેડીસાયાને આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી તુમૂલસોમ વિહાર ક્યાં હતો અને તે કાણે બાંધ્યો એ વિશે જ માહિતી આપી છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય લાગતી નથી.

તેઓ કહે છે કે-તુમૂલસોમ તિ પથ નામકં વિહારં ॥ ડચ્છં હિ સુહસિક્કાદીકાર્ય-
“સોહલદ્વીપે તુમૂલસોમવિહારે સદ્ધસ્સ પાકવસ્સ પિતાલપણ્ણં વિક્કિણિત્વા ક-
રિયતિ ॥ નહિ તત્થ પણ્ણેન અત્થો અરિય ॥ સદ્ધે પિ ક્કલ્લકાલ્લન્ના પાસાદા-
દયો” તિ ॥ પસો કિર વિહારો આદિતો અમયગિરિરિરજ્જો અગ્ગમહેસોમૂનાય
સોમદેવિયા કારાપિતત્તા યાવજ્જતના પિ સોમવિહારો ત્વેય પચ્ચાચિત્થ ॥ તુમૂ-
લસદ્ધો પન વિપુલસદ્ધપરિયાયો...સા ચ વિહારો સદ્ધિમત્તેહિ મદ્દાપરિવેણેહિ
સંઠિતો હોતી તિ અતિવિય વિપુલો મહન્તો વિત્થિયણો હોતિ ॥ તસ્મા સો
વિપુલત્તા મહન્તત્તા ધિત્થિયણત્તા તુમૂલસોમો તિ ડચ્છતિ ॥ (તુમૂલસોમ એટલે
આ નામનો વિહાર ખુદસેકામાં પ્રકરણની ટીકામાં કહ્યું છે કે “સિંહલદ્વીપમાં તુમૂલસોમ
વિહારમાં રહેતા સંધનું ભોજન તાડપત્રો વેચી કરવામાં આવે છે; કારણ કે ત્યાં તાડપત્રોનો
ઉપયોગ નથી; સઘળા મહેલો વગેરે નળીઆથી બંધેલા.” આ વિહાર પહેલવહેલો અમય-
ગિરિ રાજની સોમદેવી નામની પટરાણીએ કરાવ્યો; અને તેથી આજે-પણ તે એજ નામથી
પ્રસિદ્ધ છે. તુમૂલ શબ્દ વિપુલના અર્થમાં છે.....તે વિહારમાં જુદી જુદી સાઈકા ધમા-
રતો હોવાથી તે બહુ વિપુલ, મહાન, અને વિસ્તીર્ણ છે. તે વિપુલ, મહાન અને વિસ્તીર્ણ
હોવાથી તેને ‘તુમૂલસોમ’ કહે છે.)

અમયગિરિ નામનો રાજા લ’કાદ્વીપમાં ચલાનો મહાવંશમાં ક્યાંક પણ ઉદ્દેશ મળતો
નથી. તો પછી તેની રાણી સોમદેવી અને તેણે બાંધેલા તુમૂલસોમવિહારની તો શી વાત
કરવી! લેડીઆચાર્યે ખુદસેકામાં ટીકાનો ઉદ્દેશ ક્ષેત્ર છે. તે કઈ ટીકા છે તે સમજાવું
નથી. સિંહલદ્વીપમાં ‘સુમંગલ’લખસાદની’ નામની જે ‘ખુદસેકા’ ની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે
તેમાં આ ઉતારો મળતો નથી; અને તે તેમાં હોવાનું પણ કારણ લાગતું નથી. કારણ એ
છે કે તેનો કર્તા સિંહલદ્વીપનો રહેવાસી હોવાથી “સિંહલદ્વીપે” લખે એમ લાગતું નથી.
અર્થાત્ આ ટીકા કોઈ બ્રહ્મી આચાર્યે લખી હશે, તે બ્રહ્મીઆપામાં જ લખાઈ હોય તો
તેમાં નવાઈ નથી. તે આચાર્યે કહેલું “તુમૂલસોમવિહાર” નું વર્ણન કાવ્યનિકર હશે.
લેડીઆચાર્યે પોતે તુમૂલ શબ્દ ઉપર બતાવેલું પાણ્ડિત્ય પણ આવા જ પ્રકારનું છે. આંવડો
મોટો વિહાર એ સિંહલદ્વીપમાં હોત તો તેનો મહાવંશમાં કે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં કોઈક

ઠેકાણે તો ઉદ્દેશ્ય મળત; અને આજે તેનો અવશેષ કોઇ પણ જગ્યાએ ખાત્રીથી મળત. પણ સિંહલદ્વીપમાં તેનો જરા પણ પતો નથી.

આ પ્રમાણે અનુરુદ્ધાચાર્યની ખાતતમાં મળતી માહિતી અધૂરી હોઇ. કેટલેક ઠેકાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તો પણ આ આચાર્ય કાંચીપુર (હાલનું કાંછવરમ) શહેરમાં અથવા તેની આગુબાણુ ધરતી સતના ૧૧મા સૈકાના અન્તમાં અથવા બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયા હોવા નોંધએ એટલું અતુમાન કરી શકાય છે. સિંહલદ્વીપમાં પ્રખ્યાત પરાક્રમચાહુતી કોરકીર્દીની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની સાલમાં થઇ; અને તે પછી તેણે ૩૩ વર્ષ એક-છત્રી રાજ્ય કર્યું. પોતાની કારકીર્દીમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્તતિ માટે તેણે અનેક કામો કર્યાં. તેમાં પોતાની રાજધાની પુત્તતિપુર (સિંહલીમાં પોલોનરુવા) ની નજીક જેતવન નામનો મોટો વિહાર બંધાવી તેમાં સારિપુત્ર નામના મહાસ્થવિર માટે નિવાસસ્થાન કરી આપ્યું, એવું વર્ણન મહાવંશમાં મળે છે. આ સારિપુત્ર સ્થવિરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં સિંહલીભાષામાં લખેલી અભિધમ્મત્થસંગહની ટીકા પણ છે. તેના આધારે મુમંગલસ્થવિર નામના તેમના શિષ્યે વિભાવની ટીકા પાલીભાષામાં લખી. અર્થાત્ અનુરુદ્ધાચાર્યનો સમય સારિપુત્રસ્થવિર પહેલાં ઓછામાં ઓછા પચાસ વર્ષ પહેલાં હોવો નોંધએ.

ધરતી સતના અગીઆરમા સતકના અન્તમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં કાંછવરની આગુ-બાણુ ધણા ગ્રંથકારો થઇ ગયા. ગ્રંથવંશમાં કહ્યું છે કે- “ બુદ્ધદત્તાચરિયો, જાત-ન્દાચરિયો, ધમ્મપાલાચરિયો, દ્વે પુબ્બાચરિયો, મહાવજિરચુદ્ધાચરિયો, ચુંદ્રજીરચુદ્ધાચરિયો, વીપંકરાચરિયો, ચુલ્લધમ્મપાલાચરિયો, કસ્સપાચરિયો તિ રૂદ્ધસાચરિયા જમ્બુદીપિકા હેટ્ઠાલુત્તપ્પકારે ગચ્છે અકંસુ.” આમાં ‘પુબ્બાચરિયો’ (પૂર્વાચાર્ય) કોણ હતા એ સમજાતું નથી. ખાત્રીના આચાર્યો વિષે પણ અનુરુદ્ધાચાર્ય પ્રમાણે તેમના ગ્રંથો ઉપરાંત વધારે માહિતી મળતી નથી. આનું કારણ એવું હશે કે આ આચાર્યો પછી યોડા સમયે અત્યન્ત અસહિષ્ણુ શૈવધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં થયો. તામિલભાષામાં હલમાહાત્મ્ય નામનું એક પુસ્તક છે, અને તેમાં હલ નામના શૈવ સંન્યાસીએ બૌદ્ધો અને જૈનોના કેવી રીતે નાશ કર્યો તેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કાંછવરનો આગુબાણુ બંધાવેલા બૌદ્ધવિહારનું નામ પણ નથી એમાં શું અશ્ચર્ય છે ? મારા વિચાર પ્રમાણે તુમ્મલસોમવિહાર પણ આજ પ્રદેશમાં હતો, અને જે ‘નંબ’ નામના ગૃહસ્થે ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ લખવાની અનુરુદ્ધાચાર્યને પ્રાર્થના કરેલી તે તામીલ જાતિનો હતો. આ સર્વ આચાર્યોના ગ્રંથો સિંહલદ્વીપમાં પહોંચી ગયા હોવાથી આજે હયાત છે; નહિં તો તેઓના વિહારોની જે ગતિ થઇ તે તેઓના ગ્રંથોની પણ યાત તે કહેવાની જરૂર નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન.

૧.

[અધ્યાપક નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.]

પ્રાણી માત્રને આનંદ આપનારી સંગીત જેવી બીજી વસ્તુ નથી. સંગીતનું મૂળ જોવા જતાં “અપિનું કુળ અને નદીનું મૂળ” એ કહેવત યાદ આવે છે. સંગીતની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ સંબંધી એક પરંપરા પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રમાં મળી આવે છે:—

સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ ।

તદ્ગીતં નારદાયૈય તેન લોકેષુ વર્ણિતમ ॥

સંગીતમકરંદ, પ્રથમપાદ, શ્લો. ૧૮.

આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ મળે છે, પરંતુ આથી ઇતિહાસસંશોધકનું સમાધાન શું થઈ શકે? વેદોનો ઉગમ જેમ બ્રહ્માથી તેમ જ સંગીતશાસ્ત્રનો ઉગમ પણ બ્રહ્મદેવથી કદી શકાય. ઉપરની ઉક્તિથી સંગીતનું પ્રાચીનત્વ વેદકાળ જેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત વિષયની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ વિષયની રચના કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે બાબતમાં બે શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યુગ-એટલે કે વેદકાળ. તે કાળ કેટલાક વિદ્વા.

ના મતાનુસાર ઇ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષ છે, છતાં ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ કરતાં તો તે અર્વાચીન નથી જ એ વિષે તો બધા સંમત જ છે. તેથી તે વખતના વૈદિક વાદ્યમયમાં મળતા સંગીતવિષયક ઉદ્દેશો લક્ષને તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી, ચાર પછી પાલી અને પ્રાકૃત ગ્રંથો તેમ જ મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથો, પુરાણ, કાવ્ય, નાટક વગેરેના ગ્રંથો, તેમના સમય, અને સંગીતવિષયક પુરાણ સાહિત્ય ઇત્યાદિ જે જે મળી આવે છે તે બધા ઉપર થોડી થોડી માહિતી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

વૈદિક વાદ્યમયના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે ઇતર વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને કળાની જેટલા પ્રમાણમાં આર્યાવર્તમાં ઉત્પત્તિ હતી તેટલા જ પ્રમાણમાં સંગીતની પણ હતી. સંગીતનું રચન ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ઉચ્ચ હતું. ચાર વેદ પૈકી સામવેદ એ ગાયનનો સ્વતંત્ર વેદ માનવામાં આવે છે એવું કારણ તેની બધી ઋચાઓ ગાયનબદ્ધ છે. નરમેધ, અશ્વમેધ ઇ. ધાર્મિક મહોત્સવના પ્રસંગે સંગીત અત્યંત આવશ્યક હતું. દેવતાઓની સ્તુતિવિષયક ઋચાઓ જુદી કાઠીને તેનો એક સ્વતંત્ર વેદ બનાવ્યો, તે જ સામવેદ. ચાર વેદ પૈકી પહેલા ત્રણ-ઋગ્, યજુઃ અને સામ-એ અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એવું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે (જુઓ ૧.૧.૧૦૬, અન્નેર્ઋગ્વેદો, વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામઃ). સામવેદની એકંદર ઋચાઓ ૧૮૧૦ છે, અને તે સામવેદસંહિતામાં મળે છે. આ ૧૮૧૦ પૈકી કેટલીક ઋચાઓની પુનરુક્તિ યાદ કરવાની જરૂર છે, ખરી ઋચાઓ ૧૫૪૯ રહે છે. એ ૧૫૪૯ ઋચાઓમાંથી ધણીખરી ઋચાઓમાંથી લેખિકો કે લેખિકાઓ દ્વારા રચાયેલી છે. આ બધા સામસંહિતા જે ભાગમાં છે:—આર્યિક અને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિના આ બંને ભાગમાં જે ઋચાઓ છે તે ગાયત્રી, જમત્રી, ત્રિશ્તુપ, ધ્રુવાય પ્રત્યદિ પ્રત્યદિ એ આ છંદો ઉપરથી એ ઋચાઓ ગાયન

કરવા માટેનું યુટાયેલી હોય એમ લાગે છે. જેમ હાલના શાર્દૂલચિકીડિત વગેરે વૃતો ખોલાતા સાંભળવાયાં ગાયનની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સામવેદમાં આવતા છંદો વિષે થતું હશે. સંહિતાના જે બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેનો હેતુ ગાન જ છે. પહેલા આર્ચિક વિભાગમાં ૫૮૫ ગાયનની ઝડપાઓ છે. તે જુદા જુદા છંદમાં છે. પ્રત્યેક ઝડપાને ચોતી કહે છે. જેમ એક રાગ અનેક તાલમાં ગાઈ શકાય છે તેમ ઝડપાઓ અનેક છંદમાં ગાઈ શકાય છે. જે કે એક છંદમાં અનેક ઝડપાઓ ગાઈ શકાય, તો પણ કેટલીક ઝડપાઓના અમુક ચોક્કસ છંદ માનેલા છે. તે પ્રમાણે આર્ચિક એટલે ૫૨૫ ઝડપાઓનો એક સંગ્રહ. બીજા વિભાગ ઉત્તરાર્ચિકમાં ત્રણ ત્રણ ઝડપાઓનું એક પદ એવાં ૪૦૦ પદો છે. આ પદોનાં ગાયનો યજ્ઞ પ્રસંગે થતાં હતાં.

યજ્ઞના પ્રસંગે ઘણી જુદી જુદી ભતના વિદ્વાનો આવીને ભાગ લેતા હતા. યજ્ઞભૂમિ તૈયાર કરવા માટે ભૂમિતિગતી, શુભમુહૂર્ત પર આરંભ કરવા માટે જ્યોતિષગતી, વેદવેદાંગ, મીમાંસક, કર્મવાદી વગેરેની તથા ગાયકવર્ગની આવશ્યકતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો યજ્ઞસભામાં હાજર રહેતા હતા. એ ઉપરથી જુદી જુદી પાઠશાળાઓ તે વખતમાં હશે એમ લાગે છે. સામવેદના બે વિભાગ ઉપરથી પાઠ્ય અને ગેય એ બે શબ્દ યાદ આવે છે. સાધારણ પ્રસંગે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરાતો હશે અને મોટા મેળાવડામાં-મહાન યજ્ઞની સભાઓમાં 'ગેય' નો ઉપયોગ થતો હશે. ખાસ યજ્ઞને વખતે ઉત્તરાર્ચિકની ઝડપાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

શબ્દોના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે ચિહ્નો બે ભાગમાં આપેલાં છે. તેમાં સ્વરોનાં ચિહ્નો પણ આપેલાં છે. ગાતી વખતે પુનરાવૃત્તિ અને પ્રક્ષેપનાં રૂપો જેવી રીતે થાય છે તેવીજ રીતે આપવામાં આવેલાં છે. તેને સ્તોત્ર કહે છે. સ્તોત્રનું સ્વરૂપ સામ બ્રાહ્મણમાં આપેલું છે. (જુઓ તૈત્તિરીયસંહિતા, પ્રથમ કાંડ, અષ્ટમ પ્રપાઠક, ૧૩ મા અનુવાદ ઉપરની ટીકા:-તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ પ્રથમયા તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ મધ્યમયા તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ ઉત્તમયોચતી ત્રિવૃત્તો ત્રિવૃત્તિઃ) એટલે ત્રણ ઝડપાઓનું જ આખું પદ ગાવાનું હોય તે પહેલી ઝડપાના દાળમાં ગાવું એ એક પ્રકાર, બીજી ઝડપાના દાળમાં ગાવું એ બીજો પ્રકાર, તેમજ ત્રીજી ઝડપામાં ગાવું તે ત્રીજો પ્રકાર.^૧

પ્રાચીનસ્વરલેખનપદ્ધતિઃ આ પદ્ધતિમાં જે સામ છે તે ત, કા, જ, ઇ, ઓ અક્ષરની મદદથી કરેલ છે. ઘણી વખત સામ સ્વરને માટે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ એ આંકડાઓ પણ જોવામાં આવે છે. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ નારદીયશિક્ષામાં આપેલી છે. એ પદ્ધતિમાં સામગાયક પોતાના હાથ અને આંગળીઓ ચલાવીને જુદા જુદા સ્વર ઉપર જોર આપે છે.

આર્ચિક ગાયનમાં બીજા બે વિભાગ 'ગ્રામ' અને 'આરણ્ય' એવા છે, જેને 'ઉદ' અને 'ઉલ' પણ કહે છે. વસ્તીમાં ગવાતાં 'ગ્રામ' કહેવાય અને અરણ્યમાં ગવાતાં 'આરણ્ય.'

સામવેદનું આટલું વિવેચન કર્યા પછી ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ ઉપર આવીએ. ઋગ્વેદમાં સામસ્વરોને સમઘાત તરીકે ઉલ્લેખ્યાં છે. માતા યન્મન્તુર્યૂયસ્ય પૂર્વાર્ધિ ઘાણસ્ય સત્તઘાતુરિજ્જનઃ । ઋગ્ ૧૦ મં ૧૦. ૩૨-૪.

૧ સોમપાણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન દાશીનાથ શાસ્ત્રી લેલે કૃત અનુવાદ ઉપરથી.

૨ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતનાં આ ચિન્હો હોય એમ મને લાગે છે.

ગાયકને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. શકુનિ પક્ષીને સંબોધતાં તેને ઉદ્ગાતાની સાથે સરખાવે છે
 ઉદ્ગાતેવ શકુને સામ ગાયસિ । વ્રહ્મપુત્ર ઇવ સઘનેષુ શંસસિ ॥ ઋ.મં.૨-૪૩-૨
 વીણા વગાડનારને માટે વીણાગાયન અને વીણાગય એ બે શબ્દો આવે છે.
 ઋગ્વેદમાં ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે હિપરથી જણાય છે કે વાદનવિધામાં
 તે વખતના કોંકર કુશળ હશે. વાદ્યોનાં તત્ત, ચિત્ત, ઘન, સુપિર એવા ચાર પ્રકાર છે.
 તત્ત એટલે તંતુવાદ્ય. ચિત્ત એટલે ચર્મવાદ્ય. ઘન એટલે ધાતુવાદ્ય. સુપિર એટલે
 વાયુવાદ્ય. તત્તવાદ્યમાં કર્કરિનો ઉલ્લેખ આવે છે.

આઘર્દસ્ત્વં શકુને ભદ્રમાઘદ તૂષ્ણીમાસીનઃ સુમતિ ચિકિદ્ધિ નઃ । યદુત્પ-
 ન્ચદસિ કર્કરિયથા વૃહદ્ ઘદેમ વિદ્યે સુવીરાઃ ॥ ઋગ્. મં. ૨, ૪૩, ૩.

તત્તવાદ્ય પૈકી બીજો ઉલ્લેખ કાંઢવીણાનો આવે છે:—

આઘાટયો ઘાટલિકાઃ કાંઢવીણાઃ । કાઠક સંહિતા ૩૪, ૫.

આમાં આઘાટિ શબ્દ ધનવાદ્યસૂચક છે, જેને અંગ્રેજીમાં Cymbal કહે છે. ધન-
 વાદ્યની વ્યાખ્યા કાંસ્યતાલાદિકં ઘનમ્ એમ સંગીત શ્રેણીમાં મળે છે.

આઘાટિનો બીજો ઉલ્લેખ અથર્વવેદ મં. ૪, ૩૭, ૫ માં આવે છે. અપ્સરાઓને
 સંબોધતાં કહે છે:—યત્ર વ હ પ્રેહ્લા દરિતા અર્જુના ઉત યત્રાઘાટાઃ કર્કર્યઃ

તત્ પરે તા અપ્સરસઃ પ્રતિયુદ્ધા અમૂતન । 'હે અપ્સરાઓ, જ્યાં હીલો
 ધોળો હિંડોળો છે, અને જ્યાં આઘાટ કર્કરિની સાથે સંવદે છે, ત્યાં તમે જાઓ.'

આ સૂત્રમાં બંને વાદ્યોના ઉલ્લેખ આવે છે. અને આખું સૂત્ર નૃત્યસૂચક હોય એમ
 જણાય છે. સાયણાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં પણ કહે છે:—તયા યત્ર યસ્મિન્દેશે આઘાટા
 આહન્યમાના વાદ્યમાનાઃ કર્કર્યઃ વાદ્યવિશેષાઃ સંવદન્તિ એટલે કે 'યુદ્ધમનૃજ્ઞા-
 નુગુણ્યેન સામાર્ન ધ્વનન્તિ.' આમાં નૃત્યની સાથે કયા પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં
 આવતાં હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

તંતુવાદ્યમાંથી ત્રીજું વાદ્ય જેને વાળ કહે છે તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્. મં. ૧, ૧૭, ૮;
 ૧૦, ૩૨, ૪ માં આવે છે: વાળસ્ય સપ્તધાતુરિજ્જનઃ । વાયુ એટલે વીણાવાદ્ય એમ
 કહીએ તો ચાલે. પક્ષીના શ્રેણીમાં એ વાદ્યનું લક્ષણ પણ મળે છે. આ લક્ષણ જોતાં તે
 વાદ્ય હાલના સારમંડલ જેવું દેખાય છે. તેનું વિવેચન પછી કરીશું.

વાણુનો એક બીજો અર્થ ઋગ્. મં. ૮, ૨૦, ૮ માં દેખાય છે. સાયણાચાર્ય એનો
 અર્થ મરુદ્વીણા કરે છે.

વિતત વાદ્યમાં દંદુભિનો ઉલ્લેખ આવે છે. ખાંડણીયાને ઉલ્લેખીને કહે છે:—

યચ્ચિદ્ધિ ત્વં ગૃહેગૃહ ઉલૂહલાક યુજ્યસે દ્વિધુમસમં ઘદ જયતામિઘ દુન્નુમિઃ ।

(ઋ. ૧, ૨૮-૫).

તેમજ આમૂરજ પ્રત્યાયર્તયેમાઃ કેતુમહુન્નુમિર્વાવદીતિ સમશ્વર્ણાન્નિ-
 રતિ નો નરો અસ્માકમિન્દ્ર રથિનો જયન્તુ । ઋ. મં. ૬, ૪૭, ૩૧.

જે વાદ્યના ભયંકર ધોષ છે તે વાદ્યના ઉલ્લેખ ઋ. મં. ૮, ૬૧, ૧ માં આવે છે.

૩ આંધાટિનો સાયણાચાર્ય 'આહન્યમાનાઃ' એવો અર્થ કરતા દેખાય છે. પણ
 બીજા વિદ્વાનો તેનો અર્થ પણ વાદ્યવિશેષ કરે છે.

અથ સ્વરાતિ ગર્ગરો ગોધા પરિ સનિષ્વણત્ ।

પિદ્ધાગા પરિ ચનિષ્કદલિન્દ્રાય વ્રહ્મોઘતં ॥

આ ત્રણ પ્રકારનાં ગર્ગર, ગોધા, પિંગા એ વાદ્યો રણવાદ્યો હશે. પિંગા એ સુપિર, ગોધા ચર્મવાદ્ય અને ગર્ગર એ તંત્રવાદ્ય હશે. સુપિર વાદ્યનો બીજો ઉલ્લેખ વાકુરનો આવે છે. એનો અર્થ શંખ જેવો લાગે છે.

યવં વૃક્ષેનાશ્વિના વર્ષતેયં દુહન્તા મનુપાય દક્ષા અભિ દસ્યું ચકુરેણા ધમન્તીઋ જ્યોનિષ્કથુરાયંય ॥ આમાં બકુર વાદ્ય ડુંકીને અશ્વિનોએ દસ્યુને હરાવ્યા.

સુપિર વાદ્યનો ત્રીજો ઉલ્લેખ ઋગ્ ૦ મં. ૧૦, ૧૩૬, ૭ માં આવે છે:

ઈદં યમસ્ય સાદનં દેવમાનં યદુચ્યતે ।

ઈયમસ્ય ધમ્યતે નાઢીરયં ગીર્ભિઃ પરિષ્કૃતઃ ॥

‘ આ યમનું ઘર છે. તેને દેવમાન કહે છે. એમાં ગાયન વડે નાળી ડુંકાય છે. ’

આ પ્રમાણે તતવિતતાદિ ચાર વાદ્યોના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળી આવ્યા એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે ગાયન સાથે વાદ્ય વગાડવાનો પ્રચાર હતો અને તે વખતે તે તે જાતનાં વાદ્ય વગાડનારા પણ હતા. પાછળના ગ્રંથોમાં વિશેષ વર્ણન આવે છે એટલે અહિં એની ચર્ચા કરીશું નહિ.

નૃત્યનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦, સુ. ૭૨, ઋ. ૬ માં છે:—

“ યદ્દેવા અદઃ સલિલે સુસંરબ્ધા અતિષ્ઠત ।

અગ્રા ઘો નૃત્યતામિષ તીવ્રો રેણુરજાયત ॥

આમાં ઉપાની સ્તુતિ કરતાં તેનો રંગ, નાચનારી સ્ત્રીના પગ વડે હડતી ધૂળની સાથે સરખાવ્યો છે. એથી ખુદ્ધા મેદાનમાં નૃત્ય કરવાની રીત તે વખતે હતી અને સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી હતી એમ જોવામાં આવે છે.

સામઘોષ કરતી વખતે બીજી જાતનું વેદપાઠ બંધ કરવું એવો નિયમ હતો, તેમ જ વાદ્યનો અવાજ થાય તો પણ વેદઘોષ બંધ કરવો એમ લખ્યું છે એ ઉપરથી સામ-વેદનાં ગાનો અને તે વિષે પૂર્વકાલીન શોકસમજ અને કલ્પના શી હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે (જુઓ, આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ૧-૩-૧૩, ૧૯.)

હવે સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષાના જે શબ્દો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીશું. ઋક્ષાતિશાખ્યમાં મન્દ, મધ્ય, તાર એ ત્રણ સ્વસ્થાનો માટે મન્દ્ર, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ શબ્દો આવેલા છે. તેમજ સપ્તસ્વરો માટે ‘યમ’ શબ્દ આવેલો છે; જેમ કે ત્રીણિ મન્દ્રં મધ્યમમુત્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સપ્ત યમાતિવાચઃ ॥ સપ્ત સ્વરા ચે યમાસ્તે । ઋક્ષપ્રતિશાખ્ય, પટલ ૧૩.

સપ્તસ્વર કરતાં જૂદા કેમલ તીવ્રાદિ સ્વરોના ઉલ્લેખ ઋક્ષાતિશાખ્યમાં મળે છે, જેમ કે પૃથગ્વા ॥ અથવા સ્વરેભ્યઃ પૃથગ્મૂતા દન્યે યમાઃ સ્વરેષુ વર્તન્તે પતેષાં મૃદુત્વં તીક્ષ્ણત્વં ચ વેદિતવ્યમ્ ।

તાલવિભાગમાં ત્રણ લયોનો ઉલ્લેખ મળે છે, તિલ્લો વૃત્તીરુપદિશન્તિ વાચો ચિલમ્બિતાં મધ્યમાં ચ દ્રુતાં ચ ॥ તિલ્લો વૃત્તીર્વાચ ઉપદિશન્ત્યાચાર્યાઃ ।

આમાં લય માટે વૃત્તિ શબ્દ આપ્યો છે. અને એ વિદ્યાર્પિત, મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આખતમાં લખે છે:-
વિલમ્બિતાં વાલાનામધ્યાપનાદિપૂપદિશન્તિ । મધ્યમાં વ્યવહારાદિપૂપ-
દિશન્તિ । દ્રુતામધ્યનસ્ય વહુરૂપામ્યાસ ઉપદિશન્તિ ।

વેદનાં ત્રણ પ્રકારનાં સવનો હોય છે: પ્રાતઃસવન, મધ્યાહ્ન સવન અને તાર સવન, જેમાં આ ત્રણ વૃત્તિનો અતુકમે ઉપયોગ થાય છે.

પ્રાતઃકાલનું વિશેષ ગાંભીર્ય જાણીને તે વખતનાં સવન વિદ્યાર્પિત વૃત્તિમાં ગાવાનું પસંદ કરેલું હશે, એ ઉપરથી આ ત્રણ વૃત્તિના કે લયોના શાસ્ત્રીય ઉપયોગ તે વખતના લોકો કરતા હતા એમ જણાય છે.

લયની જે માત્રા હોય તેને પ્રતિવૃત્તિ કહે છે, જેમ કે માત્રાવિશેષ: પ્રતિવૃત્ત્ય-
પૈત્તિ । માત્રાના ચોક્કસ માપને માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: ચાપસ્તુ વદતે
માત્રાં દ્વિમાત્રાં વાયસોઽન્નવીત । શિલ્પી ત્રિમાત્રો વિજ્ઞેય एष માત્રાપરિગ્રહ: ॥
ત્રિમાત્રાં તુ શિલ્પી વ્રુતે નકુલસ્ત્વર્ધમાત્રિક: ॥ ‘ચાપ પક્ષી એક માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે, કાગડો બે માત્રાનો, મોર ત્રણ માત્રાનો અને નાગીચો અર્ધા માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે.’ શુક્લયજુઃપ્રાતિશાલ્યમાં યજુર્વેદેઽપિ સત સ્વરા ભવન્તિ । (જુઓ ૩,
૪૬૭, ૧૬ માં).

આ ઉપરથી સંગીતના શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો તે વખતમાં ખનાવેલા હોવા જોઈએ.

હવે ઋગ્વેદની કે બીજા વેદની ઋચાઓ ઉપર જે સ્વરોનાં ચિહ્નો વાપર્યા છે તે ઉદાત્ત, અતુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનાં દર્શક છે. સ્વરોના આ ત્રણ વિભાગમાં સપ્તસ્વરો આવે છે તેની વહેંચણી ઉદાત્તે નિષાદગાન્ધારૌ અનુદાત્ત ઋષભધૈવતૌ । સ્વરિત-
પ્રમઘા દ્યૌતે ષડ્જમધ્યમપચ્ચમાઃ ॥ આવી રીતે કરેલી ધણી સંગીત ગ્રંથોમાં મળી આવે
છે. પરંતુ ઋચા ગાની વખતે તે સ્વરો કેવી રીતે વાપરવા એ વિષે બરાબર ખુલાસો નથી.

પ્રકાન્તરઃ સ્વરોર્ણિષ્ઠુ ગાયાસુચ્યન્તરઃ સ્વરઃ ।

સામસુચ્યન્તરં વિદ્યાદેતાવત્સ્વરતોઽન્તરમ્ ॥ (નારદીયશિક્ષા ૧, ૩).

આ શ્લોક નારદીય શિક્ષામાં પ્રથમ કંડિકામાં આવે છે અને ઋગ્વેદની ઋચાઓ
એક સ્વરમાં, યજુર્વેદની બે સ્વરમાં, અને સામની ત્રણ સ્વરમાં ગવાય છે એવો તેનો
અર્થ છે. પરંતુ નારદીય શિક્ષા એ ગ્રંથ વેદ જોવા પુરાણો નથી, તેથી ઋચાઓ ગાવા
સંબંધી આ માહિતી પૂર્ણ હશે એમ લાગતું નથી.

વેદના પછી બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ અને સૂત્રો આવે છે. આ ગ્રંથોના કાળ
ઈ.પૂ. ૮૦૦ થી ૪૦૦ સુધી છે. તેમજ સૂત્રોના કાળ ઈ.પૂ. ૪૦૦ સુધીનો છે એમ
સાધારણ રીતે મનાય છે. હવે આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથો લઈએ.

બ્રાહ્મણકાળમાં સંગીતની ઉન્નતિ વેદકાળ કરતાં વિશેષ જણાય છે. તે વખતમાં
સંગીતની પરિભાષામાં વધારો થયો હોય એમ લાગે છે. વીણા વગાડનારને માટે વીણાવદ
તેમજ સંગીતવેદના નામકને માટે વીણામણગિત્ શબ્દ આવે છે (જુઓ તૈત્તિરીય
બ્રાહ્મણ ૩, ૯, ૧૪, ૧ તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩, ૧, ૫, ૧).

બીજા કથ્યેષ

માં વિતરમન્દા આવે છે વિતરમન્દા મર્દાન

નામ છે. મૂર્છના એટલે થાટ (Scale). (જુઓ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩,૪,૨,૮; ૩,૨,૪,૬; ૧૩,૧,૫, ૧).

આમાં વીણાનો તાર જે થાટમાં મેળવેલો હોય તે થાટનું નામ ઉત્તરમંદ્રા આપ્યું છે.

(જુઓ શતપથ બ્રા. ૧૩, ૪, ૨, ૮.) અને એ થાટ મૂળ શુદ્ધ સપ્ત સ્વરોનાંજ છે; કેમકે સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉત્તરમંદ્રાની વ્યાખ્યા આપી છે તે બોતાં તે મૂળ સપ્ત સ્વરોમાં જ આવે છે. જેમકે પઢ્જે તૂત્તરમંદ્રાદૌ રજની ચોત્તરાયતા ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન સંગીતમાં ત્રણ ગ્રામો મનાતા હતા, અને તેમાં પ્રત્યેક ગ્રામની સાત સાત મૂર્છનાઓ મનાતી હતી. એ મૂર્છના એટલે જ થાટ. હવે પડ્જ નામના ગ્રામની પહેલી મૂર્છનાનું નામ ઉત્તરમંદ્રા છે; અને એ પડ્જ સ્વર ઉપરથી જ શરૂ થાય છે.

બીજાં વાદ્યોમાંથી વૃણવનો ઉલ્લેખ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૬,૧,૪,૧ અને ૩,૪,૧૩,૧ માં આવે છે. વૃણવનો અર્થ વાંસળી છે, તે વાંસની હોય છે. પુરુષમેધ વખતે હોમવાનાં મનુષ્યોની ગણતરીમાં જે વાદ્ય વગાડનારા અથવા ગાનારાનો સમાવેશ કરેલ જોવામાં આવે છે, તેમાં તૂળવધ્મ એટલે વાંસળી વગાડનારનું નામ આવે છે. ૩,૪,૧૫,૧ માં તલ્લવ નામનું એક વાદ્ય આવે છે તે વગાડનારનો પણ તે યાદીમાં સમાવેશ છે. વીણા, હન્દુભિ વગાડનારને પણ તે યાદીમાં સ્થાન છે.

યજુને વખતે જે બ્રાહ્મણ હાથમાં વીણા લઈને ગાતા હતા, તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—બ્રાહ્મણૌ ઘીનાગાયિનો ગાયતઃ । શ્રિયા વા પતદ્રૂપમ્ । યદ્વીણા । શ્રિયમેવા-
સ્મિન્ તદ્વતઃ । યદા સ્વલુ વૈ પુરુષઃ શ્રિયમન્નુતે । ઘીનાસ્મૈ ઘાદ્યતે । તદાહુઃ ।
યદુભૌ બ્રાહ્મણૌ ગાયેતામ્ ।

યજુ વખતે એક બ્રાહ્મણ અને એક ક્ષત્રિય એવી એક વીણા વગાડનારની જોડી હશે એમ પણ લાગે છે:—પ્રમં શુકાસ્યાચ્છ્રી સ્પાત્ । ન વૈ બ્રાહ્મણે વિરમત ઇતિ ।
બ્રાહ્મણો અન્યો ગાયેત્ । રાજન્યોઽન્યઃ । બ્રહ્મ વૈ બ્રાહ્મણઃ ।

ગાયન થયા પછી ગાનારને કે વગાડનારને ધનામ આપવામાં આવે છે તે બાબતમાં તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કાંડ ૩, પ્રપાઠક ૯, અનુવાદ ૧૪ માં મનોયુક્તે ચ શતે ચ દદાતિ એટલે ૧૦૦ બળદનાં ગાડાંઓ ભરીને દ્રવ્ય આપવું એવો ઉલ્લેખ છે.

બ્રાહ્મણ ઠાળમાં જે ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડતા હતા તેનો ઉલ્લેખ તૈનિરીય બ્રાહ્મ-
ણમાં કાંડ ૩. પ્ર. પા. ૪ અનુ. ૧ માં આવી રીતે છે:—પ્રતિશ્રુત્કાયા ઋતુલમ્ ।
ઘોપાય ભપમ્ । અન્તાય ઘહુવાદિનમ્ । અનન્તાયમૂકમ્ । મહસે ઘીનાવાદનમ્ ।
ક્રોશાય તૂળવધ્મમ્ । અક્રિન્દાય હન્દુભ્યાઘાતમ્ । અવરસ્પરાય શંદ્વધ્મમ્ ।
ઋદ્ધુભ્યો જિતસન્ધાયમ્ । સાધ્યેભ્યઞ્ચર્મન્નમ્ ॥ એમાં વીણા, વૃણ, હન્દુભિ,
શંખ એ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ છે.

આ બધાં વાદ્યો વૃત્યની સાથે આવતાં હોય એમ લાગે છે, જેમ હસાય પૂંચ-
લૂમાલભતે । ઘીનાવાદં ગણકં ગીતાય । યાદસે શાલુલ્યામ્ । નર્માય મદ્રવ-
તીમ્ । તૂળવધ્મં ગ્રામણ્યમ્ । પાણિસંઘાતં નૃત્તાય । મોદાયાનુકોશકમ્ ।
આનન્દાય તલ્લવમ્ । તેં બ્રા. ૩,૪,૧, ૧૫.

હન્દુભિર્નુ વનસ્પતિ એવું પણ નામ છે. સા વનસ્પતિન્પ્રાચિદ્વિદ્વત્ સૈવાં વાગ્વન-
સ્પતિષુ વદન્તિ યા દુન્દુભે યા તૂળવે યા વીણાયામ્ યદ્દીક્ષિતદણ્ડ પ્રયચ્છતિ।
વાણવાદ સો તત્રીનું હોય છે,

વાણઃ શતતન્તુર્ભવતિ । (તૈ. વ્રા. કાં ૭, ૫, ૧, ૨.)

ભૂમિદ્દુન્દુભિનો ઉદ્દેશ્ય તે જ સ્થળે આવે છે;

દુન્દુભિ વાચમચરુન્ધતે ભૂમિદુન્દુભિમેવ । યદ્દક્ષેત્રમાં એક જગાએ જમીનમાં
ખાડો દરીને તેનું મોઢું ચામડાથી ઢાંકવું.

જકુર વાદ (ફેલાવું વાદ)નો ઉદ્દેશ્ય પ્રાદ્યણ ગ્રંથમાં ધણી જગાએ આવે છે.
તેનો ઉપયોગ યુદ્ધ વખતે થતો હતો. તૈ. વ્રા. ૩, ૪, ૭, ૧. શ. વ્રા. ૪, ૧ અને ૪,
૧૯. વ્રા. પંચિકા. ૧, ૩, ૧ અને ૬, ૭, ૫.

આરણ્યક ગ્રંથોના સમયમાં પણ પહેલાંની માફક જ સંદર્ભો મળી આવે છે. વીણા,
જે વસ્તુ વડે વગાડવામાં આવે છે તેને માટે વાદન શબ્દ છે, તેને આપણે હાલમાં 'નખી'
કે 'મિજરાફ' કહીએ છીએ. સારમંડળ વગાડીએ તો હાથીદાંતની નખી વાપરીએ છીએ,
તેમ જ વીણા વગાડવા માટે વાદનનો ઉપયોગ થતો હશે. પે. આ. ૩, ૨, ૫ માં
વાદનનો ઉદ્દેશ્ય છે.

ભૂમિદ્દુન્દુભિ વાદ તે વખતે સાધારણ હતું એમ લાગે છે. જેમ લક્ષાદિ મંગલ
કાર્યમાં આપણે ત્રાંસાં, ઢોલ વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ યજ્ઞની વખતે ભૂમિ-
દ્દુન્દુભિર્નુ વગાડવું સામાન્ય થયું હતું (જુઓ તૈ. આ. ૫, ૧, ૫ અથવા પ્રો. કીયતું
તૈ. આ. ભાષાંતર ૪. ૨૭૭, નોટ ૧૪.)

સંહિતાના ગ્રંથમાં જકુર તો સામાન્ય છે જ. ચર્મવાદમાં આડંબર કે લંબરનો
ઉદ્દેશ્ય વાજસેનીયી સંહિતામાં કાંડ ૩૦, અધ્યાય ૧૯, ૨૦ માં નરમેધમાં હોમવાનાં
મનુષ્યોની યાદી આપેલી છે તેની સાથે છે. તે આ પ્રમાણે છે, જેમ આઠમ્બરમ્
આહન્તિ તે કોલાહલ કર્તારમ્ । મહસે વીણાવાદમ્ । ક્રોશાય તૂળવધમ્ ।

(તેની ટીકામાં વાદ્યવિશેષ ધમનિ તથામૂતમ્ અવરસ્પરાય શંખધમમ્
શદ્શ્ચવાદકમ્ મહસે વીણાવાદમ્ વાણિધમમ્ તૂળવધમમ્ તાન્ નૃત્તાય ।
આનન્દાય તલવમ્ ।

કાંડક સંહિતામાં પણ

સર્વાંસુ સૂક્તિષુ । દુન્દુભયો વદન્તિ યા દિક્ષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે ભૂમિ-
દુન્દુભિર્ભવતિ યાસ્યાવાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વીણા વદન્તિ યા પશુષુ વાક્તાં
તેનાવરુન્ધતે કાણ્ડવીણા વદન્તિ યૌષધીષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે નાહીતૂળવા
વદન્તિ યા વનસ્પતિષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વાગ્ગશતતન્તુર્ભવતિ શતાયુર્વે
પુરુષશ્શતવીર્યા આયુરેવ વીર્યમચરુન્ધે,

આ પ્રમાણે ઉપર હન્દુભિ, ભૂમિદ્દુન્દુભિ, વીણા, કાંડવીણા, નાહી, તૂણવ, વનસ્પતિ,
વાણ, શતતન્તુ, યૌષધિ વાદવાચક પારિભાષિક શબ્દો આવે છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં
પણ કકરિ, તૂણવ અને વીણા એ ત્રણ વાદોનો ઉદ્દેશ્ય અનુક્રમે ૪, ૨, ૯ માં અને
૩, ૬, ૮ માં મળે છે.

આ બધા ઉપરથી સંહિતાકાળમાં વેદકાળ જેવું જ સંગીતનું મહત્વ હતું અને ધાર્મિક ક્રિયામાં સંગીતની આવશ્યકતા તે વખતના લોકોને ભાસતી એમ આપણે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકીએ છીએ.

ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં પણ સંગીતને લગતાં વાદ્યોના ઉલ્લેખ, સ્વરોના ઉલ્લેખ, તથા ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય એ ત્રણેના ઉલ્લેખ આવે છે: ગીતયાદિતે સમુત્તિષ્ઠતઃ (જુઓ છાન્દો. ૮, ૨, ૮). તેમજ ઠોપનિપત્તમાં અપિ સર્વ જીવિતમલ્પમેવ તથૈવ વાદ્યાસ્તૈર્વ નૃત્તગીતે । કઠ. ૧, ૨૬. એવો ઉલ્લેખ આવે છે.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં સ્વરનું 'ઉદ્ગીત' એવું નામ છે અને ગાનારને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. બૃહદારણ્યકોપનિપત્તમાં હુન્હુભિ, શંખ અને વીણા એ ત્રણેના ઉલ્લેખો આવે છે. (જુઓ વૃહદ ૨, ૪, ૭ થી ૯). તેમજ વીણાવાદ એટલે વીણા વગાડનારનો ઉલ્લેખ વીણાયૈ તુ પ્રહરણેન ઘીણાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ એમ આવે છે.

ઉપનિપત્તકાળમાં સામગાયનનો પ્રચાર વધારે હશે. છાંદોગ્યોપનિપત્તમાં પહેલા અધ્યાય, ખંડ ૮ સુધી સામગાયનનું વર્ણન આપેલું છે, યદ વપ્તે સામગાયન કરનાર ત્રણ ઉદ્ગાતાઓ બહુ કુશળ હોવા જોઈએ વગેરે ઉલ્લેખ છે. ગર્ભોપનિપત્તમાં પદ્મ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ એ સાત સ્વરોનાં નામો પહેલા શ્લોકમાં મળે છે. હંસોપનિપત્તમાં જે વાદ્યો મળે છે તે આ પ્રમાણે છે:-

સ પથ જપ કોટયાનાદમનુભવતિ પથં સર્વં હંસવશાન્નાદો દશવિધો જાયતે । ચિળીતિ પ્રથમઃ । ચિઙ્ચિળીતિ દ્વિતીયઃ । ઘણ્ટાનાદસ્તૃતાયઃ । શંખનાદચ્ચતુર્થઃ । પશ્ચમસ્તન્ત્રીનાદઃ । પઠસ્તાલનાદઃ । સતમો વેણુનાદઃ । અષ્ટમો મૃદંગનાદઃ । નવમો ભેરીનાદઃ । દશમો મેઘનાદઃ ।

ઉપરના સંદર્ભમાં ચારે પ્રકારનાં વાદ્યો મળી આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપનિપત્ત કાળમાં ગાયનવાદનનૃત્યાદિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો, વાદ્યોના ઉલ્લેખો, તથા સામગાયનવિષયક થોડી માહિતી અને તેનું મહત્વ આટલી જાણતો આપણને મળે છે. એ ઉપરથી સંગીત વિદ્યા તરફ લોકો અત્યંત શુદ્ધ ભાવથી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતા હતા એમ દેખાય છે.

ઉપનિપત્ત કાળ પછી સુત્રકાળ આવે છે. આ કાળમાં કર્મકાંડીઓનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તે કાળમાં થયેલા ગ્રંથોમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં એ વિષય આવે છે. એથી સંગીત ઉપર વિશેષ માહિતી આપણને મળે એવી આશા છે. પાછળ આવેલા શતતંત્રી વીણાનો ફરી ઉલ્લેખ શાંખાયન શ્રૌતસૂત્ર ૧૭-૧-૨, માં આવે છે. જેમ,

અયૈતાં વીણાં શતતંત્રીમ્ ઉપકલ્પયતિ । તસ્યા પાલાશી સૂના ભવતિ । ઔદુંવરો દણ્ડઃ । અપિ ઔદુંવરી સૂના પાલાશી દણ્ડઃ । તમાનહુદેન સર્વ-રોહિતેન ચર્મ્મણા વાહ્યતો લોમ્નાભિપીવ્યન્તિ । તસ્યૈ મૂલે દણ્ડં દશઘાતિ વિંધ્યતિ । તા દશ દશ રજ્જૂ પ્રવયન્તિ । તા અગ્રે નાના વધન્તિ । દણ્ડસમાસા વીણા શતતંત્રી ભવતિ । વેતસશાખા સપલાશા વાદિન્યુપકૃતા ભવતિ । સ્વયં ન તા વા શરેષીકા । ધાટકર્કરીરવઃ ઘટારિકાઃ કાણ્ડવીણાઃ પિચ્છોરા इति

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુલ્હેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં ચતુર્તત્રીનું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાને દંડ અથવા પલા-
શને દંડ લઈને તેને બળદના ચામડાથી એવી રીતે ઢાંકું કે વાળવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ ઢાંચાં પાડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પરાવી તેને અગ્રમાં બાંધવા.
દંડની સપાટી ઉપર સો તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોટીની નખી
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, ઈર્કરિ, ઢાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ્ય છે, તેમજ પિચ્છોરા-
વાદ્ય ઈંકીને વગાડવું અને ઢાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રકાર તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યત્ વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદ્યો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાલુવીણા નો
ઉદ્દેશ્ય અને તેની માહિતી લાઠ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાલુવીણાયાં વક્રા કપિશીઘ્રયૌ ચ પૂર્વસ્થાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥૧॥

વક્રા કપિશીઘ્રયૌ દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્રાયામ્ કપિશીઘ્ર્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોષો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥૨॥

મહાવીણાપિ શીલવીણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાન્ડિલયૌ બહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાલુવીણાપિ શીલવીણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાલુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમાધિજમતુસ્તેનેદમુપગાયતાં તે સામમહયેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાંતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્યાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુલ્હેન પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્યપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિપન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાક્રંદા હલ્લયઃ પ્રકોશાયવાચપૃતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ્ ગીયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વાદિષ્યામિ વહ્નકરિષ્યન્તી
વહ્નકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમયિષ્યમ્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥૧૦॥

લાઠ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ શી. ૧૦.

અલાયુવીણા એટલે જે વીણાને લુંબકું હોય તે, અને જેનું માથું વાંદરાના મ્હોં જેવા વક્ર આકારનું હોય તે. દંડુભિતો પણ ઉદ્દેશ્ય આ સૂત્રમાં આવે છે. એ પણ વાંદરાના મ્હોં જેવું જ વાંકું હોય છે. તે સિવાય મહાવીણા, શીલવીણાનો પણ ઉદ્દેશ્ય તેજ સંદર્ભમાં આવે છે. અલાયુવીણા અને શીલવીણાને મંત્રીને પછી તેના સ્વરો વડે સામગાયન કરવું. ઉપગાતાની પશ્ચિમ બાજુએ બે સ્ત્રીઓને સામસામે બેસાડીને એકના હાથમાં ઠાંડવીણા અને બીજાના હાથમાં પિચ્છોરા આપવી. પિચ્છોરા મુખ વડે અને ઠાંડવીણા નખીથી (વાદનથી) વગાડવી. આ બેની બેડીને ‘અપધાટિલા’ કહે છે. આ અપધાટિલા એટલે બંને વાદ્યો બહુ ક્રોમળ અવાજથી વગાડવાં.

આ ઉપરથી ગાવા માટે અથવા વાદ્ય વગાડવા માટે કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે વગાડવું, ઇ. સૂક્ષ્મ માહિતી આપણને મળે છે. એ જમાનો કર્મકાંડનો હોવાથી દરેક વિષયમાં વિધિ અને પદ્ધતિ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તે જ પ્રમાણે સંગીતની બાબતમાં પણ બન્યું. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગાયનવાદનની પદ્ધતિઓના ખાસ વિકાસ આ સમયે થયો હશે.

બીજાને એક ઉદ્દેશ્ય લાટયાયન શ્રૌતસૂત્રમાં શતતંત્રી વીણા વિષે આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

રોહિતેનાનહુદેનોત્તરલેખના ચમર્ણા પિહિતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

તસ્ય દશસુ પશ્ચાચ્છિદ્રેપુ દશ દશ તંત્ર્યો વદ્ધાઃ સ્યુર્મૌંજ્યોદાભ્યો વા ॥૨॥

ત્રિષ્વિયતિ શાળિહલ્પશ્વતુસ્ત્રિશન્મધ્યમે ત્રયસ્ત્રિશતા વા પિત્ત્વમ્ ॥૩॥

પુરસ્તાદેકૈકશસ્તાસ્ત્રૈષં વિભજ્ય ભૂર્ભુવઃસ્વરિત્યેતાભિઃ પૃથગુત્તરોત્તર્યુદ્દહેત્ ॥ ૪ ॥

તમભિમૃશેદ્દો વદવદા વદી વદો વદોરુ.....ઇયાદિ પેંદ્રી વાચં વૃહતીમ્ વિશ્વરૂપાં શતાયુષીમ્ પ્રવદદેવ વાણ્ ॥ ૫ ॥

શિથિલાંસ્તંતુના યચ્છેદોભિર્નો વાણતંતુભિઃ શતં રાઙ્ વીરીહાવહારાત્ સ્મ ॥ ૬ ॥

વાક્ સર્વં ॥ ૭ ॥

સ્વભાવનતયા ન વાણવત્ નામીતયા વેતસશાખયા ચ સપલાશયા તયા ॥ ૮ ॥

પ્રાણાયત્વે ॥ ૯ ॥

વાહ્નયં ॥ ૧૦ ॥

૧૧ ॥

આ ઉપરથી શાંખાયન શ્રૌતસૂત્રમાં જે શતતંત્રી પાછળ હેર્ણવી છે તે પ્રમાણે જ આ બીજી વીણાનું વર્ણન છે. આ વીણા પહેલાંની જેવી જ પણ થોડા ફરકવાળી છે. બળદનાં ચામડા વડે તેનો દંડ ઢાંદીને તેની પાછળના ભાગમાં દશ કાણું પાડીને તેમાં દશ, દશ તંત્રી બાંધવી. તે તંત્રી દર્ભની અથવા આંતરકાની હોય. શાંદિલ્ય ઋષિને મતે ૧૦ ને બદલે ત્રણ જ કાણું પાડવાં અને વચલા કાણુંમાં ૩૪ તાર, અને બાકીનામાં ૩૩, ૩૩ તાર બાંધવા. તે તારો એકના પછી એક એવી રીતે ચડાવવા કે તેઓ મૂર્મુચઃ સ્વઃ એ સ્વરોની પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ચડતા હોય. તેનો સ્પર્શ કરીને મંત્ર બણીને જે તાર દીલો હોય તે ઉપર ચડાવવો અને પલાશ અથવા નેતરની નખી બનાવીને તેને વગાડવી. પછી પ્રાણા-ચત્ત્વ એ મંત્રથી બર્ધ્વ ઉલ્લેખન એટલે આરોહ અને અપાનાયત્વ એ મંત્રથી નીચે ઉલ્લેખન એટલે અવરોહ કરવો (સ્વરોનો). વ્યાનાયત્વા એ ત્રણ વખત બોલીને બ્રાહ્મણને કહી વગાડવું. તે વખતે આહતદુન્દુભિ પ્રયદન્તુ લીળા એ મંત્ર બોલવો.

સૂત્રકાળનાં બીજા એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ અહિં કરીએ તો ઠીક છે. એ ગ્રંથ સંગીત સૂત્ર કરીને છે, અને તે સરસ્વતીએ બનાવેલો છે એમ મનાય છે. આ ગ્રંથ લુપ્ત થયો છે, તથાપિ તેનાં બે પાનાં સદ્ગત તનુસુખરામ મ. ત્રિપાડીને આશરે વીશક વર્ષ પહેલાં મળેલાં તે તેમણે વિ. સં. ૧૯૬૬ ના 'શુજરાતી'ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ ગ્રંથ ઉપર જે ટીકા થઈ છે તે ટીકા જયગોપાલ ચિંતામણિ નામના એક વિદ્વાને કરેલી છે. જયગોપાલ પોતે તેલંગ હતા અને મુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી વિકૃલનાયજનો શિષ્ય હતા. તે વિ. સં. ૧૯૩૨ ની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. તે ટીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલાંનો હોવો જોઈએ, એટલે કદાચ તે સૂત્ર-કાળનો જ હશે.

વૈદિક કાળની જે સમાલોચના ઉપર કરવામાં આવી તે ઉપરથી આપણે નીચેના નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ:—

(૧) વૈદિક કાળમાં સંગીતવિદ્યા એક સ્વતંત્ર વિદ્યા તરીકે મનાતી હતી અને તેનું તે વખતનું સ્વરૂપ શુદ્ધ, ધાર્મિક અને પવિત્ર હતું.

(૨) ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે વિભાગમાં લોકો કુશળ હતા, અને સંગીતનું નિયમિત શિક્ષણ આપવા માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા હતી.

(૩) ગાયક, વાદક અને નર્તક એ ત્રણે પ્રકારના લોકો વિદ્યમાન હતા અને તે ભેગા થઈને પોતાની કલાતું પ્રદર્શન કરતા હતા.

(૪) સંગીત વિદ્યામાં સ્ત્રીઓ પણ કુશળ હતી અને તેઓ સમાજમાં ખુલ્લી રીતે ગાયન, વાદન, નર્તન કરતી હતી.

(૫) વાલો કેવી રીતે બનાવવાં, તે કેવી રીતે વગાડવાં, ઇત્યાદિની તેમને પૂર્ણ માહિતી હતી.

(૬) સંગીતને લગતા પારિભાષિક શબ્દો પણ તેમની પાસે હતા અને તેથી કરીને સંગીતશાસ્ત્રમાં વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૭) સંગીતની એક સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિ હાલના જેટલી શાસ્ત્રીય અને સૂક્ષ્મ નહિ, પણ સ્પૂલ રૂપમાં હતી.

વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજ ચેટક

(આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી.)

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાલીનો રાજ ચેટક ઘણી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રચારેલા ધર્મના એક મહાન ઉપાસક તરીકે તો તેની ખ્યાતિ છે જ, પરંતુ બીજી રીતે વ્યાવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની તેટલી જ પ્રસિદ્ધિ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પહેલું કારણ તો એ છે કે જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર નિર્ઋત્ય જ્ઞાતપુત્ર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે તેનો બેવડો સંબંધ હતો. શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી એ ચેટકની સગી બ્હેન થતી હતી અને એ ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધન સાથે એની વચ્ચે પુત્રી નામે જોડાએ લગ્ન કર્યા હતાં. બીજું કારણ, જેવી રીતે મહાવીરના ધરાણા સાથે એનો કૌટુંબિક સંબંધ હતો તેવી જ રીતે તત્કાલીન ભારતના બીજા કેટલાક પ્રધાન રાજવંશો સાથે પણ એનો સગપણનો સંબંધ બંધાએલો હતો. સિંધુસૌવીરનો રાજ ઉદાયન, અવંતીનો રાજ પ્રભોત, કૌશાંબીનો રાજ શતાનીક, ચંપાનો રાજ દ્વિવાહન અને મગધનો રાજ બિંબિસાર એ બધા એના જામાત થતા હતા. જૈન સાહિત્યમાં કૃષિક અથવા કૌશિકના અને બૌદ્ધસાહિત્યમાં અખતશયુના નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો મગધનો સમર્થ સમ્રાટ તથા સામાન્ય રીતે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ત્રણે સંપ્રદાયના કથાસાહિત્યમાં વ્યાપક થએલો ઉદયન વત્સરાજ, એના સગા દૌહિત્ર થતા હતા. ત્રીજું, તે વખતે હયાતી ધરાવતા ભારતના ગણસત્તાક રાજ્યોમાંના એક પ્રધાન રાજ્યતંત્રો તે વિશિષ્ટ નાયક કહેવાતો હતો. અને છેલ્લું, જૈનપરંપરા પ્રમાણે આખા આર્યાવર્તમાં ક્યારે એ નહીં થએલી એવી એક ભયંકર જનનાશક લડાઈ એને લડવી પડી હતી, જેમાં એનો પ્રતિપક્ષી, એનો પોતાનો જ સગો દૌહિત્ર મગધરાજ અખતશયુ હતો !

જૈનપરંપરામાં આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર અને ઉક્ત રીતે તત્કાલીન ભારતમાં એક મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ રાજ્યના વિષયમાં જૈન સાહિત્ય સિવાય અન્યત્ર ક્યાંએ ઉલ્લેખ મળી આવતો ન હોવાથી ઐતિહાસિકોની દૃષ્ટિમાં અદ્યાપિ એનું અસ્તિત્વ ધ્યાન ખેંચવા લાયક રીતે અંકિત થયું નથી. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં, એ સમયના ભારતના મગધ, કોસલ, કૌશાંબી અને અવંતી જેવા રાજસત્તાક રાજ્યોની તો નાની મોટી નોંધો લેવાએલી મળી આવે છે ખરી, પણ વૈશાલી જેવા સ્થાન કે જેમાં ગણસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ચાલતી હતી તેનો નામનિર્દેશ પણ તેમાં બાએજ નહીં આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વૈશાલી અને ત્યાં આધિપત્ય ભોગવતી સિચ્છવી નામની ક્ષત્રિય જાતિના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો લખેલી મળી આવે છે, પરંતુ એ સ્થાન અને એ સમાજ ઉપર

હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક યુગના ઉદ્દગમકાલ તરીકે ગણાતા એ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસિઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટે, આ લેખમાં હું, જૈનમતે વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યના રાજા મનાતા એ ચેટક અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા રાજાઓના સંબંધમાં જેટલી પરંપરા જૈન ગ્રંથકારોએ તોંધી રાખી છે તેનો સાર અને સંકલના કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે ચેટકનો સંબંધ.

ઉપર મેં સૂચ્યું છે કે તીર્થંકર શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચેટક રાજાની સગી બ્હેન થતી હતી. તેનો પુરાવો જૈન આગમોમાં જૂનામાં જૂના આગમ તરીકે મનાતા આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં મળે છે. એ ચૂર્ણિ ક્યારે રચાઇ તેનો નિશ્ચય અંધાપિ બ્રેહ્મએ તેવો થઇ શક્યેક નથી, પરંતુ વિક્રમના આઠમા સૈકા કરતાં અર્ધચીન નથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે. આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત દીકા કરનાર આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય મેં વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ ની આસપાસ નિર્ણય કર્યો છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૧, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૫૩). આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની એ સંસ્કૃત દીકામાં ઉક્ત પ્રાચીન ચૂર્ણિમાંથી સેંકડો અવતરણો લીધાં છે, તેથી હરિભદ્ર પહેલાં ચૂર્ણિકારનો સમય સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ ચૂર્ણિમાં શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલાને સ્પષ્ટ રૂપે ચેટકની ભગિની લખી છે અને તેજ દેકાણે ત્રિશલાના મોટા પુત્ર નંદિવર્ધનની બાબો-શ્રી મહાવીરની ભોળાઇ-ને ચેટકની પુત્રી જણાવી છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે:—

ભગવતો માયા ચેટકગસ્ત ભગિણી; મો[જા]યી ચેટકગસ્ત ધૂયા ।

‘ભગવાન મહાવીરની માતા, ચેટકની ભગિની;^૧ ભોળાઇ ચેટકની પુત્રી’ આ ઉલ્લેખને ધ્યાનમાં રાખી પાછળના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ કેટલેક દેકાણે ચેટકને મહાવીરના માતૃલ (મામા) તરીકે ઉલ્લેખ્યો છે. મહાવીરના જીવનકૃતિમાં તેમાં જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રથમ ગણાતા આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં લેવાયેલી છે. તેમાં મહાવીરની માતાનું એક નામ વિદેહદિન્ના પણ લખેલું છે. જેમકે—

સમણસ્સ ણે ભગવઓ મહાવારસ્સ અમ્માવાસિટ્ઠસ્સગુત્તા તીસેણં તિતિ નામધિજ્જા પ્વ માહિજ્જંતિ, તં જહા તિસલ્લા હ વા વિદેહદિન્ના હ વા પ્રિયકારિણી હ વા । (આચારાંગ, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨)

‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની માતા-જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું, તેનાં ત્રણ નામ હતાં એમ કહેવાય છે; જેમ કે ^૧ત્રિશલા, ૨ વિદેહદિન્ના, અને ૩ પ્રિયકારિણી’ ‘વિદેહદિન્ના’ ના વ્યુત્પત્ત્યર્થે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો જન્મ વિદેહના રાજકુળમાં થયો હતો. માતાના આ કુળસૂચક નામ ઉપરથી મહાવીરનું પણ એક નામ વિદેહદિન્ન હતું જેનો ઉલ્લેખ આચારાંગ સૂત્રમાં ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પછી તરતજ આવેલો છે. જેમકે—

સમણે ભગવં મહાવીરે નાપ નાયપુત્તે નાયકુલનિવચ્ચે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજ્જચ્ચે વિદેહસૂમાલે. (પૃ. ૪૨૨)

૧. જૂઓ કલ્પસૂત્રની ધર્મસાગરગણિકૃત કિરણાવલી નામે દીકા પૃષ્ઠ ૧૨૪ ‘ચેટકમહારાજસ્ય ભગવન્માતુલસ્ય’

૨. ભાવનગરની આત્માનંદ જૈન સભાએ પ્રકટ કરેલ, ધર્મસાગર ગણિકૃત દીકા

આ બંને અવતરણો કલ્પસૂત્રમાં પણ અવિદ્યલક્ષ્યે ઉદ્ધૃત થએલાં છે, લાં રીકાકરો વિદેહવિન્નની બ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે: વિદેહવિન્ના ત્રિશલા તસ્યા અપત્યં વૈદેહવિન્ન: । આગળ ઉપર આપણે જોઈયું કે વૈશાલી એ એક વિદેહનો જ ભાગ હતો અને તેથી ચેટકનું ધરાણું વિદેહ રાજકુળ તરીકે લખાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ રીતે મહાવીરની માતા ત્રિશલા વિદેહ રાજકુળના ચેટકની બહેન થતી હતી તે ઉક્ત આવશ્યકચૂર્ણિ અને આચારાંગના ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધનની સ્ત્રી ચેટકની પુત્રી થતી હતી તેનો એક ઉલ્લેખ તો ઉપર આવી ગયો છે. બીજો ઉલ્લેખ પણ એજ આવશ્યકચૂર્ણિમાં આગળ ઉપર થયેલો છે જેમાં ચેટકની કન્યા પુત્રીએ કાની સાથે લગ્ન કર્યા તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. એ નોંધ પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાંથી છનાં લગ્ન થયાં હતાં અને એક કુમારિકા જ રહી હતી. એ સાત પુત્રીઓમાંથી પાંચમી પુત્રી જેનું નામ બ્યેષ્ઠા હતું. તેનું લગ્ન નન્દિવર્ધન સાથે થયું હતું. ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે.

‘જેટ્ટા કુંડગ્ગામે વદ્ધમાણસામિણો જેટ્ટસ્સ નન્દિવદ્ધણસ્સ વિન્ના’

બ્યેષ્ઠા [નામે કન્યા] કુંડગામમાં વદ્ધમાન (મહાવીરનું મૂળ નામ) સ્વામિના બ્યેષ્ઠ [બંધુ] નન્દિવર્ધનને આપી હતી. આ ઉલ્લેખ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં પણ કરેલો છે:—

કુણ્ડગામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનમ્ભૂમુજ: ।

શ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય, જ્યેષ્ઠા દત્તા યથાદૃચિ ॥^૧

શ્રી મહાવીરના મોટા ભાઈનું નામ નન્દિવર્ધન હતું તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર-એમ બંને મૂળસૂત્રોમાં આવેલો છે,—યથા

સમણસ્સ ણં ભગવત્તી મહાવીરસ્સ જિદ્ધે માયા નંદિવદ્ધણે કાસવગુત્તેણ ।
(આચારાંગ પૃ ૪૨૨, કલ્પસૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે.)

[કેટલાક દેશો અને કેટલીક જાતોમાં મામાની કન્યા ઉપર ભાણેજનો પ્રથમ હક્ક હોય એમ પ્રચલિત રીવાજ અને જૂનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાંની મરાઠા જાતિમાં ખાસ કરીને આજે પણ એ રીવાજ ચાલુ છે. આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં હરિશ્ચંદ્રચરિત્રે એક ઉદાહરણે ‘દેશકથા’ નું વર્ણન કરતાં જૂની ગાથા ઉતારી છે જેમાં જણાવ્યું છે કે દેશ દેશના રીત રીવાજો જુદા જુદા હોઈ, કોઈ દેશમાં જ્યારે એક વસ્તુ ગમ્ય કે સ્વીકાર્ય હોય છે ત્યારે બીજા દેશમાં તે જ બાબત અગમ્ય કે અસ્વીકાર્ય હોય છે. ઉદાહરણાર્થ-જેમ અંગ અને લાટ દેશના લોકોને માતૃલહિતા એટલે મામાની છોડરી ગમ્ય હોય છે ત્યારે ગૌડદેશના લોકો માટે તે ભગિની હોઈ અગમ્ય છે. ગાથા આ પ્રમાણે—

હંદો ગમ્માગમ્મં જહ માહલલ્લુદ્ધિયમંગ-લાહાણં ।

અળેસિ સ્તા ભગિણી મોલાહ્ણં અગમ્મા ઉ ॥

જેમ મહાવીરની મામાની પુત્રીએ પોતાની કન્યાના પુત્ર નન્દિવર્ધન સાથે લગ્ન કર્યા હતાં તેમ જુદા મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શિનાનાં લગ્ન પણ તેની સગીરથી સુદર્શિનાના પુત્ર

૧. ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સમાજે છપાવેલ ‘ત્રિપન્થીશલાકાપુરુષચરિત્ર’ ના ૧૦ પર્વનું પૃષ્ઠ ૭૭.

જમાલિ નામના ક્ષત્રિય કુમાર સાથે થયાં હતાં જેનો ઉલ્લેખ ઘણા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. આવશ્યક સૂત્રના બાબ, ચૂંછિ, દીકા આદિમાં પણ એ બાબતની સ્પષ્ટ નોંધ છે. યથા—

કુણ્ડપુરત્તગરં તત્થ જમાલી સામિસ્સ ભાદ્ધિજ્ઞો...તસ્સ મજ્ઞા સામિસ્સ હુહિતા । (હરિભદ્ર કૃત આવશ્યક સૂત્ર દીકા, પૃષ્ઠ, ૩૧૨)]

૨. ભારતનાં બીજાં કેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકનો કૌટુંબિક સંબંધ.

ઉપરના બાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાં એક તો કુમારિકા જ રહી હતી અને બાકીની છતાં, ભારતના તે વખતના જુદા જુદાંનામાંકિત રાજ્યો સાથે લગ્ન થયાં હતાં. એ પુત્રીઓ અને જેમની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં તે રાજ્યો વિગેરેનો ટુંક ઉલ્લેખ આવશ્યક ચૂંછિમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે.

પતો ય વેસાલીપ નગરીપ ચેડઓ રાયા હેહ્યકુલસમૂતો । તસ્સા દેવીણં અણ્ણમણ્ણાણં સત્ત ધૂતાઓ । પમાવતી, પડમાવતી, મિગાવતી, સિવા, જેટ્ટા, સુજેટ્ટા, ચેહ્ણણ ત્તિ । સો ચેડઓ સાથઓ પરઘીવાહકરણસ્સ પચ્ચક્કાતં । ધૂતાઓ ણ દેતિ કસ્સ,ત્તિ । તાઓ માતિ મિસ્સગાઓ રાયં આપુન્હિત્તા અણ્ણેસિ અન્હિ-તકાણં સરિસગાણં દેતિ । પમાવતી વીતિમય ઉદાયણસ્સ દિણ્ણા, પડમાવતી ચંપાપ દહિવાહણસ્સ, મિગાવતી કોસંઘીપ સતાણિયસ્સ, સિવા ઉજ્જેનીપ પજ્જો-તસ્સ, જેટ્ટા કુંડંગામે વહ્ધમાણસામિણો જેટ્ટસ્સ નન્દિવહ્ધણસ્સ દિણ્ણા । સુજેટ્ટા ચેહ્ણણા ય દેવકારિઓ અચ્છંતિ । ૧

અર્થાત—‘વૈશાલી નગરીમાં હૈહ્યવંશમાં જન્મેલો ચેડગ (ચેટક) નામે રાજા, તેને જુદી જુદી રાણીઓથી સાત પુત્રીઓ થઈ—૧ પ્રમાવતી, ૨ પડમાવતી, ૩ મૃગાવતી, ૪ શિવા, ૫ જ્યેષ્ઠા, ૬ મુન્યેષ્ઠા, અને ૭ ચેલ્લણા. તે ચેડગ આવક હોવાથી તેણે કોઈનાં પણ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી, તથા તે પોતાની પુત્રીઓનાં લગ્ન નથી કરતો, આથી તે પુત્રીઓની માતાઓએ રાજાની સંમતિ મેળવી પોતાને ઇચ્છિત અને પુત્રીઓને સદૃશ એવા રાજાઓને તે કન્યાઓ આપી. જેમાં ૧ પ્રમાવતી વીતિમયના ઉદાયનને, ૨ પડમાવતી ચંપાના દહિવાહનને, ૩ મૃગાવતી કૌશાંબીના શતાનીકને, ૪ શિવા ઉજ્જયિનીના પ્રયોતને, અને ૫ જ્યેષ્ઠા કુંડંગામમાં વહ્ધમાન સ્વામિના મોટા ભાઈ નન્દિ-વહ્ધનને પરણાવી હતી. મુન્યેષ્ઠા અને ચેલ્લણા [ત્યાં મુધી] કુમારિકા જ હતી. આની આ જ હકીકત આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ મહાવીરચરિત્રમાં, પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે નોંધી છે—

इतच्च वसुधावध्वा मौलिमाणिक्यसन्निभा ।

वैशालीति श्रीविशाला नगर्यस्त्यगरीयसी ॥

आखंडल इवाखण्डशासनः पृथिवीपतिः ।

चेटीकृतारिभूपालस्तत्र चेटक इत्यभूत् ॥

पृथग्रोज्ञીमवास्तस्य बभूवुः सप्त कन्यकाः ।

सप्तानामपि तद्राज्यांगानां सत्तेव देवताः ॥

प्रमावती पद्मावती मृगावती शिवापि च ।

૧ થોડા અક્ષરોના ફેરફાર સાથે આનો આ જ ઉલ્લેખ હરિભદ્રવાળી આવશ્યક દીકામાં પણ આવેલો છે. જુઓ આગમોદ્ભ સમિતિકારા પ્રકાશિત એ દીકા, પૃષ્ઠ ૬૭૬-૭.

ઝ્યેષ્ઠા તથૈવ સુઝ્યેષ્ઠા ચિહ્નણા ચેતિ તાઃ ક્રમાત્ ॥
 ચેટકસ્તુ ધ્રાવકોડ્યવિવાહનિયમં વદન્ ॥
 દ્વદૌ કન્યા ન કસ્મૈચિદુદાસીન ઇય સ્થિતઃ ॥
 તન્માતર ઉદાસીનમપિ દ્વાપૃચ્છય ચેટકમ્ ॥
 વરાણામનુરૂપાણાં પ્રદદુઃ પદ્મ કન્યકાઃ ॥
 પ્રભાવતી ધીતભયેશ્વરોદાયનભૂપતેઃ ॥
 પદ્માવતી તુ ચંપેશદધિવાહનભૂભુજઃ ॥
 કૌશામ્બીશશતાનીકનૃપસ્ય તુ મૃગાવતી ॥
 શિશ્વા તૂજ્જયિનીશસ્ય પ્રયોતપૃથિવીપતેઃ ॥
 કુણ્ડગ્રામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનભૂભુજઃ ॥
 શ્રીવીરનાથઝ્યેષ્ઠસ્ય ઝ્યેષ્ઠા દત્તા યથારુચિ ॥
 સુઝ્યેષ્ઠા ચિહ્નણા ધ્રાપિ કુમાર્યાંયેવ તસ્યતુઃ ॥
 રૂપશ્રિયોપમાભૂતે તે દ્વે યથા પરસ્પરમ્ ॥^૧

આ છેલ્લી બન્ને પુત્રીઓ જે કુમારિકા રહેલી છે તેમાંથી એકલા ભગવતી રાજા
 શ્રેષ્ઠિક સાથે કેમ પરણે છે અને સુઝ્યેષ્ઠા કુમારિકાવસ્થામાં જ જૈનશિક્ષણી કેમ થઈ
 બાકી છે તેની હકીકત આગળ ઉપર જોઈશું. એ પહેલાં પાંચે પરિણીત પુત્રીઓના વિષયમાં
 જરા વધારે વિસ્તારથી તપાસ કરીએ. આ પાંચમાંથીએ વયથી કનિષ્ઠા પણ નામથી
 જ્યેષ્ઠાના વિષયમાં તો ઉપર જે નોંધ લીધી છે તે કરતાં વધારે કાંઈ હકીકત જૈનશ્રદ્ધધારી
 આપતા નથી. તેથી હવે ચાર જ પુત્રીઓની હકીકત આપણે જાણવાની રહી.

પ્રભાવતી.

ઉપર આપેલા ઉતારા પ્રમાણે ચેટકની પ્રથમ પુત્રીનું નામ પ્રભાવતી હતું અને તે
 વીતિભયના ઉદાયન વેરે પરણી હતી. આ ઉદાયનનો ઉલ્લેખ ધણી જૈન ગ્રંથોમાં થયેલો
 છે. સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ખાસ ભગવતી નામના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ
 સૂત્રના ૧૭ માં શ્લોકના, ૬ ઠા ઉદ્દેશકમાં, એના દેશરથાનાદિની નોંધ આ પ્રમાણે લેવાયેલી છે:

તેજં કાલેજં તેજં સમયેજં સિંધુસોઘીરેસુ જળવણસુ ધીતોભય નામં નગરે
 હોતથા । તસ્સ ણં ધીતીભયસ્સ નગરસ્સ વહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીભાપ પત્થ
 ણં મિયવણં નામં ઉજ્જાણે હોતથા । તત્થ ણં ધીતીભય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા
 હોતથા...તસ્સ...રન્નો પમાવતી નામં દેવી હોતથા...તસ્સ ણં ઉદાયણસ્સ રન્નો
 પુસે પમાવતીપ દેવીપ અત્તપ અભીતિનામં કુમારે હોતથા ।...તસ્સ ણં ઉદાય-
 ણસ્સ રન્નો નિયપ્પ ભાયણેજ્ઞે કેસી નામં કુમારે હોતથા ।...સે ણં ઉદાયણે
 રાયા સિંધુસોઘીરપ્પામોક્ખાણં સોલસણ્ઠં જળવયાણં ધીતોભયપ્પામોક્ખાણં
 તિણ્ઠં તેસદ્દોણં નગરાગરસયાણં મહાસેણપ્પામોક્ખાણં દસણ્ઠં રાઈણં ઘટ્ઠમહ-
 ઢાણં વિદિન્નદ્ધત્તચામરલાલવીયણાણં અન્નેસિં ચ વહુણં રાઈસરતલવર જાવ

સત્યવાહપ્પમિર્ઞ આદેયચ્ચ જાવ કારેમાણે પાલેમાણે સમણોવાસપ અભિગય
જીવાંજીવે જાવ વિહરહ ૧૧.

તાત્પર્ય—તે દાહ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે
એક શહેર હતું. તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે નગરોદ્યાન હતું. તે વીતિ-
ભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો, તે રાજાની પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને
અભીતિ નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. એ
ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર
અને આદર (ખાણ) તથા મહાસેન પ્રમુખ દશ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ ખીખ
અનેક નગરક્ષક, દરબાનપદ, શેઠ, સાર્યવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણો-
પાસક અર્થાત જૈનશ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જૈનશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિ
તત્ત્વ-પદાર્થોનો જાણકાર હતો. ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રપાઠ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચેટકની મોટી પુત્રી પ્રભાવતીનાં લગ્ન
વીતિભયના ઉદાયન સાથે થએલાંનો જે ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કરેલો છે તે પરં-
પરાને ખરાબર અનુસરતો છે. આ સૂત્ર પાઠમાં ઉદાયનને જે મહાસેન પ્રમુખ દશ મુકુટ-
બદ્ધ રાજાઓનો સ્વામી જણાવ્યો છે તે હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે. મહાસેન
સિવાયના ખીખ કયા નવ રાજા એના આશ્રીકિત હતા તેની નોંધ તો કોઈ પણ જૈન
ગ્રંથમાં મારા જોવામાં આવી નથી. પણ મહાસેન શી રીતે એનો આશ્રીકિત થયો તેની
કથા ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલી છે. આ મહાસેન, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અવન્તીના રાજા
તેજ મહાસેન છે જેનું વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલું નામ પ્રલોત અથવા ચંદ્રપ્રલોત છે. અવન્-
તીના એ મહાસેન ઉપર ઉદાયને જે નિમિત્તથી ચઢાઈ કરી એને પરાજિત કર્યો તેનું
વર્ણન, આવશ્યક ચૂર્ણિ અને ટીકા બંનેમાં દશપુરનગરની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કરેલું હોય
તેનો સારાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

એક વખતે કેટલાક સુસાદરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા. સમુદ્રમાં ખૂબ તોફાન
થવાથી તેમનું વહાણ ખરાબે ચઢ્યું અને કોઈ પણ રીતે તે આગળ વધતું ન હતું. તેથી
લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા એક દેવતા જોવામાં આવી અને તેથી પોતાની
ચક્રિત વડે તે વહાણને ખરાબામાંથી બહાર કાઢી રસ્તે પાડ્યું અને વળી તે લોકોને મહા-
વીર તીર્થંકરની અંદનકાષ્ઠની બનાવેલી આ મૂર્તિ—જે તે દેવે જાતે જ બનાવી હતી—
લાકડાની પેટીમાં બંધ કરીને આપી અને કહ્યું કે આમાં દેવાધિદેવની મૂર્તિ મુકેલી છે. એના
પ્રભાવથી તમે સહીસંલામત રીતે સમુદ્ર પાર જઈ શકશો. થોડા જ દિવસોમાં એ વહાણ
સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવી લાગ્યું. પછી તે લોકોએ દેવે આપેલી તે મૂર્તિને વીતિભયમાં
ઉતારી દીધી. તેને ત્યાંના રાજા ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતાના મહેલમાં એક
ચૈત્યગૃહ બનાવી તેમાં સ્થાપી અને હમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી. રાજા જે-કે પહેલાં
તો તાપસધર્મિઓનો ભક્ત હતો પણ પાછળથી ધીમે ધીમે તે એ મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધાવાળો
થવા લાગ્યો. એક દિવસે રાણી પ્રભાવતી નાચ કરતી હતી અને રાજા વીણા વગાડતો
હતો. તે વખતે રાજાની દષ્ટિમાં રાણીનું ગાયુ નહીં દેખાવાથી તે અધીરો થયો અને તેથી

તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરજી પડ્યો. રાણી આ જોઈ ગુસ્સે થઈ અને બોલી કે “સ્વામિન! શું મ્હેં ખરાબ નાચ કર્યો છે, જેથી તમે વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી?” વધુ આગ્રહ કરતાં રાજાએ ખરી હકીકત કહી અને તેથી રાણી સમજી ગઈ કે હવે માફ આપુધ્ધ થોડુંજ બાકી રહ્યું છે. તેથી જીવનનું શ્રેયઃ સાધવા સંસારનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મણી થવું જોઈએ. બ્રહ્મણી થવા માટે રાજાની અનુમતિ માંગતાં, ધણા વિરોધ પછી, રાજાએ એવી સરતે તેને અનુમતિ આપી કે “જો તું મરીને સ્વર્ગમાં દેવતા થાય તો પછી અહીં આવીને મને તારે સહજોધ આપવો.” રાણીએ તે સરત કબૂલ કરી અને બ્રહ્મણી થઈ. થોડા જ દિવસમાં કાલ કરી તે સ્વર્ગમાં દેવતા રૂપે ઉત્પન્ન થઈ. પૂર્વે આપેલા વચન પ્રમાણે તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજાને સહજોધ કર્યો અને તેથી રાજા પણ દિવસે દિવસે વધારે ધર્મિષ્ઠ થયો.

રાણીના મરી ગયા પછી તે મહાવીરની મૂર્તિની, રાણીની એક વિશ્વાસુ પણ શરીરે કૂચડી એવી એક દાસી હતી તે હમેશાં ભક્તિપૂર્વક પૂજા કર્યા કરતી હતી. એક વખતે ગાંધાર દેશનો એક શ્રાવક એ પ્રભાવશાલી મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ તે શ્રાવકની ખૂબ સેવા કરી તેથી તે ખુશી થઈને જતી વખતે પોતાની પાસે એક પ્રકારની દૈવી પ્રભાવવાળી ગોળિઓ હતી તે તેને આપતો ગયો. એ ગોળિઓના ભક્ષણથી દાસીનું કુળકાપણું મટી જઈ તેને બદલે અપ્સરા જેવું રૂપસૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું. એની એ સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિને લીધે ભોક્ષા તેને હવે સુવર્ણશુભિકાના નામે ઝાળખવાં લાગ્યા. એના એવા દૈવી સૌંદર્યની ખબર જ્યારે ઉજ્જયિનીના ચંડપ્રવોતના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તે એના ઉપર મોહિત થયો અને એને મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શુભ ચરો દ્વારા પ્રવોતનો મનોભાવ દાસીના જળણવામાં આવતાં તે પણ એના ઉપર અતુરકત થઈ. આખરે એક રાત્રિએ પોતાના નલગિરિ નામે દેશપ્રસિદ્ધ હાથી ઉપર બેસીને ચંડપ્રવોત જાતે ત્યાં આવ્યો અને તે દાસીને ઉપાડી ગયો. જતી વખતે દાસી પોતાની સાથે તે મહાવીરની ચમત્કારિક મૂર્તિ પણ લેતી ગઈ અને તેને ઠેકાણે, ઉદાયન રાગ્નને તરત ખબર ન પડે તેટલા માટે પહેલાંથી જ પ્રવોત પાસે તૈયાર કરાવી મંગાવેલી તેના જેવી બીજી મૂર્તિ સ્થાપિત કરતી ગઈ. બીજે દિવસે સવાર થતાં ઉદાયનને એ બધી હકીકતની ખબર પડી. ચંડપ્રવોત તરફ તેણે તરત એક દૂત મોકલી તેના એ કૃલ પ્રત્યે પોતાનો ખૂબ તિરસ્કાર અને ક્રોધ બતાવ્યો અને છેવટે જણાવ્યું કે જે દાસી તેને રાખવી હોય તે બંધે રાખે, પણ તેની સાથે લઈ જવામાં આવેલી મહાવીરની મૂર્તિને પાછી મોકલી આપવી. ચંડપ્રવોતે આનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો અને તેથી ઉદાયન પોતાના મોરા દળબળ સાથે અવંતી ઉપર ચઢાઈ કરવા ચાલી નિકળ્યો. એ વખતે જેઠ મહિનો ચાલતો હોવાથી મરુભૂમિ પસાર કરતાં તેના સૈન્યને પાણી વિના ધણી પીડા ભોગવવી પડી હતી અને છેક જ્યારે ઘુઝરના પ્રદેશમાં તે આવ્યો ત્યારે કાંઈક શાંતિ મળી. ત્યાં યોડાક સંખ્ય થોભી તે ઉજ્જયિની પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ પ્રવોત પણ એનો ભેટો કરવા સામે તૈયાર થઈ ઉભો હતો. યુદ્ધની વાટાપાટ ચાલી ત્યારે ઉદાયને જણાવ્યું કે જે તારી મરજી હોય તે આપણે બંને જાતે જ યુદ્ધ કરી એક બીજાનાં ભાગ્યનો નિર્ણય કરીએ. વિના કારણ

વિમાર સાથે સંગમત થયો અને બંને રથ વડે યુદ્ધ કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. પરંતુ પ્રઘોત કપટથી પાછળથી પોતાના જગપ્રસિદ્ધ નલગિરિ હાથી ઉપર ચઢી ખેતી ઉદાયન. ઉપર ધસી આક્રમ્યો. ઉદાયન પ્રઘોતની આ ધૂર્તતા જોઈ રહેજી આશ્ચર્ય પામ્યો અને છેવટે પોતાની બાણ ચલાવવાની કુશળ કળાથી પ્રઘોતના હાથીના પગોને વીધી તાંબી તેને ભોંય ભેગો કર્યો અને પછી પ્રઘોતને પકડી પોતાના શિબિરમાં કેદ કર્યો. આ રીતે પ્રઘોતનો પરાજય કરી તેને પોતાનો બંધી બનાવ્યો અને ઉદાયન ત્યાંથી તુરત પોતાના રાજ્ય તરફ રવાના થયો. ઉજ્જયિનીથી કેટલેક છેટે જતાં ચોમાસાનું જોર વધ્યું તેથી વચ્ચે એક ડેહાણે સાફ મેદાન જોઈ ઉદાયનના સૈન્યે ચોમાસું વિતાડવા વ્યવસ્થિત રીતે પડાવ નાખ્યો. એ આખું સૈન્ય ૧૦ વિભાગોમાં ગોઠવાયું અને દરેક વિભાગની આસપાસ કામચલાઉ માટીની દીવાલો બાંધી લેવામાં આવી. ભર ચોમાસામાં જ્યારે પર્વપણા (પન્નુપણ) નું પર્વ આવ્યું ત્યારે ઉદાયને પોતાની સાથેનાં બધાં માણસો સાથે વૈરવિરોધની ક્ષમા માંગી. પ્રઘોત પણ તેની સાથે જ હતો તેથી તેની પણ ક્ષમા માંગવાની તેને ધર્મદૃષ્ટિએ ધરજ જણાઈ. એટલે તેણે પ્રઘોતને બંધનસુક્ત છીધો અને સ્વસ્થાનમાં જવા માટે વિસર્જિત કર્યો. ચોમાસું હતર્યા બાદ ઉદાયન પોતાના નગરમાં આવ્યો.

જે ડેહાણે ઉદાયનનું સૈન્ય દસ વિભાગોમાં ફિલ્લેબંધી કરી ચોમાસું વિતાડવા રહ્યું હતું. ત્યાં સૈન્યના આશ્રયને લખીને બીજા પણ કેટલાક વ્યાપારી વગેરે લોકો આવી વસ્યા હતા કે જેઓ સૈન્યના આક્રમ્ય ગયા પછી પણ ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયા હતા. તેથી લોકો તે સ્થાનને દશપુરના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

*આવશ્યકસૂત્ર ટીકા, પા. ૨૯૬-૩૦૦.

માળવામાં આવેલા મન્દસોર શહેરને દશપુર કહેવામાં આવે છે. જૂના લેખોમાં એનું નામ દશપુર લખેલું જ મળી આવે છે. 'દશપુર'નું નામ 'મન્દસોર' કેમ થયું તે બાબતમાં ડૉ. ફ્રીટ્ઝે Corpus Inscriptionum Indicarum નાં ૩ નં ભાગમાં પાન ૭૯ ઉપર એક નોટ લખી છે તે જણાવે છે કે:—

“એ ગામને, ત્યાંના તથા લગભગ ઈંદોર સુધીના આબુબાબુના ગામડીયા અને ખેડૂતો, મન્દસોરને બદલે દમોરના નામથી વ્યવહારે છે. લગભગ દોઢેક સૈકા પહેલાંની દ્વિભાષિક સનદોમાં અત્યંત બાબામાં લખેલા લેખોમાં દસોર; તથા દ્વારસી બાબામાં લખેલા લેખમાં મન્દસોર એમ લખેલું જોવામાં આગે છે. વળી, જેમ બેલગામ જિલ્લામાં સંપ ગામ અને ઉગરગોળને સ્થાને પંડિત લોકો અનુક્રમે અહિપુર અને નખપુરનો પ્રયોગ કરે છે, તેમ અહીં પણ પંડિતો પોતાના વ્યવહારમાં એને માટે સામાન્ય રીતે 'દશપુર' નામ વાપરે છે. પરંતુ, આ સંસ્કૃત નામો મૂળ અસ્તિત્વમાં હતાં, અગર તો મગ ગ્રામીણ શબ્દોનાં પંડિતોએ કરેલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરિત નામો છે એ વિષે શંકાને પૂરતું સ્થાન રહે છે. પૂર્વે, એ સ્થળે પૌરાણિક રાજા દશરથનું નગર હતું એમ સ્થાનિક લોકો સમજાવે છે. એ સમજણ ખરી માનવામાં આવે, તો એ ગામનું નામ 'દસરથોર' થવું જોઈએ. હવે એનો ખરો અર્થ આ પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે:—જેમ હાલમાં આબુબાબુ આવેલાં ખિલ્જીપુર, જંકુપુરા, રામપુરિયા, ચંદ્રપુરા, બાલાગંજ વગેરે બાર-પંદર ગામડાંને સમાવેશ એ નગરમાં થાય છે. તેમ પૂર્વે પણ તેમાં 'દશ' ગામડાં ('પર')નો સમાવેશ

આ રીતે, જૈનપરંપરામાં મહાસેન પ્રવોત વીતિભવના ઉદાયનનો આગ્રાંકિત ચએલો માનવામાં આવે છે.

ઉદાયનનું પાછલું જીવન.

ઉદાયનના રાજકીય જીવન સંબંધમાં આટલી હકીકત પાછળના જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે. મૂળ ભગવતી સૂત્ર કે જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર દરવામાં આવ્યો છે તેમાં ધ્રુવ એટલીજ ખાખત વર્ણવી છે, કે જ્યારે શ્રી મહાવીર વીતિભવમાં આવ્યા ત્યારે ઉદાયન તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળી તેમની પાસે દીક્ષા લઈ તેમનો શિષ્ય બન્યો. આ દીક્ષા લેતી વખતે તેણે પોતાનું રાજ્ય કોને સોંપવું એ માટે એક વિલક્ષણ વિચાર કર્યો. રાજ્યનો ખરો હકદાર એનો પુત્ર અમીતિકુમાર થતો હતો. પણ, રાજ્યાધિકાર ચલાવનાર મનુષ્યો ઘણા ભાગે દુર્વ્યસની અને દુરાચારી થઈ જાય છે અને એવા વ્યસની અને આચારહીન મનુષ્યો મરીને દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી પોતાનો પુત્ર રખેને રાજ્યસત્તાના ચોગે દુર્વ્યસની બની દુર્ગતિમાં જઈ પડે એવી બહીષ્કર્ષી પુત્રને રાજ્ય ઉપર ન બેસાડતાં પોતાનો ભાણેજ જે કેશીકુમાર કરીને હતો તેને બેસાડ્યો. પિતાના આ કૃત્યથી અમીતિકુમાર બહુ નારાજ થયો અને

યતો હશે. પરંતુ, મન્દસોર એવું જે આખું નામ સર્વત્ર પસિદ્ધ છે તથા નકશામાં લખવામાં આવે છે તેના મૂળ વિષે હાલમાં કંઈ પણ સમજીતી આપી શકાય તેમ નથી. તેનું નામ 'મન્દ-દશપુર' પડ્યું હશે એમ ડા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ મહેને એક વખત સૂચવ્યું હતું. મન્દ એટલે દુઃખી થયેલું; દશપુર કે મુસલમાનોના હાથે તેની તથા હિંદુ દેવાલયોની અત્યંત ખરાબી દરવામાં આવી હતી, અને જેને લીધે હાલમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણો ત્યાંનું પાણી પીતા નથી. આ સૂચનાના સમર્થનમાં મારે જણાવવાનું કે જ્યારે હું એ સ્થળે ઉભો હતો, ત્યારે મહે' એક પંડિતને એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં તેણે એ ગામનું 'મન્દસોર' એવું એક ત્રીજું નામ પણ જણાવ્યું. એ વિષે બીજી એક સૂચના મી. એફ. એસ. બ્રાઉન્ઝી છે. તે જણાવે છે કે એ નામમાં 'મદ્' અને 'દશપુર' એમ બે નામો ભળેલાં છે. આમાંનું પહેલું મદ્ (જુઓ ઇં. ઓ. પુ. ૧૫, પા. ૧૯૫) એક ગામનું નામ છે, જેને અક્ષરક્રમપુર પણ કહે છે, તથા જે મન્દસોરથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં લગભગ ૧૧ મૈલ દૂર છે. એમ કહેવાય છે કે આ 'મદ્'નાં ભાગેલાં હિંદુ દેવાલયોના પત્થરો વડે મન્દસોરનો મુસલમાની કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. હું ધાઈ છું કે ગમે તેવી પણ સત્ય હકીકત 'દશપુર-માહાત્મ્ય' માંથી મળી શકશે. પરંતુ તે પુસ્તક મને જોવા મળી શક્યું નથી. આ લેખ ઉપરાંત, ઉપવદાનના નાસિકના એક પ્રાચીન લેખમાં બીજી લીટીમાં દશપુર એ સંસ્કૃત નામ વાપરવામાં આવેલું છે. (જુઓ આર્કાઈ. રાવે. રેકૉર્ડ. ઇં. પુ. ૪, પા. ૯૯, ૧૯, ૫૨, નં ૫); તથા મન્દસોરના જ એક બીજા લેખમાં એ નામ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. એની મિતિ (વિક્રમ) સંવત ૧૩૨૧ (ઇ. સ. ૧૨૬૪-૬૫) શુક્રવાર બાદપદ શુકલ પંચમી છે; તથા એ લેખ દિક્ષાના પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારના અંદરના દરવાજાની ડાબી બાજુએ ભીંત પર ચણી લીધેલા એક શ્લોક પત્થર પર લખેલો છે. ૧૧મી, બૃહત્સંહિતા ૧૪, ૧૧-૧૬ (જુઓ કર્નનો અનુવાદ જર્ન. ડૉ. એ. સો. નો. સ. પુ. ૫, પા. ૮૩) માં પણ અવંતિ સાથે આ સ્થળનો જોગ નામ 'લક્ષ્મણ કરેલો છે.

તેથી પોતાની બધી માલમતા લઇ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ચંપાના રાજા કુણ્દિ પાસે (કે જે તેનો માસિયાઈ બાઈ થતો હતો તેની પાસે) બંધ રહ્યો. આ પ્રભાણે આખી જીંદગી તે પિતા ઉપર વૈભાવ રાખતો થકો લાંબો ત્યાં જ બરી ગયો. નમુના ખાતર સુવધારનાં કેટલાં વચનો અહિં આપું છું—

તપ ણં સે ઉદાયણે રાયા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં ધમ્મં સોચ્ચા નિસમ્મ હટ્ટતુટ્ટે ઉટ્ઠાપ । ઉટ્ટેહત્તા સમણં ભગવં મહાવીરં તિક્કસુત્તો જાવ નમંસિત્તા પવં વયાસી-‘પથમેયં મંતે ! તદ્દમેયં મંતે ! જહેયં તુભે વદ્દહ ’ તિ...
.....અહં દેવાણુપિયાણં અંતિપ મુંદે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ । ’...તપ ણં તસ્સ ઉદાયણસ્સ રન્નો અયમેવારૂવે અદ્ધમસ્થિપ...સમુપ્પજ્જિતથા-‘પવં જલુ અમીયીકુમારે મમં પગે પુત્તે હૃદ્દે કંતે જાવ કિમંગ પુણ પાસણયાપ, તં જઈ ણં અહં અમીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં મુંદે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ; તો ણં અમીયીકુમારે રજ્જે ચ રદ્દે ચ જાવ જણવપ માણુસ્સપ્પલુ ચ કામમોગેસુ મુચ્છિપ ગિદ્દે ગદ્દિપ અડ્ઝોવવન્ને અણાદીયં અ-
ણવદન્નં દીહમદ્દં ચાડરતસંસારકંતારં અણુપરિયદિસ્સહ । તં નો જલુ મે સેયં અમીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહત્તપ । સે ચં જલુ મે ણિયગં ભાઈણેજ્જં કેસિ કુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહત્તપ । ’...તપ ણં સે કેસીં કુમારે રાયા જાપ...।...
તપ ણં સે ઉદાયણે રાયા સયમેવ પંચમુટ્ઠિયં લોયં કરેહ...જાવ સવ્યલુક્કપ્પહીણે ।

તપ ણં તસ્સ અમીયિસ્સ કુમારસ્સ અન્નદા કયાહ પુવ્વરત્તાવરત્તકાલ-
સમયંસિ કુંડુંવજાગરિયં જાગરમાણસ્સ અયમેવારૂવે અદ્ધમસ્થિપ જાવં સમુપ્પ-
જ્જિતથા-‘પવં જલુ અહં ઉદાયણસ્સ પુત્તે પમાવતીપ દેવીપ અત્તપ, તપ ણં સે
ઉદાયણે રાયા મમં અવહાય નિયગં ભાઈણિજ્જં કેસિકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા
સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિપ પવ્વહપ । ’ इमेणं पयारूवेणं महया
अप्पत्तिपणं मणो माणसियणं दुक्खेणं अभिभूय समणे अंतेपुरपरियालसंपरि-
वुद्धे सभंदमत्तोवगरणमोयाप वीवीभयाओ नयराओ पडिनिग्गच्छति । पडिनिग्ग-
पुव्वाणुपुड्वि चरमाणे गामाणुगामं दुइज्जमाणे जेणैव चंपानयरी जेणेव कूणिप
राया तेणेव उवागच्छह...कूणियं रायं उवसंपज्जितरणं विहरह । तस्य विणं
से विउलभोगसमितिसमन्नागप यावि होत्था । तप णं से अमीयीकुमारे
समणोवासप यावि होत्था । अभिगयजीताजीवे...उदायणंमि रायरिसिंमि
समणुवद्धवेरे कालमासे कालं किच्चा...। (भगवती, पृष्ठ ६१८-२०)

ઉદાયણના મરણની હકીકત.

આવશ્યકચૂલિ, દીક્ષા આદિ ગ્રન્થોમાં ઉદાયણના મૃત્યુની તોંધ આ પ્રભાણે લીધેલી
મળી આવે છે:-ઉદાયણ રાજાએ દીક્ષા લીધા પછી લૂખા-સુધા મળેલા બિશ્વાહારને લીધે તેના
શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. વૈદોએ તેને દર્દી ખાવાનું જણાવ્યું. તેના માટે તે મળમાં
રહેતો. એક વખતે વીતબધમાં ગયો. ત્યાં તેના ભાણેજ કેશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો કે
જેને તેણે જ રાજ્ય ઉપર ખેસાડ્યો હતો. કેશીકુમારને તેના હૃદ મંત્રિઓએ બરમાળ્યો
કે ‘ આ ઉદાયણ બિશ્વજીવનના કષ્ટથી કંટોળ્યો છે અને રાજ્ય મેળવવા ચાહે છે. ’ તેણે

દેતું હશે ?' લાંબાકાળે મંત્રિઓએ તેને સમજાવી પડાવી રાજ્ય ન આપવા માટે પાકો કર્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે- 'તો પછી શું કરવું જોઈએ ?' મંત્રી કહે- 'વિષ અપાવવું જોઈએ.' પછી તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. એક ગોવાળજીના હાથે દહીંમાં એર નખાવી તે મુનિને અપાવ્યું અને એ રીતે તેના જીવનો અંત અણાવ્યો. આ વૃત્તાંત જાણી નગરની દેવતાને બારે કોપ થયો અને તેથી તેણે આખા નગર ઉપર ધૂળની વૃષ્ટિ કરવી શરૂ કરી. ઉદાયન મુનિ ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં ઉતર્યા હતા અને તે કુંભાર એમની પરિચર્યા કરતો હતો તેથી તેને અનપરાધ જાણી દેવતાએ ત્યાંથી ઉપાડી સિનવસ્ત્રી નામના પ્રદેશમાં મુકી કે જ્યાં તેના નામંથી ખીજું નગર વસ્યું. વીતભય પત્તન દેવતાએ વર્ષાવેલા ધૂળના વર્ષાદથી આખું તેની અંદર દટાઈ ગયું. આજે પણ ત્યાં ધૂળનો ઢગલો મોજીલ છે.^૧

૧ આવશ્યકસૂત્રટીકા, પૃષ્ઠ ૫૩૭-૩૮. ઉદાયન સંબંધી આ બધી હકીકતવાળી કથા, પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થએલ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહમાં પણ આવેલી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રની ખીજ નવી હકીકત.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં, મહાવીરના સમયને લગતી જોટલી હકીકતો કથાઓ ત્રિગેરે જૈન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવી છે તે બંધીનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. અને જ્યાં ત્યાં પ્રસંગ લઈ એ હકીકતોને બંધનેસતી બનાવી છે. ઉદાયનની ઉપર આપેલી બધી કથા પણ તેમણે પોતાના એ ચરિત્રમાં સંપૂર્ણરીતે ગાંઠવી છે અને તેમાં ખીજ પણ કેટલીક વધારે વાતો મુકી છે જે જૂના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ વધારે ધ્યાન ખેંચવા લાયક નોંધ તો તેમણે એક એ કરી છે કે-વીતભયપત્તન જ્યારે ઉક્તરીતે, ઉદાયનના મૃત્યુને લીધે, દેવતાના કોપથી નષ્ટ થઈ ગયું ત્યારે તેમાં મહાવીરની તે ચંદનની મૂર્તિ પણ દટાઈ ગઈ હતી. એ મૂર્તિને શુજરાતના ચાલુક્યરાજા કુમારપાળે, પોતાના કહેવાથી, જમીનમાંથી ખોદી કાઢી હતી અને એક રથમાં બેસાડી તેને પાટણમાં લાવવામાં આવી હતી. પછી તેના માટે કુમારપાળે એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને હેમચંદ્રના હાથે તે મૂર્તિની એ મંદિરમાં ધણી મહોત્સવ પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. હેમચંદ્રે આ બાબતનું બધું વૃત્તાંત, ભવિષ્ય પુરાણની મારફત, મહાવીરના મુખથી કહેવડાવ્યું છે. રાજ એણિકનો પુત્ર અભયકુમાર મહાવીરને પૂછે છે અને મહાવીર તેનો ઉત્તર આપે છે. ભવિષ્યની બાબતે છોડી દઈને આપણે જો હેમચંદ્રના કથન ઉપર વિશ્વાસ કરી શકીએ તો તેમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય આપણે જરૂર કાઢી શકીએ કે-વીતભયનું ઉત્થવસ્ત થએલું પ્રાચીન સ્થાન આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણીતું હતું અને ત્યાંથી એક પ્રાચીન તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ તેમને મળી આવી હતી જે રાજા કુમારપાળ પાસેથી તેમણે પાટણમાં અણાવી હતી અને તેના માટે એક નવીન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં તેને સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. આ મૂર્તિનો પ્રસંગ લઈ હેમચંદ્રચરિત્રે શુજરાતની ગૌરવશાહી રાજધાની પાટણ અને તેના રાજા કુમારપાળનું દાંષ્ટ આલંકારિક પણ ઘણે ભાગે સાચ એવું જે વર્ણન એમણે પોતાની કલમથી કરેલું છે તે લાંબૂ હોવા છતાં પણ ભાષાંતર રૂપમાં બધું આહીં આપી દેવાનો મને લોભ થાય છે. પુરાતત્ત્વના વાચકોને એ અવસ્ય ઉપયોગી થઈ પડશે. વર્ણન આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:- "અભયકુમારે પુનઃ પૂછ્યું, 'હે પ્રશુ! તમે કહ્યું કે...એ પ્રતિમા પૃથ્વીમાં દટાઈ જશે, તે પછી... ક્યારે પ્રકટ થશે?' પ્રશુ બોલ્યા કે-સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, અને

ઉદાયનના મરણની આ પરંપરા ધણી પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે આ હકીકતનું મૂળ સૂચન ખાસ આવશ્યક સૂત્ર-નિર્ધુક્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ સૂત્ર-નિર્ધુક્તિ ભદ્રપાહુની રચેલી દહેવાય છે અને પરંપરા તેનો સમય મહાવીર નિર્વાણ પછીની બીજી શતાબ્દી જણાવે છે. અનિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્ધુક્તિના કર્તા ભદ્રપાહુ એટલા

ગુર્જરદેશના સીમાડામાં અણહિલપુર પાટણ નામે એક નગર વસશે, તે નગર આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણનું સ્થાન અને અર્હત ધર્મનું એક છત્રરૂપ તીર્થ થશે. ત્યાં ચૈત્યોને વિશે રહેલી રત્નમયી નિર્મળ અર્હત પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર વિગેરે સ્થાનાતી પ્રતિમાની સત્યતા ખતાવી આપશે. પ્રકાશમાન, સુવર્ણ કળશોની શ્રેણિથી જેમનાં શિખરો અલંકૃત છે એવાં તે ચૈત્યોથી જાણે સૂર્ય ત્યાં આવીને વિશ્રાંત થયો હોય તેવી શોભાને ધારણ કરશે. ત્યાં પ્રાયઃ સર્વજનો શ્રાવક થશે, અને તેઓ અતિથિસંવિભાગ કરીને જ ભોજન કરશે. બીજાની સંપત્તિમાં ઇર્ષ્યારહિત, સ્વસંપત્તિથી સંતુષ્ટ અને પાત્રમાં દાન આપનાર એવી ત્યાંની પ્રજા થશે. અલક્ષાપુરીમાં યક્ષની જેમ ત્યાં ઘણા ધનાઢ્ય શ્રાવકો થશે. તેઓ અરિહંતભક્ત બની સાતે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરશે. સુપમા કાળની જેમ ત્યાંના સર્વ લોકો પરધન અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ થશે. હે અભયકુમાર ! અમારા નિર્વાણ પછી સોળસો તે ઝોગણોતેર વર્ષ જશે, ત્યારે એ નગરમાં ચૌલુક્ય કુળમાં ચંદ્રસમાન, પ્રચંડ પરાક્રમી અને અખંડ શાસનવાળો કુમારપાળ નામે ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર રાજા થશે. તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પાલન કરીને મોટી સમૃદ્ધિવાન કરશે, સરલ છતાં અતિ ચતુર, શાન્ત છતાં આગ્રામાં ઇંદ્ર જેવો અને ક્ષમાવાન છતાં અધુષ્ય એવો તે ચિરકાળ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યોને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પોતાની પ્રજાને પોતાના જેવી ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણુઓને શરણુ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણુથી અને ધનથી પથ્ય ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આગ્રા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે અદ્વિતીય થશે. તે રાજા ઉત્તર દિશામાં તુરુષ્ઠ (તુર્કસ્થાન) સુધી, પૂર્વમાં ગંગાનદી સુધી, દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ સુધી અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીને સાધશે. એક વખતે વજ્રશાખા અને આંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્ર તે રાજાના જોવામાં આવશે. તે ભદ્રિક રાજા મેઘના દર્શનથી મયુરની જેમ તે આચાર્યના દર્શનથી હર્ષિત થઈ તેમને વંદના કરવાની ત્વરા કરશે. સુરિ જિનચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા, ત્યાં તેમને વંદના કરવાને માટે તે રાજા પોતાના શ્રાવક મંત્રીઓની સાથે આવશે; ત્યાં પ્રથમ દેવને નમસ્કાર કરીને પછી તત્ત્વને નહી જાણતા છતાં પણ તે રાજા શુદ્ધ ભાવથી આચાર્યને વાંદશે. પછી તેમનાં સુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને તે રાજા સમક્તિપૂર્વક અણુવ્રત (શ્રાવકનાં વ્રત) સ્વીકારશે. પછી સારી રીતે જોધને પ્રાપ્ત કરીને તે રાજા શ્રાવકના આચાર્યને પારગામી થશે અને રાજસભામાં બેઠો સતો પણ તે ધર્મગોષ્ઠિથી પોતાના આત્માને રમાડશે, અર્થાત્ ધર્મચર્ચા કરશે. પ્રાયઃ નિરંતર બ્રહ્મચર્યને પાળનાર તે રાજા અન્ન, શાક અને ફળાદિ સંખ્યા અનેક નિયમો વિશેષ પ્રકારે મહણુ કરશે. સહયુદ્ધિવાન તે રાજા અન્ય સાધારણ સ્ત્રીઓને ત્યજી દેશે, એટલુંજ નહિ, પોતાની ધર્મપત્નીઓને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો પ્રતિજ્ઞા કરશે. સુરિના ઉપદેશથી, જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને જાણનાર તે રાજા આચાર્યની જેમ બીજાઓને પણ બોધિ (સમ્બંધેત્વ) પ્રાપ્ત કરાવશે. અર્હન ધર્મના દ્રેષી એવા પાંડુરાગી બ્રાહ્મણો પણ તેની આગ્રાથી ગર્ભશ્રાવક જેવા થઈ જશે.

પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. તેનો સમય અપેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે, પણ દીકાકારો કરતાં તેનો સમય ધણો જ આગળ ન્ય તેમ છે. તેથી દીકાકારોએ નોંધેલી ઉદાયનની એ હકીકત ધણા જૂના સમયથી ચાલતી આવી છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે.

પરમ શ્રાવકપણાને પ્રાપ્ત કરનાર અને ધર્મ જાણનાર તે રાજ દેવપૂજા અને શુરવંદન કર્યા વગર ભોજન કરશે નહિ. તે રાજ અપુત્ર મૃત્યુ પામેલાઓનું દ્રવ્ય લેશે નહીં. વિવેકનું ફળ એજ છે, અને વિવેકીઓ સદા તૃપ્ત જ હોય છે, પાંડુ જેવા રાજાઓએ પણ જે મૃગયા (શિકાર) છોડેલ નહીં તેને એ રાજ છોડી દેશે, અને તેની આગાથી ખીજા સર્વે પણ છોડી દેશે. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજ રાજ કરતે સતે મૃગયાની વાત તો દૂર રહી, પણ માંકણ કે જી જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને અત્યજ પણ મારી શકશે નહીં. પાપર્હિ (મૃગયા) નો નિષેધ કરનારા એ મહાન્ રાજાના રાજ્યમાં અરણ્યમાં રહેતી સર્વે મૃગાન્તિકાઓ ગોખની ગાયોની જેમ સદા નિર્દિષ્ટ વાગાજશે. શાસનમાં પાકશાસન (ઇંદ્ર) જેવો તે રાજ સર્વ જળચર, રથજચર અને ખેચર પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાને માટે કાયમની અમારી ધોપણા કરાવશે. જેઓ જન્મથી જ માંસના ખાનારા હતા તેઓ પણ તેની આગાથી દુઃસ્વપ્નની જેમ માંસની વાર્તા પણ બૂલી જશે. પૂર્વે દેશની રીતિથી શ્રાવકોએ પણ જેને પૂરેપૂરું છોડ્યું નહોતું તેવા મધને આ નિર્દોષ રાજ સર્વત્ર છોડાવી દેશે. તે રાજ આ પૃથ્વીપર મધને એવું ફૂંધી દેશે કે જેથી કુંભકાર પણ મધનાં પાત્રને ધડવાં છોડી દેશે. મધપાનના વ્યસનથી જેમની સંપત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે એવા પુરુષો એ મહારાજાની આગાથી મધને છોડી દેવા વડે સંપત્તિવાન થશે. પૂર્વે નજ વગેરે રાજાઓએ પણ જે ઘૂતકીડાને છોડી નથી, તે ઘૂતનું નામ પણ શત્રુના નામની જેમ ને ઉન્મૂલન કરી દેશે. તેનું ઉદયવાણું શાસન ચાલતાં આ પૃથ્વીપર પરિવાની પણ કીડા અને ફૂંકડાનાં યુદ્ધ પણ થશે નહિ. નિઃસીમ વૈભવવાળો તે રાજ પ્રાયઃ પ્રત્યેક ગ્રામે જિનમંદિર કરાવવાથી બધી પૃથ્વીને જિનમંદિરોથી ભંડિત કરશે, અને સમુદ્રપર્યંત પ્રત્યેક માર્ગે તથા પ્રત્યેક નગરે અર્હત પ્રતિમાની રથયાત્રાનો મહોત્સવ કરાવશે. દ્રવ્યના પુષ્કળ દાન વડે જગતને ઝલ્લુમુક્ત કરીને તે રાજ આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો સંવત્સર ચલાવશે.

આવે મહાન્ પ્રતાપી કુમારપાળ રાજ એક વખતે કથાપ્રસંગમાં શુરુષુખથી કપિ-લમ્બુનિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને રજમાં શુભ થયેલી તે પ્રતિમાની વાત સાંભળશે; જેથી તત્કાળ તે ધૂળિયું રચાન ખોદાવી એ વિશ્વપાવની પ્રતિમાને બહાર કાઢી લઈ આવવાનો મનોરથ કરશે. તે વખતે મનનો ઉત્સાહ અને ખીજાં શુભ નિમિત્તો વડે એ રાજ પ્રતિમાને હસ્તગામી થવાનો સંભવ માનશે. પછી શુરુની આગ લઈ ચોગ્ય પુરુષોની યોજના કરીને વીતભય નગરના તે સ્થળને ખોદાવવાનો આરંભ કરશે. તે વખતે પરમ આર્હત એવા તે રાજના સત્ત્વથી શાસનદેવતા ત્યાં આવીને સાન્નિધ્ય કરશે. કુમારપાળ રાજના ધણા પુણ્યથી ખોદાવવા માંડેલા સ્થળમાં જ તત્કાળ તે પ્રતિમા પ્રકટ થશે. તે સાથે તે પ્રતિમાની પૂજાને માટે ઉદાયન રાજાએ આપેલાં ગ્રામોના આગાલેખ પણ પ્રકટ થશે. રાજાએ નીમેલા પુરુષો પ્રાપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાને નવીન હોય તેમ યથાવિધિ પૂજા કરીને રથમાં બેસારશે. માર્ગમાં તેની અનેક પ્રકારે પૂજાઓ થશે, તેની પાસે અહોરાત્રિ સંગીત થવા કરશે, તેની સંગીપે ગામડાની સ્ત્રીઓ તાળીઓ દબાવે રાસડા લેશે, પંચશબ્દ વાજીત્રો હર્ષપૂર્વક

મૂર્તિ વિગેરેની હકીકત સંબંધે ગમે તેમ હોય પણ એકંદર જૈન કથા અને સૂત્રોના આધારે આપણે આટલું તો માની શકીએ કે મહાવીરના સમયમાં સિંધુસૌવીરમાં કોઈ વીતિભય કરીને નગર હતું અને ત્યાં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની એક સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી જે વૈશાલીના ચેટકની પુત્રી થતી હતી. તેને અમીષ નામે પુત્ર હતો જેને પિતાએ ગમે તે દારણે પોતાનું રાજ્ય સોંપ્યું ન હતું, અને તેટલા માટે તે અંધારામાં અન્નમતશયુના આશ્રયે જઈને રહ્યો હતો. મહાસેન રાજા સાથે ઉદાયનને લડાઈને પ્રાપ્ત થઈને હશે, અને તેમાં ઉદાયનને વિજય મળ્યો હશે.^૧

વાગશે, અને તેની બન્ને બાજુ ચામરો વીંળતા જશે. એવી રીતે મોટી ધામધૂમ સાથે એ પ્રતિમાને રક્ષકજનો પાટણના સીમાડામાં લાવશે. તે હકીકત સાંભળીને અંતઃપુર પરિવાર સહિત અંતરંગ સેનાથી પરવરેલો કુમારપાળ રાજા સર્વસંધની સાથે તે પ્રતિમાની સામે જશે. ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાને પોતાને હાથે રથમાંથી ઉતારી હાથી ઉપર બેસારીને મોટા ઉત્સવ સાથે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરાવશે. અને પોતાના રાજબવનની પાસેના કીડા ભવનમાં રાખીને તેની વિધિપૂર્વક નિકાળ પૂજા કરશે. પછી તે પ્રતિમાને અર્થે ઉદાયન રાજાએ જે આજ્ઞા લેખ લખી આપ્યો હતો, તે વાંચીને કુમારપાળ તેને પ્રમાણ કરશે. નિષ્કપટી કુમારપાળ રાજા તે પ્રતિમાને સ્થાપન કરવા માટે એક સ્ફટિકમય પ્રાસાદ કરાવશે. જાણે અષ્ટાષ્ટક પર રહેલા પ્રાસાદનો યુવરાજ હોય તેવો તે પ્રાસાદ જેવાથી જગતને વિસ્મય પમાડશે. પછી તે પ્રાસાદમાં તે પ્રતિમાનું સ્થાપન કરશે. એ પ્રમાણે સ્થાપિત કરેલી તે પ્રતિમાના પ્રભાવથી કુમારપાળ રાજા પ્રતિદિન પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ અને આત્મ-કથ્યાણમાં વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે. હે અમયકુમાર! દેવ અને ગુરુની ભક્તિ વડે એ કુમારપાળ રાજા આ ભારતવર્ષમાં તારા પિતાની જેવો થશે. ” [ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રકાશક સભા ભારત પ્રકટ થએલ, મહાવીરચરિત્ર બાબાંતર, પાન ૨૬૯-૨૭૨ (બીજી આવૃત્તિ).]

૧. કદાચિત્, મુંવણશુલિકા નિમિત્તે અંધપ્રયોત સાથે થએલા યુદ્ધની કિંવદંતીમાં પણ પ્રાચીનતાનો પુરાવો હોય એમ એક બીજા સૂત્રના સૂચન ઉપરથી અનુમાન થાય છે. ભુગવતી જેટલાજ પ્રાચીન સૂત્ર નામે પ્રશ્નચક્રરથમાં, એક ડેકાણે જમના નિમિત્તે મોટાં યુદ્ધો થયાં હતાં એવી કિટલીક સ્ત્રીઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે જેમાં સુવર્ણશુલિકા ડું નામું પણ લખેલું છે. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે:—

‘મેહુણમૂલં ચ, સુવર્ણ તત્થ તત્થ વત્તપુઠ્ઠા સંગામા જજ્ઞવિજ્ઞયકરા-સીયાય, દોવદ્વંપ કપ્પ, રુપિણીય, પડમાવદ્વંપ, તારાય, કંચનાય, રત્તસુમહાય, અદિ: નિન્યાય, સુવન્નગુલિયાય, કિન્નરીય, સુરુવવિજ્ઞમતીય, રોહિણીય; અન્નેસુ ય પવમાદિપસુ વહવો મહિલાકપસુ, સુવર્ણતિ અદ્ધકંતા સંગામા । [આગમેદ્ય સંમિતિદ્વારા પ્રકાશિત પ્રશ્નચક્રરથસૂત્ર (અભયદેવસરિત્તી દીક્ષા સાંચે) પૃષ્ઠ ૮૫.]

જીસસર્ગના મૂળે પ્રાચીનકાલમાં ત્યાં ત્યાં થએલા સંગ્રામો સાંભળીએ છીએ જેમકે સીના અને દ્રૌપદીના માટે, તથા રુક્મિણી, પદ્માવતી, તારા, કંચના, રત્તસુમહા અદિનિકા, સુવર્ણશુલિકા, કિન્નરી, મુંરવ-વિદ્યુન્મતી, રોહિણી, આદિ અને બીજી પણ અનેક સ્ત્રીઓ નિમિત્તે સંગ્રામો થએલા છે.”

એક વિલક્ષણ પરંપરાગમ્ય. જૈન ગ્રંથોમાં જૈન વીર્તભયનાં ઉદાયન સાથે ચંદનદાહની બનાવેલી જૈનમૂર્તિનો આ પ્રમાણે સંબંધ લખેલો મળી આવે છે તેનો જ એક સંબંધ કૌશાંબીના ઉદયન સાથે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જોડેલો મળી આવે છે. પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી બૌદ્ધશ્રમણ ચવનચંગ કે હ્વેનત્સંગ જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે બૌદ્ધ લોકોમાં એ વાત ઘણી જાણીતી હોય તેમ લાગે છે. તેણે પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં, કૌશાંબીનું વર્ણન લખતાં નોંધ કરી છે કે-“કૌશાંબી શહેરમાં એક જૂનો મહેલ છે જેની અંદર ૬૦૦ ફીટ ઉંચો મોટો વિહાર છે. એ વિહારમાં ચંદનના લાકડામાંથી કોરી કાઢેલી એવી ખુદ્દતી મૂર્તિ છે જેના ઉપર પત્થરનું છત ઢરેલું છે. આ કૃતિ ઉદાયન રાજાની કરેલી કહેવાય છે. આ મૂર્તિ ઘણી ચમત્કારિક છે અને એની અંદર દેવી તેજ રહેલું છે જે વખતે વખતે ઝબકી ઉઠે છે. આ-મૂર્તિને ઉપાડી જવા માટે જુદા જુદા દેશના અનેક રાજાઓ પોતાની શક્તિ વાપરી છે અને ઘણા માણસોએ ભેગા થઈને એને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેઓ એને જરા પણ હલાવી શક્યા નથી. તેથી તેઓ એ મૂર્તિની પ્રતિકૃતિ બનાવીને તેની પૂજા કરે છે અને તેમ કરી, મૂળ મૂર્તિની જ તેઓ પૂજા કરે છે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે.” (જુઓ-Beal's Records of Western Countries, Book I. p. 234) આવી જ એક મૂર્તિની ખીજ નોંધ, એ મુસાફરે પોતાના પ્રદેશના પિમા શહેરના વૃત્તાંતમાં લીધી છે. તે લખે છે કે-“અહીં (પિમા શહેરમાં) ચંદનના લાકડામાંથી બનાવેલી ખુદ્દતી એક ઉભી આ-કૃતિની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ લગભગ ૨૦ ફીટ ઉંચી છે. આ મૂર્તિ ઘણી ચમત્કારિક છે અને એમાંથી તેજ રકુપા કરે છે. જેમને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થાય છે તેઓ આ મૂર્તિની સોનાના વરણથી પૂજા કરે છે અને તેમ કરવાથી તેઓ સાજા થઈ જાય છે-એવી અહીંનાં લોકોની માન્યતા છે. જેઓ અંતઃકરણપૂર્વક આ મૂર્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેમનું ઇચ્છેલું સર્ણ થઈ જાય છે. અહીંના લોકો કહે છે કે, આ મૂર્તિ, એ જૂના જમાનામાં કે જ્યારે યુદ્ધ જીવતા હતા ત્યારે, કૌશાંબીના ઉદાયન રાજાએ બનાવી હતી. યુદ્ધ જ્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે એ મૂર્તિ પોતાની મેળે ત્યાંથી આકાશમાં ઉડીને આ રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા હો-હો-હો-દિવ્ય નામના શહેરમાં આવીને રહી. આ નગરના લોકો શ્રીમાન અને વૈભવશાલી હતા, તેમજ મિથ્યામતમાં અતુરકત હતા. તેમને કોઈપણ ખીજ પ્રકારનું ધાર્મિક માન ન

મૂળ સૂત્રમાં આપેલાં આ ઉદાહરણોની વ્યાખ્યા સમજાવતાં દીકાકારે સંક્ષેપમાં તે બધી કથાઓ લખી છે જે એ સ્ત્રીઓના વિવશમાં ખીજ ખીજ ગ્રંથો પુરાણો આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુવર્ણગુલિકાની જે હકીકત આપી છે તે, ઉપર આપેલી હકીકતને અક્ષરે અક્ષર મળતી છે અને તેથી એમ સાબીત થાય છે કે સુવર્ણગુલિકા નિમિત્તે ઉદાયનના ચંદ્રપ્રભાત સાથે થયેલા સંગ્રામની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. [સૂત્રકારે ગણાવેલાં સ્ત્રીઓનાં નામોમાંથી અહિનિકા, કિન્નરી અને સુરપલિ ન્હાતીની હકીકત દીકાકારે અમરદેવસૂરિની જાણમાં ન આવવાથી તેમણે એમની દશી હકીકત લખી નથી, ફક્ત ‘અમરતીતા’ (અગત) એટલીજ નોંધ કરી છે. એ ઉપરથી દીકાકારની ચોક્કસામને પુરાણો નોંધવા જેવો છે.]

*આવી જાતની એ મૂર્તિની એક પ્રતિકૃતિ ચવનચંગ પોતાની સાથે ચીનમાં લઈ ગયો તેનો જોડો આ પસ્તકમાં પ્રસ્તાવના, પાન ૨૦ ઉપર કરેલી છે.

હતું. જે દિવસથી એ મૂર્તિ ત્યાં આવી હતી ત્યારથી તેની દેવી ચમત્કૃતિ પ્રકટ થવા લાગી. પણ લોકોએ તેના તરફ જરાએ આદર દેખાડ્યો નહીં.

ત્યાર પછી એક અર્હતે ત્યાં આવીને તેને નમસ્કાર કરી તેની પૂજા કરી. તે દેશના લોકો એ અર્હતનો આકાર અને વેશ જોઈને ભયભીત થયા અને રાજ્યને જોઈને તરત તેની પૂજાર, આપી. રાજ્યએ એવું કર્માન કાઢ્યું કે એ આગતુક મનુષ્યને રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દેવો. તેથી લોકોએ તેને તેવી રીતે હેરાન કર્યો અને કોપએ અનપાણી આપ્યાં નહિ, તેની આ સ્થિતિ જોઈને એક માણસ કે જે હમેશાં એ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તેને ક્રોધ થયો અને તેથી જાની રીતે આવી તેણે એ અર્હતને ખોરાક આપ્યો. જતી વખતે તે અર્હતે એ માણસને બોલાવીને કહ્યું કે આજથી સાત દિવસ પછી અહીં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થશે જેથી આ આખું નગર દટાઈ જશે અને કોપપણુ જીવવા પામશે નહીં; એટલા માટે તારે પોતાનો જીવ બચાવવો હોય તો અહીંથી તરત ચાલ્યા જવું જોઈએ. ગામના લોકોએ મને જે રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દઈ હેરાન કર્યો છે તેનું આ ક્ષણ થનાર છે. આવી રીતે કહીને તે અર્હત બીજી ક્ષણે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તે માણસે શહેરમાં આવીને પોતાના સગા સંબંધિઓને આ વાત જણાવી પણ તેઓ સાંભળીને માત્ર તેની સામે હસી રહ્યા. બીજે દિવસે એકાએક એક ભયંકર વરોણીયો થયો જેના લીધે જમીન પરની બધી ગંદી ધૂળ આકાશમાં ઉડી ગઈ અને બદલામાં આકાશમાંથી અનેક પ્રકારના મૃત્યવાન પદાર્થો નીચે પડ્યા. આથી લોકો, તે માણસની ઉલટી ખૂબ નિંદા કરવા લાગ્યા.

પરંતુ તે માણસને તો ભવિષ્યના બનાવની ચોક્કસ ખાત્રી હોવાથી તેણે શહેર બહાર નિકળી જવા માટે જમીનમાં એક માર્ગ ખનાવ્યો અને તેમાં જઈ તે હુપાર્શ્વ રહ્યો. સાતમે દિવસે સંધ્યાકાળ થતાં ત્યાં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ જેથી તે આખું નગર દટાઈ ગયું. પછી તે માણસ જમીનમાં ખોદેલી સુરંગમાંથી બહાર નિકળી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો અને આ પિમા શહેરમાં આવીને સુકામ કર્યો. એ માણસ અહીં આવ્યો કે તરત જ તે મૂર્તિ પણ અહીં આવીને પ્રકટ થઈ. માણસે તેની અહીં પણ પૂજા કરી અને ત્યારબાદ તે અહીં જ રહી ગયો. જૂના ગ્રંથોમાં એમ કહેલું કે “જ્યારે શાક્યધર્મના અંત આવશે ત્યારે આ પ્રતિમા પાછી નાગલોકમાં ચાલી જશે. હો-લો-લો-કિઅ શહેરની જગ્યાએ આજે એક મોટો રેતીનો ટકરો થઈ રહ્યો છે.” (ખીલતું ઉપરોક્ત પુસ્તક, ભાગ ૨, પાન ૩૨૪.)

યવનચંગ અને દિવ્યાવદાન.

યવનચંગે આપેલી ઉપરોક્ત હકીકતનું મૂળ શું હશે તે કાંઈ હજી જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ એને મળતી કેટલીક હકીકત દિવ્યાવદાનનાં મારા જોવામાં આવી છે. દિવ્યાવદાનમાંની હકીકતનો કેટલોક ભાગ યવનચંગની હકીકત સાથે મળતો જોઈને તો મને આશ્ચર્ય થયું જ, પણ એ કરતાંએ વધારે આશ્ચર્ય એ જાણીને થયું કે યવનચંગ અને દિવ્યાવદાનમાંની બને હકીકતો એવી મળીને ઉપરોક્ત ઉદાહરણની જૈન હકીકત સાથે પણ કેટલેક અંશે, એક થઈ જાય છે. દિવ્યાવદાનમાં, સુદ્રાવણાવદાન નામનું એક પ્રકરણ છે જેનો હુંકસાર આ પ્રમાણે છે—

જે વખતે બગવાન બુદ્ધ રાજગૃહમાં રાજા બિંબિસારના વખતમાં રહેતા હતા તે વખતે, બે મહાનગરો કહેવાતાં હતાં એક પાટલીપુત્ર અને બીજું રૈરુક. રૈરુક નગરમાં

રુદ્રાયણ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચંદ્રપ્રભા નામે દેવી (રાણી), શિખંડી નામે કુમાર, તથા હિરુ અને હિરુ નામના બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા. રાજગૃહમાં રાજ ધિન્નિસાર રાજ્ય કરતો હતો અને તેને વૈદેહી મહાદેવી, અન્નતશત્રુ કુમાર અને વર્ષાદાર નામે બ્રાહ્મણ મુખ્ય મંત્રી હતા. એક તખતે રાજગૃહના કેટલાક બાપારિઓ રોડક નગરમાં ગયા અને તેઓ ત્યાંના રાજ રુદ્રાયણને મળ્યા. રુદ્રાયણે રાજગૃહના ધિન્નિસારની હકીકત સાંભળી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાના ઇરાદાથી પોતાના રાજ્યમાં જે રત્ન વિગેરે બહુમૂલ્ય પદાર્થો થતા હતા તે કેટલાંક ભેટ રૂપે ત્યાં મોકલી આપ્યા. ધિન્નિસારે પણ તે ભેટના જવાબમાં પોતાના દેશમાં જે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો તૈયાર થતાં હતાં તે કેટલાંક મોકલી આપ્યાં. આ રીતે દિવસે દિવસે એ બંને રાજ્યોની મિત્રાચારી વધારે દૃઢ થતી ગઈ. એક વખતે રાજ ધિન્નિસારે રોડકના એ રાજને ધર્મમાર્ગનો પરિચય દરાવવા માટે ભગવાન યુદ્ધની એક ભવ્ય છબી તૈયાર કરાવી તેના તરફ ઘણા માનપૂર્વક મોકલી આપી. તે છબી જોઈ રુદ્રાયણ રાજ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને છબી લાવનાર મનુષ્યોને તે છબી દેખાતી છે એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછી ભગવાન યુદ્ધના કલ્યાણકર જીવન અને ધર્મમાર્ગથી પરિચિત થયો. પછી તેની ઇચ્છા પણ એ ધર્મના અનુયાયી થઈ જવાની થઈ. પછી રાજ ધિન્નિસારે એ રાજને વિશેષ ધર્મગોષ આપવા માટે ભગવાન યુદ્ધને વિગ્રમિ કરીને મહાકાલ્યાણ નામના એક ભિક્ષુ અને શૈલા નામની એક ભિક્ષુણીને એ દેશમાં મોકલાવ્યાં. ભિક્ષુએ રાજને અને ભિક્ષુણીએ રાજના અંતઃપુરમાં રહીને રાણીને ભગવાન યુદ્ધના ધર્મનો બોધ આપવા માંડ્યો. એ બંનેના ઉપદેશથી રાજ અને રાણીની ધર્મ પ્રતિબદ્ધતા પ્રીતિ થઈ.

એ રાજ વીણા વગાડવામાં બહુ પ્રવીણ હતો અને રાણી નૃત્ય કરવામાં કુશલ હતી. એક દિવસે જ્યારે રાજ વીણા વગાડતો હતો અને રાણી નૃત્ય કરતી હતી, ત્યારે રાજએ રાણીના મરણકાલ નજીક આવ્યાનાં લક્ષણો જોયાં, તેથી તેના હૃદયમાં દ્રાસકો પડ્યો અને તેના હાથમાંથી વીણા જમીન પર પડી ગઈ. આ જોઈ રાણી ચમકી અને રાજને કહેવા લાગી કે દેવ ! શું મહેં ખરાબ નાય કર્યો ? રાજ કહે ના, એમ નથી. પછી તેણે એ જોએલી બધી વાત કહી અને આજથી સાતમે દિવસે તારૂં મૃત્યું થશે એમ કહ્યું. તે સાંભળીને રાણીએ કહ્યું 'દેવ જ્યારે એમ છે તો પછી, જો તમે મને અનુમતિ આપો તો મારૂં કલ્યાણ કરવા માટે હું પ્રવ્રજ્યા લઈ ભિક્ષુણી થઈ જાઉં. રાજએ એવી શરતે અનુમતિ આપી કે જો તું મરીને દેવ થાય તો અહીં આવીને પછી મને તારે દર્શન આપવું. રાણીએ તે વાત કબૂલ કરી અને શૈલાનામા ભિક્ષુણીની પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. સાતમે દિવસે તે રાણી મરણસંગાની બાવના કરતી થઈ મરીને આતુર્મહારાજિક દેવલોકમાં દેવતાપણે ઉત્પન્ન થઈ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે પછી રાત્રિ આવીને રાજને પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યારે રાજએ શબ્દોમાં સૂતાં સૂતાં બંને હાથો લાંબા કરી તેને આલિંગન કરવા માટે પાસે બોલાવી. દેવી કહે 'મહારાજ ! હું તો અહીંથી મરીને સ્વર્ગમાં દેવકન્યા થઈ છું. જો તમારે મારો સમાગમ જોઈતો હોય તો તમે પણ ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવ્રજ્યા લો જ્યાં કાળ કર્યા પછી તમે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ શકશો અને મારી સાથે સમાગમ કરી શકશો.' એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ. રાજએ આખી રાત સંકલ્પ વિકલ્પમાં વીતાવી આખરે પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિશ્ચય અને તે પ્રમુખ નાના પત્રને

શિખંડીને રાજ્ય ઉપર બેસાડી પોતે ત્યાંથી રાજગૃહ નગરમાં જ્યાં ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો. જતી વર્ષે પુત્રને ધર્મનીતિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ અને પ્રજાનું પાલન કરવા માટે બે સપ્તદે દહેતો ગયો અને પોતાના જે બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા તેમને બધી વ્યવસ્થા સંભાળવાનું સૂચન કરતો ગયો. તેણે પછી ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવંજ્યા લીધી અને તે તેમનો શિષ્ય બન્યો.

આ તરફ તેનો પુત્ર શિખંડી બીજા બે દુષ્ટ મંત્રિઓની સંગતિથી અપ્રિતના માર્ગે ચઢ્યો અને પ્રજાને પીડા આપવા લાગ્યો. જૂના જે બે સારા મંત્રી હતા તેમને રાજ્યકારભારથી દૂર કર્યા. આ હકીકતની ખબર જ્યારે કેટલાક વ્યાપારિઓ મારશ્વે પ્રવંજિત થએલા એ વૃદ્ધ રાજાની જાણમાં આવી ત્યારે તે વ્યાપારિઓ સાથે પ્રવંજનો બેગો આશ્વાસનનો સંદેશો મોકલ્યો અને જણાવ્યું કે શિખંડીને એ અન્યાયાચરણમાંથી દૂર રાખવા માટે હું જાતે જ ત્યાં આવીશ. વ્યાપારિઓ સાથે આવેલો એ સંદેશો એક બીજાની ધૃષ્ટિપરંપરાએ તે દુષ્ટ મંત્રિઓની જાણમાં આવતાં તેઓ મનમાં ગમરાણ અને અને એ વૃદ્ધ રાજા રોડક નગરમાં ન આવી શકે તેનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. પછી તે બંને રાજા શિખંડી પાસે જઈને તેને દહેવા લાગ્યા કે-‘દેવ, સંભળાય છે કે વૃદ્ધ રાજા અહીં આવે છે’ રાજા દહે-‘તે તો પ્રવંજિત થએલો છે, તેને હવે અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન ન હોય?’ મંત્રીઓ દહે-‘દેવ, જેણે એક દિવસ પણ રાજ્ય ધૃત્યું હોય છે તેનું મન પછી રાજ્ય વિના ક્યાંએ રમી શકતું નથી. એટલે ફરી એ રાજ્ય મેળવવા પાછો અહીં આવે છે.’ રાજા દહે-‘જો એ રાજા થશે તો હું પાછો કુમાર થઈ જઈશ એમાં શો વિરોધ છે!’ મંત્રિઓ દહે-‘દેવ, એ અયુક્ત છે. જેણે કુમારો, મંત્રિઓ અને પ્રજાજનોના નમસ્કારો ઝીંક્યા હોય તે કેમ પાછો યુવરાજ પદમાં દાખલ થઈ શકે?’ ઇત્યાદિ ઘણી રીતે તે રાજાને તેમણે ખેડી રીતે ભરમાવ્યો અને આખરે તેની અનુમતિ મેળવી કેટલાક ધાતક મનુષ્યો એ આવતા વૃદ્ધ રાજાની સામે મોકલ્યા જેમણે તેનો શિરઃછેદ કરી તેના જીવનનો અંત આણ્યો. પછી ક્રમે ક્રમે તે શિખંડી રાજા વધારે દુષ્ટ થતો ગયો એક દિવસે તે શહેર બહાર સંધ્યા લવાજમા સાથે શ્રવા નિકળ્યો તે વખતે રસ્તામાં એક ટેકાણે એકાંતમાં ઉભા રહેલા તે આગળના મહાકાવ્યાયન બિહુને જોયો. રાજા તેને જોઈને હેમ્મિત થયો અને પોતાનાં માણસોને તેના ઉપર મૂકી મૂકી ધૂળ નાંખવાને હુકમ કર્યો. લોકોએ તેના ઉપર એટલી બધી ધૂળ નાંખી કે જ્યાં તેનું આખું શરીર તેમાં દટાઈ ગયું.

આ બાબતની ખબર જ્યારે પેલા બે જૂના મંત્રિઓને થઈ ત્યારે તેઓ ત્યાં આવ્યા અને તે બિહુને ધૂળનાં ઢગલામાંથી બહાર કાઢ્યો. બિહુએ કહ્યું આ નગરનો વિનાશકાળ આવી ગયો છે અને આજથી સાતમે દિવસે ધૂળની વૃષ્ટિના લીધે આ આખું નગર જમીનદોસ્ત થઈ જશે. તેથી તમારે અહીંથી બચી જવું હોય તો ધરથી માંડી નદી સુધી જમીનમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખો અને એક નાવ તૈયાર કરી ચુકો. પહેલે દિવસે એક મોટો વંટાળિયો થશે જેના લીધે શહેરની બધી ખરાબ ધૂળ આકાશમાં ઉડી જશે. પછી બીજો દિવસે ડુલોની વૃષ્ટિ થશે. ત્રીજો દિવસે વસોની વર્ષા થશે એમ અનુક્રમે રત્નોની વર્ષા થશે અને પછી છેવટે ધૂળની વર્ષા થઈ બધું શહેર તેમાં દટાઈ જશે. તમે પુણ્ય કાર્ય કરનારા હોવાથી એ આશ્વત્થમાંથી ઉગરી શકશો. એટલે તૈયાર કરી રાખેલી નાવ

મંત્રિઓ જે પ્રદેશમાં જઈને રહ્યા ત્યાં તેમના નામથી કમથી હિરુક અને શિરુકના નામનાં નગરો વસ્યાં.

મહાકાવ્યાન જિજ્ઞુ પણ ત્યાંથી નિકળી લમ્બકપાળ, સ્યામાકરાજ્ય, વૉક્કાણ વગેરેના મુદ્દકમાં ચતો સિન્ધુ નદી ઉતરી મધ્યદેશમાં આવેલી આવસ્તી નગરીમાં જ્યાં આગળ ભગવાન છુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં સંધ્ય ભેગો જઈ મળ્યો.

રુદ્રાયણ રાજાની આ હકીકત, જ્યાં સુધી હું જાણું છું, દક્ષિણના હીનયાન સંપ્રદાયના પાલી સાહિત્યમાં ક્યાંએ આવેલી નથી. ઉત્તરના મહાયાન સંપ્રદાયના સંસ્કૃત અને ટિબેટીયન સાહિત્યમાં આ હકીકત મળી આવે છે. દ્વિત્યાવદાન સિવાય, ક્ષેમેન્દ્રના અવદાન કથા-લતાનામક ગ્રંથમાં પણ રુદ્રાયણાવદાન આવેલું છે. અવદાનશતક હાલમાં મારી પાસે નહિ હોવાથી તેમાં એ વૃત્તાંત છે કે તહીં તે હું કહી શકતો નથી. ખેર. એ બીજા ગ્રંથોમાં હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કાંઈ અહીં પ્રસ્તુત નથી. આપણે તો અહીં એ જોવાનું છે કે, ચવનચંગ અને રુદ્રાયણાવદાનની હકીકતમાં કેટલી બધી સમાનતા મળી આવે છે. ચવનચંગે જણાવેલી હો-લો-લો-કિય નગરના નાશની અને આ અવદાનમાં જણાવેલી રો-રુ-ક નગરના નાશની હકીકતમાં જરાએ તફાવત નથી. તેથી હું ધારું છું કે આ બંને હકીકતોનું મૂળ એકજ હોયું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ મને તો ચવનચંગનું 'હો-લો-લો-કિય' એ અવદાનમાંના રો-રુ-ક નામનું જ ચીની ઉચ્ચારણ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. યોમસ્ વૉટર્સ, એ નામની જોડણી o-lao-lo-ka (Rallaka ?) આ પ્રમાણે કરે છે;^૧ અને મિ. બીલ Ho-lo-lo-kia આ પ્રમાણે કરે છે. બીલ આનું બીજું ઉચ્ચારણ (કુટનોટમાં) Ragha or Raghan, or perhaps Ourgha, આ પ્રમાણે આપે છે^૨ અને વૉટર્સ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ રલ્લક આપે છે. પણ આ બંને ઉચ્ચારણો કરતાં મને અવદાનમાંનું રો-રુ-ક એ ઉચ્ચારણ વધારે સંગત અને બાપાશાસ્ત્રને મળતું લાગે છે. તેથી આ બંને રચાનો એક જ હોવાનું મારું અનુમાન મને સપ્રમાણ જણાય છે.

પણ, અહીં એક બીજો ભૌગોલિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે. દીધનિકાય નામના પ્રાચીન પાલી આગમના મહાગોવિંદ નામના સુર્ગતમાં,^૪ તથા જાતકકુંડયામાં^૫

૧. બિબ્લીઓગ્રાફિક ઇન્ડિકામાં પ્રકાશિત યએલ અવદાનકલ્પલતા, ભાગ ૧, પાન ૯૭૦ થી ૧૦૨૭.

૨. જુએ, યોમસ્ વૉટર્સનું On Yavan Chwang's "Travels in India," પુસ્તક ૨ જી, પાન ૨૯૮.

૩. બીલનું, Buddhist Records of the western World, પુસ્તક ૨, જી, પાન ૩૨૨.

૪. દંતપુરં કલિંગાનં અસ્સકાનં ચ પોતનં ।

માદ્વોસ્સતી અવંતીનં સોવીરાનં ચ રોરુકં ॥

મિથિલા ચ વિદેહાનં ચંપા અંગેસુ માપિતા ।

ધારાણસી ચ કાસીનં, ઇતે ગોધિદમાપિતા તિ ॥

પાક્ષી ટેકસ્ટ સોસાયટીએ છપાવેલ, દીધનિકાય, ભાગ ૨, પૃ ૨૩૫, મહાવસ્તુ, ભાગ ૩, પાન ૨૦૮-૨૦૯, માં પણ આ બે ગાથાઓ સંસ્કૃતમાં આપેલી છે.

૫. જાતકકુંડયા ભાગ ૩, પા. ૪૭૦-“અતીતે સોવીરરંદે રોરુવનગરે” ।

રોરુકને સૌવીર દેશનું એક પાટનગર જણાવ્યું છે; અને સૌવીરદેશનું સ્થાન, હિંદુસ્થાનના નકશામાં, પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન હીસ ડેવિસ ધણા ભાગે કમ્બના અખાતના નાકા ઉપર મુકે છે.^૧ ત્યારે બીજી બાજુ ચવનચંગે વર્ણવેલું Ho-lo-lo-ka અગર o-lao-lo-ka એ ખોતાનના પ્રદેશમાં (મધ્ય એશિયામાં) આવેલું હતું. તેથી એ બંને સ્થાનોના ઐક્યના અનુમાનમાં આ પ્રમાણ બાધક રૂપે ઉભું રહે છે. એના સમાધાનમાં ધણું સાધક બાધક પ્રમાણો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે દીધનિકાય આદિમાં જણાવેલો સૌવીર દેશ ક્યાં આવેલો હતો તેના હજી કંઈ ચોક્કસ પત્તો લાગ્યો નથી. વૈદિક પુરાણો અને જૈન સાહિત્યમાં પણ સૌવીર દેશનું નામ આવે છે અને ધણી વખતે સિન્ધુ-સૌવીરના ભેગા સામાસિક નામ વડે પણ તેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે. એ સૌવીર દેશ એજ બૌદ્ધોનો સૌવીર હોય તો તે સિન્ધુ નદીની આસપાસ આવેલો હોતો જોઈએ. પણ જૈન અને બૌદ્ધ બંનેનો સૌવીર એક હોય તેમ જણાવું નથી. કારણ કે બૌદ્ધ જટલા જ જૂના જૈન ગ્રંથોમાં સૌવીરના પાટનગર તરીકે જમ આપણે ઉપર જોયું, તથા વળી આગળ જોઈશું તેમ, વીતિભય કે વીતભય નામે પત્તન જણાવ્યું છે, ત્યારે બૌદ્ધો તેના ટેકણે રોરુક અગર રોરુક નામ લખે છે. વળી એ નામના પાઠમાં પણ જૂદા જૂદા દેશના બૌદ્ધ હસ્તલેખો જૂદા જૂદા પાઠોદો આપે છે. ઉદાહરણાર્થ જાતકકૃત્યામાં રોરુવનગર અને રોરુવમનગર એવા બે પાઠો મળે છે, ત્યારે દીધનિકાયમાં સિંહલીવાચનામાં રોરુક, અને ખરમીત્વનામાં રોરુણ પાઠ છે. એટલું જ નહીં પણ દેશના નામમાં પણ પાઠોદો છે. દીધનિકાયમાં સૌવીરના બદલે એક પાઠાન્તર સોચિર છે અને જાતકકૃત્યામાં તો તેના બદલે સ્પષ્ટરૂપે 'શિચિરટે' પાઠાન્તર છે જે ખાસ વિચારણીય છે. લેખકોના પ્રમાદ અને અજ્ઞાનથી આવા પાઠોદો થવા સુલભ છે^૨ પણ એ પાઠોદોથી ઐતિહાસિકોને પરંપરા ગોઠવતી કેટલી દુર્લભ થઈ પડે છે એ કયો પુરાતત્ત્વજ્ઞ નથી જાણતો? ટીમેન્ટિયન સાધનો

૧. જુઓ 'Buddhist India' પાન ૩૮; તથા છેવટે આપેલો નકશો.

૨. આવી જાતના પાઠોદો અને પાઠોદો જૈનગ્રંથોમાં પણ ઘણા થયા છે અને તેથી કેટલીક વખતે તે બહુ ગુંથવાડો હોતો કરે છે. એક ઉદાહરણ આપું. ઉપરની નોટમાં જમ દીધનિકાયની ગાથામાં અમુક દેશોની અમુક રાજધાની જણાવેલી છે, એવી જ કેટલીક ગાથાઓ જૈનસૂત્રોમાં પણ મળે છે. હાલમાં જે આગમે આગમેાદ્યસમિતિ નામે સંસ્થા તરફથી છપાયા છે તેમાંથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પાન ૫૫) માં કૌશાંબી જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ 'વચ્છ' (વત્સ) એ શબ્દ લખ્યો છે અને વૈરાટ જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ 'વચ્છ' એ જ શબ્દ આપ્યો છે. એની એ જ ગાથાઓ સૂત્રકૃતનાં સૂત્રની દીક્ષામાં (પાન ૧૨૩) આપેલી છે ત્યાં 'વચ્છ કોસંબી' અને 'ચદ્રાટ મચ્છ' એવા શબ્દો છે જેનો તાત્પર્ય કંમથી 'વત્સદેશમાં કૌશાંબી' અને 'મત્સ્યદેશમાં વૈરાટ' નગર સુખ્ય શહેર છે, એવો થાય છે. ખરો પાઠ આ પાછળના ગ્રંથોના છે જ્યારે પહેલાનો ખોટો છે. લેખક અને શોધકના પ્રમાદ અંગર અજ્ઞાનથી આવા ઘણા પાઠોમાં ગડબડ થઈ જાય છે અને પછી શોધકોને યથાસ્થિત પાઠો જોઈ તેના ઉપરથી અનેક તર્ક-વિતર્કો કરવા પડે છે.

ઉપરથી વળી રોરુક એ, પાલીસાહિત્યપ્રસિદ્ધ કોલિય ક્ષત્રિયોનું રામગ્રામ હોય એવી શંકા રોરુકીકને થાય છે.^૧ આ ઉપરથી એમ શકિત થાય છે કે પ્રથમ તો રોરુક અને સોલીરનો સંબંધ અને સ્થાનાદિ નિશ્ચિત નથી અને જે તેમ નિશ્ચિત થાય તો પણ, દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક અને દોધનિકાંપાદિવાળું રોરુક-બંને જૂદાં જૂદાં માની લેવામાં પણ કાંઈ વધારે બાધ હું જોતો નથી. એક નામનાં અનેક સ્થાનો હતાં અને હોય છે. બીજું દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક એ હિંદુસ્થાનની હદની બહાર હતું એ બાબત તેમાં કેટલાક ચોક્કસ પુરાવાઓ પણ મળે છે. રોરુક નગરનો નાશ થયા પછી કાત્યાયન ભિક્ષુ જ્યારે પાછો મધ્ય દેશમાં આવવા નિકળ્યો ત્યારે તે લંપાક, સ્યામાક અને વોક્કાણાદિ દેશોમાં થઈ સિંધુ નદીના કાંઠે આવ્યો હતો અને પછી એ નદીને પાર કરી ફરતો ફરતો કેટલાક દિવસે શ્રાવસ્તિએ પહોંચ્યો હતો. બીજા બીજા પ્રમાણે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે લંપાક, સ્યામાક અને વોક્કાણા વિગેરે દેશો હિંદુસ્થાનની બહાર હોય તે અનાર્ય મુઠ્ઠા ગણાતા હતા. સિંધુ નદીની પેલીપાર હોવાની બાબત પણ એ વિચારને વધારે સખળ બનાવે છે. તેમ જ અવદાનના વર્ણન ઉપરથી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે રોરુકમાં જ્યારે રત્ન વિગેરેની ખૂબ પેદાશ થતી ત્યારે વસ્ત્રાદિ ચીજો ત્યાં નહોતી થતી.^૨ હવે, હિંદુસ્થાનના બધા ભાગો તરફ જ્યારે આપણે નજર કરીએ છીએ ત્યારે એમાં એકે ભાગ એવો નથી જણાતો કે જ્યાં આગળ રત્નો વિગેરે તો ખૂબ નિપજતાં હોય અને વસ્ત્રાદિ ચીજો ન થતી હોય. એનાંથી ઉલટું મધ્યએશિયાના પ્રાંતોમાં આવી સ્થિતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી હતી એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. આ બધાં કારણો અને પ્રમાણોથી આપણે માનવું જોઈએ કે અવદાનવાળું રોરુક નગર હિંદુસ્થાનની બહાર હતું, અને, તેમાં આપેલી હકીકત સાથે યવનચંડા આપેલી હો-સો-સો-કની હકીકત મળતી આવતી હોવાથી તે બંને સ્થાનો એક જ હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં સમાનતા.

યવનચંડાની અને અવદાનમાંની હકીકતનું સામ્ય તો આપણે ઉપર જોયું છે પણ એ કરતાં એ વધારે સામ્ય બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં જણાઈ આવે છે જે એક પછી એક વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે તેવી બાબત છે. યવનચંડા અને અવદાનમાંની હકીકતમાં તો ફક્ત રોરુક નગરના નાશવાળી હકીકતમાં જ સામ્ય રહેલું છે પણ જૈનકથામાં વળી અવદાનમાંની બીજી પણ કેટલીક બાબતો સાથે સામ્ય રહેલું છે; જેનો વિચાર કમથી કરવાની આવશ્યકતા છે.

રોરુક નગરના નાશની અને જૈનકથાવાળા વીતિભય નગરના નાશની હકીકત યવનચંડા, અવદાન અને જૈનકથામાં સમાન છે. ત્રણેમાં, ધૂળની વૃદ્ધિ થવાના લીધે નગ-

૧ જુઓ-‘Rockhill’s Life of the Buddha’, પાન ૧૪૫.

૨ રાજગૃહના વ્યાપારિઓ રોરુકના રાજા રૂપાયણને કહે છે કે દેવો રત્નાધિપતિઃ સ રાજા ઘઘ્નાધિપતિઃ, તસ્ય રત્નોનિ દુર્લભાનિ । રાજગૃહના રાજા બિંબિસાર આગળ વ્યાપારિઓ કહે છે કે-દેવો ઘઘ્નાધિપતિઃ સ રાજા રત્નાધિપતિઃ, તસ્ય ઘઘ્નાનિ દુર્લભાનિ । (દિવ્યાવદાન, પાન ૫૪૫.)

રતો નાશ થએલો જણાયો છે. જૈનકથામાં ઉદાયન અને અવદાનમાં સુદાયણ રાજા બિહુ થાય છે. તેનું મૂલ્ય તેના ઉત્તરાધિકારીની અનુમતિથી, દુષ્ટ અમાત્યો કરાવે છે. એકમાં વિપ્રયોગથી તે કરવામાં આવે છે અને બીજામાં સત્રાધાતથી. ઉત્તરાધિકારીના સંબંધમાં ફરક છે. જૈનો તેને વૃદ્ધ રાજાનો ભાણેજ કહે છે, ત્યારે બૌદ્ધ પુનઃ કહે છે. એક આરસ પુત્ર દ્વારા પોતાના જન્મદાતા પિતાનું આયું જઘન્ય કૃત્ય કરાય તેના કરતાં ભાણેજ દ્વારા તે કૃત્ય થાય તેમાં મનુષ્ય જાતિના રાજાના વ્યવહારને વધારે બંધ-બેસતું લાગે ખરૂં. (આ માત્ર એક સામાન્ય કથન છે, બાકી આવા દાખલાઓ જગતના ઇતિહાસમાં ધણીએ મળી આવે છે તેથી એ કથન ઉપર ભાર મુકવાની આવશ્યકતા નથી.) આ હકીકતને લગતો જ ઉદ્દેશ્ય બંને પંથવાળાઓ કરે છે તેનું ભાવસામ્ય ખાસ જોવા જેવું છે. સુદાયણ રાજાને આવતો સાંભળીને શિખડીના દુષ્ટ અમાત્યો તેને કહે છે કે—

દેવ શ્રૂયતે વૃદ્ધરાજા આગચ્છતીતિ । સ કથયતિ પ્રવ્રજિતોઽસૌ કિમર્થ તસ્યાગમનપ્રયોજનમિતિ । તૌ કથયતઃ દેવ યેનૈકદિવસમપિ રાજ્યં કારિતં સ ચિના રાજ્યેનાભિરંસ્યત इति कुत पतत् । पुनरप्यसौ राज्यं कारयितु-
કામ इति ।

શિખળડી કથયતિ—યદ્યસૌ રાજા મવિષ્યત્યહં સ પથ કુમારઃ કો નુ વિરોધ इति । तौ कथयतः—देवाप्रतिरूपमेतत्, कथं नाम कुमारमात्यपौरज-
પદૈરજ્જલિસહસ્રૈર્નમસ્યમાનેન રાજ્યં કારયિત્વા પુનરપિ કુમારવાસેન વસ્તવ્યમ્ । ...स ताभ्यां विप्रलब्धः कथयति—किमत्र युक्तं कथं प्रतिपत्तव्यमिति । तौ
કથયતઃ—દેવ પ્રઘાતયિતવ્યોઽસૌ, यदि न प्रघातयते नियतं दुष्टामात्यविप्राहितो
દેવં પ્રઘાતયતીતિ ।...न देवेन श्रुतं—

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा स्वाङ्गनिस्तृतः ।

प्रत्यनीकेषु वर्तत कर्तव्या भूमिवर्धना ॥^૧

આ જ ભાવને આચાર્ય હિમચંદ્ર પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં આ પ્રકારના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે—

જ્ઞાત્યોદાયનમાયાતં કેર્યમાત્યૈર્મણિવ્યતે ।

નિધિણસ્તપસામેષ નિયતં તથ માતુલઃ ॥

ઋદ્ધં રાજ્યં દ્યૌન્દ્રપદં તત્યત્તવાનુશયં વધત્ ।

નૂનં રાજ્યાર્થમેવાગાદિશ્વસીર્મા સ્મ સર્વથા ॥^૨

૧ દિવ્યાવદાન, પાન ૫૬૪.

૨ આ બે શ્લોકો સાથે દ્વિતીય અવદાનકથાના આ નીચેના શ્લોકો સરખાવા જોવા છે :—

પ્રઘાદે પ્રસૂતે તસ્મિન્નમાત્યૌ વૃણ્ઢમુદ્ગરૌ ।

અતીતભૂપાગમનવ્રતૌ ભૂપતિમૂચતુઃ ॥ ૮૩ ॥

સર્વથ્ર શ્રૂયતે દેવ પ્રઘાદઃ સાધુનિન્દિતઃ ।

વૃદ્ધપ્રવ્રજિતો રાજા રાજ્યાર્થો યત્નવાનિતિ ॥ ૮૪ ॥

(અવદાનકથાના, ભાગ ૧, પાન ૬૯૫.)

કેશી વક્ષ્યત્યસૌ રાજ્યં ગૃહ્ણાત્વચાપિ કોઽસ્મ્યહમ્ ।

ગોપાલસ્ય હિ કઃ કોપો ધનં ગૃહ્ણાતિ ચેદ્ધનો ॥

વક્ષ્યન્તિ મન્ત્રિણઃ પુણ્યેસ્તથ રાજ્યમુપસ્થિતમ્ ।

પ્રદત્ત ન હિ કેનાપિ રાજધર્મોઽપિ નેદશઃ ॥

પિતુર્ધાતુર્માતુલાદ્વા સુહૃદો યાપરાદપિ ।

પ્રસન્નાપ્યાહરેદ્રાજ્યં તદ્દત્ત કો હિ મુચ્યતિ ॥^૧

ચેટકગણની સ્ત્રીનું નામ ચંદ્રપ્રભા છે ત્યારે ઉદાયનની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી છે. 'પ્રભા' શબ્દ બંનેમાં જે અનુગત છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, પણ તે કરતાં એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા લાયક બાબતો એ છે કે—બંને કથાઓમાં રાણીના નામની અને રાજાની બીણા વગાડવાની હકીકત તથા રાજાને, દુશ્મિન્ન જોઈ રાણીના આસન મરણની વાત મળી લેવાની, રાણીએ પછી પ્રવળ્યા લઇ લેવાની અને મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાંથી આવીને, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, રાજાને દર્શન દેવાની એ વિગેરે હકીકત અક્ષરેઅક્ષર મળતી આવે છે. સરખાવા માટે બંનેનાં સંસ્કૃત અવતરણો આપું છું—

ચંદ્રાયણો રાજા ઘીણાયાં કૃતાચો ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યે । યાવદપરેણ સમ-
મેન ચંદ્રાયણો રાજા ઘીણાં યાદયતિ ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યતિ । તેન તસ્યા નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું, સ તામિતદ્ધામુતદ્ધ નિરોક્ષ્ય સંલક્ષયતિ । સત્તા-
દ્વસ્યાત્પયાત્ કાલં કરિષ્યતિ । તસ્ય હસ્તાદ્ ઘીણા ધ્રસ્તા ભૂમો નિપતિતા ।
ચન્દ્રપ્રભા દેવો કથયતિ—દેવ મા મયા દુર્નૃત્યમ્ । દેવિ ન ત્વયા દુર્નૃત્યં, અપિ
ત્વ મયા તથ નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું સતમે દિવસે તથ કાલક્રિયા ભવ-
તીતિ । ચન્દ્રપ્રભા દેવો પાદયોર્નિપત્ય કથયતિ—દેવ યદ્યેવં કૃતોપસ્થાનાઽહં
દેવસ્ય, યદિ દેવોઽનુજાનોયાદ્ અહં પ્રવ્રજ્યેયમિતિ । સ કથયતિ—ચન્દ્રપ્રભે
સમયતોઽનુજાનામિ યદિ તાવત્ પ્રવ્રજ્ય સર્વક્રેશપ્રદાણાદ્ અર્હત્વં સાક્ષાત્કરોપિ
પ્રથ પથ તે દુઃસ્થાન્તઃ । અથ સાવશેષસંયોજના કાલં કૃત્વા દેવેસુપપદસે દેવ-
ભૂતયા તે મમોપદર્શયિતવ્યમિતિ ।^૨

આજ હકીકત ઉદાયન અને પ્રભાવતીના સંબંધમાં થએલી જેનું વર્ણન હિમ-
ચંદ્રના શબ્દોમાં જોઈએ.

તામન્યદાર્ચામંચિત્વા પ્રમોદેન પ્રભાવતી ।

પત્યા સમેતા સંગોત્તમચિગીતં પ્રચક્રમે ॥

તાનોઘાનગતથર્વ્યં વ્યક્તવ્યજનધાતુકમ્ ।

વ્યક્તસ્થરં વ્યક્તરાગં રાજા ઘીણામયાદયત્ ॥

ત્રીવ્રતપરિક્લિષ્ટઃ સંભોગામિમુખાદરઃ ।

લજ્ઞાં પ્રવ્રજ્યયા સાદૈ ત્યક્ત્વા સ પુનરેષ્યતિ ॥

વ્યક્તાંગહારકરણં સર્વાંગાભિનયોઽજ્વલમ્ ।
 નનર્ત દેવ્યપિ પ્રીતા લાસ્યં તાંડવપૂર્વકમ્ ॥
 રાજાન્યદા પ્રભાવત્યા ન દર્શ શિરઃ ક્ષણાત્ ।
 નૃત્યંતં તત્કવન્ધં તુ દદર્શાજિકવન્ધયત્ ॥
 અરિષ્ટદર્શનેન દ્રાક્ ક્ષુભિતસ્ય મહીપતેઃ ।
 તદોપસર્પન્નિદ્રસ્યેવાગલત્ કંચિકા કરાત્ ॥
 અકાંડતાંડવચ્છેદકુપિતા રાજ્યથાવદત્ ।
 તાલચ્યુતાસ્મિ કિમહં વાદનાદિરતોઽસિ યત્ ॥
 હૃત્યં પુનઃ પુનઃ પૃષ્ઠઃ કંચિકાપાતકારણમ્ ।
 તત્તથાલ્યત્ મહીપાલો વલીપાન્ ધોગ્રહઃ खलु ॥
 રાજ્યૂચે દુર્નિમિત્તનાલ્પાયુરહં પ્રિય ।

* * * * *
 તજ્ઞાપનાય ભવતિ યત્સર્વધિરતો મમ ॥

* * * * *
 પથમુક્તઃ સનિર્વન્ધમભ્યધાદ્દુધાધયઃ ।

અનુત્તિષ્ઠ મહાદેવિ યત્તુભ્યમભિરોચતે ॥

દેવત્યમાતૃથા દેવિ વોધનીયસ્ત્વયાન્વહમ્ ૧

આ બંને અવતરણો ઉપરથી બૌદ્ધ અને જૈન બંને શૈળોમાં કેટલી બધી અભિજ્ઞતા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને હું તો આથી પણ આગળ વધી એમ કહી શકું છું કે દિવ્યાવદાનમાંનું ઉદ્યાયણ નામ એ જૈન નામ ઉદ્યાયનના બદલે, અગર જૈનનામ ઉદ્યાયન એ બૌદ્ધનામ ઉદ્યાયણના બદલે પ્રાંતિથી કે લિપિભેદથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. કારણ કે બંનેનાં ગ્રંથોમાં બંને પ્રકારના પાઠભેદો ચોખ્ખા મળી આવે છે. દિવ્યાવદાનમાં બેકે સર્વત્ર સુદ્યાયણ પાઠ આવેલો છે તો પણ બે ચાર ઠેકાણે ઉદ્યાયણ એવું પાઠાંતર પણ મળી આવે છે. અને એમાં વળી એ ઠેકાણે તો ખાસ શ્લોકમાં જ એ એક જ પાઠ આવેલો છે. જેમકે

મુક્તો પ્રત્યૈશ્વ યોગૈશ્વ શલ્યૈર્નિર્વરણૈસ્તથા ।

અષ્ટાપ્યુદ્રાયણો મિશ્ર રાજધર્મેન મુચ્યતે ॥ (પાન ૫૬૭).

જેમને તો અવદાનકલ્પસત્રમાં સર્વત્ર ઉદ્યાયણ એ જ પાઠ આવેલો છે. અને તે પદ્યમાં હોવાથી બીજા પાઠાંતરને તેમાં અવકાશ પણ નથી. ઉદાહરણાર્થ—

—વમ્ભુવ સમયે તસ્મિન્ રૌઠકાલ્યે પુરે નૃપઃ ।

શ્રીમાનુદ્રાયણો નામ યશશ્ચન્દ્રમહોદધિઃ ॥૩॥

—કદાચિદ્દિવ્યરત્નાઙ્ગ કવ્વંચ કાશ્વનોઽજ્વલમ્ ।

પ્રાહ્ણિણોદ્ વિમ્બિસારાય સારમુદ્રાયણો નૃપઃ ॥૧૧॥

—વિમ્બિસારસ્ય હસ્તાઙ્ગલેખામુદ્રાયણો નૃપઃ ॥

—ઉદ્રાયણસ્ય નૃપતેરાધ્યઃ કાત્યાયનોઽથ સઃ ॥

આ અવંતરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મમાં અસલ નામ રુદ્રાયણ નહીં પણ ઉદ્રાયણ હોવું જોઈએ અને એ જ નામ જૈનોનાં ગ્રંથકોશોને પણ સંમત હોવા તેમ જાણે છે. હેમચંદ્ર વગેરેના ગ્રંથોમાં તેમ જ આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા આદિમાં પ્રાચીન સર્વત્ર ઉદ્દાયન એવો પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે પણ ભગવતીસૂત્ર તથા આવશ્યકચૂર્ણના જૂના હસ્તલેખોમાં ઘણી જગ્યાએ ‘‘ઉદ્દાયણ’’ એવો પાઠ સ્પષ્ટ મળી આવે છે. આ ઉપરથી હું માનું છું કે જૈનોને પણ બૌદ્ધોનો ‘માદક અસંલ’ નામ ‘ઉદ્દાયણ’ જ સંમત હતું જેનું પ્રાકૃતરૂપ ઉદ્દાયણ થાય છે. ખરી રીતે ‘ઉદ્દાયણ’ શબ્દ પણ ખાસ સંસ્કૃત

૧ આ લેખની શરૂઆતમાં, ઉપર જે મેં, ચેટકની જીવનકાળ સંબંધી કથનવાર્ણી આવશ્યકચૂર્ણનું અવંતરણ આપ્યું છે તેમાં ‘ઉદ્દાયણ’ પાઠ જ આપેલો જોવાશે. હાલમાં મારી પાસે જે આવશ્યકચૂર્ણની હસ્તલિખિત પ્રતિ છે તેમાં એ જ પાઠ છે. એ પ્રતિ અમદાવાદના હેલેલાના ઉપાશ્રયના બંડારમાંની છે અને સંવત ૧૫૧૮ ની સાલમાં લખાઈ એલી છે. એ પ્રતિ લખાવનારની પ્રશસ્તિ પણ છેવટે આપેલી છે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત નોંધેલી હોવાથી હું તેને અહીં પુરી ઉતારી લઉં છું.

॥ સોં માણિક । સોં માંડવ । સોં ઘીજા લેખિતગ્રંથ (થ) પ્રશસ્તિ-
લિખ્યતે । યથા ।

શ્રીઓસર્વશાંવરપૂર્ણચન્દ્રઃ સદૃશશોભાગુણદીપ્યમાનઃ ।

શ્રીસાંગળો મંત્રિધરો ધમ્મ ઢીલીપતેર્ગ્યાસધરાધિપસ્ય ॥

સોં સાંગણસુતઃ સોં પદમઃ (?) શ્રીશંકુજયાદિતીર્થે સંઘપતિકાર્યકર્તા ।
સોં પદમ(?)સુત સોં ધર્મ (?) મહાનુભાવો ધમ્મ તદ્વચ્ચે સોં ધર્મસુત
સોં મોજા સોં મોજાભાર્યા વાઈ રાજલદેહ તસ સ(સુ)ત સોં શ્રીમાણિક
સુતેઃ સોં માંડવ સોં મીમાભિધેઃ । સોં માણિકભાર્યા શ્રા૦.....સોં માંડવ-
ભાર્યા શ્રા(વિ)કા સદ્ગજ । સોં મીમા ભાર્યા શ્રા૦ અહવદે સોં મીમાસુત
સોં.....પ્રમુખ કુટુંબપરિવારગુકૈઃ સરસ્વતીકોશે લેખિ(ત્તિ)ત સંગૃહીતાનેકગ્રંથૈઃ
સંઘપતીભૂય શ્રીશંકુજયગિરિનારમીસોપારકશ્રીજીરપહ્લીશપાર્શ્વનાથશ્રીઅર્ધુદાચલ-
વદવાળીશ્રીઅભિનંદનપ્રમુખતીર્થયાત્રાદિદાનપુણ્યકારકૈઃ સંવત્ ૧૫૧૮ વર્ષે
ષઢાતપાગચ્છનાયક મટ્ટા૦ શ્રી રત્નસિંહસૂરિ । મટ્ટા૦ શ્રી ઉદયવલ્લભસૂરિ ।
મટ્ટા૦ શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ । મટ્ટા૦ શ્રી ચારિત્રસુંદરસૂરિ । મટ્ટા૦ ઉદયસાગર
ઉપાધ્યાય ઉદયમંડનગણીનામુપદેશેન સ્વચ્છેયસે શ્રીઆવદ્યકચૂર્ણિ સમાપ્તમિતિ ॥
છ ॥છ॥ બ્રાહ્મણજીવાલિખિત કરકૃતમપરાધં ક્ષંતિમદંતઃ સમ્પુ ॥ (આમાં જેટલા
ગૃહસ્થોનાં નામે આવેલાં છે તે બધા ઉપર કોણે જાણે શાહી ફેરવી તેમને શુભી
નામવાનો પ્રયત્ન શા હેતુથી કર્યો હશે ?) પ્રશસ્તિ પછી ખીજા અક્ષરોમાં એક શેરો
મારેલા છે જેમાં જણાવ્યું છે—પદ પ્રતિ સંવત્ ૧૭૬૩ વર્ષે ચૈત્રશુદ્ધિ ૭ દિને શ્રી

—ચી ની ૬ નિયમોએ નિમંડારી મકી છે ॥

હોય એમ લાગતું નથી. મૂળ એ શબ્દ પ્રાકૃત હોઈ ઉદ્દાયણ જ હશે જેનું સંસ્કૃત રૂપ બૌદ્ધોએ ઉદ્દાયણ કહ્યું અને જૈનોએ તેને વધારે સંસ્કૃત કરી તેની જગ્યાએ ઉદ્દાયન મુક્યું.

આ રીતે આપણે બૌદ્ધ અને જૈન કથામાં કેટલું બધું સામ્ય છે તે જોયું છે. આ વિલક્ષણ સામ્યનું મૂળ ખોળી દાઢવું દર્શિલ છે. જૈનોની હકીકત ઉપરથી બૌદ્ધોએ પોતાની કથા ઘડી દાઢી છે કે બૌદ્ધોની હકીકતને જૈનોએ બંધબેસતી કરી લીધી છે કે વળી આ બંને સંપ્રદાયોએ કોઈ ત્રીજી જ હકીકતના મૂળ ઉપરથી પોતાની કથા-કલ્પના ઉપજાવી દાઢી છે, એનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી.

(અપૂર્ણ)

જ્યોતિષ વેદાંગ*

[હરિહર પ્રાણશંકર લેક.]

વેદનાં ૭ અંગમાંનું એક અંગ “જ્યોતિષ” છે. આ વેદાંગ જે રૂપમાં હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે રૂપમાં તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. હસ્તલિખિત પ્રતોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અશુદ્ધિ એ જ આતું મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. યુરોપીય સંસ્કૃત પંડિતોએ મહેનત લઈ અનેક પ્રતો મેળવી તેમાંથી શુદ્ધ પાઠ તારવી ઠાઠવાનો બહુ પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે, અને ‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો મોટો ભાગ હજી અસ્પષ્ટ છે.

આ અંશમાં બતાવેલી ગણતરીમાં પાછળથી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો ‘જેટલી-ઝીણવટ ન હોય એ આ અંશનું વેદાંગકાળ કામ જેટલું પ્રાચીનત્વ વિચારતાં રહેને સમજાય એવું છે. આ અંશ વિષે પુરાતત્વના શોધીનોએ જે રસ બતાવ્યો છે તે તેની ગણતરીને લીધે નહિ, પણ જૂદાં જ કારણોને લાખે. એક કારણ તો એ કે આ અંશ હિંદુસ્થાનના અને તેથી જગતના સર્વ જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં માનવજાતિની આકાશચર્ય પદાર્થો વિષે શી કલ્પના હતી એ જાણવાની અત્યારે આપણને સહજ ઇચ્છા થાય છે. વળી આ અંશ ભારતીય જ્યોતિષ કલ્પનાનું હોમરચાન ગણાય, તેથી ભારતીય જ્યોતિષપ્રવાહનું સ્વરૂપ સમજવામાં આ અંશ આપણને સહાય થઈ શકે. પણ યુરોપીય પંડિતોના આ અંશ વિષેનો રસ જૂદા જ ધોરણપર છે. આ અંશમાં ઉત્તરાયણના કાળ સંબંધે ઉદ્દેશ છે, તે ઉપરથી આ અંશની રચનાના કાળનો એટલે વેદાંગકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો અર્થ ઉકેલવાના જે પ્રયાસો થયેલા છે, તેમાં પ્રો. થિયોનો પ્રયાસ કંઈક વધારે સફળ હોય એમ લાગે છે. એમણે ‘એસિયાટિક સોસાયટિ ઓફ બેન્ગાલ’ ના મુખપત્ર (૧૮૭૭, અંક ૪) માં એક લેખ લખ્યો છે, તેનો આધાર આ લેખમાં ઘણે ઠેકાણે લીધો છે.

પહેલાં તો પ્રો. ઉવીયરે જેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી તારવી ઠાઠેલો અંશપાઠ નીચે આપ્યો છે. આમ કરવાનો હેતુ એ નથી કે જૂદાં જૂદાં પાઠોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ જોતાં આ પાઠ ઠીક લાગ્યો છે; એવી મહેનત બની શકી નથી. હેતુ ફક્ત એટલો જ છે કે આગળ ઉપર જે ચર્ચા કરવાની છે તેમાં આ સ્પષ્ટતાનો ઉદ્દેશ આવશે, તેથી તેમને પૂર્વાપર સંબંધમાં આપ્યા હોય તો અર્થ સમજવામાં સરળતા થાય. વળી અંશની ભાષા અને દર્શનમતાનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ હેતુ પણ આમાં રહેલો છે.

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

दिनत्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः ॥ ૧ ॥

* પ્રો. થિયો, ઉવીયર, કોલબ્રૂક, થી. ડૉ. બા. દીક્ષિત, કે. ના. હજે વગેરે એ અનેક સ્થળે કરેલી ચર્ચાને બુનિકા તરીકે લાખે આ લેખ લખ્યો છે. પણ તેમના મન્ત-જ્યોતિષ ભારે અનેક બાબતમાં જૂદાં પડ્યું પડ્યું છે. જ્યાં જ્યાં આમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં મેં તેનાં ગણિતિક કારણો આપ્યાં છે.

ज्योतिषामयनं पुण्यं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

ब्राह्मणेन्द्राणां संमतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥ २ ॥

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेदः स वेद यज्ञम् ॥ ३ ॥

यथा शिखा मयूरानां नागानां मणयो यथा ।

तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धानि स्थितम् ॥ ४ ॥

माघशुक्लपक्षस्य पौषकृष्णसमापिनः ।

युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

स्वराक्रमेते सोमाकौ यदा साकं सवासवौ ।

स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥ ६ ॥

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।

सार्पार्थं दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ ७ ॥

धर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाहास उदग्गतौ ।

दक्षिणे तौ विपर्यासः पण्डित्यनेन तु ॥ ८ ॥

प्रथमं सप्तमं चाहुर्यनाद्यं त्रयोदशम् ।

चतुर्थं दशमं चैव द्विर्युग्माद्यं बहुलेऽप्युतौ ॥ ९ ॥

नसुस्त्वष्टा भवोजश्च मित्रः सर्पोऽश्विनौ जलम् ।

धाता कश्यपाद्याः स्युरर्धपञ्चममस्तवृतुः ॥ १० ॥

एकान्तरेऽह्नि मासे च पूर्वाङ्कत्वा द्विरुत्तरः ।

अर्धयोः पञ्चवर्षाणां मृदू पञ्चदशाष्टमौ ॥ ११ ॥

दुह्यं पर्व जेत्पादे पादस्त्रिंशत्तु सौमिका ।

भागात्मना पटुज्यांशान्निर्दिशेदधिको यदि ॥ १२ ॥

निरेके द्वादशाभ्यस्तः द्विगुणं चाऽयसंयुतम् ।

पट्या पट्या युतं द्वाभ्यां पर्वणां राशिरुच्यते ॥ १३ ॥

स्युः पादोऽर्धं त्रिपद्यायास्त्रिद्वयेकेऽहः कृते स्थितिम् ।

साम्येनेन्दाः सृणोऽन्येतु पञ्चकाः पर्वसंमिताः ॥ १४ ॥

भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकीहता ।

एकदशगुणश्चानः शुक्लेऽर्धे चैन्दवा यदि ॥ १५ ॥

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ

—૨૫૫—

[૫. બહેચરદાસ જીવરાજ દોશી]

[આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૈરસેની વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણો રચતાં પોતાના 'શબ્દાનુશાસન'ના અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાદમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલું છે (જૂઓ સુ. ૩૨૯ થી ૪૪૭). અપભ્રંશ એટલે કોઇ કારણને લીધે થએલો મૂળ-રચિતનો બગાડ વા વિશેષ બગાડ. જે ભાષા હેમચંદ્રાદિકૃત અપભ્રંશનાં નિયમ-નિયંત્રણોને અનુસારે લખાતી વાં બોલાતી તે અપભ્રંશ કહેવાતી. વ્યાપક પ્રાકૃતના મહારાષ્ટ્રી, શૈરસેની, માગધી વગેરે પ્રાંતિક ભેદોની જેમ અપભ્રંશના પણ અનેક ભેદ આચાર્ય 'માર્કડેયે' પોતાના 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ'માં જણાવેલા છે. વર્તમાનમાં ચાલતી પ્રાંત પ્રાંતની આર્યભાષાઓ તો અપભ્રંશની પણ સગી ગણાય 'બોલચાલમાં કે લખાણમાં વ્યાકરણ-નિયંત્રિત અપભ્રંશ ભાષાનો પ્રચાર તદ્દન ક્યારથી અટક્યો?' એ હજૂ વિવાદાસ્પદ છે, તો પણ ભાષાઓના ઇતિહાસ એ સમય માટે જે નિર્ણય આવ્યો, એ જ નિર્ણય આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓના પ્રસવ માટે બંધબેસતો આવવાનો છે. અમુક અમુક શતકવાર 'પ્રાચીન ગૂઝરાતી' નું કે બીજું કોઇ પ્રાંતિક ભાષાનું ગદ્ય કે પદ્ય સાહિત્ય સામે રાખી અપભ્રંશના નિયમો દ્વારા પૃથક્ દરવામાં આવે, તો જરૂર તે તે ભાષાનો પ્રસવ-સમય જણવો સુકર ચામ. આ જ લક્ષ્ય રાખી એક ૧૬મા સૈકાની 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' અને 'અપભ્રંશનું વ્યાકરણ' આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ'ની ભાષામાં કેટલાં રૂપો શુદ્ધ અપભ્રંશનાં વપરાએલાં છે અને કેટલાં રૂપો પ્રાંતિક અપભ્રંશનાં આવેલાં છે?—એ વિષે અને એ 'પરિપાટિ' ના કતાં વગેરેના ઇતિહાસ વિષે તે 'પરિપાટિ' સાથે જ લખવામાં આવનાર છે.]

૧. 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ' માં આવેલા અપભ્રંશ પ્રકરણને જુઓ.
૨. અપભ્રંશ ભાષામાં પણ નિયંત્રણ શાં? તો પણ આચાર્ય હેમચંદ્રાદિ વેચાકરણોએ એ ભાષાને પણ ખાસ ખાસ પ્રત્યેક અને ઘોડાએક ફેરફાર દ્વારા-નિયંત્રેલી છે. એ જ નિયંત્રણ અહીં સમજવું.
૩. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભાષા એટલે વ્યાકરણના નિયમપૂર્વક વપરાએલી અપભ્રંશ ભાષા.

१

गिरिनार-चैत्रप्रवाडी

(विक्रम संवत्-१५१५ना अरमानी)

- २ पणमवि गायम-सोमि जमु आठ इ मिद्धी ।
 ३ मरमनि अंविक्क देवि वे वि भूवल्लयपासिद्धी ।
 ४ कर मिरि जोडी वीनवुं ए दिऊ मऊ मति माडी ।
 ५ ऊजिल-गिरिवरतणी अ करिसु द्वि चैत्र-प्रवाडी ॥ १ ॥
 ६ जिम जिम मऊ मनि मंभरट ए गिरिवर गिरिनारो ।
 ७ तिम तिम माड न माई अंगि अलजउ अपारो ।
 ८ एह जि एक ऊमाहडउ ए हीअडउ निसदीस ।
 ९ कहीं रेवयराय-पाय लाइसु निज सीस ? ॥ २ ॥
 १० जव जात्रइं अम्हे आविआ ए गिरिनारह निअडा ।
 ११ दीठउ तीरथराय हरिपि उल्लमि हव हिअडा ।
 १२ ओ दीसइ गिरि-मिहारि नेमि-मंदिरे भज लहकइ ।
 १३ आमलसारउ कलस-दंड मोवनमइ झलकइ ॥ ३ ॥
 १४ मेघाडंबर सिरहिं छत्त नित नितु नीग्ररणा ।
 १५ चामर वरि सोहंति मुकुट नेमीमर-भवणा ।
 १६ चारह-तण पहिरे-वि-नीलकच्छाहिं बईठउ ।
 १७ आज संखी ! मइ गिरिहं राय निअ-नयणे दीठउ ॥ ४ ॥
 १८ जूनइ-गदि गयणमा-लगं कोमीसां-ओलि ।
 १९ माहि समी भूइं नयर-वास बिहु पासो पालि ।
 २० पूर्वमुखि प्रामादि तिहां जिण प्रथम नमीजइ ।
 २१ पश्चिम-मुखि सिरिवद्धमाण पूजी फल लीजइ ॥ ५ ॥
 २२ बीजइ थानकि तेजपाल-मंतीसर-कारिअ ।
 २३ तेजलपुर-वर मंडणउ ए मिरिपास जुहारिअ ।
 २४ समरसिंह-मालदेवतणउं ऊधार निहालउ ।
 २५ मंडपि मंडिअ अतिविमाल चउवीम जिणालउं ॥ ६ ॥

- २१ वस्तुः
- २७ गोअमसामिअ-गोअमसामिअ-पमुह समरेवि ।
- २८ सिरिरेवइगिरिणी रचिसु चेत्र-परिवाडि मीठी ।
- २९ जव आन्या गिरि-कडणि ताम सिह्रि वसही अ दीठी ॥ ७ ॥
- ३० जूनइ-गदि गिरि-तलहटीअ वंदी आदि जिणिद ।
- ३१ वीर पास प्रभु पूजि करि उम्भूलिअ दुह-कंद ॥ ८ ॥
- ३२ भापाः
- ३३ हेव चालउ गिरिनारी-पोलिइं, संचरीइजई गिरि-मोलिइं, ओलिइं
सिह्रि दीसंति ।
- ३४ मारगि जिमणइं गिरि दामोदर,-सिरुवरि मूरति नेमि-जिणेसर,
धरइ म आणउ भंति ॥ ९ ॥
- ३५ सोवनरेख-नदीतड-कंठिइं, डावइं मारगनइ उपकंठिइं, कालमेघ खेत्रपाल ।
- ३६ तिहां दीसइं नानाविध खंख, फेडइ जनमतणी जे भूख, दूख करइं
विसरालं ॥ १० ॥
- ३७ फुलिअ फलिअ नवह्नी वल्ली, एक एक पाहिइं अतिभल्ली, हेली ! कहण
न जाइं ।
- ३८ एक लगइं हुइं रूपासिद्धि, इकि दिइं कणयकोडिनी रिद्धि, नउ हुइं
गुरु-आमनाय ॥ ११ ॥
- ३९ हव चाडअउ गिरिनारह पाजइं, सल्लि मुरहि वाय तिहां वाजइं,
तादिक वलइं सरीरि ।
- ४० वेउ पते परिमलि महमहती, वनसपती दीसइं गहगहती, गिरिवर
गुहिर गंभीर ॥ १२ ॥
- ४१ धन धन बाडहट्टे व्यापारिअ, त्रिसठि लाखद्रव्यइं जिण कारिअ,
इसिअ सुहेली पाज ।
- ४२ रंगिइं रमलि करंत चडीजइ, पणि पणि परव-पोलि पेखीजइं, सारीजइं
सवि कान ॥ १३ ॥
- ४३ बिहु पानि शोलि अछइं अतिऊंडी, आगलि आवइं मांकडकूंडी,
रुडीपरि तिहां कीजइ ।

- ४४ साकर-वाणी परव भरीजइ संघलोक पाणी पाईजइ, धनहतणउं .
फल लीजइ ॥१४॥
- ४५ बार मास नीझरण झराइं, टहुकइं कोकिल मोर कीगाइं, छ इ रितु
वासि वसंति ।
- ४६ अनुक्रमि मूलगो पोलि प्रवेस, जव दिट्ठा प्रासाद जिणेस, हरिषि
हिआं विहसंति ॥१५॥
- ४७ वस्तु;
- ४८ पाज चडिअइ पाज चडिअइ गिरिहि गिरिनार ।
दामोदर कालमेघ परव पोलि प्रोकार छज्जइं ।
- ४९ औपधि वृक्ष वनस्पती महमहंति नीझरण वज्जइं . ॥१६॥
- ५० अनुक्रमि चडतां मूलगिअ पोलिइं किउ प्रवेस ।
- ५१ जिणप्रासाद निहालिआ टलिआ सयल किलेस ॥१७॥
- ५२ भाषा—
- ५३ एक निरंतर जिणप्रासाद दीसइं तिहां निम्मल ।
- ५४ आमलसारा कलस दंड सोवन्न-अलामल ॥१८॥
- ५५ सिरुवारि लहकइं धज पताक जाणे किर नचइं ।
- ५६ वाजिन्न वाजइं गुहिर सादि अंबर घणं गज्जइं ॥१९॥
- ५७ निरमालडिए:
- ५८ पहिलउं प्रभु नेमासरह पहुता सीढहुआरि ।
- ५९ सज्जणमांनि कराविउं निरमालडिए दीठउं जीरण उधार ॥२०॥
- ६० अलजई आजई नेमिनाह भेटिउ परमेसर ।
- ६१ पश्चिम मुह गढमारयम्मि बइठउं अलवेसर ।
- ६२ रतनइं श्रावकि आणिउ ए कंचणह बलाणा ।
- ६३ ऊवरि पहुतउ नाम ताम न हु चहइं ठाणा ।
- ६४ तउ तिणि केरी मंडिउ ए जिणप्रासाद असेस ।
- ६५ त्रिणि काल प्रभु नेमि जिण निरमालडिए हब तसु पूज करेसु ॥२१॥
- ६६ केसर नइ कप्पूर-चूर चंदनि चरचीजइ
- ६७ चंपक केतक कुसुममाल महापूज रचीजइ ।
- ६८ स्नात्र करी हिव इंदमाल पोदी पहिरीजइ ।

- ६९ देई महाधन आरति अ मंगलीवउ कीजइ ।
 ७० इगि परि प्रभु पूना करि अ पूरिअ मनह रुहाडि ।
 ७१ हिव जगतिइं निन बंदिंसिउं निरमालडिए बे कर करवि निलाडि ॥२२॥
 ७२ मंडपि मंत्रिअ वस्तुपालि दोइ प्रतिमा ठाविअ ।
 ७३ आगलि नेमि-निणिंद-चलण बहु बिब नमेवि अ ।
 ७४ हिव बावत्तरि देहरीसु छहं दरिसण युगतिइं ।
 ७५ जिण-प्रतिमा छहं विविहभंगि पूजनिइ भगतिइं ।
 ७६ चउकी पेखि सवालखिअ अ प्पापा-मदि बिब
 ७७ गई चउवीसी सात जिण निरमालडिए अम्हि अरचउं अविछं ॥२३॥
 ७८ जगति न लाभइं बिबपार हव रिसह-विहारो ।
 ७९ तिलवउं तोरण जोईअइ सेतुज-अवतारो ।
 ८० दाहेण दिसि संपेतसिहरि पूजउं जिण-घांस ।
 ८१ डावइं अष्टापदि निणिंद बंदउं चउवीस
 ८२ बचिअ दग्गमि बार कोडि असीअ लाख आनंदि
 ८३ हव कल्याणत्रय-तणइ निरमालडिए जाईजइ प्रासादि ॥२४॥
 ८४ घन घन सोनी समसिंह मालदे व्यवहारिअ ।
 ८५ जेहिं कल्याणत्रय-विहार-उद्धार कराविअ ।
 ८६ त्रिहुं दिसि त्रिहुं भूमीहिं मूलनायक तिहां बार ।
 ८७ कोसगि रहिआ प्रथम भूमि सिरिनेमिकुमार ।
 ८८ बडतां जसु पातलि अंजलिइं सये छलंता रोग ।
 ८९ मेविउ स्वामी पूरवइण निरमालडिए अनुदिन भोग-संयोग ॥२५॥
 ९० दिक्ख-नाण-निव्वाण तिहां सिरि सोहइ छत्र ।
 ९१ नीरण प्रतिमा वाम-पासि धुरि तामु सनात्र ।
 ९२ मंडप सयल बिसाल मेघमंडप रुलिआलउ ।
 ९३ त्रिहुं दिसि भद्र-तण। प्रसाद बावल जिणालउ ।
 ९४ ओसवंसि श्रीसमरसी मालदेव मनरंगि ।
 ९५ संव चऊदचउराणवइ निरमालडिए उद्धरिउ उज्जंग ॥२६॥
 ९६ तमु तडि जिण-पूजा-निमित्त चंपकवन रोपिअ ।
 ९७ दह दिमि परिमल (म)हमहंति ज्ञाया-भरि ओपिअ ।

- ९८ हव जई नरपाल—साह कारिअ प्रासादि ।
 ९९ संपति निव कारविअ वार पित्तलमय वांदि ।
 १०० नंदीसर अट्ठावयह सेतुंजय अवतार ।
 १०१ त्रिहुं दिमि थजी(?) जिण नमउं निरमालडिए चंद्रगुफा मज्जारि ॥२७॥
 १०२ हव जीराउलि तित्य साहगेईं निम्माविअ ।
 १०३ शोणागर प्रामादि विव पित्तलमय ठाविअ ।
 १०४ कोठारिअ पूनसीहतणइ सिरिसंति जिणिंदो ।
 १०५ नागमोर—झिरि इंद्रमंडप पेखिअ आणंदो ।
 १०६ जोईअ कुंड गइंदगु ए छत्रसिला तमु हेदि ।
 १०७ सांकलिआली पाज पुण निरमाल डिए निरखिअ द्रेदि ॥२८॥
 १०८ नेमिजिणवर नेमिजिणवर करिअ सत्तात्र जगति अ पापामादि नमिअ ।
 १०९ रिसहनाह सेतुज्ज सामिअ कल्याणत्रय नेमिजिण वद्धमाण
 पित्तलह निम्मिअ ।
 ११० जीराउलि अवतार-वर पित्तलमय जिणचंद ।
 १११ सति—जिणिंद जुहारि करि छूटा भवह विछंद ॥ २९ ॥
 ११२ भाषा— (भमारूली)
 ११३ गिरिवर टूंक सोहामणां तु भमारूली हव तिहां जिण वंदेमि ।
 ११४ धुरि मरुदेवा कवाडि जल तु भमारूली राजीमति रहनेमि ॥३०॥
 ११५ डावइं पाज सुकोमली तु भमारूली चडोइ गेलि करंत ।
 ११६ अंबिकदेवि आराहिअइ भमारूली साहम्मिणि गुणवंति ॥ ३१ ॥
 ११७ जसु आदोसिइं नीपजइं तु भमारूली गिरि मिरि इम प्रासाद ।
 ११८ भाषे मनोरथ पूरवइ तु भमारूली टालइ सयल विपाद ॥ ३२ ॥
 ११९ नेमीमर सिरुवरि धरइ तु भमारूली समरी दिइ हुंकार ।
 १२० एक जीम किमु वर्णवुं तु भमारूली महिमा न लेहउं पार ॥ ३३ ॥
 १२१ आगलि अवलोणा मिहर तु भमारूली ज्ञानसिला श्रीनेमि ।
 १२२ ईहथिकउं हुट दूकइं तु भमारूली मुगतिइं जईइ खेमि ॥३४॥
 १२३ अऊठ कोटि यादव कुमर तु भमारूली ईहं उपत्तां ज्ञान ।
 १२४ ईणं गिरि ऊचउं सिरर तु भमारूली अवर न एह समान ॥ ३५ ॥
 १२५ तिहां आरुहिअ निहालीइ तु भमारूली खअइउं लाखाराम ।

- १२६ सहसाराभिइं नेमि जिण तु भमारुली पेखी करउं प्रणाम ॥ ३६ ॥
- १२७ विषम पाज यतनेइं चडीइ तु भमारुली आगलि सांव पज्जून ।
- १२८ पूजी सफल करेसु हव तु भमारुली लाधी माणुस योनि ॥ ३७ ॥
- १२९ आगलि सिद्ध विणायक तु भमारुली दीसइ पुण अतिदूर ।
- १३० तसु देहरी निहालना तु भमारुली ऊपजइ आणंद पूर ॥ ३८ ॥
- १३१ वस्तुः—
- १३२ जाख कवडिल जाख कवडिल अनइ मरुदेवि ।
- १३३ राजीमनि रहेनेमि नमि पालव डवि अंविक्क अराहउं ।
- १३४ अवलोणा सिंहरी जई ज्ञानसिला निअ नयणि चाहउं ॥ ३९ ॥
- १३५ आगलि सांव पज्जून नमउं सिद्ध विणायक दूक ।
- १३६ कंचण बलाणा वारणइ पेक्खिअ पानक मूँकि ॥ ४० ॥
- १३७ माल्हंतडे—
- १३८ हव बलि पाला आविआ ए माल्हंतडे सहसर्विंदु गुफ दीठ ।
- १३९ ऊजिलपति बलि भेटिउ ए माल्हंतडे नयणडे अमिअ पईठ ॥ ४१ ॥
- १४० पाय लागी नइ वीनवुं ए माल्हंतडे वीनतडी अवधारि ।
- १४१ हुं प्रभु भागउ भवभ्रमण माल्हंतडे तउ आविउ तुम्ह बारि ॥ ४२ ॥
- १४२ पुदगल—प्राव्रत जे कहिआ ए माल्हंतडे गिनमति आठ प्रकार ।
- १४३ न पहिला व मइं किआ ए माल्हंतडे अनंत अनंती वार ॥ ४३ ॥
- १४४ चउरासी लख जीवयोनि माल्हंतडे तिहां छइं जे कुलकोडि ।
- १४५ ते मइं फरिमी अनंतवार माल्हंतडे प्रभु कहिरइ दिउं खोडि ॥ ४४ ॥
- १४६ कुणिहि जनमि नवि भेटिउ ए माल्हंतडे तुं ठाकुर मइं नाह ।
- १४७ हवतां नउ प्रभु तुम्हि मिल्या ए माल्हंतडे तउ मझरइं दिउ बांह ॥ ४५ ॥
- १४८ नागमूआ—
- १४९ हुं नवि मागउं राजरिधि नारमूआ नवि हुं भोगविलास ।
- १५० एक जि मागउं नेमिजिण नारमूआ छोडि नमूं प्रभवास ॥ ४६ ॥
- १५१ तुं कल्पतरु कामधेणु नारमूआ तूं चिंतामणि सार ।
- १५२ तूंइ समउं जगि कोइ नही नारमूआ मनवंछित दातार ॥ ४७ ॥
- १५३ द्विव करुणा कर मामिआ ए नारमूआ सेवकनी करउ सार ।
- १५४ मुगतिपुरी लेईं पहुचिबउ ए नारमूआ आपउ सुख भंडार ॥ ४८ ॥

- ૧૬૬ ચૈત્ર-પ્રવાહિ ઇ પદદં ગુણદં નારમૂઆ અન્નદં જે નિમુણંતિ ।
 ૧૬૬ તે સવિ તરિય-જાત્ર તણડં નારમૂઆ નિશ્ચદં ફલ પામંતિ ॥ ૪૯ ॥
 ૧૬૭ શ્રીસોમસુંદર ગુરુ અ ગણહર મીસ સિવસુખદાયકો
 ૧૫૮ જયતં શ્રીગુરુ રયણસેહર સૂરિ તપગદ્ધ નાયકો ।
 ૧૬૯ તમુ સીસલેસિહિ હેમહંસિદ્ધિ યુગિઅ રેવયગિરિવરો
 ૧૬૦ જે ભવિઅ ભાવદં તાંહ આવદં મયલ સિદ્ધિમયંવરો ॥ ૫૦ ॥

૧૬૧ ॥ ઇતિ શ્રીગિરનારસ્તવન સંપૂર્ણ ॥

૧

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ.

- ૨ પ્રજુખી ગાતમ-સ્વામી જેને આડે સિદ્ધિ
 ૩ સરસ્વતી અંબિકા દેવી એ ય ભૂવલયપ્રસિદ્ધિ
 ૪ કર શિરે જોડી વીનપૂં એ હો મને મતિ માતા !
 ૫ ઉજ્જવલ-ગિરિવરની કરીશ હવે ચૈત્ય-પરિપાટિ
 ૬ જેમ જેમ મારા મને સાંભરે એ ગિરિવર ગિરનાર
 ૭ તેમ તેમ માય ન મારા અંજે અચરજ અંપાર
 ૮ એ જ એક જામાહડો એ હોડે નિશદ્વિવસ
 ૯ ક્યારે રૈવતરાજ-પાયે લાગીશ નિજ શીય ૨
 ૧૦ જ્યારે જાત્રાએ અંજે આવીયા એ ગિરિનારની નિકટા
 ૧૧ દોડો તીર્થરાજ હરખે ઉલ્લસે હવે હોડાં
 ૧૨ એ દીસે (દેખાય) ગિરિ-શિખરે નેમિ-મંદિરે ધ્વજ લહેકે
 ૧૩ આમલસારો કલશ દંડ સોવનમય ઝલકે ૩
 ૧૪ મેઘાડંબર શિરે છત્ર નિત્ય નિત્ય નિર્ગરણાં
 ૧૫ આમર વર (પરે) શોભે મુગટ નેમીશ્વર-બવનાં
 ૧૬ દારને ઘેરે (પ્રહરે) વિનીલક છાયે બેઠો (?)
 [અહાર તથા પહેરી નીલક છાયે બેઠો (?)]
 ૧૭ આજ સખી મેં ગિરિના રાજા નિજ નમને દોડો ૪
 ૧૮ જૂને-ગઢે મગનાએ લાગી કાશીયા-ઓળ

- ૧૯ મધ્યે સમી નમી નગર-વાસ જે પાસે પાળ
૨૦ પૂર્વ-મુખે-પ્રાસાદે ત્યાં જિન પ્રથમ નમીને
૨૧ પશ્ચિમ-મુખે શ્રીવર્ધમાન પૂજા ફળ લીને ૫
૨૨ ત્રીજે સ્થાનકે તેજપાલ મંત્રીશ્વર-કારિત
૨૩ તેજલપુર-વર મંડન એ શ્રીપાસ જુહાર્યા
૨૪ સમરસિંહ-માલદેવનો ઉદ્ધાર નિહાળ્યો
૨૫ મંડપે મંડિત અતિવિશાલ ચોવીચ જિનાલય ૬
૨૬ વસ્તુ:
૨૭ ગૌતમસ્વામી ગૌતમસ્વામી પ્રમુખ સમરી
૨૮ શ્રીરવતગિરિતણી રચીય ચૈત્ય-પરિપાટિ માદી
૨૯ જ્યારે આઠ્યા ગિરિ-કંઠે ત્યારે શિખરે વસતિ દીડી ૭
૩૦ જૂને-ગઢે ગિરિ-તળાડીએ વાંદી આદિ જિનંદ
૩૧ વીર પાર્શ્વ પ્રજુ પૂજા કરી કન્મદ્યા (કન્મલિત) દુઃખકંદ ૮
૩૨ ભાષા:
૩૩ હવે ચાલો ગિરનાર-પોળે સંચરીને ગિરિ મોલિએ ઝોળે શિખરે દીસે
૩૪ માર્ગે જમણે ગિરિ દામોદર સરોવરે મૂર્તિ નેમિ-જિનેશ્વર ધરે મ
આજો આંતિ ૯
૩૫ સુવર્ણરેખા નદીતટ-કાંઠે, ડાબે મારગને ઉપકાંઠે કાળમેધ ક્ષેત્રપાળ
૩૬ ત્યાં દીસે નાનાવિધ વૃક્ષ, ફેડે જન્મતણી જે લૂખ, દુખ કરે વિસરાળ ૧૦
૩૭ ફૂલી ફળી નવલી વેલ એકએકપે અતિભલી હે સખાં કલું ન જાય
૩૮ એક લગે હાથે (યામ) રૂપાસિદ્ધિ, એક દીએ કનકોટિની નદિ, જે
હોય ગુર આઆય ૧૧
૩૯ હવે ચડીએ ગીરનારની પાળે, ધીનજી મુરખિ ધાય ત્યાં વાથે, ટાઢક
વળે શરીરે
૪૦ જે પડખે પરિમશે મદમહતી, વનરૂપતિ દીસે ગદગદતી, ગિરિવર ગુહિર
ગંભીર ૧૨
૪૧ મન્ય ધન્ય વાગ્મત દેવ વ્યાપારી, ત્રેસેક વાળ દ્રવ્યો જેણે કારિત,
(કરાવી) એવી સુખકેલી પાળ
૪૨ રંગે રંગત કરતા ચડીને, પગે પગે પરજ-પોળ પેખીને, સારીને,
સવિ કાજ ૧૩
૪૩ જે પડખે ઝોળિ છે અતિ કંડી, આગળ આવે માંકડ (માકડ) કંડી, રૂડીપરે
ત્યાં કીજે
૪૪ સાકર-પાણી પરજ બરીને, સંઘસોકને પાણી પાઈને, ધનતું ફળ લીને ૧૪
૪૫ બાર માસ નિર્જરણ કરે, ટહુકે કોઠિલ મોર કેશવે, છયે રત વાસ વસંત
૪૬ અનુક્રમે મૂળ પોણિ-પ્રવેશ, જ્યારે દીડા પ્રાસાદ જિનેશ, હરખે દેયાં
વિહ (ક) સંત ૧૫

- ૪૭ વરુણ;
 ૪૮ પાજ ચડીએ પાજ ચડીએ ગિરિ ગિરનાર દામેદર કાલમેધ પરખ
 પોળ પ્રાસાર છાને
 ૪૯ ઐપધી વૃક્ષ વનસ્પતિ મહમહતી નિર્મરણ્યવાને ૧૬
 ૫૦ અનુષ્ઠમે ચડતાં મુક્તગી પોળે કિયો પ્રવેશ
 ૫૧ જિન-પ્રાસાદ નિહાળ્યા ટળ્યા સદલ કલેશ ૧૭
 ૫૨ ભાષા :
 ૫૩ એક નિરંતર જિનપ્રાસાદ દીસે ત્યા નિર્મળ
 ૫૪ આમલનારે કલસદે સોવન-ઝગામળ ૧૮
 ૫૫ સિર ઉપર લહેકે પ્વગ્નપનાકા જાણે નાચે
 ૫૬ વાગિત્ર વાને શુદ્ધિર સાદે અંબર ધન ગાને ૧૯
 ૫૭ (નિરમાલકિએ)
 ૫૮ પહેલું પ્રભુ નેમીશ્વરના પહોત્યા (ચ્યા) સિંહદારે
 ૫૯ સજ્જનઅત્રિ કરાચો નિરમાલકિએ દોડા છર્ણ-ઉદાર ૨૦
 ૬૦ અચરને આને નેમિનાથ ભેટ્યા પરમેશ્વર
 ૬૧ પશ્ચિમમુખ ગભારામા ભેડા અલકેશ્વર
 ૬૨ રૂતને શ્રાવકે આણ્યો એ દંચનના બલાનક
 ૬૩ ઉંબરે પહોંત્યો (ચે) ન્યારે ત્યારે ન જ ચાલે સ્થાનથી
 ૬૪ તો તેણે પૂરી માંડ્યો એ જિનપ્રાસાદ અશેષ
 ૬૫ ત્રણે કાળ પ્રભુ નેમિજિન નિં હવે તેની પૂજા કરો. ૨૧
 ૬૬ કેસર અને કપૂરચૂર ચંદને ચર્ચાને
 ૬૭ ચંપક કેતકી કુસુમમાલા મહાપૂજા રચીને
 ૬૮ રનાત્ર કરી હવે ઈંદ્રમાલા પ્રોટી પહેરીને
 ૬૯ દમ મહાધ્વજ આરતી મંગલદીપક ફીને
 ૭૦ એ પ્રકારે પ્રભુ પૂજા કરી પૂરી મનતી રહાડિ
 ૭૧ હવે જગતીમાં જિન વાંદિયું નિં બે કર કરી લલાટે ૨૨
 ૭૨ મંડપે મંત્રિ વસ્તુપાલ બે ય પ્રતિમા સ્થપિત
 ૭૩ આગળ મિ-નિર્નદ-ચરણ બહુ બિંબ નખી ને
 ૭૪ હવે બહોતેર દેવરીઓમાં છે દર્શન યુક્તિએ
 ૭૫ જિન પ્રતિમા છે વિવિધ ભંગે પૂજાને ભક્તિએ
 ૭૬ ચોટી પેખી સવાલખી ને પ્રપા-મહે બિંબ
 ૭૭ ગાંધ ચોવીશી સાત જિન નિં અમે ચરમીએ અવિલંબ ૨૩
 ૭૮ જગતી (માં) ન લાભે બિંબપાર હવે ઋષભ વિહાર
 ૭૯ ત્રણેલખું તોરણ જોઇએ શાનુંગ્રથ અવતાર
 ૮૦ દક્ષિણ દિશે સંમેતશિખરે પૂજું જિન-વીશ
 ૮૧ તમે અગ્ર પદે જિનંદ વાંદ ચોવીશ.

- ૮૨ વ્યથી (ખર્ચી) દ્રમ્ભે (દામ્ભે) ખારકોડ એ'શી લાખ આનંદે
- ૮૩ હવે કલ્યાણુત્રયનગે નિં બપુએ પ્રાસાદે ૨૪
- ૮૪ ઘન ઘન સો'ની રમ(ર)સિંહ માલદેવ વ્યવહારી
- ૮૫ જોઓએ કલ્યાણુત્રય-વિદાર-ઉદ્ધાર કરાઓ
- ૮૬ ચો દિશે ત્રગે ભૂમિમાં મૂવનાયક ત્યાં બહાર
- ૮૭ કારકસગે રચા પ્રથમ ભૂમિ શ્રીનેમિકુમાર
- ૮૮ ઘડનાં (કરતાં) જોના પાદ-તલે અંજલિએ સર્વે દળાંતા રોગ
- ૮૯ મેઓ સ્વામી પૂરવે એ નિં અનુદિન ભોગ-સયોગ ૨૫
- ૯૦ દીપ્તા જ્ઞાન નિર્વાણુ ત્યાં શિરે શોભે છત્ર
- ૯૧ શુર્ણ પ્રતિમા વામ પાસે ધુરે (પડેધુ) તેનું સ્નાત્ર
- ૯૨ મંડપ સકલ વિશાળ મેઘમંડપ રણિયાળો
- ૯૩ ત્રણે દિશે ભદ્રના પ્રાસાદ આવન જિનાલય
- ૯૪ ઓસવંશે શ્રીસમરસિંહ માલદેવ મન-રંગ
- ૯૫ સંવત ચૈા ચોરાણુ નિં ઉદ્યોં ઉતુંગ ૨૬
- ૯૬ તેની તટે (પાસે) જિનપૂજનનિમિત્ત અંપક વન રોપ્યુ
- ૯૭ દશ દિશે પરિમલ મહમંદન છાયાબરે ઓપ્યું
- ૯૮ હવે જગંએ નરપાણશાહ કારિત પ્રાસાદે
- ૯૯ સંપ્રતિ-નૃપ કરાવેલ વીર પિતલમય વાંદી
- ૧૦૦ નદીચર અષ્ટાપદના શત્રુજય અવતાર
- ૧૦૧ ત્રણે દિશે (સતી?) જિન નમું નિં ચંદ્રગુણ મોખર ૨૭
- ૧૦૨ હવે છરાઉલે તીર્થ શાહ ગોચે નિર્માવ્યું
- ૧૦૩ સોનાક(ગ)ર પ્રાસાદે બિંબ પિતલમય સ્થાપ્યું
- ૧૦૪ કેઠાકારી પૂનરીતણે શ્રીશાંતિજિનંદ
- ૧૦૫ નાગમોર-ઝરે ઇંદ્ર-મંડપ પેખી આનંદ
- ૧૦૬ જોઈ દુંડ ગજેંદ્રપદ એ છત્રશિલા તેની હેઠ
- ૧૦૭ સાકળીવાળી પાજ વળી નિં નિરખી દષ્ટે (?) ૨૮
- ૧૦૮ નેમિજિનવર નેમિજિનવર કરી
- સ્નાત્ર જગતીમાં ને પ્રપામઠે નમી
- ૧૦૯ ઋષભનાથ શત્રુજયસ્વામી
- કલ્યાણુત્રય નેમિજિન વર્ધમાન પિતલના નિર્મિત
- ૧૧૦ છરાઉલે અવતાર વર પિતલમય જિણુચંદ
- ૧૧૧ શાંતિજિનંદ જુહારી કરી છટ્યા બવના વિછંદ ૨૯
- ૧૧૨ ભાષા— (ભમારલી)
- ૧૧૩ ગિરિવર રૂંક સોહામણાં તો ભમરલા હવે ત્યાં જિન વાંદું
- ૧૧૪ ધુરે મરૂદેવા કપદિંચક્ષ તે ભમરલા રાજમતી રહનેમિ
- ૧૧૫ ડામે પાજ મુકોમળી તો બં ચડીએ ગેલ કરંત ૩૦

- ૧૧૬ અંખિકાદેવી આરાધીએ તો ભં સાધર્મિણી ગુણવંત ૩૧
- ૧૧૭ જેના આદેશે નીપજે તો ભં ગિરિશિરે એમ પ્રાસાદ
- ૧૧૮ ભગત મનોરથ પૂરવે તો ભં ટાળે સકલ વિવાદ ૩૨
- ૧૧૯ નેમીશ્વર શિર ઉપર ધરે તો ભં સમરી જે હુંકાર
- ૧૨૦ એક જીમ કેમ વર્ણવું તો ભં મહિમા ન લહું પાર ૩૩
- ૧૨૧ આગળ અવલોકન શિખર તો ભં જ્ઞાનશિલા શ્રીનેમિ
- ૧૨૨ ઇલાંથી થઈ હુંકરું તો ભં સુકિતએ નરકએ છેમે ૩૪
- ૧૨૩ ઉડ (ડા) કોડ ચાદવ કુમાર તો ભં અહીં કૃપન્યાં જાન
- ૧૨૪ આ ગિરિ કૃમ્ય શિખર તો ભં અપર ન એહ સમાન ૩૫
- ૧૨૫ ત્યાં આશી (ચડી) નિહાલીએ તો ભં રૂડો લાખારામ
- ૧૨૬ સહસ્રારામે તેમિજિન તો ભં પેખી કડં પ્રણામ ૩૬
- ૧૨૭ વિગમ પાજ યતને ચડીએ તો ભં આગળ શાંખ પ્રધુમ્ન
- ૧૨૮ પૂજ સરસ કરો હવે તો ભં લાધી માતુષ યોનિ ૩૭
- ૧૨૯ આગળ સિદ્ધ વિનાયક તો ભં દીસે વળી અતિફરે
- ૧૩૦ તેની દેહરી નિહાળતાં તો ભં કેપજે આનંદ પૂર ૩૮
- ૧૩૧ વસ્તુ:—
- ૧૩૨ ચક્ષુ કંપદિં ચક્ષુ કંપદિં અને મરુદેધી
- ૧૩૩ રાજમતી રહુનેમિ નમી પાલવ ડાળે અંખિકા આરાધું
- ૧૩૪ અવલોકન શિખરે નર જ્ઞાનશિલા નિજ નયને ચાહું
- ૧૩૫ આગળ સાંખ પ્રધુમ્ન નમું સિદ્ધવિનાયક દેંક
- ૧૩૬ કંચનમજાણા આરણે પેખી પાતક મંદ્રી ૪૦
- ૧૩૭ માહંતડે—
- ૧૩૮ હવે વળી પાછા આવિયા એ માહંતા સહસ્રમિહું ગુફા દીડી
- ૧૩૯ ઉજ્જવલપતિ વળી ભેટ્યો એ માહંતા નયને અમી પેહું ૪૧
- ૧૪૦ પામ લાગીને ચીનવું એ માહંતા ચીનતડી અવધારી
- ૧૪૧ હું પ્રભો ! (હુ !) ભાગો ભવભ્રમણ માં તો આવ્યો તુમ ખારે ૪૨
- ૧૪૨ પુદ્ગલપરાવર્ત જે કલ્યા એ માં જિનમને આડ પ્રકાર
- ૧૪૩ ને પહેલા એ મેં કર્યા એ માં અનંત અનંતી વાર ૪૩
- ૧૪૪ ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિ એ માં ત્યાં છે ને કુલકોટિ
- ૧૪૫ તે મેં કરશી અનંતત્રાર માં પ્રભુ કોને કડં જોડ ૪૪
- ૧૪૬ કોઇ જગમે નવિ ભેટ્યો એ માં તું કાકર મેં નાય
- ૧૪૭ લગણાં જે પ્રભુ તમે મર્યા એ માં તો મને યો બાંધ (હ)
- ૧૪૮ (નારમ્યા)
- ૧૪૯ હું નાવે માણું રાગશિક્ષિ નારમ્યા ન વિ હું બોગવિલાસ
- ૧૫૦ એક ન માણું તેમિજિન નારં છોડી નમું ગર્ભવાસ ૪૬
- ૧૫૧ તું કલ્પનર કામધેનુ નારં તું ચિંતામણિ સાર

૧૫૨	તારી સપો જગે કોઇ નહિ નારં મનવહિત દાતાર	૪૭
૧૫૩	હવે કર્યા કરી સ્વામી એ નારં સેવકની કરો સાર	
૧૫૪	મુજિપુરી લડ પડોંચાવો એ નારં આપો સુખમંડાર	૪૮
૧૫૫	ચૈત્ય પરિપાટિ એ પઢે ગુણે [ગણે] નારં અને (અન્યે-બીજા) જે નિસુણે	
૧૫૬	તે સર્વે તીર્થયાત્રાલુ' નારં નિશ્ચે કળ પામે	૪૯
૧૫૭	શ્રી સોમસુંદર ગુરુ ગણધર શિષ્ય શિવસુખ દાયકો	
૧૫૮	જયો શ્રી ગુરુ રત્નશેખર મુરિ તપગચ્છ નાયકો	
૧૫૯	તેના શિષ્ય લેશ હેમહસે રત્નશે રેવતગિરિવરો	
૧૬૦	જે મધ્ય આવે તેઓને આવે સકલ સિદ્ધિસ્વયંવરો	
૧૬૧	કૃતિ શ્રીગિરનાર સ્તવન સંપૂર્ણ.	

પરિપાટિ-પરિચય.

[આ પરિચયમાં 'કર્તા'નો ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાંત પરિપાટિમાં આવેલાં તીર્થકરનાં નામો, ખાસ વિશેષ નામો, ભૌગોલિક નામો, જૈન પારિભાષિક શબ્દો, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, નામની વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના પ્રત્યયો, અવ્યયો, તદ્વિતાંત શબ્દો અને દેશો શબ્દો-એ પ્રત્યેક સંબંધે ઘોઠું ઘણું જણાવવાનું છે.]

કર્તા:-પરિપાટિના છેલ્લા પદમાં “સીસલેસિદ્ધિ હેમહસિદ્ધિ” (૧૫૯) આ ઉદ્દેશ્ય કરીને કર્તાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે, સાથે પોતાનો ગચ્છ, પોતાના ગચ્છગુરુ અને દીક્ષાગુરુને પણ ઓળખાવ્યા છે. કર્તાનું નામ હેમહસ છે-જે પોતાની ખીજ કૃતિએ માં ગણી તરીકે વિશ્રુત છે; એમના ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ, દીક્ષાગુરુનું નામ મુનિસુંદર અને ગચ્છગુરુનું નામ રત્નશેખર.

આ પરિપાટિ કરવા ઉપરાંત એમણે રચેલા ‘ન્યાયસંમહ’ (વ્યાકરણની પરિભાષાનો સમ્રથ-સં. ૧૫૧૫-અમનવાદ), તેની ‘ન્યાયમંજૂષા’ નામની પૃત્તિ, એ પૃત્તિ ઉપર ‘ન્યાસ’, ‘પદાવરયક્રમે આલાવગોધ’ (સં. ૧૫૧૦) અને ‘આરંભસિદ્ધિ’નું (સં. ૧૫૧૦-આશાપક્ષિ) વાર્તાક વગેરે અનેક ગ્રંથો હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથકાર વૈયાકરણ દોવા ઉપરાંત જ્યોતિષી અને સૈદ્ધાંતિક પણ છે. એમના પ્રશસક ઉદ્દેશ્યો ‘સોમસૌભાગ્ય’ કાવ્યમાં (સં. ૧૫૨૪) અને ‘ગુરુગુરુરત્નાકર’ કાવ્યમાં (સં. ૧૫૪૧) પણ મળી આવે છે (પ. ૧૦ શ્લો. ૫૬). એમના વિદ્યાગુરુ ‘ચારિત્રરત્ન’ વાચક હતા, એ વિશે એમણે ન્યાયમંજૂષાની પ્રથાક્રેત્રમાં સ્પષ્ટપણે “વિદ્યાસિદ્ધમિમેં હૃદિ પ્રણિદધે ચારિત્રરત્ન ગુદમ” (શ્લો. ૧૨. પ. ૧૫૪) જણાવેલું છે. પરિપાટિમાં જે એમણે સોમસુંદરને યાદ કર્યો છે અને ‘ગણધર’ કહ્યા છે તે પોતાના ગચ્છગુરુ રત્નશેખરના ગુરુ દોવાને લીધે જ, એ જ રીતે એમણે ન્યાયમંજૂષાની અને પદાવરયક-આલાવગોધની પૃષ્ઠિકામાં પણ સોમસુંદરને

સંભારેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં કોઇ સંવત્તનો ઉલ્લેખ નથી તો પણ એમના અન્યાન્ય અર્થો દ્વારા એમને સમય ૧૫૧૦-૧૫ નો સુનિર્ણયિત છે એટલે આ 'પરિપાટિ' પણ એ સમયની હોય એમાં ખીલ સંવાદની સી ૪૩૨?

તીર્થંકરનાં નામો:-આ પરિપાટિના નાયક શ્રી નેમિનાથ કે શ્રી નેમનાથરામી (જૈનોના આવીશમા તીર્થંકર) છે. જૈનપુરાણ પ્રમાણે તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય, માતાનું નામ શિવાદેવી, સાસરાનું નામ ઉચ્ચસેન, સ્ત્રીનું નામ રુઝિમતી (૧૩૩-૧૧૪) અને એમના -કાકાના દીકરા-ભાઈનું નામ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-જેઓને વિદ્વાનોએ 'ગીતા'ના પ્રવાંક ગણેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં આવેલા (૧૧૪) 'રકનેમિ' કે (૧૩૩) 'રકેનેમિ' (રથનેમિ) પણ શ્રી નેમિનાથના ભાઈ થાય અને 'સાંત-પન્નમૂત' (૧૨૭-૧૩૫) (શાંતિ'ઓ પ્રવુત્ત) તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પુત્ર થાય. શ્રીનેમનાથરામી નિવાસે જતાં અવયયથી પાછા વળી ગિરનાર ઉપર જઈને ત્યાંગિપણે રહ્યા હતા એટલે સંયમી કે સંન્યાસી થયા હતા. [આ હરીકવને જૈન પરિમાપામાં 'દીક્ષાકલ્યાણક'નું નામ અપાય] તપ તપનાં એ શ્રદ્ધાચારી પુરુષે આ પડાડ ઉપર જ આત્મવિદ્યા મેળવી હતી, [એનું નામ 'જાનકકલ્યાણક'] અને હેવટે એ યોગીશ્વરે નિર્વાણ પણ આ રથોથી જ મેળવ્યું હતું [એ નિર્વાણકલ્યાણક]. એ મહાપુરુષ વંશે ચઢવ (જાડેમ) હતા. આ 'ગિરનાર તીર્થ' એમને લીધે જ પૂલય છે. આ પરિપાટિમાં એમને માટે નેમિ (૧૨)^૧ નેમિકુમાર (૮૭) અને ઉર્જિલપતિ (૧૩૯) એ ત્રણ શબ્દો ચોલ્યાલા છે. છેલ્લો શબ્દ ઉર્જિલપતિ એટલે ઉત્તરવલપતિ.

ગિરનારનું ખીલું નામ 'ઉત્તરવલ' છે, માટે એમને એના પતિ-ધણિ-હોલા છે. આ પુરુષ સિવાય ખીલ કોઇ તીર્થંકર અહીં આન્યા હોય એમ જૈનપુરાણ પણ કહેતું નથી, તો પણ એ ગિરનાર ઉપર ખીલ ખીલ તીર્થંકરોનાં મંત્રિ છે તે એની તીર્થભૂમિને લીધે. પરિપાટિમાં ખીલ તીર્થંકરોનાં નામ આ પ્રમાણે નોંધેલા છે: 'જિણ પ્રથમ' (૨૦) 'રિસહ-નાહ' (૧૦૯) શાંતિ (૧૦૪), 'પાસ' (૩૧) અને 'વર્ધમાન' (૨૧) 'વીર' (૩૧). આમાં 'જિણ (જિન) પ્રથમ' અને 'રિસહ (ઋપમ) નાથ' એ બન્ને નામો નાભિ રાખના પુત્ર અને (મરહેવા-૧૧૪) (મરહેવિ-૧૩૨) મરહેવીના આત્મજ કલ્પકુવંશી શ્રી ઋપભદ્રેવજનાં છે. આ પુરુષ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર છે અને ભાગવતના પ્રથમ સંન્યાસી છે. ઋણાર્થ ધર્મકીર્તિએ પણ શ્રી વર્ધમાનના નામ સાથે એમના નામને યાદ કર્યું છે. જૈનસંપ્રદાયમાં સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કપિવતે આ પુરુષના સમસમયો ગણેલા છે. આમના પિતા 'કુલકર' કહેવાતા. એમના પુત્રોમાં ભરત અને આહુમલી એ બે મુખ્ય હતા. 'શાંતિ' એ સોળમા 'શાંતિનાથ' તીર્થંકરનું હુંકું નામ છે. આ મહાપુરુષે માત્ર એક પારેવાને બચાવવા માટે પણ પોતાનો દેહ જતો ર્યો હતો. આવા દયાળુ પુરુષો મહામારનમાં (રાગ સિંચી) પણ મળી આવે છે. એમનાં માતા અચિરા અને પિતા વિશ્વસેન હતા. 'પાસ' 'પાર્શ્વ' એ પણ ત્રેવીસમા જૈન તીર્થંકર 'પાર્શ્વનાથ'નું હુંકું નામ છે. આ યોગીશ્વર બનારસમાં

૧. અહીં જ ( ) માં આકાશ આવેલા છે તે 'પરિપાટિ'ના આગળના આંકડા સમજવા.

* ય: સર્વજ્ઞ: આત્મો વા સ જ્યોતિર્જ્ઞાનાદિકમુપદિદવાન | તત્ત્વયા ઋપમ-વર્ધમાન-નાદિ: કૃતિ" ન્યાયવિદુ પૃ. ૯૦ ચુત્ર ૧૩૧ (રશિ ના આસિ)

જન્મ્યા હતા. એમના પિતા અમ્બુજેન અને માતા વઃમાદેડી હતાં, 'શ્રમણ પંથ' ના મૂળ પુરુષોમાં આ પુરુષ અગ્રગણ્ય છે, જૈનસંપ્રદાયમાં આમના શિષ્યોમાંના કેઇ સાથે 'ઔદ્ધર્શન'ની ઉત્પત્તિની કથા છે; એ ઉપરથી એમ અટકગાય છે કે, તત્ત્વગવેષક મહાત્મા બુદ્ધ જેમ બીજા બીજા સંન્યાસીઓ પાસે તત્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે ગયા હતા તેમ કદાચ આ શ્રમણ પંથના નાયકના વંશજો પાસે પણ ગયા હોય. મહાપુરુષ બુદ્ધની સાધક દૃઢાંતી દોરે તપશ્ચર્યા શ્રમણ પંથના એ આગેવાનની દીર્ઘતપસી મંત્રિ સાથેના એમના સદ્ગતિમાં સંવાદ રૂપ છે. એમના સમયમાં વેદિક પ્રવાહ સૂકો થયે માં'ઓ હોતો અને ધર્મ ગુરુઓ એટલે સંન્યાસીઓ ફક્ત નિર્ભય ક્રિયામાં જ રોકાએલા હતા. એ હકીકત જૈનસંપ્રદાયમાં દેહેલી એમના સમસમયી કમડનાપસની કથામાં મળી આવે છે. છેલ્લું નામ 'વીર' કે 'વર્ધમાન' છે. આ જ મહાપુરુષ શ્રમણ પંથના છેલ્લા ઉપધારક હતા. ઔદ્ધ પિટક ગ્રંથોમાં ભગવાન બુદ્ધના સમસમયી (નિર્ગમ્ઠો નાતપુત્તો) 'નિગ્રેથ જ્ઞાનપુત્ર' ને નામે પ્રસિધ્ધ થએલા પણ આ જ મહાત્મા છે. મરણ પશ્ચારીએ પહેલા અહિંસા ધર્મને આ જ પુરુષે ફરી એકવાર જીવનો ક્યો હોતો. એ સાચા માહણ્ય (બ્રાહ્મણ) અને શ્રમણ હતા. એમની પ્રવૃત્તિના સરવાળામાં કુ'બારો અને ચડોજોનાં પણ મુક્તિદાર ખુદયાં થયાં, સ્ત્રીઓનું અભણપણું જતું રહ્યું, બ્રાહ્મણોના કેટલોક વર્ગ શુદ્ધ 'વેદમાર્ગ'ને ઝોળખી ચડ્યો, સજીવ ત્યાગની પૂર્ણ વધી અને 'અહિંસા'ના નાદથી સમસ્ત ભારત ગાજી રહ્યું.

એ વંશે 'જ્ઞાત' હતા, એમના પિતા રાજા સિદ્ધાર્થ, માતા પ્રિયદ્રા, બહેન પ્રિયદર્શના, મહોદાબાઇ નંદિવર્ધન હતા. એમની રાણીનું નામ યશોદા. પુત્રીનું નામ સુદર્શના. અને બાણેજ કે જમાઇનું નામ જમાલી હતું. એમના મુખ્ય શિષ્ય નામે 'કંઠિભૂતિ-ગોતમ' હતા (૨-૨૭). મહાભારતમાં જેમ શ્રવણી માતૃપિતૃ-સેવા સુપતીત છે એમ આ પુરુષની માતૃપિતૃ-ભક્તિ વિશેષ ગવાએલી છે-જન્મ સંન્યાસી હોવા છતાં એમણે માતાપિતાની-એઓની-હવાતી સુધી સેવા કરી હતી. એમનો જન્મ રાજશુક પાસેના ક્ષત્રિયકુટુંબ ગામમાં ચૈત્ર શુકલ દિવસે ૧૦ તરસ અને નિર્વાણ મિહારની પાસે આવેલા પાવામાં કાર્તિક ૧૦ દિવસે (દોનાળીએ) થયાં હતાં. એમનાં નામ વીર, વર્ધમાન, મહાવીર, દેવાર્થ, જ્ઞાનપુત્ર કે જ્ઞાત-નંદન વગેરે મુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ વિશેષ નામે:-વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર મંત્રીશ્વર-સં. ૧૨૮૮.

પરિપાટિમાં સૌથી પ્રથમ મંત્રીશ્વર તેજપાત્ર (તેજપાલ મંત્રીશ્વર-૨૨) અને પછી મંત્રી વસ્તુપાત્ર (મંત્રિજ વસ્તુપાત્ર-૭૨) આવે છે. પેરવાદ વંશના એ ચાર નામ કાઠ: લુણિગ, માધ્વેવ, વસ્તુપાત્ર ને તેજપાત્ર. એમના પિતાનું નામ અ.શરાજ અને માતાનું કુમારદેડી હતાં. અ.યુનાં અને બીજાં મંદિરો તેઓની કક્ષાપ્રિયતા અને ધર્મપરાયણતા, અનેક કૃત્તા, વાતો, બહેર ધર્મશાળાઓ અને બગીચાઓ તેઓની દાનવીરતા, સંખ્યામંદ વિચારણો તેઓની સર્વ ધર્મશીતિ-અને તેઓ મંત્રિપણું તેઓની વીરતાનાં એધાણો છે. ગિરનારમાં ય એમણે અનેક વિહારો બંધાવ્યા છે: સંમેતમહાવીરવતાર, અષ્ટપદાવતાર, અને શંકુત્યાગતાર આદિનાથનું મંદિર વગેરે મોટા પ્રાસાદો બંધાવવા ઉપરાંત નાની દેવ-કુસિદાઓ, તોરણો, પોતાના નાના બાઇઓની મૂર્તિઓ સહિત 'સુખોદ્ધાટનસ્તંભ' અને અગ્નિનવમંત્ર વગેરે પણ બંધાવ્યાં છે. એ વિશે વડુ સીંગત માટે લુણિગ પ્રાચીન જૈન

લેખ સંગ્રહ માંના 'ગિરનાર અને આયુના લેખો', કવિ નયમુંદર પોતાના 'ગિરનાર-વૃત્તીઉપધાર'માં તે અને અંધુએતે આ પ્રમાણે કહે છે:

શ્રીવસ્તહ-તેજપાલ મંત્રી મુકુટ કૃપાલ	
શ્રીનિનધર્મ દીપાવ્યા પદ્મરિસણ મન બાવ્યા	૧૫
શ્રીશેતુંબ ગિરિવર કોટિ અદાર તે જોપરિ	
આણુ લક્ષ પ્રસાદ એતલો દ્રવ્ય પવય કૃપા	૧૬
શ્રીગિરિનારિ એ આર કોટિ અસી લાખ સાર	
અર્જુન કુંજુગઈ વસહી વહેપત્ત લાખ આર કોટિ સહી	૧૭
એકસો ચોત્રીસ ચંગ ગિનપસાદ કેતંગ	
૧૦ગિ સહસ ત્રિપયસે સાર કૃપા જીર્ણ ઉપધાર	૧૮
સત નવ ચોરાસી વિશાલ કૃપા પાંચધર્મ સાલ	
કોટિ અદાર ધન બાવ્યા જૈન અંગારે સિખાવ્યા	૧૯
+ + + + +	
શિવાલય ત્રિપયસે દાય સાનસે અક્ષરાલા જ્યેષ્ઠ	
કાપાલિક મઠ એતો સદસ જંગી નિત જમતા	૨૨
શનુદાર૧૩સે સાત ચોસહસદાન વિખ્યાત	
વિદ્યામઠ શનપંચ સાનસે કપ કૃપા ચંગ	૨૩
ચારસે ચોસઠ વાપિ અક્ષપુરી શન આપી	
સરોવર ચોરાસી પ્રમાણુ અત્રીસ દુર્ગપાપાણ	૨૪

કૃત્યાનિ.

પરિપાટિમાં (૨૨-૨૩) જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રીશ્વર તેજપાલ પોતાના નામનું 'તેજપુર' ગામ વસાવી તેમાં પોતાના પિતાના નામથી શ્રી પાર્શ્વનાથનો વિહાર અને માતાના નામથી કુમરસરોવર બંધાવ્યા હતા. (તીર્થકદમ.)

મંત્રી વસ્તુપાલના મિત્ર ચાલુક્ય કુલજીર શ્રી સોમેશ્વર પોતાના મિત્રની કીર્તિને અમર કરવા રચેલું 'કીર્તિ કોમુદી' નામનું કૃત્તમ કાવ્ય આજે પણ હયાત છે અને જૈન સંન્યાસી

૧ આચાર્યશ્રી જિતવિજયજી સંગ્રહીત. ૨ આ કવિ નયમુંદરે આ 'ગિરનારતીર્થોદ્ધાર' ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મોટા મોટા રાસાઓ લખેલા છે. એમની કવિતાઓ સમય સત્તરમો સદી છે, એ વિષે વધારે લેવા માટે જ્ઞાનો-આનંદ કાવ્ય મહોદધિ-ભૌતિક છદ્દમાં આવેલી ૧૦ મોહનભાઈ દેસાઈએ લખેલી પ્રસ્તાવના. ૩ શ્રીમદ્દશાસ્ત્ર-દ્રજાનબંદાર-પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં આવેલા શ્રી કમલસૂરિના સંગદની પ્રતિ, પાનું ૮. ૪ વસ્તુપાલનું હુંડે નામ વસ્તહ-વસ્તો. ૫ વ્યય. ૬ કૃત-કિત-કિંદ અને કૃપ. ૭ વસ્તુપાલનો મોટો બાઈ-એમના રમારકમાં બનાવેલું મંદિર 'હલુજ વસહી'. ૮ વસતિ-વસહી-વર-મંદિર. ૯ વેપનલાખ. ૧૦ એ સહસ. ૧૧ પાંચધારા-કૃપાચરો-અપાસરા. ૧૨ લખાવ્યા. બહુ વ્હતા સમયમાં 'લખવાનું' તથા વાઘ વગરવાનું નખ દોરા થઈ હતું. (ચીર્ણા લિલ્લિતિ-વગરવાનું નો હતું પણ થાય છે). 'નખ' નામ અને 'લખ' ધાતુની વિશિષ્ટ સમાનતાથી એ બેઠ કંઈ સંકાય છે. 'ન' અને 'લ' બન્ને અનુનાસિક લેખથી 'લલાટ' ના 'નિલાટ' ની જેઠે 'લખ' માં 'નખ' થયો છે. ૧૩ સત્રાચાર-શનુદાર-જાનુદાર એટલે અગત્ય (સત્ર=૭૨).

પં. જિનકર્મગણીએ વર્ણવેલું એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર પણ આજે એમનાં અવદાતો બતાવી રહ્યું છે.

સમરસિંહ અને માલદેવ. સં. ૧૪૯૪.

આ બન્ને પુરુષનાં નામ 'પરિપાટિ'માં એ ત્રણ વાર આવેલા છે (૨૪-૮૪-૯૪-૯૫).

સમરસિંહને સોની કહીને પણ 'એસરાજ' વંશના ઓળખાવ્યા છે, એમણે 'ત્રણ-હથાણક' વિહારનો ઉધાર કરાવ્યો જણાય છે. (૮૫).

વઃહડદે કુમારપાલના સમસમયી.

"ધનધન વાકડે" (૪૧) કહીને પરિપાટિદારે એમને સંભારેલા છે. આ રાજકીય પુરુષ હતા, એમની પંડિતામ્ર માટે એમના 'વાગ્મયજ્ઞકાર' ગ્રંથનો સંવાદ પૂરતો છે. એમણે ગિરનાર ઉપર ત્રેસડ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને પગથીયાં બંધાવ્યાં છે, માટે કવિએ એમને 'ધનધન' કહ્યા છે. મનિકાસનાં વિશિષ્ટ સાધનોથી હવે જાણી શકાયું છે કે, એ પગથીયાં એમણે નવી બંધાવ્યાં, પણ સૌરાષ્ટ્રના સુખા શ્રીનાળી શ્રીઆંબાડ (આમ્ર) રાણાએ (સં. ૧૨૨૦) બંધાવેલાં છે. આ કવિની પેઠે આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે 'પ્રમાણકચરિત્ર'માં અને આચાર્ય ચેરુનુંગે 'પ્રવંધચિન્તામણિ'માં પણ જણાવેલું છે; કિંતુ ખુદ ગિરનારના લેખોમાં, રત્નસિંહસરિશિષ્ય કૃત 'ગિરનાર-તીર્થમાળા'માં (કી-૬) અને એ પગથીયાં બંધાવવાને સમયે હયાતી ધરાવના આચાર્ય સોમપ્રભના 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં એ પગથીયાં બંધાવનાર તરીકે સ્પષ્ટપણે શ્રીઆંબાડરાણાનો ઉલ્લેખ છે. માટે આ પરિપાટિ અને એના જેવા બીજા ઉલ્લેખો જ્ઞાન જણાય છે. 'રેવતગિરિ' રાસમાં વસ્તુપાલના ધર્માચાર્ય શ્રીવિજયસેનસુરિએ પણ એ આંખડનું જ નામ જણાવેલું છે અને સાથે આંખડના બાપ 'ધવળે' વચ્ચે વચ્ચે પરબો બંધાવ્યાનું પણ જણાવેલું છે. આ વાગ્મયજ્ઞ પિતાનું નામ ઉદયન હતું, એ કૂલ ચાર બાપ હતા.

સજ્જનમંત્રી-સં. ૧૧૮૫

આ મહાપુરુષનું નામ પરિપાટિમાં (૫૯) ખાસ મહત્વનું છે. એણે સં. ૧૧૮૫માં શ્રીનિમિતાથનું નવું મંદિર કરાવેલું છે, બ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે રાંછબેગારને હણ્યો ત્યારે આ મંત્રીને સોરાણી સુયાગિરિ આપવામાં આવી હતી. આ વિષે 'તીર્થકથા'માં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે.

રતનઆવઃ

આ આવડના સમય વિષે જાણી શકાયું નથી. આમનો ઉલ્લેખ આ પરિપાટિમાં (૬૨) હોવા ઉપરાંત 'તીર્થકથા' 'રેવતગિરિ રાસ' (૫૦ ૪-૫-પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ) અને નવમુંદરના 'ગિરનાર તીર્થ ઉદ્ધાર'માં પણ મળી આવે છે. તે કાશ્મીરના હતા અને ગિરનારે યાત્રાએ ગયા હતા. કહે છે કે, એમણે તે વખતની જીર્ણ પ્રતિમાને નવરાવતાં ઉમંગમાં

૧. જૂઓ પ્રમાણક ચરિત્ર-કેમચંદ્ર પ્રબંધ-પૃ. ૧૦૮૪૫. ૨. જૂઓ પ્રવંધચિન્તામણિ પૃ. ૨૩૧.
૩ આ વિષે વીગતવાર જોવા માટે જૂઓ પ્રાચીનજનલેખસંગ્રહ, भा. ૨. પૃ. ૮૧-૮૩. તથા પૃ. ૮૦ ઉપરના લેખ નં. ૫૦-૫૧.

આવી એટલું બધું પાણી વાપર્યું કે, એ મૂર્તિ જ ગળી ગઇ. પછી ઉપવાસો દ્વારા અંગિકા (ગિરનારની રખવાળ) ને આરાધી નવું બિંબ આણી નવો પ્રાસાદ દરાવ્યો. ત્યમુંદર એમના કુટુંબ વિષે લખનાં એમના પિતાનું નામ ચંદ્રશેક, અને ભાઇઓનાં નામ : મદન અને પૂરણસિંહ આપે છે અને એમને દાક્ષીણમાં આવેલા નવબુદ્ધ (?) પાટણના સ્ત્રીશ જણાવે છે. 'તીર્થદક્ષ'માં પણ આમને માટે લખેલું છે. વિશેષમાં તેમાં અને 'દેવંત-ગિરિરાસમાં' અગ્રત અને રતન એ બે ભાઇ જણાવેલા છે. 'ગુરુગુણરતનાદર' કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં એક 'રતનાક' નામે શેકને આચાર્ય સોમસુંદરના (મિતાના) સગા જણાવેલા છે. પણ તેઓ ગૂઝરાનના છે અને આ રતન આવકનો દાક્ષીણના છે.

નરપાળશા

આ શેક ગિરનાર ઉપર પ્રાસાદ દરાવ્યો છે (૯૮) એ વિષે વિશેષ કંઇ જણાયું નથી.

સંપ્રતિરાજ

આ જૈન રાજના અવદાનો વિષે 'પરિશિષ્ટ પર્વ' માં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કીક કીક જણાવેલું છે. ગૌધ્ય ગ્રંથોમાં એ રાજ 'સંપદિ'ને નામ પ્રસિદ્ધ છે. હજુ સુધી આ નરેંદ્ર ઐતિકાસિકોની ઘરાણે બરાબર ઓપાયા નથી, એથી એ વિષે અહીં વધારે શું કહી શકાય ? પરિપાટિકારે 'સંપ્રતિ'રાજએ દરાવેલી શ્રીરસી પિતળની પ્રતિમા વાંચાતું જણાવેલું છે (૯૯)

ગોવાશા અને પૂનશી કેઠારી.

આ બન્ને ગૃહસ્થો વિષે પરિપાટિમાં (૧૦૨-૧૦૪) જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ગોવાશાદનો સંબંધ જરાઉલા તીર્થ સાથે છે અને પૂનશી કેઠારીનો સંબંધ નાગમેર નામના ઝરા સાથે છે (?) ગોવા એ ગોવિંદનું કુંડું રૂપ છે. એક ગોવિંદ શેક વિષે 'ગુરુગુણરતનાદર' કાવ્યમાં (પ્ર. ૧૧-શ્લોક-૬૦) "ગોવિંદકારિતગજાઙ્કજિન-પ્રતિષ્ઠા" આમ કહીને જણાવેલું છે, પણ એ ગોવિંદ અને આ ગોવાશાદ એક હોવાનું કળી શકાતું નથી.

[આ પરિચયમાં માત્ર પરિપાટિનો નિર્દેશ ક્રમ સાચવેલો છે, તેથી સમયને અનુક્રમે કોઇનો પરિચય આપેલો નથી].

પરિપાટિમાં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો.

જૈન સંપ્રદાયમાં 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' કરનારો રિવાજ આજ કેટલાક સૈદ્ધાંતોથી ચાલ્યો આવે છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' એટલે જે સ્થળે જેટલા ચૈત્યો હોય તે બધાને ક્રમવાર બુદ્ધાર્ચના. આ પરિપાટિના કરનારે એ જ પરિપાટિથી શ્રીગિરનારની યાત્રા કરી હતી તે તેમણે લખેલાં (ગિરનારમાં આવેલાં) સ્થળોનાં નામોથી જાણી શકાય છે: (૧)× ઉગ્ગિલગિરિ (ઉગ્ગલગિરિ) (૨) દેવચરાય (દેવનરાજ) અને (૫) ગિરનાર-એ ત્રણે નામ ગિરનારનાં છે. એ ઉપરાંત એને ઉગ્ગલપન્તગિરિ (ઉગ્ગલપન્ત) પણ કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થને શુભચયનો એક ભાગ પણ કહેલો છે: ("ભાગ પ્રક રાત્રુંજય કેરો તોરય શ્રીગિરનારિ રે"-નવમુંદર). ગિરનારની પ્રસિદ્ધ પુરાણોમાં છે અને મહાકવિ ભાષે પણ એને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વિષે લખતાં યાદ કરેલો છે.

જૂનાગઢ (જૂનાઘ-ગઢિ-પ-૮).

મંત્રી તેજપાણે વસાવેલા તેજસપુરથી પૂર્વ દિશાએ ઉગ્રસેનગઢ નામનો દુર્ગ છે-એનાં નામ ત્રણ છે: ઉગ્રસેન ગઢ, ખંગાર ગઢ, ઘુરુચ દુર્ગ (ગઢ). આજનું આપણું જૂનાગઢ અને એ સમયનું ખંગાર ગઢ સ્થળ પાસે પાસે જ છે (તીર્થદર્શન).

દામોદર સિરુવર (૯)

ગિરનાર તરફ જતાં રસ્તાની જમણી બાજુએ એક દામોદરકુંડ આવે છે, એને આ 'પરિપાટિ' માં 'દામોદર સિરુવર' કહ્યું લાગે છે. કદાચ આ પરિપાટિને સમયે એ મોટું સંગવર હોય-વર્તમાન 'દામોદર-કુંડ'ના ઘાટ બેનાં પથ્થો એ પહોંચ્યાં મોટું તળાવ હોય અને પછી ઢિંઢિં થવાથી એની ખ્વાનિ 'કુંડ' તરીકે થઈ હોય' એમ અટકળી શકાય છે.

સોવનરેખ નદી (૧૦)

આ નામ સુવર્ણરેખા નદીનું છે.

'માંકડ કુંડી' (૧૪)

ગિરનાર ઉપર કદાચ કોઇ સ્થળે આવેલા નકલિ 'માંકડેયના કુંડ'ને આ 'માંકડ-કુંડી' નામ આપેલું જણાય છે-એ વિષે મને પિછાણ નથી.

પા (પા) પા મઢિ (૨૩-૨૪)

આ નામ વિષે પણ કંઇ સ્પષ્ટ કળાતુ નથી. 'પાણીની પરખ' ને સંસ્કૃતમાં 'પ્રપા' કહે છે, એ ઉપરથી કદાચ આ નામ કોઇ 'પ્રપા મઢ'નું હોય. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાત્રનાં બાંધ-કામોનું ચર્ચન કરતાં પં. જિતકર્ણ ગણીએ પોતાના 'વસ્તુપાત્ર-ચરિત્ર'માં જણાવ્યું છે કે "પ્રપામઢ (પરખડી ?) ની પાસે ત્રણ તીર્થસ્ત્રોતી તથા દેવકુલિકા (દેવળી) બનાવી" (પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ-અવલોકન પૃ. ૭૯). રત્નસિંહસુરિશિષ્યે (સુદરે ?) કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ સ્થળને 'પ.પામઢ' નામે જણાવેલું છે-(૧૨મી કડી)

૧-એતુમ અવતારો (શંતુજયાવતાર-૨૪) ૨-સમ્મેતશિખર (સંમેતશિખર-૨૪)

૩-અદ્વાય (અષ્ટાપદ-૨૪-૨૭) ૪-નંદીશર (નંદીશ્વર-૨૭).

૧-ગિરનારમાં આવેલા શંતુજયાવતાર શ્રી આદિનાથના મંદિરનું નામ શંતુજયાવતાર છે. ૨-સમ્મેતશિખરના-ધારના મંદિરનું નામ સમ્મેતશિખર છે. આ સમ્મેતશિખર અત્યારના મધુવન પાસે આવેલો પાર્શ્વનાથ પદ્મા. ત્રીજું અને ચોથું જો બન્ને નામ અષ્ટાપદના ધારના અને નંદીશ્વર દીપના ધારના મંદિરનાં છે.એ વિષે કંઇ માહિતી આપવાનાં સાધનો નથી.

અંકગુફા (૨૭) સહસ્ર (મહા) ગિફ ગુફા (૪૧) આ બન્ને નામ કોઇ ગુફાઓનાં જણાય છે, પણ એ વિષે માહિતી વિના શું લખાય. રત્નસિંહસુરિશિષ્યે કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ બન્ને ગુફા વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: "માન્ધી વદ્ધવં વિરોચ જિગહર ખેત્રગુફા જે પ્રતિમા મળહર, સહસ્રવિન્દુ જે કિવિ"-(૨૪મી કડી).

છરાઉલ (૨૮-૨૯)

આ નામ તે ગામનું છે-જેના નામથી શ્રી પર્વનાથની પ્રસિદ્ધિ 'જીરાકલા' તરીકેની થયેલી છે. 'ગુરુગુણરતનાદર' કાવ્યમાં આ ગામને જીરપક્ષી કહેલું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૪ શ્લો. ૬૫).

નાગમેર ઝરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ બતાવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહચૂરિશિષ્યની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; "નાગમેર ઝરિ" (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિલાલેખમાં પણ એ નામઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: "સાલિલાહળેન નાગજરિ-સિરાયા: પરિતઃ" પ્રત્યાદિ (લેખાંક ૪૯, 'પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ' પૃ. ૭૭).

ગજન્દ્રધુ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે-જેનું સંસ્કૃત નામ 'ગજેન્દ્રપદ' છે. એ વિષે 'તીર્થકલ્પ' માં જણાવેલું છે કે, "ઐરાવત્ હાથીના પગની મુદ્રા જેવો 'ગજેન્દ્રપદ' નામે કુંડ છે" ('તીર્થકલ્પ' માં તે ગિરનારકલ્પ) 'રત્નસિંહચૂરિ' શિષ્યની તીર્થમાળામાં આને 'ગજપદ' કહેલું છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે જોયેલો છે, ત્યાં ઉપર પાથરની એક સુંદર છત્રી પણ છે.

છત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ 'છત્રસિલા'ને એ ગજેન્દ્રપદ કુંડની નામે આવેલી કહેલી છે. 'તીર્થકલ્પ' માં પણ એને 'સહેસાવન' ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોક્ષા (૩૪-૩૯) રાનશિલા (૩૪-૩૯)

'અવલોક્ષન' નું અપભ્રંશ રૂપ 'અવલોક્ષ' છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક માનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૯) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે-જે ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાખી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોક્ષન શિખરને સૌથી ઉંચું જણાવેલું છે-કદાચ એ વર્તમાન ચોથી દૂંક હોય (?)

લાખારામ-સહસારામ (૩૬)

લાખારામ અને સહસારામ (સહસ્રામ્રવલુ-સહેસાવન) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને 'સહસ્રઅવલુરામો' કહીને 'તીર્થકલ્પ' માં લખેલો છે. 'સિદ્ધવિજ્ઞાપન' (૩૮) ની દૂંક આ જાગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

બસાણા (૨૨)

મંદિરના તોરણપ્રહિન દ્વારવાળા આગમના ભાગને 'બસાણા' કહેવામાં આવે છે— આ શબ્દ પણ 'આમલસાર' ની પેઠે વાસ્તવવિધાનો છે. (આ. શ્રીજિનવિજયથ)

જગતિ (૨૨)

મંદિરના ધરના ભાગને જગતી કહેવામાં આવે છે—જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પણ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભદ્ર' એ એક જનના 'પ્રાસાદ'ના સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં—મુખ્ય દરવાજા તિયાવ બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓ ની સ-મુખ-ગીર્ણ ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણકપુરનું મંદિર (આ. શ્રીજિનવિજયથ)

અગ્નિકાદેવી (૨૬)

આ 'દેવી' વિષે અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે 'તીર્થકલ્પ' માં આવેલા ગિરનારકલ્પમાં જણાવેલું છે.

પુરુષલ (પુર્ણલ) પ્રાપ્ત (૪૩)

ગંસારમાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણલાણુઓ છે, તે બધાંયના ઉપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે—એ (સમય) નું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં પુર્ણલ-પરાવર્ત છે—'પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાવન' થયેલો છે.

ચક્રરાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરો' અને આ 'ચક્રરાસી લાખ' શબ્દનો સમાન બાવ છે. ત્રીજી 'છાણુ' માં ઉપજે, માટે જેમ 'છાણુ' એ વીંછીની થોળિ—ઉત્પત્તિસ્થળ—કહેવાય તેમ જીવને ઉત્પન્ન થવાને થોડાં એવી થોળિઓ જૈનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦ ગણાવી છે:—સાત લાખ પ્રિયીકાય, સાત લાખ જલકાય, સાત લાખ અગ્નિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દશ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ વાળા) વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સંધારણુ વનસ્પતિકાય (કંદારિ), બે લાખ બે ઇન્દ્રિયજીવો, બે લાખ ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો, બે લાખ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્થચપ્ચેન્દ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય—એ ચોરાસી લાખ થોળિ.

કુલકોટિ (૪૪)

'કુલકોટિ'—માંના 'કોટિ'નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ'નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ'માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જૈન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તેને કુલકોટિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અભિધાન' રાજેન્દ્ર' કોશમાંથી જોઈ લેવું જોઈએ.

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ—

જમ્બુ (૧)—પરિપાટિમાં આ ૩૫ અનેક ટેકાણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વનામનું છઠ્ઠી (એક વચન) માં 'યસ્ય' ૩૫ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' નું 'જમ્બુ' ૩૫ કરવા માટે 'ડામ્બુ'—'આમ્બુ' (૪-૩૫૮ હે. ૦] પ્રત્યય કહેલો છે—આ ઉપરથી આપણે ઉચ્ચારણના ધોરણે એ 'યમ્ય'માંથી જ આ 'જમ્બુ' કે 'જમ્બુ' ને

આ નામ તે ગામનું છે-જેના નામથી શ્રી પર્વનાથની પ્રતિદિ 'જરાવલા' તરીકેની થયેલી છે. 'શુરગુણસ્તાવર' કાવ્યમાં આ ગામને જરપત્તી કહેલું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૪ શ્લો. ૬૫).

નાગમોર જિરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ બતાવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહચરિત્રશિષ્યની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; "નાગમોર જિરિ" (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિક્ષાક્ષેપમાં પણ એ નાગઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: "સાલિયાહજેન નાગજરિ-સિરાયા: પરિતઃ" ધ્રુવાદિ (લેખાંક ૪૯, 'પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ' - પૃ. ૭૦).

ગન્દ્રપદ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે-જેનું સંસ્કૃત નામ 'ગન્દ્રપદ' છે. એ વિષે 'તીર્થક્ષપ' માં જણાવેલું છે કે, "ઐરાવણ હાથીના પગની મુદ્રા જેવો 'ગન્દ્રપદ' નામે કુંડ છે" ('તીર્થક્ષપ' માં નો ગિરનારક્ષપ) 'રત્નસિંહચરિ' શિષ્યની તીર્થમાળામાં આને 'ગન્દ્રપદ' કહેલો છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે જોયેલો છે, આના ઉપર પથ્થરની એક સુંદર ઝંખી પણ છે.

જત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ 'જત્રસિલા' ને એ ગન્દ્રપદ કુંડની નામે આવેલી કહેલી છે. 'તીર્થક્ષપ' માં પણ એને 'સહેસાવન' ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોકણ (૩૪-૩૬) રાનશિલા (૩૪-૩૬)

'અવલોકન' નું અપભ્રંશ રૂપ 'અવલોકણ' છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક ગાનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૬) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે-જે ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાખી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોકન શિખરને સૌથી ઉચું જણાવેલું છે-કદાચ એ વર્તમાન ચોથી દ્રંક હોય (?)

લાખારામ-સહસારામ (૩૬)

લાખારામ અને સહસારામ (સહસ્ત્રાશ્રવણ-સહેસાવન) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને 'સહસ્ત્રઅવલોકારામો' કહીને 'તીર્થક્ષપ' માં લખેલો છે. 'સિદ્ધવિજ્યાયમ' (૩૮) ની દ્રંક આ બાગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

આમલસાર (૩૮-૪૮)

મંદિર ઉપર આવેલા 'કળસનીએકક' નું નામ 'આમલસાર' છે. આ સમ્રાટ વાસ્તુ-વિદ્યાનો છે અને જૈનશ્રદ્ધામાં તે અનેક જગ્યાએ મળી આવે છે. (આ. પ્રા. જિનવિજયજી.) કાલમેધ ખેત્રપાલ (૧૦)

આ ક્ષેત્રપાલો સંજયે 'તીર્થક્ષપ' માં આવેલા 'રેવતગિરિ' ના દર્શનમાં વીગતથી જણાવેલું છે.

અસાણા (૨૧)

મંદિરના તોરણપટ્ટિન દ્વારવાળા આગમના ભાગને 'અસાણા' કહેવામાં આવે છે-
આ શબ્દ પણ 'આમસાર' ની પેઠે વાસ્તુવિદ્યાનો છે. (આ. શ્રીગ્નિનિઋયજ્ઞ)

જગતિ (૨૨)

મંદિરના દરવાજા ભાગને જગતી કહેવામાં આવે છે-જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પણ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભઃ' એ એક જનના 'પ્રાસાદ'ની સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-મુખ દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓ ની સન્મુખ-ગ્રીવ ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણકપુરનું મંદિર (આ. શ્રીગ્નિનિઋયજ્ઞ)

અમ્મિકાદેવી (૨૮)

આ 'દેવી' વિશે અને તેની ઉત્પત્તિ વિશે 'તીર્થસ્થ' માં આવેલા ગિરનારકથામાં જણાવેલું છે.

પુર્ણલ (પુર્ણલ) પ્રાપ્ત (૪૩)

ગંધારમાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણાલ્યો છે, તે બધાંયનો ઉપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે-એ (સમય) નું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં પુર્ણલ-પરાવર્ત છે-'પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાપ્ત' થયેલો છે.

ચક્રાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરો' અને આ 'ચક્રાસી લાખ' શબ્દનો સમાન ભાવ છે. વીંછી 'છાણ' માં ઉપજે, માટે જેમ 'છાણ' એ વીંછીની યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થળ-કહેવાય તેમ જીવને ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય એવી યોનિઓ જૈનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦ ગણાવી છે:-સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ જલકાય, સાત લાખ અગ્નિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દશ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ વાળા) વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સંધારણ વનસ્પતિકાય (કંદારિ), બે લાખ બે ઇન્દ્રિયજીવો, બે લાખ ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો, બે લાખ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્થચપ્પેદ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એ ચોરાસી લાખ યોનિ.

કુલકોટિ (૪૪)

'કુલકોટિ'-માંના 'કોટિ'નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ'નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ'માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જૈન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તેને કુલકોટિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અભિધાન રાજેન્દ્ર' કોશમાંથી જોઈ શકાય છે.

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ-

જસુ (૧)-પરિપાટિમાં આ ૩૫ અનેક ઠંકણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વનામનું છઠ્ઠી (એક વચન) માં 'યસ્ય' ૩૫ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' નું 'જમ્' ૩૫ કરવા માટે 'હાસુ'-'આસુ' (૪-૩૫૮ હે.૦) પ્રત્યય દર્શાવે છે-આ ઉપરાંત આપણે ઉચ્ચારણના ધોરણે એ 'યસ્ય'માંથી જ આ 'જમ્' કે 'જસુ' ને

નીપજી શીએ છીએ: યસ્ય-જસ્ત-જાસ-જસ-આમ થયા પછી પાછલાં બન્ને રૂપોમાં અંતે કદાચ વિશેષ વિરામ નિમિત્તે 'હ' આવી ગયો લગે છે સં. 'યકસ્ય' માંથી પણ એ રૂપો નીપજી શકે છે.

આઠ ઇ. (૧) સ. 'અટ' માંથી 'અટ્ટ' અને 'અ' માંથી 'આઠ' થાય છે, એ 'આઠ' પાસેના 'ઘ' તે, 'અપિ' માંથી આવેલો છે: અટાપિ-અટ્ટાવિ. અટ્ટ વિ. આઠ ઇ. ૧૧૦ ગૂ. આદે.

બે વિ. (૧) સં. દ્વિ (પું. દ્વા, સ્ત્રી. દ્વે, ન. દ્વે) સ્ત્રી. 'દ્વે' નો બ્રંશ આ 'એ' છે-આ સખ્યાવાચક વિશેષણ 'સરસ્વતી' અને 'અગ્નિદે' નું છે. 'વિ' 'આપિ' નો છે: દ્વે અપિ-વે અવિ, વે વિ-૧૧૦ ગૂ. બેઠાં.

--અલજઙ્ઠિ (૨) અલજઙ્ઠ (૧૦) સં. 'આશ્ચર્યકં' ઉચ્ચારણાદિ-પરિવર્તનને લીધે 'અલજઙ્ઠ' આકારને પામ્યું. જણાય છે-આશ્ચર્યકં-અચ્છરિજયં, અચ્છરઅરયં, અચ્છરિજ્જયં, અચ્છગીઅયં, અચ્છરયં. 'આશ્ચર્ય' ના આટલા બ્રંશોમાં 'અલજઙ્ઠ' નો સંબંધ 'અચ્છરિજ્જયં' સાથે લાગે છે. અચ્છરિજ્જયં-અચરિજયં-અચરજયં-આ છેલ્લા રૂપમાં 'ય' નું ઉચ્ચારણ અટકતાં અને 'ર' નો 'લ' બોલતા 'અલજઙ્ઠ' 'અલજઙ્ઠ' રૂપ તરીકે આવે છે. માગધી બાપામાં તો હમેશા 'ર' અને 'સ' ને ગદલે 'લ' અને 'શ' નો ઉચ્ચાર થાય છે: "ર-સોલ્-શો" (૮-૪-૨૮૮ હે.)

ચૈત્રપ્રવાડી-ચૈત્રપરિવાડી (૭)

અપભ્રંશનાં ઉચ્ચારણોમાં કેટલેક સ્થળે 'ર' નો ઉચ્ચાર વધી ગયાનું જણાવેલું છે-એ ધોરણે સં. 'ચૈત્ય' માંથી 'ચૈત્ર' કે 'ચૈત્ર' એ બન્ને સીધી રીતે ઉતરેલાં છે. જમ 'વ્યાસ' નું 'વાસ' અને 'દ્વિ' નું 'દ્વે' કે 'દ્વે' બોલાય છે તેમ આ 'ચૈત્ય' નું 'ચૈત્ર' કે 'ચૈત્ર' બોલાઈ ગયેલું છે. 'પરિપાટિ' નો-રિ' નો 'ધ' ન બોલાતાં, 'પ' માં 'ર' સંતાર્ધ જતાં-પ્રવાડી' બ્રંશ થયેલો છે.

નિશદીસ (૧)

સં. 'નિશદ્વસ' માના 'દિવસ' નો 'વ' દાંતમાં કચરાઈ જતાં મૂળ શબ્દનું માત્રા-પરિમાણ તાચવવા માટે 'દીસ' ઉચ્ચાર થયેલો છે-દિવસ' નો ['વ' નો લોપ થતાં થતાં ગાડીતા ('નિસ') 'અ' નો 'ય' થતાં અને 'ય' ઉધો થતાં (સંપ્રસારણ થતાં) 'નિસિ' 'દીસ'] એ દૂકો ઉચ્ચાર છે. 'દીસ' ઉપરથી 'દીદ' અને 'દી' પણ થયેલાં છે.

આવિ ૧-આવ્યા (૩-૭)

(૧) સં. 'પલ્લ પયે ગતૌ' ધાતુ ઉપરથી જનના 'આપતિતાઃ'-પ્રા. 'આવહઆ (યા) નું કદાચ ક્તાવળને લીધે 'વ' અને 'હ' ની મૈત્રી થતાં 'આવિઆ' અનેલું હોય, અને એ 'આવિઆ' રૂપ પાછળથી જરા જીભતો વેગ વધતાં-વિ' ના 'હ' અને 'આ' નું મધ્યાન થતાં ('દધિ+આનય=દધ્યાનય' ની પેઠે)-'આવ્યા' ના ઘાટમાં આવ્યું હોય-સં-આપતિતાઃ=પ્રા. આવહઆ(યા)=આવિઆ અને આવ્યા. આ પરિવાડી કરનારે 'આવિઆ' અને 'આવ્યા' એ બન્ને રૂપો વાપરેલાં છે, એથી એ જીવેગની પ્રથા એમના સમયની ગણાય, એ 'આપતિત' રૂપમાં 'નિ' ના 'ત' નો લોપ ન કરીએ અને

એનો 'ત' કરીએ તો 'આવદિય' થાય છે—જે ગૂં 'આવદ્યું' ની પ્રકૃતિ છે—માત્ર 'ત' ના વ્યંજન દેશી એ એક જ મૂળ રૂપના જે બાવ—જે એક જેવા છે—થયા જણાય છે.

(૨) સં૦ 'અવ ગતિ-રક્ષણાદિયુ' ધાતુનું 'આ' ઉપસર્ગ લગાડતાં બૂતકદંતમાં પ્રા૦ (બુદ્ધય૦) 'આવિઆ' રૂપ બને છે; શબ્દસામ્ય અને અર્થસામ્ય જોતાં કદાચ આ 'આવિઆ' રૂપ પણ આપણા 'આવિયા' કે 'આવ્યા' નું મૂળ હોય—'આ' ઉપસર્ગને લીધે 'ગમ્' ના 'આગમ્' ની પેઠે 'અવ' નો 'આવયું' અર્થ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની દેશી નામભાળામાં "દંદ્રગોપ, મથિત અને પ્રેક્ષત" અર્થમાં આ રૂપને દેશી કહેલું છે: "આવિઅં દંદ્રાવ-મદિઅ-પોવસુ"—લે૦ ના૦ પૃ૦ ૩૨-ગા૦ ૭૬.

(૩) સં૦ 'પ્રાક્ષાઃ' ના પ્રા૦ 'પાવિઆ' (પામ્યા) ની પેઠે સં૦ 'આપ્તાઃ' ના પ્રા૦ 'આવિઆ' માંથી 'આવિયા' કે 'આવ્યા' થઈ શકે છે—એનો અર્થ અહીં સુચ્ય:—પણ શબ્દ-વ્યુત્પત્તિ દરતાં સામ્ય અને સંવાદ-બંને જોવા જોઈએ એટલે અહીં 'અદ' કે 'આદ' વાંચી 'આવિયા' ની વ્યુત્પત્તિ કેઈ સંવાદ સિવાય શી રીતે અવધારાય?

(૪) આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની અષ્ટમ્શ કવિતામાં "જો જહાં હૈંતડ સો તહાં હૈંતડ સત વિ મિત્ત વિ કિહે વિ હિ (હુ) આયડ" ૨૬. (કુમારપાલ ચરિત, સર્ગ—૮) 'આયડ' રૂપ 'આવો' ના અર્થમાં વાપરે છે અને દીક્ષાકર પૂર્ણક્રમશઃ (વિ૦ સં૦ ૧૩૦૭) તેનો અર્થ કરતાં 'આગચ્છતુ' રૂપ મૂકે છે. આ વિશે વિશેષ વિચારતાં જણાઈ આવે છે કે, 'આગચ્છતુ' ના પ્રાકૃત 'આગચ્છડ' માં 'આદડ' નો સહભાવ છે: (આગચ્છતુ=આગચ્છડ=આયચ્છડ=આયચ્ડ=આયચડ=આચડ-આચડ=આવો) અર્થાત્ 'આગચ્છ' ધાતુ પોતે (આગચ્છ=આચચ્છ=આયચ્છ=આયચ=આય=આય) આ 'આચ' ની પ્રકૃતિ જણાય છે. આપણા 'આવો' ની પેઠે હિંદી 'આઓ' ["આઓ દેઢો"—માર્ચનું સરસ્વતી, 'પાવનપતિત' પૃ૦ ૩૧૭] નું મૂળ 'આચડ' માં અને કચ્છી 'અઓ' નું મૂળ 'આયચડ' માં પણ રહી શકે છે—આ રીતે 'આવો' 'આઓ' અને 'અઓ' ની છતી સંક્રાંતતા પણ દ્રઢત્વે જોઈને લીધે અછતી જેવી થઈ ગયેલી છે—સં૦ 'આગતઃ' નું પ્રા૦ આઅઓ, આઓ (યો) (હિંદી-આયા) અને સં૦ 'આગમિત' નું પ્રા૦ 'આઅ(ય)મિઅ' ["આઅનિઅ" (કુ૦ મ૦ ૨, પ્રલો૦ ૨૩)] રૂપ જોતાં 'આગચ્છ' ને 'આવઃ' ની પ્રકૃતિ મળવામાં શું વાંધો આવે? સં૦ 'આગમિતાઃ' =પ્રા૦ 'આઅ(ય)મિઆ' =રૂપરથી પણ આપણા 'આવિઆ' = 'આવિયા' = 'આવ્યા' ની ઉત્પત્તિ વ્યાજબી ન જણાય?

'આવિયા' ની વ્યુત્પત્તિ માટે અહીં જણાવેલી ચાર રૂપનાઓમાંની આં છેલ્લી ત્રો નાને પણ વધારે વ્યાજબી જોઈ શકાય છે.

નિઅડા (૩) સં૦ નિકટાઃ=પ્રા૦ નિઅડા—મારવાડીમાં જે 'નેડો' ધ્વનિ સાંભળ્યો છે તે આ 'નિઅડા' નો જ દ્રઢક ઉચ્ચાર. કેટલેક કેશરૂ પાસેના ગામને 'નેહડો' કહેવાનો દાવો છે, અને જણાય છે કે, માત્ર સમીપતાને લીધે એ ('નેહડ') શબ્દ ત્યાં વપરાયો છે નિઅડ=નેઅડ=નેહડ.

દીઠ (૩) સં. દષ્ટઃ=દિદ્ધો પ્રા. —આ ‘દિદ્ધા’ પોતાની માત્રાએને જળવતાં ‘દીઠ’ ના આકારમાં આવેલા છે એટલે ગૌરવ સાથે ‘દિ’ નો ‘દી’ થયો અને ‘મોઢઃ=મોઢો—મઝડો’ ‘મૌનમ્=મૌન=મઝગં’ છત્વાદિ ઉચ્ચારોની પેઠે ‘દિદ્ધો’ નો ‘દ્ધી’ ‘ઠ’ થયો. સં. દષ્ટકઃ=પ્રા. દિદ્ધુઓ=અપ. દિદ્ધુઃ=દીઠઃ=દીઠો—એમ પણ થાય ખરું.

સોધનમય (૩) સં. સુવર્ગમયો=સુવર્ણમય—સોવનમય.

ગિદુ—એડ (૫—૧૨—૧૮)

પરિપાટિમાં ‘અન્તે પડખે’ નો અર્થ સૂચવતા ‘ગિદુ પાસો’ અને ‘એડ પખે’ શબ્દ વપરાયા છે. જણાય છે કે, ‘ગિદુ’ અને ‘એડ’ અન્તે સાતમીના બહુવચન છે. સંસ્કૃતમાં ‘દિ’ શબ્દ દ્વિવચનાં છે, પણ પાકૃતમાં નો (દ્વિવચન જ ન હોવાથી) એને બધા પ્રત્યયો બહુવચનના લાગે છે: પ્રા. વેસુ, વેસુ=વેહુ=વિહુ. અને આ રીતે જ આ ‘એડુ’ ને હુ એ ‘એડ’ નું પર્વરૂપ સમજ્યું છું. પરિપાટિમાં ‘ગિદુ’ અને ‘એડ’ અન્તે સપ્તમ્યંત હોવાથી કદાચ આ કસપના વ્યાજબી ગણાય. આ ‘ગિદુ’ અને ‘એડ’ ની વિભક્તિના વિચાર કરતાં એ અન્તેની પાસે આવેલા ‘પાસો’ અને ‘પખે’ ની વિભક્તિને પણ ન જૂલવી જોઈએ. ‘પખે’ ની માત્રાની નો રૂપ છે: સં. એક—પક્ષે, બહુ—પક્ષેષુ=ના. એક—પક્ષમ્મિ. પક્ષે, બહુ—પક્ષેસુ, પક્ષેસું=અપ. એક—પક્ષિ, પક્ષે, બહુ—પક્ષાહિ, પક્ષાહિ—અહીંનું ‘પક્ષે’ રૂપ આ છેલા ‘પક્ષાહિ’ થી ઉતરેલું છે: (પક્ષાહિ=પક્ષાહં=પક્ષાહ=પક્ષે) ક્રીડા અહીં વચન દ્વારા પણ સમાનાધિકરણના જળવાય માટે જ ‘પક્ષે’ ની રૂપતિ બહુવચન ‘પક્ષાહિ’ થી જણાતી છે. અન્યથા એકવચન ‘પક્ષિ’ કે ‘પક્ષે’ માંથી નો ‘પક્ષે’ ની વ્યુત્પત્તિ સુગમ છે. જેમ ‘પક્ષે’ ને બહુવચનાં કરાવ્યું તેમ એ ‘પાસો’ પણ એકું હોય તો અહીં સુદૃઢ થાય: સં. પાસ્વેષુ=પ્રા. પાસેસુ, પાસેસું । હવે આ પ્રાકૃત ‘પાસ+સુ’ નું સામ્યદશામાં જ “સ્યાદૌ લોઘ્ય-હસ્ત્વો” ૮—૪—૩૩૦ ના નિયમથી પાસાસુ-પાસસુ કરતાં તેમાં ‘પાસો’ ની વ્યુત્પત્તિ મળી આવે છે: (પાસસુ=પાસહુ=પાસઃ=પાસો) પ્રતિમાં ‘પાસે’ રૂપ મળ્યું હોત તો આટલા બખણની જરૂર ન હોત—એ તો ‘પક્ષે’ ની પેઠે જે સંધાત; પરંતુ સ્પષ્ટપણે ‘પામો’ રૂપ મળવાથી અને સમાનાધિકરણના સચવવાના લક્ષ્યથી ‘પાસો’ માટે એ બતાવેલી વ્યુત્પત્તિને પ્રકટેલી છે. જે રીતે ‘એડ’ રૂપ ‘સાતમી’ સિંચાવના અર્થને સૂચવતું હોય ત્યાં તેની બનાવટ નોખી છે: સં. હ્રાવપિન્મા. વે અવિ, વે વિ આ છેલ્લા ‘એ વિ’ રૂપમાં સંસ્વર ‘વ’ ને ઉધો કરવાથી એ સાતમી સિંચાવતું પણ ‘એડ’ રૂપ થયું લાગે છે. ગૂઝરાતીમાં તો આ રૂપને મૂળ પ્રકૃતિ તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે: એકનું, એકને, એકની છત્વાદિ. પરિપાટિમાં આવેલા ‘વિહું મૂમીહિ’—(૨૫) [સં. ત્રિપુન્નિસુ, તિસું=ત્રિહું] અને ‘ચિદુ—નિસિ’—(૨૫) સ. ચતુર્ણુ=ચડસ, ચડસ=ચડહું=ચિહું (સ્વરવ્યત્થય)] રૂપોની રૂપતિ પણ એ પ્રકારે છે.

કારિઅ (૬-૧૩) કારવિઅ (૬૬) બુહારિઅ (૬)

સં. કારિત-પ્રા. કારિઅ, કારવિઆ, કરાવિઅ-ગૂ. કરાઅં, કરાઅં. ‘બુહારિઅ’

(૧)એ બનાવવા છે,

ઉધાર (૬) ઉધાર (૫૯)

સં. પ્રા. ઉચ્ચાર-આ 'ઉધાર' નો ઉચ્ચાર નરમ થતાં 'ઊધાર' અને 'કધાર' થયો.

માલદેવતણુ (૬) રેવઝગિરિતણી (૭)

આ બંને રૂપો પદ્યરૂપ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના પદ્યીના પ્રત્યયો જોતાં આ રૂપો નવાં જોવાં લાગે છે. મારી સમજ પ્રમાણે એ રૂપોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: સં. 'માલદેવાત્મનઃ'—એ સિદ્ધ રૂપને પ્રાકૃતમાં ઉતારતાં તેનો ઉચ્ચાર 'માલદેવત્તજાં' થાય છે, એ ઉચ્ચારને વિશેષ કામળ કરતાં 'માલદેવતણુ' કે 'માલદેવતણુ' થવું કાંઈ અશક્ય નથી, હું સમજું છું ત્યાં સુધી એ 'તણુ' પ્રત્યયની નિષ્પત્તિ એ રીતે છે—તણુ 'પ્રત્યય' ઉપજાવ્યા પછી એમાંથી જ 'તણુ' કે 'તણી' નીપજાવી શકાય છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં મેં જે 'માલદેવ' નામની સાથે 'આત્મા' શબ્દની યોજના કરી છે તેમાં અને નામની સાથે યોજના સ્વાર્થિક પ્રત્યયોની યોજનામાં મને કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી: ઘટ ઇવ ઘટકઃ અથવા ઘટશ્ચાસૌ આત્મા ચ ઘટાત્મા—એ બંનેના અર્થમાં કંઈ વિશેષતા છે ? પ્રા. 'ઘટકસ્ય' ના મૂળને શોધતાં સં. 'ઘટકસ્ય' ની કલ્પના વ્યાજબી લાગે છે તેમ 'માલદેવતણુ' ના મૂળને શોધતાં 'સં. માલદેવાત્મનઃ' ની કલ્પના પણ કેમ ન બધે બેસે ? વધુ વિચાર કરતાં મને એવું ભાસ્યું છે કે, સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં નામથી પ્રત્યયો લાગે છે તેમ આપણી ગૂજરાતીમાં બધે નથી બન્યું, કિંતુ કેટલેક સ્થળે તો ધાતુને ઉપસર્ગ લાગે છે તેમ નામોથી એ એ પ્રત્યયોના અર્થોને સૂચવવા કેટલાક બીજા બીજા વિભક્ત્યંત શબ્દો પણ જોડાયા લાગે છે :

(૧) સં. રામનિમિત્તેન પ્રા. રામનિમિત્તેણ અ. રામનિમિત્તેં મૂ. રામનેમાટે.

(૨) સં. રામસ્થિતેઃ=પ્રા. રામઠિઈઈ=રામત્થિઈઈ=રામથીઈ=મૂ. રામથી.

(૩) સં. રામાત્મનઃ=પ્રા. રામત્તજાં=રામતજણ=રામતજો=રામનો.

(૪) સં. રામમધ્યે=પ્રા. રામમજ્ઞે (જ્ઞે) અ. રામમધિ=રામમદિ=રામમદે મૂ. રામમાં (દિહો-ગમમેં)

'રામનેમાટે' એ રૂપમાં 'નિમિત્તેન' શબ્દ, 'રામથી' રૂપમાં 'સ્થિતિ' ઉપરથી 'થિઈઈ' શબ્દ, 'રામનો' રૂપમાં 'આત્મનઃ' શબ્દ અને 'રામમાં' 'મધ્યે' શબ્દ જોડાયાથી અર્થમાં કે વ્યુત્પત્તિમાં શી અસંગતિ છે ? આ રીતે શબ્દો જોડાયા પછી તેનાં રૂપાંતરો થતાં 'ને માટે, માટે, નો, ની, તું, થી થઈ અને માં' પ્રત્યયો જવા થયા લાગે છે. પંચમીના જૂના પ્રત્યયોમાં 'તઉ, તું, હુંતઉ, હંતઉ, હંતી, થઃ, થકઃ, ચિકા અને ચિકુ' ને પણ ગણાવવામાં આવે છે, તેમાં 'તઉ' અને 'તું' નો સંબંધ સં. 'તસ્' સાથે, 'હુંતઉ' થી 'હંતી' નો સંબંધ પ્રાકૃત સુંતો સાથે અને 'થઃ' વગેરે ઈના બધાનો સંબંધ સં. સ્થિતેઃ, સ્થિતિકાયાઃ પ્રા. ઠિઈઈ-ચિઈઈ, ઠિઈકાઈ-ચિઈકાઈ સાથે થતો લાગે છે. પંચમીની પેઠે જહીના પણ જૂના પ્રત્યયોમાં 'તણ, સ, હ, આ, નો, ક, ર, છી, તણુક અને નક' ને ગણાવેલા છે, તેમાં 'તણ' 'તણુક' 'નક' નો અને 'છી' નો સંબંધ મારી સમજ પ્રમાણે સં. આત્મનઃ=પ્રા. અત્તજો સાથે, 'સ' અને 'હ' નો સંબંધ સં. 'સ્ય' પ્રા. 'સ્ત' સાથે, 'આ' નો સંબંધ પ્રાકૃત 'અચ્ચ' (તુમ્હેચ્ચ-મરાઠી તુમયા) સાથે, 'ક' નો સંબંધ સં. 'કીય' સાથે અને 'ર' નો સંબંધ પ્રા. 'કિર' સાથે થતો લાગે છે—આ

સં. કૃતઃ-પ્રા. કિઓ-કિઙ, કિઆ. (હોંદી-કિયા)

સાદિ (૧૯)

સં. શબ્દેન-પ્રા. સહેળં, સહેળ-સહે-સાદે-સાદિ- 'સાદ' શબ્દ, 'અવાજ' અર્થમાં વર્તમાનમાં પણ વપરાયા કરે છે. ગૂઝરાતીની 'તને સાદરે છે' ક્રિયાનો વિભાગ-તને સાદ કરે છે-ખોલાવે છે-આમાં આ 'સાદ' નો 'સા' આવ્યો છે.

પહિલઈ (૨૦)

સં. પ્રથમ-પ્રા. પઢમિહ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય સાથે) કદાચ આ 'પઢમિહ' સાથે આ પહિલઈનો સંબંધ હોય, આપણે 'પહેલો' શબ્દ આ 'પહિલઈ' નું જ રૂપાંતર છે, આચાર્ય હેમચંદ્ર નો 'શીઘ્ર' ના સ્થાનમાં 'વહિશ્વ' નો આદેશ કરે છે: (જૂઓ-૮-૪-૪૨૨)

ઓપિઅ (૨૧)

સં. અપિત-પ્રા. અપ્પિઅ, ઓપ્પિઅ-પ્રાકૃતનું આ પાછળું 'ઓપ્પિઅ' એ અહીં વપરાયેલું 'ઓપિઅ' છે- સં. 'અપિત' ના 'અપ્પિઅ' અને 'ઓપ્પિઅ' એમ બે ઉચ્ચારો થતાં અર્થમાં પણ દૈધ થયું છે, પણ મૂળ અર્થ 'અર્પણ' તો બંનેમાં સત્યવાએલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર દેશીનામભાગામાં 'ઓપ્પા' શબ્દને બતાવે છે: "વિમલજે ઓપ્પા"- "ઓપ્પા શાળાદિના મળ્યાદેર્માર્જનમ્"-(પૃ. ૫૯, ગા. ૧૪૮.) 'ઓપ્પા' એટલે સરાણ વગેરે દ્વારા મણિ વગેરેનું માર્જન-આ માર્જનના જ સાધારણ અર્થમાં ઉપલા (ઓપિઅ) શબ્દને અહીં પરિપાટિકારે ચોજાવે છે.

પાજ (૨૨-૩૧)

સં. પજા-પ્રા. પજ્જા અને 'પજ્જા' ઉપરથી 'પાજ' એટલે પગથિયાં.

'છૂદા' (૨૯)

સં. ક્ષિત-પ્રા. છૂદ અને 'છૂદ' ઉપરથી 'છૂદા'. આ 'છૂદ' ભૂતકૃદંતમાંથી 'છૂટવું' 'છૂટી' છૂટ્યો વગેરે શબ્દો આવેલા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તો 'ક્ષિત' નો 'છૂદ' આદેશ કરી એ બંનેનું અર્થસામ્ય બતાવ્યું છે, આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે, 'છૂદ' શબ્દનું અક્ષરસામ્ય કયા શબ્દ સાથે થી શકે?

દૂંક (૨૯)

આ શબ્દ અહીં પર્વતના અમુક ટેકરાને સૂચવે છે, મારે કદાચ 'કૂટ' (શિખર) શબ્દ જ 'હિંસ' ના 'સિંહ' ની પેઠે હલટો થઈ 'દૂંક' રૂપે આવ્યો હોય. ગૂઝરાતીનાં 'દૂંકું' દૂંકું કરવું, ક્રિયાની દૂંક-વગેરે શબ્દો મને એ 'દૂંક' રૂપની લીલા લાગે છે-દૂંક આવે ત્યાં અટકવાનું હોવાથી-દૂંક વિશ્રામ સ્થાન હોવાથી એનાં બીજાં બીજાં રૂપોમાં એ અર્થ પ્રધાનપણું રાખે છે.

આરણ્ય (૪૦)

સં. દ્વારાયતનકે-પ્રા. દ્વારાયણયે-અપ. દ્વારાયણયિ-આ અપ. 'દ્વારાયણયિ' નો દૂંકો ઉચ્ચાર 'આરણ્ય' છે-આ પરિપાટિમાં આવેલા 'અલાલા' શબ્દનો સંબંધ આ 'દ્વારાયણય' સાથે છે. ગૂઝરાતીનો 'આરણ' શબ્દ પણ એનું રૂપાંતર છે.

સં. 'ચ' નો 'વ' ઉડી જતાં અને 'ક્ષ' નો 'ખ' બોલાતાં '૩૬ખ' ૩૫

નીપજેલું છે-એ '૩૬ખ' ને કોમળ કરનાં આ '૩૬ખ' થએલું છે. ગૂઝરાતીનાં, આ '૩૬ખ' અને '૩૬ખ' નો '૩૬' એ '૩૬' સાથે સંધાએલાં છે. વિશેષતા એટલી કે, '૩૬ખ' નો 'ક્ષ' નો 'ચ' બોલાએલો છે.

ભૂખ (૧૦)

સં. લુપ્ત-પ્રા. લુપ્ત-આ 'લુપ્ત' ના શીઘ્ર ઉચ્ચારનું પરિણામ એ 'ભૂખ' ૩૫ છે. "લુપ્ત મુક્ત" અર્થાત્ "મુક્ત ક્ષુત્" કહીને આ 'ભૂખ' ને આચાર્ય હેમચંદ્ર દેશી ૩૫ની કાટિમાં ગણે છે:- (૬૦ પૃ ૨૨૦, ગા ૧૦૬)

વિસરાલ (૧૦)

સં. વિસરાલ-પ્રા. વિસરાલ-એ 'વિસરાલ' ઉપરથી ગૂઝરાતી 'વિસરાલ' કે 'વિસરાળ.' વિસરાળ એટલે નાશવંત. પરિપાટિમાં કવિએ ગિરનાગનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરનાં કયું છે કે, એ વૃક્ષો "લૂંચ કરઈ વિસરાલ" અર્થાત્ હુઃખને નાશવંત કરે છે એટલે હુઃખને દૂર કરે છે. હેલી (૩૭)

સં. હે આલે =અપ. 'હેલિ' આ 'હે આલે' નો ઉચ્ચાર ફેર થતાં હેલિ કે હેલી થયું છે. ગૂઝરાતીમાં વપરાતા 'એલા' કે 'એલી' નો સંબંધ એ હેલિ કે હેલી સાથે છે. હેમચંદ્રે તે 'આલિ' નો 'સખી' અર્થ- (૮-૧-૮૩) લખીને પણ આ 'હેલિ' ને 'હે મચે' નો આદેશ જણાવ્યો છે-૮-૪-૪૨૨

પડુતા-પડુતઉ (૨૦-૨૧)

બાપાશાસ્ત્રી રા. દીવેટિઆના કથન પ્રમાણે આ 'પડુત' નો સંબંધ સં. 'પ્રાત્' સાથે છે (?) આપણી બાપાના 'પડોંચો' ૩૫નો ઉર્ગમ એ 'પડુત' 'પડુલ' 'પડુચ' માંથી થએલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે આ 'પડુચ' ૩૫ને પડોંચી વળતા "મુવઃ પર્યાતો હુચ્ચઃ" ૮-૪-૩૯૦ આ સૂત્ર બતાવે છે અને 'હુચ્ચ' ની સાથે 'પ્રમૂત' સામ્ય જણાવે છે.

સીલ (૧૨)

સં. સીતલ-પ્રા. સીતલ-સીલ-શીલો અંધો.

પોલિ (૧૪)

સં. પ્રતોલી-પ્રા. પઝોલી-પોલી-પોળ-અથવા સં. પૃથુલા-પ્રા. વિહુલી-પોલી-ગૂઝરાતીની કહેવત 'દમ ઢોલ માંડે પોલ' ના 'પોલ' શબ્દનો સંબંધ આ 'પોળ' સાથે કદાચ હોય.

મંગલીવડે (૨૨)

સં. મહાલક્ષ્મીવકઃ-પ્રા. મંગલકીવકો-આ ઉપરથી મંગલીવડે. 'મંગલકીવક' ના 'કીવક' નો 'ક' ને કહાડી, 'લ' અને 'ઈ' ની મેચી કરી 'મંગલીવડે' ૩૫ બનાવવાનું છે. કેસગિ (૨૫)

સં. કાયોત્સગે-પ્રા. કાઠમગે-આ ઉપરથી 'કેસગિ.' 'કાયોત્સગે' ના ૩૫ 'કાઠમગે' ના 'કા' અને 'ક' ને સાંધતા અને 'ગ' હલકો થતાં 'કેસગિ' ૩૫ નીકળી આવે છે.

વેચિઝ (૮૨)

‘વ્યય કરીને-અર્થ કરીને’ અર્થમાં પરિપાટિકારે ‘વેચિઝ’ રૂપને વાપર્યું છે: ‘વેચિઝ દમ્મગિ’ “દમ્મો-દમ્મો-વડે અર્થ કરીને”. આ રૂપની નિષ્પત્તિ મને બે પ્રકારે સૂચી છે: (૧) ‘વિક્રોય’ રૂપમાં ‘ક્યા’ના ‘ચ્યા’ ઉચ્ચારની પેઠે ‘ક’ નો ‘ચ’ થતાં ‘વિચ્ચિઝ’ ઉપરથી ‘વેચિઝ.’ (૨) ‘અર્થ કરવાનો’ ભાવ એ છે કે, ખચ્ચાં પછી એના અદલામાં કાંઈ મેળવવું અર્થાત્ એકને બદલે બીજું લેવું-અદલો બદલો કરવો-વ્યત્પય કરવો-આ અર્થમાં સં. વ્યત્યેતિ-પ્રા. વિચ્ચિઝ-આ યાદુ:રૂપનું સંબંધક સ્વત્વદંત ‘વિચ્ચિઝ’ બને છે અને આ રૂપ ઉપરથી સહજે ‘વેચિઝ’ રૂપ તરીકે શકે છે-એનો અર્થ પણ ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં પૂર્વોક્ત રીતે ધરી શકે છે. ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં ‘વેચ્ચઈ’ રૂપનો પ્રયોગ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની અપભ્રંશ કવિતામાં કરેલા છે: “ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ રૂઝહડ” “ધર્મે રૂપકં ન વ્યયતિ”—(શૂઓ સૂ. ૮-૪-૪૧૯)

નામની વિભક્તિઓ

પરિપાટિમાં ક્યાંય ચોથી વિભક્તિના પ્રયોગ થયો લાગતો નથી, પાંચમી વિભક્તિના માત્ર બે રૂપ વપરાયાં છે. એ સિવાયની બીજી બધી વિભક્તિઓનાં (અકારાંત, દકારાંત અને ઉકારાંત નામોનાં) અનેક રૂપો મળી આવે છે-હવે હું આ રૂપો દ્વારા પરિપાટિની ભાષાને (શુદ્ધ અપભ્રંશથી જુદી પાડી) પ્રાંતિક અપભ્રંશ અથવા ગૂજરાતીનું નામ આપનાર છું:

પરિપાટિમાં જે જે રૂપો પ્રથમાં તરીકે વપરાયા છે તેમાંનાં કેટલાંક છેડે ‘કિ’ વાળાં, ‘ઓ’ વાળાં, ‘આ’ વાળાં અને વધારે પ્રમાણમાં ‘અ’ વાળાં છે-(ક) અલગઈ, દીકડે, મહલક. આવીકે નિશ્ચાલક. (ઓ) ગિરિનારો, અપારો. (આ) આવીઆ, નિઅડા, હિઅડા, નેમીસરબવણા, નીઝરણા. (અ) વજ, ગિરિવર, સુકટ, ચામર, મેઘાડબર. જન, કલસદ, વગેરે અનેક રૂપો છેડે ‘અ’ વાળાં છે. અપભ્રંશમાં પણ પ્રથમાં તરીકે આ બધાં રૂપો ધરી શકે છે-આમાં જે રૂપો છેડે ‘કિ’ વાળાં છે તેનો પ્રયોગ ચાલુ ગૂજરાતીમાં જણાતો નથી, કિંતુ એ ‘કિ’ વાળાં રૂપો ટૂંકા થઈને (એટલે ‘ઓ’ વાળાં થઈને) તેો આપણી ભાષામાં આવેલાં છે: દીડો, બેડો, વગેરે. એ રૂપો ઉપરાંત સિદ્ધી, ઝાલિ, સમી, ભૂછ, દીડી અને સમરી વગેરે સ્ત્રીલિંગી રૂપો પણ પરિપાટિમાં યોગ્યતાં છે-એ બધાં તેો અપભ્રંશમાં કે આપણી ચાલુ ભાષામાં એક સરખાં છે-આ રીતે આપણી ગૂજરાતીમાં, પરિપાટિની ગૂજરાતીમાં અને અપભ્રંશમાં ‘પ્રથમાંત’ તરીકે ગણાતાં એ રૂપોમાં અને એ જ પ્રકારે ‘સરસતિ, અંજિકદેવિ, મતિ, ચૈત્રપ્રવાડી, ભૂવલયપસિદ્ધી’ વગેરે ક્રિતીયાંત રૂપોમાં ખાસ વિશેષતા જણાતી નથી; કિંતુ તૃતીયાંત, પચ્ચથંત અને સપ્તમ્યંત રૂપોમાંના કેટલાંક અપભ્રંશથી જુદાં તરી આવે છે-જે ચાલુ ભાષામાં વપરાયેલાં છે માટે જ પરિપાટિની ભાષાને આપણી ભાષા કહી શકાય.

પરિપાટિમાં તૃતીયાંત રૂપો તરીકે કેટલાંક ‘છ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઠ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઢ’ છેડાવાળાં અને કેટલાંક ‘એ’ છેડાવાળાં વપરાયાં છે: (ક) હરિયિ, અંદનિ, એમિ, નયણિ, વિવિહભંગિ, જાવાભરિ-વગેરે. (ઠ) જનઈ, પરિમલિં, પાહિઈ, આદેસિઈ, નિશ્ચઈ, યુગતિઈ, મગતિઈ. એકલગઈ, થતનેઈ, વગેરે. ‘અલગઈ’ અને ‘નયણે’ એ બે જ

રૂપો 'ઈ' અને 'એ' છેડાવાળાં છે. અપભ્રંશમાં ત્રીજાના એક વચનમાં 'ઈ', ણ, ક્ષત અનુસ્વારે (અગિ) અને ણ (અ) પ્રત્યયની વપરાશ છે અને ગુહવચનમાં બધે સ્થળે એકજા 'દિ' નો ઉપયોગ છે, એથી ઉપર જણાવેલાં પરિપાટિનાં એ તૃતીયાંત રૂપોને શુદ્ધ અપભ્રંશનાં તો કેમ હકી શકાય? અપભ્રંશનો એકલો 'ઈ' પ્રત્યય પરિપાટિનાં એ બધાં રૂપોમાં 'એ' 'ઈ' 'ઈ' અને 'ઊ' રૂપે ભ્રષ્ટ થયેલો છે-આપણી ચાલુ ગૂજરાતીમાં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' ની વપરાશ છે-એ વપરાશ પરિપાટિના સમયમાં પણ હતી એમ આપણે 'નયણે' રૂપ દ્વારા કળી શકીએ છીએ, કદાચ એમ પણ હોય કે, એ 'ઈ' પ્રત્યયને વર્તમાન 'એ' નો આકાર ધારણ કરતાં 'ઈ, ઈ અને ઊ' ના અવતારો લેવા પડ્યા હોય-પરિપાટિનાં એ બધાં તૃતીયાંત રૂપો આપણા વર્તમાન રૂપનાં પૂર્વજરૂપ હોવાથી આપણી ભાષાનાં હલેવાય એટલે પરિપાટિની ભાષા પણ આપણી કેમ ન ગણાય?

પરિપાટિમાં 'ઠાણા' (૨૧) અને 'દ્વંચિકડ' (૩૪) એ જે જ રૂપો પંચમીનાં છે. 'ઠાણા' રૂપ તો પ્રાકૃત (સં. સ્વાનાત્-પ્રાં ઠાણા) છે અને 'દ્વંચિકડ' રૂપમાં 'દ્વ' અવ્યયને પંચમીનાં 'ચિકડ' પ્રત્યય લાગેલો છે-આ 'ચિકડ' વિષે મેં આગળ કેટલુંક જણાવેલું છે. વર્તમાનમાં કેટલાક સાક્ષરો સં. 'સ્થિત' ને એ 'ચિકડ' વગેરેનું પૂર્વરૂપ જણાવે છે-એ કે એ 'સ્થિત' અને 'ચિકડ' વગેરેમાં અક્ષરસામ્ય થતું આવે છે, પણ પંચમીના અપાદાન અર્થને એ 'સ્થિત' શી રીતે જણાવી શકે? મને લાગ્યું છે નવ 'સ્થિતિ' કે 'સ્થિત' ને પંચમ્યન રાખીને જ નામથી એકવામાં આવે તો એ અર્થનો પ્રશ્ન શની શકે ખરો.

પરિપાટિનાં પાંચેત રૂપોમાં આટલા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થયેલો છે: 'તણી' હ, હં, સુ, તણુ, ની, હતણુ, આં: ગિરિવન્તણી, ગિરિનારહ, ગિરિં, જસુ, માલદેવતણુ, કણ્યકોટિની, પલ્લવતણુ, કેસીસાં વગેરે. આમાંના 'તણી, તણુ, હતણુ' વિષે તો હું આગળ લખ્યા આવ્યો છું. 'આં' પ્રત્યય સં. 'કપિશીર્ષાણામ્'-રૂપના 'ણામ્-આમ્' નો ઉચ્ચારભ્રંશ લાગે છે-"કોસીસાં ઓહિ"- "કાંગરાઓની ઓળ" અથવા અપં ના 'હં' પ્રત્યયનો વિદાર જણાય છે: 'કોસીસાહં=કોસીસાં.' "ગિરિહ રાય"- "ગિરિઓનો રાજા"- 'દ્વ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ અહીં ગુહવચનમાં છે-અપભ્રંશમાં તો અક્ષરાંત નામેથી એનો એ રીતે વ્યવહાર છે અને અક્ષરાંત નામેને માટે તો 'દિ' પ્રત્યય યોગ્યએલો છે-કદાચ અહીં આ 'દિ' પણ 'હં' થઈ ગયો હોય. 'ગિરિનારહ' અને 'જસુ' એ રૂપોમાં અનુક્રમે 'હ' અને 'સુ' વપરાયા છે. અપભ્રંશમાં અક્ષરાંત નામેને લાગતા હકીના પ્રત્યયોમાં માત્ર 'સુ, સ્સુ, હો' ની ગણના છે, 'હ' ની નથી; મને લાગે છે કે, આ 'સુ, સ્સુ, હો' કે અહીંનો 'હ' એ બધાય એ 'સ્સ'ના જન્માંતરે છે: સં. દેવસ્મ=પ્રા. દેવસ્મ=દેવસ્સુ=દેવસુ=દેવસ=દેવહ, દેવહુ=દેવહો. હવે 'કણ્યકોટિની' રૂપમાં વપરાયેલા 'ની' નો વિચાર રહ્યો, તે વિષે પણ મેં આગળ 'માલદેવતણુ' ની સિદ્ધિ કરતાં સૂચવી દીધું છે-આ 'ની' પ્રત્યય આપણો પોતાનો છે-જેને અત્યારે પણ આપણે વાપરીએ છીએ. પરિપાટિનાં આ પાંચેત રૂપો પણ અપભ્રંશનાં રૂપોથી નોખાં પડે છે એટલે અપભ્રંશના પણ ભ્રંશ થવાના સમયનાં એ રૂપો આપણી ચાલુ ગૂજરાતીની પૈતૃક સંપત્તિમાં ગણી શકાય.

હેમંદસે મૂકેલાં સમ્બંધંત રૂપોમાં વધારે રૂપો 'ધ' છેડાવાળાં છે, કેટલાંક 'એ' છેડાવાળાં છે અને કેટલાંકમાં 'ઊ' કે 'અ' પ્રત્યય લાગેલા છે: (ઈ) મનિ, અંગિ, હીઅડ્ઠ, ગિરિસિદ્ધરિ, જૂનહગદિ. (એ) નયણુડે, નેમિમંદિરે, પખે. (ઈ) મોલિઈ, ઓલિઈ, જિભણુઈ, ડાવઈ, ઉપકડિઈ. (અ) તલહટ્ટીઅ, મૂલગિઅ. આ ઉપરાંત એકસો 'માહિ' (પ) શબ્દ પણ-જે 'મદ્યે' નો પુત્ર અને આપણા 'માં' નો પિતામહ છે-વપરાયો છે. સમ્બંધીનાં એ રૂપો સાથે અપભ્રંશના રૂપો મળતાં આવે તેમ છે, માત્ર આપણે વર્તમાનમાં એ 'ધ' છેડાવાળાંને 'એ' છેડાવાળાં બતાવીને બોલીએ છીએ-એ ફેર છે: ગિરિ-સિદ્ધરિ=ગિરિસિદ્ધ (ખ) રે, અંગિ=અંગે, હીઅડ્ઠ=ડેડે, જૂનહગદિ=જૂનગદે-એ 'ધ' વાળાં રૂપો સાથે કવિએ 'એ' વાળાં રૂપો પણ મૂકેલાં છે, જે 'ઈ' વાળાં રૂપો છે તે તો અપ. 'હિ' કે 'હિં' માથી થએલા 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં લાગે છે અને અહીં છેડલાં મૂકેલાં 'તલહટ્ટીઅ' અને 'મૂલગિઅ' રૂપો તો પ્રા. 'તલહટ્ટીઅ,' 'મૂલગીઅ' નાં સ્પષ્ટ રૂપાંતરો છે. પરિપાટિના આ અધા સમ્બંધંત રૂપો પણ કાંઈ અપભ્રંશને અનુસારે જ નથી નેથી અને કેટલાક, જૂનરાતી-વર્તમાન રૂપોનાં પૂર્વરૂપો હોવાથી એ બધાં પૂર્વ જૂન-રાતીનાં જ લેખી શકાય. જણાય છે કે, કવિના કાળમાં સ્પષ્ટપણે 'માં' નો ઉપયોગ થયો હાગતો નથી. 'જૂનાગદ' ને વર્ણવતા કવિ જણાવે છે કે, "માહિ સમી મૂઈ" (૧૯) એટલે " (જૂનાગદ) મા બો સમતળ છે " વગેરે.

આ સ્થળે એક 'લગઈ' અને 'ફેર' પ્રત્યય વિશે પણ થોડું જણાવી દઉં: ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ 'લગઈ' ને 'ને' પ્રત્યયનું પૂર્વરૂપ સમજે છે-પણ મતે યાદ છે તે પ્રમાણે આ 'લગઈ' તો 'સૂધી' અર્થમાં કે કરણના અર્થમાં વપગએલો છે: આ કવિતામાં "એક લગઈ હુંદે રૂપાસિદ્ધિ" (૩૮) એટલે "એક ઔપધીવડે રૂપાસિદ્ધિ થાય છે" અર્થાત્ અહીં 'લગઈ' સાધન-અર્થને સૂચવે છે, "પુણ્યલગઈ પૃથ્વીપીઠિ પ્રસિદ્ધિ. પુણ્યલગઈ મનવાંછિત સિદ્ધિ, પુણ્યલગઈ નિર્મલ યુદ્ધિ"-(પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર-માણિક્યમુંદરસુરિ-૧૪૭૮) આ સ્થળે 'પુણ્ય લગી એટલે પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી' અથવા 'પુણ્યવડે' એ બન્ને ભાવ ધરી શકે છે-કહેવાનું એ કે, 'ને' ના અર્થને સૂચવવા માટે 'ને' થી ભિન્ન અર્થ પ્રદાવના આ 'લગઈ'ની દ્રશ્યના શ્રી રીતે સંગતિમાં આવે? 'ફેર' ના પૂર્વરૂપ માટે 'કાર્ય' શબ્દની દ્રશ્યના ગ. દમળાશંકરઆદિ જણાવી છે. પણ તેમાં અર્થની સંગતિ કેમ થાય? હું તો 'તુમ્હકેરં' રૂપ જોઈને એક એવું રૂપ દ્રશ્ય છું કે, જે ઉપરથી બ્રહ્મ થતાં થતાં આ 'તુમ્હકેરં' તરી આવે: મં. યુગ્મકીયત્તર=પ્રા. તુમ્હકીયયર્=તુમ્હકીયર્=તુમ્હકેરં. આ દ્રશ્યના સંવાદ વિનાની હોવાથી સુનિશ્ચિત તો કેમ બચાય? પણ અહીં એને દ્રશ્યના તરીકે ચૂકું છું: સાચે ખીલ પણ એરી એક દ્રશ્યનાં જણાવી દઉં છું: પરિપાટિમાં એક એ કેડાણે ઠિતીયાંત તરીકે 'રહ' પ્રત્યાંત રૂપોનો પ્રયોગ થએલો છે: "પ્રભુ કદિ રહં મિહિ ખોડિ" "પ્રભુ! કોને કહે ખોડ (બૂલ)" મહારહ દિં માંડ " "મને (મુજને) તો આવ" આ જ પ્રકારે પા. પાટિના સમસમગ્રી પૃથ્વીચંદ્ર ચરિતમાં પણ રહઈ રહઈ અને રહિ પ્રત્યાંત રૂપો જ વપરાય થએલી છે: "યાઅરહઈ દાન દીધં" - "યાઅરહ દાન દીધું" દત્તરહઈ અહુમાન દીધં" ફાતે અહુમાન દીધો "રાયરહઈ કીધડે જુદાર" - "રાતને કીધો જુદાર (૫૦ ૬૦) "પદિન મંદિ અ. પી" "પદિને

આપી" (૫૦ ૯૯) "પિતારહઈ પ્રણામ નીપળી" - "પિતાને પ્રણામ નીપળી" (૫૦ ૧૦૧) આ અને આવા બીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં 'ને' નો ભાવ સૂચવવા રહિં, રહં, રહહ, રહહં-પ્રત્યયો પૂર્વે વપરાતા હતા - એ કળી શકાય એમ છે. એ પ્રત્યયોનું મૂળ-વિચારવું-શોધવું-વિકટ કામ છે, નો પણ મને એમ જણાય છે કે, જેમ 'ને' ની નિષ્પત્તિ માટે 'લગમ' ને ગોડવતીમાં આવ્યો છે તે રીતે નહિ, પણ નેથી ઉદ્ભવી રીતે વિચારવામાં આવે એટલે જાણમાં જેમ કેટલેક ઠેકાણે 'પ્રતિ' (ઉપનર્ગ) ઉપરથી આવેલા 'વે' નો વ્યવહાર પ્રચલિત છે તેમ 'નિ' (ઉપસર્ગ) ઉપરથી 'ને' 'નહ' 'નહં'; ('ન' નો અનુનાસિક 'લ' કરી (લલાટ=નિલાસ) લહ, લહં, 'લગહ', ('લ' નો 'ર' કરી) રહ, રહં, રહિં, રહહ, રહહં વગેરે ને જનાવતાં થી આપત આવે ?

આ પ્રકારે પરિપાટિનાં નામરૂપોને આપણી પૂર્વ ગૂજરાતીમાં આવ્યા પછી એનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, અવ્યયો, તદ્ધિતાંતરૂપો અને દેવચરૂપોને તપાસી આ લખ્યાં ઉપજેલો કંટાળો દૂર કરીશ.

પરિપાટિનાં ક્રિયાપદોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ક્રિયાપદોને મળતો આવે છે :

પ્રા. દીસહ=પરિં દીસહ=વ. ૧૦ દીસે

„ નમિજહ „ નમીજહ=નમીજે

„ સંચરીઅહ } = „ સંચરીહજહ=સંચરીજે

„ સંચરિજહ }

„ ફરહ(ન્તિ)= „ ફરહં = ફરે

„ આળેહ= „ આળહ= આણે

અપં.લહહં = „ લહહં = લહું

„ ચાહહં = „ ચાહહં = ચાહું

પ્રા. ઘંદેમિ = „ ઘંદેમિ

„ પઢહ(ન્તિ)= „ પઢહં = પઢે

„ ગુણહ(ન્તિ)= „ ગુણહં = ગુણે

„ પાવંતિ = „ પામંતિ

પ્રા. મોહંતિ = પરિં મોહંતિ વ. ૧૦

„ લિજહ = „ લીજહ = લીજે

„ દેહ(ન્તિ)= „ દિહં = દે

„ હોહ(ન્તિ)= „ હુહં = હોય (થાય)

અપં.વર્ણવહં = „ વર્ણહું = વર્ણવું

„ વીનવહં = „ વીનહું = વીનવું

„ નમહં = „ નમહં = નમું

„ આપહ = „ આપહ=આપો

સંસ્કૃત-જયતાત્ = પરિં જયતં [પૂરે

„ પૂરયતિ=પ્રાં પૂરવહ=પરિં પૂરવહ

„ યાયતે = જાર્હઅહ = પરિં જર્હહ,

જાહજહ = જર્હએ.

આ અર્થાં રૂપોનું વિશેષ સામ્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે છે તો પણ આમાં આવેલો 'જ' પ્રત્યય અપભ્રંશના 'હિ' નો બ્રંશ લાગે છે એટલે એમાંના કેટલાંક ક્રિયાપદો અપભ્રંશથી જુદાં પડી જાય છે. આ ક્રિયાપદોને જોતાં એમ પણ કળી શકાય છે કે, જે ઝડપથી નામોમાં બ્રંશ થતો આવ્યો છે તેવી બ્રંશની ઝડપ ક્રિયાપદોમાં નથી કળાતી, કારણ તે ગમે તે હોય (?) પરિપાટિનાં એ ક્રિયાપદોમાં આપણા 'છે' નો પિતા 'છહં' (૭૫) વપરાયો છે. [એક રથળે એ 'છે' ના અર્થમાં 'છહં' (૭૪) રૂપ પણ આવેલું છે, - આ 'છહં' કદાચ 'છહં' ને લખતાં 'છહં' લખાયું હોય - 'હં' અને 'હં' ની આકાર સખતાને લીધે 'હં' નો 'હં' લખવાની ભૂલ કદાચ એવી છે (?)] પણ ક્યાંય (ફરે છે, દે છે, લે છે, વગેરેની પેઠે) આપણા 'છે' નો સંબંધ નથી જણાતો.

તેથી એ સંબંધ માટે આપણે પરિપાટિના સમય પછી આવતું દંતકથા. પરિપાટિમાં વપરાએલાં ક્રિયાપદો શુદ્ધ અને અમિશ્ર અપભ્રંશનાં નથી માટે આપણે એ બધાને આપણી પૂર્વગૂજરાતીમાં સમાવી શકીએ.

પરિપાટિનાં કૃદંતોમાં માત્ર એક હેત્વર્થ કૃદંત છે અને બીજાં કેટલાંક સંબંધકૃદંત છે: 'કહણ' એ હેત્વર્થ કૃદંત છે અને 'કચયિતુમ્'-'કહેનાતે' અર્થમાં વપરાયું છે: "હેલી કહણ ન જાણ" (૩૭) એટલે "હે સખી કહું ન જાણ" અર્થાત્ કહેવાને શક્ય નથી. અપભ્રંશમાં * સં. 'તુમ્' ના અનેક-"પવં, અજ, અજઠં, અજઠિં, પવિપં, પવિપણુ, પવિ, અને પવિણુ" (સં ૪૪૦-૪૪૧-૮-૪)-આદેશો થાય છે અ સં. 'ક્ત્વા' ના 'પવિ, પવિપણુ, પવિ અને પવિણુ" એ ચાર આદેશો થાય છે. 'તુમ્' ના એ આઠ આદેશોમાંનો આ 'કહણ' માં 'અજ' પ્રત્યય વપરાયો છે, પૃથ્વી-ચંદ્ર ચરિત્રની ગૂજરાતીમાં હેત્વર્થકૃદંત તરીકે "મણિવા, ગુણિવા" (પૃ ૯૯) અને "જોડવા" (પૃ ૧૦૧) વગેરે રૂપો વપરાયાં છે-એ રૂપોમાં 'તુમ્' ના એ આદેશો-માંના 'પવં' કે 'પવિ' નો બ્રંશ વપરાયો લાગે છે અને આપણી વર્તમાન ગૂજરાતીમાં પણ એની જ વપરાશ ચાલી આવી છે: 'મળવા, ગુણવા, (મળવા) અને જોવા' વગેરે. 'મળવા' જાણ છે' એ પ્રયોગમાં 'મળિતવ્યાય' = મળિઅવ્યાય = મળિઅવા = મળિવા = મેળવા' એમ ૫ વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય, કિંતુ જ્યારે 'તુમ્' ની વ્યુત્પત્તિ બરાબર ઘટતી આવે છે ત્યારે એની કદબનાતી શી જરૂર? પરિપાટિમાં સંબંધકૃદંતો પણ યોડાં છે. અને જે છે તેમાંના કેટલાંક અપભ્રંશ દ્વારા અને કેટલાંક પ્રાકૃત દ્વારા નીપજેલાં છે: "પળમવિ, નમેવિ, કરવિ, પહિરેવિ અને સમરેવિ" વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત 'ક્ત્વા' ના 'પવિ' અને એનો બ્રંશ 'અવિ' વપરાયો છે. અને "પેલિઅ, પૂજી, ઘંદી, નિરલિઅ. કરિ અને આરાહિઅ" વગેરે રૂપો પ્રાકૃતનાં 'પેલિઅ, પૂજિઅ, ઘંદિઅ, નિરિલિઅ, કરિઅ અને આરાહિઅ'નાં સીધાં રૂપાંતરો છે. પ્રાકૃતમાં 'ક્ત્વા' ને અન્થે 'તું, ડં, અ, તૂળ, ડળ, તુઆળ અને ડાઆળ' (હિં ૮-૨-૧૪૬) ને આદિમાં 'ઈ' કે 'એ' લગાડીને વાપરવામાં આવે છે. પરિપાટિનાં આ રૂપોમાં વિશેષે કરીને 'હા' અને એનો બ્રંશ 'ઈ' કે 'હ' વપરાયો છે-આપણી ગૂજરાતીમાં ઘણે બાજે આ 'ઈ'એ ના બ્રંશ 'ઈ' કે 'ઇ'ની અને મરાઠીમાં 'જણ' કે 'ઉઆણ' ના બ્રંશની વપરાશ છે. પરિપાટિનાં એ 'પેલિઅ' વગેરે ગૂજરાતીનાં 'પેલી, પૂજી, ઘંદી, નિરલી, કરી' વગેરેનાં પૂર્વરૂપો છે. અહીં 'ક્ત્વા' ના અને 'તુમ્' ના આદેશોનાં મૂળો વિશેષ વિચારણીય છે-પણ તે નો દવે પ્રસંગે અને વિશેષ અવકાશે.

અવંધયો:

પરિપાટિમાં આવેલાં (બધાંની નહિ) કેટલાંક અવ્યયોનાં નો અહીં વ્યુત્પત્તિ જ દર્શાવી શકીશ:

* આર્ય સંસ્કૃતમાં પણ 'તુમ્' ના-'સે', 'સેન્', 'અસે', 'અસેન્', 'કસે', 'કસેન્', 'અધ્યે', 'અધ્યેન્', 'કધ્યે', 'કધ્યેન્', 'શધ્યે', 'શધ્યેન્', 'તવે', 'તવેદ્' અને 'તવેન્'-અનેક આદેશો થએલા છે: (ભૂએ પાં ૩-૪-૫-૧૦) આ આદેશોમાં 'દ' અને 'શ' નો અનુબંધ બાદ કરીએ તો પણ ત્રણ આદેશો તો ગણાય.

સં. અવિ	=	પ્રા. અવિ, વિ, અવિ, વિ	=	પરિં	હ, ચિ. વ. ગૂં ઈ, ય, બિ.
„ ચ	=	„ અ		„	અ,
„ અય	=	„ અહ	=	„	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> હય (અત્યય) „ હવે (હવઅઅય દિવિ હેવ હવહાં </div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; font-size: 3em; margin: 0 5px;">}</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> હિંદી </div> </div>
„ ઉત	=	„ ઓ	=	„ ઓ	„ ઓ.
„ કહીં	=	„ કહી	=	„ કહાં	„ કયાં.
„ તથ	=	„ તહિં	=	„ તિહાં	„ ત્યાં.
„ યાવત્	=	„ જાવ { જવ }	=	જડ (જવ ઉપરથી)	„ જો (જવ=જમ હિંદી)
„ ચેવ	=	„ ચેઅ { ચિઅ }	=	„ જિ	જ

આ સિવાયનાં પરિપાટિમાં આવેલા બીજાં અવ્યયો પ્રતીતપ્રાય છે.

તદ્વિતાંત રૂપો:

પરિપાટિમાં નવત્રી (નવ + ત્રી) રૂપ સ્વાર્થિક 'લ' પ્રત્યયાંત છે (જૂઓ હેં ૮-૮-૧૧૫) અને રૂઝિઆલક (રૂઝિઆ + આલ) સાંકસિઆલી (સાંકસી + આલ) અને સોહામણાં (સોહા + મણ) વગેરે રૂપો મત્વર્થિય છે. (જૂઓ હેં ૮-૨-૧૫૯)

દેશ્ય શબ્દો:—

'હાવડ' = ડાબે (૧૦)-આ 'ડાબો' શબ્દ અને રમલી (૧૩) ફોલી (૧૪) ફૂંકડું (૨૪) અને છાંડો (૪૫) વગેરે શબ્દો પણ દેશ્ય છે. એ માટે અનુક્રમે જૂઓ દેશીનામભાષા: "હવો હાવો અ વામકરે"—(પૃ. ૧૩૮-ગાં ૬) ફોલિઆઈ ફલફલિઆ"—(પૃ ૧૩૨-ગાં ૫૬) આમાં અર્થ ફેર છે.

પરિપાટિની પ્રતિ :

આ પ્રતિ મને આ. જિનવિજયજી પાસેથી મળી હતી, મૂળ આ પ્રતિ મારા (વળા) ગામના મુનિરાજ શ્રીમકિતવિજયજી (શ્રીવિજયપાનંદસુરિના આશ્રમાયના)ની છે. તેની લખાવટ ૧૯૬૬ની છે એટલે તદ્દન નવી છે તો પણ એમાં એટલો બંધ કર્યો લાગતો નથી. આ પરિપાટિની બીજી એક મૂની પ્રતિ પૂતામાં (આ. જિનવિજયજી પાસે) સાંભળી છે, તેને મેળવી, આવના પુરાતત્વમાં લશે તો પાકાંતરને આપવા નહિ ચૂકું.

કવિ હેમહંસની આખી પરિપાટિના અવશેષન પછી (એમાં શુદ્ધ પ્રાકૃત કે શુદ્ધ અપભ્રંશનો સંસર્ગ ન હોવાથી) એને હું આપણી શૂજરાતીની આજથી થોડી પેઢીએ (એક પેઢી એક સૈકાની ગણવામાં આવે તો) મૂકું છું એટલે પશ્ચાત્તુર્વીએ વિચારનાં 'પરિપાટિ'ને સમયે વપરાતી ભાષાને શૂજરાતી કહું છું. આ સંબંધે પરિપાટિનાં સમસમયી ગદ્યપદ્યોને જોનારાઓ પણ મને ટેમ રૂપે જ થશે.

(અપભ્રંશ વ્યાકરણ હવે પછી.)

[पान २७० थी आधु.]

नवकैरुद्रतोंऽशः स्यादूनः सप्तगुणो भवेत् ।
 आवापस्त्वयुजे द्वौ स्यात्पौलस्त्येऽस्तं गतेऽपरम् ॥ १६ ॥
 जावाद्यंशैः समं विद्यात्पूर्वार्धं पर्वमूत्तरा ।
 भादानं स्याच्चतुर्दश्यां द्विभागेभ्योऽधिको यदि ॥ १७ ॥
 जौ द्रा गः ख श्वे ही रो पा चिन् मू प ण्यः सु मा धा णः ।
 रे मृ घा पो जः कृ ण्य ह ज्ये ष्ठा इत्यृक्षा लिङ्गैः ॥ १८ ॥
 कार्या भांशाष्टकाः स्थाने कला एकान्नविंशतिः ।
 जनस्थाने द्विसप्तातिमुद्वेद्युक्तसंभवे ॥ १९ ॥
 तिथिमेकादशाभ्यस्तां पर्वभांशसमन्विताम् ।
 विभज्य भसमूहेन तिथिनक्षत्रमादिशेत् ॥ २० ॥
 याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
 उक्तास्तासां विजानीयात्तिथिभादानिकाः कलाः ॥ २१ ॥
 अततिपर्वभागेभ्यः शोधयेद् द्विगुणां तिथिम् ।
 तेषु मण्डलभागेषु तिथिनिष्ठां गतो रविः ॥ २२ ॥
 विषुवन्तं द्विरभ्यस्तं रूपोनं पद्मगुणीकृतम् ।
 पक्षा यदर्धं पक्षाणां तिथिः स विषुवान्स्मृतः ॥ २३ ॥
 पलानि पञ्चाशदपां धृतानि तदाढकं द्रोणमतः प्रमेयम् ।
 त्रिभिर्विहीनं कुडवैस्तु कार्यं तन्नाडिकायास्तु भवेत्प्रमाणम् ॥ २४ ॥
 एकादशभिरभ्यस्य पर्वानि नवभिस्तिथिम् ।
 युगलब्धं सपर्वस्याद्वर्तमानार्कमक्रमात् ॥ २५ ॥
 सूर्यर्क्षभागान्नवभिर्विभज्य शेषं द्विरभ्यस्य दिनोपभुक्तिः ।
 तिथियुता भुक्तिर्दिनेषु कालो योगं दिनैका दशकेन तद्भम् ॥ २६ ॥
 त्र्यंशी भशेषो दिवसांशभागश्चतुर्दशश्चाप्यपनीय भिन्नम् ।
 भाधेऽधिके चापि गते परोंऽशो द्वावुत्तमे तं नवकैरवेद्यः ॥ २७ ॥
 त्रिशत्यह्नां सप्तद्व्यष्टि रव्यः पद् चर्तवोऽयने ।
 मासा द्वादश सूर्याः स्युरेतत्पञ्चगुणं युगम् ॥ २८ ॥
 उदया वासवस्य स्युर्दिनराशिः स्वपञ्चकः ।

पञ्चत्रिंशं शतं पौष्णमेकोनमयनान्यूपेः ।

पर्वणां स्याच्चतुष्पादी काष्ठानां चैव ताः कलाः ॥ ३० ॥

सावनेन्दुस्त्रिमासानां पष्टिः सैकद्विसप्तिका ।

द्वित्रिंशत्सावनस्यार्धः सूर्यस्तृणां सपर्ययः ॥ ३१ ॥

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः ।

सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमापि च ॥ ३२ ॥

सविता, त्वष्टाऽथ वायुश्चेन्द्राग्नी मित्र एव च ।

इन्द्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ३३ ॥

विष्णुर्वसवो वरुणोऽहिर्बुध्न्यास्तथैव च ।

अज एकपात्तथा पूषा अभिनौ यम एव च ॥ ३४ ॥

नक्षत्रदेवता ह्येता एताभिर्यज्ञकर्माणि ।

यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥ ३५ ॥

उग्राण्यार्द्रा च चित्रा च विशाखा श्रवणोऽश्वयुक् ।

मूराणि तु मघा स्वातिर्ज्येष्ठा मूलं यमस्य यत् ॥ ३६ ॥

म्यूनं द्विपष्टिभागेन हेयं सूर्यात्सपार्वणम् ।

यत्कृतावुपजायेते मध्येऽन्ते चाधिमासकौ ॥ ३७ ॥

कला दश सविंश स्याद् द्वे मुहूर्तस्य नाडिके ।

द्वित्रिंशत्तत्कलानां तु षट्शती त्र्यधिका भवेत् ॥ ३८ ॥

सप्तमं भयुक् सोमः सूर्यो द्युनि त्रयोदश ।

उत्तमानि तु पञ्चाहः काष्ठा पञ्चाक्षरा भवेत् ॥ ३९ ॥

यदुत्तरस्यायनतो गतं स्याच्छेषं तथा दक्षिणतोऽयनस्य ।

तदेव षष्ट्या द्विगुणं विभक्तं सद्वादशं स्याद्विसप्तमाणम् ॥ ४० ॥

यदर्थं दिनभागानां सदा पर्वणि पर्वणि ।

ऋतुशेषं तु तद्विद्यात्संख्याय सह पर्वणाम् ॥ ४१ ॥

इत्युपायसमुद्देशो भूयोऽप्यहः प्रकल्पयेत् ।

ज्ञेयराशिगतान्यस्तान्विभजेज् ज्ञातराशिना ॥ ४२ ॥

सोमसूर्यस्त्रिचरितं विद्वान्वेदविदश्नुते ।

सोमसूर्यस्त्रिचरितं लोकं लोक च संततिम् ॥ ४३ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા કાલમભિવાદ્ય સરસ્વતીમ્ ।
 કાલજ્ઞાનં પ્રવક્ષ્યામિ લગધસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥
 પક્ષાત્પશ્ચદશાશ્ચોર્ધ્વં તદ્શુક્તમિતિ નિર્દિશેત્ ।
 નવભિસ્તુદ્રતોઽશઃ સ્યાદૂનાંશઙ્ગધિકેન તુ ॥ ૨ ॥
 નાદિકે દ્વે મુહૂર્તસ્તુ પચ્ચાશત્પલં માપકમ્ ।
 માપકાત્કુમ્ભકો દ્રોણઃ કુટપૈર્વર્ધતે ત્રિભિઃ ॥ ૩ ॥
 શ્રવિષ્ઠાભ્યાં ગુણાભ્યસ્તાન્માગ્નિલગ્નાન્વિનિર્દિશેત્ ।
 સૂર્યાન્માસાન્પલભ્યસ્તાન્વિદ્યાચ્ચાન્દ્રમસાનૃત્તૃત્ ॥ ૪ ॥
 તૃતીયાં નવમીં ચૈવ પૌર્ણમાસીં ત્રયોદશીમ્ ।
 પર્ણીં ચ વિષુવાન્મોક્તો દ્વાદશ્યાં ચ સ સંભવેત્ ॥ ૫ ॥
 ચતુર્દશીમુપવસથસ્તથા ભવેદ્યથોદિતો દિનમુપૈતિ ચન્દ્રમાઃ ।
 માઘશુક્લાદિકો યુન્કે શ્રવિષ્ઠાયાં ચ વાર્ષિકીમ્ ॥ ૬ ॥

આ ગ્રંથોનો અર્થ સમજવા માટે સામાન્ય ગ્રંથોમાં ઠરીએ છીએ તેમ અતુકમે એક-પાછી એક શ્લોક લઈ વિચાર કરવા બેસીશું તો પત્તો લાગે એવું નથી. કારણ કે કેટલાક શ્લોકોનો અર્થ તો સહે એવો નથી જ. અને બીજા કેટલાક બે ત્રણ રીતે સમજાવી શકાય એમ મહેલાવાથી તેમના અર્થ પણ સંશયાત્મક છે. તેથી આમ ન કરતાં, બે કોઈ ઠેકાણે મૂળભૂત-કલ્પના સ્પષ્ટતાથી કહેલી મળી આવે તો તે ઉપરથી ગણિતની રીતે નીકળતાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરવાથી કોઈ સંશયિત શ્લોક પર પ્રકાશ પડી તે સ્પષ્ટ થાય, અને તેને આધારે કોઈ બીજા સંશય છૂટે એમ ઉત્તરોત્તર મદદ મળતાં જોટલી શુભવશુ ઉદ્ધે તેટલી ખરી. આમ ક્યાં પછી પણ બહુ ભાગ અસ્પષ્ટ રહેશે, પણ પહેલી પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિએ જરૂર વધારે સ્પષ્ટતા થશે.

• મૂળભૂત વિષય શ્લો. ૫ (યજુઃ) માં મળી આવે છે. અર્થ:-માઘ શુદ્ધી શરૂ થતા અને પોષ વદમાં પૂરા થતા પાંચ વર્ષના યુગનું કાલગણન (આ પુસ્તકમાં) કહે છે.

આ સાથે શ્લો. ૧ (યજુઃ)નું પૂર્વાર્ધ સરખાવો:- પાંચ સંવત્સરમય યુગોના પતિ પ્રજપતિને.....

હવે બીજા પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વર્ષ તે કેવું? તેનો જવાબ શ્લો. ૨૮ માં મળી આવે છે. “ ૩૬૬ દિવસો, ૭ ઋતુઓ, બે અયન, બાર સૂર્ય (સૌર) માસ-આતું, પાંચગણું તે યુગ. ”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વર્ષ સૌર નાક્ષત્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને તેનું માપ ૩૬૬ દિવસ લીધું છે.

પણ આવાં પાંચ વર્ષનો જ યુગ કેમ લીધો? ત્રણ કે ચારનો કેમ નહિ? આનો જવાબ શ્લો. ૩૧ ના પૂર્વાર્ધમાં છે. “ (એક યુગમાં) ૬૧ સાવન માસ, ૬૨ ચૈત્રમાસ અને ૬૭ નાક્ષત્ર માસ છે. ”

[સાવન માસ=સીધો ૩૦ દિવસનો મહિનો.

ચાંદ્રમાસ=અમાસથી અમાસ સુધીનો સૂક્ષ્મ સમય.

નાક્ષત્ર માસ=ચંદ્રને ૨૭ નક્ષત્ર ફરી વળવા લાગતો સૂક્ષ્મ સમય.]

હવે દિવસના વિભાગ કેમ કર્યા છે તે જોઈએ.

શ્લો. ૩૯ માં કાઠઠા પચ્ચાક્ષરા મહેત્ત એ ઉપરથી ૫ અક્ષર=૧ કાઠઠા.

શ્લો. ૩૦ ના ઉત્તરાર્ધ પરથી (આ શ્લોકની સમજુતી આગળ આપવામાં આવશે.)

શ્લો. ૩૮ પરથી

૧૨૪ કાઠા=૧ નાડિકા,

૧૦૨૪ કલા=૧ કલા

૨ નાડિકા=૧ મુહૂર્ત,

૬૦ નાડિકા=૬૦૩ કલા,
(=૧ દિવસ)

હવે સાવન (પ્રાકૃતિક) દિવસ, ચાંદ્ર દિવસ (તિથિ) અને નાક્ષત્ર દિવસનું માપ તપાસીએ.

૧ સાવન દિવસ=૬૦૮ કલા (ઉપલા કોષ્ટક પરથી). ૧ વર્ષ=૩૬૬ (સાવન) દિવસ અને ૫ વર્ષ=૧ યુગ, તેથી ૧ યુગમાં ૧૮૩૦ સાવન દિવસ, પણ ૧ યુગમાં ૬૨ ચાંદ્રમાસ. તેથી ૧ ચાંદ્રમાસ= $\frac{1830}{62} = 29\frac{1}{2}$ સાવન દિવસ. અને ૧ ચાંદ્રમાસમાં ૩૦ તિથિ. તેથી ૧ તિથિ= $\frac{29\frac{1}{2}}{30} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ સાવન દિવસ= $\frac{1}{4} \times 60 = 15$ કલા.

હવે ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ, તેથી ૧ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{1830}{67} = 27\frac{1}{2}$ સાવન દિવસ. ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ૩૦ નાક્ષત્ર દિવસ, માટે ૧ નાક્ષત્ર દિવસ= $\frac{27\frac{1}{2}}{30} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ સાવન દિવસ= $\frac{1}{4} \times 60 = 15$ કલા.

વળી ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ચંદ્ર ૨૭ નક્ષત્ર ફરે છે, તેથી ચંદ્ર ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{1}{27} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{54}$ સાવન દિવસ=૧ સાવન દિવસ અને $\frac{1}{54} \times 60 = 1$ કલા.

તેમ જ સૂર્ય ૨૭ નક્ષત્ર ૩૬૬ દિવસમાં ફરે છે, તેથી સૂર્ય ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{366}{27} = 13\frac{1}{3}$ સાવન દિવસ.

હવે શ્લો. ૩૯ નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. મયુક્ સોમઃ સસપ્તકં (ઘુ મુંકે) । મયુક્ સૂર્યઃ તુ ત્રયોદશ ઘૂનિ અહઃ પચ્ચ નવમાનિ (ચ મુંકે) । બીજા ચરણમાં ઘનિ છે તેમાંથી ઘ પહેલા ચરણમાં લીધું છે. સસપ્તકમ્ નો અર્થ સાત (કલા) સહિત. લગભગ બધી ગણતરી કલામાં કરી છે, માટે સાત પણ કલા હોવી જોઈએ. યજ્ઞઃ પાઠમાં ઉક્તમાનિ છે તેનો કંઈ અર્થ નથી. તેને બદલે ઋક્ષાપાઠમાં નવમાનિ છે તે સાર્થ છે. અહઃ પચ્ચ નવમાનિ એટલે એક દિવસના પાંચ નવમાંથ. તેથી આ શ્લોકનો અર્થઃ- “ ચંદ્ર ૧ નક્ષત્રની સાથે ૭ કલા સહિત ૧ દિવસ સુધી રહે છે, અને સૂર્ય ૧ નક્ષત્રની સાથે ૧૩ દિવસ અને ૧ દિવસના $\frac{1}{3}$ (એટલે ૧૩ $\frac{1}{3}$ દિવસ) રહે છે. ” ઉપરની ગણતરી પરથી આ વિધેય બરાબર છે એમ લાગશે.

હવે લાંબા ટુંકા દિવસ વિષે.

શ્લો. ૮. “ ઉત્તરાયણમાં પાણીના ૧ પ્રચલ જોડી દિવસની શરૂ અને રાત્રિનો ક્ષય થાય છે; દક્ષિણાયનમાં એથી, જસદું એકે અયનમાં ૭ મુહૂર્ત (નો ફરક પડે છે). ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની ક્ષયવૃદ્ધિ રોજની એક સરખી ગણેલી છે, અને તેનું માપ પાણીના ૧ પ્રસ્થ જેવડું છે. એમ અનુમાન થાય છે કે અમુક માપના વાસણમાં તળીએ કાણું હશે; પાણી ઉપર તે વાસણ તરતું મૂકતાં તળીઆના કાણા વાટે વાસણમાં પાણી ભરાતાં વાસણ ડૂબે તેને ૧ પ્રસ્થ કહેતા હશે. પાણીનું માપ લગભગ ૧ બોળા (પ્રસ્થ) જેટલું હશે. આ માપકેવડો સમય બતાવે છે તે હાલમાં આપણને ખબર નથી, પણ શ્લોકમાં આપેલી બીજી હકીકત ઉપરથી તેનો નિર્ણય થઇ શકશે.

શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક અયનમાં દિનમાનમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે છે; વળી રોજ એક સરખો ૧૨૬ પડે છે એમ પણ કહેલું લાગે છે. ૧ દિવસ=૬૦નાડિકા=૩૦ મુહૂર્ત. તેથી ઢુંકામાં ઢુંકો દિવસ (ઉત્તરાયણના આરંભનો)=૧૨ મુહૂર્ત. અને લાંબામાં લાંબો દિવસ (દક્ષિણાયનના આરંભનો)=૧૮ મુહૂર્ત. ૧ અયન=૩ વર્ષ=૩૬૬=૧૮૩ દિવસ. તેમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે, તેથી રોજ ૬૬૬ મુહૂર્તનો ૬૨૬ પડે. આ ઉપરથી એવો નિયમ નિકળે કે કોઈ દિવસનું દિનમાન કાઢવું હોય તો

(૧) જો તે દિવસ ઉત્તરાયણનો હોય તો ઉત્તરાયણના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેના ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ (ઉત્તરાયણના દિવસનું દિનમાન) ઉમેરવા, તેટલાં મુહૂર્ત.

(૨) જો તે દિવસ દક્ષિણાયનનો હોય તો દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેના ૬૬૬ લઈ તે ૧૮ (દક્ષિણાયનના દિવસનું દિનમાન) માંથી બાદ કરતાં જેટલાં વધે તેટલાં મુહૂર્ત. અથવા દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય તેના ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ ઉમેરતાં આવે તેટલાં મુહૂર્ત.

હવે શ્લો. ૪૦ સ્પષ્ટ થશે. એકદમ જણાશે કે તદ્દેષ પૃથ્વા એ હસ્તદોષ છે; તદ્દેક-પૃથ્વા ભેદ છે.

“જેટલું (જેટલા દિવસ) ઉત્તરાયણમાંથી ગયું હોય તેમજ જેટલું (જેટલા દિવસ) દક્ષિણાયનમાં બાકી હોય તેને ૨ થી ગુણી ૬૧ થી બાગી ૧૨ ઉમેરતાં દિનમાન આવે છે.”

શ્લો. ૧૦ નું છેલ્લું ચરણ સમજાતું નથી. બાકીનાં ત્રણ ચરણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“વસુ, ત્વષ્ટા, ભવ, અજ, મિત્ર, સર્પ, અશ્વિનૌ, જલ, ધાતા અને ક (એ નક્ષત્ર-દેવતાઓ) અયનોના આરંભમાં હોય છે.”

યુગનાં વર્ષ ૫ અને વર્ષનાં અયન ૨, તેથી યુગનાં અયન ૧૦ થાય. ૧૦ અયનોને લગતા ૧૦ નક્ષત્રદેવતાઓ છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે અહિં અંદાજ નક્ષત્રોની વાત છે, સૂર્યનાં નક્ષત્રોની નહિ. સૂર્ય દરેક વર્ષને આરંભે તે જ નક્ષત્રમાં હોય છે, અને અર્ધો વર્ષ પછી પણ અમુક એક જ (આરંભથી ૧૪ માં) નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્ય તો કોઈ પણ અયનના આરંભમાં બેમાંથી એક નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્યને લગતા નક્ષત્ર દેવતા બે કરતાં વધારે સંભવતા નથી.

પણ આ નક્ષત્રદેવતાઓથી ક્યાં નક્ષત્રો સમજવાં? તેનો જવાબ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં છે, દારણુકે શ્લો. ૩૫ માં ‘નક્ષત્રદેવતા હોતા’ એમ આવે છે. પણ અહિં ૨૭ નક્ષત્રોને માટે લગભગ ૩૦ દેવતાઓ છે. શ્લો. ૩૩ માં ‘ઇન્દ્રામી અને ઇન્દ્ર એમ આવે છે, માટે પહેલામાં ઇન્દ્ર અને અમિ શુદા ન લેતાં ઇન્દ્રામી એક જ ગણવું. (શ્લો. ૩૨ માં અમિ આવે છે એ પણ આનું એક દારણુ ગણી શકાય.) શ્લો. ૩૪ નું બીજું

ચરણ અસ્પષ્ટ છે. લુપ્ત્યઃ નો કંઈ અર્થ નીકળી શકતો નથી, અને શ્લો. ૩૨ માં સર્પાઃ આબ્યં છે તેથી અહિં અહિં પણ સંભવતું નથી. હંદોમંગ પણ છે (પહેલા ત્રણ અક્ષરોમાં). આ ચરણ છોડીદેતાં અને હન્દ્રામ્ની એક ગણતાં ૨૭ દેવતાઓ થાય છે. કયા નક્ષત્રની કયા દેવતા છે તે જણાવ્યું નથી, પણ અશ્વિનો એ અશ્વિનીની દેવતા હોવી જોઈએ એ ગણતરીથી નક્ષત્રચક્ર ગોઠવીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય:—

દેવતા-નક્ષત્ર.

દેવતા-નક્ષત્ર.

અગ્નિ—કૃત્તિકા ૮
 પ્રજાપતિ—રોહિણી ૯
 સોમ—મૃગશીર્ષ ૧૦
 રુદ્ર—આર્દ્રા ૧૧
 અદિતિ—પુનર્વસુ ૧૨
 બૃહસ્પતિ—પુષ્ય ૧૩
 સર્પ—અશ્લેષા ૧૪
 પિતરઃ—મધા ૧૫
 ભગ—પૂર્વાશ્લેષુની ૧૬
 અર્યમા—ઉત્તરાશ્લેષુની ૧૭
 સવિતા—હસ્ત ૧૮
 ત્વષ્ટા—ચિત્રા ૧૯
 વાયુ—સ્વાતી ૨૦
 હન્દ્રામ્ની—વિશાખા ૨૧

મિત્ર—અનુરાધા ૨૨
 ધન્વન્તરી—જ્યેષ્ઠા ૨૩
 નિર્ઋતિ—મૂળ ૨૪
 આપ—પૂર્વાષાઢા ૨૫
 વિશ્વેદેવા—ઉત્તરાષાઢા ૨૬
 વિષ્ણુ—અવળુ ૨૭
 વસુ—ધનિષ્ઠા ૧
 વરુણ—શતભિષક ૨
 અજ—પૂર્વાભાદ્રપદ ૩
 એકપાત્—ઉત્તરાભાદ્રપદ ૪
 પૂષા—રેવતી ૫
 અશ્વિનો—અશ્વિની ૬
 યમ—ભરણી ૭

નક્ષત્રો પછી જે આંકડા આપ્યા છે તેનો હેતુ આગળ સમજાશે. શ્લો. ૧૦ માં ભવ=રુદ્ર, જલ=આપ, ધાતા=અર્યમા, ક=પ્રજાપતિ સમજવાથી ૧૦ અપનોને આરબે નીચલાં ૧૦ નક્ષત્રો (ચંદ્રનાં) આવશે:—

૧ ધનિષ્ઠા, ૨ ચિત્રા, ૩ આર્દ્રા, ૪ પૂર્વાભાદ્રપદ, ૫ અનુરાધા, ૬ અશ્લેષા, ૭ અશ્વિની, ૮ પૂર્વાષાઢા, ૯ ઉત્તરાશ્લેષુની, ૧૦ રોહિણી.

નક્ષત્રદેવતાઓ વિષે આપણું અનુમાન ખરું છે કે નહિ તેમ જ અંથનું વિધેય (શ્લો. ૧૦ નું) બરાબર છે કે નહિ એ તપાસી જોવા-આ પ્રશ્નને સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચાએ.

૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર. માસ, ૧ અયન=૧૭૭=૬૬૦ નાક્ષત્ર માસ=૬ ના. માન્ ૭૦×૨૭=૧૮૯૦ નક્ષત્ર. તેથી બીજા અયનના આરંભમાં ચંદ્ર પહેલાથી ૧૯ માં નક્ષત્રમાં હશે. યુગનો આરંભ માધ શુદી ૧ થી થાય છે. (શ્લો. ૫ યજ્ઞુઃ), તેથી માધ શુદી ૧૫ ને દિને મધા નક્ષત્ર હોય (એ પ્રમાણે જ આપણા માસનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે). તેથી માધ શુદી ૧ ને દિને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર હોય. ઉપર આપેલી યાદીમાં ધનિષ્ઠાને પહેલું ગણી બીજાં નક્ષત્રોના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે તેનું આજ કારણ આથી નીચેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે:—

અયન સંખ્યા.   અયનારંભે નક્ષત્રભોગ.   ચંદ્રસ્થિતિ, નક્ષત્ર સંખ્યા અને નામ.

૧

૦

૧ ધનિષ્ઠા.

૨

૧૮૬૦

૧૯ ચિત્રા

૩	$૧૮૬૦+૧૮૬૦=૩૭૨૦-૨૭=૧૦૮$	૧૧ આદ્રા
૪	$૧૦૮+૧૮૦=૨૮૭-૨૭=૨૬૦$	૩ પૂર્વાષાઢપદ
૫	$૨૦૭+૧૮૦=૨૨૫$	૨૨ અનુરાધા
૬	$૨૧૬+૧૮૦=૪૦૫-૨૭=૧૭૮$	૧૪ અશ્વિના
૭	$૧૪૫+૧૮૦=૩૨૪-૨૭=૨૯૭$	૬ અશ્વિની
૮	$૫૪+૧૮૦=૨૩૪$	૨૫ પૂર્વાષાઢ
૯	$૨૪૩+૧૮૦=૪૨૩-૨૭=૩૯૬$	૧૭ ઉત્તરાષાઢશુની
૧૦	$૧૬૨+૧૮૦=૩૪૨-૨૭=૩૧૫$	૯ શેઠિણી

આ નક્ષત્રો લેા. ૧૦ ના નક્ષત્રો સાથે મળી જાય છે, માટે નક્ષત્રવેવતાઓ વિષે આપણે અનુમાન તથા ગ્રંથનું વિધેય બંને બરાબર છે.

પૌષ્ણિકા અને અમાવાસ્યા એ બે તિથિઓ યમમાં ઉપયોગી હોવાથી પર્વ કહેવાય છે. અમુક નક્ષત્ર પર્વ હોય તો તે એ નક્ષત્રના કયા ભાગમાં છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું હતું. (નક્ષત્રના ૧૨૪ માં ભાગને 'અંશ' કહીશું.) આ જાણવાનો સંકેત શ્રો. ૧૮ માં છે, પણ એ સમજતાં પહેલાં કેટલીક ગણતરી જાણવી પડશે.

૧ યુગ=૬૨ આંદ્રમાસ=૧૨૪ પક્ષ અને ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ. તેથી ૧ પક્ષ= $\frac{૬૭}{૬૨}$ નાક્ષત્ર માસ = $\frac{૬૭}{૬૨} \times \frac{૨૭}{૧} = \frac{૧૮૦૭}{૬૨} = ૨૮ \frac{૭}{૬૨}$ નક્ષત્ર. તેથી ૧૭ પક્ષ= $૨૮ \times ૧૭ + \frac{૭}{૬૨} \times ૧૭ = ૪૭૬ + \frac{૧૧૯}{૬૨} = ૪૭૬ + ૧ \frac{૫૭}{૩૧} = ૪૭૭ \frac{૫૭}{૩૧}$ નક્ષત્ર

આ ઉપરથી જાણાય છે કે કોઈ પર્વ અમુક નક્ષત્રની શરૂઆતમાં જ આવતું હોય તો ત્યારથી ૧૭ મું પર્વ તે નક્ષત્રથી પમા નક્ષત્રનો ૧ અંશ પૂરો થયે આવે. પણ આપણે જોઈએ કે યુગનો આરંભ ધનિષ્ઠા ખેસતાં જ થાય છે, અને યુગનો આરંભ શુદ્ધ ૧ ખેસતાં એટલે પાછલી અમાસના પર્વથી થાય છે, તેથી ૧૭ મું પર્વ અશ્વિનીનો ૧ અંશ થયે આવશે, ૩૪ મું પર્વ આદ્રાના ૨ અંશ થયે આવશે, વગેરે. આ ઉપરથી નીચેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે. (નક્ષત્રોના આંકડા છેલ્લા કોષ્ટક પ્રમાણે જ છે).

પર્વનો અંક.	નક્ષત્ર ભોગ.	પર્વ સ્થિતિ.
૧૭	૫૬૬૪	નક્ષત્રાંક નક્ષત્ર નામ નક્ષત્રાંશ
૩૪	૧૫૧૨+૧૫૧૨=૩૦૨૪	૬ અશ્વિની ૧
૫૧	૧૦૧૨+૫૧૨=૧૫૨૪	૧૧ આદ્રા ૨
૬૮	૧૫૧૨+૫૧૨=૨૦૨૪	૧૬ પૂર્વાષાઢશુની ૩
૮૫	૨૦૧૨+૫૧૨=૨૫૨૪	૨૧ વિશાખા ૪
૧૦૨	૨૫૧૨+૫૧૨=૩૦૨૪-૨૭=૩૦૦	૨૬ ઉત્તરાષાઢ ૫
૧૧૯	૩૦૧૨+૫૧૨=૩૫૨૪	૩૧ ઉત્તરાષાઢપદ ૬
૧૩૬-૧૨૪=૧૨	૩૫૧૨+૫૧૨=૪૦૨૪	૩૬ શેઠિણી ૭
૨૫	૪૦૧૨+૫૧૨=૪૫૨૪	૪૧ અશ્વિના ૮
૪૬	૪૫૧૨+૫૧૨=૫૦૨૪	૪૬ મિત્રા ૯
	૫૦૧૨+૫૧૨=૫૫૨૪	૫૧ મૃગશિર ૧૦

૮૦	૧૧૧૧+૫૧૧=૬૧૨	૭	બરણી	૧૨
૯૭	૬૧૨+૫૧૧=૧૧૧૩	૧૨	પુનર્વસુ	૧૩
૧૧૪	૧૧૧૩+૫૧૧=૧૬૧૪	૧૭	ઉત્તરાશ્વિની	૧૪
૧૩૧-૧૨૪=૭	૧૬૧૪+૫૧૧=૨૧૧૫	૨૨	અનુરાધા	૧૫
૨૪	૨૧૧૫+૫૧૧=૨૬૧૬	૨૭	શ્રવણ	૧૬
૪૧	૨૬૧૬+૫૧૧=૩૧૧૭-૨૭=૪૧૭	૫	રેવતી	૧૭
૫૮	૪૧૮	૧૦	મૃગશીર્ષ	૧૮
૭૫	૧૪૧૯	૧૫	મધા	૧૯
૯૨	૧૯૨૦	૨૦	સ્વાતિ	૨૦
૧૦૯	૨૪૨૧	૨૫	પૂર્વાષાઢા	૨૧
૧૨૬-૧૨૪=૨	૨૪૨૨-૨૭=૨૧૨૨	૩	પૂર્વાભાદ્રપદ	૨૨
૧૯	૭૨૩	૮	કૃત્તિકા	૨૩
૩૬	૧૨૧૨૪	૧૩	પુષ્ય	૨૪
૫૩	૧૭૨૫	૧૮	હસ્ત	૨૫
૭૦	૨૨૨૬	૨૩	ચૈત્રા	૨૬
૮૭	૨૭૨૭-૨૭=૦૨૭	૧	ધનિષ્ઠા	૨૭

શ્લો. ૧૮ માં જે ૨૭ છુટા છુટા અક્ષરો આપ્યા છે તે અનુક્રમે ઉપરના કોષ્ટકનાં નક્ષત્રોના કોષ્ટ અક્ષર અથવા તેમના દેવતાઓના કોષ્ટ અક્ષર છે એ સહેલાણીને જોઈ શકાશે. ઉપરના કોષ્ટકને આગળ વધારીએ તો એ જ કોષ્ટકની પુનરાવૃત્તિ થશે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

હવે અધિક માસ વિષે. યુગમાં ૬૦ સૌર માસ તથા ૬૨ ચાંદ્ર માસ હોવાથી એક યુગમાં ૨ અધિક માસ આવે. તેથી અર્ધા યુગને અંતે એક અધિક માસ રાખી શકાય, અથવા ૫૧ યુગને અંતે એક પક્ષ પથ્થુ ઉમેરી શકાય. ૧ (સાવન) દિવસની ૬૦૩ ઠલા છે અને એક તિથિની ૫૯૩ $\frac{૧૭૬}{૧૦૦}$ ઠલા છે એમ આપણે ઉપર જોયું. તે બંનેનો તફાવત $૬૦૩ - ૫૯૩\frac{૧૭૬}{૧૦૦}$ ઠલા એટલે (સાવન) દિવસનો બાકી ભાગ છે. તેથી શ્લો. ૩૭ માં જ્યન એ હસ્તદાપ લાગે છે, તેને બદલે જ્યન (ચુન્નન જોઈએ. સપાર્વણમ્માં પાર્વણનો અર્થ 'જેમાં પર્વ (બિ) છે એવો-માસ' અને સપાર્વણમ્નો અર્થ 'એક માસ ચાપ લાં સુધી' એવો કરવો. આખો અર્થ:- "૬૨ મા ભાગથી હીન એવા દિવસને (જુ) (=૧ તિથિને) સૂર્યના દિવસમાંથી બાદ કરતા જનું-જ્યાં સુધી તફાવત એક માસ ચાપ લાં સુધી. એમ કરવાથી યુગને મધ્યે અને અંતે એમ બે અધિક માસ આવશે."

આની સાથે શ્લો. ૧૨ નું પૂર્વાર્થ:- "જે પર્વ (પક્ષ) છોડીદેવું હોય તો તે (યુગના) ૩ (પાદ)માં (છોડી દેવું). "પાદ" ૩૧ (પર્વ)ની બરાબર છે.

'પાદ'ની ઉપલી સમજણ પછી શ્લો. ૩૦ સમજશે, તેનું પહેલું ચરણ અસ્પષ્ટ છે. સૂર્યના અયનની પેઠે અર્ધા નાક્ષત્ર માસને ચંદ્રનું એક અયન ગણ્યું છે. ૧ યુગ=૬૭ ના. માં=૬૭×૨=૧૩૪ ચાંદ્રઅયન. " (એક યુગમાં) ૧૩૫..... (અસ્પષ્ટ)....., તેનાથી

એ ઉપર બતાવ્યું, તેથી ૧ યુગમાં ૪ પાદ જેટલાં એટલે ૩૧૪૪=૧૨૪) હોય છે અને એટલી જ (૧૨૪) કાષ્ઠાની ૧ કલા થાય છે.”

ઋક્પાઠ શ્લો. ૫ માં સૂર્ય વિષુવવૃત્ત પર જે તિથિઓએ આવે છે તે બતાવી છે. આને સંપાત પણ કહે છે અને તે પ્રત્યેક અવનનો મધ્ય સમય છે. એટલે યુગમાં પહેલો સંપાત ૦૧ વર્ષ અને ત્યાર પછીના સંપાતો ૦૧, ૦૧ વર્ષને અંતરે આવશે. ૫ વર્ષ (૧ યુગ) માં ૬૨ ચાંદ્રમાસ, તેથી ૦૧ વર્ષમાં $\frac{62}{5} = 12.4$ ચાં. મા. = ૩ ચાં. મા. અને ૩ તિથિ. તેથી ૦૧ વર્ષમાં ૬ ચાં. મા. અને ૬ તિથિ આવે. આ ઉપરથી અને યુગ શુદી ૧ થી શરૂ થતો હોવાથી પહેલો સંપાત શુદી ૩ ને દિને આવે. બીજો (૩+૬=૯) શુદી ૯ ને દિને. ત્રીજો (૯+૬=૧૫) પુનેમને દિને. ચોથો વદી ૬ ને દિને. પાંચમો વદી ૧૨ ને દિને. છઠ્ઠો શરી પાછો શુદી ૩ ને દિને આવે ત્યાર પછીના સંપાતોમાં ઉપલી તિથિઓની જ આશ્રિતિ આવશે, એટલે સંપાત નીચલી તિથિઓમાં હોઈ શકે:-શુદી ૩, શુદી ૯, પુનેમ, વદી ૬ અને વદી ૧૨. શ્લોકમાં ત્રયોદશીમ છે તે ભૂલ છે, ૩, ૯ અને ૧૫ શુક્લ-પક્ષમાં છે અને ૬ અને ૧૨ કૃષ્ણપક્ષમાં છે, માટે એવું દર્શાવનારો કોઈ શબ્દ અસંભવમાં ત્યાં હોવો જોઈએ. ડા. ચિખો તેને બદલે ચ પોદશીમ એવો પાઠ સૂચવે છે. તેનો શું અર્થ થઈ શકે તે સંભવતું નથી. કદાચ ૧૫ (પુનેમ) પછીની બધી કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓને ૧૬ મી કહેવાનો આશય હોય. પણ આમ કહેવાનો રિવાજ ક્યાં એ જોવામાં આવ્યો નથી, અને એમ કહેવું એ ઠીક પણ લાગતું નથી. ‘કૃષ્ણપક્ષની’ એવા અર્થનો કોઈ શબ્દ ત્યાં હોવો જોઈએ, જેથી તે શબ્દ પછીની ઘટ્ટી અને દ્વાદશી એ કૃષ્ણપક્ષની અને બાંકીની શુક્લ પક્ષની સમજી શકાય. આમ હોય તો તમોદશીમ અથવા તમોમયોમ એવો કોઈ શબ્દ ત્યાં હશે એમ માઈ અનુમાન છે.

‘ન્યોતિપવેદાંગ’નો અર્થ કદાચ રીતે ઉકલી શકે તે આપણે જોયું. સને ૧૮૭૯ માં પ્રો. ચિખોએ ‘યનુઃ ન્યોતિપનું’ બાપાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં વેદાંગના દીકાકાર સોમાકર કરતાં ‘છએક વધારે’ શ્લોકનો એટલે સુમારે પચ્ચોશીક શ્લોકનો અર્થ મળ્યો છે. ‘ભારતોય જ્યોતિઃશાસ્ત્રાંચાદિતિદાસ’માં તેના કરતાં કે ૦ શકર બ્રાજકૃષ્ણ દીક્ષિત ૩૬ (કલ ૪૯ માંથી) શ્લોકનો અર્થ આપે છે. વિસ્તાર બવથી એ અર્થો અહિં આપતો નથી, રા. દીક્ષિતનું પુસ્તક જોવાથી જ એ અર્થો સંભવમ્ જશે.

ઉપર પ્રમાણે ન્યોતિપ વેદાંગના કેટલાક ભાગપર કંઈક પ્રકાશ પડી શકે છે, છતાં ઘણો ભાગ અંધારામાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ આ ગ્રંથની ગણતરી અત્યંત સૂચ્ય છે, અને ખરી ગણતરીથી બહુ જુદાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાર પછી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોથી પણ ઘણી જુદી પડે છે. આનું કારણ ગ્રંથની અતિ પ્રાચીનતા છે. આટલી પ્રાચીનતાની સાથે આટલી ખામીઓ કંઈ બહુ દુર્લભ ન ગણાય, કારણ કે આ ગ્રંથના સમયથી માંડીને કેટલીક સદીઓ સુધીમાં કોઈ પણ દેશમાં આટલા ગાનવાળો કોઈ ગ્રંથ મળી શક્યો નથી.

હવે આપણે વેદાંગનાં રચણ, કાળ તથા કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો ઉપર વિચાર કરીશું. આપણે જોયું કે યુરોપિયનોનું ખાસ કુટુંબ ‘વેદાંગ’માં વર્ણવેલા અવનકાલ વિષે છે. સંપાતિજીઓના પરાક્રમણને લીધે અવનકાલમાં જે ફરક પડ્યા કરે છે તેને ‘અવનગતિ’

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઢામાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કોશ્ઘ્યુક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઇ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ, એટલે એ સમયે ઉત્તરાષાઢાના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી અને વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિઠલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષે આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહ્યું છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય એમ કહેવામાં શો અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ દૃષ્ટિપત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે દૃષ્ટિપત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં રા. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:—"ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આશ્વા ડેક્ષિનિ એ યોગતારા છે એમ કેરોપંત માને છે, કોશ્ઘ્યુક પણ તે જ માને છે. આનો ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ભોગ સૂક્ષ્મ રીતિએ મેં કાઢ્યો તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિઠલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિઠલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૧૦ માં ધનિષ્ઠા ભોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. ગ્રે. બ્રિટનનીના મત પ્રમાણે ખીટા 'ડેક્ષિનિને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના ભોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુઃપાઠ સ્થો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રોજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય ર્જ્ઞ નાહી છે. અને અવનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ધડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ધડી નીકળે છે. વિષુવદિનમાન ૩૦ ધડી અને વિષુવ દિનાર્ધ ૧૫ ધડી હોય છે. ૧૫ ધડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ધડીનો તફાવત ૩ ધડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ધડી એ અનુક્રમે અદ્યતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

અને ૫૩ દેલા હતી. (જુઓ કેરોપંતનું 'ગ્રહસાધન કોષ્ઠક,' પૃષ્ઠ ૫૫). આપણા જ્યો-
તિષગ્રંથોમાં તે ૨૪ અંશ માનેલી છે. આપણે બંને કિંમત લખને અક્ષાંશ કાઢીશું. નીચે
વર્ણવ્યા પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

ત્રે ત્રેક્ષકનું સ્થાન છે અને ઉપકદપ તેનું ક્ષિતિજ છે. ડ, પૂ, વ અને પ અનુ-
ક્રમે તેની ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓ છે. ઉદ્યુગ્ગરદધુલલલસ તેનું પાશ્ચા-
ત્તર વૃત્ત છે. ધ્રુ અને ધ્રુ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવો છે. સ્વ અને સ્વ અસ્વસ્તિક (Zenith)
અને અધઃસ્વસ્તિક છે. પૂગરપસ વિપુલવૃત્ત છે. કદલ અદ્યતમ દિને સૂર્યનો દૈનિક માર્ગ
છે. ધ્રુકધ્રુ એ પૂર ને ગ માં છેદે છે.

હવે,

$$\angle \text{પૂધ્રુસ્વ} = \text{વિપુલદિનાર્ધ} = ૧૫ \text{ ધડી} = ૯૦^\circ$$

$$\text{અને } \angle \text{કધ્રુસ્વ} = \text{અદ્યતમદિનાર્ધ} = ૧૨ \text{ ધડી} = ૭૨^\circ$$

$$\therefore \angle \text{પૂધ્રુક} = \angle \text{પૂધ્રુસ્વ} - \angle \text{કધ્રુસ્વ} = ૯૦^\circ - ૭૨^\circ = ૧૮^\circ$$

$$\therefore \text{પૂગ} = ૧૮^\circ$$

$$\text{ગક} = \text{ધ્રુક} - \text{ધ્રુગ} = ૫૨^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\angle \text{ગ} = ૯૦^\circ$$

$$\therefore \Delta \text{પૂગક માં}$$

$$\text{કોસપ} / \text{પૂ} = \text{જ્યા પૂગ} \times \text{કોસપ ગક}$$

$$[\text{કોસપ} = \text{કોટિસ્પર્શક} = \text{cotangent, જ્યા} = \text{sine}]$$

$$\text{પણ } \angle \text{પૂ} = ૯૦^\circ - \text{સ્વર} = \text{ધ્રુસ્વ} = ૯૦^\circ - \text{ઉદ્યુ}$$

$$\therefore \text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{કોસપ } (૯૦^\circ - \text{ઉદ્યુ}) = ૨૫ \text{ ઉદ્યુ}$$

$$= ૨૫ \text{ અ. } [\text{અ} = \text{અક્ષાંશ, સ્પ} = \text{સ્પર્શક} = \text{tangent}]$$

$$\therefore ૨૫ \text{ અ} = \text{જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = \text{માન જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$[\text{માન} = \text{logarithm}]$$

કોષ્ઠક ઉપરથી

$$\text{પણ માન જ્યા } ૧૮^\circ = ૯૦૪૮૮૯૮૨$$

$$\text{અને માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' = ૧૦૦૩૫૩૮૦૧$$

$$\text{અથવા માન કોસપ } ૨૪^\circ = ૧૦૦૩૫૧૪૧૦$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = ૯૦૪૮૩૭૮૩ \text{ અથવા } ૯૦૪૮૧૩૯૯$$

$$\therefore \text{અ} = ૩૪^\circ ૫૪.૬' \text{ અથવા } ૩૪^\circ ૫૦.૮'$$

ઐટલે વેદાંગમાં વર્ણવેલું દિનમાન આશરે ૩૫ અક્ષાંશને લાગુ પડે છે. આ અક્ષાંશ
ઉપર હિંદુસ્તાન અને તેની આસપાસમાં કાચુલ, કાશિરિસ્તાન, કાશ્મીરનો મધ્ય ભાગ,
લધુતિબેટ, તિબેટની ઉપરનો અને ચીન સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ આવે છે. સામાન્ય
રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે 'વેદાંગ'કાર આર્યો કાશ્મીરમાં રહેતા હશે,
અને (ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે) 'વેદાંગ' રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઢામાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કોલ્હૂક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઈ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ. એટલે એ સમયે ઉત્તરાષાઢાના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી બંને વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષ આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહી છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય એમ કહેવામાં શો અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ કલ્પિત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે કલ્પિત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં રા. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:— "ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આલ્દ્રા ડેલ્ફિની એ યોગતારા છે એમ કેરોપંત માને છે, કોલ્હૂક પણ તે જ માને છે. આનો ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ભોગ સદમ રીતિએ મેં કાઢ્યો તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિકલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં ધનિષ્ઠા ભોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. ગ્રે. ગ્રિહટનીના મત પ્રમાણે ખીટા 'ડેલ્ફિનીને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના ભોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુર્માક સ્તો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રેજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય હેંદુ નાહી છે. અને અયનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ઘડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડી નીકળે છે. વિપુવદિનમાન ૩૦ ઘડી અને વિપુવ દિનાર્ધ ૧૫ ઘડી હોય છે. ૧૫ ઘડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડીનો તફાવત ૩ ઘડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ઘડી એ અતુલ્ય અલ્પતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઈ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

અને ૫૩ ઠેલા હતી. (જુઓ કેરોપંતનું 'અદસાધન કોષક', પૃષ્ઠ ૫૫). આપણા જ્યો-
તિષશાસ્ત્રમાં તે ૨૪ અંશ માનેલી છે. આપણે અને કિંમત લઈને અક્ષાંશ કાઢીશું. નીચે
વર્ણવ્યા પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

મે પ્રેક્ષકનું સ્થાન છે અને ઉપૂકદપ તેનું કિતિજ છે. ડ, પૂ, દ અને પ અનુ-
ક્રમે તેની ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓ છે. ડધુચરહદઘ્નલઘ્નસ તેનું પાશ્વો-
ત્તર વૃત્ત છે. ધુ અને ધ્ન ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવો છે. ઘ અને ઘ્ન અસ્વસ્તિક (Zenith)
અને અધઃસ્વસ્તિક છે. પૂગરપસ વિધુવવૃત્ત છે. કહલ અક્ષતમ દિને સૂર્યનો દૈનિક ભાગ
છે. ધુકધુ એ પૂર ને ગ માં છે છે.

હવે,

$$\angle \text{પૂધુચ} = \text{વિધુવદિનાર્ધ} = ૧૫ \text{ ધડી} = ૯૦^\circ$$

$$\text{અને } \angle \text{કધુચ} = \text{અક્ષતમદિનાર્ધ} = ૧૨ \text{ ધડી} = ૭૨^\circ$$

$$\therefore \angle \text{પૂધુક} = \angle \text{પૂધુચ} - \angle \text{કધુચ} = ૯૦^\circ - ૭૨^\circ = ૧૮^\circ$$

$$\therefore \text{પૂગ} = ૧૮^\circ$$

$$\text{ગક} = \text{ધુક} - \text{ધુગ} = \text{પરમકાંતિ} = ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\angle \text{ગ} = ૯૦^\circ$$

$$\therefore \triangle \text{પૂગક માં}$$

$$\text{કોસપ} / \text{પૂ} = \text{જ્યા પૂગ} \times \text{કોસપ ગક}$$

$$[\text{કોસપ} = \text{કોટિસ્પર્શક} = \text{cotangent, જ્યા} = \text{sine}]$$

$$\text{પણ } \angle \text{પૂ} = \text{દર} = ૯૦^\circ - \text{ચર} = \text{ધુચ} = ૯૦^\circ - \text{ડધુ}$$

$$\therefore \text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{કોસપ } (૯૦^\circ - \text{ડધુ}) = ૨૫ \text{ ડધુ}$$

$$= ૨૫ \text{ અ. } [\text{અ} = \text{અક્ષાંશ, સ્પ} = \text{સ્પર્શક} = \text{tangent}]$$

$$\therefore \text{સ્પ અ} = \text{જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\therefore \text{માન સ્પ અ} = \text{માન જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$[\text{માન} = \text{logarithm}]$$

કોષક ઉપરથી

$$\text{પણ માન જ્યા } ૧૮^\circ = ૯.૪૮૯૯૮૨$$

$$\text{અને માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' = ૧૦.૩૫૩૮૦૧$$

$$\text{અથવા માન કોસપ } ૨૪^\circ = ૧૦.૩૫૧૪૧૦$$

$$\therefore \text{માન સ્પ અ} = ૯.૮૪૩૭૮૩ \text{ અથવા } ૯.૮૪૧૩૯૯$$

$$\therefore \text{અ} = ૩૪^\circ ૫૪.૬' \text{ અથવા } ૩૪^\circ ૪૫.૮'$$

ઐટલે વેદાંગમાં વર્ણવેલું દિનમાન આશરે ૩૫ અક્ષાંશને લાગુ પડે છે. આ અક્ષાંશ
ઉપર હિંદુસ્તાન અને તેની આસપાસમાં કાશુલ, કાશ્મિરિસ્તાન, કાશ્મીરનો મધ્ય ભાગ,
લધુતિબેટ, તિબેટની ઉત્તરનો અને ચીન સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ આવે છે. સામાન્ય
રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે 'વેદાંગ'કાર આર્યો કાશ્મીરમાં રહેતા હશે,
અને (ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે) 'વેદાંગ' રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ

દિનમાનની રાજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય જેક ધડી કલાં છે, પણ આ વૃદ્ધિક્ષય હમેશાં સરખાં હોતાં નથી. અયનસંધિ આગળ દિનમાનનો દરક બહુ ઓછો એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર બહુતો જેક ધડી થાય અને વિષુવસંધિ આગળ સૌથી વધારે એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર પૂરું ધડી થાય.

જેમ દિનમાનાંતરનું મધ્યમ માન ઉપર બતાવ્યું તેમ જ સૂર્યચંદ્રનાં મધ્યમ માન 'વેદાંગ' માં બતાવ્યાં છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. સૂર્યચંદ્રની ગતિ હમેશાં એક સરખી નથી, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. તેથી સૂર્યની અને ચંદ્રની સ્પષ્ટ સ્થિતિ મધ્યમ સ્થિતિ કરતાં કોઈ કોઈ વાર અનુક્રમે ૨ અંશ અને ૮ અંશ જેટલી આગળ પાછળ હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિ અને સ્પષ્ટ સ્થિતિની ભિન્નતાની ગણતરીને ફલસંસ્કાર કહે છે અને તે જ્યોતિષનો બહુ મહત્વનો ભાગ છે. આ ભાગ 'વેદાંગ' કાળમાં અગ્રાત હશે એમ જણાય છે.

માસ ચાંદ્ર અને અમાંત ગણેલો છે, તો પણ સૌર માસનો નિર્દેશ પણ આવે છે. "ચાંદ્ર અને સૌર માસનો સંબંધ અનેક રથલે સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ૧૧૦ સૂર્યનક્ષત્રોની એટલે ૨ સૌર માસની ઋતુ કહી છે અને તે પ્રત્યેક ઋતુનો આરંભ ચાંદ્ર માસની કૃતી તિથિએ થાય છે તે કહ્યું છે. વળી સૂર્યસિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર અને સૌર માસના સંબંધમાં અધિમાસ શેષ કાઢવાની રીત હોય છે તેવા જ પ્રકારની રીત આમાં પણ છે. (યજુઃપાઠ શ્લો. ૪૧)" (દીક્ષિત).

યુગારંભ ઉત્તરાયણના આરંભથી થાય છે અને ધનિષ્ઠાના આરંભથી પંચુ થાય છે કહ્યું છે. તેથી એ વખતે અયનગતિ માલુમ નહોતી એમ લાગે છે. આથી હમેશાં અને તેથી યુગારંભ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી ગણાતો એટલે એક રીતે ધનિષ્ઠાને આદિ નક્ષત્ર કહી શકાય. પણ યજુઃ પાઠ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં જે નક્ષત્ર દેવતાઓ આપ્યા છે, તેમનો આરંભ વેદની માફક કૃતિકાથી થાય છે. ધનિષ્ઠાદિગણના વિષે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે, તેમ જ ૬૦ અને ૧૨ વર્ષના બાર્હસ્પત્ય સંવત્સરચક્રનો આરંભ ધનિષ્ઠાથી થાય છે.

જ્યોતિષવેદાંગના વખતમાં પૂર્ણાકના ચતુર્વિધ (સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર) અને ત્રિરાશિનું જ્ઞાન હતું, એટલું જ નહિ પણ અપૂર્ણાક ચતુર્વિધનું પણ જ્ઞાન હતું એમ યજુઃપાઠ શ્લો. ૨, ૮, ૧૮, ૨૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯ જેતાં જણાઈ આવશે. તેમ જ અપૂર્ણાકનો સંક્ષેપ વગેરે જે યુક્તિઓ યોગ્ય છે, તે ઉપરથી અંકગણિત ઉપર ખૂબ પરિચય થયો હશે એમ જણાઈ આવે છે.

સ્વાધ્યાય

*કૃષ્ણીજ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીયા—એક સમાલોચના.

આ પુસ્તકની સામાન્ય સમાલોચના 'પુરાતત્ત્વ'ના પહેલા અંકમાં આવી ગઇ છે. હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ ઘણો મહત્વનો હોવાથી હેતી વિષયવાર અને પ્રકરણવાર બારીક સમાલોચના લેવી યોગ્ય લાગી છે, તેથી આ અંકમાં હેતનાં પાંચ પ્રકરણોની સમાલોચના આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રકરણ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અમેરિકન પ્રો. હોપકીન્સ સાહેબે લખેલાં છે. હોપકીન્સ સાહેબ મહાભારત-રામાયણ, તથા ધર્મશાસ્ત્રોના ખાસ ખતીલા અને જૂના અભ્યાસી છે. તેમણે 'The Great Epic of India' વગેરે ગ્રંથો લખી એ વિષયના વિચક્ષણ વિદ્વાન તરીકેની કીર્તિ મેળવેલી છે.

આ પ્રકરણમાં તેમણે સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો (Epics), અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય, તે ઉપરથી તરી આવતા સામયિક ધર્મો અને રીતરિવાજો, રામાયણ-મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલા રાજ્યપ્રજાઓ, તેમજ કાયદા (વ્યવહાર, ધર્મો) અને ન્યાયની સંસ્થાઓ વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે. ત્યારબાદ ૧૩ મા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકના સંપાદક પ્રો. રૅપ્સન સાહેબે પુરાણો વિષે ઊહાપોહ કર્યો છે.

આ પાંચ પ્રકરણો સાથે વાંચી જતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી, કે જો તે સઘળાં એકજ ક્ષમથી લખાયાં હોત તો, લખાયાં છે તે કરતાં વિશેષ સંબંધતાથી, તે રજૂ થઇ શક્યાં હોત. કારણ કે રામાયણ-મહાભારત, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેનાં વિષય હોપકીન્સ સાહેબે ચર્ચ્યા પછી રૅપ્સન સાહેબે ફરીથી પુરાણોના વિષય લઇ, તેમાં વળી પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધની ચર્ચા કરેલી છે એ જરા અયોગ્ય લાગે ખરૂં. આથી સંબંધતા બરોબર ન જળવાતાં કેટલીક પુનરુક્તિ થઇ ઐતિહાસિક ક્રમના ઘોટાળો થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ક્ષમા જાણતો ગ્રહણ કરવી અને ક્ષમાનો ઇન્કાર કરવો એ વિષે વાંચકનું મન નિશ્ચય કરી શકતું નથી.

આ બન્ને લેખકોના નિબંધોમાંથી ઘણું નવીન જાણવાતું મળી શકે તેમ છે. પરંતુ પ્રાચ્ય વિષયોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના જે સ્વાભાવિક દોષો હોય છે તેમાંથી આ લેખકો સુક્ત નથી એ સંપેદ જણાવવું પડે છે. આ પાંચ પ્રકરણોમાં ચર્ચેલા વિષયોના પરિચય કરાવતા પહેલાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં લખાણો કેવી રીતે દ્વિપિત થઇ અગ્રદ્રેય બને છે તે પ્રથમ જણાવવાની જરૂર છે.

જ્યાં સુધી ભારતીય શ્રુત (Indigenous traditions) નું કાળજી અને મનન પૂર્વક અધ્યયન થાય નહિ, ત્યાં સુધી ભારતીય ઇતિહાસનું સ્પષ્ટીકરણ દુર્લભ રહે એ સ્વીકારવિક છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વતા અને સૂક્ષ્મ ચર્ચાશક્તિ સાથે જો ભારતીય શ્રુતનું ચોક્કસ જ્ઞાન

*The Cambridge History of India, vol. I, Ancient India, ed. by E. J. Rapson.

સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. આમાં સૂત્રો એક ખાસ શૈલીમાં લખેલાં છે. 'સૂત્ર' શબ્દ ઉપરથી તેનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ બુદ્ધી બુદ્ધી શાખા. જોનાં જ્ઞાનને બંધવસ્થિત કરી એક સર્ગગ રૂપમાં પણ સંક્ષેપમાં આપવાનો છે. વીરચરિત કાવ્યો (Epics)માં રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથોમાં ભાષા અને સ્વરૂપની બાબતમાં સ્ત્રીધારેલી શૈલી તથા પદ્ધતિ ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ કાવ્યોની મૂળ ઉત્પત્તિ ભાટચારણો (Bards) ને બ્રાહ્મણ અગર વિદ્વાન (?) ન હતા તેમના કંઈક સાહિત્યમાંથી થયેલી છે. સૂત્ર પૌરાણિક, વાસ્ત્વિક, અગર બ્યાસને હુપકીન્સ સાહેબ સિવાય કોણ વિદ્વાન નહિ કહી શકે? ઠીક. તેમની ભાષા સાદી અને સરળ હોઈ ઘણીવાર પાણિનિના નિયમોનો ભંગ કરતી જોવામાં આવે છે.

પુરાણો હાલ ને સ્વરૂપમાં મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં તે ઇ. સ. ના ચોથા સદી પહેલાં ન હતાં. સામાન્ય રીતે સૂત્ર, વીરકાવ્યો અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય લગભગ બૌદ્ધ સમયથી શરૂ થઈ ઠીક પુરાણના સમયમાં પ્રવેશ કરે છે.

અહીં સૂત્રોનો સમય નક્કી કરતાં કેટલાંક વિરોધી વચનો જોવામાં આવે છે. પ્રથમ જણાવેલું છે કે "The later Brahmin literature which whatever may be the age of its representative works in their present form, undoubtedly had its roots in a period at least as early as the rise of Jainism and Buddhism." (p. 220). [વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ઉદયના સમય જેટલાં પ્રાચીન હતાં.] ત્યાર પછી આગળ ઉપર લેખકે જણાવ્યું છે કે "This (Magadha) dynasty continued in power till the end of the Sutra period. (p. 223.) [આ મગધવંશ સૂત્રસમયના અંત સુધી ચાલ્યો.] આપણે જાણીએ છીએ કે મગધવંશ ૧૭૭ વર્ષ ચાલ્યો અને તેનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં આવ્યો. સૂત્રસમયનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના સમયમાં નાંખાયાં. આ ધર્મોનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૭૦૦ થી ગણવામાં આવે છે. તેથી આખો સૂત્રસમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીથી શરૂ થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધી પહોંચી શકે એમ નક્કી થયું. ત્યાર પછી લેખકે એક બીજો સ્થળે લખ્યું છે કે "The earliest known Purana precedes the later law-books probably by centuries, as the Sutras precede the earliest works of Buddhism." (પા: ૨૨૧) [જેમ સૂત્રગ્રંથો બૌદ્ધ ધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો કરતાં સેંકડો વર્ષો પ્રાચીન છે, તેમ પ્રાચીનતમ પુરાણ પાછળની સ્મૃતિઓ કરતાં કદાચ સેંકડો વર્ષો પહેલાં બનેલાં હશે.] હવે, બૌદ્ધધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો મહાન અશોક રાજાના સમયમાં, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩.૦૧ સદીમાં લખાયા એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે. તો ઇ. સ. ના ત્રીજી સદીથી સેંકડો વર્ષો પૂર્વે સૂત્રગ્રંથો રચાયા એમ કહેવાનો શો અર્થ હોઈ શકે? 'સેંકડો વર્ષો' નો અર્થ બે ત્રણ સદીઓ થઈ શકે નહિ. આવાં સંદિગ્ધ વચનોથી વાચકનું મન ઘોટાળામાં ગૂંથાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

ત્યારપછી લેખકે બ્રાહ્મણી સત્તા વિશે જણાવી તે વખતની હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યું છે. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો જોતાં એમ લાગે છે કે તે વખતમાં

બ્રાહ્મણોની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ એમનું જોર, જે ભાગમાં બ્રાહ્મણ-શાહી નરમ હતી, તે ભાગમાં જ માત્ર જમ્યું હતું. તે સમયમાં વર્ણાશ્રમની સ્થિતિ હાલના જેવી સંકીર્ણ ન હતી. માત્ર ચાર જ મુખ્ય વર્ણો ગણવામાં આવતા. બૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ગૌતમ બુદ્ધથી એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી માંડી, ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દા સુધીના એક હજાર વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક આકાશમાં ધણી રંગો એક પછી એક બદલાયા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ના અંતે-સુત્રસાહિત્યના આરંભમાં-ગાંધાર અને સિંધુ નદીનો કેટલોક પ્રદેશ ઇરાનીઓની સત્તા નીચે આવેલો હતો. બુદ્ધ અને મહાવીરના ધાર્મિક શાસનકાળમાં ધણાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. જેને વસ્તુતઃ મહારાજ્ય (Empire) કહી શકાય એવું રાજ્ય તો પ્રથમ અંદ્રગુપ્તે (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૧-૨૯૭) જ સ્થાપ્યું હતું. અંદ્રગુપ્તના મહારાજ્યનો વિસ્તાર પટનાથી હિંદત સુધીનો હતો, અને તેનું સૈન્ય સાત લાખ માણસનું હતું. આ મહારાજ્યનો વિશેષ વિસ્તાર અશોકના સમયમાં થયો. આ મગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો. તેના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથ મૌર્યેનો વધ કરી તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજ્યાશઠ થયો; અહીંથી શુંગવંશ શરૂ થાય છે. પુષ્યમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર, જેની પ્રેમકથા કવિવર કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અમર કરી છે, તેના પુત્ર વસુમિત્રને મારીને મિત્રદેવ અથવા વસુદેવ નામના કાવ્વવંશીય બ્રાહ્મણે ગાદીએ બેસી કાવ્વવંશ ચલાવ્યો. તેના વંશના છેલ્લા રાજાનો એક આંધ્ર રાજાએ વધ કર્યો અને ત્યારથી મગધનું રાજ્ય આંધ્ર રાજ્યમાં મળી ગયું.

બીજા બાબુ ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાંથી પરદેશીઓના હુમલા આઠ્યા કરતા હતા. તેમાંથી શક રાજાઓએ કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં પોતાની સત્તા જમાવી. ઇ. સ. ૩૯૦ માં આ વંશનો અંત આવ્યો, અને શુભવંશ ગાદીએ આવ્યો. આ શુભસમય સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે ઉન્નત સમય હતો. પુરાણો અને પાંડળની સ્મૃતિઓને આ જ સમયમાં અંતિમ આધુનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

આ પ્રમાણે સુત્ર-પુરાણોના સમયનો રાજનૈતિક ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જણાવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે અને એક આંધ્રરાજા શાતકર્ણિએ અધિગ્રેષ્ઠ યત્રો દ્વારા ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એમ દર્શિત થાય છે કે તેમના સમયમાં બૌદ્ધ અસર લગભગ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી અને લોકશ્રદ્ધા ફરીથી વૈદિક ધર્મ ઉપર જતી હતી.

ત્યાર પછી દસમા પ્રકરણમાં સૂત્રો ઉપરથી જણાઈ આવતા સામાજિક રિવાજો અને ગૃહસ્થ જીવનના વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ શ્રૌતસૂત્રો લાઘ પછી અનુ-ક્રમે ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો લીધેલાં છે. શ્રૌતસૂત્રો યજુર્મિત્રાને લગતાં હોવાને લીધે ઐતિ-હાસિક પ્રમાણ તરીકે નિરૂપણોગી ગણી પહેલેથી જ તેમને અલગ મૂકી દીધાં છે. ત્યાર પછી ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં બૌદ્ધાધ્યન, ગૌતમ, આપસ્તમ્બ, વસિષ્ઠ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રકારોના સમય વિષે જરા વિશેષ સંશોધન કર્યું હોત તો તે અસ્થાને ન હતું. વળી, આપણે એમ પણ ધ્યાનમાં કે દાયકાગ, રાજધર્મ વગેરે અત્યુપયોગી વિષયો ઉપર ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીનાં શાં શાં

મંત્રો છે તે એક સ્થળે સંગૃહીત કર્યા હોત તો ઠીક થાત. લેખકે એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “They (the Sutras) represent both the views of different Vedic schools and different localities, from the Andhra country in south-east to the countries of the North-west.....” [સૂત્રગ્રંથો જુદી-જુદી વૈદિકશાખાઓના અને દક્ષિણ-પૂર્વમાંના આંધ્રદેશથી ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશો સુધીના મતો દર્શાવે છે.] દાખલા તરીકે, ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો દક્ષિણ ભારત-સાથે સંબંધ ધરાવે છે; આપસ્તમ્બીય ધર્મસૂત્રો પૂર્વ-દક્ષિણની આંધ્ર શાખાનાં છે. આવાં સૂત્રોમાંથી આગળ જતાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ઉપરથી, કયા કયા ધર્મો કયા કયા વૈદિક શાખાના, અને કયા કયા પ્રદેશના હોય કયા કયા આચાર્યના મતના છે એના સવિસ્તર નિરૂપણની આપણે આશા રાખીએ તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવું બારીક નિરૂપણ ન કરતાં સામાન્ય રીતે ભારતીય ધર્મો જણાવવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજા ગ્રંથોની માફક સૂત્રગ્રંથોમાં પણ પાછળથી સુધારા વધારા થયેલા માલમ પડે છે. ધર્મસૂત્રો કરતાં ગૃહસૂત્રોનું ક્ષેત્ર વિશેષ સંકુચિત છે. ગૃહસૂત્રોમાં મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં આચરવાના ધર્મો તથા વિધિનિષેધોની ચર્ચા કરેલી છે. જન્મ, વિવાહ, મરણ વગેરે જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ધાર્મિક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે; તથા દરેક ક્રિયા કરતી વખતે બોલવાના મંત્રો પણ જણાવેલા છે. ધર્મસૂત્રોમાં આ વિષય ધણા સંક્ષેપથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને બાહ્ય જગત સાથે શો સંબંધ છે અને એ રીતે તેને કયા કયા ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા ધર્મશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

ઉપર જણાવ્યું કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો અને આપસ્તમ્બનાં ધર્મસૂત્રો દક્ષિણભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાની જરૂર નથી કે એટલા પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણભારત સુધી આર્યોની વસાહત પહોંચી હતી. કારણ કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો એ ગોબિલનાં સૂત્રોનું કેતળ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે; અને આવા મ્હોટા ગ્રંથો ઉપરથી આવા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો ધણી વાર બનાવેલા બેવામાં આવે છે.

ગૃહસૂત્રો ખાસ આવવા માટે તેમાંના એકાદ દાખલો આપતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે ખાદિર ગૃહસૂત્રમાં વિવાહવિધિ ચથા પછી દેવતાને બલિ આપવાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે, બલિ આપવાની વિધિ એ વૈદિક યજ્ઞો અને જાતીય અથવા સાંપ્રદાયિક યજ્ઞો એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ દર્શાવી આપે છે. ત્યાર પછી આપણે અને રાગના અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર, મહા, ઉપવીર વગેરે દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાના વિધિ બતાવેલા છે. આ વિધિઓમાં, તેમજ સંપત્તપદી વગેરેમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોની કેટલીક અસર નજરે પડે છે.

ગૃહસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો બેવામાં આવે છે. આમાંના શૂદ્ર-એટલે હાલની માણસ અસ્પૃશ્ય તો નહિ જ. શૂદ્રો અન્ય વર્ણોના લોકોના ધરમાં નોકરી તરીકે રહી શક્તા અને તેમને માટે પણ કેટલાક વિધિઓ નિર્માણ કરેલા છે. ગૌતમ (ગૌતમધર્મસૂત્ર ૧૭, ૧.) જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ ગમે તે કિન્નર અથવા જન્મી શકે, અને આપદ્ધર્મ તરીકે શૂદ્રનું અન્ન પણ જન્મી શકે. નિપિદાન્નમાં વાળ અગર જીવડાં પડેલું; રજસ્વલા અગર બલિચારિણીએ જોયેલું; ચાંકાલ, હીનકા, કંજુસ, વૈદ વગેરેની દષ્ટિએ પડેલું; સત્તુનું, એવી જાતનાં અન્નની ગણના કરેલી છે.

ઐટલું તો નક્કી દહી શકાય છે કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં ધણી લાંબા સમયથી પળાતા આવેલા આચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. એ સૂત્રોની ભાષા અને જંદા જોતાં હોમની પ્રાચીનતા માટે સંદેહ આવવાનો સંભવ છે. હોમમાં ગ્રામ્ય જીવનના પડધા પડેલા જોવામાં આવે છે.

ધર્મસૂત્રોનો સમય ગૃહ્યસૂત્રો પછી આવે છે. હોમમાં પુર અથવા નગરજીવનનું પ્રતિ-જિમ્મ પડેલું છે. આ પુર અથવા નગરનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે નક્કી દહી શકાતું નથી. હાલના જેવાં મોટાં શહેરો તો નહિ જ હોય એમ આપણે માની લેવું જોઈએ. રાજાઓ પશુ ઠાકોર કે ભગીરદાર જેવા હતા. નગરમાં શાળાઓ ન હતી, તેમ અધ્યયન પણ થતું નહિ. ગૌતમધર્મસૂત્ર જે બીજાં ધર્મસૂત્રો કરતાં પ્રાચીનતર ગણાય છે હોમમાં નગરમાં વેદાભ્યાસ કરવાનો ખાસ પ્રતિષેધ કરેલો છે. રાજા જાતે ચોરોને દંડવડે શિક્ષા કરતો.

બિન્ન બિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પોતપોતાના પ્રદેશને લગતા બિન્ન બિન્ન નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરાંત બીજા પ્રદેશોમાં પ્રચલિત નિયમોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર, એક શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલો હોય છે, હોમના જ બીજામાં પ્રચાર કરેલો જોવામાં આવે છે. આથી કેટલાક સૂત્રકરોએ તે તે પ્રદેશનો વ્યવહાર જોઈ પોતાનો આચાર રાખવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે. ઐાધાયન કહે છે કે બ્રાહ્મણ આયુધ ધારણ કરી યુદ્ધમાં પણ જઈ શકે. ગૌતમ જે વિશેષ પ્રાચીન છે હોમને આ બાબતનો નિષેધ કરી જણાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણે આવો કૂર ધર્મો કદાપિ પણ કરવો નહિ.

સૂત્રોમાં વારંવાર इति કેचित્ત એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ વિષયનું ધણું પ્રાચીન સાહિત્ય હાલ અલભ્ય થયું છે.

આગળ જતાં હુંપાટીન્સ સાહેબ જણાવે છે કે આ ધર્મસૂત્રો કેટલીક વાર પ્રાચીન સૂત્રોનો ભર્મ ખરી રીતે સમજાવતાં નથી. ટીકાકારો સ્વાર્થબુદ્ધિથી ગમે તેમ સમજાવી દે છે. દાખલા તરીકે, સૈનિકનું ખૂન કરનારે એક બળદ અને એક હજાર ગાયો આપવી એવો એક વિધિ છે. ‘કોને આપવી?’ એ એક પ્રશ્ન થાય છે. હોમના ઉત્તરમાં ટીકાકાર (હરદંત) જે બ્રાહ્મણ છે તે ઉત્તર આપે છે કે ‘બ્રાહ્મણને આપવી.’ પણ એજ જાતનો નિયમ ઐાધાયનમાં પણ છે, અને ત્યાં જણાવેલું છે કે તે ‘રાજાને આપવી.’ પણ અહીં અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું ઐાધાયન બ્રાહ્મણ ન હતો? અગરતો આ એમાંથી કયો ઉત્તર પ્રાચીન મતાનુસાર છે એ કહેવું અતિશય મુશ્કેલ નથી?

વારસાના હક્કો વિષે રાજ્ય તરફથી હજુ સુધી કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય થયો ન હતો એ એક જાણવાજોગ બાબત છે. એ વિષે ભારવર્ધના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નિયમો પ્રચલિત થયેલા જોવામાં આવે છે; અને ટીકાકારો તે તે નિયમોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો અનુમાનથી કાઢે છે. દાખલા તરીકે કેટલેક સ્થળે, જ્યેષ્ઠ પુત્રને વારસો આપવાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે સધળા પુત્રોને સરખી રીતે મિલકત વહેંચી આપવાનું પણ જણાવેલું છે.

ત્યારબાદ રાજધર્મ અને ઋષિનના ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

અગીઆરમા પ્રકરણમાં વીરચરિત કાવ્યો—રામાયણ મહાભારત—માં દેખા દેતા વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. સૂત્રોનો અર્થ અને કાવ્યોનો આરંભ

સમસાંખ્યિક છે. શાંખાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાં સુમન્તુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ એમ મહાભારતના ચાર આચાર્યો ગણાયા છે. મહાભારતમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય એ ત્રણેનો સમાવેશ થયેલો છે. રામાયણ એક કાવ્ય છે અને તે એક જ હાથે લખાયેલું છે; પણ તે મહાભારત કરતાં અર્વાચીન છે. બન્નેની ભાષા સાદી અને વર્ણનાત્મક કાવ્યને ઇંગ્લે તેવી છે. વૃત્તો અને છંદો પણ વૈદિક ઉપરથી થયેલાં અધુનિક રૂપાંતરવાળા છે. પાછળનાં સૂત્રોની ભાષા આ કાવ્યોની ભાષાથી બહુ ભિન્ન નથી, તેથી આપણે એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે બન્નેના સમયમાં પણ વિશેષ અંતર નથી. સૂત્રો-વિદ્વાન વર્ગ માટે લખાયેલાં છે, બ્યારે આ કાવ્યો સામાન્ય વર્ગ માટે રચવામાં આયાં હશે.

ત્યારબાદ, મહાભારતના સમય વિષે, તથા તેમાંનાં મુખ્ય પાત્રો કૌરવ-પાંડવો વિષે ઇતિહાસ કરવામાં આવ્યો છે: શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક જનમેજય વિષે, તેમં અંબા અને અંબિકા વિષે પણ ઉલ્લેખ કરેલો જેવામાં આવે છે. જનમેજય એ અશ્વત્થામના પૌત્ર મેરીક્ષિતનો પુત્ર થાય. તેણે કરેલા સર્પયજ્ઞ વિષે પુરાણોમાં કથા જેવામાં આવે છે. હવે શતપથ બ્રાહ્મણનો જનમેજય અને મહાભારતનો જનમેજય-એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી એ બાબત પ્રશ્ન ઉઠે છે. વેબર સાહેબ આ વિષયમાં નિરુત્તર રહે છે એમ લેખકે જણાવ્યું છે. હાપ્પી-સ સાહેબે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં જણાવ્યું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના લેખકને માટે જનમેજય એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી; પણ મહાભારતકારને મન તે એક દંતકથાની વ્યક્તિ હતી. કદાચ, મહાભારતકાર સસ ઇતિહાસનું પ્રયત્ન કરવા અશક્તિમાન, પણ પોતાના કાવ્યમાં ઉદાત્તા આણુવા માટે ઇતેર્ગર હશે.* આ એક અનુમાન જ છે અને તેના સમર્થનમાં લેખકે કોઇપણ જાતનું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

મહાભારત ગ્રંથ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈદ્ધાંતી અર્વાચીન અને ઇ.સ. ૪^{થા} સૈદ્ધાંતી પ્રાચીન છે એમ જણાવી કૌરવો અને પાંડવો કાણુ હતા, તથા તેમની વચ્ચે કોઇ પણ જાતનું સંગપણું હતું કે કેમ એ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે જણાવે છે કે પાંડવો આર્યજાતિના હતા કે નહિ એ એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા કરી તેઓ કહે છે કે પાંચાસો એક જંગલી પ્રજા હતી, અને હાલની જેમ તે વર્ણવતી કેટલીક જંગલી પ્રજાઓમાં એક સ્ત્રીને એક કરતાં વિશેષ પતિઓ સાથે પરણાવવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

ત્યાર પછી મહાભારતનો આટલો બધો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો એ વિષે જણાવતો કહેલું છે કે મહાભારતનું મૂળ કથાનક બાર હજારથી ઓછા શ્લોકોમાં હતું. હાલમાં મૂળી આવીતી મહાભારતની પ્રેતામાં લગભગ એક લાખ શ્લોકો જેવામાં આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ ગ્રંથમાં પાછળથી અનેક ઉપાખ્યાનો અને સંકેદો ઉપદેશાત્મક

*The explanation is simply that at the time of the eleventh Kanda of the S'atapatha Brahmana, Janamejaya to the priestly author, was an historical character, while to the epic poet he was legendary, and the poet himself was, if not a bard, a domestic chaplain probably incompetent to analyse history, but anxious to give his own tale.

શ્લોકો, જોમાંના કેટલાક તે પૂર્વે પ્રચલિત જ હતા, તે ધુસાડી દેવામાં આવ્યા છે. આશ્વા-
લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં એક સ્થળે ભારત અને મહાભારત બન્નેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના ગ્રંથને ભારત કહેતા હશે, અને પાછળથી
વિસ્તૃત થયેલા ગ્રંથને મહાભારત કહેતા હશે. સમગ્ર ગ્રંથનો એકંદર વિચાર કરતાં એમ
લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેને સમગ્ર ઉપદેશ આપણ કરતાં ક્ષત્રિયોને વિશેષ ઉદ્દેશીને
લખેલો છે.

રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક અને કેટલેક અંશે કાલ્પ-
નિક-દંતકથાનાં છે. રામ અને કૃષ્ણ જેમને ઇશ્વરાવતાર ગણવામાં આવે છે તેઓ ઐતિ-
હાસિક પુરુષો હતા કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાને અવકાશ રહે છે. રામ કૃષ્ણનાં આદિવાં
બધાં ગુણગાન એ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે જ સમયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું
જોર પુનઃ સ્થાપિત થયું હતું અને તેથી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો પ્રચાર વિશેષ
થયો હતો. મહાભારતમાં આ વૈષ્ણવ અથવા ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વો ખાસ જોવામાં
આવે છે.

ત્યાર પછી, રામાયણ-મહાભારતના પરસ્પર સંબંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે.
બન્ને ગ્રંથો અલગ-અલગ સમયમાં અને પ્રદેશમાં નિર્માણ થયા છે એ કહેવાની જરૂર
નથી; તો પણ એ જોમાં એક ક્ષતિનો ખાંડો સંબંધ મળેરે પડે છે. બન્નેમાં વપરાયેલાં
વૃત્તો અને છંદો લગભગ સરખાં છે. વળી, કેટલાક શ્લોકો, હુયકાઓ, વાક્યો, શબ્દો,
આખ્યાનો તો બન્નેનાં એક જ અથવા સમાન જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, બન્ને
કાવ્યોમાં દર્શાવેલી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ અને રીતરિવાજો લગભગ સરખાં જ
છે. તેમ છતાં પણ રામાયણની અર્વાચીનતા સ્પષ્ટ જણાય આવે છે.

ત્યાર પછી, તે સમયનાં બૌદ્ધ ગ્રંથો અને આ બન્ને કાવ્યોમાં દર્શાવેલી સામાજિક
સ્થિતિની સરખામણી કરવાં લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાભારતની કથા સંક્ષેપમાં વર્ણવી,
ખંડવ-કૌરવોના પરસ્પર દ્વેષનું કારણ ધૃતક્રીડા અને દ્રૌપદીનું અપમાન જણાવી, કૃત્તાએ
બન્ને કાવ્યોનાં ઉપદેશાત્મક ભાગોની તુલના કરેલી છે, તથા જે જે જાતોએ મહાભારતનાં
યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો તે વિષે ચર્ચા કરી છે. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓ ઉપર
વિશેષ વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી એમ જણાવી આ પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં ધર્મ (કાયદા) વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે ધર્મ-
શાસ્ત્રના અર્વાચીન ગ્રંથોને અલગ રાખી, કેવળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મનુ, વિષ્ણુ, યાજ્ઞ-
વલ્ક્ય અને નારદ સ્મૃતિઓ લેઈ તેમને પૂર્વાપર સમગ્ર નક્કી કર્યો છે. આ પ્રકરણ ઘણી
સ્પષ્ટતાથી, પણ ઉપલક દૃષ્ટિએ ચર્ચાવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ભાગ
પુસ્તકમાં કાયદોનો વિષય વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચાવો જોઈએ એમ આપણને લાગ્યા
વિના રહેતું નથી.

અહીં, મનુસ્મૃતિનાં કાળનિર્ણય માટે હોપકીન્સ સાહેબે દાંષ્ટ પણ જણાવ્યું નથી,
પરંતુ આપણે જો માને છે તેટલી પ્રાચીનતા તેને સમર્પવા તેઓ તૈયાર નથી, એ સ્પષ્ટ
જ છે. મહાભારતમાં મનુનાં શ્લોકોના ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી જ

તેમાં જોવામાં આવે છે, તે હાલમાં ઉપલબ્ધ થતી મતુસ્મૃતિ માટે નહિ, પરંતુ માનવ ધર્મસૂત્ર અગર તો એવા કોઈક પ્રાચીન માનવ ગ્રંથને ઉદ્દેશીને કરેલા છે.

વિષ્ણુસ્મૃતિ સુત્રપદમાં છે; પણ તેથી તે કોઈ મનુથી પ્રાચીન નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદસ્મૃતિને ચોથા કે પાંચમા સદ્કામાં મૂકી શકાય. યાજ્ઞવલ્ક્ય એક ઐથિહ્ય પ્રકૃતિ હતો. તેણે મતુસ્મૃતિનો આધાર લઈ પોતાની સ્મૃતિ લખી છે. તેણે વ્યવહારના પ્રકરણમાં મનુ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરેલી જણાય છે.

ત્યાર પછી, દિવ્ય પરીક્ષા (ordeals), ધર્મ્ય, શિક્ષા, વ્યાજ, પગાર, મિલકત અને તેની વહેંચણી, રાજધર્મ, યાગલક્ષ, સ્ત્રીનું સ્થાન વગેરે વિષયો પર આ ધર્મ-શાસ્ત્રોના મતો સંક્ષેપમાં જણાવી લેખક કહે છે કે આ શાસ્ત્રોમાં લંબેલી હકીકતો કેવળ હવાઈ દિશા નથી, કારણ કે હાલમાં ઉપલબ્ધ થયેલા કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩-૪ સદ્કાનો ગ્રંથ છે, તેમાં પણ આ ભાતની જ વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રામાયણ, મહાભારત, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર, સ્મૃતિઓ વગેરે વિષે ડૉપ-ક્રાન્સ સાહેબે ત્યાર પ્રકરણમાં ચર્ચા કર્યા પછી તેરમા પ્રકરણમાં રૂઝ્કાન સાહેબે પુરાણોના વિષય હાથ ધર્યો છે. આરંભમાં તેમણે પુરાણ શબ્દની વ્યાખ્યા લીધી છે.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव પુરાણં પञ્ચલક્ષણम् ॥

અને તે ઉપલબ્ધ પુરાણોને કેટલે અંશે લાગૂ પડે છે તે ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સધળાં પુરાણો ઉપર આપેલા લક્ષણોને અનુસરતાં નથી, અદાર પુરાણોમાંથી ફક્ત સાત જ પુરાણો એ પાંચમા લક્ષણ-વંશાનુચરિતનું અનુસરણ કરી રાજાઓની વંશાવળી આપી છે; અને તેથી ધતિહાસ માટે આ સાત સિવાય બાકીનાં પ્રકરણો નકામાં છે.

સ્વાભાવિક રીતે દરેક પુરાણમાં લોમહર્ષ્ય (સૂત) - અથવા તેનો પુત્ર ઉગ્રથવા (સૌતિ) કથા કહી રહ્યા છે એમ વર્ણવેલું છે. 'સૂત' શબ્દના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ આપી લેખક જણાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં 'સૂત' એટલે 'બ્રાહ્મણ કન્યાને ચેટે ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર' એમ અર્થ આવેલો છે; અને આ સૂત સર્વે પુરાણોની કથાઓ કરે છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે દંતકથાઓ ઉપરથી પુરાણો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કથાઓનું મૂળ બ્રાહ્મણો નથી, પરંતુ ક્ષત્રિયો છે.

પુરાણોની ઉપયોગિતા એટલા ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે કે તેમાં આ દંતકથાઓ, ગમે તેવા રૂપમાં પણ, સચવાઈ રહી છે. તે વેદવારા જેટલી જૂની છે અને મતુસમ્ભાર-ભો-માં વારંવાર ગાવામાં આવતી. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ક્ષત્રિય સાહિત્ય આપણને હાલ સંપૂર્ણ રીતે ઉપલબ્ધ નથી; જે કોઈ-હાલ મળી શકે છે તે ધર્મ સાથે સંબંધ યદ્ય રહેલું છે.

જેમ મહાભારત એ પ્રથમ યુદ્ધની કથા હતી, અને તેમાં પાછળથી સુધારા વધારા કરી તેને ધર્મશાસ્ત્ર બનાવી દેવામાં આવ્યું, તેમ પુરાણોની બાજતમાં પણ બન્યું છે. હવે,

+The titles Suta and Sauti clearly indicate that the traditional lore out of which the Puranas have been fashioned, was

પુરાણો કેવળ પ્રાચીન કથાઓના સંગ્રહ નથી, પણ તે ઉપદેશના ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત પુરાણોમાં વિષ્ણુ અગર શિવનાં સ્તુતિવચનો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વસામાન્ય મઠી જાતીય અગર સાંપ્રદાયિક બની ગયાં છે.

આ પુરાણો તરફ આધુનિક વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય જુદે જુદે વખતે જુદું જુદું રહ્યું છે. જ્યારે પ્રથમ યુરોપ અને અમેરિકામાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર થયો, ત્યારે પુરાણોને સાંચા ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં આવતા. ત્યાર પછી એવો યુગ આવ્યો કે જ્યારે પુરાણો ઉપરથી વિદ્વાનોના વિશ્વાસ એકદમ ઊડી ગયો, અને પુરાણ એટલે ગપ્પાં એમજ મનાવા લાગ્યું. પરંતુ, સુભાગ્યે હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે કે ખ્રીસ્ત ગ્રંથોની માફક પુરાણોના પણ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ શરૂ થયો છે; અને તેનું માન પાછું ટર સાહેબને ઘટે છે. પુરાણોમાં કેવળ ઇતિહાસ નથી; તેમાં દંતકથાઓ અને ઇતિહાસનું સંમિશ્રણ કરેલું છે. આથી કરીને, તેમનો ખત અને કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેમાંથી ઇતિહાસ તારવી કાઢવો એ ખાસ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એ અધ્યયન પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી પુરાણોની ઐતિહાસિક દૌર્ભત નક્કી કરવી અશક્ય છે.

અહાર પુરાણો ઉપરાંત અહાર ઉપપુરાણો પણ આપેલાં છે. આ સઘળાં પુરાણો અને ઉપપુરાણોમાં પાછળથી થયેલા સુધારા વધારાનાં ચિહ્નો તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ફક્ત વિષ્ણુપુરાણ જ એક એવું પુરાણ છે કે જેમાં જોડામાં જોડા ફેરફાર થયેલા છે. ઉપપુરાણોનું હજી કાળજીપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી તેમના વિષે કંઈપણ ચોક્કસ મત આપી શકાય તેમ નથી. તેઓ પુરાણો કરતાં વિશેષ એકદેશીય અને અમુક અમુક પ્રદેશને લગતાં છે. ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તેમની દૌર્ભત બહુ જ ઓછી છે. આ લગભગ એક જ જાતની કથાઓના જુદા જુદા નમુનાઓની ઉત્પત્તિ વિષે કહેતાં લેખકે એક અવતરણ આપ્યું છે:

“ A very striking analogy to the mutual relations of the various Puranas is to be found in the case of our own Saxon chronicle, which as is well-known, continued to be written up in various monasteries down to the reign of Stephen, though the additions made after the Roman conquest were independent of each other. Similarly the copies of the original verse-Purana that were possessed by the priests of the great centres of pilgrimage, were altered and added to chiefly by the insertion of local events after the fall of a central Hindu government had made communication between the different groups of Brahmans relatively difficult. In this way the Brahma Purana may represent the Orissa version of the original work, just as the Padma may give that of Pushkara, the Agni that of Gaya, the Varaha that of Mathura, the Vamana that of Thanesar, the Kurma that of Benares, and the Matsya that of the Brahmans on the Narmada.” Centenary Vol. of the G. B. B. R. A. S. (1905), p. 73.

[“ જુદાં જુદાં પુરાણોના પરસ્પર સંબંધ વિષેનું ચોક્કસ સામ્ય આપણી સંસ્કૃત તવારીખમાં મળી આવે છે. આ તવારીખો સ્વીકૃત રાજ્યકાળ સુધી ભિન્ન ભિન્ન મંડોમાં લખાતી રહી એ સર્વ કાંઈ જાણે છે; પરંતુ રોમનોના વિજય પછી તેમાં થયેલા સુધારા વધારા એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા. તેજ પ્રમાણે, કેંદ્રસ્થ હિંદુ સામ્રાજ્યના પતન પછી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના આક્રમણોના પરસ્પર સંત્યવહાર દર્શન થઈ પડ્યો, અને તેથી મૂળના કાવ્યબદ્ધ પુરાણની જે જે નકલો યાત્રાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ આક્રમણો પાસે હતી, તેમાં મુખ્યતઃ તત્તલ પ્રદેશના બનાવોની હકીકતો ઉમેરાવાથી સુધારા વધારા થતા ગયા. આ રીતે, બ્રહ્મપુરાણ મૂળ ગ્રંથનો ઓરિસ્સાનો પાઠ દર્શાવે છે, પદ્મપુરાણ પુષ્કરનો, અગ્નિપુરાણ ગયાનો, વરાહપુરાણ મથુરાનો, વામનપુરાણ થાણેશ્વરનો, કૂર્મપુરાણ બનારસનો, અને મત્સ્યપુરાણ નર્મદાતટના આક્રમણોનો પાઠ દર્શાવે છે.”]

આ સર્વ પુરાણો આરંભના શ્લોકોમાં પ્રાચીનતાનો એક સરખો દાવો કરે છે. પરંતુ તેમની પ્રાચીનતા વિષે કાંઈપણ નિશ્ચયાત્મક કહેવું અશક્ય છે. જે પુરાણોના ભવિષ્યવાદી પ્રણેતા તથા દંતકથાઓને અક્ષર કરીએ, તો જ પુરાણોનો ઐતિહાસિક પ્રમાણો તરીકે તથા પ્રાચીન ભૂગોળ તરીકે કાંઈપણ ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્યારપછી, લેખકે પુરાણોકત મન્વન્તર, કલ્પ, મહાયુગ, અવાંતરયુગ વગેરેનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે પછી મરુ, ઇક્ષ્વાકુ, ઇલા, પુરુકત્સ, દિવોદાસ, પિંજવન વગેરે નામોને વેદ તથા પુરાણો સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ, પુરાણોની વંશાવળીઓમાં જેવામા આવતાં નામોને અને વેદમાં આવતાં નામોને હમેશાં એક ગણવામાં નહોતી જૂલ થવાનો સંભવ રહે છે; કારણકે કવિઓ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના વંશને અતિશય પ્રાચીન બતાવવા માટે પ્રાચીન વંશો સાથે ઘણીવાર જોડી દે છે. દાખલા તરીકે, કૈાસલદેશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાઓની વંશાવળીમાં પ્રસેનજિતના પૂર્વગામી રાજાઓમાં અનુક્રમે શાક્ય, શુદ્રોદન, સિદ્ધાર્થ અને રાહુલાનાં નામ મૂકેલાં છે. હવે, ખરીરીતે પ્રસેનજિત ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ)નો સમકાલીન હતો એ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી આવી વંશાવળીઓને બરાબર સમજતા પહેલાં વિચાર અને વિવેક કરવાનો રહે છે.

હાર પછી પુરુવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને મગધના બૃહદ્રથ, પ્રલોત, શિશુનાગ અને નંદ રાજાઓના સમય અને રાજ્યશાસન વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે, તથા તે સમયના ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યકર્તાઓ વિષે ઉલ્લેખ કરી મૌર્ય, શુંગ, કાપલ-વગેરે મગધના અર્ધાચીન રાજવંશો વિષે જણાવેલું છે.

આ રીતે લેખકે એક જાણવાનો મુદ્દો સૂચવ્યો છે. પુરાણોમાં નંદોનો જુદો વંશ નહિ પાડતાં શિશુનાગ વંશમાં તેમને ગણવામાં આવ્યા છે. શિશુનાગ વંશના છેલ્લા અને તે પહેલાના મહાનંદી તથા નન્દીવર્ધન રાજાઓનાં નામ ઉપરથી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી બે જાતના નંદો ગણી શકાય, એક જૂના અને બીજા નવા. આ નવા નંદોને માટે ‘નવનન્દ’ શબ્દ વપરાતો હશે. અહીં ‘નવનન્દ’ એ શબ્દમાં ‘નવ’નો સ્વાભાવિકરીતે સંખ્યાવાચક અર્થ લેવામાં આવે છે; તેને બદલે ‘નવ’ એટલે ‘નવીન’

અર્થ લઇએ તો આ વિચાર બરાબર બેસી રહે છે, કે. પી. જમસ્વાલે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે*

એકદરે આ પ્રકરણ શોધક બુદ્ધિથી લખાયેલું છે, અને હંમેશાં સામાન્ય વાચકને ધણું નવીન લાગુવાનું મળે એમ છે.

અન્ય પ્રકરણોની સમાલોચના હવે પછીના અંકમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

“ના.”

x x x x x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરી ના નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ‘કાર્તવીર્યની માહિમતી’ એ નામના લેખમાં જણાવે છે કે:—

હૈહય વંશના રાજા અર્જુન-કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનું સ્થાન ક્યાં છે તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શિરીષ ચન્દ્ર વિદ્યાલેખના મત પ્રમાણે કાર્તવીર્યની માહિમતી હાલ જ્યાં હરય (હરયુદ્ધ) છે તે સ્થાને હશે. શ્રી મુનશી પુરાણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં આવતા અનેક માહિમતીઓના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. તેઓ લેખને અંતે જણાવે છે કે “આ બધી બાબતો જોતાં મને ખાતરી થાય છે કે [પરશુરામના રોષે કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનો નાશ કરી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેનો સૂપીરકમાં સમાવેશ કરી તેના અસ્તિત્વનું નામ નિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ; અને તે હરયની નજીકના કોઇ સ્થાન ઉપર હશે.”

‘વિ.’

x x x x x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં પ્રો. કુશીલનો ‘પલ્લવ ચિત્રકળા’ વિષે લેખ છે. તેના સાર રૂપે અનુવાદ આપીએ છીએ: પલ્લવ કોતરકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પલ્લવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ અને મામન્ટૂરમાં જડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી ત્યાંનાં સ્મારકો ચિત્રિત હશે એ શંકાને સ્થાન મળ્યું પરંતુ આ અવશેષો પલ્લવ ચિત્રકલા (painting) સમજવા આપણે માટે પૂરતાં છે. સિત્તલવાસલમાંના પહાડમાં આલેખેલાં પલ્લવમંદિરમાંનાં મંડોદક ચિત્રો (fresco) ની શોધ ઘણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય: ૧. પલ્લવ ચિત્રોની પદ્ધતિ અજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

૨. હલાની દૃષ્ટિએ આપણને મળી આવતા આ અવશેષો ઘણા લક્ષમાં રાખવા જોવા છે. એમ જણાય છે કે પલ્લવોની ચિત્રકળા તેમની મૂર્તિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

‘સિત્તલવાસલ’ પુલ્કેટીયા વાયબ દિશામાં નવ માઈલને અંતરે આવેલું ગામડું છે અને તે નર્તમંડૈ, મલ્લેયદાપટ્ટી, કુલમિયમલ્લે અને કુલન્દરકોષલિયાં થોડા થોડા માઈલને અંતરે હોઇને પલ્લવ પ્રદેશની મધ્યમાં આવેલું છે. પહેલા મહેન્દ્રવર્માન રામના કાળ અને સંગીતમાં કૌશલ્યના માન્દુરના શિલાલેખોમાં વખાણ આવે છે તેજ રાજાએ કોતરવેલી મામન્ટુરની શિલાઓના જેવી જ સિત્તલવાસલના શિલામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તલવાસલની શિલામાં જૈનમંદિર છે અને મહેન્દ્રવર્માન પહેલો અખ્ખરના બોધથી જૈન થયો,

સિક્કાઓનો મોટો જથ્થો હતો. એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ બધા સિક્કા આપણા કાળના પહેલા શતકમાં થયેલા રોમના બાદશાહોના હતા.

એ શતકના લગભગ અંત સમયે રોમની રીતમાતમાં - સાદગી આવી અને પહેલા બાદશાહોના અનિયંત્રિત વૈભવવિલાસ સામે પ્રત્યાધાત થયો. એટલે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સુખ્યત્વે કરીને મોજશોખનાં સાધનો પૂરાં પાડતું હોવાથી રોમની સાથેના એનોવેપાર પડી લાગ્યો.

હવે આપણે હિંદુસ્તાન અને રોમના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસની બીજી દશા પર આવીએ. અત્યાર સુધી 'પાર્થિવનોત્' રાજ્ય ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશો વચ્ચે આડ કરતું હતું. પાર્થિવનો રોમના અને રોમની સંસ્કૃતિના કદાચ જાણ હતા એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. પણ પહેલા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એકદીઆના કુશનોએ ઉત્તર-હિંદુસ્તાન જીત્યું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના શોખ ત્યાં દાખલ કર્યો. એ વખતથી ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે જમીન માર્ગે પણ વ્યવહાર શક્ય થયો. હિંદુસ્તાનથી કાબુલની ખીણમાં થઇને એકદીઆમાં જવાનું. પછી ઑક્સસને દિનારે દિનારે મેસોપોટેમીઆને રસ્તે પહોંચીને સમુદ્રમાં જવાનું. બલુચીસ્તાન, દક્ષિણ-ઈરાન અને મેસોપોટેમીઆને રસ્તે પણ જવાનું.

ટ્રોજન અને એન્ટોનીઅસપીઅસ પાસે હિંદી એલયીઓ આવ્યા હતા. ઉત્તર-હિંદમાં રાજ્ય કરતા કનિષ્કનામના કુશન રાજાએ આવના શિલાલેખમાં સ્વીકરનો મુદ્રકામ ધારણ કર્યો છે. માણિક્યાલના શિલાલેખ પરથી સાબીત થાય છે કે એ સમયે કુશનો કદાચ પ્રમાણે (રોમની રીત પ્રમાણે) દિવસના વિભાગ કરતા હતા. કુશન રાજાઓ પોતાનો સિક્કા પાડતા, પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સિક્કાઓનું વર્ણન બરાબર રોમના સિક્કાઓ જેવું હતું. વિમા કેંડીસિસનો જણાયેલો એક રૂપાનો સિક્કો (રોમના) દીનારીયસ (દિનાર ?) ના વર્ણનનો છે. ઉત્તર-હિંદમાં રોમના સિક્કાનું ચલણ નહોતું એવો સંભવ છે, કારણકે એ પ્રદેશમાં એ જાતના ઘણા ઓછા સિક્કા મળી આવે છે. છતાં યાદ રાખવા જેવું છે કે ડોમીટીઅનના; ટ્રોજનના અને હિંદીઅનની પત્ની સખીનાના એમ થઈ ત્રણ સિક્કાઓ જલાલાબાદમાં કુશન રાજાઓના રતૂરોમાં જડ્યા છે.

એ સમયે ગ્રીક એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હતી; અને ઈ. સ. નીં પહેલા શતકમાં હિંદમાં પ્રસારેલી રોમની અસર એ ખૂંડે જોતાં ગ્રીસો-રોમનને નામે ઝાળખાતી સંસ્કૃતિ હતી. ઈ. સ. ૧૦૫ થી ૨૭૩ સુધી 'વેપારનું' સુખ્ય મથક સીરીઆમાં આવેલું પાલમીરા હતું. અને એની દરમીયાનગીને લીધે જ હિંદુસ્તાનને ગ્રીસો-રોમન સંસ્કૃતિનો લાભ થયો અને ત્યાંથી તે સંસ્કૃતિ સર્વ પૌર્વાત્ય દેશોમાં પ્રચાર પામી.

સમસ્ત ભારતવર્ષ પર આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભારે અસર થઈ. ગ્રીસો-રોમન પદ્ધતિનાં અનેક નકશી કામો આપણી સમક્ષ છે. એ હિંદુસ્તાનમાંથી જડ્યા છે એમ કહેવામાં ન આવે તો એ હિંદુસ્તાનનાં છે એમ ઝાળખાય નહિ એવાં છે. એ પદ્ધતિને ઘણીવાર ગ્રીસો-યુદિસ્ટ કહેવામાં આવે છે કારણ કે ગ્રીસો-રોમન કલા બૌદ્ધ વિષયો પર વપરાયેલી જણાય છે. આ જાતનાં ક્રાંતરકામો સુખ્યત્વે કરીને ગાંધારમાં જડી આવ્યાં છે. અને સોરખોનાના ગ્રોદેસર કાઢ્યરે આ વિષય પર એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં આવી ક્રાંતરકામ જમનાને દિનારે આવેલા મથુરામાં, કાશી પાસે સ્વારનાથમાં અને

આ કલા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચાર પામી હતી. બુદ્ધા દોળન અને હિંદુઓના સમયની રામનોની લડાઈઓએ પેર્ગેમોસ અને ઈફ્રસેસની ગ્રીસો-રામન કલા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસારવામાં મદદ કરેલી. અમરાવતીનાં પ્રતિજ્ઞાથી કાતરકામોમાં દર્શાવેલાં પાપદળ અને ધોડેસ્વારોનો મોટો ભાગ દોળનના સ્તંભો (રામમાંના) પરના લક્ષ્મીનું અતુલ્ય નજીવ છે. કાતરકામમાં બુદ્ધ ઔપોલોને બદલે આવે છે, અને કુબેરનો દેખાવ શ્રીકૃષ્ણાસના અયુસના જેવો છે. આકૃતિઓ ગ્રીસ નમુનાના જેવી છે; માથાના વાળ વાંકડીયા છે અને પોષાક રામન ફરશુળ (દોગા)નું અતુલ્ય છે. બુદ્ધના મસ્તકને ફરતું તેજ્યક છે. એ તેજ્યક એવી જાતનું છે કે તેમની નિયમિત આકૃતિઓ, તેમના વાંકડીયા વાળ, તેમનો પહેરવેશ અને આશીર્વાદનો તેમનો અભિનય વગેરે સાથે જોતાં એ પ્રાચીન ખ્રીસ્તી દેવળોમાંના સંતોનું આબેહુળ ચિત્ર ખડું કરે છે.*

ચિત્રપરિચય.

પાટણથી વાયવ્ય ખુણામાં દોઢેક માઇલ દૂર સરસ્વતીના ઉત્તર-કિનારા ઉપર અને સહસ્રલિંગ તળાવની ઉત્તર બાજુની નજીક શેખ ફરિદની દરવા છે. આ પહેલાં હિન્દુ કે જૈન મંદિર હતું. દરવાની પશ્ચિમ બાજુની મસજિદને ત્રણ શિલાઓનું બનાવેલું છાપરું હતું. આ શિલાઓને પાણીમાંથી કઢાડી એકઠી સુકતાં એક સુંદર કાતરકામવાળી છત ચઢી રહી. આ ચિત્ર તે છતનું છે. શિષ્ય સ્પષ્ટ અને સુંદર છે. પણ પત્થરનો ખરી પડવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને શિલાઓ પાણીમાં પડી ગઇ હોવાથી હાનિ ખૂબ પહોંચી છે. પત્થરની સપાટીથી લગભગ એક ફૂટ જેટલું ઉંચું કાતરકામ છે; અને તે એવી રીતે કોરેલું છે કે જ્યારે આ શિલાઓ પોતાના મૂળ સ્થાને હશે ત્યારે તે છતમાંથી લટકતું હોય એમ દેખાતું હશે. આની આકૃતિ વળમાં એક સ્થાનેથી આબુબાલુ ગોળ ઉઠેલાતા શુશંગાની છે. આ આકૃતિ હિન્દુ શિલ્પીઓને ખાસ પ્રિય છે. શત્રુંજયમાં બુલ-વણી મંદિરમાં અને આબુમાં વિમળશાહના દહેરામાં આવી આકૃતિવાળી શિલાઓ છે.-સં.

*પ્રાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની હિન્દુસ્થાન ઉપર ભારે અસર હતી એવું ભૂત-કલા યુરોપીયન વિદ્વાનોને બરાબરું છે. ગ્રે. કુશીલ તેમાંના એક હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ લેખમાં જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં પણ હિન્દુસ્થાનને બીજા દેશો સાથે સારો સંબંધ હતો. એમણે લેખના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને આ લેખમાં તો પૂરતાં સાધનો નથી તે દરેક વાંચક સમજી શકશે. લેખનું વર્ણનકૌશલ્ય સ્પષ્ટ છે. —સંપાદક.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેણ કાઉન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુંતલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના અર્થાત્મક બંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. ક્રી. ૦-૧૨-૦

૨. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, ચોગદર્શન, કૌટિલ્ય, હમ્મરખુયામ વગેરે
લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ. ક્રી. કપડાની પટ્ટી ૩. ૨-૦-૦, ચામડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

૩. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસંબીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. ક્રી. ૨-૮-૦

૪. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સઘળા તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સમગ્રાણુ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૫. ઉપનિષદ્ગણાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ: પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. કેમી આઠપેણ, પાન ૧૦૦. ક્રી. ૦-૧૨-૦

૬. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ નિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. કેમી આઠપેણ, પાન ૧૧૭. ક્રી. ૦-૧૪-૦

૭. અમિષ્ઠમત્યસંગ્રહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી. ક્રી. ૨-૦-૦

૮. જિનચરિત્રમ્, સંપાદક મુનિ નિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૯. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ નિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી; કેમી આઠ-
પેણ, પાન ૧૦૬. ક્રી. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસમીજ, અમદાવાદ.

તા. કે. અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસમીજ, અમદાવાદ.

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર. અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રમ જંકશન, પાંચધુની, મુખ્યાર્થ નં. ૩.

તથા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ઈન્દ્રિયજય એજ આ આખું શાસ્ત્ર છે.

તેથી વિરૂદ્ધ વૃત્તિવાળો, અવશ ઈન્દ્રિયવાળો ચક્રવર્તી રાજા પણ સદ્ય વિનાશ પામે છે—જેમ દાણડકય^{૫૩} લોજ કામથી પ્રાદાણુકન્યા ઉપર આસક્ત થતાં ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામ્યો. વૈદેહ કરાલતું પણ એમ જ થયું.

કોધને લીધે પ્રાદાણુ ઉપર હલ્લો કરવાથી જનમેજય^{૫૪} અને ભૃયુ ઉપર હલ્લો કરવાથી તાલજંઘ નાશ પામ્યો.

લોભને લીધે ચાર વર્ણો પાસેથી બહુ પૈસા પડાવી લેવાથી ઐલ^{૫૫} નાશ પામ્યો. અને સૌવીર અજગિન્દુતું પણ એમ જ થયું.

અભિમાનને લીધે પરસ્ત્રી પાછી નહિ આપવાથી રાવણુ નાશ પામ્યો અને રાજ્યનો ભાગ નહિ આપવાથી દુર્યોધન.

મદને લીધે સર્વ લોકતું અપમાન કરવાથી હમ્બોદ્ધલવ^{૫૬} નાશ પામ્યો અને હેહય અર્જુનતું પણ એમ જ થયું.

હર્ષને લીધે અગસ્ત્ય ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વાતાપિ^{૫૭} અને દ્વૈપાયન ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વૃષ્ણિઓ નાશ પામ્યા.

૫૩. આ જ દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રસંગને માટે કામન્દક પણ આપે છે અને તેની દીક્ષમાં નીચે પ્રમાણે વૃતાન્ત આપેલ છે:—દણ્ડક નામનો ભોજપંશનો મુખ્ય પુરુષ હતો. તેના ઉપરથી દાણડકય એવું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે મૃગયા રમવા ગયેલો ત્યાં તરસ્યો થવાથી ભૃગુના આશ્રમમાં ગયો અને ત્યાં રૂપયૌવનવાળી તેની દીકરીને એકલી જોઈ તેના તરફ રાગ થતાં તેને રથ ઉપર નાખી પોતાને શહેર ઉપાડી ગયો. સમિધ કુશ વગેરે વનમાંથી લઈ પાછા આવતાં ભૃગુએ તેને નહિ જોતાં ધ્યાન ધરી જોયું અને જે બન્યું હતું તે બણ્યું. તેથી ક્રુદ્ધ થઈ તેણે શાપ આપ્યો કે “સાત દિવસ સુધી ધૂળનો વરસાદ વરસીને ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામે.” તેનાથી ઢંકાઈ જઈને તે મુવો.

૫૪. રાજસૂય યજ્ઞમાં અશ્વમેધ વખતે ઋત્વિજે ઉપર વહેમ આવવાથી જનમેજયે તેમનો તિરસ્કાર કરેલો તે કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ જ જયમંગલામાં આપેલ છે.

૫૫. જયમંગલામાં આપ્યું છે કે ઐલ એટલે પુરવા. કથા છે કે નૈમિષારણ્યના ઋષિઓએ યજ્ઞતું રક્ષણ કરવા તેને નિમત્રેલો ત્યાં બધાં સુવર્ણનાં વાસણો જોઈને તે લોભથી લાઇ લેવા માંડ્યો. યજ્ઞક્રિયામાં પડેલા વિરોધથી ઉદ્વિગ્ન થઈ ઋષિઓએ તેને વજ્રગર્ભ કુશો માર્યો, તેથી તે મરી ગયો.

૫૬. જયમંગલા કહે છે કે આ મહા પ્રભાવશાલી રાજાને ન્યારે લડવાને કાઈ ન મળ્યું ત્યારે નરનારાયણ બદરિકાશ્રમમાં તપ તપે છે એમ નારદથી સાંભળીને શૌર્યના ગુમાનથી તેમના પર ચડી ગયો અને નરનાં ઐવીક બાણોથી સખળ છતાં નાશ પામ્યો.

૫૭. જયમંગલામાં નીચેની વાત લખી છે: વાતાપિ અસુર બહુ અટકવાળો હતો. તે માયાથી પોતાના બાઈ ઇશ્વલને બકરો બનાવી તેના માંસથી ઋષિઓને જમાડીને પછી

આ અને બહુએ ખીજા, સેવતાં આ છ શત્રુને,
લાયાતો ને રાજ્ય સાથે, હણાયા અગ્નિતેન્દ્રિય.

છોડી દે આ છ શત્રુને, જામદગ્ન્ય જિતેન્દ્રિયે,
ને અંબરીષ નાભાગે, ભોગવી ચિર પૃથ્વીને.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયજન્યમાં પરિપુત્યાગતો છઠ્ઠો અધ્યાય પુરો થયો.

એટલા માટે પરિપુત્યર્ગનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયજન્ય કરવો. વૃદ્ધના સમા-
ગમથી પ્રજા મેળવવી, ચારની^{૫૮} આંખોથી બેવું, ઉદમથી યોગક્ષેમ સોધવું,
કર્તવ્ય સંખંધી શાસન ચલાવીને સ્વધર્મનું સ્થાપન કરવું, વિદ્યાનો ઉપદેશ લેને
વિનયવાળા થવું, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવીને લોકપ્રિય થવું અને હિત કરીને
પોતાની વૃત્તિ કરવી.

એવી રીતે ઇન્દ્રિયો વશ રાખીને પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસાનો^{૫૯} ત્યાગ
કરવો. સ્વપ્નમાં પણ લૌલ્ય^{૬૦} વર્જવું તેમજ અસાધ્ય, ઉદ્ધત વેષ અને અનર્થનો
સંગ છોડવો. અધર્મ તેમજ અનર્થના સંયોગવાળો વ્યવહાર પણ તજવો.

ધર્મ અને અર્થને વિશેષ ન થાય એવી રીતે કામને સેવવો. નિઃસ્પૃખ ન
હોવું. અથવા ત્રિવર્ગને^{૬૧} એક સાથે સેવવા કારણ કે તે પરસ્પર આધાર રાખે
છે. ધર્મ અર્થ અને કામમાંના એકની પણ અતિસેવા કરવાથી તે પુરુષાર્થને
તેમજ બાકીના બેને પણ હાનિ પહોંચે છે. કૌટિલ્યનો મત છે કે “અર્થ જ
પ્રધાન છે”—ધર્મ અને કામનો આધાર અર્થ ઉપર છે.

આચાર્યો અથવા અમાત્યોની મર્યાદા સ્થાપવી, જેઓ તેને અપાય^{૬૨} સ્થાનથી

આગચ્છેત્સલ (મદબલ, આવ) એવી ખૂબ પ્લુત સ્વરથી ત્રણ વાર પાડી તેને બોલાવતો
એટલે તે દૂખ ચીરીને બહાર નીકળતો. આ વાત સાંભળીને એકવાર અગસ્ત્ય મહર્ષિ ત્યાં
આવ્યા. તેમને પણ તે પ્રમાણે જમાડીને પછી ખૂમ પાડી. પછી તે તો પચી ગયો છે એમ
મુનિથી જાણીને તેમને ચીરી નાખવાને સૂક્ષ્મ રૂપ ધરી અંદર ગયો અને પોતે પણ પચી ગયો.

૫૮. ચાર એટલે છૂપો જાસુસ.

૫૯. અગ્નિજી લાપાન્તરકાર એવો અર્થ કરે છે કે “પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્યની હાનિ
ન કરવી.” મૂળમાં પરસ્ત્રીદ્રવ્યહિંસાઃ એવો પાઠ છે. એટલે કે તેઓ પશીતપુરુષ સમાસ
ગણે છે. પણ અમે એને દ્વંદ્વસમાસ ગણી પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસા એમ ત્રણેય તત્ત્વો
એવો અર્થ કરીએ છીએ.

૬૦. ચાંચલ, સોભવતિ, કામવાસના એ બધા અર્થો થાય છે.

૬૧. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને ચતુર્વર્ગ કહે છે. પહેલા ત્રણને
ત્રિવર્ગ કહે છે.

૬૨. નાશ, તુલસાન.

વારે અને તે ખાનગીમાં પ્રમાદ કરે ત્યારે છાયાનાગિકા^{૧૩} વગાડીને તેને ઠેકે.
સ્થાયથી રાજ્ય ચાલે છે, એકલું ચક્ર હોય ના.
તેથી નીમીને સચિવો, તેમનો સુણવો મત.

વિનમાધિકરણે ઇન્દ્રિયમાં રાજપિંચત્તનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો. ઇન્દ્રિયજન્ય સમાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૪ થુઃ અમાત્યોત્પત્તિ

ભારદ્વાજનો એવો મત છે કે “સહાધ્યાયીઓને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની શુદ્ધતા અને સામર્થ્ય જોએલાં હોય છે.” તેઓ જ રાજાના વિશ્વાસ-પાત્ર બને છે.

વિશાલાક્ષ તેની ના કહે છે. સાથે રમેલ હોવાથી તેઓ તેની અવગણના કરે છે. જેઓ રાજાની શુદ્ધ બાળતમાં લાગ લેનારા હોય તેમને અમાત્ય કરવા કારણ કે તેમનાં શીલ અને વ્યસન સમાન હોય છે. પોતાની શુભ વાત રાજા જણે છે એવા ભયથી તેઓ અપરાધ કરતા નથી.

પરાશર કહે છે કે “આ દોષ સાધારણ^{૧૪} છે.” તેઓ પણ રાજાની શુભ વાત જણતા હોવાથી રાજાને પણ ભયને લીધે સારાં નરસાં કામોમાં તેમના પ્રમાણે ચાલવું પડે.

જેટલા જનને રાજા, કહી કે ગૂંઝ આપવું,
તેથી એ તેટલાઓનો લાચારીથી બને વશ.

જેઓ ઇવનું જોખમ થાય એવી આપત્તિમાં રાજાને વળગી રહે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમના અનુરાગનો અનુભવ થયેલો છે.

પિથુન તેની ના કહે છે. આ તો ભક્તિ થઇ—બુદ્ધિશુણ્ય નહિ. ગણત્રી-વાળાં પ્રયોજનોવાળાં કામોમાં નીમેલા જે માણસો આદેશ કરેલાં પ્રયોજન અથવા તેથી પણ વધારે પ્રયોજન સિદ્ધ કરે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની લાયકાતનો અનુભવ થઇ ગયેલો છે.

કૌણ્યપદન્ત તેની ના કહે છે. એમનામાં અમાત્યના બીજા શુભો નથી. બાપદાદાના વખતથી ચાલતા આવેલાંને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનાં શુદ્ધ

૧૩. છાયા એટલે સૂર્યની છાયાથી સમય માપવાનું યન્ત્ર, તાગિકાનો અર્થ. ઘટિકા એવો યાપ છે. તેમજ સમય બતાવવાને વગાડવાનો ધંટ એવો અર્થ પણ આપ્ટે આપે છે. માટે તે બીજો અર્થ અહીં સ્વીકારવો.

કર્મો જોયેલાં હોય છે. રાજા તેમનો અપકાર કરે તો પશુ તેઓ પોતાના સંબંધને લીધે તેને છોડી દેતા નથી. ઘરમાં પશુ એ જોવામાં આવે છે.—ગાયો સંબંધ વિનાના ટોળાને છોડી દઈને પોતાના સંબંધવાળા ટોળામાં જઈ રહે છે.

વાતવ્યાધિ આની ના કહે છે. તેવા અમાત્યો તેનું બધું પચાવી પાડીને પોતે જ ધણીરણી થઈ બેસે છે. માટે નીતિવિદોએ નવા માણસોને અમાત્ય કરવા. નવા રાજેલાઓ દણ્ડધરને યમસ્થાને માને છે, તેથી અપરાધ કરતા નથી.

બાહુદન્તીયુગ તેની ના કહે છે.—માત્ર શાસ્ત્ર જાણનારો પશુ કર્મના અનુભવ વિનાનો કામમાં ખત્તા બાઈ બેસે. જાંચું કુળ, પ્રજા, શુદ્ધિ, શૌર્ય એ રાજભક્તિવાળા પુરુષોને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનામાં શુણ્ડ પ્રાધ છે.

કૌટિલ્ય કહે છે કે આ બધું યોગ્ય છે—કાર્યસામર્થ્યથી જ પુરુષસામર્થ્ય કલ્પી શકાય છે. સામર્થ્ય પ્રમાણે

સત્તા દેશ અને કાલ તથા કર્મ અમાત્યનાં,
ઠંડેચીને નીમવા એમ અમાત્યો; નહિ મંત્રીઓ.

વિનવાધિકરણે અમાત્યોત્પત્તિનો આક્રમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૫ મું: મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિ

પોતાના જ દેશનો, જાત્રા કુળનો, સારા સ્વભાવનો,^{૬૫} કલા જાણનાર, શાસ્ત્રદક્ષિણો, બુદ્ધિશાળી, સ્મરણશક્તિવાળો, દક્ષ,^{૬૬} બોલવામાં કુશલ, પ્રગલ્ભ,^{૬૭} પ્રતિભાશક્તિવાળો^{૬૮} ઉત્સાહ અને પ્રભાવવાળો, કલેશ સહન કરી શકે તેવો, પવિત્ર, મળતાવડો, દઢભક્તિ, શીલ બલ આરોગ્ય અને સત્સ્વવાળો,

૬૫. મૂળમાં સ્વવંચદ શબ્દ છે. રા. શામ શાસ્ત્રી તેનો અર્થ 'લાગવગ્રવાળો' કરે છે પણ તેને કોઈ કોપનું પ્રમાણ નથી. શબ્દકકષપદ્મ, આપ્ટે અને મૌતીચર વિલિઅમ્સ અવગ્રહનો અર્થ 'સ્વમાન' આપે છે. માટે તે સ્વીકાર્યો છે. કામન્દક (૪-૨૪) માં એજ શબ્દ વાપરે છે અને તેનો દીકાકાર ત્યાં "પ્રમાદથી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તો સુખેથી પાછો ફરે એવો" એટલે કે 'દુરાચલ વિનાનો' એવો અર્થ કરે છે, પણ આ પર્યાય નથી પણ બાધ્ય લાગે છે. અને એ અર્થ પણ અમે આપેલ અર્થથી વિરુદ્ધ નથી.

૬૬. બાહોશ.

૬૭. બોલવામાં બીજાને દબાવી દે એવો.

અછઠાઈ અને આપલ્ય વિનાનો, પ્રિય, વેર ઉભાં ન કરે તેવો, આ શુભો અમાત્યની સંપત્તિ છે.

આના ચોથા ભાગના શુભ ન હોય તે મધ્યમ, અર્ધ ભાગના ન હોય તે કનિષ્ઠ.

તેના દેશ અને સ્વભાવની પરીક્ષા આપ્ત માણસોથી કરવી; કલા અને શાસ્ત્રદષ્ટિની તે તે વિદ્યાવાળા માણસોથી કરવી; બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ અને દક્ષતાની પરીક્ષા તેના કામ ઉપરથી કરવી; તેના બોલવાની કુશલતા, પ્રગલ્ભતા અને પ્રતિભાની પરીક્ષા વાતચીતના પ્રસંગમાં કરવી; ઉત્સાહ પ્રભાવ અને કલેશ સહન કરવાની પરીક્ષા આપત્તિમાં કરવી; પવિત્રતા, મળતાવડાપણું અને દંઢભક્તિની પરીક્ષા તેની સાથેના વ્યવહારમાંથી કરવી; શીલ બલ આરોગ્ય અને સર્વની તથા અછઠાઈ અને ચપલતા ન હોવાપણુની પરીક્ષા તેના સહવાસીઓથી કરવી; તે પ્રિય લાગે તેવો છે અને વેર ઉભાં કરે તેવો નથી એ શુભની પરીક્ષા પ્રત્યક્ષ^{૧૯} કરવી.

રાજ્યવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, પદોક્ષ અને અનુભેય^{૨૦} ઉપર આધાર રાખે છે. પોતે જોયેલું તે પ્રત્યક્ષ, બીજાનું કહેલું તે પદોક્ષ; કર્મોમાં, કરેલા ઉપરથી નહિ કરેલાનો વિચાર કરવો તે અનુભેય.

કર્મો એક સાથે કરી શકતાં નથી, અનેક હોય છે અને જૂદી જૂદી જગાએ કરવાનાં હોય છે. માટે દેશ અને કાલનું ઉદ્ભવન ન થઈ જાય માટે પદોક્ષ રીતે અમાત્યો પાસે કર્મો કરાવવાં. એ અમાત્યનું કર્મ છે.

જેનાં કુલ અને શીલ અત્યન્ત ઉદય પામેલ^{૨૧} હોય, જેણે પડંગ, વેદ, દેવ, નિમિત્ત^{૨૨} અને દણ્ડનીતિનો અભ્યાસ કરેલ હોય, જે દેવી અને માનુષી આપત્તિઓનો પ્રતીકાર અર્થવધી કરી શકે તેવાને પુરોહિત કરવો. જેમ શિષ્ય આચાર્યનું, પુત્ર પિતાનું અને આકર ધણીનું કહ્યું કરે તેમ તેનું કહ્યું કરવું.

૧૯. જાતે.

૨૦. અનુમાન કરવા ચોખ્ખું હરીકત.

૨૧. મૂળમાં ઉદિતોદિતકુલશીલમ્ છે. ઉદિતોદિત શબ્દ પુરોહિતનાં લક્ષણમાં યાગવશ્યપરમૃતિના ૩૧૧ માં સ્લોકમાં આવે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ઉદિતા ઉક્તાઃ પ્રાજ્ઞાદયો ગુણાસ્તે યસ્યોદિતા ઉદ્ભૂતા સ ઉદિતોદિતઃ એમ આપેલ છે. અને આજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શબ્દકલ્પદ્રુમ ઉદિતે કયિતે શાસ્ત્રે ઉદિતઃ એમ કહી 'શાસ્ત્ર' એવો અર્થ આપે છે. પણ આમાંનો કોઈ અર્થ આ સંભાસમાં ખેસે એમ નથી એ જ બતાવે છે કે બંને અર્થો દાષપ્રતિક છે. ઉદિતનો અર્થ 'ઉદય પામેલ' એવો છે અને શબ્દનો દ્વિર્ભાવ અતિશય બતાવે છે.

વાઘેલા બ્રાહ્મણથી ને, પામેલા મન્ત્ર મન્ત્રીથી,
અજિત ક્ષત્રિયો જીતે, શાસ્ત્રાનુગમ^{૭૩} શસ્ત્રથી.

વિનયાધિકરણમાં મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૬ કું. ઉપધાવડે^{૭૪} અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું જ્ઞાન.

મન્ત્રી અને પુરોહિત સાથે સૈની કરેલા રાજાએ અમાત્યોને સામાન્ય હોદ્દા ઉપર નીમીને ઉપધા વડે તેમને શુદ્ધ કરવા.

રાજા અમાત્ય^{૭૫} પુરુષ પાસે યજ્ઞ કરાવવાનું અને તેને લણાવવાનું કામ પુરોહિતને સોંપે અને તે માને નહિ એટલે તેનો તિરસ્કાર કરે. તે [પુરોહિત] સત્રીઓ^{૭૬} મારફત સોગન કંઈને એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે “આ રાજા અધાર્મિક છે, બીજા તેના કુળના કોઈ ધાર્મિકને અથવા તેના કેદ કરેલા કોઈ^{૭૭}કુલ્યને^{૭૭} અથવા એક લગામે રાજ્ય ચલાવનારા સામન્તને અથવા

૭૩. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલવું તે. ‘શાસ્ત્રાણ પ્રમાણે ચાલવા રૂપી શસ્ત્રથી વિજયી થાય છે’ એવો અર્થ છે.

૭૪. ઉપધા એટલે ભાવની પરીક્ષા કરવા માટે કરેલું જી. જી.ઓ કા. ની. સા. ૪-૨૫ તથા તેના ઉપર જયમંગલા ટીકા ત્રિ. સં. સી.

૭૫. યજ્ઞ કરવાના અધિકાર વિનાનો.

૭૬. રા. શામશાસ્ત્રી સત્રિન તો અર્થ ‘સહાધ્યાયી’ અથવા ‘સાથે કામ કરનાર’ એવો કરે છે. સત્રનો સામાન્ય અર્થ ‘યજ્ઞ’ છે. કામન્દક ૧૩-૩૮ માં આજ પ્રકરણમાં સત્રિન શબ્દ વાપરે છે. ત્યાં સત્રં છન્નચરિતં તેનાત્મચ્છાદનાદ્ વક્ષ્યતિ ચ ‘સત્રં છન્નપ્રકીર્તિતમ્’ (સ. ૧૯. શ્લો. ૬૮.) इति । तदस्यास्तीति सत्री । स च छत्तुंसलक्षणायमिहापदेशचारितया परान् विभ्वासयति । એ પ્રમાણે જયમંગલામાં આપેલું છે. તે ઉપરથી સત્રનો અર્થ કપટચરિત કરવો યુક્ત લાગે છે. સત્રી, સ્ત્રી પુરુષોનાં લક્ષણો કહી આપવાનો ઢોંગ કરી લોકોમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે એમ કહ્યું છે તે કૌટિલ્યના આ પછીના ૮ મા પ્રકરણમાં જે સત્રીનું લક્ષણ આપ્યું છે તે સાથે મળતું આવે છે. માટે એ શબ્દનો અર્થ જયમંગલા પ્રમાણે ‘કપટવેવધારી’ એવો કરવો જોઈએ. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે જયમંગલામાં સત્ર શબ્દના અર્થ માટે સગ ૧૬-૬૮ નું પ્રમાણ આપ્યું છે તે કામન્દકમાં મળતું નથી પણ અમરકોષમાં સત્રમા-ચ્છાદને યજ્ઞ સદાદાને ઘનેડપિ ચ (ફા. ૩-૧૮૧) માં આપેલ છે અને મેદિનીમાં ‘સત્રં યજ્ઞ સદાદાનચ્છાદનારણ્યકૈતથે આપેલું છે માટે જયમંગલાનો અર્થ સપ્રમાણ છે એ નિઃસંદેહ છે.

કોઈ આટવિકને^{૭૮} અથવા કોઈ જિલા કરેલાને રાજ કરીએ તો ઠીક. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ ધર્મોપધા.

સેનાપતિનો અસત્ વસ્તુઓ લેવા માટે^{૭૯} તરસ્કાર કરે એટલે તે સત્રીઓ મારફત લાભની લાલચ આપીને રાજને મારવાની વાત એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે—“બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ અર્થોપધા.

અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી હોય એવી વિશ્વાસુ પરિવારિકા^{૮૦} એક એક મહામાત્રને^{૮૧} ખાનગીમાં કહે “પટરાણી તારા પર ફિદા થઈ છે અને મળવાની પેરવી કરી છે. મોટો લાભ થશે.” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ કામોપધા.

મોટા વહાણમાં બેસીને જવાને માટે એક અમાત્ય બીજા બધાને બોલાવે. એ ઉદ્દેગથી રાજ તેમને પકડે. પહેલેથી કેદ કરેલ વેપધારી છાત્ર, તેઓમાંના ધન અને માનથી અપમાનિત થયેલ એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહે “આ રાજ અસત્ પ્રવૃત્તિવાળો છે. એને મારીને બીજાને રાજ કરીએ તો સાફ. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ લયોપધા.

પછી ધર્મોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને ધર્મસ્થીય^{૮૨} અને કંટકશોધનમાં^{૮૩} નીમવા.

અર્થોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને સમાહુતાના^{૮૪} અને સન્નિધાતાના^{૮૫} વસુલાતી કામમાં નીમવા.

કામોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને બહારની અને અંદરની વિહારભૂમિનું રક્ષણ કરવા નીમવા.

લયોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને રાજના હજુરના કામમાં નીમવા. બધી ઉપધાવડે શુદ્ધ જણાયેલાને મંત્રીઓ કરવા. બધી ઉપધાઓમાં અશુદ્ધ જણાયેલાને ખાણ, દ્રવ્ય, હાથીનાં વનનાં કામખાતામાં નીમવા.

ધર્મોપધામલયથી શોધેલાને સ્વકર્મમાં

યથાશુદ્ધિ નીમવા, એ આચાર્યોનો જ નિર્ણય.

૭૮. જંગલમાં રહેનાર કોઈ રાજા.

૭૯. અહીંયાં અસત્પ્રતિગ્રહેણ ને બદલે અસત્પ્રતિગ્રહેણ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૮૦. સંસાર લાગ કરેલો હોય એવી એક જગાએ સ્થિર ન રહેનારી તાપસી.

૮૧. અમલદાર.

૮૨-૮૩. રાજ્યનાં ખાતાં છે.

૮૪-૮૫. અમલદારોના હોદ્દાનાં નામ છે.

અમાત્યોની પરીક્ષામાં ન પોતાને ન દેવીને
રાજાએ કરવું હક્ય, એવો કૌટિલ્યનો મત.

જલે વિષ શું ના દેવો અદુષ્ટે પાસ દોપનો;
કદાચ એ દૂષિતનું પછી ઔષધ ના જલે.

દુષ્ટ જો થાય છે બુદ્ધિ સત્ત્વવાન તણી સ્થિર
ઉપધાઓથી, તો પાછી હતી તેવી થતી.

ઠંહારના જનથી માટે, કરીને ચાર આ ક્રિયા;
સાફ ખોટું અમાત્યોનું, ખોળે સત્રીયકી નૃપ.

વિનય સંબંધી અધિકરણે ઉપધાવડે અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના જ્ઞાનનો દર્શનો.
અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું. ગૂઢપુરુષોત્પત્તિ.

ઉપધાથી શુદ્ધ થયેલા અમાત્ય વર્ગવાળા રાજાએ ગૂઢ પુરુષો તૈયાર કરવા.
કાપટિક, ઉદાસિત, ખેડુત, વૈદેહક અને તાપસના વેષવાળાઓને તથા
સત્રી તીક્ષ્ણ, રસદ અને ભિક્ષુકીઓને ગૂઢ પુરુષો કરવા.

ખીનનાં ભર્મ જાણનાર પ્રગલ્ભ શિષ્ય તે કાપટિક.^{૮૧} તેને અર્થ અને
માનથી ઉત્સાહ આપીને મંત્રી કહે “ રાજાને અને મને પ્રમાણ માનીને જેનું જે
કાંઈ અકુશલ બુલે તે તેજ વખતે કહી દેજે. ”

૮૧. કામન્દક ચારસંસ્થા વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

વણિક્ કૃષીવલો લિંગો ભિક્ષુકોઽધ્યાપકસ્તથા।

સંસ્થાઃ સ્યુચ્ચારસંસ્થિત્યૈ દત્તદાયાઃ સુસ્વાદાયાઃ ॥

કા. ની. સા. સ. ૧૩. ૩૬.

આની દીકામાં વણિક્ તે પરદેશી વેપારી, કૃષીવલ તે ખેડુત, લિંગી તે તાપસ, ભિક્ષુક
તે ઉદાસિત અને અધ્યાપક તે કાપટિક એમ કહ્યું છે. જ્યમગણા કહે છે કે અધ્યાપકઃ
છાત્રવૃત્ત્યા સ્થિતઃ। તસ્ય કાપટિક इत्यपरं नाम। હવે અધ્યાપકનો અર્થ શીખવ-
નાર થાય છે તેને બદલે અહીં તેનો અર્થ ‘ શિષ્યવૃત્તિથી રહેનારો અધ્યાપક ’ એમ ફરેલ
છે. તે ખાસ કરીને કામન્દકનો અર્થ કૌટિલ્ય પ્રમાણે કરવાના આગ્રહથી કરેલ હોય એમ
લાગે છે. આ જગ્યાએ કૌટિલ્યના પાઠમાં ધણો ફેરફાર થયો જણાય છે. જોકે તેથી અર્થમાં બહુ
ફેર પડતો નથી. કૌટિલ્યનો પાઠ હાલ નીચે પ્રમાણે છે. પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રઃ કાપટિકઃ।
તમર્થમાનામ્યામુત્સાહ્ય મન્ત્રી દ્વ્યાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા ચસ્ય ચદકુશલં
પશ્યસિ તત્તદાનોમેવ પ્રત્યાદિશોતિ। વગેરે. મતુર્યુતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૪ મા
શ્લોક નીચેની મેધાતિથિની દીકામાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે. પરમધર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ
કાપટિકાસ્તાનર્થમાનામ્યામુપસંગૃહ્ય મન્ત્રીદ્વ્યાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા

વિષયાનુક્રમ.

૧	બાળરાનો અશોકનો શિક્ષાવંચ. ધર્માનંદ કોસમ્બી.	...	...	૫૮. ૩૫૫
૨	અપભ્રંશનું બાકરણ. પંડિત જોયરદાસ જી. દોશી.	...	...	૩૬૩
૩	નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ. અ. જોશલાલ ચી. સ્વામિનારાયણ.	...	...	૩૯૨
૪	વક્ત્રીના રાગ દ્વયસંન (પહેલાનું) એક તામ્રશાસન. દત્તાત્રેય, ગા. દિસકરકર.	...	...	૩૯૯
			એમ. એ.	૩૯૯
૫	ગિતની પાંચ વૃત્તિઓ. પ્રાણુજીવન વિ. પાંડે.	...	...	૪૦૭
૬	આપણી અદૃશ્ય થતી વેબનકળા. મુનિ પુણ્યવિજય	...	...	૪૧૯
૭	અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ. દુર્ગારામ. કે. રાસ્ત્રી	...	...	૪૩૪
૮	હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ. પં. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી	...	...	૪૩૬
૯	સ્વાધ્યાય.	...	...	૪૪૫
૧૦	કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) અ. રામનારાયણ વિ. પાંડે.	...	...	૧૭-૨૪

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વમાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનો પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાદું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, દ્રાવિડી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખન્ધ સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.

(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ દોરામણી.

(૪) પંડિત સુખલાલજી.

(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિંધનાથ પાઠક

(૬) રસિકલાલ હોરાલાલ પરીખ.

} મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ મૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવશે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હ.]

આપાક ૧૯૭૬

[અંક ૪ થી.

ભાખરાનો અશોકનો શિલાલેખ.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોશમ્બી]

પિયદસિ લાજા માગધે સયં અભિયાદેત્યાન આહા-અપાવાધતં ચ ફાસુ-
વિહાલતં ચ । વિદિતે વે ભન્તે આયતકે હમા વુધસિ ધંમસિ સંઘસીતિ ગાલવે
ચ પમાદે ચ । ય કેચિ ભન્તે ભગવતા યુદ્ધેન ભાસિતે સયં સે સુભાસિતે યા ।
ય ચુ વો મંતે હમિયાયે દેસેયં હેવં સધંમે ચિલઠિતિકે હોસતીતિ અલહામિ
હયં તં યતવે । હમાનિ મંતે ધંમપલિયાયાનિ-વિનયસમુક્કતે, અલિયથમાનિ,
અનાગતમયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયપુત્તે, ઉપતિન્નપસિને, ય ચા લાણુલોચાદે
મુમાયાદ અધિગિચ્ય ભગવતાયુદ્ધેન ભાસિતે । ઇતાનિ મંતે ધમપલિયાયાનિ
હમ્મામિ કિંતિ વહુકે મિલ્લુપાયે ચા મિલ્લુનિયે ચા અભિલિનં સુનયુ ચા ઉપધા-
લેવેયુ ચા । હેવં મેવા ઉપામકા ચા ઉપામિકા ચા । પતેના મંતે હમં લિલાપ-
યામિ, અભિપેતં મે જ્ઞાનંતુ તિ ॥

“ માગધનો^૧ રાજા પ્રિયદર્શી, સંઘને અભિયાદન કરીને, તેનું આરોગ્ય અને કુશલ
પૂછે છે. ” બન્તે! શુદ્ધ ધર્મ અને સંઘમાં હું દેરલું ગોરવ માનું છું અને તેમાં મને દેરલી
શ્રદ્ધા છે તે આપ જાણો છો. બન્તે! ભગવાન યુદ્ધે ને દાંર્ધ્ય દેલું છે તે સર્વ સુભાષિત
ન છે, પણ બન્તે! આ (શિલાલેખ) વડે ને દર્ધ્ય હું બતાવું છું તે સદર્ધ્ય ચિત્તસ્થિતિ

૧. ડૉ. સેનાર માગધેનંદન ને ખેટો પાઠમાંની માગધં પાઠ દરખી તેને સંઘનું
વિશેષણ માનતા હતા. પણ માગધે એ માગધનું પુલ્લિંગ એક વચનનું રૂપ છે અને પાલીમાં
આવી રીતે વિશેષણ થઈ જગાએ નામની પછી આવે છે. સરખાવો “ રાજા પસેનદિ
કામલો. ” મહિજ્ઞમનિકાય, ચ્યવિનીતમુત્ત.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશ—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, નૃત્યગાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી, આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગૂજરાતી, દ્રારમી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલગ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કદાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ નીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી.	—આચાર્ય.
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.	
(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોરમજી.	
(૪) પંડિત મુખલાલજી.	
(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિંધનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ.
(૬) રસિકલાલ જોશીલાલ પરીખ.	

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિન્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાષ્ટક થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવશે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

ચતુક્કનિપાતમાં આવે છે; તે સ્વયં ભગવાને ઉચ્ચારેલાં વચનો છે અને તેમાં દર્શાવેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો છે. વંસાનો અર્થ સનાતન માર્ગ એવો થાય છે. આને પદ્ધિસંમિદામાં અરિયવંસાનિ કહેલું છે તથા અંગુત્તરનિકાયની ટીકામાં યુદ્ધધોષ તેને અરિયવંસ સુત્તન્ત કહી તેના પર દસ પાનાં લખે છે તે તેની અગત્યતા પ્રસિદ્ધિ અને ઝોળખાણું સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે.

ત્રીજો ઉદ્દેશ અનાગતભયાનિનો છે. અંગુત્તરનિકાયના ૭૭ થી ૮૦ એ ચારેય સૂત્રો આ નામનાં છે. આ પૈકી ૭૯ મુ સૂત્ર અહીં શિલાલેખમાં વિવક્ષિત છે એમ પ્રો. હાઇસ ઉવિડસ માને છે. તે સૂત્રમાં ભવિષ્યમાં કેવી કેવી વિપત્તિઓ પડશે એની આગાહી કરી છે અને એવા પ્રસંગોમાં બિહુઓએ કેમ વર્તવું તેની સૂચના છે. આમાં અનધિકારી બિહુઓ અભિધમ્મનો ઉપદેશ કરશે એવી વિપત્તિ પણ ગણાવી છે. આવી બાબત અશોક સામાન્ય માણસોને માટે લેખમાં ગણાવે એ સંબંધિત નથી. આવીજ રીતે ૭૭ મા સૂત્રમાં પાંચ પ્રકારની વિપત્તિઓમાં વનવાસી બિહુઓએ કેમ રહેવું એ હકીકત છે તથા ૮૦ મામાં પણ બિહુઓને માટે સૂચનાઓ છે માટે આ ત્રણમાંનું કોઈ સૂત્ર અહીં લેલેલું હોય એમ માની શકાતું નથી. ૭૮ મા સૂત્રમાં વય, રોગ, દુષ્કાળ, લડાઈ કે આંતર બેદ જ્યે આપત્તિઓ આવી પડે છે, માટે તે ન આવી હોય ત્યાં સુધીમાં માણસે ચેતીને ચાલવું જોઈએ એ મુદ્દાનો ઉપદેશ છે માટે એજ સૂત્રનો અહીં ઉદ્દેશ છે એમ માનવું પ્રામાણિક છે.

ચોથો ઉદ્દેશ મુનિગાથાનો છે તે સુત્તનિપાતની ૨૦૭—૨૨૧ ગાથાઓ છે એમ પ્રો. હાઇસ ઉવિડસે કહ્યું છે તેની સાથે અમે સંમત છીએ.

પાંચમો મોનેયસૂત્તનો ઉદ્દેશ છે. પ્રો. હાઇસ ઉવિડસ અને અંગુત્તરનિકાયનું મોનેયસૂત્ત ગણે છે. આ સૂત્રમાં કાયમોનેય અને વચ્ચીમોનેય આવવા ઉપરાંત મનોમોનેય આવે છે જે સામાન્ય કોટિનાં માણસોને માટે અશોક દર્શાવે એ અસંધિત છે. અમે અહીં સુત્તનિપાતનું નાલકસુત્ત વિવક્ષિત છે એમ માનીએ છીએ. આ સૂત્રમાં યુદ્ધ ભગવાન નાલકને સાદામ અહિંસા વગેરે નીતિના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે. આ સૂત્રમાં મોનેય શબ્દ ૨૦, ૨૩, ૩૮ માં ગાથાઓમાં મુનિ શબ્દ ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૩૩ અને ૪૫ થીમાં અને મોન ૪૦, ૪૫ થીમાં આવે છે. આ સૂત્ર નાલકને સંબોધન રૂપે છે માટે નાલકસૂત્ત કહેવાય છે પણ પોતાના વિષયને લીધે મોનેયસૂત્ત પણ કહેવાતું હશે એ નિઃસંદેહ છે. આ રીતે સુતોનાં સ્થલ, વિષય, ઉપદેશક, અને સૂત્રમાં વારંવાર આવતા શબ્દ ઉપરથી તેમનાં બીજાં નામો પડવાના અનેક દાખલા મળી આવે છે. વળી આ સૂત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એવા પણ પુરાવા છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશ ઉપત્તિમ પમ્મિનેનો અર્થ ઉપતિસ્સના પ્રશ્નો એવો થાય છે. ઉપતિસ્સ એ યુદ્ધના મહાન શિષ્ય સારિપુત્તનું બીજું નામ હતું. પ્રો. હાઇસ ઉવિડસ આને વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય નથી આપતા કારણકે પછાં સુતોમાં સારિપુત્તે પ્રશ્નો પૂછેલા છે અને તે અંધાંને આ નામ થકી શકે. સુત્તનિપાત ૪, ૧૬ મું ક્ષુપ સારિપુત્ત સૂત્તને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં સારિપુત્તે ૮ ગાથાથી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને ભગવાન યુદ્ધે ૧૩ થી તેનો જવાબ

આપ્યો છે. તેમાં સામાન્ય પવિત્ર જીવનનો ઉપદેશ છે. સુત્તનિપાત પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ ધર્મગ્રંથ છે એટલે ઉપરનો ઉલ્લેખ આ સ્મારિપુત્તસુત્તને વિશે છે એમ માનવાને હરકત નથી. પણ આ મત વિશે અમે પણ આગ્રહ રાખી શકતા નથી.

આ ઉલ્લેખોમાં મૂળ ક્યાં સુત્રો વિવક્ષિત છે તેની લાંબી ચર્ચા અમે ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી વૉ. ૪૧. ટે. ૧૯૧૨. પૃ. ૩૭ થી ૪૦ માં કરેલી હોવાથી, અહીં તેનો માત્ર આટલો જ સાર આપી હવે એ સુત્રોનું જ ભાષાન્તર અત્રે આપીએ છીએ.

વિનય સમુક્કસે આ શું છે તે હજુ નકી થયું નથી.

અલિય વસાનિ. આને અમે અંગુત્તર નિકાયના ચતુક્ક નિપાતમાં આવેલું અરિય વસાના ઉપદેશનું સૂત્ર ગણીએ છીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે.

હે બિહુઓ, આ ચાર આર્યવંશી^૨ છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, વિત્તમ પરંપરાઓ, પુરાણા, સેળભેળ વિનાના,^૩ પહેલાં પણ સેળભેળ નથી થયેલી તેવા, અત્યારે સેળભેળ નથી થતી અને હવે પછી સેળભેળ નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમજો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે. ચાર ક્યાં ?

હવે, બિહુઓ, બિહુ ગમે તે ચીવરથી સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે ચીવરના સંતોષથી સંતોષી થાય, ચીવર માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, ચીવર ન મળે તો ક્ષેષ ન કરે, ચીવર મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, ચીવરનો દોષ જ્ઞાનીને મુક્તિ તરફ જુદિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા ગમે તે ચીવરના સંતોષવડે પોતાનાં વખાણુ ન કરે અને જીજ્ઞાસી નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દક્ષ અપ્રમાદી, જ્ઞાનવાળો, સ્મૃતિવાળો હોય તે, હે બિહુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્ય વંશમાં સ્થિત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે પિંડપાત્રથી સંતુષ્ટ થાય. ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષથી સંતોષી થાય, પિંડપાત્રને માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, પિંડપાત્ર ન મળે તો ક્ષેષ ન કરે, પિંડપાત્ર મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, પિંડપાત્રનો દોષ દેખાતે. મુક્તિ તરફ જુદિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષવડે પોતાનું વખાણુ ન કરે અને જીજ્ઞાસી નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિહુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્ય વંશમાં સ્થિત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી, હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે શયનાસનથી^૪ સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે શયનાસનના સંતોષથી સંતોષી થાય, શયનાસન માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, શયનાસન ન મળે તો ક્ષેષ ન કરે, શયનાસન મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ

૨. સનાતન માર્ગો.

૩. શુદ્ધ એવો અર્થ છે.

૪. સ્થેનાની જગા એવો અર્થ થાય છે.

ન કરે, શયનાસનનો દોષ દેખીને, મુક્તિ તરફ બુદ્ધિ રાખીને તેનો ઉપબોગ કરે, તેવા ગમે ને શયનાસનના સંતોષવડે પોતાનું વખાણ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશ્નુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશ્નુ કહેવાય છે.

૧મી હે બિશ્નુઓ, બિશ્નુ ચિન્તનમાં મમ રહે ચિન્તનમમ થઇ ક્લેશના ત્યાગમાં રત થાય, ૧મી તેવો ચિન્તનરત ચિન્તનરતિવડે, ક્લેશત્યાગરત ક્લેશ ત્યાગ રતિવડે પોતાનાં વખાણ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશ્નુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશ્નુ કહેવાય છે.

હે બિશ્નુઓ, આ ચાર આર્યવંશો છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, ઉત્તમ પરંપરાઓ, પુરાણા, સેનસેન વિનાના પહેલાં પણ સેનસેન નથી થઇ એવા, અને હવે પછી સેનસેન નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે.

૨. ૧મી, હે બિશ્નુઓ, આ ચાર આર્યવંશોવાળો બિશ્નુ પૂર્વ દિશામાં વિહરે છે, અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી પશ્ચિમ દિશામાં...ઉત્તર દિશામાં દક્ષિણ દિશામાં વિહરે છે અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી. તે ક્યા હેતુથી? હે બિશ્નુઓ, તે ધીર અરતિરતિસહ છે માટે.

૩. અરતિ ધીરને હરાવતી નથી. અરતિને ધીર હરાવે છે. ધીર અરતિને હરાવે છે. ધીર અરતિસહ છે.

સર્વ કર્મ છોડી દીધાં છે એવાને, જેણે સર્વ છોડી દીધું છે તેને કોણ અટકાવે? જગન્નદ સોનાના નિષ્કની પેઢે તેની કોણ નિંદા કરી શકે? બ્રહ્માથી પ્રશંસિત થયેલા એવા તેની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે.*

ત્રીજો ઉલ્લેખ ઐગુત્તરનિકાય ના ૭૮ મા સૂત્રનો છે તે ત્રીજો પ્રમાણ છે—

૧. હે બિશ્નુઓ, પાંચ અનાગત બધ દેખનારા બિશ્નુએ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે, અલબ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે અપ્રમાદી, વીર્યવાન નિર્વાણમાં ચિત્ત રાખીને રહેલું યોગ્ય છે. તે પાંચ ક્યાં?

૨ હવે બિશ્નુઓ, બિશ્નુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે નાનો, જુવાન, બાળક, કાળા કેશવાળો, બદ્ધ, યૌવનવાળો પ્રથમ વયમાં છું, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાયને જરા સ્પર્શ કરે છે, જીર્ણ અને જરાથી હારી ગયેલાએ બુદ્ધ શાસનનું મનન કરવું સુકર નથી, અરણ્ય વન જંગલના પ્રાંતોમાં શયનાસન સેવવું સહેલું નથી, આવો અનિદ્ર, અકાન્ત, અપ્રિય ધર્મ મને પહોંચી વળે તે પહેલાં હું અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે અલબ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે વીર્યનો આરંભ કરું, જેથી તે ધર્મવાળો હું જીર્ણ પણ સુખેથી વિહરું.

હે બિશ્નુઓ, આ પ્રથમ અનાગત બધ દેખનારા બિશ્નુએ.....યોગ્ય છે.

— મળમાં થાઓ છે.

૩. વળી હે ભિક્ષુઓ ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે પ્રધાનકર્મ એટલે નિર્વાણના પ્રયત્ન માટે દરદર વિનંતો, રોગ વિનાનો, સમપાચન શક્તિની હોજરી વાળો, નહિ બહુ શીત નહિ બહુ ઉષ્ણ પણ મધ્યમ પ્રકારની હોજરી વાળો છું; એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાયને વ્યાધિ સ્પર્શ કરે છે, વ્યાધિને અને વ્યાધિથી હારેલા એ..... જેથી તે ધર્મવાળો હું વ્યાધિત પણ સુખેથી વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ, આ દ્વિતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૪. વળી હે ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સુભિક્ષ છે, સાફ ધાન્ય છે, પિન્ડ સુલભ છે, લંછત્રત્તિથી કે દાન વડે સમય કાઢવો મુકર છે, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે દુર્ભિક્ષ હોય છે, ધાન્ય હોતું નથી, પિન્ડ દુર્લભ થાય છે, લંછત્રત્તિથી કે દાનવડે સમય કાઢવો મુકર નથી હોતો, દુર્ભિક્ષમાં માણસો જ્યાં સુભિક્ષ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે, ત્યાં ખીચોખીચમાં અને ટોળામાં બુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું દુર્ભિક્ષમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ તૃતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૫. વળી...વિચાર કરે છે કે “અત્યારે માણસો સમગ્ર છે, આનંદમાં રહે છે, વિવાદ કરતા નથી, દૂધ પાણીની માફક રહે છે, એક ખીજને ત્રિયચક્ષુથી જોતા વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે, જ્યારે અટવી સંક્ષોભ થાય છે, કુંડાળે વળીને લોકો અહીં તહીં ફરે છે, ભય હોય છે ત્યારે માણસો જ્યાં ક્ષેમ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે. ત્યાં.....જેથી તે ધર્મવાળો હું ભયમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ ચતુર્થ અનાગતભય દેખનારા.....

૬. વળી.....વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સંધ સમગ્ર છે, આનંદમાં છે, વિવાદ કરતો નથી, એક ઉદ્દેશવાળો છે અને સુખે વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે સંધ ભિન્ન થાય છે, સંધ ભિન્ન થાય છે ત્યારે બુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું સંધ ભિન્ન થતાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચમા અનાગત ભય દેખનારા.....

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચ અનાગતભય દેખનારા ભિક્ષુઓ.....રહેવું યોગ્ય છે.

ચોથા ઉદ્દેશમાં સુત્તનિષાત્તની જે ગાથાઓ વિવક્ષિત છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૨. મુનિમુત્ત.

૨૦૭. સંસ્તવ એટલે માણસ તરફની આસક્તિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, નિકેત, પરસંસારના છવનથી ૨૦૮ એટલે મેલ ઉત્પન્ન થાય છે. અનિકેત અને અસંસ્તવ એવું મુનિનું દર્શન છે.

૫. સુખેથી ભિક્ષા મળે એવો સમય, મુકાળ.

૬. ભેદ, તડ પડે છે.

૨૦૮. જે ઉત્પન્ન થયેલા કલેશને બાંગી નૌખીને ફરી ઉગવા નથી દેતો, ઉત્પન્ન થતા કલેશને પ્રવેશ કરવા નથી દેતો, તેને એકલો ચર્ચા કરતો મુનિ કહે છે. તે મહર્ષિએ જ્ઞાન્તિનું પદ જોયેલું છે.

૨૦૯. જે પાપની વસ્તુઓની સંખ્યા કરીને, તેના ખીજનો નાશ કરીને તેની આસક્તિને પ્રવેશ ન પામવા દે તે, જન્મના ક્ષય અને અન્તને દેખનારો મુનિ તર્ક છોડી દબને સંખ્યા પામતો નથી અર્થાત્ કોઈ પ્રકારનો જન્મ પામતો નથી.

૨૧૦. સર્વ નિવેશનો, કહેતા છવનની બુધિદાઓ, જાણીને, તેમાંની એક ॥ પણ જે કામના કરતો નથી તે કોઈ વિનાનો નિર્લોભ મુનિ નવા બવને માટે પ્રયત્ન, કર્મ કરતો નથી અને સર્વની પાર ગયેલો બને છે.

૨૧૧. સર્વનો પરાભવ કરનાર, સર્વને જાણનાર, સારી મેધાવાળો, મર્વ ધર્મમાં અલિપ્ત, સર્વનો ત્યાગ કરનાર, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને મુક્ત થયેલો, એ નો ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૨. પ્રજ્ઞાના બળ વાળો, શીલ અને વૃત્તિવાળો, ચિત્તના સમાધાન વાળો, ધ્યાનમાં રત, સ્મૃતિવાળો, સંગ-આસક્તિથી પ્રમુક્ત, આસ્ત્રવ અને દારિન્યવિનાનો જે હોય એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૩. એકલો અપ્રમત્ત ચર્ચા કરતો હોય, નિંદા અને પ્રશંસામાં કંપે નહિ, સિંદ-ની પેઠે શબ્દોથી ત્રાસ ન પામે, વાયુની પેઠે જળમાં પકડાઈ જાય નહિ; પાણીથી પડતી પેઠે અલિપ્ત રહે, બીજાઓને દોરે પણ તેને કોઈ દોરે નહિ, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૪. પોતાને વિશે પારકાઓ બોલવામાં લક્ષ્યદાર જાય ત્યારે જે ન્હાવાની જગા પરના ચાંબલાઈ જેવો ચર્મ જાય તેવા ચીતરાગ અને સમાહિત હન્દ્રિયવાળાને ધીર પુરુષો...

૨૧૫. જે સ્થિતાન્મા કાંઠાની પેઠે સીધો જાય, પાપ કર્મોની જુથુપ્સા કરે, સમ વિગમની મીમાંસા કરે એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૬. જે ચતાત્મા મુનિ, પોતે સંચતાત્મા હોય, જાળક હોય, કે મધ્યમ ગયનો હોય ત્યારે પાપ ન કરે, રોપ ન પામે એવો કોઈના કૌંપર રોપ ન કરે, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૭. જે પારકા દાન ઉપર છવનારો છતાં, પોતાને પિંડ પહેલો મળે મધ્યમાં મળે કે છેવટે મળે તો પણ સ્તુતિ કરે કે નિન્દા કરે એવો ન હોય એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૮. જે મુનિ મૈથુનથી વિરત ચર્મ ચર્ચા કરે, જે કદાપિ પણ યૌવનમાં બંધાઈ જતો નથી, જે મદ અને અપ્રમાદથી વિરત છે અને વિપ્રમુક્ત છે એવાને ધીર પુરુષો...

૨૧૯. જે લોકને જાણીને પરમાર્થદર્શી થયો છે, જે જોયને અમુદ્રને તરીને સંત થયો છે, તેવા છિન્નમન્થી આશ્રય વિનાના આસ્ત્રવ વિનાનાને ધીર પુરુષો...

૨૨૦. દારપોષણ કરનારો સંસારી અને નિર્મમ અને સુવન એવો મુનિ એ બન્ને

૭. ન્હાવાની જગાપર ચોખ્ખું કે અટપ્પૂણ ચાંબલો રખાતો અને તેની સાથે શરીર ધસીને ન્હાવાનો રિવઃજ દનો. તે ચાંબલા જેવો અચલ એવો અર્થ છે.

૮. વજ્રવાનો ચટક તે એવો સીધો જાય છે, કે જિંયાનીચા ચતા તાણામાં ગૂંચવાઈ જતો નથી.

અસમ છે, બંનેનો વ્યવહાર અને વૃત્તિ ભિન્ન છે. સંસારી પરપ્રાણુ દરણમાં સંયત હોતો નથી અને મુનિ હમેશાં પ્રાણીની રક્ષા કરે છે.

૨૨૧. જેમ આકાશગામી નીલકંઠ મોર કદાપિ પણ હંસની ગતિને પામતો નથી તેમ ગૃહી વનમાં એકાન્તમાં ધ્યાન કરતા મુનિ ભિક્ષુને તોલે કદી આવતો નથી.

તે પછીનો ઉલ્લેખ મોનેયસૂત્રે તે નાલકસુત્ત છે એમ અમે કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ, હકીકત મંબંધી પ્રાસ્તાવિક ગાથાઓ છે તે છોડી, પ્રશ્નાતરણની ૬૯૯ થી ૭૨૩ સુધીની ગાથાઓનું નીચે ભાષાન્તર આપ્યું છે.

૧. આ અસિતતું ખડું પડેલું વચન અમે જાણ્યું માટે હે ગોતમ, સર્વધર્મની પાર ગયેલું તે તને પૂછીએ છીએ.

૨. ધરખાર વિનાના ચયેલાને અને ભિક્ષુની ચર્માની શોધ કરનારાને માટે ઉત્તમ મુનિપદ કયુ તે હે મુનિ, પ્રજાયલો એવો મને કહે.

૩. ભગવાને કહ્યું “ કુષ્કર અને અમલમા મુકવું મુરિકલ એવું મુનિપદ હું તને સમજાવું છું. તું સ્થિર થા, દૃઢ થા.

૪. ગામમાં ગાળ કે વંદનાથી સમાન ભાવ રાખવો. મનમાં ખરાબ લાગણી ન થવા દેવી અને અભિમાન રાખ્યા વિના ચર્ચા કરવી.

૫. વનમાં નાની મોટી જવાળાઓની પેટે ગામમાં ઓઝો ફરે છે. તે મુનિને લોભાવે છે. તે તમને મા લોભાવો.

૬. મૈથુન ધર્મથી વિરત થઇને, ઉચ્ચ નીચ કામનાઓ છોડી દઇને, સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ તરફ અનાસક્ત અને અવિરુદ્ધ.

૭. ‘જેવો હું છું તેવાં એ છે જેવાં એ છે તેવો હું છું’ એ પ્રમાણે પોતાનો દાખલો લઇને કોઇને હજી નહિ કોઇનો ઘાત કરે નહિ.

૮. જ્યાં પ્રયત્ન સક્ત થયો છે એવાં ઇચ્છા અને લોભને છોડી દઇને ચક્ષુખાન થઇને ચાલે, આ નરકને તરી જાય.

૯. અલ્પાહારી, મિતાહારી, અલ્પ ઇચ્છાવાળો અને અલોબુષ થાય. તે ઇચ્છાની તૃપ્તિ છીપાવેને, ઇચ્છાવિનાનો નિવૃત્ત થાય છે.

૧૦. તે પિપ્પલને માટે વિદાર કરી આવીને વનમાં જાય, જ્યારે સ્મૃતિ વાળો મુનિ વૃક્ષમૂલે આસન વાળીને એસે.

૧૧. તે ધ્યાનમાં લાગેલો ધીર વનમાં રમખાણું થાય, વૃક્ષમૂલે આત્માને આનંદ આપતો ધ્યાન કરે.

૧૨. રાત્રિ પુરી થયે તે ગામ તરફ જાય. ગામના ન્હોતરાને કે ગામથી કોઇ ખાવાનું લઇ આવે તેથી જાણુ રાજી ન થાય.

અપભ્રંશનું વ્યાકરણ.

અપભ્રંશમાં થએલો સ્વરોનો અને વ્યંજનોનો ભ્રંશ (વિકાર):

૨આર્ષ સંસ્કૃત, સંસ્કૃત, વ્યાપક પ્રાકૃત કે પ્રાતિક પ્રાકૃત શબ્દોમાં આવેલા સ્વરો અને વ્યંજનો ઉચ્ચારણાદિના^૩ વિકારોને લીધે જે જનની અપભ્રંશતા પામેલા છે, તેના થોડાક નમૂના આ પ્રમાણે છે:

ઉ-નો અ, આ:

સં૦ વાહુ-પ્રા૦ વાહા^૪ (સ્ત્રી૦)-અપ૦વાહુ-વાહા-વાહ । વર્તમાન ગૂજરાતી-
બાહુ-બાંય^૫-બહાંય (“ બંધન હતો બોલડે તો ય પોતાની બાંય ”)

ઋ-નો અ-આ-ઈ-ઉ:

સં૦ કૃત્ય-પ્રા૦ કિચ્ચ^૬-અપ૦-કચ્ચુ-કાચ્ચ । વર્ત૦ ગૂ૦-કાચુ^૭-કૃત્ય-કૃત્ય.

૧. મારા રચેલા ‘ પ્રાકૃત-પ્રવેશ ’ નામક અમુદ્રિત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું આ એક છેલ્લું પ્રકરણ છે.

૨. આર્ષ સંસ્કૃત એટલે વૈદિક સંસ્કૃત.

૩. શબ્દોનાં મૂળ રૂપોને અપભ્રંશ થવામાં આટલાં કારણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણની ખામી. (૨) વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મર્યાદા કે મહત્તાનો ભંગ. (૩) અહંકારનું આધિક્ય. (૪) અક્ષરોને ભૂંસાડવા વા અક્ષરોને અસ્પષ્ટ રીતે સુધારવો. (પ્રચ્છાદન.) (૫) બોલનાર, લખનાર કે વાંચનારનો ભ્રમ. (૬) જેવું લખ્યું હોય તેવું વાંચ્યું વા જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું બોલવું-ધત્વાદિ. (આ વિશેની વધુ સમજાવતી માટે જૂઓ શ્રીહીરવિજયરાસમાંનો મારો (ગૂજરાતી-બાપા ’ વિષેનો નિબંધ-૫૦ ૫૫-૫૮ દેવવર્દ લાલભાઈની આવૃત્તિ.)

૪. જૂઓ પ્રા૦ બ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૩૬ સૂત્ર.

૫. ‘ બાહુ ’ ના અપભ્રંશરૂપ ‘ બાહ ’ સાથે ‘ બાંય ’ રૂપને સરખાવો : જોરદાર ઉચ્ચારવાળા સંસ્કૃત શબ્દો પાલી-પ્રાકૃતમાં નરમ બને છે, તો પણ પોતાનું માત્રા-પરિમાણ જરાજર જાળવવા સાથે એ જોરદાર ઉચ્ચારના નિશાનને તેઓ છોડતા નથી: ચક્ર-ચક-વાંકું । વૃશ્ચિક-વિન્ચિઝ-વિંછી । છિદ્ર-છિંડું । જૂઓ (પ્રા૦ બ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૨૬ વગેરે સૂત્રો). આ ધોરણને અનુસારે મહાપ્રાચુવાળા ‘ બાહુ ’ શબ્દનું ‘ બાંય ’ રૂપ થએલું છે, એટલે ‘ હ ’ નો ભાર અનુસ્વારે લીધો અને ‘ ય ’ રૂપમાં ‘ હ ’ હલકો થયો. અનેક બારે વ્યંજનોને હલકા કરવા માટે ‘ પ્રાકૃત ’ માં ‘ ય ’ ની વપરાશ સુપ્રતીત છે. (જૂઓ પ્રા૦ બ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૧૭૭ તથા ૧૮૦)

૬. જૂ૦ હે૦ ૮-૧-૧૨૮ તથા ૮-૨-૧૩.

૭. ‘ મૃત=ઘય, તૃણ=તણ ’ વગેરે પાલી પ્રાકૃત શબ્દોની પેઠે અહીં પણ ‘ ઋ ’ નો ‘ અ ’ રૂપે ભંશ થએલો છે. જૂ૦ હે૦ ૮-૧-૧૨૬.

૮. જેમાં હજા પણ માંત્ર ‘ મર્યાપાળ ’ ખામી હોય-તેવો બાવ બતાવવા માટે સં. ગોદાવર

સં. તૃણ-પ્રા. તળ-અપ. તૃણ-તિણ-તણ । વર્ત. ગૂંતરણું^{૧૦}-તણું^{૧૧} ।
 સં. પૃષ્ઠ-પ્રા. પટ્ટ^{૧૨}-પિટ્ટ-અપ. પુટ્ટિ-પિટ્ટિ-પટ્ટિ । વર્ત. ગૂં^{૧૩}-પુંડું-પુંડી પીઠ^{૧૪} ।
 સં. સુકત-પ્રા. ^{૧૫}સુકય-શૌ. સુકદ-અપ. સુકિડ^{૧૬}-સુકિડુ-સુકડુ^{૧૭} । વર્ત. ગૂં-સુકૃત-સુકૃત.

“કૃત્ય” (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ ખેસતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાયા’ ‘ના ભાવને સૂચવે (?)’ હીંદીભાષાના કાશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કપણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બ્રંશ ‘કાર્પ’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “કર્મ્ય કોહુંયં કજ્જે” દેશીનામમાલા-પૃ. ૬૯, ગા. ૨. જૈનસંપ્રદાયના હેદય (પ્રાયશ્ચિત્ત-અર્થ) ‘નિશીય’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર-‘કિચ્ચકર’ શબ્દ) એક સ્થળે ‘કિચ્ચકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે-“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે.”

૯. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૬.

૧૦. ‘તૃણ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બ્રંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણું’ ઉચ્ચારરાભસ્યનેલીધે ‘તણું’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિટ્ટ’ તથા ‘પુટ્ટ’ માટે જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ. ‘પુટ્ટિ’ રૂપ સાથે ‘પુંડું’ કે ‘પુંડી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે-અર્થમાં પણ એ બંને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંડી’ નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંડી’ નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જૈન ભાષામાં જે માટે ‘પુંડિલ’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ, આ ‘પુટ્ટિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંડિલ’ એટલે ઉપાશ્રમમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમુખ્ય વસ્ત્ર)

૧૪. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’નો ‘ઘ’ બ્રંશ થયાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઈ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘ઘ’નો ખાર સચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ. ૬. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.-‘ત’ અને ‘ય’ બંને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ઘણા ય વ્યંજનનો ખાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ કરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ. ૯ (‘ઋ’-નો ‘ઘ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ ને સ્થળે બહુધા ‘દ’ જ બોલાય છે : જૂઓ હે. ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં — ‘સુકિડ’ કે ‘સુકૃદ’માં થયેલી છે. આર્ષ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે, એમ જણાવ્યું છે. પણ પ્રાંતિ પ્રાચીન-

લૂ-નો ઈ-ઈલિ:

સં० કલ્પ-પ્રા० કિલિન્ન^{૧૮}-અપ०-કિન્નઓ-કિલિન્નઓ ।

એ-નો ઇ-ઈ:

સં० રેલા-પ્રા० રેલા-અપ०-લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત० ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઐ-નો અઉ-ઐ :

સં० ગૌરી-પ્રા० ગૌરી-અપ० ગઝરિ-ગૌરિ । વર્ત० ગૂં-ગૌરી-ગૌરી-ગવરી-ગઝરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિઃ સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેવો થાય છે:)

સં० સુલેન આસે-પ્રા० સુલેન અઢ્ઢામિ-અપ० સુલે અઢ્ઢકે । વર્ત० ગૂં-સુલે હું ।

(ઉચ્ચારણાદિના વિકારને લીધે એ સ્વર વચ્ચે રહેલો વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થયે નય છે:)

ક-નો ગ :

સં० વિશ્વોભકર-પ્રા० વિચ્છોહયર-અપ० વિચ્છોહગર । વર્ત० ગૂં વિશ્વોભકર ।

ખ-નો ધ :

સં० સુલ પ્રા० સુલ-અપ०-સુલ-સુલિ^{૧૯} । વર્ત० ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ :

[ક્રીધું ।

સં० કવિત-પ્રા० કહિઅ-શૌં કવિદ-કહિદ-અપ० કવિદુ । વર્ત० ગૂં-કહિઉં-કહું,

થ-નો ધ, પ-નો ખ :

સં० શપવ^{૨૦}-પ્રા० સવહ-શૌં સવહ-સવવ-અપ०-સવયુ-સવધુ । વર્ત० ગૂં શપથ ।

ફ-નો ભ :

સં० સફલ પ્રા० સહલ-સમલ-અપ० સમલડ । વર્ત० ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌરસેની પ્રાકૃત, માગંધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તે ધણે ઠેકાણે એથી ક્ષત્રું પણ અનનું જણાય છે: ' સુકિદુ 'માં 'ત' 'ય'ના રૂપમાં હલકો થવાને બદલે કલટો મહાપ્રાણ 'દ' રૂપમાં ભ્રંશ પામેલો છે—મનુષ્યોનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારસ્થાનો અને આસ્પ્રપ્યતો એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તે એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળી નાખે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ કિલટ ઉચ્ચાર પણ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં ભૂગોલની પણ અસર કારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના ' પ્રાકૃતરૂપાવતાર 'માં ' ચંદુચંદુ 'ને ' ચતુર્ચુ 'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેલો છે એટલે ' સુલ ' નો અપભ્રંશ ' સુખ 'ના ' સુધ 'ની પેઠે ' મુધ ' પણ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. ' શાપ: ' ઉપરથી પ્રા० સાવો અને ' સવો ' થાય છે. આપણી બાપામાં ' સોગત ' અર્થમાં વપરાતા ' સમ ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ ' સવો ' જાણે તેાય.

સં० તૃણ-પ્રા० તળ-અપ० તૃણુ-તિણુ-તણુ । વર્ત० ગૂંતરણું^{૧૦}-તણું^{૧૧} ।
 સં० પૃષ્ઠ-પ્રા० પટ્ટ^{૧૨}-પિટ્ટ-અપ०-પુટ્ટિ-પિટ્ટિ-પટ્ટિ । વર્ત० ગૂં^{૧૩}-પુંહું-પુંહી પીઠ^{૧૪} ।
 સં० સુકૃત-પ્રા० ^{૧૫}સુકય-શૌં સુકદ-અપ० સુકિડ^{૧૬}-સુકિદુ-સુકુદુ^{૧૭} । વર્ત०
 ગૂં-સુકૃત-સુકૃત.

‘કૃત્ય’ (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ બેસતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાત્યા’ ના ભાવને સૂચવે (?). હીંદીભાષાના કોશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કવણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બ્રંશ ‘કાર્ય’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “ કશં કોહુંવં કજે ” દેશીનામમાલા-પૃષ્ઠ ૬૧, ગાં ૨. જૈનસંપ્રદાયના છેદસૂત્ર (પ્રાયશ્ચિત્ત-અંથ) ‘નિશીય’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાત્ન-૬-‘કિચ્ચકર’ શબ્દ) એક સ્થળે ‘કિચ્ચકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે-“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે. ”

૯. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૬.

૧૦. ‘તૃણ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બ્રંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણું’ ઉચ્ચારરાશ્ચર્યનેલીધે ‘તણું’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિટ્ટ’ તથા ‘પુટ્ટ’ માટે જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ० ‘પુટ્ટિ’ રૂપ સાથે ‘પુંહું’ કે ‘પુંહી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે-અર્થમાં પણ એ બન્ને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંઠી’ નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંહી’ નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જેન ભાષામાં જે માટે ‘પુંહિલિ’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ, આ ‘પુટ્ટિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંહિલિ’ એટલે ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર)

૧૪. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’નો ‘ઘ’ બ્રંશ થયાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઈ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘ઘ’નો ‘માર સચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૬. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.-‘ત’ અને ‘ય’ બન્ને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ધણા ય વ્યંજનોનો બાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ કરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૮ (‘ઋ’-નો ‘ઘ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ ને સ્થળે બહુધા ‘દ’ જ બોલાય છે : જૂઓ હેં ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં — ‘સુકિદું’ કે ‘સુકુદું’માં થયેલી છે. આર્થ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે, -એમ જણાયું છે, પણ પ્રાંતિક પ્રાકૃત-

લૂ-નો ઈ-ઈલિ:

સં० કલૂન્ન-પ્રા० કિલિન્ન^{૧૮}-અપ०-કિન્નઓ-કિલિન્નઓ ।

એ-નો ઇ-ઈ:

સં० રેલા-પ્રા० રેલા-અપ०-લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત० ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઐ-નો અઉ-ઐ:

સં० ગૌરી-પ્રા० ગોરી-અપ० ગડરિ-ગોરિ । વર્ત० ગૂં-ગૌરી-ગોરી-ગવરી-ગડરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિક સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેવો થાય છે:)

સં० સુલેન આસે-પ્રા० સુલેન અલ્હામિ-અપ० સુલે અલ્હામિ । વર્ત० ગૂં-સુલે હું ।

(ઉચ્ચારણાદિના વિકારને લીધે જે સ્વર વચ્ચે રહેલો વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થઈ જાય છે:)

ક-નો ગ :

સં० વિક્ષોભકર-પ્રા० વિચ્છોદ્ધયર-અપ० વિચ્છોદ્ધગર । વર્ત० ગૂં વિક્ષોભકર ।

ખ-નો ધ :

સં० સુલ પ્રા० સુલ-અપ०-સુલ-સુલિ^{૧૯} । વર્ત० ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ :

[કાધું]

સં० કથિત-પ્રા० કહિઅ-શૌં કથિદ-કહિદ-અપ० કથિદુ । વર્ત० ગૂં-કહિઉ-કહું,

થ-નો ધ, પ-નો ખ :

સં० શપય^{૨૦}-પ્રા० સવહ-શૌં સવહ-સવવ-અપ०-સવધુ-સવધુ । વર્ત० ગૂં શપથ ।

ફ-નો ભ :

સં० મકલ પ્રા० સહલ-સમલ-અપ० સમલડ । વર્ત० ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌરભેની પ્રાકૃત, માગંધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તો ધણે ટેકાણે એથી ઉત્પન્ન પશુ જનતું જણાય છે: 'સુકિદુ'માં 'ત' 'ય'ના રૂપમાં હલકો થવાને બદલે હલકો મદાપ્રાણુ 'દ' રૂપમાં ભ્રંશ પામેલો છે—મતુળીનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારસ્થાનો અને આસપાસનાં એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તો એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળા જાય છે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ કિલ્લ ઉચ્ચાર પશુ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં ભૂગોલની પશુ અસર કારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના 'પ્રાકૃતરૂપાવતાર'માં 'ચતુર્ચુષ'ને 'ચતુર્ધુષ'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેલો છે એટલે 'સુલ' નો અપભ્રંશ 'સુખ'ના 'મુધ'ની પેઠે 'મુધ' પશુ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. 'શપઃ' ઉપરથી પ્રા० સાવો અને 'સવો' થાય છે. આપણી બાપામાં 'સોગન' અર્થમાં વપરાતા 'સમ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ 'સવો' જાણી હોય.

મ-નો વૈ :

સં. કમલ-પ્રા. કમલ-અપ. કવૈલુ-કમલુ । વર્ત. ગૂ. કમલ-કમળ ।

સં. તથા-પ્રા. તહા-તહ-અપ. તિમ-તિવૈ, તેમ, તેવૈ । વર્ત. ગૂ. તેમ ।

સં. ભ્રમર-પ્રા. ભમર-ભસલ-અપ. ભવૈરુ, ભમરુ । વર્ત. ગૂ. ભમર, ભમર ।

સં. યથા-પ્રા. જહ, જહા-અપ. જિમ-જિવૈ, જેમ, જેવૈ । વર્ત. ગૂ. જેમ ।

લોપ :

(ઘણે ભાગે સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પાછલો સંયુક્ત બોલાતો નથી :)

સં. પ્રિય-પ્રા. વિઝ-વિય-અપ. વિઝ, પ્રિય । વર્ત. ગૂ. પિઝ, પ્રિય, પ્રિયકાર-
ધારો, પ્રિયકારી, ધ્યારી ।

ઉચ્ચેરણુ :

(ક્યાંય ક્યાંય તો લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને ' રેશ 'નો ઉચ્ચાર થાય છે :)

સં. વ્યાસ-પ્રા. વાસ-અપ. વ્રામ, વાસ । વર્ત. ગૂ. વ્યાસ ।

આદેશ :

(' મ્હ 'ને સ્થાને ' મ્મ ' પણ બોલાય છે :)

સં. ગ્રીષ્મ-પ્રા. ગિમ્હ-અપ. ગિમ્હો, ગિમ્મો । વર્ત. ગૂ. ગ્રીષ્મ, ગ્રીષ્મ, ગરમ, ગરમી ।

સં. શ્લેષ્મ-પ્રા. સિમ્હ-અપ. સિમ્હો, સિમ્મો । વર્ત. ગૂ. શ્લેષ્મ, શ્લેષ્મ, સળેષ્મ ।

' સંવંધી ' શબ્દના સ્થાનમાં ' કેર ' અને ' તણ ' એવા બે આદેશ થાય છે :
જસુ કેરુ-ગૂ. જેના સંવંધી અમ્હદંતણુ-ગૂ. અમારા સંવંધી (આ ' કેર ' અને ' તણ 'ની મૂળ પ્રકૃતિ માટે પ્રસંગે હવે પછી વીગતથી ચર્ચા કરવાની છે)

સંપ્રસારણુ :

(ઉચ્ચારણની સરળતા માટે ઘણે સ્થળે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા વ્યંજનને પડતો મૂકવામાં આવે છે, એટલે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ' ય ' અને ' વ ' નું સંપ્રસારણ કરી (' ધ્વ ' અને ' હ 'ના રૂપમાં ફેરવી) તેને આગલા સ્વર સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે જ શબ્દની માત્રાના પરિભાષણે પ્રાયઃ ઘટ લાગતી નથી :)

સં. યચન-પ્રા. વચન-અપ. વૈણ, વીણ । વર્ત. ગૂ. વચન, વેણ ।

સં. શયન-પ્રા. મયન-પા. સેન-૨૧ અપ. સેણ । વર્ત. ગૂ. શયન ।

સં. નયન-પ્રા. નયણ-અપ. નેણ । વર્ત. ગૂ. નયન, નેણ । નેન-(દિંદી)

સં. નવનીત-પ્રા. નવળીઅ } -અપ. નોળીઅ । લોળી-(મરાઠી)
નવળીઅ

આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેલા કેટલાક શબ્દો :

(આ નીચે જે શબ્દો આપવામાં આવેલા છે તેમાંના કેટલાક વ્યુત્પન્ન છે, અને દેશ્ય (અવ્યુત્પન્ન) વધારે છે :)

[સં. ફેદશ-પ્રા. ફેદમ-] અપ. અદમ, પદ વર્ત. ગૂ. એવું । એસા (દિંદી)

[સં. અન્યાદશ-પ્રા. અન્નાદિમ-] -અપ. અન્નાદિસ ।

૨૧. પાલી (પ્રાકૃતી-પાયહી-પાયલી-પાલી) સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે: "સેનાસનચારિક" - વિગાદિમગ્ગ પ. ૨૨

सञ्च (मा० गत्य)

ओङ्प्रत्ययन्.

५. [सं. सञ्चो, ५॥ सञ्चो] सञ्चु, सञ्चो, सञ्च, सञ्चा.
६. [सं. सञ्चम, ५॥ सञ्च] सञ्चु, सञ्च, सञ्चा.
७. [सं. सञ्चण, ५॥ सञ्चण, सञ्चणे] सञ्चणं, सञ्चणे, सञ्च.
८. [सं. सञ्चमान, ५॥ सञ्चमान, सञ्चतो, सञ्चाओ, सञ्चाउ, सञ्चादि, सञ्चादितो, सञ्चा णेरे.]
सञ्चाहो, सञ्चहो.
९. ५. [सं. सञ्चय, ५॥ सञ्चयम्] सञ्चासु, सञ्चयु,
सञ्चयसु, सञ्चाहो, सञ्चहो, सञ्च, सञ्चा.
१०. [सं. सञ्चस्मिन् ; सञ्चस्मिन् ; ५॥ सञ्चस्मिन्, सञ्चदि,
सञ्चस्मिन्, सञ्चय.] सञ्चादि, सञ्चदि.

ओङ्प्रत्ययन्.

५. [सं. पण, ५॥ पणो] पणो
दि.
६. [सं. पणम्, ५॥ पणम्, ५॥ पणम्, ५॥ पणम्,
पणो णेरे पणो णेरे सञ्चनी णेरे] पणहो, पणहो,
पणहो, पणहो.
७. [सं. पणस्मिन्, ५॥ पणस्मिन् शो० पणस्मिन्, ५॥ अयस्मि
ईयस्मि, पणस्मिन् णेरे] पणदि, पणदि, पणदि, पणदि.
आओ णेरे सञ्चनी णेरे.

अङ्प्रत्ययन्.

- सञ्च, सञ्चा, [सं. सञ्च, ५॥ सञ्च].
- सञ्च, सञ्चा. [सं. सञ्चान्, ५॥ सञ्च, सञ्चा.]
- सञ्चदि, सञ्चादि, सञ्चदि. [सं. सञ्चि, सञ्चि, ५॥ सञ्चिदि-दि-दि.]
- सञ्चाहं, सञ्चहं, [सं. सञ्चयः, ५॥ सञ्चनी णेरे].
- सञ्चाहं, सञ्चहं, सञ्च, सञ्चा. [सं. सञ्चयाम्, ५॥ सञ्चोमि, सञ्चाहं.]
- सञ्चादि, सञ्चदि. [सं. सञ्चु, ५॥ सञ्चयं, सञ्चयम्.]

अनियमित सञ्चादि

पुनर्-एङ्, पञ्च

अङ्प्रत्ययन्.

- पञ्च [सं. पञ्च, ५॥ पञ्च].

અદ્ભ-અમુ

પા. બહ. ઓદ [સં. અમી, પ્રા. અમ્.]

દિ. બહ. ઓદ. [સં. અમુન, પ્રા. અમ્, અમુનો.]

બાકી બધાં ઉદારાંત નામની જેવાં.

કિમ્-ક, કવણ, કાંડે.*

પા. બેક. કિદે, કયણિદે, કાદાં, કાદાં, કવણાદાં, કવણદાં [સં. કસ્માત્ પ્રા. કમ્દા, કૌસ, કિણા.]

પા. પ. બેક. કાસુ, કસુ, કસ્સુ, કવણાસુ, કવણસુ, કાહો, કહા, ક, કા, કવણાહો, કવણહો, કવણ, કવણા [સં. કસ્ય, પ્રા. કસ્સ, કાસ.]

બાકી બધાં સર્વેની જેમ.

યત્-જ

પા. બેક. યુ, જી, જ, જા, ધું [સં. યઃ પ્રા. જી]

દિ. બેક. યુ, જ, જા, ધું [સં. યમ્ પ્રા. જં.]

પા. પ. બેક. જાસુ, જસુ, જસ્સુ, જાહો, જહો, જ, જા, [સં. યસ્ય, પ્રા. જસ્સ, જાસ.]

બાકી બધાં સર્વેની જેમ.

તત્-ત

પા. બેક. યુ, સો, સ, સા, યં ધું [સં. સઃ પ્રા. સો]

દિ. બેક. યુ, સ, સા, યં, ધું [સં. તમ્ પ્રા. તે]

પા. પ. બેક. તાસુ, તસુ, તસ્સુ, તાહો, તહો, ત, તા [સં. તસ્ય પ્રા. તસ્સ, તાસ.]

*-કાંડે' શબ્દનું 'કાદ' ૨૫ ક્ષી તેનાં રૂપો દ્વારાંતની જેવાં બાણવાનાં છે.

ચ. 'પા. [સં. કવયે, કવ્યઃ પ્રા. કવ્યે, કવિસ્ત, કવિણં] કવ, કવૈ
કવહું, કવૈહું, કવહં, કવહં [સં. 'કવિભ્યઃ, કવીનામ્,

પ્રા. કવીર્ણ કવીણ]
સ. [સં. કવૌ પ્રા. કવિમિમ્] કવૈહિ કવહિ.
કવહું, કવૈહું, કવૈહિ, કવૈહિ [સં. કવિસુ, કવિસુ, કવિસું]

સં. [સં. કવ્યે પ્રા. કવિ, કવી] કવૈ, કવહ.
કવહો, કવૈહો, કવ, કવૈ [સં. કવયઃ પ્રા. કવઓ, કવિ, કવી]
એ પ્રમાણે અગિય, સત્તિ, હરિ, કરિ, કાદ, (કિ-કાદં) ગિરિ, સડગિ (શકુનિ) હરિય, સામિ વગેરે શબ્દોનાં
રૂપો સમજવાનાં છે.

માનુ-માણુ (પુશના કવિ પ્રમાણે.)

એકવચન.

બહુવચન.

પ્ર. માણુ, માણૂ

માણુ, માણૂ

દિ.

પ્રા. માણુ-જં, માણૂ-જં, માણું, માણૂં, માણું, માણૂં.

માણુદિ, માણૂદિ.
માણુહું, માણૂહું.

ચ. 'પા. માણૂ

માણુહું, માણૂહું, માણૂહં, માણૂહં.

સ. માણુદિ, માણૂદિ

માણુહું, માણૂહું, માણુદિ, માણૂદિ.

સં. માણુ, માણૂ

માણુહો, માણૂહો માણુ, માણૂ.

એ પ્રમાણે તર, પસુ. પહુ, ભિજહુ, વિહુ, જલહુ, કહપ્પુ, યાણુ, જાણુ, ઉડ, કારુ વગેરે શબ્દોનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

નપુંસકલિંગ,

(૧) અક્રાંત, દશરાંત અને ઉદરાંત નપુંસકલિંગના પ્રત્યયો પુલિંગની જેમ છે પરંતુ વિશેષ. રૂપ પ્રમાણે છે:
(૨) પુલિંગનાં વ્યુત્પન્નો આ પ્રત્યય નપુંસકલિંગમાં વપરાતા નથી.

પ્ર. જહુ. દં

દિ. જહુ. દં

૧ કવહો-કવૈહો-કવૈહું-કવૈહું-કવૈહું.

અકારાંત નપુંસક કુંડ

ઐકવચન.

૦ [સં. કુણ્ડમ્ પ્રા. કુંડે] કુંડ, કુંડ, કુઢા

”

બાપી બધાં અકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

અપવાદઃ ને નામેને છેએ અકારાંત ક હોય તેને પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના ઐકવચનમાં કે પ્રત્યય લાગે છે:

તુંચ્છઅ (તુચ્છક)

તુચ્છડે, તુચ્છઆઈ, તુચ્છઅઈ ।

”

વારિક

વારિડે, વારિઆઈ, વારિઅઈ ।

”

બાપી બધાં અકારાંત કુંડની નેવાં છે.

બહુવચન.

કુંડાઈ, કુંડાઈ, [સં. કુણ્ડાનિ પ્રા. કુંડાઈ, કુંડાઈ, કુંડાણિ]

”

મગઅ (મગક)

મગડે, મગઆઈ, મગઅઈ ।

”

મહુક (મહુક)

મહુડે, મહુઆઈ, મહુઅઈ ।

”

ફકારાંત ઉકારાંત નપુંસક.

વારિ

ઐકવચન.

વારિ [સં. વારિ પ્રા. વારિ]

”

બાપી બધાં ફકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

બહુવચન.

વારીઈ, વારિઈ, [સં. વારીણિ પ્રા. વારીઈ, વારીઈ, વારીણિ]

”

तुम्ह (युष्मद्)

तुम्हें, तुम्हें

”

तुम्हें

तुम्हें

तुम्हें

पई, तई

पई, तई

तउ, तुज्झ, तुझ

तउ, तुज्झ, तुझ

तुम्हासु

अम्ह (अस्मद्)

अम्हें, अम्हें

अम्हें, अम्हें

अम्हें, अम्हें

अम्हें

अम्हें

अम्हें

अम्हासु

५० [सं० त्वयस्-५।० तुह]

६० [सं० त्वाम्-५।० तुम्]

१० [सं० त्वया-५।० तइ]

५० [सं० त्वत्-५।० तुय्हु, तुज्झ, तुझ, तुज्झतो वगैरे]

५० [सं० तुम्यं, तव-५।० तु, तुज्झ]

५० [सं० त्वयि-५।० तइ]

५० [सं० अहस्-५।० हं-अहं-अहयं] हउं

६० [सं० माम्-५।० मम, मिमं] मई

१० [सं० मया-५।० मइ] मई

१० [सं० मत्-५।० महा, मज्झा] महु, मज्झु

१० [सं० मत्तस्, मम-५।० मह, मज्झ] महु, मज्झु

१० [सं० मयि-५।० मइ] मई

१० [सं० वयस्-५।० अम्हें]

१० [सं० अस्मान्-५।० अम्हें]

१० [सं० अस्माभिः-५।० अम्हें]

१० [सं० अस्मत्-५।० अम्हाहितो, अम्हें]

१० [सं० अस्मभ्यम्, अस्माकम्-५।० अम्हाणं.]

१० [सं० अस्मासु-५।० अम्हासु, अम्हें]

[सं० वयस्-५।० तुम्ह]

[सं० युष्मान् ५।० तुम्ह]

[सं० युष्माभिः ५।० तुम्हें]

[सं० युष्मत्, ५।० तुम्हाहितो]

तुम्हें]

[सं० युष्मभ्यम्, युष्माकम्, ५।० तुम्हाणं.]

[सं० युष्मासु-५।० तुम्हासु, तुम्हें]

[सं० वयस्-५।० अम्हें]

[सं० अस्मान्-५।० अम्हें]

[सं० अस्माभिः-५।० अम्हें]

[सं० अस्मत्-५।० अम्हाहितो, अम्हें]

[सं० अस्मभ्यम्, अस्माकम्-५।० अम्हाणं.]

[सं० अस्मासु-५।० अम्हासु, अम्हें]

સ્ત્રીલિંગ.

જ્યારે અકારાંત નામ સ્ત્રીલિંગ આવે છે ત્યારે તેને લગતા ફેરફારોની હકીકત આગળ જણાવાઈ ગઈ છે. તદુપરાંત વિશેષતા આ છે:

૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અઢ, ઉહ, અઢઅ, ઉહઅ, ઉહઅઢઅ પ્રત્યયો લાગે છે.

૨ જે નામને છેડે ઉપરના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તે નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'ફે' અને 'હા' પ્રત્યય લાગે છે.

૩ 'આ' પ્રત્યયની પૂર્વના અકારાંત નામના અંત્ય અનેા ફ થાય છે. સ્ત્રીલિંગ:

મ્રવિષ્ઠ - પદ્ધ + અ - પદ્ધ + ફે - પદ્ધી.

ચાત્તી - ચત્તા + અઢ-ચત્તઢ+આ- ચત્તઢિઆ.

કુટી - કુહી - ઉહ - કુહા + ફે - કુહાહી.

ધૂલી - અઢ - ધૂલઢ + આ - ધૂલઢિઆ.

આકારાંત. ફકારાંત, ઉકારાંત અને કકારાંત સ્ત્રીલિંગ.

ઐકવચન.

બહુવચન.

પ્રં ૦ ઉ, ઓ, ૦.

હિં ૦ " " ૦.

તં ૦ પ હિં.

પં ૦ જે હુ.

ચં ૫૦ જે, ૦ હુ ૦.

સં હિં હિં.

સં ૦ હો ૦.

૧. આ પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ અને દીર્ઘ થાય છે.

૨. ન્યાં શબ્દ છે ત્યાં પછી ઉપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

वत्ताडिआ-(वार्ता.)

અિક્ષયન.

५० [सं० वार्ता-५।० वत्सा] यत्तडिआ,--अ

(६० [सं० वार्ताम्-५१० वत्स] वत्सडिआ, अ,

१० [सं० घार्गेया ५१० वताअ, वताइ, वताए] घत्तडि-

अणु, -अणु,

पं०. [सं० घातांशः-५।० यत्ताअ, यत्ताड, यत्ताण]

यत्तद्धिअहं,-आहि

२०१० [सं० यातायि, यातायि:-५१० यत्ताअ, यत्ताइ

यत्ताए] वत्सडिअहे-आहे, वत्तडिआ, -अ,

अ० [अं० आर्जियाम्, -५।० यताअ, यताइ, यत्ताण]

ग्रन्थिभदि, -आदि.

मं० [मं० वाँ-या० यने०, यत्ता] यत्तडिआ!

गत्तडिअः,

मङ्ग- (मति)

ਅੰਤਰਿਕਸ਼.

५० [सं० मतिः ५।० मई] मई मह

द्वि० [सं० सतिम्, प्रा० मं०] "

न० [सं० मत्स्या, ५।० म०आ, म०अ, म०इ, म०ए]

मद्रास, - इ.प.

ਅੰਤਿਮ

वत्तडिआउ-ओ, वत्तडिअउ,-ओ, वत्तडिआ,अ ।

[सं० याज्ञिकीः-५।० यज्ञाड, यज्ञाओ, यज्ञा]

" " "

1911

 $\bar{t}_3, \bar{t}_4$

मी, वसासुता,

वस्ताहता.]

आहु, -आहु, यतडिआ, -उ

५।० वत्साण, वत्ताणे]

बन्नासु,

यत्तासुः]

આહો,-ચત્તડિઅહો, વજ્જડિઆ,

• **Uthmaniyah**

महलु, इलु, महओ, मईओ, मह, मई [सं० मतयः, ११०]

मयओ. मईउ. मईओ. मई७

“[सं० मंत्री: ५।० मई, १९६०, मईआ, मई]

मङ्गि, इहि, [सं० मल्लिभिः, प्रा० मङ्गि, इहि, -हि, -हि]

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
84

૧૦ ધેણુદે, -ણુદે
 ૨૦ " ધેણુદે, -ણુદે, -ણુ, ૧૨,
 ૩૦ ધેણુદિ, ૧૨દિ,
 ૪૦ ધેણુ, -ધેણુ

૧૦ યહુ, યહ
 ૨૦ " "
 ૩૦ યહુપ, ૧૨
 ૪૦ યહુદે, ૧૨દે
 ૫૦ " " યહુ, યહ
 ૬૦ યહુદિ, ૧૨દિ
 ૭૦ યહુ ! યહ !

ધેણુહુ, -ણુહુ !
 ધેણુહુ, -ણુહુ, -ણુ, -ણુ !
 ધેણુદિ, ધેણુદિ !
 ધેણુદો, ૧૨દો, ૧૨, ૧૨ !

યહુ- (વપુ)

યહુડ, હુડ, હુઓ, હુઓ, યહુ, યહુ !

" "
 યહુદિ, ૧૨દિ !

યહુહુ, -હુહુ ! યહુ, યહુ !

" "
 યહુદિ, યહુદિ
 યહુદો, ! હુદો, ! યહુ ! યહુ ! !

સર્વાદિ (સ્ત્રીલિંગ)

સર્વાદિ શબ્દનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપાખ્યાનો ઉપર જણાવેલ આકારાંત ફક્ત એક અને ઉકારાત શબ્દોની જેવા છે. આટલે તેને બીજી જગ્યાએ નથી.

સ્ત્રીલિંગમાં આવતા અકારાંત શબ્દો જે રૂપાંતરને પામે છે તે વિશે આગળ જણાવી દીધું છે. (ખૂણે ૫૫. નામકોંડ સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણ.) જેમકે :

પુલિંગ.

સર્વ - સર્વ
 દ્વય - દ્વય
 પત્ન - પત્ન (ક)
 કિમ - ક.

સ્ત્રીલિંગ.

મન્વતી, સન્વતી, સાન્વતી, સાન્વતી
 દમી, દમા, આમા, આયી
 પદ, પદા, પદી, પદા
 કી, કા, કવણી, કવણા, કાર

यत् - ज
तत् - त

अदम् - अमु

- जी, जा,
- ती, ता, नी, ना.
- अमु शत्यादि

एदी, दा, एई, आ (एतद्)

ऐः

एह

एह

५०

दि०

अमु (अदस्)

ओइउ, ईउ, इओ, ईओ. ओई, ओइ

”

५० ५५०

दि० ५५०

किम्

फी, का, कवणी, कवणा, काइ.

ऐः

कहे, फीहे, फिहे, काहे, कहे, कवणाहे, कवणहे,

कवणीहे, कवणिहे, काईहे फाईहे

फी, कि, का, क, कवणी, कवणि, कवणा, कवण, काई काइ

तद्

ती, ता, नी, ना

नं, सा

नं, ती, ति, ता, त, नी, नि, ना, न.

तहे, तीहे, तिहे, ताहे, तहे, नीहे, निहे, नाहे, नहे

ती, ति, ता, त, नी, नि, ना, न

५० ऐःव्यन

दि० ऐःव्यन

५० ५० ऐःव्यन

५

三

ॐ
ॐ
ॐ
ॐ
ॐ
ॐ

પ્રો. એકવચન.

दि० अक्षयन

હિં એકવચન   "   જિંહે, જાહે, જો, જિ, જા, જ
 યાં ૫૦ એકવચન જાહે, જીહે,

[illegible][illegible]

પૃથ્ઠ સમજવાનાં છે.

[सं. पितृ-श. पित (य), पितृ (इ), पितृ (उ)
शौ. पितृ, पितृ, पितृ]

श्री. पिब, पिबि, पिबु]

[सं. मातृ-श्री. माता (या), माति (इ) मातु (उ)
श्री. मावा. मादि, माडु]

श्री. माया, मादि, माहु ।

[સં. મર્ત્ય-પ્રા. મત્ત, મત્તિ, મત્તુ]

[सं. कर्तृ-प्रा. अ०—

॥ सं. पोत-शौ०—

પા.અ. ૧

[सं. होतु-शौ०—

प्रा० अ०—

[अं. स्वस्व-५१. अ०—

पिठ, पिदि, पिबु,

पि.अ.
पि.इ.
पि.उ.

मा.आ. माई, माउ,

मादु, मादि, माडु,

भक्त, भक्ति, भक्तु,

મટ્ટ, મટ્ટિ, મટ્ટ,

कत्त, कत्ति, कत्तु

कड़, कड़ि, कड़,

पौडः
मौडः

पुष्प

五、六

५५५ ५५५

1019

सुसा, मछ

[સં. પ્રાતૃ-પ્રાં—

શૌં અં—

[સં. નેતૃ-પ્રાં—

શૌં અં—

માય, માહ, માડ.

માવ, માદિ, માદુ,

નેય, નેદ નેડ

નેવ, નેદિ, નેડુ

અપભ્રંશ નામકાંડાધિકાર.

ધાતુકાંડ.

પ્રાકૃત અને શૌરસેનીના આખ્યાતકાંડ પ્રમાણે અપભ્રંશના પશુ આખ્યાતકાંડની પ્રક્રિયા સમજવાની છે. અર્થાત્ તેમાં જે સામાન્ય અને વિશેષ નિયમો જણાવ્યા છે તે બધા અહીં લાગુ થાય છે. પરંતુ જે ખાસ નિશ્ચયતા છે તેને અહીં જણાવીએ છીએ.

વર્તમાનકાળ.

૧ પુ૦ ડં, મિ
૨ પુ૦ દિ, સિ, સે
૩ પુ૦ દ, ષ, દિ, વં.

હું, મ, મુ, મો।
હુ, ષ, ધ, રત્યા।
હિ, ન્તિ, ન્તે, રે।

મળ

૧ પુ૦ [સંં મળામિ, પ્રાં મળામિ, મળેમિ] મળડં, મળેડં, મળમિ, મળામિ, -મેમિ

મળહું, મળેહું, મળમ, મળામ, મિમ, મેમ, મળમુ, મળામુ, -મિમ, મેમ, મળમો, મળામો, મિમો, મેમો [સંં મળામઃ પ્રાં મળામો, મળેમો, મળિમો, મળમો]

૨ પુ૦ [સંં મળસિ, પ્રાં મળસિ, મળેસિ] મળદિ, મેદિ, જસિ, મેસિ, જસે, મેસે,

મળહુ, મેહુ જહ, મેહ, જધ, મેધ, મળદત્યા, મેદત્યા, મળિત્યા [સંં મળજ, મળદ, મળેદ, મળિત્યા શૌં મળધ, મળેધ]

भणक्ति, -वेदि, णप्ति, णन्ति, णिति, णित्ते, णन्ते, णिन्तो, णिन्तो.
णइरे, णइरे, णिरे. [सं० भणन्ति. पालि० भणंति.
भणरे, पालि० भणंति, भणंते, भणिरे.],

सं. भू- (बो)

[सं० भवामः ५० हवामो, होमो, हवामु, हवाम, हवाम,
हवाम, होअमो, होअसु, होअम, वओरे.] हाहुं, होम,
सु, मो, होअहुं, होएहुं, होअम, -आम, इम, एम,
असु, आसु, इसु, एसु, -अमो, आमो, इमो, एमो
होहुं, होह, होय. होइ इत्या, होअहुं, होअह, पह,
अय, पय, होउ इत्या, पइ इत्या,

आय, फल, होव इत्या, अइवा,
होहि, होति, हुति, होन्ते, होइते, होअहि, होअति,
-अति, अति, इति, अते, अते, अइते, अइते.

अविद्यया

‘સિ’ સમાસનાથી તે ગદ્યા ભવિષ્યદાનના પ્રત્યયો ચાય છે.

भणिसतुं, सेहु, भणिसतम, -साम, तिम, सेम, भणिसमु, -
सामु, तिसु, सेसु, भणिसतनो, तामो, निमो, सेमो
भणिसितुं, तिसम, तिसमु, तिमो, [शं.
अणिसामः ५॥ भणिसतामो-मु-म.

[अ० भगिन्पय, ॥०भगिन्सह, स्नेह,--द्विधा शो०
भगिन्सथ,--स्नेह] भगिन्सदु, सेदु, नह, सेह, सथ,
सेथ, भगिन्सइथा, सेइथा। भगिन्सिदु, सिदह,
सिस्वथ, सिस्वइथा, भगिन्सिन्था।

३ पु० [क्ष० मणति, क्ष० मणह, मणप, मणेइ, मणेइ, शो०
मणदि, मणेदि; मणदे, मणेदे.] मणह, मणेइ,
मणप, मण, मणदि, मणि, मणदे, मणेदे,

६ पु० [सं० भयान्ति, प्रा० ह्यन्ति, होमि, होअमि, होआमि,
होपमि] होउं, होमि, होअउं, होणउं, होअमि, होआमि,
होपमि, पमि.

३ नंसि नंसि नोअहि। गहिः असि, एसि, असे, एसे.

३ होइ, होदि, होअइ, षइ, होअष, षण, अदि, षदि,
अदे, षदे

१ पु० [सं० भणिष्यामि, ५।० भणिस्तामि] भणसउ, सउउ, भणिसमि-माभि, सेमि, भणिस्मिउं, णिस्मिमि.

२ पु० [सं० भणिग्यसि, प्रा० भणिससि, स्तेसि, स्तसे,
म्सेसे]भणिमहि, सेदि, ससि, सेसि, ससे, सेसे,
भणिम्मिहि, भणिमिमि, भणिमिमि-

[सं० भण्डार्यन्ति, प्रा० भण्डार्यन्ति भण्डार्यन्तं भण्डार्यन्ते]

 $\frac{1}{hc}$

६. पु० [सं० भविष्यमि-५० होस्सं, होस्तामि, होहामि
भविस्सामि, शौ० भविन्मिमि ।] होमउं, होमेउं,
होममि, मामि, सेमि, होस्सिउं, होन्मिमि,

२. पु० [सं० भविष्यसि, -श्री० भविष्यसि, होहिंसि,]
होमहि, मेहि, सति, सेति, होरिसहि, होरिसिनि.

३ पु० [सं० भविष्यति.-शु० भविस्सइ, होहिइ, होहिइ,
शै. स्मि,-दि-दे] होमइ, सेइ, सदि, नेदि,
होस्सिइ, होस्मिदि.

होसहुं, सेहुं, तम, ताम, तिम, तेम, नमु, नामु, तिसु, सेसु, सामो, वामो, तिमो, तेमो, [सं० भविष्यमः
११० भविस्सामो होस्सामो, -मु, -म; होहामो, -मु, म.
३१० भविस्सिम, -मु मो

होस्सिहं, स्सिम, स्सिमो, होस्सहु, सेह, सह, सेह, सय, सेय, मइत्था, सेइत्था, होस्सित्था, होस्सिह, होस्सिह-य, स्सिइत्था होस्सित्था [३० भविज्यय ॥ १० भविस्सह, स्सेह होइह, होइत्था ॥ १० भविस्सह-स्सेय] .

होमाहि, सेहि, संति, सेंति, सिति, संते, सेंते, मिते, सारे, सेदरे, होसिरे, होस्सिहि, स्सिसति, स्सिते, स्सिसदरे होस्सिसरे । [अ० भविष्यन्ति, ५१० भवि-
स्सति, होहिते, होहिति, होहिर, होहरे, शै. भविस्सिन्ति.]

આ રૂપો કેપરાંત પ્રાકૃતકંડાં બલિષ્ઠકણનાં ને રૂપો જણાવ્યાં છે તે બધાં પણ અપભ્રંશમાં સમજી લેવાનાં છે.
 રૂપકે:-—મણિવિદિ, લોહિદિ, ચૌરે.

- કર + ષલ્પિ - કરેલ્પિ (કર્તુમ્)
 કર + ષલ્પિણુ - કરેલ્પિણુ (કર્તુમ્)
 કર + ષલ્પિ - કરેલ્પિ (")
 કર + ષલ્પિણુ - કરેલ્પિણુ (")
 ૩ ધાતુને ષલ્પિ, ષલ્પિણુ, ષલ્પિ, ષલ્પિણુ, ઇ, ઇડ, ઇલ્પિ અને અલ્પિ પ્રત્યય લગાડવાથી બૂતકૃદંત બને છે.
 જિ + ષલ્પિ - જેલ્પિ (જિત્વ)
 જા + ષલ્પિણુ - જાલ્પિણુ (જિત્વ)
 જા + ષલ્પિ - જાલ્પિ (")
 જા + ષલ્પિણુ - જાલ્પિણુ (")
 માર + ઇ - મારિ (મારયિત્વા)
 મજ્જ + ઇડ - મજ્જિડ (મજ્જત્વા) ગૂં 'મં'છ
 રુંવ + ઇલ્પિ-રુંવિલ્પિ (રુંવિત્વા) ,, યું'બી
 વિછોડ + અલ્પિ - વિછોડલ્પિ (વિછર્ત) ગૂં વિછોડી
 ૪ ગમ ધાતુને લાગતા ષલ્પિ અને ષલ્પિણુ પ્રત્યયના છ નો લોપ થાય છે.

- ગમ - ષલ્પિ - ગમ્લ્પિ (ગમ્તુમ્ , ગત્વા) ગમ - ષલ્પિણુ - ગમ્લ્પિણુ (ગમ્તુમ્ , ગત્વા)
 ૫ ધાતુને ઇપલ્વચર, પલ્વચર અને ષવા પ્રત્યય લગાડવાથી તે સલ્લભેદી કૃદંત નામ બને છે.

- કર - ઇપલ્વચર-કરિપલ્વચર (કર્તવ્યમ્) ગૂં કરલું
 મર + ઇપલ્વચર - મરિપલ્વચર (મર્તવ્યમ્) ,, મરલું
 સહ + પલ્વચર - સહેલ્વચર (સોદવ્યમ્) ,, સહલું

॥ इति कृदन्तकाण्ड ॥

તદ્વિતકાંડ.

- ૧ નામને સ્વાર્થમાં જ, અડ, ઉલ્લ, અલ્લ, ઉલ્લજ અને ઉલ્લજાં પ્રત્યય લાગે છે.
 દટ્ટ - વિટ્ટ+અ - વિટ્ટજા.
 દ્રોપ - દ્રોમ + અડ - દ્રોસડ.
 કુત - કિઅ - અ - કિઅઅ.
 કુદ - કુડ + ઉલ્લ - કુડલ્લ. ગૂં કુડલું (તેલડું)

હ્રસ્વ - હિઞ્ઞ - અડા હિઞ્ઞાડા ॥ ૧૦ ॥ રિઞ્ઞાડા.
ચૂડા - હલ્લા - ચૂડાડા ॥ ૧૧ ॥ ચૂડાડા.

૨ નામને 'ગુણ' અર્થમાં વપણ અને તણ પ્રત્યય લાગે છે.

ચડ્+વપણ ચડ્વપણ ॥ મહ્વવપણ - મહ્વવપણ ॥

ચડ્+તણ - ચડ્તણ ॥ મહ્વતણ - મહ્વતણ ૧૦ વપણ, બલપણ વગેરે.

૪ અર્થાદિ શબ્દોને સમગ્રીના અર્થમાં 'ગત્તે' પ્રત્યય લાગે છે.

ગત્ત - ગત્તે ॥

ગત્ત - ગત્તે ॥

મર્ચ - મર્ચત્તે ॥

નમ - નેત્તે ॥

પન્ન - પન્નત્તે, પન્નત્તે ॥

૫. યુગ્મવ અને અસ્મદ વગેરે શબ્દોને અર્થપ્રત્યય આર પ્રત્યય લાગે છે.

યુગ્મવ - તુત + આર - તુહાન (ત્યદીય) ૧૦ તાંડ. અસ્મદ - મહ + આર - મહાન (મદીય) ૧૦ માંડ.

યુગ્મવ - તુત્ત - આર - તુમ્હાન (તુમ્હદીય) ૧૦ તાંડ. અસ્મદ - અમ્હ-આર-અમ્હાર (અસ્મદીય) ૧૦ અમાંડ.

॥ ૩૩ ॥

અન્યથાડાંડ.

પવમ્ - પમ્વ પમ્વદ

પય - જિ-જ

કયમ્ - કેમ, કિમ, કિદ, કિય

કિલ - કિર

કુતઃ - કડ, કહનિહુ

કુચ - કોચુ

કોદિ (તાદ્યર્થસ્વક)

સ્વાદ (પાદપૂરક)

ઘદ્ (પાદપૂરક)

પુગ્ધ (ધુધુ શબ્દ દર્શક)

જણિ (જ્ય અર્થ)

જણ (")

તથા - તેમ, તિમ, તિહ, તિથ ॥

તત્ર - તેયુ, તતુ ॥

તતમ્ - તો

તદા - તો ॥

તળેણ (તાદર્થ્યસૂચક) ।

પવત્ - તામ, તાડં, તામહિ ।

બીધી-તય, થૂં તો [તાયત્-તાય,
તય-તય-તો]

તોહિ (તાદર્થ્યસૂચક) ।

દિવા - દિવે ।

દુલ્મ - ધુલુ ।

ને (હવ અર્થ)

નડ (,)

તહિ - નાહિ

નાહ (હવ અર્થ)

નાદ (,)

પરમ્ - પર ।

પશ્નાત્ - પચ્છદ્-પદ્મી

પત્યુત - પચ્છલિટ ।

પાયત્-પાડ, પ્રાદય, પ્રાદમ્ય,

પાગિમ્બરેમિ,

પુનઃ - પુણુ .

મનાક્ - મળાડે

મા - મં

આ ઉપરાંત આપી અહું ગોરસેની વગેરે ભાષાઓ પ્રમાણે યથાપ્રયોગ સમજવાનું છે.

લિંગ માટે મેહ ખાસ નિયમ નથી એટલે એ અતંત્ર છે.

મૂલ્યેક દેશણે જે પ્રમાણે કહ્યું છે તેથી ઉલટું પણ થઇ નય છે.

યયા - જમ, જિમ, જિહ, જિથ ।

યય - જચુ, જેત્યુ ।

યાયત્ - જામ, જાડં, જામદિ ।

બીધી-જાય, થૂં તો [યાયત્-જાય,
જય-જય, જડ-જો]

રેસિ (તાદર્થ્યસૂચક) .

ચિના - ચિણુ

મમમ - મમાણુ

સહ - સહું

હુહુત - (હુહુ શબ્દ દર્શવે.)

ધનિ અપભ્રંશ.

નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ.

—૦૦૦૦૦—

(અધ્યાપક:-જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ.)

એકમથી શરૂ થતી અને ગમે તે સંખ્યા સુધી પહોંચતી પૂર્ણાંક સંખ્યાઓની નૈસર્ગિક શ્રેણી એક જાતની ગણિતશ્રેણી છે. કારણ કે તેમાં ગમે તે પ્રત્યાસવ (પાસે પાસેની) સંખ્યાઓ વચ્ચેનું અંતર એકની બરાબર છે. આવી શ્રેણીના સંકલિત (સરવાળો) તથા તેવી શ્રેણીની સંખ્યાઓના વર્ગ અને ઘનના સંકલિતો માટે ભાસ્કરાચાર્યે સૂત્રો આપેલાં છે. સાધારણ રીતે પ્રાચીન લેખકો નિયમોને મૂત્ર અથવા કારિકાના રૂપમાં આપે છે, પણ તેઓ નિયમોની ઉપપત્તિ આપતા નથી. આપણામાં વિદ્યા ગુરુગમ્ય ગણાતી. પુસ્તકો મૂત્ર રૂપમાં સંક્ષિપ્ત લખાતાં અને સૂત્રો સમજાવવા માટે જરૂરિયાત જ્ઞાન ધરાવનાર ગુરુઓ બાણીની પૂરવણી પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં કરતા. આને લીધે ભાસ્કરાચાર્યના અન્યેએ સૂત્રોના રૂપમાં નિયમો આપેલા છે પણ નિયમોની ઉપપત્તિ આપેલી નથી. હવે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ જે ક્રમમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તે ક્રમમાં તેમની ઉપપત્તિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે આ લેખમાં બતાવવામાં આવશે.

નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળાને ભાસ્કરાચાર્ય સંકલિત કહે છે. સરવાળા માટે સર્વધન અને ગણિત એવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવે છે. પણ સંકલિત શબ્દને એકમથી શરૂ થતી નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આપણે નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું મૂત્ર તપાસીએ.

મૈકપદપ્રપદાર્ધમયૈષ્ઠા

ચક્ષુતિઃ સ્વલુ સંકલિતાશ્ચ્યા ।

૧૬ એટલે ૧૬સંખ્યા. ૧૬માં એક કોરોડીને જે આવે તેને ચક્ષુતિ અર્થે જાણ વડે ગુણવાધી એકથી શરૂ થતા આંકડાઓનો સરવાળો આવશે. આ સરવાળાને સંકલિત એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દાખલા તરીકે જો ૧૬સંખ્યા ન હોય તો સંકલિત

$$(n + 1) \times \frac{n}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

તેથી જો સંકલિતને આપણે m કહીએ તો નીચેનો નિયમ ઉપરિચિત થાય છે.

$$m = \frac{1}{2} n (n + 1).$$

આ માર્ગશિક નિયમની ઉપપત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

કવે કોઇ પણ શ્રેણીને ઉધી લખીએ તો પણ તે શ્રેણીનો સરવાળો એટલો ને એટલો જ રહે છે, તેથી

$$સ = n + (n-1) + (n-2) + \dots + 1 \dots (2).$$

સમીકરણો (૧) અને (૨) નો સરવાળો કરવાથી

$$2 સ = (n + 1) + (n + 1) + (n + 1) + (n + 1) + \dots + (n + 1).$$

આ સમીકરણની જમણી બાજુએ $(n + 1)$ પદસંખ્યા જેટલી વખત આવશે. તેથી જમણી બાજુનો સરવાળો

$n (n + 1)$ ની બરાબર છે.

$$\text{તેથી } 2 સ = n (n + 1),$$

$$સ = \frac{1}{2} n (n + 1).$$

આની પછી બારકરાચાર્ય સંકલિતોના સરવાળા માટેનું સૂત્ર આપે છે. નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ઘર્ગના સરવાળાનું સૂત્ર આપતા પહેલાં સંકલિતોના સરવાળાનું સૂત્ર આપે છે. સંકલિતોના સરવાળામાં નીચે પ્રમાણે પદ આવશે.

પહેલું પદ,	૧
બીજું પદ,	૧+૨
ત્રીજું પદ,	૧+૨+૩
ચોથું પદ,	૧+૨+૩+૪
છેતરું ન મું પદ,	૧+૨+૩+૪+ \dots + n

આ પ્રમાણે જે પદો શોધવામાં આવ્યાં છે તેનો સરવાળો કરવા માટે બારકરાચાર્ય નીચેનું સૂત્ર આપે છે:—

मा द्वियुतेन पदेन विनिर्ग्री

म्यात् ग्रिहता ग्वलु संकलितैक्यम् ।

પદમાં બે ઉમેરીને જે આવે તેના વડે સંકલિતને ગુણવાથી અને ત્રણ વડે બાગવાથી સંકલિતોનો સરવાળો આવશે. તેથી સંકલિતોના સરવાળા માટે આપણે સા વાપરીએ તો

$$સા = \frac{1}{2} n (n+1) \times (n + 2) \times 3,$$

$$= \frac{3}{2} n (n + 1) (n + 2).$$

આ નિયમની કષપતિ માટે ઉભી $n + 2$ હારો અને આડી n હારો એવો એક

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન

ત્રીજી હારના ચર્યાતના ગિન્દુથી છેલ્લી હારના છેલ્લા ગિન્દુને સાંધનારી એક સીધી હારી હોશે. હવે જે ખાનાંઓ અને તેમાં દરેક હાર નૈસર્ગિક સંખ્યાઓવડે પૂરા. દર્જાની કિપર જે હારો આવશે અને દર્જાની નીચે ન હારો આવશે. હવે દર્જાની નીચેની સંખ્યાઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧	, પહેલું સંકલિત.
૧+૨	, બીજું „
૧+૨+૩	, ત્રીજું „
૧+૨+૩+૪	, ચોથું „

. . . . .
૧+૨+૩+૪+ . . . + ન

તેથી કર્ણની નીચે પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું, એવી રીતે નમા સુધીનું સંકલિત આવેલું છે તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો સંકલિતોના સરવાળાની બરાબર છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો = મા. હવે આપણે કર્ણ ઉપરની સંખ્યાઓ તપાસીએ.

$$\begin{aligned}\text{કર્ણ ઉપરની પહેલી હાર} &= 1 + 1 \\ &= 1 - 2 \\ &= 2 \text{ (પહેલું સંકલિત)}.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{કર્ણ ઉપરની બીજી હાર} &= 2 + 2 + 2 \\ &= 2 \times 3 \\ &= 2 \text{ (બીજું સંકલિત)}.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{કર્ણ ઉપરની ત્રીજી હાર} &= 3 + 3 + 3 + 3 \\ &= 3 \times 4 \\ &= 2 \text{ (ત્રીજું સંકલિત)}.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{કર્ણ ઉપરની ચોથી હાર} &= 4 + 4 + 4 + 4 + 4 \\ &= 4 \times 5 \\ &= 2 \text{ (ચોથું સંકલિત)}.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{તેવીજ રીતે કર્ણ ઉપરની નખી હાર} \\ &= n + n + n \dots + n, (n + 1) \text{ વખત} \\ &= n (n + 1).\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{તેથી કર્ણ ઉપરની બધી સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ &= 2 \times [1 \text{ લું સંકલિત} + 2 \text{ લું સંકલિત} + 3 \text{ લું સંકલિત} + 4 \text{ થું સંકલિત} \\ &\quad + \dots + n \text{ મું સંકલિત}] \\ &= 2 \times [\text{સંકલિતોનો સરવાળો}] \\ &= 2 \text{ મા.}\end{aligned}$$

તેથી આકૃતિમાં જણાવેલી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો

$$= \text{મા} + 2 \text{ મા} = 3 \text{ મા}$$

હવે આપણે આકૃતિમાં $n + 2$ હારો છે. દરેક હારમાં n મું સંકલિત છે. તેથી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો

$$(n + 2) \times \frac{n(n + 1)}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

$$\begin{aligned}\text{તેથી } 3 \text{ મા} &= \frac{3}{2} n (n + 1) (n + 2), \\ \text{મા} &= \frac{1}{2} n (n + 1) (n + 2).\end{aligned}$$

આ પ્રમાણે સંકલિતોના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. શા માટે $n + 2$ વડે સંકલિતને ગુણવા જોઈએ અને જે પરિણામ આવે તેને ત્રણ વડે સામારે ભાગવા જોઈએ તેનું આભેદ્ય હારણ ઉપરની ઉપપત્તિ ઉપરથી સમજાઈ શકશે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાએના વર્ગોના સરવાળા માટે ભારકરાચાર્યે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

દ્વિઘ્રપદં કુચુતં ત્રિવિભક્તં
સંકલિતંન હતં કૃતિયોગઃ ॥

પદસંખ્યાને બમણી કરીને તેમાં એક ઉમેરો; જે આવે તેને ત્રણે ભાગો અને સંકલિત વડે મુલો; આમ કરવાથી વર્ગોના સરવાળા આવશે. તેથી વર્ગોના સરવાળાને આપણે m_2 કહીએ તો

$$\begin{aligned} m_2 &= \frac{(2n+1)}{3} \times \frac{n(n+1)}{2} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આની ઉપપત્તિ માટે આપણે સામા મૂલ્યનો ઉપયોગ કરીશું.

$$\begin{aligned} \text{સા} &= 1 + (1+2) + (1+2+3) + \\ &\quad (1+2+3+4) + \dots + \\ &\quad (1+2+3+4+\dots+n) \\ &= \frac{1}{6} [1^2 + 1 \\ &\quad + 2^2 + 2 \\ &\quad + 3^2 + 3 \\ &\quad + 4^2 + 4 \\ &\quad + \dots \\ &\quad + n^2 + n] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી } 2 \text{ સા} &= (1^2+2^2+3^2+\dots+n^2) \\ &\quad + (1+2+3+\dots+n) \end{aligned}$$

$$2 \text{ સા} = m_2 + \text{સા}$$

$$\text{તેથી, } 2 \text{ સા} - \text{સા} = m_2$$

$$\text{તેથી, } m_2 = 2 \text{ સા} - \text{સા}$$

$$= \frac{n(n+1)(n+2)}{3} - \frac{n(n+1)}{2}$$

$$= n(n+1) \left\{ \frac{n+2}{3} - \frac{1}{2} \right\}$$

$$= n(n+1) \left\{ \frac{2n+4-3}{6} \right\}$$

$$= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$$

આવી રીતે સંકલિતનો સરવાળો જાણવાથી વર્ગોનું સંકલિત ઉપજાવી કઢાય છે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટેનું બાસ્કરાચાર્યેનું સૂત્ર તપાસતાં પહેલાં આપણે નૈસર્ગિક વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો કેટલો થાય છે તે શોધીએ. વિષમ સંખ્યાઓ ૧, ૩, ૫, એવી રીતે આવે છે. આમાં બે પ્રત્યાસન પદો વચ્ચેનું અંતર એની જરોબર છે.

$$\text{પહેલી વિષમ સંખ્યા} = ૧ = ૧^૨$$

$$\text{બે વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= ૧ + ૩ = ૪ = ૨^૨$$

$$\text{ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= ૧ + ૩ + ૫ = ૯ = ૩^૨$$

$$\text{ચાર વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= ૧ + ૩ + ૫ + ૭ = ૧૬ = ૪^૨$$

$$\text{પાંચ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= ૧ + ૩ + ૫ + ૭ + ૯ = ૨૫ = ૫^૨$$

તેથી રીતે પહેલી ન વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો ન^૨ની જરોબર છે.

હવે આપણે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટે બાસ્કરાચાર્યે જે સૂત્ર આપ્યું છે તેને તપાસીએ.

મકૂલિતસ્ય કૃતેઃ સમમેકા

ચક્રઘનૈક્યમુદીરિતમાદૈઃ ।

ધનોનો સરવાળો સંકલિતના વર્ગની જરોબર છે એવું આધુનિકોએ કહ્યું છે. ધનોના સરવાળા માટે આપણે મ_૩ વાપરીશું. આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે કે

$$મ_૩ = સ^૨.$$

હવે આપણે સહેલાણીથી ત્વેદ શકીશું કે

$$૧ = ૧^૨$$

$$૩ + ૫ = ૮ = ૨^૩$$

$$૭ + ૯ + ૧૧ = ૨૭ = ૩^૩$$

$$૧૩ + ૧૫ + ૧૭ + ૧૯ = ૬૪ = ૪^૩$$

$$૨૧ + ૨૩ + ૨૫ + ૨૭ + ૨૯ = ૧૨૫ = ૫^૩$$

તેથી ૧^૩ + ૨^૩ = પહેલી (૧ + ૨), એટલે પહેલી ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,

$$= (૧ + ૨)^૨$$

૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ = પહેલી (૧ + ૨ + ૩) વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,

$$= (૧ + ૨ + ૩)^૨$$

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 = \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4) \text{ વિધમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= (1 + 2 + 3 + 4)^2$$

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 + 5^2 = \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4 + 5) \text{ વિધમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

તેથી જ રીતે

$$= (1 + 2 + 3 + 4 + 5)^2$$

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 + 5^2 + \dots + n^2$$

$$= \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4 + 5 + \dots + n) \text{ સંખ્યાઓનો સરવાળો.}$$

$$= (1 + 2 + 3 + 4 + 5 + \dots + n^2)$$

$$= (\text{સંકલિત})^2$$

$$\text{તેથી માટે } m^2 = m^2$$

$$= \left\{ \frac{n(n+1)^2}{2} \right\}$$

આવી રીતે નૈસર્ગિક ગ્રંથોના સંબંધમાં જે નિયમો ભારતીયોએ, આપેલા છે તેમની ક્રમવાર ઉપપત્તિ ઉપર પ્રમાણે આપી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

વલ્લભીના રાજ ધ્રુવસેન (પહેલા)નું એક તામ્રશાસન

[ગુપ્ત-] સંવત ૨૧૦.

(હતાત્રેય બાગદૃષ્ટુ ડિસકવરી એમ. એ. ક્યૂરેટર વૉટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ.)

વલ્લભીના રાજ્યોનાં તામ્રશાસનો હમેશાં એ પતરાનાં હોય છે એ ઘણા ખરાબે માન્ય હશે. પહેલા પતરાના નીચલા ભાગમાં અને બીજા પતરાના ઉપરના ભાગમાં એ એ છિદ્રો કરેલાં હોય છે. પહેલા પતરાનું ટાપી બાગુનું છિદ્ર અને બીજા પતરાનું ટાપી બાગુનું છિદ્ર આ એમાં થઈને એક મોટી ત્રાંચાની કડી બટકાવેલી રહે છે જેમાં વલ્લભી રાજવંશની તામ્રમય ગોલાકાર મુદ્રા બેસાડેલી હોય છે. આ મુદ્રા ઉપર વલ્લભીના રાજવંશનું ચિન્હ 'એડેલો પોલિથો' અને રાજ્યપ્રસ્થાપક 'શ્રી બટકનું' નામ કોતરેલું હોય છે. બીજાં એ છિદ્રોમાં એક નાનો ત્રાંચાની કડી બેસાડેલી હોય છે. આવી રીતે આ બે કડીઓએ એ તામ્રપત્રો હમેશાં એકત્ર રહે છે. અને જ્યારે વલ્લભીના રાજ્યો કોઈને દાન આપતા ત્યારે એ પત્રો પોતાની મુદ્રાથી જોડીને આપતા હતા. પરંતુ કેટલાક વર્ષ પછી કોણ જાણે શા હેતુથી આ બે પત્રને જોડનારી કડીઓ કોઈક વખત કાઢી નાંખવામાં આવતી હતી અને આ બે પત્રો જુદા કરવામાં આવતાં હતા. આ કારણે લીધે કોઈ કોઈ વખત ફક્ત એ પત્રો કડી વગરના મળે છે; કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે પહેલું પત્ર જ મળે છે અને બીજું મળી શકતું નથી; અને કોઈ પ્રસંગે બીજુંજ પત્ર મળી આવે છે અને પહેલાનો ક્યાંઈ પણ પત્તો લાગતો નથી.

આટલી હદીકત અહીંઆં આપવાનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત તામ્રશાસનના એ પત્રો એ જુદી જુદી વખત હસ્તગત થયા. તેનું બીજું પત્ર ઘણા વર્ષ પહેલા ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કાઢીવાવાડમાં ગોલિલવાડ પ્રાંતમાં ઈપાવેજ નામનું ગામ છે ત્યાંથી મળેલું. ત્યાંના તે વખતના થાણદારે પોલિટિકલ એજન્ટ વુડહાક્સ સાહેબ મારફત કર્નલ વૉટસન સાહેબને આપ્યું. તેના પહેલા પત્ર માટે તે વખતે તપાસ કરવામાં આવેલી પણ તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો ન હતો. વૉટસન સાહેબનો જુનો વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ્યારે વૉટસન મ્યુઝિયમ માટે વેચાતો લીધો, ત્યારે તે પત્ર મ્યુઝિયમમાં આવ્યું; ત્યારથી તે વૉટસન મ્યુઝિયમમાં રાખેલું છે. અત્યાર સુધી તે પ્રકટ થયું નથી.

પાંચ વરસ પહેલાં પાલીતાણા સંસ્થાનના એડમિનિસ્ટ્રેટર ટપ્પર ઓવેન સાહેબને ત્રણ તામ્રપત્રો મળેલાં. તેમાંથી એક વલ્લભી શાસનનું પહેલું પત્ર હતું એવેન સાહેબે આ ત્રણ

૧ વલ્લભીના રાજ્યોના તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી અગભગ ૭૫ મળેલા છે તે બધાં એ પતરાના છે. પણ અપવાદ તરીકે ફક્ત એકજ તામ્રશાસન દ્રોણસિંહે આપેલું (સં. ૧૮૩ નું) એક પતરાનુંજ છે.

૨ આ સંગ્રહમાં મારી કલ્પના આ પ્રમાણે છે: કોઈ ક્ષાત્રજને જમીન માટે રાજ્યો તામ્રશાસન આપ્યું હોય તે મરણ પામ્યા પછી કાલાંતરે તેના વંશજ એ ભાઈઓમાં તેની મિલકતના એ હિસ્સાઓ થાય ત્યારે એક ભાઈએ એક પત્ર લીધું હોય અને બીજાએ બીજું. તેઓને શી ખબર કે એ પત્રો મળી એક તામ્રશાસન થાય છે જેના હકથી તેઓ જમીનનો ભોગવટો કરી શકે છે!

તામ્રપત્રો મુંબઈના પ્રિન્સ જોહ વેલ્સ મ્યૂઝીયમને ભેટ આપ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં સૂક્ષ્મ તપાસ કરતાં મને માત્રુમ પડ્યું કે મુંબઈના મ્યૂઝીયમના જે એક પત્ર છે તે ઈશિવેજના તામ્રશાસનનું જ પહેલું પત્ર છે. તેનું બીજું પત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા વરસથી રાજકોટના મ્યૂઝીયમમાં રાખેલું છે. વિલક્ષણ યોગાયોગથી આ બે પત્રો જુદી જુદી વખતે મળ્યાં અને તે જુદા જુદા મંત્રદસ્તાનોમાં રાખવામાં આવ્યાં. મુદ્દા અને કડી બેમાંથી એકમાં પણ ભેડેલી નથી. આ મુંબઈનું પત્ર પણ અત્યાર સુધી છપાએલું નથી. આ બે પત્રો ઉપરથી પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરેલો છે.

આ બે પત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. લિખિત ભાગનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવા માટે પ્રત્યેક પત્રની ચારે તરફની ધાર થોડી હળી કરેલી છે. પ્રત્યેકની લંબાઈ ૧૦ ઇંચ અને પહોળાઈ ૬ ઇંચ છે. હંમેશ પ્રમાણે લિખિત ભાગ પતરાની એક બાજુ ઉપરજ છે. પ્રત્યેક પત્રમાં સિટીઓ ૧૫ છે; અને એક સિટીમાં સંસ્કૃત અક્ષરો ૩૨ છે.

અક્ષરો બહુ જ સારી રીતે કોનરેલા હોવાથી તામ્રપત્રો વાંચવાનું કામ સહેલું છે. બધા અક્ષરો એક આકારના નથી, કોઈ વખત એક અક્ષર બીજા કરતાં મોટો હોય છે. પણ સંસ્કૃત પ્રત્યેક અક્ષરનું માપ ૩ ઇંચ છે.

પત્રોમાં વપરાએલી લિપિ સ્વાભાવિક રીતે વલ્લભીકાલીન છે. મધ્યયુગીન કાળમાં લગભગ ૪. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં ભારતમાં જે પ્રકારની બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હતી તેના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની લિપિ, જેને આપણે 'સૌરાષ્ટ્રીય લિપિ' કહી શકીએ, તે વલ્લભી કાલીન સર્વ લેખોમાં વાપરવામાં આવતી હતી.

લેખનપદ્ધતિ વિશે એટલું જ કહેવાતું કે વલ્લભીના તામ્રપત્રોમાં હંમેશ જેમ બહુ જ અગ્રુદ્ધિઓ હોય છે તેમ આ શાસનમાં નથી; લેખન દોષો થોડા છે. તેજ પ્રમાણે વલ્લભીનાં અન્ય તામ્રપત્રોના વિશિષ્ટ લેખનપ્રયોગો જેમ કે-સિંહને બદલે સિંચ, અનુસ્વારને બદલે જ અથવા ન વગેરે છે તે આમાં નથી. ફક્ત કોઈ ચોગ્ય પ્રસંગે પણ સન્ધિના નિયમો પાળેલા લાગના નથી. આખા લેખમાં ગિર્જામુલીય ચિન્હોના એક વખત-(તારમી સિટીમાં કુશલી શબ્દની પછવાડે,) અને ઉપમાનીય ચિન્હોના બે વખત-(વીસમી સિટીમાં પૂર્વવલ્લદેય શબ્દની પછવાડે અને એકર્ષશમી સિટીમાં પ્રદિશતો શબ્દની પછવાડે,) ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખની બાપા સંસ્કૃત છે અને છેલ્લા ભાગમાં આપેલા ત્રણ શ્લોકો સિવાય બાકી બધા ભાગ ગદ્યમાં છે. ગુપ્તકાલીન અને હર્ષકાલીન ભારતમાં લાંબા લાંબા સમાસો, કૃત્રિમ શબ્દરચના, વિચિત્ર કૃત્તનાઓ ઉપર કવિશોકો બહુ મોટા રાખતા હતા. ખર્ચ કવિત્વ હોવાથી બાણ કવિના કાવ્યોમાં ઉપર લખેલા દોષો છતાં તે મનોહર લાગે છે. પણ સામાન્ય કવિઓએ બાણ કવિનું અનુકરણ કરતી વખતે તદ્દન હલકું કાવ્ય નિર્માણ કર્યું છે. વલ્લભીના તામ્રપત્રો રચનાશાસ્ત્રીએ કોઈ વખતે મધુર અને મનોહર શબ્દરચના કરી છે સંસ્કૃત બાપા ઉપર તેઓનું પ્રભુત્વ સાઈ હતું એમ પણ માત્રુમ પડે છે તો પણ એકંદર રીતે જોતાં વલ્લભીના તામ્રપત્રોની કાવ્યરચનામાં ખર્ચ કવિત્વ આવેલું લાગતું નથી.

આ તામ્રશાસન કૃત્તેન (પેહેલાએ) વલ્લભીથી આવ્યું છે, તેના બીજા પર્મનાગવન.

પરમમદારકપાદાનુધ્યાત, મહાસામન્ત, અને મહારાજ-તેનાં અન્ય તાત્રપત્રોની માફક છે. મુવસેનના પૂર્વજોનું વર્ણન પણ તેનાં અન્ય તાત્રપત્રોમાં જેવું આપેલું છે તેવું જ છે.

આ તાત્રપત્રોમાં બે બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે દાન આપ્યું છે. એક બ્રાહ્મણનું નામ શાન્તિ-શર્મનું છે. તેનું ગોત્ર અન્નિ અને શાખા વાઙ્મસનેયી. તે નગરકના રહેનારા. તેને સુરાષ્ટ્રમાં ભદ્રેશ્વિકા ગામની આગેય સીમા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન આપી હતી. બીજા બ્રાહ્મણનું નામ દેવશર્મનું. તે પેડેલા બ્રાહ્મણનો ભાઈ હતો. તેને તેજ સીમાડા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન અને બાર પાદાવર્ત પરીધવાળું એક વાપીમોહર (?) આપ્યું હતું.

પાદાવર્ત પ્રાચીન કાળમાં જમીન માપવાનું એક પ્રમાણ હતું. તે કેવડું હતું તે વિષે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. તે શબ્દ ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે હાલના ચોરસ ફૂટ જેવું તે કોઈ ચોરસ પ્રમાણ હશે. આ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ વિષે મારો એવો તર્ક છે કે એક માણસ, દાખલા તરીકે, પૂર્વાબિમુખ હોયો રહે અને ડાબો પગ અસ્થિર રાખી જમણો પગ એક વખત દક્ષિણ તરફ ફેલાવે અને બીજી વખત સામે ફેલાવે અને એવી રીતે જેટલી જગ્યા માપવામાં આવે તેટલીનું એક પાદાવર્ત^૩. બોહર શું હતું તે વિષે પણ કાંઈ નક્કી માહિતી મળતી નથી. આ શબ્દ ફક્ત પ્રસ્તુત તાત્રપત્રાસનમાં જ આવેલો છે. સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે યૌતસનમ્પૂજીયમના ઇ. સ. ૧૯૦૫-૬ ના વાર્ષિક રિપોર્ટના પાન ૫૧ ઉપર આ સંબંધમાં નોંધ કરી છે તે વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે. “ બોહરીયો કુવો-ઘ્રમાવેજના તાત્રપત્રની બીજી સીટની નકલ જે સાહેબ મહેરબાનનાં કલેક્શનમાંથી આવી છે અને જે ૧ લા ધરસેનનું હોઇને સંવત ૨૦૭ નું^૪ છે તેની (બીજી સીટની) ૧લી પંક્તિમાં વાપી મોહર^૫ ચ એવું વાક્ય છે તેમાં બોહર શું હશે એ ગોતી કહાડવાની ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી. વાપીની સાથે છે તેથી જગાશય હશે એમ તો અનુમાન કરેલ અને કદિ ભુટ (ભુરાઇ ગયેલો કુવાનો ખાડો) હશે એમ પણ ધારેલ; પણ આ વાતનો ગામડાના લોકોમાંથી વધુ પતો મળશે એવી ધારણાથી તે ખાંભા મુકામે વહીવટદાર રૂઝર ચરમી; તેમાં પાટણના પટેલ વગેરે હતા તેથી જાણવામાં આવ્યું કે ‘વાવ્ય-એટલે ચોરસ કુવો. (આપણે પૌર નાળવાળાનેજ વાવ્ય કહીએ છીએ પણ ગ્રામ્ય લોકો કુવાને પણ વાવ્ય કેહે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે) કુવો એટલે ધોળ કુવો. અને બોહર-એટલે વાંકી પોદ્યવાળો ટાંકાની પેઠે ગતાર મારેલો કુવો, અને એવો એક કુવો પાટણમાં છે જેનું નામ જ બોહરીયો કુવો છે તે આગત ત્યાંના નાગર દેસામજીને પુછવાથી પત્તા મળશે. ’ આ ઉપરથી પાટણ આવી તે કુવો જોયો. તે પાટણથી વેરાવળ જતી સડકથી ૬ માં આશરે ૨૫૦ કમ છે. તે ચોરસ છે. પૂ. પ. ૧૩૧ અને ઉ. દ. ૮ ફૂટ છે દ. તરફ અંદર હતરવાની નાળ જેવો ભાગ છે તે ૧૦૧ પહોળી અને ૨૨૧ લાંબી છે. હતરવાને

૩ પાછલા કાળના કોઇ તાત્રપત્રોમાં આજ અર્થમાં ‘વિચર્તન’ શબ્દ વપરાયેલો જાણવામાં આવે છે. જુઓ એપિગ્રાફિઆ ઇંડીકા ભાગ ૧૧ પાન ૧૮૨.

૪-૫ આ તાત્રપત્ર ધરસેનનું નથી પણ મુવસેનનું છે અને તેના ઉપર સંવત ૨૦૭ નથી પણ ૨૧૦ છે એ ખ્યાલ

ઠેકાણે મોટી પાટલ અને દ. માં ૧૫ પગથીયાં છે.” બોલરનો એવી રીતે ખતાવેલો અર્થ ખરાબર છે કે નથી એ વિષે હું કંઈ ખાતરીથી કહી શકતો નથી. પણ સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્તે ઘાપી અને મોલર આ બે શબ્દો જુદા લીધેલા લાગે છે. પ્રસ્તુત તાત્રશાસનમાંનું વાક્ય અને બીજા વલ્લભીના તાત્રશાસનો બેતાં આપણને ઘાપીમોલર આ એકજ શબ્દ લેવો પડે છે. તાત્રાગ્રમાં વાક્ય આવું છે. અસ્યામેવ સીન્નિ પાદાવર્ત્તશતં ઘાપીમોલરં ચ દ્વાદશ પાદાવર્ત્તપરિસરં મયા.....નિસ્ટું

ચ નો સંબંધ પ્રાદાવર્ત્તશતં અને ઘાપીમોલરં સાથે છે એમ મને લાગે છે. અને દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરં આ વિશેષણ ઘાપીમોલરંનું છે. આ પરીધ ન્ને બોલરનું હોય તો ઘાપીનું પરીધ શું? વલ્લભીના તાત્રપત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ઘાપીનું અથવા કૂપનું દાન કરેલું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનો પરીધ હમેશાં આપેલો હોય છે. દાખલા તરીકે સં. ૨૧૦ નાજ બીજા પ્રસિદ્ધ થએલા ત્રણ તાત્રશાસનોમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું વર્ણન આપેલું છે.

પાદાવર્ત્તઃ પંચાશત્ પોઢશપાદાવર્ત્તપરિસરઃ ઉત્તુવરકૂપશ્ચ^૬

બ્રાહ્મણવિશાખપ્રભુમન્નકકરકરકરકરકર દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરામિલિકા ઘાપી^૭.

દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરા ઘાપી ક્ષેત્રપાદાવર્ત્તશ્ચ ત્રિશત્^૮.

બીજાનું ઘાપી અને કૂપનો એટલે કે વાવ અને કુવાનો મારી માહિતી પ્રમાણે લોકો સારી રીતે ફરક કરે છે. વાવમાં લોકોને અંદર જઈ પાણી લાવવા માટે પગથીયા કરેલા હોય છે અને કુવામાં આવી ગોઠવણ કરેલી હોતી નથી. અથવા બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ઘરકામ માટે પાણી કાઢવું હોય તો જ્યાં દોરીની જરૂર છે તે કુવો અને જ્યાં તે શિવાય કામ ચાલે છે તે વાવ. તે સિવાય બીજા પણ ઘણી રીતે ફરક બતાવી શકાય છે. પ્રસ્તુત ઘાપીબોલર સંબંધમાં મારી એવી કલ્પના છે કે જે વાવનો અંદરનો ભાગ પ્હોળો રાખેલો હોય તે બોલરી વાવ. વખતે એમ અને કે કોઈ વાવમાં પાણી પુષ્કળ હોય અને તેનો સાથે સંચક કરવા માટે કાંતો અડુજ મોટા આકારની વાવ બનાવે અથવા અંદરથી વાવ મોટા આકારની પણ નીચે પ્હોળો ભાગ રાખી દેખાવનો ભાગ સાંકડો કરેલો હોય. આવી રીતે બનાવેલી વાવને કદાચ બોલરી વાવ કહેતા હશે.*

તાત્રશાસનનો યોગ્ય અમલ થવા માટે રાત્રએ જે અધિકારીઓને હુકમ કર્યો છે તેના નામો નીચે પ્રમાણે છે.

આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, દ્રાગિક, અને દુવરયાનાધિકરણિક. આ પ્રત્યેક અધિકારીનું શું કામ હતું તે નિશ્ચયથી કહી શકાતું નથી. આયુક્તક અને વિનિયુક્તક ગામડાની વ્યવસ્થા કરવા માટે નિમાએલા આધિકારીઓ લાગે છે. મહત્તર આ ગામનો કોઈ

૬ જુઓ એપિગ્રાફિકા ઈટિશ પુસ્તક ૧૫ પા. ૨૫૫

૭ " " પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૦૯

૮ " " પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૧૨

* આ સંબંધમાં કોઈ વાચક વિશેષ ખુલાશો કરશે એમ હું આશા રાખું છું.

પ્રતિષ્ઠિત અને લોકોમાં જેનું વજન પડે છે એવા સન્માન્ય માણસ. દ્રગ એટલે ગામ તેથી દ્રાંગિક એટલે ગ્રામાધિકારી એવા અર્થ સંભવ છે. ખેડુતો પાસેથી રાજ્યના કરભાગ વસુલ કરનારા અધિકારીનું ધ્રુવ એવું નામ છે. ધ્રુવસ્થાનાધિકરણિક આ શબ્દથી આવા અધિકારીનો બોધ થાય છે. અથવા દ્રુવ અને સ્થાનાધિકરાણિક આ બે શબ્દો જુદા કરવાથી બીજા શબ્દનો અર્થ થાણુદાર થઈ શકે છે.^૯

બદ્રેણિક અને નગર આ સ્થળો વિશે-કાંઈ વધારે માહિતી મળી શકતી નથી.

આ તામ્રશાસનનો અમલ કરનાર અધિકારીનું-હૂતકનું-નામ રુદ્રધર છે અને તે કિક્કકે લખ્યું છે. ધ્રુવસેનના આ પહેલાના તામ્રશાસનોમાં હૂતકનું નામ 'મમ્મક' છે પણ આમાં અને આ પછીના સંવત ૨૧૦ ના બે શાસનોમાં હૂતકનું નામ રુદ્રધર છે. પછીના શાસનોમાં હૂતકનાં નામો જુદા જુદા આપેલા છે. લેખકનું નામ માત્ર 'ધ્રુવસેનના સર્વ' તામ્રશાસનોમાં કિક્કક જ આપેલું છે.

'હૂતક' શબ્દનો તામ્રપત્રોમાં ખાસ અર્થ છે. હૂત, જાણુદ એવો તેનો અર્થ બંધાયેલો નથી. કેમકે તામ્રપત્રોમાં હૂતક શબ્દ જણુજ મોટા અધિકારીનો ઘોતક છે. કેાઈ વખત હૂતક ખાસ રાજ્યના પુત્ર, પુત્રી અથવા મુખ્યાધિકારી હોય છે. મનુસ્મૃતિ (૭. ૬૩) માં દત્ત શબ્દનો ઉપયોગ રાજ્યનો વિશ્વાસપાત્ર મંત્રી એવો કર્યો છે. તેથી હૂતક શબ્દનો અર્થ રાજ્યનો ખાસ પ્રતિનિધિ, મંત્રી, એવો કર્યો હોય છે.

મૂળલેખ પહેલું પત્ર.^{૧૦}

૧ ઔ સ્વસ્તિ ચલભોતઃ પ્રસમ્પ્રણતામિત્રાણા [*] મૈત્રકાણામતુલચલસ-
પન્નમણ્ડલા.^{૧૧}

૨ ભોગસંસકસંપ્રદારશતલબ્ધપ્રતાપઃ પ્રતાપોપનત દાનામાનાર્જ્જવોપાજ્ઞિતાનુ^{૧૨}

૩ રત્નમૌલભૂતશ્રેણીચલાગ્રાત્તરાજ્યશ્રીઃ^{૧૩} પરમમાહેશ્વરઃ શ્રીસેનાપતિભટક-
સ્તસ્ય સુત

૪ સ્તત્પાદરજોરુણાવનતપવિત્રીકૃતશિરાઃ શિરોવનતશત્રુનૂદામણિપ્રમાવિચ્છુ-
રિતપાદન

૫ હર્ષકિદીધિતિઃ દીનાનાયજ્ઞનોપજીવ્યમાનચિમ્બવઃ પરમમાહે-
શ્વરસ્તેનાપતિધર

૬ આ શબ્દો સંજ્ઞાથી વધારે જણવાની ઇચ્છા હોય તો જુઓ Fleet's Gupta
Inscriptions 169 અને E. I. vol. XI 175.

૧૦ મુંબઈના મ્યુઝીયમમાં છે તે જાતે જોઈ ઉતારેલો લેખ.

૧૧ વલ્લભીના સં. ૨૨૬ પછીના તામ્રશાસનોમાં 'સપત્ન' નો સ્થાને 'સંપન્ન' શબ્દ
વાપરેલો છે.

૧૨ પાંચે 'દાનામાના.'

* અન્ય તામ્રપત્રોમાં ભૂત પછી અને દેગી પહેલા મિત્ર શબ્દ હોય છે.

૧૩ માળીના નવલીશામત્રોમાં ભગવાદ્ ગોત્ર મંચન વપ આપ્યું છે.

- ૬ સેનસ્તસ્યાનુજસ્તત્પા [દા *] મિપ્રણામપ્રશસ્તવિમલમણિમો (મો) લિઃ
મન્યાદીનાં પ્રણીતવિધિ
- ૭ વિધાનધર્મ્માં ધર્મ્મરાજ ઇવ વિહિતવિનયવ્યપ(ય)સ્થાપદ્ધતિરચિલભુવન
મણ્ડલાભોગ
- ૮ સ્વામિના પરમસ્વામિના સ્વયમુપહિત । (ત) રાજ્યાભિષેક [: *] મહા-
વિશ્રાણનાવપૂતરાજ્યશ્રીઃ
- ૯ પરમમાહેશ્વરો મહારાજશ્રોત્રોણસિંહસ્તિહ ઇવ તસ્યાનુજઃ સ્વભુજવલેન પર
- ૧૦ ગજઘટાનીકાનામેકવિજયી શરણપિણા [* *] શરણમવચ્છોદ્ધા શાસ્ત્રાર્થે
તત્વા (ત્વા) નાં કલ્પતરુ
- ૧૧ રિય સુહૃત્પ્રણયિનાં યથાભિલપિતફલોપભોગદઃ પરમભાગવતઃ પરમભદ્રા
- ૧૨ રકપાદાનુદ્ધયાતો મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેન કુશલો સર્વાનેવ
સ્વાનાયુક્તક
- ૧૩ વિનિયુક્તકમહત્તરદ્રાંગિકધ્રુવસ્થાનાધિકરણિકાદીનન્યાંશ્ચ યથાસંબદ્ધચ-
માનકાન
- ૧૪ નુદર્શયત્યસ્તુ વસ્મંધિદિતં યથા સુરાષ્ટ્રાયાં^{૧૪} ભદ્રેણિકાગ્રામસ્ય પૂર્વ-
દક્ષિણસિ (મી) મ્નિ
- ૧૫ પાદાવર્તશતં નગરકવાસ્તવ્યબ્રાહ્મણ શાન્તિશર્મ્મણે આગ્રેયમગોત્રાય યાજિ
શ્રીભુ^{૧૫} ૫૨.૧૫
- ૧૬ મનેયમગ્રહચારિણે તથા અસ્યૈવ બ્રાત્રે દેવશર્મ્મણે અસ્યામેવ સીમ્નિ
- ૧૭ પાદાવર્તશતં યાપીભોહરં ચ દ્વાદશપાદાવર્તપરિમરં મયા માતાપિત્રો
[: *] પુણ્યાપ્યાય
- ૧૮ નાત્મનશ્રૈદિકામુષ્મિકયથાભિલપિતફલાધાતિનિમિત્તમાચન્દ્રાક્ષાંર્ણવકિપ-
તિન્નિયતિમરિ
- ૧૯ સ્પર્શ્વતમમકાલીનં પુત્રપૌત્રાન્યયમોગ્યં ચલિચરુચૈશ્ય (શ્ય) દેવાધાનાં
ક્રિયાણા [* *] મમુત્તમ
- ૨૦ ઈર્ષ્ણાર્થમુદ્ધકાતિમર્મેણ નિમ્લૃષ્ટં યતોતયો^{૧૬} પૂર્વવ્રત્તદેયસ્થિત્યા ભુજતોઃ
કૃત્વતો [: *]
- ૨૧ કર્યાપયતો પ્રદિશન્તોઽન્વાં ન કેશિત્ત્વલ્પાપ્યાયાધા ચિચારણા યા
કાપ્યાન્મદ્દંશજશ્ચા

૧૪ કોઈ તામ્રપત્રોમાં ' સુરાષ્ટ્રેયુ ' એવં ૩૫ આવે છે.

૧૫ આ ૫૮૬ શેલકોટના ચોટસનચ્યુગ્રીયમમાં છે તે ૬૫૨થી

૧૬ આ શબ્દને અર્થે ધાતું કરી ડહિનયા અવો શબ્દ ગ્રામનોમા આવે >

- ૨૨ ૧૭ગામિનૃપતિભિરપિ અનિત્યાન્યૈશ્વર્યાણિ અસ્થિરં માનુષ્યં સ[વ્યે *] ૧૮
સામાન્યં ભૂમિદાનક
- ૨૩ લમયગચ્છદ્વિરયમસ્મદાયોનુમન્તવ્યઃ યદ્વાચ્છિદ્યાદાચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદે
[ત *]
- ૨૪ સ પંચભિઃ મહાંપ [૧ *] તકૈઃ સોપપાતકૈઃ સંયુક્તસ્સ્યાદિતિ—(૧)
અપિ ચાત્ર વ્યાસગીત
- ૨૫ શ્લોકા ભવન્તિ—(૧) પર્થિ ॥ [વ *] ૧૯ સદસ્રાણિ સ્વર્ગે મોદતિ ભૂમિદઃ
[૧] આચ્છેત્તા ચાનુમન્તા ચ
- ૨૬ તાન્પેવ નરકે વસેત્—(૧) સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત યસુન્ધરાં
[૧ *] સ ગવાં શતમહસ્ર
- ૨૭ સ્ય હન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ કિલ્બિપમ્ [૧ *] બહુભિર્વ્યસુધા ભુક્તા રાજભિઃ
મગરાદિભિઃ [૧ *] યસ્ય યસ્ય
- ૨૮ યદ્વા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદ્વા ફલમિતિ = (૧) સં ૨૦૦ ૧૦ મ (ભા)
પ્રપદ્યદિ ૯
- ૨૯ સ્વહસ્તો મમ મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેનસ્ય—(૧) વૃત્તફો રુદ્રધરઃ [૧ *]
લિખિતં કિલ્ક.
- ૩૦ કેન [૧ *]

ભાષાન્તર.

ૐ; સ્વસ્તિ; વલભીથી શત્રુઓને જેઓએ નમાવ્યા છે એવા મૈત્રક લોકોનો, અ-
તુલ્યશક્તિવાળા, શત્રુમંડલ સાથે લડતાં વાગેલા સેંકડો પ્રહારોથી કીર્તિ મેળવેલી હતી એવા
(નથા) પરાક્રમથી નમાવેલા (અને) દાન, માન, સરલતાને લીધે પ્રેમ કરનારા, ૨૧મૌલ,
બૃત અને શ્રેણી, એવા ત્રણ પ્રહારના સૈન્ય વડે જેણે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરેલી હતી એવા
પરમ શિવબક્ત મેનાપતિ બટક (હતો).

તેનો પુત્ર, જેને પોતાનું શિર તેના (બટકના) ચરણરુજોથી રંગિત કર્યું હતું અને
નમરદારથી પવિત્ર કર્યું હતું, શિર નમાવનારા શત્રુઓના મુકુટોના રત્નોના તેજથી જેના
પગના નખપંક્તિના કિરણો વિચ્છુરિત થયાં હતાં, દીન અને આનાથ લોકો જેના વૈભવ
કુપર જીવના હતા, એવો પરમશિવબક્ત મેનાપતિ ધરસેન (હતો).

૧૭ કોઈ તાત્રશાસનોમાં ' આગ્રામિમદ્રનૃપતિમિઃ ' એમ શબ્દ પ્રયોગ હોય છે.

૧૮ આ મર્ચ શબ્દ ખીજ પત્રોમાં મળતો નથી.

૧૯ આ એ સિટીઓ અહિં આ નિષ્કારણ છે,

૨૧ મૌલ, બૃત મિત્ર અને શ્રેણી આ બલના એટલે સૈન્યના ચાર પ્રકારો પ્રાચીન-
કાળમાં હતા એમ મહાભારત, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર વગેરે કુપરથી માલુમ પડે છે. મૌલ-
બલ એટલે જે લોકો વંશપરંપરાથી સૈન્યમાં દાખલ થઈ રાજાની નોકરી કરે છે. 'બૃત'
એટલે પગાર આપી નોકરીમાં રાખેલું સૈન્ય. મિત્રબલ અને શ્રેણીબલ એટલે સંસ્થાપુક્ત
સૈન્ય. વિશેષ વિગત માટે જુનો ઇન્ડિયન ઍટ્રીક્ટરી પુસ્તક ૪૮ પા. ૨૦૮. પ્રસ્તુત તાત્ર-
પત્રમાં મિત્ર શબ્દ ગદી ગયેલો છે પણ અન્ય તાત્રપત્રોમાં તે દેાય છે.

તેનો નાનો ભાઈ, જેના મુકુટમાંનો નિર્મળ મણિ તેના (ધરસેનના) ચરણોને નમ્રતાથી પ્રણામ કરવાથી અધિક નિર્મળ થયો, જે મનુઆદિએ બાંધી રાખેલા નિયમો પાળવામાં ધર્મ સમજતો હતો, ધર્મરાજ જેવી જેણે નીતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરી હતી, સર્વ વિસ્તૃત પૃથ્વીમંડલના પ્રભુએ પોતે જેને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો (અને) જેનો રાજ્યવૈભવ અતિ-દાનથી પુનિત થયો એવો પરમ શિવભક્ત, મહારાજ શ્રી દ્રોણસિંહ (હતો.)

તેનો નાનો ભાઈ, જે પોતાના ભૂગળ્યલથી શત્રુના હસ્તિસમૂહને સિંહ જેવો એકલો છૂતતો હતો, જે આશ્રય ઇચ્છનારાને આશ્રય આપતો હતો, જે શાસ્ત્રોનો અર્થ અને તત્ત્વ જાણતો હતો, જે મિત્રસ્નેહીએને કૃપતરુની જેમ ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ આપનારો હતા, એવો પરમ વિષ્ણુ ભક્ત, સાર્વભૌમ રાજા જેની સેવામાં તત્પર, મહાસામંત મહારાજ ધ્રુવસેન કુશલ રિયતિમાં પોતાના (અધિકારી)—આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, ટ્રાડિંગક, ધ્રુવાધિકારીશ્રીક વગેરેને અને બીજાને પણ જેઓનો જેમ સંબંધ આવે છે તેઓને આતા કરે છે “ તમારે જાણવું જોઈએ કે મેં સુરાષ્ટ્રમાં ભદ્રેશ્વિકા ગામની પૂર્વદક્ષિણ ગામની પૂર્વદક્ષિણ સીમમાં સો પાદાવર્ત (જમીન) નગરક (ગામના) રહેનારા અગ્રી ગોત્રી અને વાજસતેય શાખાના બ્રાહ્મણ શાંતિથર્માને તથા તેના જ ભાઈ દેવશર્માને તેજ સીમમાં સો પાદાવર્ત અને બાર પાદાવર્ત પરીધવાળું વાપી બોક્કર (બોલરી વાપી) મેં મારા પિતાના પુણ્ય માટે તથા મને બ્રહ્મલોકમાં તેમજ પરલોકમાં ઇચ્છિત ફલ પ્રાપ્ત થાય એ માટે ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, પૃથ્વી, નદી, પર્વત જે કાલ પર્વત રહેશે તે કાલ પર્વત પુત્રપૌત્રાદિ વંશજોને ઉપભોગ્ય, બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવા માટે ઉદ્દેશ્યક્રિયા અર્પણ કર્યું છે. ત્યારે આ બે (બ્રાહ્મણોને) ને તેનો રીતસર બ્રહ્મદાયના નિયમો પ્રમાણે ઉપભોગ લેવામાં, પોતે ખેડતાં, બીજા પામેથી ખેડાવનાં અથવા તે બીજાને આપનાં તેમ કોઈએ થોડો પણ ત્રાસ નહિ આપવો અથવા પૂછપરછ કરવી નહિ મારા વંશજોએ અથવા ભવિષ્યકાલીન રાજાઓએ ઐશ્વર્ય અનિત્ય છે, મનુષ્યજન્મ અસ્થિર છે અને ભૂમિદાનથી મળવાનું ફલ સૌને મળવાનું હોય છે એમ સારી રીતે વિચાર કરી અમાગ આ દાનને અનુમતિ આપવી. જે કોઈ એનો છેદ કરશે અથવા છેદ કરનારાને સંમતિ આપશે તેને પાંચ મહાપાનકો^{૨૨} અને ઉપપાનકો^{૨૩} લાગશે તે સિવાય આ સંબંધમાં બ્યાએ કહેલા બે શ્લોકો છે: ભૂમિદાન કરનારને સાહસજન્ય વરસ મુંધી સ્વર્ગવાસ મળે છે. અને (ભૂમિદાનનો) છેદ કરનારને તથા છેદ કરવા માટે સંમતિ આપનારાને નેટલાજ વરસ મુંધી નરકમાં રખાવું પડે છે. જે પોતે આપેલી અથવા બીજાએ આપેલી ભૂમિનો અપહાર કરે છે તેને એક લાખ ગૌહત્યાનું પાપ લાગે છે. સગરાદિ ધણા રાજાઓએ ભૂમિનો ઉપભોગ લીધો છે. જે રાજા જે વખત ભૂમિનો સ્વામિ હોય છે તેને તે વખત (દાન) ફલ મળે છે. સં. ૨૦૦ ૧૦ બાદરવા વદિ ૮. મારો મહાસામંત મહારાજ દુવસેનનો પોતાનો હસ્તલેખ છે. (આ શાસનનો) હતક રદ્ધર (હતો અને) ને કિલ્લકે લખ્યું.

—૧૬૬—

૨૨

બ્રાહ્મહત્યા સુગ્રાપાનં સ્તેયં ગુર્ધહગ્નાગમઃ

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સમગ્રઘાપિ તેઃમહ.

શુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૫૫

૨૩ ઉપપાનકો માટે શુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૬૦ થી ૬૭.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૭.)

• [પ્રાણજ્ઞાન વિદ્યાનાથ પાઠક]

ચિત્ત એક છે તે આપણે પહેલાં જાણી ગયા; પ્રત્યક્ષ, અતુમાન, અને આગમ પ્રમાણોને આપણે તપાસ્યાં; જ્ઞાનતા, ખરું અને ખોટું, એવા બે વિભાગો જોયા, એક બાબતુ યથાર્થ કે ભૂતાર્થ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા, તથા બીજી બાબતુ અયથાર્થ કે મિથ્યા જ્ઞાનનું અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ એ બધું જોયું. હવે આપણે ચિત્તની એક જૂદીજ વૃત્તિ હાથમાં લેવાની છે.

૩. આ વૃત્તિ તે ‘ચિકિત્સ’ની છે. તેનું લક્ષણ મુતકાર આ પ્રમાણે આપે છે.—

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ।

‘ચિકિત્સ એ શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી અને વસ્તુશૂન્ય છે.’ આ બંને વિશેષણોથી એનો પ્રમાણ તેમજ વિપર્યયથી ભેદ કરવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ વસ્તુશૂન્ય એટલે કે અર્થોવલંબી ન હોવાથી, તેને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાતી નથી, અને તેથી તે પ્રમાણ કે વિપર્યયની કોટિમાં આવી શકતી નથી. તો પછી આ વૃત્તિનું મૂળ શું એ પ્રશ્ન જોવા યાગ્ય છે. સામાન્ય રીતે વ્યવહાર અર્થોવલંબી હોય છે, પરંતુ કેટલોક વ્યવહાર-કેટલાક ભાષાના પ્રયોગો એવા હોય છે, કે જ્યાં તે વ્યવહારથી દર્શાવાતો અર્થ વાસ્તવિક રીતે તેના મૂળમાં હોતો નથી. “ચેત્રની ગાય” એમ કહેતી વખતે તો આ બે બિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે આપણે ‘સ્વસ્વામીભાવનો સંબંધ દર્શાવીએ છીએ. પણ જ્યારે “પુરુષનું ચેતન્ય” એવો પ્રયોગ કરીએ ત્યાં શું બતાવવામાં આવે છે? યોગદર્શનને મને ચેતન્ય અને પુરુષ એ બિલકુલ ભિન્ન નથી, કે જેથી તે બંને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંભવી શકે; કારણ પોતાનાથી પોતે વિશિષ્ટ થવું એનો કાંઈ અર્થ નથી. અને તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આવો વ્યવહાર તો કરવામાં આવે છે. જે વૃત્તિથી આ જ્ઞાનનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે ‘ચિકિત્સ’ની વૃત્તિ છે.

આ વ્યવહાર શબ્દજ્ઞાનનો અનુપાતી છે, એટલે કે ભાષાનું અનુપતન-અનુસરણ કરે છે. આનો અર્થ એ હોવો જોઈએ, કે અર્થ દર્શાવવાની ભાષાની વિશિષ્ટ રીતોનું એ અનુસરણ કરે છે. એટલે કે અર્થોવલંબી વિચાર દર્શાવવાની જે રીતો છે તેનું અનુસરણ વસ્તુશૂન્ય વિચારો દર્શાવનાં પણ યથા જાય છે. ૩૧ એટલે કે બાબ્યકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેનું નિબંધન શબ્દજ્ઞાન માહાત્મ્ય છે.

૩૬. પ્રમાણ કે વિપર્યય-અર્થોવલંબી વૃત્તિઓ છે, અને તેની categories જૂદી છે. ભાષાના વ્યવહારની એજ categories લઈને અર્થશૂન્ય વ્યવહારને લાગુ કરવામાં આવે છે, અને આને લઈને ચિકિત્સની વૃત્તિ વહેબે છે. Categories of inter-communication મૂળ જે વ્યવહારને યોગ્ય નથી તેને લાગુ કરવામાં આવે છે તેથી ચિકિત્સ વહેબે છે. ચિકિત્સમાં જે વસ્તુશૂન્ય મૂળ જ્ઞાન છે, તે શું Intuition હોઈ શકે?

અહિં સહેજે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, કે અર્થશૂન્ય વ્યવહાર શી રીતે સંભવી શકે? એવા વ્યવહારમાં દર્શાવાતી આપતો ક્યાંથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે સૂત્રમાં કે બાધ્યમાં આપેલો નથી. છતાં સૂત્રની રચના અને બાધ્યનાં ઉદાહરણો ઉપરથી 'વસ્તુશૂન્ય'નું તાત્પર્ય સમજવું અશક્ય નથી. "ચૈત્રની ગાય" એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ સમજી શકાય છે. પણ જે સ્વભાવથી એક જ છે, તેમાં અનેકની અપેક્ષા રાખતો સંબંધ શી રીતે આવે? ૩૭ ચિકિત્સના વ્યાપારથી-એમ આપણે જવાબ આપી શકીએ. ૩૮ અને આ વ્યાપાર તે પૃથક્કરણનો જ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. મૂળ જે એક અર્થ અભેદ એકમ રૂપે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યો છે, તેને વ્યવહાર્ય બનાવવા માટે ચિત્ત ચિકિત્સની ત્રુત્તિદ્વારા તેનું પૃથક્કરણ કરે છે, અને એમ કરતાં તે અર્થમાં જ સંબંધ કહી સામાન્ય વ્યવહારની રીતે (અર્થોવત્તબી) તેને દર્શાવે છે એમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ચિત્તે અમુકરૂપે ગૃહીત કરેલા કોઈ એક પદાર્થને પૃથક્ કરી વ્યવહાર્ય બનાવવામાં આવે છે, અને આમ કરવામાં બાપાના સંબંધનું તેને અનુકરણ કરવું પડે છે. આ વ્યાપાર તે પ્રમાણ અને વિપર્યયની ત્રુત્તિથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, એટલે તેને આપેલું સ્વતંત્ર સ્થાન યોગ્ય જ છે.

૧૧માં મિથ્ર કહે છે, કે બાધ્યકારે ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેનું એ કારણ છે, કે ઘણા વાદીઓ પ્રમાણ અને વિપર્યયની ત્રુત્તિથી ભિન્ન એવી ચિકિત્સની ત્રુત્તિ સ્વીકારતા નથી. આ ત્રુત્તિ સ્વીકારવાનું તાત્ત્વિક કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ એક વ્યવહારી કારણ પણ લાગે છે. તે એ કે નૈયાયિકો દ્રવ્ય અને ગુણ ક્રમાંદિને ભિન્ન માનનારા, એટલે એમની દૃષ્ટિએ પુરુષનું ચૈતન્ય એમ કહેવામાં વાંધો નથી; પણ સત્કાર્યવાદી યોગાચાર્યો નેઓ દ્રવ્ય અને ગુણને એક માને છે, તેઓ આવો વ્યવહાર શી રીતે કરી શકે? ભેદ પાડી ન જોશે, તો વ્યવહાર અશક્ય થાય. કારણ પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'અ અ છે' એમ કહેવામાં કયું નવું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ સિદ્ધિમાંથી બચી જવા માટે એનું આંતરિક કારણ શોધવાની જરૂર પડી. ૩૯ આ શોધ કરતાં ચિકિત્સની ત્રુત્તિ જડી હશે (?)

૪. જ્ઞાન અને ચિકિત્સની ત્રુત્તિની ચર્ચા પૂરી કરીને આપણે નિદ્રાની ત્રુત્તિ આગળ આવતાં શુદ્ધ ચિત્તશાસ્ત્રના જ પ્રદેશમાં આવી પડીએ છીએ. નિદ્રા અને ચિત્તનો સંબંધ હાલના ચિત્ત

૩૭. બાધ્યકાર જ્યાં આવો સંબંધ વાસ્તવિક ન હોવા છતાં, બાપામાં મૂકાય છે, એના અનેક દાખલાઓ આપે છે; અને છેવટે કહે છે. કે—

તસ્માદ્ ચિકિત્સિતઃ સધર્મઃ । તેન ચાન્તિ વ્યવહારઃ । 'તેથી તે ધર્મ ચિકિત્સિત છે. અને તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે.'

૩૮. All relations are mere appearances એમ કહી શકાય, અથવા તો all relations are infinite. ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ આ બંને સિદ્ધાન્તો સરખા છે.

૩૯ આપણે જરા આગળ જઈ એમ કહી શકીએ કે ચિકિત્સની ત્રુત્તિ દ્વારા આપણે 'અ એ જ છે' એવું નિધાન કરી શકીએ છીએ (?) તો આ નિધાન તે Synthetic judgment થયું; અને આને ચિકિત્સના પૃથક્કરણ વ્યાપાર સ.યે શો સંબંધ છે તે જાણવાનું રહ્યું.—જરા આગળ જઈને એમ પણ કહી શકીએ કે આ રીતે ચિકિત્સની ત્રુત્તિ બીજી બધી ત્રુત્તિમાં જાણે અગળે રહેલી હોય છે.

શાસ્ત્રમાં એક મહત્વનો અને ગુંચવાડા ભરેલો પ્રશ્ન છે. યોગદર્શનની માન્યતા પ્રમાણે નિદ્રા પણ ચિત્તની એક વૃત્તિ જ છે. આ બાબતમાં મતભેદ હોવાથી સૂત્રમાં ખાસ કરીને વૃત્તિ શબ્દ મૂક્યો છે; અને એ ઉપરથી મિશ્ર કહે છે તેમ યોગદર્શનને મતે નિદ્રા ચિત્તનો એક ધર્મ છે, અને નિદ્રામાં પણ ચિત્તનું સાતત્ય કાયમ રહે છે. ૪૦

બાબતમાં નિદ્રા પણ એક અનુભવ છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેના પ્રમાણ તરીકે ભગવદ્વચનાના પ્રત્યવમર્શ-કે હું સુષ્પે ઉંઘ્યો અથવા અસ્વસ્થ રીતે ઉંઘ્યો ઇત્યાદિને ગણે છે. કહ્યું છે, કે મ ચલ્લચર્યં પ્રવુદ્ધસ્ય પ્રત્યવમર્શો ભવતિ ।-‘જો પ્રત્યવતો અનુભવ ન હોય, તો ઉઠવાને પ્રત્યવમર્શ ન થાય, અને તેના ઉપર આશ્રિત સ્મરણો છે તેના વિષય કશો ન રહે.’ એટલે કે જેનો અનુભવ ન થયો હોય, તેના સંસ્કાર પણ ચિત્તમાં ન પડે, અને તેની સ્મૃતિ પણ ન રહે. પણ નિદ્રાની તો સ્મૃતિ થાય છે, એટલે તેના સંસ્કાર, અને તે સંસ્કાર મૂકનાર મૌલિક અનુભવ હોવા જોઈએ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રમાણ, વિષય, વિદ્યુત વગેરે જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, તેવી જ નિદ્રા પણ વિધિરૂપ (Positive) એક વૃત્તિ છે.

વિકલ્પની વૃત્તિનું નિરૂપણ કરતાં એનું આલંબન શું છે, એ પ્રશ્ન જેમ ઉઠ્યો હતો, તેમ અહિં પણ નિદ્રાની વૃત્તિનું શું આલંબન છે એ સવાલ ઉઠે છે. સૂત્રકાર કહે છે, કે

અભાવપ્રત્યયાલંબના નિદ્રા ।

—‘અભાવનો પ્રત્યય’ એ નિદ્રાનું આલંબન છે. ‘અભાવનો પ્રત્યય’ એટલે કે ભગવત્ કે સ્વપ્રદશામાં આવતા વિષયોના અભાવનું કારણ. આ કારણ તે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે તમોગુણ છે. વાચસ્પતિ મિશ્ર કહે છે:-

બુદ્ધિસત્ત્વે દ્વિ ત્રિગુણે યદા સત્ત્વરજસી અભિભૂય સમસ્તકરણાવરકમાયિ-
રસ્તિ તમસ્તદા બુદ્ધેર્વિવિધાકારપરિણામાભાવાદુદ્ગતતમોમયી બુદ્ધિમયબુદ્ધય-
માનઃ પુરુષઃ સુસુપ્તઃ ।

ચિત્ત હંમેશાં ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયેલું હોય છે. બુદ્ધિ-કે-ચિત્ત-વિવિધાકારપરિણામી છે. એ જે જે વિષયમાં પડેલાય છે, તેના જેવું તેનું સ્વરૂપ થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં કે ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે જ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે. જ્યારે રજ્જોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે, અને એ જ્ઞાને ગુણો ઉપર જ્યારે તમસા-વરણ થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ કે ચિત્ત સમક્ષ કશો બાહ્ય વિષય રહેતો નથી, અને એથી વિવિધાકારપરિણામી ન થવાથી તમોમયી બુદ્ધિને લગ્નને નિદ્રા આવે છે. ૪૧

૪૦ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા કે યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચેતનાનું સાતત્ય તેના ધર્મ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. Consciousness ‘enduring’ functionally.

૪૧ મત્ત્વ, રજ્જ્મ અને તમસ્મને આપણે ગ્રીક ફિલસૂફ એરિસ્ટોટલના એક સિદ્ધાન્ત સાથે ખુશીથી સરખાવી શકીએ. એ ત્રણ જાનના આત્માઓ માનના. (૧) મનુષ્યનો-સન્ન-પ્રધાન, (૨) પ્રાણીઓનો-રજ્જોગુણપ્રધાન, (૩) વનસ્પતિનો-તમોગુણપ્રધાન. બાહ્ય દૃષ્ટિગ્રહણ એરિસ્ટોટલ આ આત્માઓને આપા જગતમાં વહેંચી નાંખે છે. જેમકે

સ્વપ્રાનુભવની ચર્ચામાં આપણને ઉપયોગી થાય એટલા માટે વિષયા-
કારણરિણામાભાવાન્ એનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણે સમજવાની જરૂર છે.
ચિત્ર કે બુદ્ધિની સમજ કશો વિષય રહેતો નથી, એટલા માટે બંધ આવે છે.
ઇન્દ્રિયવ્યાપાર બધો બંધ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અનુભવ થઇ શકતો નથી. આથી
એમ કહી શકાય, કે બાહ્ય સૃષ્ટિના અનુભવના અભાવે ચિત્ર પોતામાં અગિત થઇ જાય છે.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોનું આપણે બીજી દૃષ્ટિએ પણ નિરૂપણ કરી
શકીએ. ઉપરનું ધોનું વિવેચન આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ કર્યું કહેવાય. કારણ એથી આપ-
ણને જાણે એમ થાય છે, કે ચિત્ત એક તત્ત્વ છે, અને એ વારે વારે બહારથી જુદા જુદા
એવા ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયા કરે છે. પણ આમ આપણે ચિત્તને ૪૨ જ બોલી શકીએ.
ખરી રીતે એ ત્રણ ગુણો એક જ ચિત્તના ગુણો છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આખા
વિશ્વમાં ત્રણેયાએલા દેખાય છે, પણ આંતર દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આપણા
ચિત્તના ત્રણ જુદા જુદા ધર્મો છે, કે જુદી જુદી ભૂમિતિઓ છે; અને
આ દૃષ્ટિ પણ આપણને યોગદર્શનમાંથી મળી આવે છે. હજી આપણે
ચિત્તના સર્વસામાન્ય, સાર્વભૌમ ગુણ-સમાધિ-નું વિવેચન કર્યું નથી. એ વળી
કોઈ બીજી વાર કરીશું, પરંતુ અહિં આટલું કહેવું જરૂર થશે, કે સમાધિ, ધ્યાન-એની
ભૂમિતિઓ જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે સમાધિની ભૂ-
મિતિઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકીએ એમ છીએ. ૪૩ એટલે કે સમાધિ સાત્ત્વિક ભૂમિતિ
ઉપર હોય ત્યારે માણસને જ્ઞાન થાય, રાજસિક હોય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય, અને
ત્યારે સમાધિ તામસિક ભૂમિતિ ઉપર હોય, ત્યારે તે નિદ્રાવશ થાય છે.

ગુણ પ્રમાણે સમાધિની અવસ્થાઓને ભૂમિતિની આકૃતિ દ્વારા સમજવી હોય, તો
એના ત્રણ ધર્મોને આપણે શંકુની આકૃતિમાં મૂકી શકીએ. શંકુની ટોચ આગળ, સમાધિ

મનુષ્ય, પ્રાણી, તથા વનસ્પતિ. પણ આંતરિક દૃષ્ટિએ દરેક જાતમાં બીજા બે રહેલા હોય
છે. એટલે કે મનુષ્યમાં પોતાના તત્ત્વ ઉપરાંત પ્રાણી તથા વનસ્પતિનું તત્ત્વ રહેલું છે. એટલે
એરિસ્ટોટલના શબ્દો લઇ આપણે બોલવું હોય, તો એમ કહી શકાય, કે ત્યારે મનુષ્ય અને
પ્રાણીના તત્ત્વો ઉપર વનસ્પતિનું જીવનતત્ત્વ ચડી એએ છે, ત્યારે આપણને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.
Nous Poetikos, Human soul with knowledge, Animal soul with
motion, Vegetative soul with 'sensation'. સાથે સાથે સરખાવો યુરોપના
અર્ચગીત એરિસ્ટોટલ-જર્મન શિલ્પકૃત લાયબ્રન્ટસનો સિદ્ધાન્ત. Theory of waking
monad, the dreaming monad અને the sleeping monad. (Monadology)

૪૨ એટલે કે ચિત્તની શક્તિ દ્વારા.

૪૩. 'જૂઓ. પા. ૧. મુ. ૨. બાહ્ય તથા વાચસ્પતિની રીકા. પ્રવૃત્તિવિરોધી
તમોવૃત્તિધર્મઃ મ્યતિઃ અદિ' સ્પષ્ટ રીતે તમોવૃત્તિ એવો પ્રયોગ કરીને તમોગુણને ચિ-
ત્તનો એક ધર્મ ગણ્યો છે. વળી બાહ્યમાં-પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તિચિત્તશીલન્યાત્રિગુણમ-
ચિત્તમ્.

અત્યંત તંગજી—એકાગ્ર હોય, અને ત્યાંથી તે પહોળી થતી થતી રત્નેગુણી પ્રવૃત્તિઓના પ્રદેશમાં થઈને એસણી આગળ અત્યંત વિસ્તારિત અવસ્થામાં આવી જાય છે. અને જ્યાં સમાધિ-ધ્યાન અત્યંત રેખાઈ જાય છે, ત્યાં નિદ્રાનું સ્થાન છે. ૪૫

૫. અનુભૂતવિષયાસંપ્રમોહ: સ્મૃતિ: ॥

અનુભૂત વિષયનાં અમપ્રમોહને સ્મૃતિ કહી છે, એટલે કે જે કાંઈ અનુભવેલું હોય, તે સચવાઈ રહે તેનું નામ સ્મૃતિ.

એ અનુભવ કેવી રીતે સચવાઈ રહે છે, તેના સ્વરૂપ વિશે આપણે જરા વિચાર કરીયું. આપણે એ માટે સૂત્ર પાંચમાનું બાળ્ય જોવું પડે એમ છે. ત્યાં કહેલું છે:—તથાજ્ઞા-તોયક્રા: સંસ્કારા: વૃત્તિભિરેવ ક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તય: ॥ इति । एवं वृत्ति-संस्कारचक्रमनिशमावर्तते । આ પરથી એમ સમજાય છે, કે ચિત્તનો મૂળ ધર્મ જ એવો છે, કે, જે એક વૃત્તિ તેમાં ઊભી આથમી જાય છે, તેનો તદ્દન નાશ થતો જ નથી. દરેક વૃત્તિ પોતાની પાછળ પોતાના જોડો જ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે. અહિં સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ છે, તે આપણે જોઈએ. ૪૬

જ્યાં વ્રતિઓ ચેતનાના પ્રવાહમાં આવી જઈ, પછી થોડા વખત માટે, કે હંમેશને માટે ચિત્તની અર્ધચેતનામાં ડૂબી જાય છે. આ અર્ધચેતનાનું ક્ષેત્ર આપણી ચેતનાની સપાટીના પ્રવાહ કરતાં ઘણું ગૂઢ અને ઊંડું છે. મનુષ્યની આ અર્ધચેતના અંતઃસલિલ વધ્યા કરે છે, અને તે ચેતનાની ડૂબેલી વ્રતિઓ રૂપ સંસ્કારો મળીને થયેલી હોય છે. ૪૭

એક વ્રતિ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે, અને તે સંસ્કાર પોતાનો વારો આવે ત્યારે પોતાની જાતની વ્રતિને ચિત્તપરિણામોના ક્ષેત્રમાં પેસવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. આ રીતે વ્રતિ તથા સંસ્કારનું ચક્ર અનાદિ છે; ચિત્ત નવાને જૂનું કરે છે, અને જૂનાથી નવું હોય છે. આ રીતે સંસ્કારા: વૃત્તિભિ: પચક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તય: । અને एवं वृत्तिमस्कारचक्रमनिशमावर्तते ४૮

૪૪. 'Tense'

૪૫ તમોગુણને દેંચ શિલમુદ્ધ અર્જનના Torpor સાથે આપણે મૂકી શકીએ. અને સમાધિની ભૂમિકાઓ Attention ના Tension અને Detension ને લઈને ઉદ્ભવે છે એમ કહી શકાય.

૪૬. યુરોપીય ક્ષેત્રકે ચેતનાના તથા અર્ધચેતનાના સંબંધનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે ધણી વાર એમ લાગે છે, કે એ બન્ને વિભાગો એક ખીજથી કેમ જાણે તદ્દન સ્વ-તંત્ર હોય! ચેતના અને અર્ધચેતના એવા બે વિભાગો કરતાં, વ્રતિ અને તેના સંસ્કાર એવા બે ચિનના ધર્મો છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

૪૭. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રના dispositions પણ આમાં આવી જાય છે, અને Apperceptive Mass પણ. જ્ઞાનના સંસ્કારપુંજ તે Apperceptive Mass.

૪૮. શિલમુરીના અબ્યાસીને એરિસ્ટોટલનો 'energeia' અને 'dynamis' ના સંબંધ વિશેનો સિદ્ધાન્ત આ સાથે યાદ આવશે.

સ્મૃતિ શું છે એ હવે આપણે સમજી શકીશું. અહીં વૃત્તિઓએ પાછળ મૂકેલા સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોરાયા વગર ભેગા થાય છે. ચિત્તના આ ધર્મને સ્મૃતિની વૃત્તિ કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત સંસ્કારપુંજ એજ શુદ્ધ સ્મૃતિ^{૪૮} છે.

કિં પ્રત્યયસ્ય ચિત્તં સ્મરતિ એમ બધાં બાધ્યકાર પૂછે છે, ત્યાં આ સંસ્કાર-પુંજમાંથી શું શું બાદ આવી શકે, એમ પ્રશ્ન પૂછે છે. એટલે કે સ્મરણનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થાય છે. જે કાંઈ સ્મરણમાં આવે છે તે શું વસ્તુ હોય છે, કે વસ્તુ વિશેનો 'પ્રત્યય' હોય છે? આ પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે સ્મૃતિ ધરાય છે કેમ એ વિદ્યત પ્રશ્નનું યોગ્ય વિવેચન કરવું પડશે.

ધણાનું માનવું એવું હશે કે પદાર્થ કે ગ્રાહ્યવસ્તુ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં ગય, ત્યારે સ્મૃતિમાં સંસ્કાર પડે છે. પણ આ સિદ્ધાન્ત ખરો નથી એમ કોઈને પણ યોડો વિચાર કર્યો માત્રમ પડશે. કારણ આંતર દૃષ્ટિએ આપણાં ચિત્તપરિણામોમાં કોઈ પણ એવી ભૂતનો વિભાગ આપણે કરી શકીશું નહિં. એટલે જ બાધ્યમાં લખ્યું છે, કે ચિત્ત ગ્રાહ્ય વસ્તુનું અદલ્લ કરે તેની માથે સાથેજ સંસ્કારો પણ ધરાવા માંડે છે. ગ્રાહ્યોપરક્તઃ પ્રત્યયો ગ્રાહ્ય ગ્રહણોભયાકારનિર્માત્મઃ તજ્ઞાતીયકં સંસ્કારમારમ્ભતે । એટલે કે ગ્રાહ્ય વસ્તુનું અદલ્લ થાય છે, ને સાથે સાથે જ તે વસ્તુ તથા તે વસ્તુને અદલ્લ કરનાર ચિત્તનો વ્યાપાર-એ બન્નેના સંસ્કાર ધરાવા શરૂ થાય છે. અહિં આરમ્ભતે શબ્દનો ઉપયોગ ખુબ યોગ્ય છે. તો હવે આપણે કહી શકીશું કે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ એટલે કે સ્મૃતિનું સ્વરૂપ જેવી વૃત્તિથી તે ધરાયો હોય તેવું-ગ્રાહ્યઅદલ્લ-ક્રિયાત્મક હોય છે.

શુદ્ધ સ્મૃતિનું આવું સ્વરૂપ છે એ જાણવા પછી જેનું સ્મરણ થાય તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો આપણે વિચાર કરીએ. સ્મૃતિમાં તો ગ્રાહ્યવસ્તુ તથા અદલ્લવ્યાપાર બન્નેના સંસ્કાર પડે છે. અને જે કાંઈ સ્મૃતિમાં હોય તેનું સ્મરણ પણ થઈ શકે, એટલે કે જેમ સ્મૃતિમાં ગ્રાહ્યવસ્તુ અને અદલ્લવ્યાપારના સંસ્કાર સચવાઈ રહે છે, તેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુ અને અદલ્લવ્યાપારનાં સ્મરણ પણ થાય છે. અત્યાર મુદ્દી યુરોપમાં લગભગ એમ જ મનાતું કે સ્મરણ માત્ર વસ્તુનાં જ થાય છે, અને અદલ્લવ્યાપારનાં થતાં નથી. કાણુ અદલ્લ-એ ચિત્તની કોઈ એક સ્થિતિ નથી, પરંતુ ક્રિયા છે, અને એ વ્યાપારમાં ચિત્ત સ્થિતિબદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તની તે સ્થિતિનું^{૫૦} (?) પૃથક્કરણ કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. પણ અદલ્લ-ક્રિયા-વ્યાપારના ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે, અને એનું સ્મરણ પણ થાય છે.

સ્મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આગળ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે-સ્મરણ આપણને કાંઈ નવું જાન કરાવે છે? એટલે કે સ્મરણ અને ચિત્તની બીજી વૃત્તિઓ વચ્ચે શો તફાવત છે? આ બે બાધ્યકારો બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે ખતાવી આપી છે. ચિત્તની

૪૮. Pure Memory.

૫૦ ચિત્તની વ્યાપારાત્મક સ્થિતિ એ કાંઈ એક સ્થિતિ નથી; એ ક્રિયા છે, સ્થિતિ નથી. પરંતુ બાહ્યમાં પણ બીજો એવો સરળ શબ્દ ન હોવાને લીધે છેવટે સ્થિતિ જેવો વિશેષી શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે. સરખાવો.-Transitive or dynamic states અને substantive states of consciousness. (William James)

ખીછ વૃત્તિઓ અનધિગત વસ્તુનો-પહેલાં ન જાણી હોય એવી વસ્તુનો બોધ કરે છે. જ્યારે સ્મૃતિ તો માત્ર જે કાંઈ ચિત્તામાં પૂર્વે આવી ગયું હોય, તેના ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે. સ્મરણ કોઈ પણ તદ્દન નવી વસ્તુનું ચિત્તને ખાન કરાવતું નથી. કારણ નહિ તો એ સ્મરણ કહી શકાય જ નહિ.

તત્ત્વ ગ્રહણાકારપૂર્વાબુદ્ધિઃ । ગ્રાહ્યાકારપૂર્વા સ્મૃતિઃ ॥ મોળ્ય ॥

ન ચં ગૃહીતસ્થોપાત્તસ્થોપાદાનં સંભવતિ । તદનેનાનધિગતવોધનં બુદ્ધિઃ ॥ટોકા॥
-જેનું ગ્રહણ ન થયું હોય તેનો બોધ કરાવે તે બુદ્ધિ. અને જેનું ગ્રહણ થઈ ગયું છે, તેનું કાંઈ ફરીથી ગ્રહણ થઈ શકે નહિ-તેનું માત્ર સ્મરણ થઈ શકે.

આ ચર્ચાપત્રી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે સ્મરણનો વિષય પોતે અનુભવેલો કોઈ ભૂતકાળ હોવો જોઈએ. ૫૧ જે કાંઈ અનુભવમાં આવ્યું ન હોય, તેનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ. આ મુદ્દો વાચસ્પતિ મિથ્યે યોતાની રીકામાં સારી રીતે ઉતાર્યો છે.

સ્મૃતિઃ ન પૂર્વાનુભવમર્યાદામતિક્રામતિ । તદ્વિષયા તદ્દનવિષયા યા ન તુ તદધિકવિષયા । સ્મૃત્યં વૃત્યન્તરાદ્વિશેષઃ સ્મૃતિઃ

સ્મરણો ભૂતકાળના અનુભવને કોઈ વાર જ છલોછલ ભરી કાઢીને કૂં છે. સામાન્ય રીતે તો ભૂતના અનુભવથી એ કણા હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ સ્મૃતિની વૃત્તિ કોઈ પણ દિવસ વ્યક્તિના અનુભવની પાળો તોડીને ઉભરાતી નથી.

ત્યારે ટુંકામાં કહીએ તો સામાન્ય રીતે સ્મરણનો વિષય કોઈ અનુભૂત વિષય છે. આજ સિદ્ધાન્તને વિશિષ્ટ રૂપે આપણે યોજાવે હોય તો, એમ કહી શકાય કે સર્વે સ્મૃતિઓ-સ્મરણો-ખીછ વૃત્તિઓએ મૂકેલા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કે સ્મરણનો વિષય બધી પાંચે વૃત્તિઓ છે. ખીછ વૃત્તિઓ સ્મૃતિનો વિષય થાય, તેમ સ્મરણ પણ સ્મૃતિનો વિષય થઈ શકે છે. એટલે કે એક વાર સ્મરણ થયું હોય, તે સ્મરણનું પણ સ્મરણ થાય છે. આ રીતે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત છે, અને એ અનંત રીતે એવડાય છે. ઉપરની જાબત બાંધ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે ટાંકી છે.

મર્ચાઃ સ્મૃતયઃ પ્રમાણવિષયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતીનામનુમયાત્પ્રમથાન્તિ । સર્વે સ્મરણો પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ. નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ બધી વૃત્તિઓના અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત રીતે એવડાય છે. મૂળમાં એક અનુભવનો પ્રવાહ છે, અને ખીજે તે સ્મૃતિ-સ્મરણોને પ્રવાહ છે. ૫૨ બન્ને એક ખીજથી બદલાતાં રહે છે. કાંઈ પણ સ્મરણમાં લાવીએ, ત્યારે તેનો વિષય ભૂતકાળનો છે, પરંતુ તેનો વ્યાપાર વર્તમાનમાં રહેલો છે. ઉપર જ્યાં કહ્યું છે, કે-સ્મૃતીનામનુમયાત્પ્રમથાન્તિ એ આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખીને લખાયું હશે ?

૫૧ સરખાવો Personal Memory.

૫૨ જુઓ Presentation cotinuum અને Memory continuum. અથવા Primary continuum અને Secondary continuum (Ward અને James).

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्ट्यान्यः स्मर्ता भवेत् ।

અહિં સ્મર્તૃ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે જ એમ જતાવી આપે છે, કે સ્મૃતિની વૃત્તિ તે કાંઈ પ્રમાણ, વિપર્યય, અનુમાન, કે વિકલ્પની વૃત્તિ જેવી નથી, પરંતુ તે સમસ્ત ચિત્તની જ એક શક્તિ છે. આથી કાંઈ આપણે જૂના યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રીઓની ૧૦-જેમ ચિત્તને તેની શક્તિઓમાં ભાગી નાંખતા નથી. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મરણ એ બધાને ચિત્ત પોતાનો વિષય કરી શકે છે, અને આ રીતે સ્મૃતિની વૃત્તિ બીજી બધી વૃત્તિઓથી જુદી પડે છે. આપણે અહિં ચિત્તના સાર્વભૌમ ધર્મ-સમાધિની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ વિષે વિવેચન કર્યું નથી. એ કોઈ વખત કરીશું; પણ અહિં એ ભૂમિકાઓને માની લઈને એટલું કહીએ તો યસ છે. કે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા-આ બધી વૃત્તિઓ સમાધિની અમુક જ ભૂમિકાઓ ઉપર વસી શકે છે; ૧૧ પણ સ્મૃતિ તો સર્વ-વ્યાપી છે. તદ્દન વિશિષ્ટ દશામાં સ્મૃતિ વહેતી, અને તદ્દન એકાગ્ર અવસ્થામાં પણ એને સ્થાન મળે છે. કોઈ વાર એને ભૂતકાળના અનુભવમાં સ્થાન મળે, અને કોઈ વાર અણ-લાંગરેલ વદાણની મારક આપણાં ચિત્તપરિણામોની સપાટી ઉપર બટક્યા કરે! સમાધિની વિસ્ફારિત અવસ્થામાં તે સ્વપ્ન સર્જે-અને જાગ્રત અવસ્થામાં ચદદહમદ્રાક્ષં તન્સ્પૃશામિ એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરાવે! અને ચિત્ત એક કેમ છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપે! કારણ ચિત્ત એક છે-અને એને 'એક' એવું આવયવી જ્ઞાન સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે.

વૃત્તિઓના જે વિભાગો અહિં પાડવામાં આવ્યા છે, તે એક બાજુ ચિત્તના બાહ્ય વિષયના સ્વરૂપ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે. બીજી દૃષ્ટિએ ચિત્તની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પરની સમાધિની શક્તિ પ્રમાણે તેમનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ કહીએ તોપણ આવે. યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રીને કદાચ આ વિભાગોમાં સંકર લાગે, પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે જે જે વૃત્તિઓ પોતામાં ઉગતી અને આચમતી જોઈ શકે તે વૃત્તિઓ જ યોગદર્શનમાં ગણાવી છે. કારણ યોગદર્શનનું અંતિમ ધ્યેય અને પ્રયોજન ચિત્તવ્યાપારોનું માત્ર શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવાનું નથી, પણ સમાધિનું છે.

યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંથી અને તેમાં વળી પાંચ વૃત્તિઓના એટલા ટુંકા વિવેચનમાંથી આપણને ચિત્તશાસ્ત્રનું કેટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, તે જતાવવાનો મેં અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રના કોઈ પણ અભ્યાસીને આપણા સાહિત્ય તરફ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકીશ, તો આ મારો નાનોમનો શ્રમ હું સરળ થયો માનીશ. કદાચ મારા ઉપર એ આક્ષેપ મૂકવામાં આવે, કે મેં યોગદર્શનમાંની વૃત્તિઓમાં ઘણી ત્વરે વસ્તુઓ આરોપી દીધી છે, તો તેના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે કરી કરી વાર વિચાર કરીને યોગદર્શનમાં સમાધિનું જે રીતે નિગૂંપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે રીત જોતાં, તેમાં રહેલાં ચિત્તશાસ્ત્રનું મેં અહિં લીધું છે, એનાથી કોઈ પણ જોડું દૃષ્ટિગ્રીંહ

લેવું અશક્ય છે એમ હું માનું છું. અને વળી યુરોપીય વિદ્વાનોએ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, ગ્રીક શિલ્પકુશળ પ્લોટાઇનસ, વગેરેની ફિલસૂફીનું વિવેચન કરનાં તો કંઈક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ યોજ્યાં છે. ૧૨ યોગદર્શનમાંની સમાધિનો અનુભવની દૃષ્ટિએ કાંઈક પણ અર્થ કરવો હોય, તો તેમના ચિત્તશાસ્ત્ર તરફ આપણે જીવનનું જ દૃષ્ટિબિંદુ—જીવન્ત દૃષ્ટિબિંદુ લેવું જોઈએ. (Dynamic point of view) અને મને લાગે છે, કે જ્યારે ચિત્તના જુદા જુદા ધર્મોને પોતાના સ્વભાવથી દર દર, મનુષ્યની સામાન્ય ચેતનાથી કળાય નહિ એટલે દર, સમાધિમાં લઈ જવામાં આવતા હશે, ત્યારે એમણે પણ આવું જ દૃષ્ટિબિંદુ લીધું હશે.*

છેવટ આ લેખ લખવામાં ખાઇ શ્રી. રસિકલાલે મને જે મદદ આપી છે તે માટે તેમનો હું અત્યંત આભારી છું

૧૨ બર્નેટ સાહેબ, બેન સાહેબ, ટેલર સાહેબ, સ્ટુઅર્ટ સાહેબ વગેરે વગેરેના મતો તેમના પુસ્તકોમાંથી વાંચવાથી આ બાબત માત્રમ પડી આવશે. જેમકે—Dynamic interpretation of the Platonic theory of Ideas.

વિદ્યુત્ત્વ વિશે આટલું હમેં છું. વિદ્યુત્ત્વને પહેલાં હું માત્ર Process of abstraction in thought માનતો હતો. એ એ છે; પણ તે ઉપરાંત Process of rational disjunction છે,—જે રીતે બ્રાન્ડેટ સાહેબ આખા વિશ્વને એક vast disjunction રૂપ માને છે. અથવા એમ પણ કહેવાય કે ચિદ્રૂપ is a rational sundering of the *eternum vital*.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨)

૧૨. મુનિ ગામમાં આવીને કોઇના ઘરમાં એકદમ ન જાય. બિંદાની વાતમાં મૂંગો રહે અને અન્ન મેળવવાની મૂચના થાય એવી ભાષા ન વાપરે.

૧૩. “ મળ્યું તો પણ ભસે, ન મળ્યું તો પણ કુશળ ” એ જાનને પ્રસંગે તે સંત એક સરખોજ રહે, અને વૃક્ષમૂલે પાછો જાય.

૧૪. હાથમાં પાત્ર રાખીને ફરતો તે મૂંગો ન હોઇ મૂંગા જેવો થાય, અશ્વ દાનની મરફરી ન કરે, દાતાનું અપમાન ન કરે.

૧૫. સારો ખુરો રસ્તો શ્રમણે જતાઓ છે. નિર્વાણ એ વાર પમાતું નથી પણ આ એક એકજ પ્રકારનો નથી.”

૧૬. છિન્ન આશ્રવ વાળા નહ તૃષ્ણા વાળા કૃત્યાકૃત્ય વિનાના બિશુને કશો પરિહાસ નથી.

૩૭. ભગવાને કહ્યું—મુનિપદ હું સમજાવીશ ખાંડાની ધાર જેવો થા. તાળવે જીભ ચોટાડીને ઉઠતો આજતમાં સંયત થા.

૧૮. અમન્દ ચિત્તવાળો થા તેમ જીવુ વિચાર ન કરે અર્થાત્ અંચલ ન થા, આમ ગન્ધ^{૧૦} વિનાનો આશ્રવ વિનાનો, બ્રહ્મચર્યપરાયણ રહે.

૧૯. એકાસન અને શ્રમણોપાસન શીષે એકત્વ એજ મુનિપણું કહેવાય છે, અને એકલોજ આનંદ પામશે,

૨૦. ત્યારે તું દરો દિશા પ્રકાશશે. ધ્યાન કરનારા અને કામનો ત્યાગ કરનારા ધીરોની ગર્જના સાંભળીને મારો પ્રિયભિક્ષુ શરમ અને શ્રદ્ધા રાખે.

૨૧. તે (શિક્ષા) નદીની ઉપમાથી જાણો. ખાડામાં અને વોટખામાં નાનાં નાનાં અવાજ કરતાં જાય છે મોટી નદીઓ નિઃશબ્દ વહે છે.

૨૨. જે અધૂરું છે તે શબ્દ કરેછે, જે પૂરું છે તે શાન્તજ હોય છે, આજક અધૂરા પ્રશ્ન જેવો છે, પરિન પૂરા ધરા જેવો છે.

૨૩. જે શ્રમણ અર્થવાણું ખોલે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તે જાણી જોઈને જીવે છે.

૨૪. જે યત્નાત્મા જાણી જોઈને જાણીને જીવે, જીવે નથી ખોલતો તે મુનિ મુનિપદને લાયક છે, તે મુનિ મુનિપદને પામેશે છે.

જીવું ઉદ્ધેખથી સાંપ્રિયુત્તમની હપપ થી હપપ માયાઓ વિવક્ષિત છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૯ નિર્વાણ એકજ પ્રકારનું છે પણ તેને મળવાના રસ્તા અનેક છે.

૧૦ આમગન્ધનો મૂળઅર્થ માંસતી ગંધ થાય પણ આજ ગ્રન્થમાં આમગન્ધમુત્ત ૨૩૯ મા શ્લોકથી શરૂ થાય છે, તેમાં ભગવાન જીવ કહે છે કે દુર્ગુણ-પાપ એ ખરી આમગન્ધ ને મળે તે ગન્ધ આવી રહે.

૧૬ સારિષ્ઠ મુત્ત.

૧. આયુષ્માન સારિષ્ઠે આ પ્રમાણે કહ્યું. “આવે, તુપિતથી જન્મ પામેશે મુંદર બોલનારો શાસ્ત્રા પૂર્વે મેં જોયો નથી, કોઇની પાસેથી સાંભળ્યો નથી,—

૨. જોવે દેવ સહિત કોઈ ચક્ષુષ્માન બુદ્ધને જોયો. સર્વ તમને ખસેડીને એકથો જ રતિને પામ્યો.

૩. તેવા આશ્રય વિનાના, મંત, અકુટિષ્ઠ, આ લોકમાં જન્મ પામેલા બુદ્ધની પાસે, બદ્ધ થયેલા બુદ્ધને માટેના પ્રશ્ન સાથે, હું આવેશે છું.

૪. જુગુપ્સા પામેલા એકાન્ત આસનને સેવનારા, વૃક્ષમૂલ કે સ્મશાનને સેવનારા, પર્વતોની ગુફાઓમાં રહેનારા ભિક્ષુને

૫. સારાં નરતાં શયનાસનોમાં ક્યા ક્યા ભયો છે જેના વડે ભિક્ષુ નીરવ શયનાસનમાં કપે નાંહ.

૬. અમૃત દિશામાં જનારાને લોકમાં ક્યા ક્યા ભયો છે, જે ભયોનો એકાન્ત શયનાસનમાં ભિક્ષુએ પરાજય કરવો જોઈએ.

૭. નિર્વાણમાં ચિત્ત લગાડેલા ભિક્ષુના વાક્યથી ક્યા હોય, તેની ગોચરી ક્ષ હોય, તેનાં શીલવત ક્યાં હોય. ?

૮. એક જ પરંપરા વાળો હોંશિયાર સ્મૃતિવાન એવો તે ક્ષ શિક્ષા મેળવીને, સોની જેમ રૂપાને ધમીને મક્ક ઘોષ નાખે છે તેમ આત્માનો મક્ક ઘોષ નાખે. ”

૯. ભગવાને કહ્યું “હે સારિષ્ઠ, [સંસારની] જુગુપ્સા કરનારાને, એકાન્ત આસન સેવનારો જો ઉત્તમ જ્ઞાન ધ્યયેતો હોય તો તેને, જે સુકર છે તે ધર્માતુસાર જેમ ગણું છું તે પ્રમાણે તને કહું છું. ”

૧૦. સ્મૃતિવાળો દૂર વસનારો ધીર ભિક્ષુ પાંચ ભયથી બ્હીએ નહિ. કાંસ આવી પડવા, સરપ આવવો, માણસો (જેમકે ચોરો) આવી જવા અને ચોપગાં આવવાં.

૧૧. પરધર્મીઓના બહુ ભયો જોઈને પણ તેનાથી ત્રાસ પામવો નહિ; કુશલત્વ અન્વેષણ કરનારાએ ખીજ ભયોનો પણ પરાજય કરવો.

૧૨. રોગના સ્પર્શથી, ક્ષુધાથી સ્પૃષ્ટ થયેલો, શીત અને અતિ ગરમીનો પરાભવ કરે, ઘર વિનાનો તેમનાથી અનેક રીતે સ્પૃષ્ટ થયેલો પરાક્રમ કરીને વીર્યને દૃઢ કરે.

૧૩. ચોરી ન કરે, મૃત્યુ ન બોલે, સ્થાવર જંગમનો મૈત્રીભાવથી સ્પર્શ કરે, મનનો મક્ક બગ્ગો ત્યારે તે “કૃષ્ણ (માર) નો પક્ષ ” છે, એમ માની તેનું નિવારણ કરવું.

૧૪. ક્રોધ અને અતિમાનને વશ ન થાય, તેમના મૂળને પણ ખોદી કાઢે, ભવ્ય પુરુષ પ્રિય, અને અપ્રિયનો પણ પરામવ કરે.

૧૫. કથાણુ તરફ પ્રીતિવાળો પ્રજ્ઞાને આગળ કરીને તે ભયોને દબાવી દે. એકાન્ત શયનવાળો અસ્તિને સહી લે, ચાર પરિદેવનાઓને સહી લે—

૧૬. “ શું ખાઈશ, ક્યાં ખાઈશ, ખરાબ ઊંઘાયું, ક્યાં જાગીશ, ” પરિદેવના કરાવનારા આવા વિતર્કો, શિક્ષાધોગ્ય ઘર વિનાનો ધરનારો નિવારે.

૧૭. યોગ્ય કાલે અન્ન અને વસ્ત્ર પામીને, અહીં પણ સંતોષને અર્થે પ્રમાણ જાણે, અર્થાત્ પ્રમાણથી વધારે ન ગ્રહણ કરે, એ આત્મતોમા રક્ષિત થઈ ગામમાં સંયમ-પૂર્વક ચર્ચા કરે, રોપ કરાવ્યા છતાં કટોર વાણી ન વહે.

૧૮. આમ તેમ જીવે નહિ, આમ તેમ પગ હલાવે નહિ, ધ્યાનયુક્ત બહુ જાગૃત રહે. કોષ્ટકા કરીને સમાધિત ચિત્ત થઈ તર્કશય અને મનસ્તાપ છેડે.

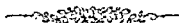
૧૯. વાણી વડે કોઈ દોષ બતાવે તો સ્મૃતિવાળો થઈ અભિનન્દન કરે, પોતાના સમ્રાજ્યચારીઓમાં હડ ન કરે, કુશળ અને યોગ્ય વખતે વાણી વહે, લૌકિક વાતોનો વિચાર ન કરે.

૨૦. વળી સ્મૃતિમાન જોનો નાશ કરતાં શીખે એવા લોકમાં પાંચ મત્ર છે; રૂપ શબ્દ રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શના રાગનો પરાન્ન્ય કરે.

૨૧. સુવિમુક્ત ચિત્તવાળો સ્મૃતિવાળો બિશ્નુ આ ધર્મના કુળન્દનો નાશ કરીને યોગ્ય કાલે સમ્યક રીતે ધર્મની મીમાંસા કરે તો એક પરંપરામાં લાગેલો તે અન્યધારનો નાશ કરે.

એમ ભગવાને કહ્યું.

સાતમો ઉલ્લેખ રાહુલોવાદસુત્તનો છે તેનો ટુંકો સાર પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ બુદ્ધલીલાસારસંબંધ ’ના પૃ. ૩૧૭મી ૩૧૮માં આપેલો છે એટલે અહીં ફરી આપવાની અમે જરૂર જોતા નથી.*

આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો.

[મુનિ પુણ્યવિજય]

પ્રાચીન યાત્રિક આંધ્રપ્રદેશના યુગમાં અનેક કળાઓને વિસાયા પડી તેના પુનરુદ્ધાર માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં આપણે સજ્જતા મેળવી શક્યા નથી, તેમ મુદ્રણ-કળાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થતારી લેખનકળાને માટે પણ બનવાનો પ્રસંગ આપણી નજર સામે આવવા લાગ્યો છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત તેમ જ મારવાડમાં લઢી-આઓ વંશો હતા^૧, જેઓ પરંપરાથી પુસ્તક લખવાનો જ ધંધો કરતા હતા. પરંતુ મુદ્રણ-કળાના યુગમાં તેમની પાસે પુસ્તકો લખાવનાર ઘટનાં તેઓએ પોતાની સંતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી. પરિણામ એ આવ્યું, કે જે લઢીઆઓને એક હજાર શ્લોક લખવા માટે બે, ત્રણ, અને સારામાં સારો લઢીઓ હોય તો, ચાર રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા, અને તેઓ જે મુંદર લિપિ તેમ જ સામેના આદર્શ જેવો જ આદર્શ-નકલ લખના તેવા શુદ્ધ મુંદર આદર્શ કરવા માટે અમારે આપણે દર હજાર દરથી પંદર રૂપિયા આપીએ તોપણ તેનો લેખક કોઈ વિરલ જ મળી શકે; અને તાડપત્રની પુરાતન પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરનાર તો બાંએ જ મળે અથવા ન પણ મળે. લઢીઆઓના આ બધાંકર હુદ્દાળમાં લેખન-કળા અને તેનાં સાધનોનો અભાવ અવશ્ય થશે એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે અનેક શતાબ્દીઓ પર્યંત ભારતવર્ષ દ્વારા અને અંતિમ શતાબ્દીઓમાં જૈન^૨ મુનિઓના પ્રયાસ દ્વારા જીવન ધારી રહેલ લેખનકળા અત્યારે લગભગ નાશ પામવા આવી છે.

આ લુપ્ત થતી કળા વિષેની માહિતી પણ લુપ્ત થતી જાય છે. ઉ. તરીકે:-તાડપત્ર પર લખવાની રીતિ લગભગ ભુત્કાઈ ગઈ છે. તાડપત્ર પર જે લીસાપણું તેમજ ચળકાટ હોય છે કે જે શાહીને ટકવા દેતા નથી તે કહાડી નાખવાનો વિધિ મળી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કળાના સાધનો વિષે જે કંઈ માહિતી મળે તે નોંધી રાખવી જોઈએ. આ કળાના બાકી હતિહાસકારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી મેં મને મળેલી હપ્તકતોનો આ લેખમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

વર્ણનની મુગમતા પડે માટે લેખનકળાના સાધનોનું હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં વિરૂપણ કરીશ. (૧) તાડપત્ર, કાગળ, આદિ; (૨) કલમ, પીંત્રી, આદિ, અને (૩) શાહી આદિ. આ પછી પુસ્તકોના પ્રકાર, લઢીઆઓના કેટલાક રીવાજ, ટેવો ઇત્યાદિની માહિતી આપી છે.

૧ પુરાતન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં મળતા ૧૦૮૦ ૧૧૩૮ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ ગુરો લિખિત શ્રીમદ્ગહલપાટકે ચાલમ્યાન્યયે કાયસ્થ-માહલન " ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્દેશો પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે ભારતવર્ષમાં કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ આદિ જાતિ-નાં અનેક કુટુંબો આ ધંધા દ્વારા પોતાનો નિવૃત્તિ ચક્રાવી શકતાં હતાં. આ જ કારણને લીધે આપણી લેખનકળા પ્રૌઢાયરથાએ પડેલી શકી.

૨ આ માત્ર ગૂજરાતને જ લક્ષીને લખવામાં આવ્યું છે.

૧ તાડપત્ર કાગળ આદિ.

તાડપત્ર—તાડનાં ઝાડ એ પ્રકારનાં થાય છે. ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ગૂજરાતની જમિમાં જે તાડનાં વૃક્ષો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે ખરતાડ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રો સ્વૃણ, લંબાઈ પહોળાઈમાં ટુંકાં તેમ જ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટકર કે આંચકો લાગતાં વૂટી જાય તેવાં એટલે કે ખરડાં હોય છે. માટે પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ પ્રદેશ આદિમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં (પત્રો) સ્વસ્થ, લાંબાં, પહોળાં તેમજ સુકુમાર હોવાથી ઘણાં વાળવામાં આવે તો-પણ બાગવાતો બધા રહેતો નથી. જો કે કેટલાંક તાડપત્રો સ્વસ્થ તેમ જ લાંબાં પહોળાં હોવા છતાં કાંઈક ખરડાં હોય છે, તથાપિ તેના ટકાઉપણામાટે અદિશે રાખવા જેવું નથી રહેતું. આ શ્રીતાડના પત્રોનો જ પુસ્તક લખવામાટે ઉપયોગ કરાતો અને હવે પણ તે તે દેશમાં પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

કાગળ—જેમ આજ કાલ મિત્ર મિત્ર પ્રદેશમાં મિત્ર મિત્ર જાતિના કાગળો બને છે, તેમ પુરાતન કાગળમાં અને અત્યાર પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોત પોતાની અપત તેમ જ જરૂરીઆત પ્રમાણે ભુગળીઆ, સાદુઅખાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો બનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા તથા ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. પણ આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે અર્ધદાવાદી તેમ જ કાશ્મીરી કાગળનો જ ઉપયોગ કરાય છે. તેમાં પણ અર્ધદાવાદમાં બનતા કાગળો સુખ્યતથા વાપરવામાં આવે છે. કારણ કે કાશ્મીરમાં જે સારા તેમ જ ટકાઉ કાગળો બને છે તેને ત્યાંના સ્ટેટ તરફથી પોતાના દરતરી કામમાટે લઈ લેવામાં આવે છે. એટલે કોઈ ખાસ લાગવગ હોય તો પણ અશુક ઘા કાગળ માત્ર ત્યાંથી મેળવી શકાય છે. આ કાગળો રેશમના બનતા હોઈ એટલા બધા મજબુત હોય છે કે તેને ઘણાં જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તોપણ એકાએક શરે નહિ.

આ રથજે એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે પુસ્તક લખવામાટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ઘુંટાઈને જ આવે છે; તથાપિ તેને શરદીની લવા લાગવાથી તેના ઘુંટા ઉતરી જાય છે. ઘુંટો ઉતરી ગયા પછી તેના ઉપર લખતાં અક્ષરો ધુટી જાય છે, અથવા સાદી ટકી શકતી નથી. માટે તે કાગળોને ઘોળા ફટકડાના પાણીમાં ઘોળા સુકાવવા પડે છે. અને કાંઈક લીલાસુકા જેવા થાય એટલે તેને અગ્રીકના કસોડીના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટાથી ઘુંટી લેવા જેથી તે દોરો દૂર થઈ જાય છે.

વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં બનતા કેટલાક કાગળો કે જેનો મારો તેજબ અથવા સ્પિરિટ દ્વારા સાફ કરાય છે, તે કાગળોનું સત્ત્વ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ જવું હોવાથી

૩ આ તાડપત્રો સાજા કર્યા પછી પણ રૂઢી ધોરે લાંબાં અને રૂઢી ધોરે જેટલાં પહોળાં રહે છે. આ પ્રકારનાં તાડપત્ર પર લખાએલ કેટલાંક પુસ્તકો પાટણના સંધવીના પાટાના બંધારમાં વિદ્યમાન છે.

૪ ખારમી ચતાગદીના પ્રારંભમાં લખાએલ તાડપત્રો હવે સુધી એટલાં બધાં સુકુમાર છે, કે તેને વચ્ચેમાંથી આપણે કપાડીએ તો નેની અને તરફનો બાગ અવ્યવેન નથી જાય.

ચિરસ્થાયી નથી હોતા. માટે પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાયો જ નથી. એવા અનેક જાતના વિજ્ઞાપતી કાગળોનો આપણે અનુભવ કર્યો છે કે જે કાગળો આરંભમાં સ્વેત, મધ્યમ તરફ સ્વદશ્ય દેખાવા છતાં અગ્રિમ વર્ષ વીત્યા પછી તેને જોઈએ તો સ્વામ તથા વાળનાં જ વૃદ્ધી જાય તેવા ચર્મ જાય છે. આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિજ્ઞાપતી કાગળોને નથી આપી શકતા.

કપડું—ઘડના આટાની જેમ બનાવી તેને કપડા ઉપર લગાડવી. તે સુકાઈ ગયા પછી તે કપડાને અડીકના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ધુંટા વડે ધુંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના સંપત્તિ ભંડારમાં કે જે વખાણી શેરીમાં છે તેમાં સંવત્ ૧૩૫૩ માઘવા સુદિ ૧૫ રવિ ઉપકેશગચ્છોયં મહિચન્દ્રેણ લિખિતા પુ. ” એવા અંતિમ લેખેવાળું કપડા ઉપર લખેલું એક પુસ્તક છે. કપડાનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા કરતાં મંત્ર, વિદ્યા આદિના પટો લખવા ચિતરવા માટે વધારે કરાતો અને હળુ પણ કરાય છે, અત્યારે આતું સ્થાન દ્રેશીંગ કશેયે લીધું છે.

ભોજન પત્ર—આનો ઉપયોગ પ્રધાનતયા કેટલાક મંત્રો લખવા માટે કરાતો અને હળુ પણ કરાય છે. ‘ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા’ માં ભોજનપત્ર પર લખા-યેલ પુસ્તકની પણ નોંધ કરી છે.

ધણા ખંડા વિદ્યમાન પુસ્તકમંડારો તરફ નજર કરતાં એટલું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય, કે પુસ્તકો લખવા માટે પતાડપત્ર તેમ જ કાગળનો જોડો જોડો ઉપયોગ કરાયો છે તેટલો ખીજ કોઈ પણ વસ્તુનો કરાયો નથી. તેમાં પણ લગભગ ચિત્રમની આરમી સત્તાજી પર્વત તો પુસ્તક લખવા માટે તાડપત્રો જ વપરાયાં છે.

૨. કલમઆદિ.

કલમ—કલમ માટે અનેક પ્રકારના બર વપરાતાં અને વપરાય છે. જેમકે—તજામાં બર, કાળાં બર, વાંસનાં બર આદિ. આમાં તજામાં બર તજની નાકક પોલાં હોય છે, માટે તજાં એ નામથી ઓળખાય છે. એ સ્વભાવે બર હોય છે તથાપિ તેમાં એક ગુણ એ છે, કે તેનાથી કેટલુંય લખીએ તોપણ તેની અણીમાં કુચો પડતો નથી. આ અપેક્ષાએ કાળાં બર બીજે નંબરે ગણાય. વાંસાં બર પણ કીક મરૂં શકાય.

લેખિનીના ગુણદોષ વિષયક નીચે પ્રમાણે દહોરો મળે છે,

“ માયે ગ્રંથી મત (મતિ) હરે, ખીય ગ્રંથ ધન ખાય.

આર તસુની લેખણે, લખનારો દટ જાય. ૧. ”

“ આચમ્નિર્ઘરેદાયુઃ, મધ્યમ્નિર્ઘરેદ્ ધનમ્ ।

અન્ત્યમ્નિર્ઘરેત્ સૌલ્યં, નિર્મ્નિર્ઘરેત્તિ મી શુભા ॥ ૧ ॥ ”

૫ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રવણ કે જેઓ જીન સૂત્રની વાણ્મી વાચનાના સૂત્રધાર હતા તેઓ-શ્રીએ વક્ષમી-વળા-માં પુસ્તકો લખાવવાનો પ્રારંભ તાડપત્રો ઉપર જ કર્યો હતો એમ સંભળાય છે. આ પ્રારંભ વીર સંવત્ ૯૮૦માં કરાયો હતો.

પીંછી—આનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધવા માટે કરાય છે. જેમકે પ ના પ, ચ ના ચ, મ ના ન કરવો હોય, કોઇ અક્ષર કે પદ્ધતિ ક્લાસી નાખતી હોય અથવા એક અક્ષર ને બદલે બીજો અક્ષર કરવો હોય, ત્યારે હરિનાક કે સંદેશને તે નકામા ભાગપર લખાડનાં લેખનો અક્ષર ખની જાય છે.

જો કે આજ કાલ અનેક પ્રકારની—છાપી, જાડી, નાની, મોટી, જેવી લેખએ તેવી પીંછીઓ મળી શકે છે એટલે તેનો પરિચય આપવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. તથાપિ એટલું જાણવું જોઈએ કે—આપણા પુસ્તકશોધનમાં ખીસકોલીના પુંછાડના વાગને કચુનરના પીંછાના આગલા ભાગમાં પરાંતીને જનાવેલી પીંછી વધારે સકાયક થાય છે. કારણ કે આ વાગ કુદરતે જ એવા ગોડવેલા હોય છે, કે તેને આપણે ગોડવવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમ જ એકાએક સડી કે તુડી પણ જતા નથી. આ વાગને કચુનરના પીંછામાં પરાંવવાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ જોવાથી સહજમાં સમજી શકાય તેવો છે.

જુજખળ—કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ ખુટી થઈ જાય, માટે લીટીઓ દોરવા માટે આનો ઉપયોગ કરાવો. તેમ જ જુજ પણ મારવામાં કેટલેક કેકાણે તેનો ઉપયોગ કરાય છે. આ લોહ નું હોય છે, અને તેનો આકાર આગળથી ચીપીઆ જેવો હોય છે.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે પ્રદેશમાં તાડપત્રને ખોતરીને લખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં કલમને બદલે લોહાના અણીદાર સોયાના સળીઆનો ઉપયોગ કરાય છે.

૩ શાહીઆદિ.

તાડપત્રની કાળી શાહી—આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રીવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહી બનાવવાનું યથેષ્ટ સ્પષ્ટ વિધાન પણ મળતું નથી. તેમ છતાં કેટલાંક પરચુરણ પાતાઓમાં તેના વિધાનની જે જુદા જુદા પ્રકારની કાંઈ સ્પષ્ટ અને કાંઈક અસ્પષ્ટ એવી નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો જ માત્ર આ સ્થળે કરીશ. પ્રથમ પ્રકાર—

“મહયર-મુંડંગ-ત્રિફલા; કાસીસં લોહમય નીલી ચ ।

મમકજ્જલચોલધુતા, મયતિ મનો તાહપત્રાણામ્ ॥૧॥

ગ્યાન્યા—મહયરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમામો) । મુંડંગેતિ માંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રમિદ્વેય । કાસીમમિતિ કાસીમમ્, યેન કાષ્ઠાદિ રચ્યતે । લોહમિતિ લોહતર્ણમ્ । નીલીતિ મલીનિષ્પાદકો વૃક્ષઃ, તદ્રમઃ । રસં વિના સંવેપાં ઉત્કલ્ય કૃપાયઃ ક્રિયતે, મ ચ રમોડપિ મમયતિતકજ્જલચાલયોર્મધ્યે નિશ્ચિપ્યતે, તત્તન્નાહપત્રમપો મયતીતિ ॥ ”

આમાં દરેકનું પ્રમાણ કેટલું જો સ્પષ્ટ થતું નથી. જો કે આમાં બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી કાંઈ કરવાનું લખ્યું નથી, તોપણ એટલું જાણવું જોઈએ કે—તાંબાની કાષ્ઠમાં નાખી તેને ખુબ ધુંટવું. જેથી દરેક વસ્તુ એક રસ થઈ જાય.

બીજો પ્રકાર—

“કજ્જલપાદ્મચોલ, મુમિલયા પારદમ્મ લેસં ચ ।

ઉસિજ્જલેણ વિષસિયા, વહિયા કારુણ કટ્ટિચ્ચા ॥૨॥

તેણ વિલિહિયા પત્તા, ઘણહ રયગોર દિયસુ વ્ય ॥૨૧॥”

“કોરહપ ઘિસરાયે, અંગુલિયા કોરહમ્મિ કજ્જલપ ।

મહ્હ સરાયલગ્ગં, જાવં ઘિય વિ[ક]ગં મુઅહ ॥૩॥

પિચુમંદગુંદલેસં, ચાયરગુંદં ય ઘોયજલમિસ્સં ।

મિજ્જવિ તોપણ દદં, મહ્હ જાતં જલં સુસહ ॥૪॥

इति तादृषप्रमथ्याम्नायः ॥”

આ આખાંઓનો જે પાના ઉપરથી મેં ઉતારો કર્યો છે તેમાં આંકડા સત્તર રાખ્યા છે. તેનો અર્થ જેતાં પૂર્વની જે આખાં એ એક પ્રકાર અને છેવટની જે આખાં એ બીજો પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ આખાંઓનો અર્થ આપણે આ પ્રમાણે કરી શકીએ—

“કજ્જલપ્રાયેણ—કાજળ જેટલો (?) બોળ-હીરાબોળ અને ભૂમિલતા (?) તથા પાસનો કાંઈક અંશ, (આ બધી વસ્તુઓને) ગરમ પાણીમાં (જેળી સાન દિવન અગર તેથી પણ વધારે દિવસો સુધી) ઘુંટવી. (પછી) વડીઓ કરી (સુકવી. સુકાયા બાદ) કુટવી-બૂકા કરવો. ૧. (જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે બૂકાને) ગરમ પાણીમાં ખુબ ઘુંટવાથી તે (લખવા લાયક) શાહી બને છે. તે શાહીથી લખેલ પાનાઓને (અ-ક્ષરોને) રાત્રિમાં (પણ) દિવસની રાત્ર વાંચો. ૨.”

“કેરા કાજળને કેરા માટીના શરાવમાં નાખી જ્યાં સુધી તેની ચીકણ મૂકાય-દૂર થાય, ત્યાં સુધી આંગળીઓ વડે શરાવમાં લાગે તેવી રીતે તેનું મદન કરવું-ઘુંટવું. (આ પ્રમાણે કરવાથી કાજળની ચીકણ શરાવ ચૂસી લેશે). ૩. (કાજળને અને) લીખવા કે ખેરના ગુંદરને બીજાજલ-ખારસના પાણીમાં મિશ્ર કરી, બીજવી, ખુબ ઘુંટવાં; તે ત્યાં સુધી કે તેમાં નાખેલ પાણી લગભગ સુકાઈ જાય. (પછી વડીઓ કરી સુકવી આદિ ઉપર પ્રમાણે જાણવું.) ૪.”

બીજો પ્રકાર—

“નિર્યાસાત્ પિચુમન્દજાદ્ ત્રિગુણિતો થોલસ્તતઃ કજ્જલં

સંજાતં તિલતૈલતો હુતયહે તોષાતપે મર્દિતમ્ ।

પાત્રે શૂલ્યમયે તથા શન(?)જલેલાંક્ષારસૈર્માઘિતઃ

સન્નિહાતકમૃદ્ધગરાજગ્મયુક્ સંયુક્ સોડયં મગી ॥૨૧॥”

“લીખવાના ‘નિર્યાસાત્’ એટલે કપાડેથી અથવા ગુંદરથી જમણે બીજાબોળ લેવો. તેનાથી જમણું તલના તેલનું પાંદડું કાજળ લેવું. (આ સર્વને) તાંબાના પાત્રમાં નાખી તેને સખ્ત અગ્નિ ઉપર ચડાવી તેમાં ધીરે ધીરે લાક્ષારસ નાખતા જવું અને તાંબાની બોલી ચડાવેલ ઘુંટાવડે ઘુંટતાં જવું. પછી ગૌમૂત્રમાં બીજવી રાખેલ બીજામાના ગર્ભને

૬ કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રીતે બીજવી રાખવું એ પણ એક કાજળની ચીકણને નાખી દેવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી તે કાજળ બીજાય. શરાવમાં મદન કરી કાજળની ચીકણને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર વધારે સારો છે. કારણ કે આથી વઘે, શરીર આદિ બગડવાનો બીલકુલ ભય રહેતો નથી. પણ જે શાહીમાં લાક્ષારસ નાખવો હોય તો, આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાયવો. કેમ

ધુંટાની નીચે લગાડી શાહીને ધુંટી. તેમાં ભાંગરાનો રસ પથુ મળે તો નાખવો. એટલે (તાડપત્ર ઉપર લખવા લાયક) મળી-શાહી તૈયાર થશે.”^૭

ધ્યાનમાં રાખવું કે આમાં લાક્ષરસ પડે છે માટે દાગળને ગૌમૂત્રમાં ભીંજવું નહિ. નહિ તો લાક્ષરસ દાટતાં શાહી નકામી થઈ જાય.

અક્ષરેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે દેશમાં તાડપત્રને કોતરીને લખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં શાહીના સ્થાનમાં નાગોએસની ઉપરની કાચલી કે અદામનાં ઉપરનાં કોતરાંને બાળી તેની મેપને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ કોતરીને લખેલા તાડપત્રના ઉપર તે મેપને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરી નાખે છે, ત્યારે કોતરેલો ભાગ કાળો થઈ આખું પાતું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

દાગળ પર લખવાની શાહી—

૧—“નિતના દાગળ બોળ, તેથી દ્રણા શુંદ્ર ઝડોળ.

જો રસ ભાંગરાનો બળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે.” ૧,

૨—“મધ્યર્થે સિપ સવગુન્દં, ગુન્દાર્થે યોલમેષ ચ ।

લાક્ષા-યૌયા-૨સેનોર્ષૈર્મર્દયેત્ તામ્રભાજને ॥૧॥

૭ આ શ્લોક તેમ જ તેના ટપાનું—અનુવાદનું જે પાતું મારી પાસે છે, તેમાં શ્લોક અને શ્લોક કરનાં તેનો અનુવાદ ઘણો જ અસ્તવ્યસ્ત તેમ જ અર્થગત છે; માટે તેનો સાર ભાગ માત્ર જ અહીં આપ્યો છે.

૮ દાગળને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાબોળ તથા શુંદરને સામાન્ય પાતળો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આખી રાત ભીંજી રાખી, ત્રણેને ત્રાંચાની કે લોટાની કડાઈમાં કપડાથી ગાળીને એકઠા બેગરી, ત્રાંચાની બોલી ચડાવેલા લાકડાના ધુંટાથી ખુબ ધુંટયા. જ્યારે ધુંટાતાં ધુંટાતાં તેમાંનું પાણી લગતમ રચ્ય શોષાઈ જાય, ત્યારે તેને મુકારી દેવી. આમાં પાણી નાખી ભીંજવા પછી ધુંટવાથી લખવાની શાહી તૈયાર થાય છે. જો ભાંગરાનો રસ મળે, તો કિપરુક્ત ત્રણ વસ્તુઓ નાખતી વખતે જ નાખવો, જેથી શાહી ધણી જ બમકાચાગી અને તેજદાર થશે.

૯ લાક્ષરસનું વિધાન—ચોક્ષા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. જ્યારે તે પાણી ખદખદતું થાય, ત્યારે તેમાં લાખનો બૂકો નાખના જવું અને હલાવના જવું, જેથી તેનો લોહો ન બાઝે. તાપ સખ્ત કરવો. ત્યાર બાદ દસ મીનીટ લોહરનો બૂકો નાખવો. તદનંતર દસ મીનીટ ટંકજીખાર નાખવો. પછી તે પાણીની અમલાવદી ચોપડાના દાગળ ઉપર લીટી દોરવી. જો નીચે કુટે નહિ, તો તેને ઉતારી લેવું, અને ફરવા દઈ વાપરવું. આ પાણી એ જ લાક્ષરસ સમજવો. દરેક વસ્તુનું વજન આ પ્રમાણે—પાણેર સાદું પાણી, ૩. ૧ બાર પીપગાની સારી મુખી લાખ જેને દાણાલાખ કહે છે, ૩. ૦૧ બાર પડાણી લોહર અને ૦)—આની બાર ટંકજીખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષરસ બનાવવો હોય તે તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુઓનું પ્રમાણ સમજવું. જો તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષરસ તૈયાર કરવો હોય, તો તેમાં લોહરની સાથે લાખથી પોણે દિસે મહડ નાખતી જેથી વધારે તેજદાર લાક્ષરસ થશે. કોઈ કોઈ ટંકજીખારને અદલે પાપડીઓ કે સાંછખાર નુર્બત્રાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

૧૦ બીઆગ્સ—બીઆ નામની વનસ્પતિ ત્રિવેળનાં લાકડાંનાં બેલગંતો બમ કરી

૩—“ ખીઆખોલ અનઘ લકખારસ, કનજલ વજજલ (?) નઘ અંખારસ.

સોજરાજ મિસિની પાઘ, પાનક ફાટઈ મિસિ નવિ જાઘ. ૧ ”

૪—“ કાજલ ટાંક ૬, ખીજખોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અરીણુ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, શટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિંબના થોડાસું દિન સાત ત્રાંખાના પાત્રમાં ઘુંટવી. ”

૫—“ કાયાના પાણીને કાજળમાં નાખી તેને ખુબ ઘુંટવું. કાચો નાદોદી જે કાળો આવે છે તે સમજવો. ”

૬—“ હરડાં અને બહેડાંનું પાણી કરી તેમાં હીરાકસી નાખવાથી કાળા શાહી થાય છે. ”

કાગળની શાહીના આ છ પ્રકારો પેઢી પુસ્તકોને ચિરાયુષ્ક બનાવવા માટે પ્રથમ પ્રકાર જ સર્વોત્તમ તેમ જ આદરણીય છે. તે પઝીના ત્રણ (૨-૩-૪) એ મધ્યમ પ્રકાર છે. જો કે આ ત્રણ પ્રકારથી બનેલી શાહી પહેલા પ્રકાર કરતાં પાકી અવશ્ય છે; તથાપિ તે પુસ્તકોને ત્રણ શતાબ્દીમાં મૃતવત્ કરી નાંખે છે; અર્થાત્ પુસ્તકોને ખાઈ જાય છે; એટલે તેને આદર ન જ આપવો એ વધારે ઠીક ગણાય. અને અંતિમ બે પ્રકાર (૫-૬) એ તો કનિષ્ઠ તેમ વર્જનીય પણ છે. કારણ કે આ પ્રયોગથી બનાવેલ શાહીથી લખાએકું પુસ્તક એક શતાબ્દીની અંદર જ યમરાજનું અતિથિ બની જાય છે. પણ જો થોડા વખત માં જ રદ કરીને ફેંટી દેવા જેવું કાંઈ લખવું હોય, તો આ બે પ્રકાર (૫-૬) જેવો સરળ તેમ જ સસ્તો ઉપાય એકે નથી.

ટિપ્પણાની શાહી—

“ ચોલસ્ય દ્વિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય દ્વિગુણા મપી ।

મર્વચેત્ યામયુર્મ્મં તુ, મપી યજ્ઞસમા ભવેત્ ॥૧॥ ”

કાળા શાહી માટે ધ્યાન રાખવા જેવી બાબતો—

“ કજ્જલમય તિલતૈલતઃ સંજાતં ગ્રાહ્યમ્ । ”

“ ગુન્દોઽથ નિમ્બસત્કઃ ચદિરસત્કો ચઢ્ઢૂલસત્કો યા ગ્રાહ્યઃ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્યઃ, મપીચિનાશકારિત્વાત્ । ”

“ મપીમધ્યે મહારાષ્ટ્રભાષયા ‘ હૈરલી ’ ઇતિ. પ્રસિદ્ધસ્ય રિદ્ધગણીવૃક્ષસ્ય ઘનરુપતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સતેજસ્કમક્ષિકાભાયાદયો ગુણા ભવન્તિ । ”

તેને પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે ખીઆરસ જાણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી શાહીની કાળાશમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જો તે રસ પ્રમાણાતિરિક્ત શાહીમાં પડી જાય છે તો તે શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે. કારણ કે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે તેમાં પડેલ ગુંદરની ચીકણસતો જડમૂળથી નાશ કરે છે. એટલે તે શાહીથી લખેકું સુકાઈ જતાં તરત જ સ્વયં કબેડી જાય છે.

આ સિવાય શાહીના પ્રયોગમાં જ્યાં જ્યાં ગુંદરનું પ્રમાણ કહ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે ખેરના ગુંદરનું જણવું. જે આવળ કે લીંબાડાનો ગુંદર નાખવો હોય, તો તેથી પોણે હિસ્સે નાખવો. કેમકે ખેરના ગુંદર કરતાં તેમાં ચીકાસનો ભાગ વધારે હોય છે. તથા લાખ, કાંથો કે હીરાકસી જેમાં પડી હોય તેવી કાંથ પણ શાહીના ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરવો નહિ.

આ લેખમાં આપેલા ઉતારાઓમાં કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર થતી ભાષાની અશુદ્ધિ તરફ વાચકો ધ્યાન ન કરે એટલી ખાસ બહાનશુ છે.

સોનારી રૂપેરી શાહી—પદેલાં સા.૪ એટલે કાંથપણ જાતના કચરા વિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી કરવું. પછી તેને કાચની અથવા બીજી કાંથ સારી રૂકાંબીમાં ચોપડતા જવું અને સોનાની કે ચાંદીની જે શાહી જનાવવી હોય તેનો વરગ લઈ તેના ઉપર વજે નહી તેવી રીતે લગાડવો, અને આંગળીથી તેને ઘુંટવો. આ પ્રમાણે કરવાથી થોડી વારમાં જ તે સોનાના કે ચાંદીના વરગનો બૂકો થઈ જશે. તદનંતર પુનઃ પણ ગુંદર લગાડી વરગ લગાડના જવું અને ઘુંટતા જવું. આ રીતે તૈયાર થએલ બૂકામાં સાકરનું પાણી નાખી તેને હલાવી દેવો. ત્યારે બૂકો ફરી નીચે ખેસી જાય ત્યારે તેમાંનું પાણી ધીરે ધીરે જહાર દહાડી નાંખવું. આમ ત્રણવાર વાર કરવાથી જે સોના-ચાંદીનો બૂકો રહે એ જ આપણી તૈયાર શાહી સમજવી.

આમા સાકરનું પાણી નાખવાથી ગુંદરની ચીકાસનો નાશ થાય છે, અને સોનાચાંદીના તેજનો દાસ થતો નથી.

જે એકીસાથે વધારે પ્રમાણમાં સોના-ચાંદીની શાહી તૈયાર કરવી હોય, તો ગુંદરના પાણીને અને વરગને ખરેલમાં નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. પછી સાકરનું પાણી નાખી સા.૪ કરવાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવો.

ખ્યાન રાખવું કે ખરલ સાગે હોવો જો.એ. જે ઘુંટતી વખતે ખરલ પોતે ધસાય તેવો હશે તો તેમાંની કાંકરી શાહીમાં બજાનાં શાહી દ્રવિત જનશે.

દિંગળોક—કાંચો દિંગળોક, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાંથી વૈદ્યો પારો દહાડે છે, તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સાકરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવો. પછી તેને કરવા દઈ તેના ઉપર જે પીંગાશ પડતું પાણી હોય તેને જહાર દહાડી નાખવું. ત્યાર બાદ પુનઃ તેમાં સાકરનું પાણી નાખી તેને ખુબ ઘુંટવો. અને ક્યાં પછી ઉપર આવેલ પીંગાશ પડતા પાણીને પૂર્વવત્ જહાર દહાડી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીંગાશનો ભાગ દેખાતો ત્યાં સુધી ક્યાં કરવું. ખ્યાનમાં રાખવું કે આ બે પાંચ વખત કરવાથી જ નથી થતું, પણ વીસ પચીસ વખત આ પ્રમાણે દિંગળોકને ધોવાથી શુદ્ધ-લાલ સુરખ જેવો દિંગળોક થાય છે અને મોટો ધાણ હોય તો તેથી વધારે વખત પણ ચોવો પડે છે. તે શુદ્ધ દિંગળોકમાં સાકરનું પાણી અને ગુંદરનું પાણી નાખના જવું અને ઘુંટતા જવું. આ વખતે એટલું ખ્યાનમાં રાખવું કે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે ન થાય. તે માટે વચમાં વચમાં ખાતી કરના રોવું એટલે કે એક પાના ઉપર તે દિંગળોકના આંગળી વડે દીકા ફરી તે પાનાને દવા પાત્રો જગમાં (પાણીઆરામાં અથવા દવાપાત્રો પડામાં) ભેરવું વાળી મૂકવું. જે તે પાત્ર ન મોટે તો ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને નખથી ખોતરનાં સદનમાં

ઉપડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂર છે એમ જાણવું. સાકરનું પાણી એક બે વખત જ નાખવું આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા હિંગજોડનો ઉપયોગ લાલ શાહી રૂપે કરાય છે.

હરિતાલ—દગડી અને વરંગી એ બે પ્રકારની હરિતાલ પેટા આપણા પુસ્તક-સંશોધનમાં વરંગી હરિતાલ ઉપયોગી છે. આને ભાગતાં વચમાં સોનેરી વરગના જેવી પત્તીઓ દેખાય છે માટે તેને વરંગી હરિતાલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરિતાલને ખરલમાં નાખી તેને ખુબ ઝીણી વાટવી. અને તેને જાડા કપડામાં-જેમાંથી ઘણીજ મહેનતે છણી શકાય તેવા કપડામાં-ચાંચી. ત્યાર પછી ફરીથી ખરલમાં નાખી ખુબ લસોટવી. પછી તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. ગુંદરનો ભાગ વધારે પડતો ન થાય માટે વચમાં વચમાં હિંગજોડના પેટા ખાત્રી કરતા રહેવું.

સફેદા—રંગવાને માટે જે સુકો સફેદા આવે છે તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવાથી તૈયાર થતાં તેનો પુસ્તક સંશોધન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

અષ્ટગંધ—મંત્રાક્ષરો લખવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં ૧ અંગર ૨ તંગર ૩ ગોરોચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદૂર અને ૮ કેસર-આ આઠ દ્રવ્યોનું મિશ્રણ થવાથી તેનું નામ અષ્ટગંધ કહેવાય છે.

યક્ષકર્દ્દમ—આનો ઉપયોગ પણ મંત્રો લખવા માટે કરાય છે. ૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અંગર ૪ બરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગજોડ ૯ રત્નજાલી ૧૦ સોનાના વરગ અને ૧૧ અંબર આ અગીઆર દ્રવ્યના મિશ્રણથી બને છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના વિધિથી તૈયાર થયેલી શાહી હિંગજોડ હરિતાલ સફેદા આદિને એક થાળામાં તેલ એપડી તેમાં તેની વડીઓ પાડી દેવી. સૂકાયા પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાં માત્ર પાણી નાખવાથી જ તે કામમાં આવી શકશે.

સોનેરી રૂપેરી શાહીથી લખવાનું વિધાન—સોનેરી અંગર રૂપેરી શાહીથી લખવાના પાનાંઓને કાળા બ્લેક લાલ જમલી આદિ રંગથી રંગી ઘુંટવા. પછી સોનેરી શાહીથી લખવું હોય તો હરિતાલથી ૧૧ અને રૂપેરી શાહીથી લખવું હોય તો સફેદાથી અક્ષરો લખી તેના ઉપર સોના-ચાંદીની શાહીને પીછી વડે પૂરવી. (હરિતાલ-સફેદાના અક્ષરો લીલા હોય ત્યારે જ તેના ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહી ફેરવવી.) સૂકાયા બાદ તે પાનાને અણક કે કસોડીના ઘુંટાવડે ઘુંટવાથી તે અક્ષરો ઓપ ચમકેલ સોના-રૂપાના ધરણાની મારફતે જાણી દેખાશે.

પરચુરણ.

પુસ્તકના પ્રકારો—યાદીની મહત્તરારસનુ શ્રીમાન હરિભદ્રસરિએ દશવૈકલિકસૂત્રની પ્રથમ ગાથાની રીકામાં સંજમ પદની વ્યાખ્યા કરતાં પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉત્તમ્ ચંદ્રી નોંધ લીધી છે—

૧૧ સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખવા માટે હરિતાલ-સફેદા સહેજ વધારે પ્રમાણમાં નાખી નેળા કરવો.

ગંઢી કચ્છથી મુંઢી, સંપુઢફલપ તહા છિયાઢી ય ।

પયં પુત્યયપણયં, વક્ષાણમિણં ભવે તસ્ત ॥ ૧ ॥

વાદહપુહતેદિ, ગંઢીપુત્યો ડ તુલ્લગો દોહો ।

કચ્છયિ અંતે તણુઓ, મઢ્ઢે પિહુલો મુણેયઢ્ઢો ॥ ૨ ॥

ચડરંગુલદોહો ઘા, વટ્ટાગિદ્ મુટ્ટિપુત્યગા અઢઘા ।

ચડરંગુલદોહો ઘિય, ચડરસો હોઈ ચિન્નેઓ ॥ ૩ ॥

સંપુઢગો ઢુગમાઈ, ફલગા ચોચ્છં છિયાઢિમેત્તાહે ।

તણપત્તસિયરૂઘો, હોઈ છિયાઢી મુહા ચેંતિ ॥ ૪ ॥

દોહો ઘા ઢસ્તો ઘા, જો પિહુલો હોઈ અપ્પઘાહલ્લો ।

તં મુણિયસમયસારા, છિયાઢિપોત્યં મળંતો હ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—૧ ગંઢી ૨ કચ્છપી ૩ મુટ્ટિ ૪ સંપુટશલક તથા ૫ મૃપાટિ આ પુસ્તક-પંચક. તેનું વ્યાખ્યાન આ થાય. ૧. જે વાદહ્ય એટલે જાડાઈ અને પ્રયુક્ત્ય એટલે પહોળાઈમાં તુલ્ય હોઈ દીર્ઘ-લાંબું હોય તે ગંઢીપુસ્ત ૧. જે અંતમાં તતુ-સાંકડું અને મધ્યમાં પહોળું હોય તે કચ્છપિ પુસ્તક જાણવું ૨. ૨. જે ચાર આંગળાં લાંબું અને ગોળ હોય તે મુટ્ટિપુસ્તક, અથવા જે ચાર આંગળાં દીર્ઘ ચતુરસ્ર હોય તે (મુટ્ટિપુસ્તક) જાણવું ૩. ૩. જે આદિ શલક (?) હોય તે સંપુટશલક ૪. હવે મૃપાટિને કહીશ-પખાણીશ. તનુપત-નાનાં પાનાં અને કસુ હોય તેને પંડિતો મૃપાટિપુસ્તક કહે છે. ૪. જે લાંબું કે ટુંકું હોઈ પહોળું થોડું હોય તેને (પચ) આગમરહસ્યગ્રો મૃપાટિપુસ્તક કહે છે, ૫. ૫.

ત્રિપાટ—જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના અક્ષરોથી ઉપર તથા નીચે ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક વચમાં મૂળ અને ઉપર નીચે ટીકા એમ ત્રણ વિભાગે લખવામાં આવતું હોવાથી-ત્રિપાટ એ નામથી ઓળખાય છે.

પંચપાટ—જે પુસ્તકના મધ્યમાં મોટા અક્ષરે મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના અક્ષરોથી ઉપર, નીચે તથા બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક-વચમાં મૂળ, ઉપર નીચે તેમ જ બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા એમ પાંચ વિભાગે લખાતું હોવાથી-પંચપાટ કહેવાય છે.

મુદ્—જે પુસ્તક કાપીની મુંઢી પેડે સજાગ-કોઇ પણ પ્રકારના વિભાગ સિવાય લખાયેલું હોય તે-મુદ્ કહેવાય.

ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક તે જ લખાય કે જે સરીકે યંચ હોય. આપણું પુરાતન પુસ્તકો મુદ્ જ લખાતાં. ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક લખવાનો રીવાજ વિક્રમની પંદરમી સતાબ્દીમાં આરંભાયો હોવો જોઈએ એમ વિશ્વમાન પુસ્તકમંડારી જોતાં કહી શકાય.

લહીઆઓનો કેટલાક અક્ષરો પ્રત્યે અજાગમો—લહીઆઓ પુસ્તક લખતાં લખતાં સહેજ ઉડવું હોય અથવા લખવાનું તે દિવસ માટે કે અમુક વખત માટે બંધ કરવું હોય તો " સ્વરો. દ-ખ-ગ-ઙ-ચ-જ-ઝ-ઞ-ટ-ઠ-ડ-ઢ-ન્ય-ય-ર-લ-વ-શ-ષ-સ-હ-મ-મ-પ-ર-

પ-સ-હ-ક્ષ-ચ” અક્ષરો ઉપર અટકાતા નથી. કારણ કે તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—
 “ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચથ જાવે, છ છટક જાવે, જ, જોખમ
 દીખાવે, ઠ ઠામ ન બેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણુ કરે, થ થીરના કરે, દ દામ ન દેજે, ધ
 ધન છાંડે, ન નકારો, ફ ફટકારે, ભ બમાવે, મ માડો, ય ફેર ન લીજે, ર રોવે, પ
 ખાંચાળો, સ સદેહ ધરે, હ હીચો, ક્ષ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.” અર્થાત્ “ધ-ઝ-ટ-
 ડ-ત-પ-બ-લ-વ-શ” અક્ષરો ઉપર અટકે છે. કેમ કે—“ધ ધસડી લાવે, ઝ ઝટ કરે,
 ટ ટકાવી રાખે, ડ ડગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, બ બળીયો, લ લાવે, વ
 વાવે, શ શાન્તિ કરે.” એમ તેઓ માને છે.

મારવાડના લેખકો મુખ્યત્વે ‘વ’ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. એટલે કે લખતાં
 લખતાં કોઈ પણ કામ માટે ઉઠવું હોય કે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો ‘વ’ આવતાં
 ઉઠે. અથવા કોઈ કાગળમાં ‘વ’ લખીને ઉઠે.

તાડપત્રના અંકો^{૧૨}—બિન બિન દેશીય તાડપત્રનાં પુસ્તકો, શિલાલેખો આદિમાં
 આવતા અંકોની સંપૂર્ણ માહિતી, તેની આકૃતિઓ આદિ ભારતીયપ્રાચીનલિપિમા-
 લામાં આપેલી છે. એટલે તેના સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઈચ્છનાર વાચકોને તે પુસ્તક
 જોવા માટે ખાસ લલામણુ છે. આ સ્થળે માત્ર તેના સામાન્ય પરિચય આપવાની ખાતર
 જોસલમેર, પાટણ, ખંભાત, ભાણરકરઈન્સ્ટીટ્યુટ પૂના આદિમાં વિદ્યમાન તાડપત્રીય
 પુસ્તકોમાં આવતા કેટલા એક અંકોની નોંધ કરું છું—

એકમ અંકો—		દશક અંકો—	
તાડપત્રીય.	ચાલુ.	તાડપત્રીય.	ચાલુ.
૧, સ્વ, સ્વ, કે શ્રી	૧	૧ કે ૧	૧
૨, સ્તિ, સ્તિ કે શ્રી	૨	થા કે થ	૨
૩, શ્રી, શ્રી, કે શ્રી	૩	લા કે લ	૩
૪, પર્ક, પર્ક	૪	સા, સી, સા કે સ	૪
૫, લં કે લ	૫	૦	૫
૬, મ્ કે મુ	૬	થુ કે થુ	૬
૭, પ્રી, પ્રી, પ્રા કે પ્ર	૭	ધૂ કે ધૂ	૭
૮, હાં, હાં, હા કે હ	૮	૦	૮
૯, હું	૯	૦૦	૯
૦	૦	૦	૦

૧૨ તાડપત્રના અંકો એટલે તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાની ગણતરી માટે કરેલા અંકો
 બાજવા. જેમકે પહેલું પાન ખીજું પાન. પાંચમું, દસમું, પચાસમું, સોમું ઇત્યાદિ.

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકબંદારો વિચારમાન છે તેમાં મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાં સુધી હશે પાનાની અંદરનાં જ પુસ્તકો છે. તેથી વધારે પાનાનું પુસ્તક એક પણ નથી. ઘણું ખર્ચાં પુનસ્કો ત્રણસો પાનાં સુધીનાં અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે. કિન્તુ પાંચસોથી વધારે પાનાનું પુસ્તક માત્ર પાટણના સંધીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તક-મંચદમાં એક જ ભેળું છે, તે પણ ત્રુટિત તેમ જ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલું છે. હસોથી વધારે પાનાના તાડપત્ર પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું ઘણું મુશીબત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તેથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહિ લખાતું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. તથાપિ ચારસોવર્ષ જેટલા એક પુગતન પત્રમાં તાડપત્રીય અકોની નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો પાનાં સુધીના અકોની નોંધ કરેલી છે. એટલે તે નોંધ કરનારે તેટલાં પાનાનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાનું પુસ્તક ભેળું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

પુસ્તકરક્ષણ:—હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર આવતો હોવાથી વર્ષાઋતુમાં તે ચોટી જવાનો ભય રહે છે. માટે તે ઋતુમાં પુસ્તકોને હવા ન લાગે તેમ સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. આ જ કારણથી હસ્તલિખિત પુસ્તકોને સારી રીતે મજબુત બાંધી કાગળના, ચામડાના કે લાકડાના ડાબડામાં મૂકી કબાટમાં કે મજૂસમાં (મજૂલા) સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવે છે. તેમ જ ખાસ પ્રયોગન સિવાય વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ન વરસતો હોય ત્યારે પણ લિખિત પુસ્તકબંદારોને ઉઘાડવામાં આવતા નથી. જે પુસ્તક બહાર રાખેલું હોય તેના ખાસ ઉપયોગી ભાગ સિવાય બાકીનાને પેક કરી સુરક્ષિત પણે રાખવામાં આવે છે. કોઈ પુસ્તકની શાહીમાં ગુંદરનો ભાગ પ્રમાણ કરતાં વધારે પડેલો હોય તેને બહાર કઢાડતાં ચોંટવાનો ભય લાગતો હોય તો તેના પાનાઓ ઉપર ગુલાબ છાંટી દેવો—બબરાવલો—એટલે ચોટીજવાનો ભય અદ્ય થઈ જશે.

ચોંટાટું પુસ્તક:—વર્ષાઋતુમાં અગર કોઈપણ કારણસર પુસ્તકને હવા લાગતા તે ચોંટી ગયું હોય તો તે પુસ્તકને પાણીઆરાની કોરી જગ્યામાં હવા લાગે તેવી રીતે અથવા પાણી બરોબાદ ખાલી કરેલાં હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં મૂકવું પડી તેને હવા લાગતાં તે પુસ્તકના એક એક પાનાને કુંકે મારી ધીરે ધીરે ઉખાડતા જવું. જો વધારે ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે વાર હવામાં રાખવું પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. આ વપાય કાગળના પુસ્તકો માટે સમજવો.

જો તાડપત્રનું પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો કપડાને પાણીમાં ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમ જેમ પાનાં હવાવાળાં થતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા રહેવું. તાડપત્રના પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ ભીંજવેલું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષરો ખરાબ થવાનો ભય રહેતો નથી. તાડપત્રનાં પાનાં ઉખાડતી વખતે તેના પડો ઉખડી ન જાય તે માટે નિપુણતા રાખવી.

પુસ્તકનું શેમાં શેમાંથી રક્ષણ કરવું એને માટે કેટલાક લકીઆ પુસ્તકના અંતમાં બિન બિન શ્લોકો લખે છે. તે કાંઈક અશુદ્ધ હોવા છતાં ખાસ ઉપયોગી છે માટે તેનો ઉતારો આ રથાને ૬૩' થું—

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલવન્ધનાત્ ।
 મૂર્ચ્ઘદસ્તે ન દાતવ્યા, યદ્ વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૧ ॥
 અગ્ને રક્ષેજ્જલાદ્ રક્ષેત્, મૂપકાશ્ચ વિશેષતઃ ।
 કષ્ટેન લિપિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥
 ઉદકાનિલચૌરેભ્યો, મૂપકેભ્યો હુતાશનાત્ ।
 કષ્ટેન લિપિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥
 મગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વઘ્રદટિરધોમુખમ્ ।
 કષ્ટેન લિપિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

આ સિવાય કેટલાક લેખકો પોતાની નિર્દોષતા બહેર કરવા માટે પણ કેટલાક શ્લોકો લખે છે—

અદદદોષાન્મતિવિવ્રમાદ્વા, ચદ્યદ્યદ્ધીનં લિપિતં મયાડ્વ ।
 તન્માર્જયિત્વા પરિશોધનીયં, કોર્પં ન કુર્યાત્ ક્ષલુ લેલકસ્ય ॥ ૧ ॥
 યાદદશ પુસ્તકં દષ્ટે, તાદદશં લિપિતં મયા ।
 યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં યા, મમ દોષો ન દોયતે ॥૧॥

જ્ઞાનપંચમી—શ્વેતાંશ્વર જેનો કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી એ નામથી ઓળખાવે છે. આ તિથિનું માહાત્મ્ય દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં વિશેષ મનાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે-વર્ષાઋતુને લીધે પુસ્તકમંદારોમાં પેસી ગયેલી દવા પુસ્તકોને બાધકતા ન થાય માટે તે પુસ્તકોને તાપ ખવડાવવો જોઈએ. જેથી તેમાંનો બેજ દૂર થતાં પુસ્તક પોતાના રૂપમાં કાયમ રહે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં પુસ્તકમંદારને બંધબાંધે રાખેલા હોઈ ઉપેચ આદિ લાગવાનો સંભવ હોય તે પણ ધ્યાનપૂર્વક આદિ દૂર થતાં દૂર થાય. આ મદાન કાર્ય સધાને માટે એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડમર્થુ જ થાય. માટે કુશળ જેનાચાળોએ દરેક વ્યક્તિને જ્ઞાનબક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા ફાયદાઓ સમજાવી તે તરફ આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. તે દિવસને માટે કોડો પણ પોતાના મૃદાવ્યાપારને છોડી દઈ વધારાકય આદારાદિકનો નિયમ કરી પૌંચધન સ્વીકારી પુસ્તકરક્ષાના મદાન પુણ્યકાર્યમાં આગીદાર થાય છે. વર્ષાને લીધે તેમાં પેસી ગયેલા બેજને દૂર કરવા માટે સદૃષ્ટી સરસ, અનુષ્ઠાન અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે. તેમાં ચરદક્ષતુની પ્રોદાવરણા, સૂર્યનાં પ્રખર દિશ્વો તેમ જ વર્ષાઋતુની બેજવાળી દવાનો અભાવ હોય છે.

જે ઉદ્દેશથી કિત તિથિનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અત્યારે લગભગ જુલાઈ મળે છે. એટલે કે પુસ્તકમંદારોની તપાસ કરી, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો આદિ લુભ જ થયું છે. માત્ર તેના રચનામાં આગ્રહાશ શ્વેતાંશ્વર મૂર્તિપૂજક જેનોની વસ્તિવાળાં ધર્મજાણી ગામોમાં “ સાપ ગયા અને લીમોડા રચા ” એ હાડેવન પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકોની આડંબરથી રચાવના કરી તેની પૂજા સત્કાર આદિ કરવાનો રીવાજ ચાલુ છે.

મુજાતી કમ્પી જૈન દશા ઓસવાળની ધર્મશાળામાં હતું પણ પુસ્તકોની પ્રતિષ્ઠાના-
 -તપાસ, રચાવના આદિ વિશેષ વિધિમર કરવામાં આવે છે જેથી અન્ય ગામો કરતાં

ઉક્ત તિથિનો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ત્યાં જળવાતો જોવાય છે. અસ્તુ, અત્યારે ચહાય તેમ થતું હો તથાપિ એટલું તો કહી શકાય કે સાહિત્યરક્ષા માટે જોનાચાર્યોએ જે યુક્તિ યોજી છે તે ઘણી જ કુતોદ્બહરી છે.

દિગંબર જોતો જ્યેષ્ઠ શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહે છે એમ મારા સાંભળવામાં છે. જો તે વાત સાચી જ હોય તો એટલું કહી શકીએ કે પુસ્તકરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાર્તિક શુક્લ પંચમી વધારે યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર.

મુદ્રણયુગમાં લિખિત સાહિત્યને ઉક્ષેપનારાઓનો તેમ જ તે પ્રત્યે આદરથી જોનારાઓનો હુકાળ ન પડે તે માટે આપણા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના નિપુણ સંચાલકો યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ દિશામાં પણ પ્રેરે એમ ઇચ્છી હું મારા લેખને સમાપ્ત કરું છું.*

* પ્રસ્તુત લેખની સામગ્રી તેમ જ તેને અંગે કેટલીક સમજ હું મારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ગુરુ શ્રી ચતુરપિજયજી મહારાજ દ્વારા મેળવી શક્યો છું તે બદલ તેમનો ઉપકાર માન છું. પ. વિ.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

બાવનગર તાલે લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ઇશાન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્હાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં ઘોડી દાડીઓની અને મોટે ભાગે લેડવા કણખીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અર્ધો મૈદા છેટે અંટાળેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણખીઓ નાનના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાળેશ્વર મહાદેવ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઇ ગયે જોવી કાઠ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગના કુવામાં ચણી લીધેલા એક પાળાઓ છે જેમાં વિ-સં ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતછની સ્ત્રી બાઇ જનન ચેત્ર શુદ સાતમે રધુનાથજીને ચરણે ગર્ધ.' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે અકબરના ગુજરાતના હુમાયી બાગેલા ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની દલીલત ઉપરથી અંટાળેશ્વરનું મૂળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેનો સો વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણખીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ઘુમટમાં આ કણખીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાળેશ્વરનું ચિરલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર લિંગ ધોડેલું નથી. આવા આકાર વગરના લિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાળેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પોરાણિક નથી એટલે બરડાના ખીલેશ્વર જેટલી પ્રાચીનતા પણ મંત્રવિત નથી. પણ હમણાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કાંસાની મૂર્તિ પડેલી જોઇ, એ મૂર્તિ ગાગડીસામાંથી નીચળી છે અને ગર્ભાચાર્યની છે એમ લોકો માને છે. અંટાળેશ્વરથી લગભગ એક મૈદા છેટે ગાગડીઆ નામની ન્હાની નદી વહે છે જે આગળ જતા રોતુજીને મળે છે. ગાગડીઆ ઉપરથી ગર્ભાચાર્યની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિ જોતાં લકુલીશ પાશુપતની લાગે છે. પચાસ વાળાને બેઠેલી મૂર્તિ છે. ગાયું પડેલી જુદું પડી ગયું છે પણ બાંગું નથી. આ મૂર્તિને હવે સંભાળતી જોઇએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉર્ધ્વ ઉપરથી છે એ ઉપરથી એ લકુલીશની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સમજાય છે.

લકુલીશ પાશુપતનો સંપ્રદાય છે. સ. દ્વિમા ચતુર્થી લગભગ ચૌદમા ચતુર્થ સુધી પશ્ચિમ દિગ્વિજયનાં પણા જ્ઞેરમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ શંકરધર્મનો સંક્ષિપ્ત દત્તિદાસ) એ મુત્તની લકુલીશની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. સોમનાથ પાટણ પાશુપત સંપ્રદાયનું એ કાળમાં મોટું ધામ હતું. ત્યાં પાશુપત મનાતા એક મહાન માં હતો.

એ મકાના એ આચાર્યો બાવમહસ્પતિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ મળી છે. પણ એ સપ્રદાય કાઠીઆવાડમાં ક્યાં મુંદી દેવાયો હતો? કાઠીઆવાડમાં બીજો સ્થળે એ મનના મઠો હતા કે નહિં એ જાણવામાં નથી. બીજા અનેક પ્રખ્યાત શૈવ મંદિરોમાં સોમનાથના આચાર્યોના શિષ્યોએ જમાવેલા ન્દાના મોટા મઠો હોવા જોઈએ પણ એ અનુમાન માટે કાંઈ પુરાવો નથી. લકુલીશની આ મુર્તિને પુરાવો માનીએ તો અંટાળેશ્વરમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો મઠ હોવો જોઈએ. અત્યારે મંદિરની આસપાસ મોટો ગઢ છે. ગઢનો દરવાજો દરબાર ગઢના દરવાજા જેવો માથે માલમેડીવાળો છે. આ દરવાજો તો હમણાંનો છે પણ ગઢની અંદર ઘણું વિશાળ આંગણું છે. આટલી વિશાળ જગ્યા (લગભગ પાંચ છ હજાર વાર જેટલી) મંદિરના આંગણાં તરિકે વાળી લેવાનો સ્વાજ કાઠીઆવાડનાં મંદિરોમાં સામાન્ય નથી. મંદિરને લગતા એક મકાનમાં ઘણી પેઠે બળદથી ફરતી લોટ દળવાની એક મોટી રાક્ષસી થંદી છે.

કુંડમાં બધો દેખાત પહેલાં અહીં મઠ હોય એવો છે. હાલમાં જે બાવો છે તે તો હમણા જ રહેલો પરંપરા વગરનો છે; પણ પહેલાં ઘણા બાવાઓ ત્યાં રહેતા એમ બધા કહે છે. આસપાસનું સ્થળ પવિત્ર ક્ષેત્ર મનાય છે અને ત્યાં નિર્ભય રીતે શરતાં હરણાંઓનાં ટાળાંઓના શિકાર, ન કરવો એવું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે.

લકુલીશની કાંસાની મુર્તિથી સ્થિત પાશુપત મઠ અંટાળેશ્વરના મંદિરમાં એક કાળે ખરેખર હોય તો એ મંદિર ૫૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું હોવું જોઈએ કારણ કે લગભગ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં એ સંપ્રદાયનો અસ્ત થઈ ગયો હતો. આ મુર્તિ એટલી જૂની હોય અને બીજેથી અહીં આવી હોય એમ માનીએ તો પણ એ ભાગમાં જૂના વખતમાં કાંઈ સ્થળે પાશુપત પૂજા થતી હતી એ તો ચોક્કસ.

સોમનાથની પૂરી જહોજલાલી વખતે પાશુપત સંપ્રદાય ક્યાં મુંદી પ્રસર્યો હશે એનો આ નવી મળેલી નિશાનીથી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

બાવનગર તાલે લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ઇશાન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્દાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં થોડી કાંડીઓની અને મોટે ભાગે લેડવા કણ્ણીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અર્ધો મૈલ છેટે અંટાળેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણ્ણીઓ નાતના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાળેશ્વર મહાદેવ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઇ શકે એવી કોઇ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગતા કુવામાં ચણી લીધેલા એક પાણીઓ છે જેમાં વિન્સ ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતછની સ્ત્રી બાઇ જનન ચેત્ર શુદ સાતમે રઘુનાથજીને શરણે ગઈ.' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે અકબરના ગુજરાતના હુજાથી ભાગેલા ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઘ્મદશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની દૃષ્ટિ ઉપરથી અંટાળેશ્વરનું મૂળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેનો સો વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણ્ણીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ઘુમટમાં આ કણ્ણીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાળેશ્વરનું ચિત્રલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર લિંગ ઘડેલું નથી. આના આકાર વગરના લિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાળેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પૌરાણિક નથી એટલે બરડાના ખીલેશ્વર જેટલી પ્રાચીનતા પણ મેંભવિત નથી. પણ દમણાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કાંસાની મૂર્તિ પડેલી જોઇ, એ મૂર્તિ ગાગડીસામાંથી નીચળા છે અને ગર્ભગૃહમાંની છે એમ લોખા દે છે. અંટાળેશ્વરથી લગભગ એક મૈલ છેટે ગાગડીઆ નામની ન્દાની નદી વહે છે જે આગળ જતા શેત્રુજીને મળે છે. ગાગડીઆ ઉપરથી ગર્ભગૃહમાંની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિ નેતાં લકુલીશ પાશુપતની લાગે છે. પદાસન ટાળાને ગોડેલી મૂર્તિ છે. માથું પડેથી જુદું પડી ગયું છે પણ બાંધ્યું નથી. આ મૂર્તિને દવે સંભાળી જોઇએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉર્ધ્વ ઉપર છે એ ઉપરથી એ લકુલીશની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સમજાય છે.

લકુલીશ પાશુપતનો નંદ્રાવ હ. સ. દશમા સદીથી લગભગ ચૌદમા સદી સુધી પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં ધણા જોરમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ શંકરમ્ભેનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) એ કાળની લકુલીશની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. મોખનાથ પાટળ પાશુપત નંદ્રાવનું એ કાળમાં મોટું ધામ હતું. ત્યાં પાશુપત મતનો એક મહાન માં હતો.

વિદ્વાનો મહેનત કરના આવ્યા છે. જેમાં પ્રખ્યાતી પામેલા ડા. ભાદ્રદાજીનો ઉદયમ હતી મુઢી જરી જ છે. આ કામને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપવા અહીંના (જુનાગઢના) નામદાર નવાજ સાહેબને ઇચ્છા થઈ તેથી તેઓએ દાકતર ભાદ્રદાજીને એક પત્ર લખી એ કામ તેમના મારફત કરાવવા આહવા બનાવી અને તે સાથે એક માણસને એ વરસ મુઢી દર માસે રૂ. ૨૦૦ નો પગાર આપવા ઇચ્છા જણાવી. તે ઉપરથી દાકતર સાહેબે પોતા પાસેના કામચલાઉ વિદ્વાનોમાંના સર્વોત્તમ વિદ્વાન અહીંના રહીશ પ્રશ્નોના આદાલત પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી જે તેમની પાસે આજ ધણી વર્ષોથી એ જ કામ કરે છે, જેને જુની લીધે તો જાણે હાથના આંમળા જેવી થઈ પડી છે અને એ કામમાં જેમણે સારી પ્રખ્યાતી તથા માન મેળવ્યું છે અને જે ફેટાધારણું કામપણુ સાઈ કરે છે તેને આ કામગીરી ઉપર નિયત કરી સરકાર તરફથી બલામણુના કાગળપત્રનો બદોબસ્ત કરી આવ્યો.

આ નીમણુંકથી જુનાગઢ પહેલે અને બીજે દરજ્જે આખી કાઠીઆવાડે મગર થવું જોઈએ છે કેમકે ત્યાંના રહીશ તથા શીખેલાને આવું જોખમવાળું કામ માન સહિત સોંપવામાં આવ્યું.

આવી રીતે તેમણે મુસાફરી કરતાં જે જે કામ કર્યું અને કરશે તે બધાનો સંશ્લેષ દાકતર ભાદ્રદાજી પાસે થાય છે. તે પૂરો થઈ રહે તરેહવાર ચિત્રો સહિત એ ધુધી વિદ્વાન તરફથી પોતાનાં ચિત્રો સહિત એક ઉમદા પુસ્તક બહાર પડશે તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમાં પણ આશા છે કે તે પ્રખ્યાત વિદ્વાન એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષા અને બાળબોધ લીધેમાં બહાર પડશે જેથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં વાંચી શકાય.

આ કામગીરીના સારભૂત ત્રૈમાસીક રિપોર્ટો આહી સરકારમાં દાખલ થાય છે. તે બરેખર વાંચવા ને જાણવા લાયક જાણી સરકારમાંથી નેની નકલ માંગી લઈ અમારા વાચનારાની હજુરમાં થોડો થોડો ભાગ મૂકવા રજા લેવામાં આવે છે.]

પ્રુદાવંદ નવાજ સાહેબ મોહોબત ખાનજી બહાદુરની હજુરમાં,

સાહેબ:—હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વિદ્યાનો માર્ગ સર વિલ્યમજેન્સે યુરપના વિદ્વાનોને દેખાડ્યો, ત્યારથી નેની પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે યુરોપના ધણી વિદ્વાનોએ તે તરફ પોતાની કમર બાંધીને મહેનત શરૂ કરી છે. એ નામાંકિત સર વિલ્યમજેન્સ સાહેબે એશીઆ ને યુરોપની ધણી ભાષાઓનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો; તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાની ધણી સારી માહિતી મેળવી હતી, અને સારા વિદ્વાન પંડિતો રાખી સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંશ્લેષ કરી તેમાંની નોખી નોખી બાબતો ઉપર બાબતો લખ્યાં હતા. એ સધળી બાબતોમાં તેઓને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ બાબત લખવાને કંઈ પણ સાઈ સાધન મળ્યું નહિ; તો પણ પુરાણો અને બીજા સાધનો ઉપરથી જે બાંચું તુટ્યું સાધન મળી શકે છે, તે ઉપર અનુમાન કરી કેટલીક બાબતો ઉપર તેઓએ જે મત આપેલા છે તે પાછળથી પક્કા પૂરાવાથી બરા હરેલા છે.

તે નામાંકિત વિદ્વાન પુસ્તકે એશીઆના સધળા દેશની વિદ્યાના શોધ માટે (તેમાં મુખ્ય કરી હિન્દુસ્તાનના શોધ માટે) કત્તકતામાં બેંગાળ રાયલ એશીયાટિક સોસાયટી સ્થાપી, તેમાં જે વ્યાખ્યાનો વંચાતાં તે એશીયાટિક રિસર્ચિંગ નામના ચોખાનીયાના

તેમાંના ઘણા નિર્ગંધા દિંદુરયાનની વિદ્યા, કાળગણના, વંશાવળીઓ અને ધર્મ, એ બાબતોને લખના છપાયા હતા. તેઓ ઘણું કરીને પુરાણો અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો માંહેની ઘણી મિશ્રિત વાતોમાંથી ચુંટી કાઢીને લખાણ હતા. તેઓ ઉપર તેના લખનારાઓનો પણ કંઈ બરોસો નહિ હતો.

તે પછી થોડા જ કાળમાં દિંદુરયાનના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશો માંહેથી મળતાં બુના હમરો ત્રાંખા, રૂપા, અને ચોનાના શિષ્ટો, ઘણાંક ત્રાંખાપત્રો, અને નાના મોટા સેંકડો શિલા-લેખો તરફ તેઓનું મન ખેંચાયું, પણ તેમાંના અક્ષરો દિંદુરયાનના કોઈ પણ પડિતો વાંચી શકતા નહિ; અને દરેક પ્રાંતમાં એવા લેખો બાબત ગપ્પો અને નિઃસાર વાતો જેવી આવ મુંઘી આસે છે તેવી ચાલતી હતી; તેથી તે બાબત દિંદુરયાનના લોકો તરફથી બજાર મળવાની આદા રાખી વ્યર્થ સમજી, તે લેખો કેમ વાંચવા તે ઉપર યુરોપના વિદ્વાનોએ પોતાનું અનુભવિક ધ્યાન પડોચાયું. તેમાં મી જેમ્સ પ્રીન્સેપ સાહેબનું પ્રયત્ન તેમની ધ્વજ-દત્ત અત્કારિક ખુદિથી સજળ થયું તેઓએ અર્વાચીન અને પ્રાચીન લેખોનો ઉત્તરોત્તર મુદ્દાઓ કરી તેમાંનાં અક્ષરો શોધી કાઢ્યા ને તેની વર્ણમાળા તૈયાર કરી. ત્યારથી દિંદુરયાનના ઇતિહાસિક વિગતો દરવાજે મળ્યા પ્રમાણે થયું.

તેઓએ કટક પ્રાતમા ધડેલી પામેનો અશોકનો મોટો લેખ અને સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની ગુપ્તગઢ પામેના અશોકના લેખને સરખાવીને તેનું બાબાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેમાંથી અમૂલ્ય વાત એ શોધી કાઢી કે ચાર મોટા પરદેશી રાજાઓના નામો તેમાંથી ગળ્યાં. તેથી મીક દતિદાસથી તેનો ખરેખરો વખત નિશ્ચય કર્યો પણ એ અશોક રાજાની ખરી ઓળખાણ જેમ્સ ટરનર સીકેનના બોદેના સારા સમાગમથી વાકેફ થઈ મહાવંશો નામના ગ્રંથ ઉપરથી કરાવી.

બીજા અશોકના લેખો જે સ્થળો ઉપર લખેલ છે-જેવા કે:-પ્રયાગ, દીલ્હી, રાધિયા અને મીથિયા, જે તીરપુરના અને બીલીવાના રાજ્યમાં છે, ત્યાંના લેખોની નકલો અને તે ઉપર પોતાના મનની સાથે અકારાન્તરો અને બાબાંતરો ટપાચ્યાં, તેમ જ તે પછીના વખતના ઇતિહાસને મદદ કરે તેવા પ્રયાગના સ્થળ ઉપરનો સમુદ્ધગુપ્તનો લેખ, બીલીને કાદાડોના-સ્થળ ઉપરના સ્કંદગુપ્તના વખતના લેખો અને ચૈરનના સ્થળ ઉપરનો બુદ્ધગુપ્તનો લેખ, એ પ્રસિદ્ધ કર્યા. એ સિવાય બીજા ઘણા શિલાલેખો, ત્રાન્સપેનો અને હમરો સિકાઓ જે નેરોવર પરદેશી રાજાઓના અને દિંદુરયાનના દિંદુ રાજાઓના, મોખા નાખા પૂર્ણાંતમાંથી મળ્યા હતા, તે વાંચી તે ઉપર પોતાનો મત આપેલો છે. આ સારાં કાળ, ઘણી ટુંટી મુદતમાં ઝડપથી એ અક્ષરમંદ પુરવે કર્યેલું છે પણ દિંદુરયાનના દુર્દેશથી એ પુરવેનો સ્વર્ગવાસ બહાર થયો; નહિતો ઘણી બીજી બાબતો પણ એ પુરવેના દારથી અજવાળામાં આવત ? તેમજ તેની રખતના અને ત્યાર પછીના પુરોપના વિદ્વાનોએ પણ એ બાબત ઉપર મહેનત બરી રાખી. જેમ્સ પ્રીન્સેપ દિંદુરયાનના મુદ્દાઓનું વર્ણન લખેલું છે અને તે ઉપરના લેખો વાંચેલા છે. કર્નલ કર્નીગડામ સાહેબે,

નામનો ગ્રંથ લખેલો છે, એમાં ત્યાંના લેખો પણ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે. ઇત્યાદિ બીજા યુરોપના વિદ્વાનોએ એ બાબત ઉપર ઘણું લખેલું છે અને આજ સુધી એ બાબત ઉપર અવિચ્છિન્ન પ્રયત્ન જારી છે. પણ કોઈ દેશી વિદ્વાને એ તરફ પોતાની પણ નજર કીધી હતી નહિ. યુરોપના વિદ્વાનો જેઓ પરદેશી, આ દેશમાં બીજા કામને માટે આવે છે, તેઓ પોતાના અમુક વખતમાંથી દુરસદ લઈ આ કામ પછવાડે દોડ કરે છે; પણ આ કામમાં દેશીઓના પ્રયત્નની ઘણી જરૂર છે એ બાબત તે વિદ્વાનોએ દરેક વખતે જણાવેલાં છે. કારણ કે સ્વદેશી ભાષાના લેખો અને ભાષાંતરો અને અક્ષાંતરો, તે દેશની ભાષામાં જનમથી શું થાયેલો વિદ્વાન પુરુષ જ્યાં કરી શકશે તેમાં થોડા દિવસના પરિચયવાળો માહિતીદાર પુરુષ કરી શકવાનો નથી એ તો સર્વ સંમત છે. તેથી એ બાબત ઉપર આપણા સ્વદેશી વિદ્વાન દાકતર ભાડાજીએ પોતાનો ઘણી જરૂરનો વખત અને ધન ખર્ચાને આજ લાંબો વખત થયાં પોતાનું પ્રયત્ન જારી કીધું છે. તેઓ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સઘળી ગુફાઓ જેવી કે, ક્તેરી, કારલે, જાળ, ધુરવડી, નાશીક, અજંટા, એલોરા, પીતલબોરા; નાગો હાણા ઇત્યાદિ ગુફાઓનું વર્ણન અને તે ઉપરના સેંકડો લેખોનું ભાષાન્તર અને અક્ષરાંતર તૈયાર કીધું છે. તેમ જ પૂર્વ હિંદુસ્તાન માંહેલા કટક પ્રાંતમાં ઘઉંલી પાસેનો અશોકનો લેખ, ખંડગીરોલી ગુફાઓના લેખો, ગયાની પાસેની ગુફા ઉપરના લેખો ઇત્યાદિ લેખોનાં ભાષાન્તરો પણ તૈયાર કીધાં છે.

તેમ જ દીલ્લીમાં લોહસ્તંભ ઉપરનો લેખને ફિરોજશાહના કોટલા ઉપરનો અશોક ના સ્થંભ ઉપરનો લેખ પ્રયાગમાં દિલ્લાની અંદરનો સ્તંભ ઉપરનો ને તે ઉપર પાછળથી લખેલો સમુદ્રગુપ્તનો લેખ, કાશીની પાસેના રોતપુરથી ૧૫ કોસ ઉપર ના ભીતરી ગામ પાસેના સ્થંભ ઉપરનો સ્કંદ ગુપ્તનો લેખ એનો પણ સંગ્રહ તેઓની પાસે થયો છે. તેનાં અક્ષરાન્તરો અને ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે.

કાઠિઆવાડના વલ્લભીનગરના રાજ્યોનાં ૧૦ થી વધારે તામ્રપત્રો તેમ જ જદા રાખૂદ્દ અને ચાલુક્યનાં તામ્રપત્રોનાં ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે અને જુનાગઢની પાસેનો અશોકનો લેખ અને તેની બાજુએ લખેલા સ્કંદગુપ્ત અને સ્કંદ ગુપ્તના લેખો પણ તેઓએ ભાષાન્તર તૈયાર કરી રાખેલાં છે. આમાંના ઘણા લેખો યુરોપના વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે તો પણ તેને તપાસવાથી તેમાં જે જે ફેરફાર અને ચૂકાદો હોય તેથી આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા લેખોને શ્રી તપાસવા બોધ્યો એવો એ વિદ્વાન મહારથે નિશ્ચય કીધો. કારણ કે આજસુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાંના કેટલાએક અક્ષરોની ગેરમાહિતીવાળા પુરુષોની લાવેલી નકલો ઉપરથી અક્ષરાંતરો કીધેલાં છે. અરે અવિદ્વાન પરિણેતો મદતથી તેનાં ભાષાન્તરો થવાથી તેમાં ચૂકાદો ચૂકાદો ભરેલી છે. તેથી કેટલીક અગત્યની બાબતો એ ચૂકામાં દબાઈને રહી ગઈ છે. ~~તેમજ આરવાડ અને મેસુર પ્રાંતમાં તેમજ નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં સેંકડો કળા~~ અને તૈલંગ ભાષામાં સંસ્કૃત બાળ મિશ્રિત લખેલા લેખો પડેલા છે. તેમાંના જુના ૧૧ હાલ જણાયેલા છે. તેઓ

ઉપર પણ તેઓનું મન લાગેલું છે. તેમ કાઠીઆવાડમાંના સોમનાથ પાટણના જુજ લેખો અને જુનાગઢ પાસેના મોટા પ્રાચીન લેખ શિવાય કોઈ લેખ તપાસવામાં આવેલા નથી. તેને એકલા દરવાની ઘણી જરૂર છે. તેમ જ કાઠીઆવાડમાં કેટલાએક તામ્રપત્રો લોકોની પાસે છે. તેમાં ઉંડા છુપા ખજાનાઓની આશાથી તેને અમૂલ્ય માની દેખાડવાને ડર છે. તેઓને વિશ્વાસ આપી સમજાવીને તેની નકલ એકી દરવાની પણ જરૂર છે. તેની વલ્લખીના રાજાઓ માટે કાંઈ વધારે ખર્ચ મળવાની આશા છે.

આ બાબત ઉપર પ્રમાણે બાકસાહેબે પોતાના ઘરના ખર્ચ અને જાતમહેનત એક સરખી આજ મુંઘી ચાતુ રાખી છે. માટે હાલ તે વધારવાને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક પંડિતના ખર્ચની ભેગવાઈ કીધી હતી. એટલામાં આપની ઉદાર સરકારની તરફથી મહેરબાન જમાદાર બાકીન બાઈનો પત્ર ડાકટર સાહેબ ઉપર આવ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે દિંદુરજાનના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતા શોધને માટે જનારા પંડિતને મદદ ખર્ચના દરમાસે રૂ. ૨૦૦ બસે એ વરસ મુંઘી જુનાગઢ સરકાર આપવાને રાજી છે. એ ખુશીના ખર્ચ સાંભળી ડાકટર સાહેબે એ દાખને માટે તા. ૧ સી માર્ચ સ. ૧૮૭૨ ને રોજથી મુને નીચો છે.

ત્યારપછી આ વરસમા મને જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંમાં ત્યાંમાં *મદદ મળવાને માટે બલામણુ અપાવવા માટે મુખર્જી સરકારને એક લાંબો પત્ર લખ્યો અને તેટલી મુદતમાં મારે જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંમાંના કામેનો સારો નોંધ તૈયાર કીધો છે.

મુખર્જી સરકાર તરફથી બલામણુ પત્રો આવી પહોંચ્યા પછી તા. ૭ મી માર્ચ સ. ૧૮૭૧ રોજ હું મારા કામ ઉપર જવાને મુખર્જી રેલવે રસ્તે નીકળ્યો. મુને આકાશ સોંપતી વખતે ૨૦ બાકસાહેબે ફરમાવ્યું છે કે પ્રતિ ત્રણ માસે મેં જે કામ કીધું હોય તેની યાદી ડાકટર સાહેબની મારફત આપની સરકારમા મોકલવી તેથી માર્ચ; એપ્રિલ; અને મે એ ત્રણમાસમાં નીચે લખેલાં રચણોમાં હું જમ આપ્યો તેનો નોંધ આપની સરકારની દંતુરમાં મોકલ્યું હતું.

૧ બંડવા, ૨ ઝોંકારશ્વર ૩ ઉમરજેલુ ૪ બાપતી ગુફાઓ, ૫ ધાર ૬ માંડવગઢ ૭ સાંચી, ૮ સેલારી, ૯ બોજપુર ૧૦ ચતધાર, ૧૧ પીપળીયા.

એ જગાઓમાં હું ગયો હતો અને ત્યાંથી મળેલા લેખો, ચિત્રાઓ અને પ્રાચીન વસ્તુઓનો નોંધ કીધો છે. અને ૩૬ પેઠેના ફોટોગ્રાફની લીધી છે. આ બાબત ડાકટર સાહેબ લેખોનાં બાણાન્તરો પ્રમિદ કરશે તે વખતે પોતાના ગ્રંથમાં સવિસ્તર લખશે. તે વખતે એ બાબત સંધ્યા લોકોના જણવામાં આવશે, પણ આ કાગળ સાથે મેં જે કામ કીધું છે તેનો ટૂંકો નોંધ મોકલ્યું હતું. તે ઉપરથી ત્રણ માસની મુદતમાં જે કામ કીધું તે જાણ

(ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ સૌ. દ. પા. ૨૨૨)

માંડવગઢ*

પ્રખ્યાત માંડવગઢ નામનો કૃષ્ણ ધારની સરકારના તાબામાં છે તે ધારથી સાત કોસ દક્ષિણ દિશા તરફ ડુંગરની ઉપર આવેલો છે. ધાર તરફથી જતાં એ ડુંગરની ઉંચાઈ તે દેશની સપાટી કરતાં ઘુબ છે. પણ બીજી સધળી બાજુએ તેની ઉંચાઈ આશરે ૨૦૦૦ ફુટ કરતાં થોડી કમ છે. હાલ એ ઉજડ પડેલો છે. માત્ર તેમાં ઘુબ ડુપડાં ને એક વેરા-ગીતું મંદીર છે. પણ તેનો હુશનશા ગોરીના વખતમાં શું દબાઈ ગયો હશે તે તેમાં રહેલી બુલંદ અને મોટા વેળવને લાચકની ઇમારતો જે દિવસે દિવસે નાશ થતી જાય છે તે બતાવે છે.

એ ઇમારતોમાંથી થોડી ઇમારતો જે આંહીની ઇમારતોમાં મુખ્ય છે તેની થોડી યાદ નીચે આપું છું.

જહાજ મેહેલ—એ મોટા મેહેલ છે તેની બે બાજુએ એ મોટાં તળાવો છે. તે તળાવની વચ્ચે જહાજની પેઠે તરતો દેખાય છે. મારે એ નામ તેને આપેલું છે. એ તળાવો ડિનાજામાં પણ બરેલાં રહે છે. અને કમળોથી છવાઈ રહેલ છે. મેહેલમાં કુવારા હોજર ઇત્યાદિ ઉત્તમ પ્રકારના વૈભવની તૈયારીની આજ પણ વૃદ્ધી નિશાની દેખાય છે.

• જુમામશજીદ—એ ઘણી મોટી મશજીદ છે.

ચરવા મશજીદ—એ હુસેનશા ગોરીનો સંગેમરમરથી બાંધેલો મુકરમો છે. તે આશરે ૧૦ ફુટ ઉંચો છે. તેમાં નીચેથી ઉપર સુધી સધળો સંગેમરમર જ વાપરેલો છે. વચ્ચે હુસેનશાહા ગોરીની કબર છે. તેની બે બાજુએ બીજી કબરો પણ છે. તેને કોઈ ઓળખતું નથી આ મુકરમાને ચરવા મશજીદ કહેવાનું કારણ એકે તેની છતમાં ૪ ચાર કળશો ટાંગેલા હતા. તે વૃદ્ધી ગયા છે. તેમાંનો એક લટકે છે. આ દેશમાં કળશને ચરવા કરી કહે છે.

અસરથી મેહેલ—એ ઇમારત જુમામશજીદની સામે છે. તે સતારે પાક નામના ઓલીયાનું મદાન છે.

તે સધળું વૃદ્ધી ગયેલું છે. પણ આગલા ભાગની દેવડી ઉભી છે. તે પીળા કાળા ને સફેદ સંગેમરમરની બાંધેલી છે. અંદરના ખંડેરમાં પથ્થરો પડેલા છે. તે ઉપર કુરાનની સતરો કોતરેલી છે. ને લોકો કહે છે કે એવી રીતના પથ્થરનું બાંધેલું મદાન થોડા વખત ઉપર થોડું ઘણું ઉભેલું હતું.

હીડોળા મેહેલ એ જ હાજ મેહેલની પાસે મોટી ઇમારત છે તેની ઉપરની છત વૃદ્ધી ગઈ છે. માત્ર બીજી ઉભેલી છે. પણ તેની ઉંચાઈ અને મજબૂતાઈથી એક મોટા મહેલ છે એમ દેખાય છે. આ જનાનખાનાનો મહેલ હશે કારણકે આની બારીઓ અને ગોખ સધળાને પથ્થરની જાળીઓ છે. અને અગાશીને ઉંચા વંડા છે જેથી બહારના માણસોની નજર ન પડે.

* આંહી પ્રથમનો એક કાગળ હાલ ગેરવહે ગયો છે. જેમાં ખાંડવા, ઓંકારેશ્વર ઉજ્જરણ, બાધની ગુફાઓ અને ધાર એ પાંચ સ્થળની હકીકત રહી જાય છે જે પાછળથી આવશે.
સૌ. દ. એ.

ચંપાવાવડી એ મુંદર કુવો છે. તેની આગુ આગુ જમીનમાં ધમારતો છે. એ બાદ-
શાહી હમામ ખાનાની જગ્યા છે. એ તુડીને સઘળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ છે. કોઈ વખતે
તેમાં બાદશાહી હુરમો કોમળ પગ વડે ફરતી હશે તે જગ્યા આજ કુર વાધી ફરે છે. હું
જોવા ગયો તે વખતે નવા જ વાધના પંજા ઝુંડમાં દેખાતા હતા.

રૂમતી બાતુમતીના મહેલ.—એ બાજ બહાદુરની હિંદુ એ સ્ત્રીઓ હતી. તેના ઉંચી
જગ્યામાં મહેલ છે. આની પાસે નીચાણમાં મુંદર તલાવને કાંઠે મહેલ છે. અહીંનો દેખાવ
રમણીય છે.

ધારની સરકાર તરફથી એક કારકુન મારી સરખરા માટે આવ્યો હતો. તેણે સઘળો
કિસ્કો મુને દેખાડ્યો. આંહી મુને લખવાનું કાંઈ નહીં હતું. તેથી માત્ર થોડી ધમારતોનો
હુંકી નોંધ કરી ત્યાંથી બીજે દિવસે પાછો મુંદર જવા નીકળ્યો તા. ૪ થી મેને રોજ
સવારે મુંદર આવ્યો.

બીજી વાર મુંદર.

પ્રથમ હું જે વખત મેદરગાન જનરલ ડેલી સાહેબને મળ્યો હતો તે વખતે તેઓએ
હવું હતું કે બીજસે જવાને તારે પાછું મુંદર આવવું પડશે. તે વખતે મુને મળતે એટલે
બીજસા તરફનો બંદોબસ્ત કરાવી આપીય તેથી હું ઘુસ્ત જ સાહેબ મોમુકને મળ્યો એટલે
તા. ૬ હોદ્દર સરકારના વડીલ રામંજીને બોલાવી મહારાજા હોદ્દર સરકારની મુલાકાત
કરવાની મુને બજામણ કરી. અને બીજસે જતાં રસ્તામાં હોદ્દર સરકારનાં મુલકમાં
મદદ માટે મને પરવાનો લખાવી આપ્યો ને એક સ્વાર સાથે અપાવ્યો. ત્યાર પછી બીજસા
એ સિધિઆ સરકારના તાખામાં છે. માટે સિધિઆ સરકારના વડીલ અન્ના સાહેબને
બોલાવી બીજસાનો બજામણ પત્ર અને સિધિઆ સરકારના મુલકમાં ચાલતો રૂકકો
લખાવી આપ્યો.

બીજસા પાંચેના રતુષો બીજસાના તાલુકામાં નથી પણ તે બોપાળના મંલાકમાં છે
તેથી બોપાળના પોલિટીસલ એજન્ટ સાહેબ જે સીડોરની છાવણીમાં રહે છે તેઓ ઉપર
મેદરગાન ડેલી સાહેબે પોતે બજામણ લખાવી આપી.

સીડોરની છાવણી.

મુંદરથી તા. ૬ થી મેને રોજ ચાલ્યો તે તા. ૧૦ થી મેને રોજ સીડોરની છાવણીમાં પહોંચ્યો
બીજે દીવસે સવારના ૭ વાગે ત્યાંના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને મળ્યો. તેઓએ
અને તેઓનાં વિદ્વાન લેડી સાહેબે પોતાની મુસાફરીની નોંધ ઉપરથી મને બીજસાની આસ-
પાસના રતુષો જેમ અનુક્રમે જોવાને કીટ પડે તેવો મહેલો રસ્તો લખાવ્યો. એજન્ટ
તરફથી પરવાનો અપાવ્યો અને એક સ્વાર બોપાળ મુડી આવ્યો. તા. ૧૧ થી મેને રોજ
મેદરગાનની છાવણીમાંથી ચાલ્યો. ને બોપાલ થઈને બોપાલથી સાવ કોસ બોલપુર ફરી બોલ-
રાજના વખતનું ગામ છે ત્યાંમાં પહોંચ્યો. અહીં મોટું શિયાલય બોજરામએ કરાવેલું
છે. તેના મોટા મોટા સ્તંભો અખંડ રચના છે. એવડા સ્તંભો કૈવ દેવાવમાં જે
ક્યાંઈ જોવા નથી. દેવાવની મુકા ૧૩ ફૂટ ઉંચી અને ૨૧ ફૂટ ચોરસ જગાધારીની વચ્ચે
૭ ફૂટ ઉંચું શિવલિંગ છે. આ દેવળ પૂર્વ દિશા પડેલાં બોજરામનું મુખ્ય મથક રચાય છે.

ભોજપુરમાં ખીજી ૧ દીગંબર જૈનમતનું દેવળ છે. તેમાં ઉમેલી નમ ૧૭ કુટ કંચામ્બની અપભ્રંશની મૂર્તિ છે.

ભોજપુરગામ આગળના વખતમાં સારો કસ્બો હશે. હાલ તે નાતું ગામડું છે. તે ભોજનાથ મહાદેવની પૂજાના ખર્ચમાં આપેલું છે.

અહીં મુને લેખ વગેરે કંઈ મળ્યું નહીં. ૩ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી. તા. ૧૫મી મેને રોજ ભોજપુરથી સાંચીના સ્ટ્રોપો જોવા ચાલ્યો. તા. ૧૬ મીને રોજ સાંચીના ૬ વાગે સાંચી પહોંચ્યો.

સાંચીના સ્ટ્રોપો.

સાંચી ગામ જે તેની પાસેના કાનાખોડા નામના ગામને લીધે સાંચી કાનાખોડા! એ નામથી આ પ્રાંતના લોકોમાં સારી પેઠે અજ્ઞીતું છે. તે બીજાસાથી ૩ કોસ નૈઋત્ય કોણ તરફ થોડી કંચામ્બના ડુંગરના નીચા કુતર ભાગ ઉપર વસે છે. ગામથી દક્ષિણ તરફ કંચા ટેકરા ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપો છે. સઘળા મળી ૧૧ કરતાં વધારે સ્ટ્રોપો અહીં હતાં પણ માત્ર એ વગર સઘળાં ખડેર ચર્ચ પહેલાં છે. અહીં સહુથી મોટા સ્ટૂપ આશરે ૧૦૦ ફૂટ અને તેનો નીચેનો વ્યાસ આશરે ૧૫૦ ફૂટ છે. તેને ધરતો પથ્થરનો કોરો છે. એ ઘણા લોકોની મદદથી બંધાએલો છે. તે ઉપર તે લોકોના નામના સ્કેલો ટુંકા લેખો છે. એ લેખો આશરે ઇ. સ. પહેલાં ૨૦૦ વર્ષના છે. આ સ્ટૂપ મહારાજ અશોકના વખતમાં બંધાવેલો એમ ધારવામાં છે. એ કોરો ઉપર આશરે ૬૦૦ વર્ષ ને પછીના લેખો પણ છે. આંધીના સઘળા લેખોની મેં નકલ કરી લીધી છે.

એ સ્ટૂપના કોરાના બનવા પછી આશરે ૨૦૦ કરતાં થોડા વધારે વર્ષ પછી સુદર દરવાજા બનાવેલા છે. તે ઉપરનાં ચિત્રો ઘણી જરૂરનાં છે. તેથી ઇસ્તી સન પહેલાંની પેઢેલી સદીના લોકોનો પાશાક રીતભાત ઇલાદિની સારી ખબર મળે છે. થયું કરી તે સઘળાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લીધા.

સાંચીનો ખીજો સ્ટૂપ એ મોટા સ્ટૂપ કરતાં નાડાનો છે. અને તેથી દૂર નીચાણમાં પશ્ચિમ બાજુએ છે. એ પણ લગભગ આગલા સ્ટૂપના વખતનો જ છે. તેના કોરાને ધરતો પણ લેખો છે તેની પણ મેં નકલ કરી લીધી.

સાંચીના સ્ટ્રોપો પાસે એક દેવળમાં હું ઉતર્યો હતો. ચોક્કી અને મારી સરભરા માટે ભોખાળ સરકાર તરફથી ૨ શીપાઈ અને એક જમાદાર આવ્યા હતા. સાંચીનું કામ સઘળું ૧૦ દીવસમાં પૂર્ણ કર્યા પછી સોનારીના સ્ટ્રોપો જોવા ગયો.

સોનારીના સ્ટ્રોપો.

એ સ્ટ્રોપો સાંચીથી આશરે ૩ કોસ નૈઋત્ય તરફ થોડી કંચામ્બના ડુંગરના કડા ઉપર સોનારી નામનું ગામ વસે છે ત્યાંથી આશરે ૧૦ માઈલ દૂર ડુંગરા ઉપર છે. આંધી સઘળા મળી આઠ સ્ટ્રોપો છે. તેમાં ૨ મોટા છે અને બાકીના નાડાના છે. તે કર્ત્તલ પ્રાચીન મહારાજા દ્વારા તેમાંથી ગામના નામને આગળ લેવામાં આવેલો છે.

તેનો આંધવાનો ઢાળ પણ લગભગ સાંચીના સ્તૂપો જેટલો પુરાણો છે. અહીં ઘણા લેખો નથી માત્ર એ લેખો છોડાના અંબના વૃક્ષ ઉપરથી મળ્યા.

શતધારના સ્તૂપો

એ સ્તૂપો ઘોડીપહાડ નદીને કિનારે સુનારીના સ્તૂપોથી ૩ માઈલ દૂર છે. આ ફેલાણે નદી ઘણી ઉંડી પહાડી આક્રમા વહે છે. તેના જમણા કિનારા પર ચોરસા ખીંતવાળા જગાની વચ્ચે આહીના સ્તૂપોમાં સદુથી મોટા સ્તૂપ છે. એ આશરે ૪૫ ફુટ. ઉંચો છે ને તળીએથી આશરે ૧૦૦ ફુટ પહોળો હશે. આ સ્તૂપ વૃદ્ધી ફૂટી હાલતમાં માત્ર ૧ ટીંચા જેવો છે. ને છૂટ અને પથ્થરથી આંધેલો હતો. છોટા વચલા ભાગમાં છે ને ઉપલા ભાગમાં પથ્થરોથી ચણેલો હતો. આનો પણ આંધવાનો ઢાળ સરાસરી સાંચીના સ્તૂપ જેટલો જ પુરાણો હશે. એ સ્તૂપો સિવાય બીજા છ સ્તૂપો છે. આંહી લેખ નથી.

પીપળીઆ બીજેલી પાસેના સ્તૂપો

સાંચીથી ૪ કોસ અમિકોણ તરફ પીપળીઆ નામના ગામની ઉત્તરે રેતીના પથ્થરના ખડક ઉપર છે. અહીં નાહાના મોટા ઘણા સ્તૂપો છે. તેમાં સદુથી મોટા ઉપરના ભાગમાં છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ તરફ દાર છે. તેમાં ઉત્તર તરફનો સદુથી મોટો સ્તૂપ છે. એમ પહેલી દારમાં ૪ સ્તૂપો છે. તેમાં ત્રણ બેશાખેડ છે ને ચોથાની વચ્ચે ૧ છમારતનું ખંડીઅર છે. બાકીના ૨૦ કરતાં વધારે પીપળીઆ ગામ તરફ નીચે ઉતરતી જગામાં છે. તેઓની ઉંચાઈનું પ્રમાણ પણ નીચે ઉતરતા જાય છે તેમ ઉતરતું જાય છે. આ સવળા સ્તૂપો કનૈલ કનિંગહામ સાહેબે ઉધારેલા છે.

સોનારી સનધાર અને પીપળીઆના સ્તૂપો ૬ એક એક દિવસમાં બેઉ આવ્યો, અને તેની ઉપરોળી કેટલીક બાબતોનો નોંધ કરી લીધો. એ સમયે દામ પૂર્ણ થયા પછી ઉદયગિરિ ને બીજાના ઇલાકામાં છે ત્યાં તા. ૨૨ માં મેને રોજ આવ્યો છું. હવે પછી ને દામ પૂર્ણ કરીશ તે મારા બીજા ત્રિમાસિક પત્રમાં લખા મોકલીશ.

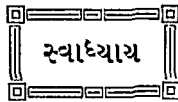
તા ૩૧ માં મે સને ૧૮૭૧

ઉદયગિરિ

આપનો તાબેદાર રૈયત,

લગવાનલાલ ઈંદ્રેય

પાલીવાહ્યમાતીલ તેરા ભિક્ષુણી રત્ને.

(પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)

આ પુસ્તક પ્રો. નારાયણ કેશવ ભાગવત. એમ એ. એ લખ્યું છે; અને મુંબાઈમાં સ્થાપિત થયેલી બુદ્ધ સોસાયટીએ વૈશાખ સુદ પુનમના શુભ દિવસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે બૌદ્ધ સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ છે. બુદ્ધગયા, કાશી, સાંચી વગેરે ઠેકાણે મળેલી અનેક બૌદ્ધ મૂર્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાના કામ માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ઘણો જ ઉપયોગ થયો છે; અને આગળ ઉપર પણ તેટલો જ થતો રહેશે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સારો પરિચય થાય એ માટે બૌદ્ધ ચિત્રકલાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને સામાન્ય જનસમૂહમાં તેનો ફેલાવો થાય તે માટે બૌદ્ધ સાહિત્યનો દેશી ભાષાઓ દ્વારા પ્રચાર કરવો એના જેવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

આથી ઉપરનું પુસ્તક લખવા માટે પ્રો. ભાગવતને અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધ સોસાયટીને અમે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

બુદ્ધભગવાન, ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક, ઉપાસિકા આ બધાના ચરિત્રો પાલી સાહિત્યમાં એ ભાગમાં મળે છે: એક પૂર્વ જન્મનો અને બીજો બુદ્ધ સમકાલીન. બોધિસત્ત્વની (બુદ્ધના પૂર્વજન્મની) કથાઓ જેવી રીતે બૌદ્ધ ચિત્રકલામાં પરિણામ પામી છે તેવી રીતે ભિક્ષુ વગેરેના પૂર્વજન્મની કથાઓ પામી નથી. અને આ કારણથી આ કથાઓ ગૌણ સમજવી જોઈએ. પરંતુ તેઓની બુદ્ધસમકાલીન કથાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખુબ જ મહત્ત્વ છે; આથી તેનું નિરૂપણ કરતી વખતે અર્થમાં ફેરફાર કરવો અથવા તેમાં વિપર્યાસ થવા દેવો ઇષ્ટ નથી. પ્રો. ભાગવતના પુસ્તકમાં આવા દોષસ્થાનો ખુબ જ રહેલાં છે. તેમાંથી કેટલાંક અમે અહીં આં રજુ કરીએ છીએ.

૫ ૧૩ “રોહિણી નદીના તીર ઉપર શાક્ય અને કોલિયોનો જે કલહવિવાદ થયો” પ્રત્યાદિ વાક્ય મૂળ અર્થને અવલગ્નથીને નથી. મનોરથપૂરણીના^૧ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે રોહિણી નદીના તીરે કલહવિવાદસૂત્રના ઉપદેશ પછી (કલહવિવાદસુત્તપરિયોસાને) જે ૫૦૦ યુવાનો ઘર છોડી ભિક્ષુ થયા તેઓની સ્ત્રીઓ મહાપ્રજ્ઞપતિ ગોતમી પાસે ગઈ અને એકમતે તેને પોતાની અગ્રેસર કરી પ્રવ્રજ્યાની ઉચ્છાધી શાસ્ત્રા પાસે (બુદ્ધનીપાસે) આવી.” પ્રો. ભાગવતના મતે શાક્યોની ગારામારીનું પરિણામ ગોતમીના મન ઉપર થયું અને તેણે ભિક્ષુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂળ વાત એવી છે કે શાક્ય કોલિયો વચ્ચે નદીના પાણી

૧. મનોરથપૂરણીની એક સીઆમી અને બીજી સિંહલી એવી બે આવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં આ બધા પાઠ સિંહલીમાંથી જ લીધા છે. એથી ૫૪૬૩ પછી તે જ પ્રતિના સમજવા. આ પ્રતિ ધર્મોરામ મહારથવિરે શુદ્ધ કરી છે અને સત્યસમુચ્ચ છાપખાનામાં છાપી છે.

માટે મોટી મારામારી થવાની હતી, તે બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશથી ટાળી. (જુઓ ધમ્મપદ-અટ્ટકથા. P. T. S. Vol III. p 254-257.)

૫. ૨૦. “ બિબિસાર રાજા એટલે કેસકોનો માયાળુ રાજા ” કેસલ દેશનો રાજા પસેનદિ (પ્રસેનજિત) હતો, અને બિબિસાર મગધદેશનો રાજા હતો એ બાબત પ્રો. બાગવત કેવી રીતે વિસરી ગયા એ સમજાવું નથી !

૫. ૫૦ ‘ બીજો દિવસે સાંજે શ્રાવસ્તીથી જતાં એક મોટા રસ્તા ઉપરથી એક હાથણી વેગથી જતી હતી ” વગેરે. મૂળમાં “ અનુચ્છવિકં હૃત્યસારં મહેત્વા એવું વાક્ય છે. તેનો અર્થ, બરાબર હાથમાં લઇ જવાય એવી સંપત્તિ લઇને, એવો થવો જોઇએ. હૃત્ય અને હૃત્થી એ શબ્દો લગભગ સરખા હોવાથી આવો ગોટાળો થયો હશે.

૫. ૬૩. “ સતીનો સાત્વિક કોપ ઉત્પન્ન થયો ” —આને મૂળમાં આધાર નથી. તે જ પ્રમાણે ૬૬ માં પાના ઉપર “ આયુષ્મન્ વિશાખ, આપણી માનદ્રિયને અગોચર ” વગેરે મજાકર મૂળને છોડીને લખાયો છે. ‘ અચ્ચસરાયુસો વિસાખ પઙ્કહં ” વગેરે મનોરથપૂરણીમાંનો (૫. ૨૧૭) મજાકર ચૂળવેદકલ્પસૂત્રમાંથી લીધો છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ‘ વિશાખ, તે પ્રદેશનો અતિરેક કર્યો (કારણ નિર્વાણ સમાન બીજાને પદાર્થ હોય એવો પ્રદેશ તે પૂજ્યો) બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન નિર્વાણમાં થાય છે. (અર્થાત્ તેના જેવો બીજાને પદાર્થ નથી.) તારી ઈચ્છા હોય તો આ વાત તું બગવંતને પૂછ.

૫. ૧૦૦. “ તાલપર્ણના ત્રીપિયા વડે તેના કેશનું લોચન કરી ” હત્યાદિ. “ તાલકટ્ટિના ફેસે લુઙ્ગિચત્થા. ” (તાલકળના કળીઆથી કેશનો લોચ કરીને) એવું મૂળ વાક્ય છે.

૫. ૧૦૫. ઉપર જે બદાકાપિલાનીની વાત આપી છે તે મૂળને તદ્દન છોડીને છે. મૂળ વાતનો સારોસ આ પ્રમાણે છે. કશયે કીસ વર્ણની હિમ્મતે લમ્મ કરવું એવી હડ તેના માખાપે કરી (તે વખતે બદા કાપિલાનીની હિમ્મતે સ્નાન વર્ણની હતી) ‘ આપની હયાતિમાં ગુદરયાશ્રમમાં રહીશ અને પછી સંન્યાસી થઇશ ’ એવું તેણે વડીલોને કહ્યું અને લમ્મ કરવાની ના પાડી. પણ તેટલાથી તેના વડીલો સમજ્યા નહિ. જેવડે પોતાની માને રાખીનેવા માટે તેણે ૧૦૦૦ સોના નાણાં ખર્ચી એક મુંદર ત્રીભર્તિ કરાવી અને પોતાની માને કહ્યું. ‘ મા, આના જેવી ત્રી મળશે તો લમ્મ કરીશ. બીજી સાથે કરીશ નહિ. ’ તેની માએ આઠ બ્રાહ્મણોને આવી દન્યાની શોધ કરવા માટે મોકલ્યા. તે મંદ્ર દેશમાં સાગલ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં બદાકાપિલાનીને જોઇને ‘ આ દન્યા મુરખ પ્રતિમા પ્રમાણે છે ’ એમ તેઓએ કપિલ બ્રાહ્મણને (કારણપના પિતાને) લખી મોકલાવ્યું; આ બાબતે કામ્યપને મળી કે તરત જ તેણે બગાને લખ્યું કે ‘ તું તરત જ પરિવારિક થનાર છું. તેથી મારી સાથે લમ્મ ન કરતાં તું યોગ્ય પત્તિ પરજે એ કીક. ’ અદિમાં બદાએ પણ કારણપને આ અર્થનો પત્ર લખ્યો: ‘ મારો પરિવારિક થવાનો વિચાર છે તેથી આપ બીજી યોગ્ય પ્રતિમા પરજો. ’ આ બન્ને કાગળો રસ્તામાં તેઓના મુરખીઓના હાથમાં આવ્યા

અને તેઓએ તે કાઢી નાખ્યા. અને જીજ્ઞ યોગ્ય કાગળો લખી અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં મોકલ્યા. આ પ્રમાણે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેઓનાં લભ થયાં. 'શયનગૃહમાં તે બંને એક પથારી ઉપર સુતાં ખરા પરંતુ વયમાં કુલની બે માળાઓ મુકતાં; અને જેની બાજુની માળા ચીમળાય તેના મનમાં કામવિકાર થયો એમ સમજવું એવો એમનો સંકેત હતો. માળા ચીમળાય નહિ અને એક જીમળના શરીરનો સંબંધ થાય નહિ એ માટે તે બંને મોટી સાવધાનતાથી વર્તતાં હતાં. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના માથાપતી હયાતિમાં કાળ કાઢી તેઓના મરણ પછી કાર્યને બિશુસંઘનાં અને કાપિલાનીએ બિશુણ્વી સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણવર્ગમાં બ્રહ્મચર્યનું કેટલું મહત્ત્વ હતું એના યોદીક માહિતી આ વાત ઉપરથી મળે છે. પ્રો. ભાગવને આ વાત જો આખી આપી દેતો તો ઘણુંજ સાહે થાત.

આ ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં નાની મોટી બીજી કેટલીક ભૂખા રહી ગઈ છે. 'કચ્છાના' શબ્દનું 'કાઞ્ચના' રૂપ થી રીતે થયું એ સમજવું નથી. 'કાત્યાયન' શબ્દનું 'કચ્છાનો' થાય છે. તેથી 'કાત્યાયનો' શબ્દનું 'કચ્છાના' થવું વધારે સમ્ભવીય છે. ધુરવિહાર (અગ્રવિહાર) નું ભાષાંતર ધ્રુવ-વિહાર એવું કર્યું છે. આ ભૂલો બતાવવાનો હેતુ પ્રો. ભાગવતનો ઉત્સાહભંગ કરવાનો નથી પણ ઉત્સાહવૃદ્ધિ કરવાનો છે. આ પછી તેઓ જે કામ હાથમાં લેશે તે વધારે મહેનત અને ઉત્સાહથી પાર પાડશે અવી આશા છે.

ઓ ઘદેચ્ચાનુ સાસેચ્ચ અસદ્ભા ચ નિઘારયે

મતં દિ સો પિયો હોતિ અસતં હોતિ અપિયો ॥ ધર્મપદ.

કોસમ્બી.

The Political Institutions and Theories of The Hindus: A Study in Comparative Politics. by Benoy Kumar Sarkar.^૧

આ વિશ્લેષણ લેખકના આ પુસ્તકમાં એટલા નવીન વિચારો અને નવાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ અમને જણાયાં છે કે અમારા સ્વાધ્યાયમાં તેનો ટુંકો સાર આપવો જ અમે યોગ્ય ધારીએ છીએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ વિષે બંધાએલા અનેક મૂંઝો તેનાથી છૂટી નર્ધ ઇતિહાસના અભ્યાસી અને સંશોધકને વિચાર કરવાના નવા માર્ગો મળશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧ હું.

હિન્દુઓની ઇતિહાસકામગ્રીથી થતો તુલનાત્મક રાજનીતિવિચાર.

જગત્ વેગથી ચાલે છે. રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને પ્રજાસત્તાના વિચારો મહાન વિચલ પછી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા છે. પ્રતિનિધિ-સંસ્થાને બદલે પ્રજામત-સંસ્થા પાછી આગળ આવતી જાય છે. રાજકીય સ્થિતિમાં આ એક મહાન યુગાન્તર છે. નેમ છતાં પૌર્વોત્થ પ્રાચ્યવિદ્વા હજુ બાળપણમાં જ ચડેલી છે.

૧. " હિન્દુઓની રાજકીય સંસ્થાઓ અને રાજ્ય સંબંધી વિચારો: રાજનીતિનું તુલનાત્મક અધ્યયન " કર્તા વિનય કુમાર સરકાર.

તો પણ પ્રાચીન પૂર્વ વિશે દ્રાવિડો તેવા અભિપ્રાયો બાંધી દેવાનો જમાનો ગયો છે. પૂર્વના નેપોલીઓ અને મહાન ફેડરિકોનો મતિદાસ છતો થયો છે. હિંદુ શહેનશાહતના ગ્રિસમાં ફોટિસ્પનું અર્થશાસ્ત્ર લાગ્યું છે; અને ચિદિસક અને મીમાંસક દ્રષ્ટિથી બધાનો વિચાર કરી શકાય એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ છે.

આ અભ્યાસને તુલનાત્મક શબ્દ જોડી દીધો છે પણ એ ખરો છે. તુલના એ એક વિચારપદ્ધતિ છે. અને ચોક્કસ રીતે તેનું નિર્ણય ન કર્યું હોય તો બૂલાયામાં નાખે એવી છે. અત્યારે બન્યું છે એવું પશ્ચિમમાં તેજસ્વી પ્રકાશયુગ ચાલે છે ત્યારે પૂર્વમાં ઘોર અંધકારયુગ ચાલે છે. આમાં પૂરું પૂર્વમાં જાપાન ઝગમગ ને પણ પશ્ચિમથી તેજ લાવીને. એટલે પૂર્વ પશ્ચિમથી દુર છે એ મતિદાસનો સિદ્ધાન્ત ગણાઈ ગયો છે. આ રીતિમાં પશ્ચિમની વિગતી પ્રજાના વિકાસનો પરત્વે પ્રજાઓનાં વિજ્ઞાન, હુન્નર, ઉદ્યોગ, રાજતંત્ર કલા, કલ્પસુરીની વાર્તાત્મક કિંમત આંધ્રી શકે એમ રહ્યું નથી. તેથી જ ખરી તુલનાત્મક પદ્ધતિ હજી વિકાસ પામી શકી નથી. માથુસની સ્મરણશક્તિ ઘણી ટુંકી લાગે છે; નહિ તો પાશ્ચાત્ય વિકાસો એ પણ ન સમજી શકે કે તેમની ઘણીખરી વૈજ્ઞાનિક શોધો છેલાં પચીસ કે પચાસ વર્ષની છે. કદાચ જ એ વરસ પહેલાંની છે અને એ સર્વ પોતાનાં કરી લેતાં જાપાનને ફક્ત ૨૫ વરસ માગ્યાં !

રાજકારણ વિશે વિચાર કરતે આધુનિક યુરોપ અમેરિકા ૧૮૬૬-૧૮૭૦થી જ શરૂ થાય છે. એંગ્લો અને ગ્રિસમાં પહેલાં રાષ્ટ્રબાવના નદિ જેવી જ હતી. કાર્લ માર્ક્સ પહેલાં મળ્હૂડનું ગૌરવ સમજાયું નહોતું અને ખાસ કરીને યુરોપખંડમાં તો પ્રજાસત્તા નામની પણ નહોતી, નહોતી પ્રજાદાયક શક્તિ કે નહોતી પ્રજાના હક્કની બાવના. તો તે પહેલાંના કાળની તો વાત જ શી કરે.

માત ઉપરથી અજાણમાં જનું તે કીય પદ્ધતિ છે. તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ પ્રથમ યુરોપની જુલમજલમીના મતિદાસથી વાકેફ થઈને પછી એશિયાના રાજકારણનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઈએ એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં માત્રમ પડે છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની આગળ એક જ પ્રશ્ન રિચ્ત થયા હતા, પશ્ચિમની એવી એક પણ સંસ્થા નહીં હતી જેણે પૂર્વમાં ન બંધે પૂર્વની એવી એક પણ નિર્બળતા નથી જે પશ્ચિમે ન અનુભવી હોય. અભ્યાસીઓએ જાનું છે તે એ છે કે (૧) આગની જે રીતિમાં પોતે રહેતા હોય તેથી બહિને આગની જોઈએ (૨) એશિયાની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ અને એશિયામાં થયેલો રાજકીય વિકાસ અને તે ઉપરની મીમાંસામાં નિષ્ણાન જોઈએ અને (૩) પશ્ચિમના રાજકારણને પૂર્વના રાજકારણને, યુગયુગ, દેશેદેશ, અને મુદ્દેમુદ્દો લઈ એક નજરે જોવાં જોઈએ. પણ આ એકે વરમોની “કેટ પ્રજાઓ”એ, એશિયાનું રાજકારણ એટલે અર્ધસંસ્કૃત જીવનની તવારીખ, અને પૂર્વનું રાજકારણ એટલે પારલૌકિક વિચારો ઉપર બંધ તરફ એવો એક મદ, એક જૂત, સમાજશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં બમનું કર્યું છે. પ્રાચીન મધ્ય મતિદાસમાં તો યુરોપીયો નહિ પણ ગ્રિસ, આર્સીરિયા, હિંદ, મુસલમાન આદિ તાતાર પ્રજાઓ “કેટ પ્રજાઓ” હતી એ વાત તેઓ બૂલી ગયા છે. વીજળી પેગના સમય સુધી એટલે ૧૬૫૯ સુધી તો એશિયા ચક્રાક્ર કરતું અને યુરોપ કરતું.

બીજી બાબુ તેથી કલહું પૂર્વના વિકાસને પ્રગતિસ્વાતંત્ર્યની દરેક આધુનિક માન્યતા કૌનપ્રયુષિયસ અને મનુના ઉપદેશોમા છે એમ આપ્રમ કરે છે. આ બંને ગ્રંથો ગોટા છે. ન્યાય અને સામ્રાજ્યતાની ખાતર એશિયા અને યુરોપ બંને સમાન સ્થિતિમાં જ જોવાની જોવા જેવું છે. અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચેરિફિલસથી માંડીને ઈન્ડીના સમયનું સમકાલીન હિન્દુ રાજકારણ આપણે તપાસીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિન્દુઓના રાજકારણનો વિકાસ

આધુનિક વિચારકો અને ખાસ કરીને અમેરિકનોમાં પ્રગતિસ્વાતંત્ર્યના વિચારો એટલા જોડા છે કે પશ્ચિમમાં પણ રાજ્યનું સ્વાભાવિક ધોરણ તે રાજની સંસ્થા જ હતું એ તેઓ સમજી શકતા નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રગતિ જિટિશ રાજની સાથે થયું પડ્યું, તેમાં પ્રજા હતી, પ્રજામાં કોઈ રાજાનીજ નહોતી અને ૧૭૮૨મા થોમસ મેફેરસન સાથે " રાજસુક્રમ ધારણ કરવાની ના પાડી એ વિષયસ્થિતિમા પ્રગતિ એક કરવાને માટે પ્રગતિસ્વાતંત્ર્ય રચાયું. આખા યુરોપના ઇતિહાસમા પ્રગતિસ્વાતંત્ર્ય એ ઇતિહાસનો અકસ્માત માત્ર છે. અને, પ્રગતિસ્વાતંત્ર્યની ધોષણ કરનાર ખુદ એઝિનીના દેશમાં હજી રાજની સત્તા ચાલે છે.

પૂર્વના રાજતંત્રો વિષે પ્રથમ એ સમજવું જોઈએ કે હિન્દુ રાજ્યો વ્યાવહારિક વિષયોમાં જ સત્તા ભોગવતાં. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક સત્તાઓના તેમાં કદી ગોટાળો થયો નથી. ધર્મને નામે કોઈ બીજી સત્તાનો તેમાં પગપેસારો નહોતો. મહાન અશોક, હર્ષવર્ધન અને ધર્મપાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોની ધાર્મિક માન્યતાઓ ખાતર વ્યવહારને હાનિ પહોંચવા દીધી નહોતી. પશ્ચિમમાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓના ગોટાળાને લીધે જે અનવસ્થા અને જીલ્લો યથા છે તેને માટે અહીં પ્રસંગ નહોતો. ઇંગ્લંડમાં Church (સંપ્રદાયસત્તા) ને મળતું હિન્દુ બૌદ્ધ જૈન કે સુસલમાની ધર્મોમાં કશું નથી.

હિન્દુરાજ્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ મૌર્યયુગ (ઇ. પૂ. ૩૨૩-ઇ. પૂ. ૧૮૫) આવે છે. તેના રાજાની પાટલીપુત્ર, હાલના બાંકીપૂરની જગ્યાએ પૂર્વહિન્દુસ્તાનમાં ગંગાકિનારે હતી. હાલના અફઘાનિસ્તાન, ખલુઝિસ્તાન, ઉત્તરહિંદ, અને દક્ષિણહિન્દ સુધી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતા. પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત આ સમય પછી પાંચસો વર્ષે સ્થપાઈ હતી.

આ યુગમાં જ માત્ર આખા હિન્દ ઉપર એક જ હકૂમત હતી. આ પછીના સમુદાયસત્તા દિગ્વિજય પછી અથવા રાષ્ટ્રકૂટોની ઉત્તરહિન્દમાં સત્તા વિસ્તરી હતી ત્યારે પણ હકૂમત એક નહોતી. યુરોપમાં આઘઝન્ટાર્કન સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે અંગેક હકૂમતો ચાલતી.

આ ધૈર્યો પછી શુંગોનું સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થપાયું જેમણે મિર્ઝાપુરને સખત હાર અવરાવી. (ઇ. સ. પૂ. ૧૮૩-૬૩) પછી દક્ષિણમાં ચાન્દ્રગુપ્ત રાજ્ય સ્થપાયું (ઇ. સ.

પૂ. ૨૪૦-ઈ. સ. ૨૫૦) તેમને પશ્ચિમએશિયા, ગ્રીસ, રોમ, ઈજિપ્ત અને ચીન સાથે વેપાર સંબંધ હતો. ગાતમીપુત્ર અને યજ્ઞશ્રી એ વંશના અતિ સાહસિક રાજાઓ હતા. તેમના સમકાલીન કુશાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ પુરુષપુર (હાલના પેશાવર) માં રાજ્ય કરતા. આ કુશાન રાજ્યને ચીનના હાન રાજ્ય સાથે અને રોમન રાજ્ય સાથે રાજકીય સંબંધ હતો. આ કુશાનોમાં સમર્થ કનિષ્ઠના સમયમાં (ઈ. સ.-૧૨૩) હિન્દુસ્તાનની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સત્તા મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તરી હતી. હાલનાં જોદહામોથી “કાયનાં રાજાઓ” માંથી બૃહદ્ હિન્દુનું દર્શન થાય છે.

કુશાનો પછીના સત્તકના ઉત્તરદિન્દિ વિશે આપણે કશું જાણતા નથી. અને વિન્ધ્ય-પર્વતના દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો તે પછીના ત્રણ શનકા જોટલો હજી કારે પાને છે. પણ આ પછીના દશ્યમાં ગંગાની ખાણમાં વિદ્યમાન ગુપ્તોત્તું રાજ્ય (ઈ. સ. ૩૨૦-૫૫૦) ફેલાય છે. તેમની રાજધાની પાટલીપુત્ર જ હતી. તેમના સમયમાં હિન્દુસ્તાન સમસ્ત જગતનું પ્રભાવશાલી રાજ્ય હતું અને ચીનના પુનરુજ્જીવનને (૬૧૮-૯૦૫) પણ તેજ ઉપકારક થયું હતું. આ ગુપ્તોત્તના સમયમાં પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત તૂટતી હતી અને ખીણ બાજુ કૉન્સ્ટન્ટાઇનની જરિનિયન સુધીનું આઇઝે-ટાઇન રાજ્ય બંધાતું હતું. રઘુ-વંશના લોમક કાલિદાસનું સાહિત્યજીવન આ સમયનું જ છે.

આ ગુપ્તો પછી આન્ધ્ર-કુશાન જેવાં જ એ રાજ્યો સ્થપાયાં. ઉત્તરમાં વર્ધમાનું તેમાં મુખ્ય હાર્ણવર્ધન હતો. અને દક્ષિણે ચાલુક્યોનું તેમાં મુખ્ય પુલકેશી હતો. હાર્ણવે ચીન સાથે અને પુલકેશીને ઈરાન સાથે રાજકીય વ્યવહાર હતો.

સાનમાં અને આઠમાં સૈકામાં હિન્દમાં, યૂરોપની પેટ, અનેક નાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં. આ માત્સ્યન્યાયથી છેવટે પાંચ મુખ્ય રાજ્યો થયાં. (૧) ગંગાનામાં પાલ અને રોન રાજ્ય, (૨) રાજપૂત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગુર્જર પ્રતીહારો તેમનામાં મિહિર લોન્ને દિગ્વિજય કરેલો હતો. (૩) મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રકૂટો પછી ચાલુક્યો થયા. તેમનામાં ત્રીજો ગોવિન્દ સાર્વભૌમ રાજા હતો. (૪) દક્ષિણદિન્દમાં ચોલનું રાજ્ય. (૫) કાશ્મીરનું અલગ પડી ગયેલું રાજ્ય. ગુર્જર પ્રતીહારો ૧૬૧૪માં, ગંગાળ ૧૨૦૦માં, દક્ષિણનાં રાજ્યો ૧૩૧૦માં અને કાશ્મીર ૧૩૩૯ માં મુસલમાનોને વશ થયું.

મુસલમાનોના આવ્યા પછી પણ હિન્દુ રાજ્યો છેક નહ થયાં નહોતાં. ચાર હિન્દુ રાજાઓ તો બહુ મોટે સુધી ટકી રહ્યાં હતાં. પૂર્વમાં દ્રુગ્ધમર્દન, મધ્યપશ્ચિમમાં રાજપૂતો દક્ષિણમાં વિજયનગર. અને ૧૭મા સત્તકના મધ્યમાં હિન્દના મહાન ફેડરિફ, શિવાજીએ હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાને દુર્ગ સચવા માંગ્યો.

આ હિન્દ-મુસલમાન ખેંચતાણમાં હિન્દુસ્તાનનો કોઈપણ ભાગ “પરદેશી અમલ નામે” ગયો નથી. દિલ્લીના સુલતાનો કે મોગલ પાદશાહોનો અમલ એ એક પ્રજાનો ખીણ પ્રજા ઉપરનો અમલ નહોતો. મોગલ રાજ્ય તો અકબર, શાહજહાન, ઔરંગઝેબ જેવા વિશ્વવિખ્યાન શહેનશાહો માટે મચ્છર છે. તે સમયમાં લોકો સંપત્તિચાળી અને બુદ્ધિચાળી હતા. પૃથ્વીરાજ અને મદમ્મલોરીથી આછરાવ અને દિદરઅલીના સમય સંધિમાં. શરોપ જોટલા જ મદાન પશ્ચિમ એશિયામાં પાલ થયા છે.

ઉપર પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની ગણના કરી નથી.

સાર્વલોભ રાજ્યતંત્ર

ચીન કે જાપાનના ઇતિહાસમાં જે એકમ અને સાતત્ય દેખાય છે તે હિન્દુના ઇતિહાસમાં નથી. આપણે અહીં યુરોપની બાઇએન્ટાઇન શકેનચાહત જેની જટિલતા અને ગૂંચવણ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પોતાની “એકતા” ના અભિમાનથી, પોતાની સંસ્થાઓ એક પછી એક પ્રસંગે ઉત્ક્રાંત થતી આવી છે એવા મતનો દુરાગ્રહ કરે છે. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જોનારને સમગ્રશે કે લશ્કરી વ્યવસ્થાની નિર્બળતા, દેશવાત્સલ્યની ખોટ, પ્રજાક્રોધ એકમનો અભાવ એ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ નહોતાં. તેમ જ યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરતાં આખા જગતના ઇતિહાસમાં જણાવી આ નિર્બળતાનો ખુલાસો દર્શાવનાં ગરમ ‘હવાપાણી’ કે હિન્દુઓની અતિસંસ્થાથી થવાનો નથી.

ગ્રીસનાં હવાપાણી સમશીનોષ્ઠ છે છતાં સ્પિકન્દરના સમકાલીન હિન્દુઓ કરતાં તેમનામાં કશી એવી સ્તુતિપાત્ર એકતા દેખાતી નથી. અંસિડોનિઆના સોના અને હથિયાર આગળ એમનું ચારિત્ર ટકી શક્યું નથી. ચન્દ્રગુપ્ત અને પુબ્લિયુસ સેલ્યુકસ અને મિનન્ડરને હાર ખવરાવી હતી. તેનું વીર્ય, ‘વિસ્તરતા એશિયાને’ મીઠાએ સેલેમિસ અને મેરેથોન આગળ અટકાવ્યા તેના વીર્ય કરતાં યોગ્ય રીતે કિતરતું નથી. “અસંસ્કૃત” પ્રજાઓના ધસારા આગળ રોમન શકેનચાહત તૂટી ગઈ તેવી જ રીતે સિથિયનો તાતારો અને હોણાના ધસારા આગળ હિન્દુ પ્રજાઓ નિષ્ફળ નીવડી. ત્યારે રોમનોમાં જે લશ્કરી અશક્તિ, સામાજિક અવ્યવસ્થા એ નૈતિક સંકટ હતાં તે કરતાં હિન્દુઓમાં કયું વધારે નહોતું.

સાનમા અને આડમા સૈકામાં મારસેન પ્રજાઓ (સસિલી, દક્ષિણ ઇટાલિ, સ્પેન, અને ફ્રાન્સના થોડા ભાગની ધણી થઈ પડી અને ભૂમધ્યસમુદ્રને એશિયાઈ સરોવર બનાવી દીધું તે વખતે કિશ્યનો, પોનામાં જાતિસંસ્થા નહોતી છતાં ગુર્જર પ્રતીહારો કરતાં વધારે સારી વ્યવસ્થા નથી ખતાવી શક્યાં. વળી એશિયાના મંગોલોનું વાવાઝોડું ૧૩મા સૈકામાં ધસી આવ્યું ત્યારે એશિયાના બરશમાં કસાએલા યુરોપીઓને પણ કાંઈ પણ શરીરબળ દાખવ્યા વિના ડગલે ડગલે પાછા જ હાડ્યા છે. વળી ૧૫ મા અને ૧૬ મા સૈકામાં બાહકન, ગ્રીસ, ઇટાલી અને સ્પેનના કિશ્યનોએ ઑટોમન રાજ્યની ચઢાઈઓ થતી હતી છતાં અંદર અંદરની તકરારો ચઢાવ્યા જ કરી છે. બૃહદ્ એશિયાના ધસારા સામે તેઓ એકસંધી ટકાવ કરી શક્યા નથી. અને એજ રીતે બૃહદ્ યુરોપના વિસ્તાર સામે ૧૮ મા સૈકામાં હિન્દુસલ્તમાનો એકસંધી કરી શક્યા નથી. આમાં હવાપાણીનો ૧૨૬ કે એવા કોઈ પણ કારણથી યુરોપ એશિયાનો તક્ષવત કદપવાની જરૂર ક્યાં છે ?

હિન્દુ રાજ્યતંત્રો સમજવા માટે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે યુરોપનાં રાજ્યતંત્રો પ્રજાક્રોધ સિદ્ધાન્તપર ઘડાએલાં નહોતાં, તેમ જ લાંબો વખત ટક્યાં પણ નથી. આ પ્રમાણે માત્ર શકેનચાહતોમાં જ નહિ પણ આખા યુરોપમાં બન્યું છે. ફ્રાંક, ગોથ, સેક્સન, ડેન, સ્વીડ વગેરે જૂઠી જૂઠી જાતોનો ઇતિહાસ જોતાં પણ હિન્દુજેટલી જ વિવિધતા, અમંગલતા જણવતા જણાય છે. ઇંગ્લેન્ડ એટલેવાને લીધે અલગ રહી શક્યું છે છતાં તેમાં

સાન રાજનત્રો થઈ ગયાં છે, એંગલ, સેક્સન, અને ન્યુટ, વેલ્સ, અને રોકય એટલી જાતો છે, નોર્મન અને સ્કેન્ડિનેવિયનોના હુમલા થયા છે અને માતૃન્યાય પ્રવર્ત્યો છે. તેની પછી ઘણેકું પ્રજાતંત્ર ફ્રાન્સનું છે પણ ત્યાં પણ રાજવિશ્લેષ થયો ત્યાં સુધી તો જુદાં જુદાં ૩૬૦ ન્યાયત્રો હતાં. આજ સુધી બાપા કે પ્રજાના ધોરણ ઉપર રાજનત્રો બંધાયાં નથી. ૧૯૧૭-૧૮માં ઓલશેવિક લોકસાલથી રશિયા વચ્ચે ત્યારે જ પૂર્વ યુરોપમાં આત્મનિર્ણય અને પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાન્તો અમલમાં આવ્યા. પણ મધ્ય યુરોપમાં વરસેલની કેમ્પેસના પ્રયત્ન છતાં હજુ સુધી તો યુરોપમાં આલ્મેસ-લોરેનોની મંજૂરીમાં વધારો જ થયો છે.

યુરોપમાં રોમન શહેનશાહતને લઈ એક યુદ્ધ થયું છે એમ જતાવવાના પ્રયત્નો થાય છે પણ એવું એક યુદ્ધ કદી થયું નહોતું. અને એ રોમ જેવાં રાજ્યો આપણે અહીં પાટલી-પુત્ર અને દિલ્લીની ગાદીએ અનેક થઈ ગયાં છે.

વરતી કે ક્ષેત્રજાની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ યુરોપ કરતાં હિન્દમાં કદાપિ વધારે દુર્ઘવરથા હતી એમ માનવાનું કારણ નથી જારના વખતનું રશિયા બાદ કરતાં જેવું યુરોપ રહે તેવું કાલનું હિન્દુસ્તાન છે. એટલા ક્ષેત્રવાળા યુરોપમાં જો ઝગમગ, વિચરો, લગાઈઓ ખટપટો થઈ છે તેટલી હિન્દમાં કે ખીનમાં જણાય તો તેથી કરીને હિન્દની તવારીખ અંધકાર, કાપાકાપી, ખૂન, આતરવિચરો અને જંગલી હનલાઓથી ભરેલી છે એમ ચામારે કહેવું? પાશ્વર્યના ઇતિહાસકારોએ હજુ એક એક મુદ્દો લઈને સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે યુરોપના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચેના ખૂનગાર યુદ્ધો હિન્દનાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેના યુદ્ધો કરતા કેમપણ રીને ઉતરતા હતા.

પુરાતન ઇતિહાસ જોતા તો રોમમાં અનેક રાજપુતળાં ગાદીએ આવી અલોપ થતાં તેવું આપણે હિન્દના ઇતિહાસમાં જોતા નથી. દરેક યુગનો કોઈને કોઈ સાર્વભૌમ, ચક્રવર્તી અથવા ચાતુરન્ત રાજા તો મળી આવે જ છે. આવા રાજ્યોમાં અવરથા ધણી સારી રહતી. આ રાજ્યો પણ લાગ્યાં ચાલ્યાં છે. કોઈ કોઈ વાર તો ત્રણ જ રાજના અમલથી આખો દેશ બરાબ ગયો છે. એક અવરથારે કહ્યું છે કે "રોમન શહેનશાહતમાં વિચરો અને ખડો ચાલુ હતાં અને ત્યાં દરેક જોઈતી મદિરના દરવાજા કાચના જ બંધ રહ્યા છે; રોમન શહેનશાહોની મોટી સંખ્યા કમોતે મૂકી છે. રોમન શહેનશાહત સુષેદ કરતાં વિચરોની જ વધારે કારણજનક હતી છે." આ અભિપ્રાય જાણ્યા પછી પશ્ચિમનો ઇતિહાસકાર બાંગ્વેલ પોતાના ઇતિહાસ માટે પોતાને અભિનંદન આપી શકે.

ક્ષેત્રજામાં પણ કદી સકાય કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી સદીના ગ્રીક રાજ્ય જેવું પશ્ચિમમાં માત્ર એક જ વાર રાજ્ય રચવાઈ સક્યું છે અને તે ઇ. સ. ત્રીજી અને ત્રીજી સદીનું સત્તાની ટોચે પહોંચેલું રોમન રાજ્ય છે. ગ્રીકોથી જીતના પાંચમા સદીના શુભ રાજ્ય, સાતમાના વર્ધનરાજ્ય, અને ૧૧માના ચાલ રાજ્યની દરીયાઈ શાસનશૈલી રાજ્ય કે સ્થાપના પાંચમા આદર્શનાં ગ્રામ્ય બેમાં દરેક રાજ્યો કે નેપોલિયનના કાળથી વિચરો બાંધે જ કરી શકે.

દેશનું એક દેશનાં કાલે યુરોપ નેમ જ હિન્દ અને માટે જોડા છે. માતૃન્યાય

भाग १ दो.

हिन्दुओं का अ'धारण

પ્રકરણ ૩ જી.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિન્દુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ.

આધુનિક કાયદો એ પાયા પર આધાર રાખે છે. પ્રથમ એ કે વ્યક્તિને કુટુંબ, ગામ કે કોર્મ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર હોય છે બીજું એ કે સ્ત્રીને હાલના કાયદામાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં સ્ત્રીને જે સ્વતંત્ર સ્થાન કાયદામાં મળેલું છે તે મુખ્યત્વે હાલની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, તેને લીધે થતી મજૂરીની હેઠે અને હરીશાઈની સ્વતંત્રતાને આભારી છે. પણ તે પહેલાંની જૂની યુરોપની સ્થિતિ જોતાં કહેવું જોઈએ કે હિન્દુઓએ ઘણા જૂના કાળથી મિલકત અને સંબંધી આધુનિક વિચારો અમલમાં મૂક્યા છે. હિન્દુઓમાં માથાદીઠ ભાગ પ વાને બદલે પેટી પ્રમાણે ભાગ પડે છે તે સંસ્કૃતિની પ્રગતિ બતાવે છે અને સ્ત્રીધનના હકો હિન્દુના જેટલા પ્રાચીન કાળમાં જીજ્ઞે રમાંજ સ્વીકારાયા નથી.

સંધશક્તિ અને સંધવ્યવસ્થા શક્તિ પણ હિન્દુ જાડુ પ્રાચીન સમયથી દેખાડી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં યુદ્ધના દાળથી જ સંધ જાણીતો થયો છે. આ સંધ સામાન્ય પદ છે. કેટલાએક સંધો પૂરા તરીકે ઝોળાખાતા તેમાં અનેક જાતિના લોકો ઉલ્લેખ કે લાભને અર્થે મળતા લૂંટશટ મારશટ જેવું કામ કરનારા સંધો વત્સેધજીવી ગણાતા. જેનો છેલ્લો એક દાખલો અંકિમચન્દ્રના “આનંદમડ”માં છે. ખીજા લડાઈ કરનારા આયુધજીવી સંધો ગણાતા. કૌટિલ્ય ધંધો અને લડાઈ કરનારા સંધો ગણાવે છે. પત્રીથી આ અર્થમાં ‘સમૃદ્ધ’ અને ‘ગણ’ શબ્દો ઉદ્ભવ્યા.

ધર્માંદ સંસ્થાઓએ જોતાં યુરોપમાં કૉન્સ્ટન્ટાઇન બાદશાહ (૩૦૬-૩૩૭) ના વખતમાં પહેલાં દવાખાનાં થયાં છે ત્યારે હિંદમાં અશોકે દોર અને માણસ બંનેને માટે સંસ્થાઓ કંધાડી હતી. અમીર, કમરાવ અને શ્રીમંતોએ પણ આવી સંસ્થાઓ કંધાવાનું વર્ણન ગ્રીનામ સુસાસર ફાલીઆન કરે છે.

શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનમાં શોધ કરવા માટે પરિશદો ભરાતી. વિદ્યાને માટે નાલન્દાનું વિદ્યાપીઠ ગયાહર છે. નરસિંહગુપ્ત બ્રાહ્મદિત્યના સમયમાં (૪૬૯-૪૭૩) અહીં ૩૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ ભણતા અને તેમનો સંપર્કો ખર્ચ સંરચા કિપાડતી. અરધ્યાનીસ્તાનનો વિદ્વાન વીરદેવ અહીં કુલનાયક થયો હતો. બંગાળના દેવપાળ સાર્વભૌમ નીચે આ વિદ્યાપીઠ ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ મુઠ્ઠી યાશ્યું. આ વિદ્યાપીઠને ભેટ થયેલી મીલકતની અત્યારની ઑકસફર્ડ કેમ્બ્રીજની સંરચાઓ પણ અદેખાઈ કરે.

[illegible]

હતો. આવા સંગમોનું મુખ્ય કામ ખરાબ સાહિત્ય બંધ કરવું, સારાની કદર કરી વગેરે હતું. આ કામ ૧૫ મા સૈકામાં ફ્રાન્સ હાય ધરી શક્યું હતું. આ ગંગમોમાં પરદેશી દલિઓની પણ કદર થતી. આની પરિણે સાહિત્યસંપત્તિનું કામ પણ કરતી. સંહિતા શબ્દ કદાચ આને લીધે જ રૂઢ થયો હશે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં પણ લાખો સમાસદો અને દરોડો પ્રેક્ષકોના કુંભમેળા એ જ સંઘશક્તિના અપ્રતિમ દાખલા છે. આની બહાર સંસ્થાઓની દેખરેખ પણ સમાજ જ ગણતો.

વિદારો, મઠો વગેરેની વ્યવસ્થા પણ સમૃદ્ધી જ થતી. તેમનામાં સુંદણી, કોરમ વગેરેથી કામ કરવાની રીત ચોક્કસ હતી. આ નિયમો શાક્ય છુદ્ધને લીધે ધાર્મિક સંઘોમાં આવ્યા છે. છુદ્ધ પોતે શાક્ય ગણરાજ્યના એક સભ્ય હતા અને તેમણે રાજ્યના નિયમો મંથમાં નાખલ કર્યા છે. કોરમ વિનાના મંથને અપૂર્ણ કહેતા. પછીથી અનુભિતિ મેળવી દેવાની મરને પણ અપૂર્ણ સંધનો હરાવ બંધનકારક નથી એમ એકવાર વંધો પડતાં કપરી મત્તાએ હરાવેલું છે. મતભેદ પડે ત્યારે કપરી સત્તા જ્યુરીથી હરાવ કરતી. મત આપવાને માટે જૂદા જૂદા રંગની શલાકાઓ-શળીઓ વપરાતી. બહુમતિથી કામ થતું. આ રિવાજો માત્ર ધર્મસંસ્થાના નાદિ પણ વ્યવહારના હતા.

અરવાટો, કામદારો વગેરેની શ્રેણિઓ બંધાએલી હતી. શ્રેણિઓ જૂદી રૂઢેલી, કોઈવાર લગ્નર કુટુંબોનાં આખાં ગામો જૂદાં વસતાં. તેમને માટે કાયદો જૂદો હતો. તેમનામાં એક શ્રેણિમુખ્ય હતા. શ્રેણિઓ સમય કરી શકતી; તેમનું પ્રતિનિધિત્વ અમુકને અપાતું. શ્રેણિના માણસ તરીકે આપેલી મિલકત મજમુ બડોળમાં પડતી, એમ ન કરે તેને ૧૧ ગણી મુન્દેગારી આપવી પડતી. શ્રેણિઓના સમયો દરેકને બંધનકારક હતા. ખરચ મજબૂર દનું. સર્વની સંમતિથી નવા સભ્યો ઉમેરી શકાતા. શ્રેણિઓ પોતાના હદો માટે બહુ જ ગણતંત્રી હતી. શ્રેણિમુખ્ય સર્વ રાજદરવારી કામમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેતો. રામાયણમાં શ્રેણિમુખ્યને રાજને અભિષેક કરવાનો હક છે એવો ઉલ્લેખ છે. સમાજમાં શ્રેણિઓની ધામી મત્તા અને અસર હતી.

શ્રેણિઓના કાયદા જૂદા હતા. કામદારોને જંચેથી દાવા ચુકવવાની સત્તા હતી. તેઓ નવા કાયદા ધડી પણ શકતા. તેના પર અપીલ થયે રાજની અદાલતો પણ તે કાયદા પ્રમાણે જ ન્યાય આપતી. દોષલક્ષ્યા રાજથી નિરપેક્ષ સન્નઓ કરી શકતી.

સાર્વભૌમોની ફરતી સત્તાથી આમા વિદેષો આવના હશે પણ તેનો પુરાવો મિ મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪.

હિન્દુઓનાં નાદિરૂ કાયદો.

મનુષ્યીય બંધારણમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનાં બંધારણો મળે છે. પ્રથમ જે પછીથી માત્ર પંચાયત કહેવાયાં. બીજા નમર સંખ્યા જે દાખની ચુનીલીપાલીકાને મળતાં છે. અને ત્રીજા પ્રકારીય નાગરિક સંસ્થાઓ પણ મળે. વિવિધતા નાગરિક સંસ્થાઓની

નાશિકના લેખમાં છે. પ્રજાકીય સર્વોપરી સમાન માત્ર સમા જ દહેતા. તેને મન્ત્રિપરિષદ પણ દહેલી છે. તેને કાયદા ધડવાની તેમ જ કારોબારી અને ન્યાયની પણ સત્તા હતી.

લોક સંસ્થાઓ વેદ કાળની છે. વેદ કાળમાં પણ રાજા હતો પણ તે આવી સંસ્થાઓનો કાયમી કારોબારી ઉપરી હતો. તે વખતે રાજ્ય અને સંસ્થા એક જ હતાં તેથી સ્થાનિક અને કેન્દ્ર સત્તાઓનો ભેદ નહોતો. આવી સંસ્થાઓમાં રહી લોકોએ સંચાલન, આરામ, હોજ રસ્તાઓ સુદ્ધાં સરકારથી કર્યા છે એવું જોતકોમાં વર્ણન છે. સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી. મૌર્યકાલ પહેલાંની આ સ્થિતિ છે.

સ્થાનિક અને ગ્રામ્ય પંચાયતોનું સાદું વર્ણન દક્ષિણદિન્દ અને લંકાના ૯ થી ૧૩ માં સૈકાના ઇતિહાસમાં મળે છે. આખા ગામની એક સમગ્ર પંચાયત મળતી અને તે બાગ, તળાવ, સોનું, ન્યાય વગેરે ખાતાં માટે પેટા પંચાયતો નીમતી. તે ઉપરાંત પંચવરની સમિતિ નીમાતી તે કદાચ બધાપર દેખરેખ રાખતી હશે અથવા કોઈ ખાસ કર લેતી હશે.

ચોલ રાજ્યની સ્થાનિક સંસ્થાનો દરેક મળ્ય ૩૦ :પરની અને ૭૫ નીચેની ઉમરનો જોઈએ. તેની પાસે સવા એકર જમીન અથવા પોતાની જમીન ઉપરનું ઘર હોવું જોઈએ. જોમળે બરાબર કામ કર્યું ન હોય કે અમુક પાતકો કર્યા હોય તે નાલાયક ગણાતા. સમિતિમાં ત્રણ વાર આવ્યા પછી ફરીવાર આવી શકાતું નહિ.

નીમણુકો વાર્ષિક હતી. અને તે એક પ્રકારની ચુંટણી અને લોટરીથી થતી. તેમની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ એક પ્રકારનું જાહેર શિક્ષણ હતું. સ્ત્રીઓ ચુંટાયાના દાખલા મળી આવ્યા છે.

આ સંસ્થાઓ ન્યાય આપતી, ગુન્હાની તપાસ કરી સજા કરતી, તથા તળાવ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરતી. આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ બધી જમીનની મોલિકે હતી. નવી જમીન પણ તેનીજ થતી. તે કર નાખતી, ઉધરાવતી, દરુદ વસુલ લેતી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પહોંચત કરતી.

ચોલની ગ્રામ્ય પંચાયતો આ મોટી સત્તાઓ ભોગવતી હતી તે તેમને મુખ્ય રાજ્ય તરફથી મળેલી હતી, અને માટેજ કોઈ કોઈ પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી તેમાં દરમિયાનગીરી થઈ શકતી. પણ મૌર્ય કાલની રાજસત્તા આના કરતાં વધારે વિસ્તાર વાળી હતી, તે તંત્રમાં ગ્રામ્યસત્તાને કોઈ અગત્યના હકો રહેતા હોય એમ લાગતું નથી. નાનામાં નાના ગામમાં પણ રાજનો અધિકારી રહેતો.

‘હાસ ઓફ ટોમન્સ’ ની સિલેક્ટ કમિટિના ૧૮૩૨ ના રિપોર્ટ પછી ગ્રામ્ય પંચાયતો અને નાનાં પ્રજાસત્તાકો નાશ પામ્યાં એ વાતને પવિત્ર ગણીને તે ઉપર શોધ કરવાનો સિવાજ પડી ગયો લાગે છે. પણ સાર્વભૌમોના સમયમાં આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં ઝાઝો જીવ હોવો અસંભવિત છે. પછી શું પૂર્વમાં કે શું પશ્ચિમમાં.

એ એ વિચારો સાથે સંભવતા નથી. જ્યારે જ્યારે ગામમાં વધારે સત્તા હોય ત્યારે એટલી સ્વતંત્રતા સમજવી નહિ પણ કેન્દ્ર સત્તાની નિર્જાળતા જ સમજવી જોઈએ.

એવું હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળ સંસ્કૃતિની અસરથી એ ગામ વેગળું રહી ગયું છે, અથવા ઇતિહાસના દેશરોથી તે બગી ગયેલું છે.

શહેરોની જમાવટ બહુ જૂના કાળની જણાય છે. ઐલેક્ઝાન્ડરની તંવારીઓમાં ટ્રિસિકા, તક્ષશિલાને (પંજાબમાં હાલના રાવલપિંડીની વામણે) મોટું શહેર ગણાવ્યું છે. અફઘાનીસ્તાનની હદ ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં ગૌર્ય મુખે રહેતો. પહેલા સૈકામાં પાંડવ રાજ્યનું મદુરા એવું જ મોટું શહેર હતું. તેવી જ રીતે હજી સૈકામાં વાતાપિ આલુક્યોનું હતું. સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્ટસાંગ ધણા પ્રાચીન તામ્રલિખનું વર્ણન કરે છે. માળવાનું ઉર્જિયિની પણ એવું જ પ્રાચીન શહેર છે. તામિલ પ્રાંતોમાં શહેરોની રચનાની વિગતો પણ મળી આવે છે. દરેક શેરીમાં કચરો નાખવાની પેટીઓ હતી. ગામની બહારની ખાઈમાં ગામની ખાજોનું પાણી જતું, વેશ્યાઓનો લતો બધી રીતે જૂદા રાખવામાં આવતો, વગેરે જાણવા જેવી બાબતો છે. અંદરોમાં દીવાદાંડી પણ રખાતી. ન્હાવાના કુડો અને હોજ પણ પૈસાદારો રાખતા. પાટલીપુત્રની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે તેની વ્યવસ્થા હાલના કોઈ મોટા શહેર જેટલી જ બારે હતી. મ્યુનિસિપાલીટીનાં છ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં. તેનું કામ જોતાં પાટલીપુત્રના નાગરકને માથે કામનો ભોજો ધણો હશે એમ લાગે છે. આ શહેર સાથે સરખાવનાં પશ્ચિમનાં જુના કાળનાં શહેરો ધણાં નાનાં લાગે છે. તેમનું મોટામાં મોટું શહેર રોમ હતું. ત્રીજા સૈકામાં, રોમન રાજ્યનો પૂર્ણ વિસ્તાર થયા પછી પણ તેનો ઘેરાવો ૧૦૬ માઇલનો હતો, ત્યારે પાટલીપુત્રનો ઘેરાવો ૨૧૬ માઇલનો મેગાસ્ટિનીસ આપે છે.

આ શહેરોમાં સુખાકારીના કાવદાઓ પણ ધણા સખત હતા. આમ વગેરે બધી લોકોનું સાદું રક્ષણ થતું.

રાજ્યની મુખ્ય કૌસિલ સભા તે મન્ત્રિપરિષદ હતી. કૌટિલ્યના સમયમાં આ પરિષદ શું કરતી તે જોઈએ એવું સ્ફુટ નથી. પણ પ્રાચીન મદ્રાસમાં રાજરાજા અને રાજેન્દ્રનાં કરમાનો મુખ્ય મન્ત્રીઓ બદાસ કરવાની આવશ્યકતા હતી. ગ્રીસોનમાં મન્ત્રિઓની સભા જોઈએ છીએ અને હર્ષવર્ધન તો લોકોની મુઝાંથી જ ગાદીએ આવ્યો હતો, એવો પણ દાખલો છે. મન્ત્રિઓ રાજ્યને શીખાગમ્ય અને ઇપકો આપી માર્ગે ચલાવતા એવા તો ધણા દાખલાઓ મળે છે.

એવીઆમાં તેમજ યુરોપમાં રાજ્યનાં વંશી અને વિસ્તાર વખ્યાં તેમાં જોઈ કાળો છે. (૧) રાજસભા યંજવાન યદ તે અને (૨) જુની પ્રજા સભાઓ ધીમે ધીમે વટતી ગઈ તે. યુરોપમાં પણ ક્રીષ્ટ રાજ્યો પડી બાંધ્યા પછી અને પૂર્વમાં ત્રણ રાજ્યો ગુમવરો તોડ્યાં ત્યાર પછી બે દબ્બર વર્ષ સુધી પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં રાજસભા સિવાય કોઈ બીજી સભા લોકો જાણતા ન હતા. રા. વ્યવસ્થાસ હિન્દમાં પ્રજાસભા બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેનો સતોષ કારક પુરાવો આપી શક્યા નથી.

કાવદાઓ ઘડવાની આખતમાં જણાય છે કે ચોલ રાજ્યમાં (૯૦૦-૧૩૦૦) દેવરી ખાનું હતું અને તેમાં રાજના અધા કાવદા નોંધાતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યના મદદના

દસ્તાવેજને પણ ત્યાં રખાતા. વર્ધન રાજ્યમાં તો જનાવેતી પણ નોંધ રહેતી અને કૌટિલ્યની રાજનીતિમાં વસ્તીપત્રકો પણ થતાં. પણ નવાઇ જેવું છે કે રાજના કરેલા આવા કોઇ કાયદાઓ જડી આવના નથી. અત્યારે જે કાંઇ જડે છે તે મનુ, યામનક્ય, બૃહસ્પતિ વગેરેની સ્મૃતિઓ અને કામન્દવી નીતિ, શુક્રનીતિ વગેરે નીતિના ગ્રન્થો. આમાંના કેટલો ભાગ કાયદો ગણવો તે કોણ જગાએ સ્પષ્ટ નથી. આમાંના ઘણા ભાગ ખરેખરો ચાલુ સમાજને લાગુ પડતો કાયદો નથી પણ લેખકે કલ્પેલું આદર્શ રાજ્યતંત્ર છે. આ ઉપરથીજ કેટલાએક યુરોપીયન વિદ્વાનોએ એમ નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુ રાજ્યો તે કાયદા ઘડનારાં રાજ્યો નહોતાં પણ માત્ર કર લેનારાં કે અંગ્રણી લેનારાં રાજ્યો હતાં. પણ આ મતનું નિરસન થાય એટલો પુરાવો તો મળી ગયો છે. એમાંના મન્ત્રી ચાલુક્યથી તે ચાલુક્ય-ચાલના કુલોતુંગ સુધીના ૧૫૦૦ થી વધારે વરસના ગાળામાં રાજ્યોએ કાયદાઓ ઘડ્યા છે. દાનપત્રોમાંથી મળતી હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂના રિવાજો રુ કરી નવા ધારા દાખલ થયા છે. અને એ નવા ધારા પગાવવા માટે રાજ્ય દ્વંડનો ઉપયોગ કરતું. મદ્રાસ અને લંકાના દાખલાઓ નવા કાયદા ઘડવાના ચોક્કસ દાખલાઓ છે. અશોકનાં પ્રાચીન શાસનોમાં મુખ્ય ભાગ નૈતિક શીખામણોનો છે, તે ફરજિયાત કાયદો નથી. પણ તેની જે અસર થઇ છે તે જોતાં તેમાં પણ ખરા કાયદાનું તત્વ હોવું જોઇએ એવું અનુમાન થાય છે. અશોક પહેલાંના અમલનું કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ તો વધારે મજબૂત પુરાવો છે. તેમાં જૂદા જૂદા ગુન્હાની શિક્ષાઓ, જમીન ખાલસે કરવાના ધારા વગેરે છે. બંદરના ધારાઓ પણ છે. શરીર સુખાકારીના ગુન્હાઓ માટે ૬ પૃથ્વી ૩૭૦૦ પણ સુધીની સજાઓ હતી.

હાલના સમયમાં વારંવાર થતા નવા કાયદા જોનાર અભ્યાસીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે યુરોપમાં પણ જૂના કાળમાં માત્ર રૂઢિ જ પ્રચલિત હતી. નવા કાયદાઓ સરખામણીમાં ઘણા ઓછા થતા. અને આધુનિક કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ નેપોલિયનના કોડ પછી થઇ છે. ‘સ્થાણુ પૂર્વ’ એ વિચાર પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલ જૂત છે. સૈકે સૈકો સરખાવતાં એશિયા યુરોપ કરતાં વધારે સ્થાણુ નથી, તે માત્ર બંનેના દેહાંતદણના કાયદાઓ જોતાં જ જણાઇ આવશે. ઇંગ્લંડના ૧૭-૧૮ અને ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતના સમયની કાયદાની દ્રુતા ગૌરવના સમયથી ઉતરતી નથી. ગ્રીજ જર્મનીના વખતમાં દેહાંત શિક્ષાના ગુન્હાઓમાં ૬૫ વધારે હમેરાયા. ૧૮૪૫માં ૨૫૦ આવા ગુન્હા હતા અને તેમાં બારી ફાડવાનો અને એ પેન્સની કિંમતનો રંગ ચોરવાનો ગુન્હો પણ આવી જતો. આ પહેલાંના જમાનામાં ૧૪૦૦ માણસો આવા નકામા ગુન્હાઓ માટે ફાંસીએ દેવાયા. આની સાથે સરખાવતાં ફ્રાંસહાને વખાણેલું પાંચમા સૈકાનું ગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય તો સ્વર્ગસમાન ગણાય. તેમાં દેહાંતદણને તો કોઇ જાણતું જ નહોતું. એ સૈકા પછી હું એન્તસાંગ પણ હિન્દ વિશે એવું જ વર્ણન કરે છે. આ રીતે ગૌરવ રાજ્યના કાયદાઓ વર્ધનોએ ફેરવ્યા છે. અત્યારે પણ ખૂન, રાજદ્રોહ અને ચાંચીઆપણું એ ત્રણ ગુન્હાઓમાં દેહાંત શિક્ષા થાય છે અને માત્ર અત્યારે રૂશિયાના બાહ્યવિકલોએ એ શિક્ષા રદ કરી ગુપ્ત સમયની આદર્શરિયતિ પાછી દાખલ કરી છે.

ઇંગ્લંડમાં ત્રણ રાજ્યોને પદ્મપટ કર્યાના દાખલાઓ છે. એકને ‘મૂળ કરાર’ નહિ

પાળવા માટે બીજાને “ નક્કામો, અસંમર્થ અને કેવળ અધોચીઓ અને નાલાયક ” હોવાને લીધે અને ત્રીજાને “ રાજ્યારોહણનો શપથ ” ન પાળવાને. હિન્દુસ્તાનમાં પણ ચૌર્યવંશના છેલ્લા બૂદ્ધધર્મે (ઇ. સ. પૂ. ૧૪૩-૧૮૧) તે ‘ પ્રતિષ્ઠા કુર્બલ ’ હતો માટે ગાદીએથી ઊઠી મૂક્યો હતો. એવીજ રીતે પિતૃવાતના પાતક માટે નાગદસકોને ઊઠી મૂકી બૂદ્ધાજ શિશુનાગ વંશને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. મહાભારતમાં વેનને પદબ્રહ્મ કરવાનું કારણ પણ તે અધર્મ હતો તે હતું.

હિન્દુઓમાં રાજ્યવારઓ વંશ પરંપરાથી ચાલતો તો પણ લોકોએ રાજ પસંદ કર્યાના ખરા દાખલાઓ છે. પ્રકૃતિએ ગોપાલને રાજ કર્યાથી તે રાજ થયો (૭૩૦-૭૪૦) અને એ રીતે બંગાળમાં પાલ રાજ્ય રચવાયું, દર્શવર્ધનને મંત્રિઓ અને અધ્યક્ષોએ રાજ્ય આપ્યું હતું અને લોકોએ ગીતાથી પોતાની અનુમતિ બતાવી હતી. લોકોએ કુરૂ ધર્મનું હતો માટે તેને રાજ્ય આપ્યું અને દેવાપિતે ત્વરદાય હતો માટે તેને ગાદીએ ન બેસવા દીધો એવું મહાભારતમાં વર્ણન છે.

યુવરાજના અભિષેકમાં પ્રગતી સંમતિ લેવાતી એવું મહાભારત રામાયણમાં વર્ણન છે.

પ્રકરણ ૫.

સામ્રાજ્યનું તંત્ર.

૧૨૬૨ અને નૌકા સૈન્યમાં હિન્દુઓની વ્યવસ્થા શક્તિ જોટલી દેખાય છે તેટલી બીજા કરામાં દેખાતી નથી. હિન્દુઓએ ૧૨૬૨ના ૧૨ દશકા કરીને જોટલી શક્તિ બતાવી છે તેટલીજ ૧૨૬૨ના ૧૨ દશકા પાછા પાળવામાં પણ બતાવી છે. સેતુકેસરી મીનેન્દર (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫ થી ૧૫૫) ના સમય મુઘીમાં ગ્રીકોને અને ઇ. સ. ૪૫૫-૪૫૮માં સમુદ્રગુપ્ત અને નરસિંહ ગુપ્તે હજોને પણ સપ્ત દાર ખવરાવી છે. અલેક્ઝાન્ડરને આપેલા એક જવાબ જે તવારીખોમાં નોંધાયો છે તે ઉપરથી તે સમયના લોકોના જુરસો જણાઈ આવે છે. બંની ઉરકેરણી સામાટે કરી. એવા સવાલનો જવાબ એલેક્ઝાન્ડરને એવો મળ્યો કે “ એ માણસ દુર્ગતથી છત્તું જોઈએ અથવા એક કાયરને લાયક મોતથી મરવું જોઈએ. ” એ સમયના વિચારકો, ફિલસૂફો પણ દેશસ્વાયંત્ર્ય માટે એટલોજ પ્રયત્ન કરતા અને તેમના નરકનું નાશર એલેક્ઝાન્ડરને નાનુંસનું નોંધાવું.

લશ્કરની સંખ્યા જોતાં હિન્દનાં લશ્કરોની આગળ રોમન અને યુરોપીય લશ્કરો રમકડા જેવાં દેખાય છે. આ લશ્કરોના દિગ્વિજયો પણ એવાજ યશસ્વી છે. સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રા ગજદનર માર્મલિની હતી. બંગાળના ધર્મપાલના વિજયથી રૂબે વાયવ્યમાં કેદાર અને દક્ષિણના લોકોનાં પાણી પીધાં હતાં. બંગાળનાં લશ્કરો સાથે નૌકાજળ પણ જળાઈ હતું. દક્ષિણનાં ચોક્કસ રાજ્યો પાસે પણ જળાઈ નૌજળ હતું અને તેના વિજયોથી બંગાળનો ઉપસાગર તેના રાજ્યનું એક સરોવર થઈ ગયો હતો. ગ્રેમ અથવા પેગુ, આન્ડામાન, નિકોબાર, લક્ષદ્વીપ, માલદીવ સર્વ એના હવ નીચે હતાં. દર્શવર્ધનની વિજયયાત્રા અને વિજય પરંપરામાં પુષ્કોળીએ કરેલા તેનો નિરોધ, અને બન્નેનાં પગમો

આપણે બાણના હર્ષચરિત્રમાં જોઈએ છીએ. ચૌધરી રાજ્યોની સૈન્ય વ્યવસ્થા અર્થશાસ્ત્રમાં વધારે વિગતો સાથે મળી આવે છે. આ મોટાં સૈન્યો સુવ્યવસ્થિત રહેતાં હશે તેમાં શંકા નથી પણ લડાઈઓની યુક્તિઓ, હથ્થા વગેરે કેવી રીતે ચતા તે વિશે જાણું મળતું નથી તેમજ આ વ્યૂહરચના વગેરે શોધનાર મૂળ પુરુષ કોણ તે પણ જાણતું નથી. પુસ્તકોમાં મળી આવના વ્યૂહ મંગળીના કેટલાએક વિચારો આણક્યથી પણ જૂના હશે એમ લાગે છે.

દિવાની વહીવટની બાબતમાં દસમા સૈકાનાં તામિલ દશતરો ઉપરથી જણાય છે કે રાજામાં રહેલી કેન્દ્ર સત્તા સ્થાનિક સત્તાઓમાં પુષ્કળ દરમિયાનગીરી કરતી હશે. સ્થાનિક સત્તાનો મૂળ આધાર પણ કેન્દ્ર સત્તા હતી. તે સમયમાં અમલદારોને પગાર નહિ પણ કામ બદલ જમીન અપાતી. મૌર્યકાળમાં પણ કેન્દ્રસત્તા જળ્પરી હતી અશોકની દૂરદર્શી રાજનીતિથી સમગ્ર રાજ્ય એક થવા પામ્યું હતું. અને કારોબાર કર, માપણી વગેરે સર્વ વ્યવસ્થિત હતું. ઇંગ્લંડના પહેલા વિલિયમ માપણીના જે જે પ્રશ્નો નક્કી કર્યા હતા તેમાં આ ચૌધરી માપણીના સિદ્ધાન્તો કરતાં કશું નવું નથી. આસ્થર્પની વાત છે કે વિલિયમ જે સાલમાં માપણી નક્કી કરી તે જ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૦૮૬માં ચોલ-ચાલુક્યના રાજ્યમાં પહેલા કુવેળુંગે પણ ફેર માપણી શરૂ કરી હતી. આ માપણીમાં વઠોઠો ઇંચ જેટલી પણ ભૂલ નહોતી આવી એમ કહેવાય છે. રાજ્ય જમાવટનું બીજું સાધન મોટા ધોરી રસ્તાઓ હતા. ચૌધરીરાજ્યમાં ૧૧૦૦ માઇલના મોટા રસ્તા ચઢેલા છે અને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચોલ રાજ્યમાં તો રસ્તામાં અંતરે અંતરે જેતીનાં સંસ્થાનો રાખ્યાં હતાં જેથી લશ્કરને અનાજની સગવડ પડે.

નહેરોનું સાધન પણ ઘણા જૂના કાળથી જાણીતું છે. કાશ્મીરમાં નહેરોની અને બંધની કળાથી વિતસ્તાનાં પહેણો અને તેનો સિન્ધુ સાથેનો સંગમ ફેરવી, સુખ્યા નામના અજપતિએ આખા દેશને પૂરના વાર્ષિક હતપાતોથી બચાવ્યો એ હકીકત જાણવા જેવી છે. તેથી ચોખાના બાવ ૨૦૦ દિનારથી ૩૬ દિનાર જેટલા ઉતરી ગયા. ગિરનાર પાસેનું મુદ્દર્શન તળાવ પણ આઠ સૈકાની સાક્ષી આપે છે. ચૌધરી, શુભ અને કુશાન રાજ્યોએ તેની અનેક વખત મરામત કરાવી છે. અને આ ભાગ કેન્દ્રસત્તાના ચાનકથી એક હજાર માઇલ દૂર હોતો એ જોતાં દેશની અપ્રતિમ સુસેલશાન્તિનો ખ્યાલ આવે છે. તામિલોએ નદીઓમાં બંધ કરવાની જે યુક્તિ શોધી કહાડી છે તે હજુ પણ સર્વોત્તમ રહી છે. સિન્ધોનનું નહેરકામ આથી પણ વધારે ખરચાળ છે.

આ સાર્વભૌમો આટલે દૂર સુધી રાજ્ય ચલાવી શકતા અને આટલી મુંદર સુસેલ રાખી શકતા. આવા દાખલાઓથી આપણાં મહાકાવ્યો અને નીતિ શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણનો કર્યાં છે તેમાંથી હકીકત તારવી કહાડતાં જે હિન્દુ મિત્ર ખડું થાય છે તે ક્રાન્સના રિચરોના રાજતત્ત્વમાં માત્ર જોષ શકાય છે અને ચૌધરી રાજ્ય ક્રાન્સના કરતાં સાતગણું મોટું હતું ! પશ્ચિમની તવારીખમાં આવું કોઈ ચૌધરી રાજ્ય નોંધાયું છે ?

આપણને વજ્રજ્યોનાં ઈ. સ. પૂર્વેના પાંચમા સૈકાનાં

રાજ્યોમાં દેખાય છે. તે કેવળ પ્રજાસત્તાના ધોરણે ઘડાએલી હતી. ફ્રાન્સદારી કામ ચલાવવા માટે ઉપરા ઉપરી સાત અદાલત હતી તેમાંની હરકોઈને પણ ગુનહેગારને છોડી મૂકવાનો અધિકાર હતો. જૈયર્ કાળની ન્યાયપદ્ધતિ પણ જાણીતી છે. ગામ પંચાયતોમાં રાજ્યનો ગોપ પ્રમુખ હતો અને તે તરીકે તે વસુલાતી કામ ઉપરાંત થોડું ન્યાયખાતાનું કામ પણ કરતો. પણ મોટી કોર્ટો આવા કારોબારી કામથી અલગ હતી. તે બે પ્રકારની હતી; ધર્મસ્થીય તેમાં ત્રણ ધર્મસ્થો દિવાન. કામ કરતા અને કંટકશોધન જેમાં ફ્રાન્સદારી કામ ઉપરાંત રસણું પણ કામ કરાવું. ધર્મસ્થીય કોર્ટો ૪૦૦ ગામે, ૮૦૦ ગામે, બે પ્રાંતો વચ્ચે, અને સૌથી ઉપરી કોર્ટ પાટલીપુત્રમાં હતી. ઈંગ્લંડમાં મેગનાકાર્ટ યદ્ધ સ્થાયી અદાલતો સ્થપાઈ તે પહેલાં ૧૫૦૦ વરસ પહેલાં હિંદમાં અદાલતો હતી.

લંકામાં ૧૧મા સૈકામાં ફરતા ન્યાયાધીશોની સંસ્થા હતી. તેઓ ફરીને ન્યાય આપતા અને તેથી સ્થાનિક પંચાયતો ઉપર દેખરેખ અને અંકુશ રહેતો.

ધર્મશાસ્ત્રના મનોમાં સ્થાનિક અવલ હકુમતની અદાલતો ઉપર પ્રાન્વિતાઈની અદાલત અને તેના પર રાજાની પોતાની અદાલત હોય એમ જણાય છે. આ ત્રણ અદાલતો ઉપરાંત ક્ષત્ર, શ્રેણી અને પૂજની લોકસંસ્થાઓની અદાલતો એક ઉપર એક હતી અને તેના કારણ ઉપર પ્રાન્વિતાઈની અદાલતમાં અપીલ થતી એમ જણાય છે.

રાજ્યીય નાણા વ્યવસ્થા વિશે વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે આધુનિક બજેટ પદ્ધતિ નેપોલિયનના સમયથી શરૂ થાય છે અને તેથી જૂના કાળમાં તેની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. તેમાં હિન્દનો ઇતિહાસ હજુ બહાર આવ્યો નથી ત્યારે તો એ ન જ રખાય. મૌર્યોના કાળના ખરેખર સંબંધી માહિતી મળી નથી. વર્ધનો વિશે હું એન્સાંગ કહે છે કે તે વખતે વેડ નહોતી. મજુરો પાસે કામ કરાવવા તો પણ પૈસા આપના. રાજ્યની આવકનો વ્યય પ્રથમ રાજ્યકારોબાર અને યદ્ધ યાગાદિ. પછી મંત્રિઓને અપાતા દરમાયા. લોકોને તેમની કુશળતા માટે અપાતાં વર્ષોસને અને ધર્મોદો એ ક્રમે થતો. એ ચીના વિદ્વાને રાજ્યમાં વેડ ઓછી હતી, દર હળવા હતાં વગેરે સ્તુતિ કરી છે પણ એટલા ઉપરથી કાંઈ આખી નાખાં વ્યવસ્થા સમગ્ર સકાય નહિ. દક્ષિણની ૯૦૦ થી ૧૩૦૦ ની રિયલિટી જેટલી પ્રકાશમાં આવી છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે જમીન મહેસુલ સિવાય દર ૯૫૬ અને વેચાણ એ આવકના માર્ગો હતા. કંઈક આવકની વેરા જેવું હતું એમ લાગે છે, તે ઉપરાંત વાન અને તાજાં રાજ્યની છાપનાં વપરાતાં એ પણ આવકનું કારણ હતું. કંઈક વારસામ દક પણ લેવાતો. બગર ઉપર દર હતો અને ટોલ પણ લેવાતો. જમીન મહેસુલ સંબંધી દખીલત ઉપરથી લાગે છે કે ચોક્કસ રાજ્યમાં ખાનગી વ્યક્તિ અને સંધ બન્ને જમીન માલિક યદ્ધ શક્તાં પણ સરકારી મહેસુલ દર તરીકે લેવાનું કે ખેડૂત પામેથી જમીનના બાગ તરીકે લેવાનું તે ચોક્કસ યદ્ધ શક્તું નથી.

આ રાજ્યના દર વેરા ઉપરથી જણાય છે કે રૂચન ઉપર આનો બોલો બારે દરી. આનું કાળ એ છે કે રાજ્યને જુદું મોટું ખરેખર રાખવું પડતું. આપણાં રાજ્યોની ફરતે

સંસ્કૃતિ (Kutitar) અગ્રેજીક કાયદો (Law) જેવોજ મોઢમ અને વિસ્તારી છે. ધર્મ જ પશુમાંથી માણસને માણસ કરનારો વિશેષ ધર્મ છે. ૧ હિન્દુ રાજ્યો ધર્મ પ્રવર્તક રાજ્યો હતાં. માટે એટલા જુના કાળથી નહેરો, રસ્તા, આરામ, જાહેર મકાનો વગેરે હિન્દુ રાજ્યોમાં હતાં. રાજ્યો વિદ્યા કલાના પણ પોષક હતા. હાલના સમાજવાદની અસરથી રાજ્યો જે જે જાહેર કામો કરે છે તે ધર્મયુદ્ધિથી હિન્દુ રાજ્યો કરતાં. અને રાજ્યો આ-ટલું કરતા છતાં જ્ઞાનગી ધર્મોદો પણ એટલો જ થતો.

મૌર્યકાલમાં રાજની ઉપગનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારનાં હતાં. (૧) જમીન મહેસુલ. જમીન એ પ્રકારની હતી રાજની ખાલસા જમીન અને જ્ઞાનગી જમીન. (૨) દાણ. આયાતી માલપર દાણ બહુ ભારે છે પણ પરદેશ સાથેના વેપારને કિતેજના પણ અપાર્ત. (૩) વેચાણો વગેરે ઉપરનું એકસાઇઝ દાણ. (૪) સીધો કરવેરો. આમાં વારસાઈ હક, વગલ કાંટા ઉપરનો કર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (૫) દંડ. દરેક જાતના ગુન્હાઓ માટે. (૬) રાજ્યનો પોતાનો નફો જેવો કે નાવનું ભાડું, તેલની ઉપજ, માંછલાં પકકવાના હકની ઉપજ, દરિયાની પેદાશ વગેરે. (૭) બંદરની ઉપજ વગેરે પરચુરણ આવક. આ સધળા કરો આપવાની રૈયતમાં શક્તિ હતી અને રૈયત સુખી હતી.

પ્રકરણ ૬ દ્વિ

હિન્દના રાજકારણમાં માત્ર રાજસત્તાક રાજ્યો જ થયાં નથી પણ પ્રજાસત્તાક પણ થયાં છે. આ રાજ્યો જૂદે જૂદે ત્રણ સમયે કાલ્યાં છે. તેમની પડતીને માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૌર્વાત્ય સ્વભાવને જ જવાબદાર ગણે છે. માટે પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને પશ્ચિમના સ્વભાવમાં કેટલી અનુકૂળતા હતી તે જ્ઞેવું જોઈએ. આપણે ક્રાન્સનો જ દાખલો લઈએ. તે ૧૭૯૨માં પ્રજાસત્તાક થયું. પણ ૧૮૦૪માં નેપોલિયન જ તેનો શહેનશાહ થયો. ૧૮૧૪માં તેને ઉઠાડી જૂનો વંશ ફરી ગાદીએ આવ્યો. તેને પદ્મક કરી લોકોએ ૧૮૩૦માં ફરી નાગરિક રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેમાં પણ એકદમ સત્તા વપરાતા માંડી અને ૧૮૪૮માં તેને રાજ્ય છોડવાની ફરજ પડી. તે પછી બીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે આરવર્થ આવ્યું. ૧૮૬૨માં લુઇ નેપોલિયન ફરી શહેનશાહ થયો અને જર્મનીએ તેને ૧૮૭૦માં હરાવી કેદ કર્યો તેથી ફરી પ્રજાસત્તા સ્થપાઈ. આ રીતે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા પરરાજ્ય સાથેના સંબંધને લીધે આવે છે અને બદલાય છે. ઇ. સ. પૂ. પાંચમા સૈદ્ધામાં, ઇરાનીઓ સામે ટકોવ કરવાને વ્યવસ્થિત થયેલ ડેલોસનું રાજતંત્ર બ્યારે વિજયવંત યદ્દશહેનશાહત યદ્દ પડ્યું ત્યારે પેરિક્લીસે એકદમ સત્તા જમાવી અને પરદેશ ઉપર કરેલા વિજયના મદમાં, પ્રજાસત્તાના આગ્રહમાં અદ્વિતીય ગણાવી આથેન્સની જ પ્રજાએ પેરિક્લીસને નમન કર્યું. તેથી જ રીતે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાની દિશાવતી ફેર્ય

૧ આ જગ્યાએ કર્તાએ ધર્મેણ હીના:પશુભિ: સમાના: એ પંક્તિ રોમન લિપિ-માં કિતારી છે. આ અવતરણ તેઓ ગીતાનું ગણે છે પણ એતો હિતોપદેશમાં છે અને મગવદ્ગીતામાં નથી એ સર્વવિદિત વાત આ વિદ્વાન અને બહુશ્રુત લેખકના ધ્યાનમાં કેમ

પ્રગ્નએ વિગ્નથી નેપોલિઅનનું રાજ્ય સીકાર્યું. એજ રીતે હુધ નેપોલિઅન પણ વિગ્નથી થયો હોત તો ૧૮૭૦નું પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય કદી સ્થપાત નહિ અને આ છેલ્લા મહા વિગ્નક્રમાં જર્મની પ્રગ્નસત્તાક થયાનું પણ એજ કારણ છે. ૧૮૭૦ પછી પણ ક્રાન્સમાં રાજ્યના પક્ષવાદીઓ ઘણાં વરસ ટક્યા છે અને ત્રણે રાજ્યકુલો નષ્ટ થયા છતાં રાજ્ય પક્ષવાદીઓ ક્રાન્સમાં છે. લોક અને સમાજનો આ સ્વભાવ યાદ રાખી પૂર્વનાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોની તુલના આપત્રે દરેક જોઈએ.

આ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો ત્રણ જૂદા જૂદા સમયોમાં વહેંચાઈ ગય છે. સૌથી છેવટનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૩૫૦ નો છે. મૌર્ય શહેનશાહત વૃદ્ધિ પછી અને ગુપ્ત શહેનશાહન સ્થપાઈ એ વચ્ચેના ગાળામાં જેમ આન્દ્રો અને કુશાનોનાં પ્રબળ રાજ્યો સ્થપાયાં તેમ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો પણ સ્થપાયાં હતાં, એમ સિક્કાઓ દર્શાવી માન્ય પડે છે. ચીનિય અને માલવો તેમાં મુખ્ય છે. આ રાજ્યોનો પરરાજ્ય સારેનો સંબંધ કેવો હશે તે કદીકન મળતી નથી પણ એટલું જણાયું છે કે સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમાં આ પ્રગ્નઓ ખંડણી આપીને અને તાબેદારી કબુલીને પોતાની આંતર વ્યવસ્થા ગળગરી શકી હતી.

આ ઉપર ક્યા તે રાજ્યો જૂના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોના અવશેષો હતાં. ઘણું દરીને પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનો સૌથી લાંબો કાલ ઈ. સ. પૂ. ૪ થી ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સદી સુધીનો હતો એટલે કે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો સ્પાર્ટા, આથેન્સ, થીબ્સ અને રોમનાં સમકક્ષીન હતાં. અને એ રાજ્યોનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩) લોપ થયો તે પણ મીક રાજ્યોનો મેસીડોનિયામાં લોપ થયો (ઈ. સ. પૂ. ૩૩૮) તેજ સમયે.

મેગિસ્થિનિસ પોતાના સમયની પ્રચલિત હિન્દુ પરંપરા એવી જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં “ પ્રાયોનુસોસથી સેન્દ્રોકોટાસના મગધ સુધીનાં ” ૬૦૪૨ વરસના ગાળામાં “ ત્રણવાર પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયાં. ” ક્રાંતિ શહેરમાં પ્રગ્નસત્તા વૃદ્ધિને રાજસત્તા સ્થપાવાનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો ઈ. સ. પૂ. ૪ થી સદી પછી પણ અવશેષ રૂપે ગ્લેકાં એલેક્ઝાન્ડરની સામે થયાં હતાં. તેમાં માલવ અને કુદ્રકનો તાજે સંપ કરેલો મળ્યો પણ આવે છે અને બીજા ગ્લેકાં મીક ઉચ્ચારોમાં હોઈ બધા સમજી શકતા નથી.

આ નાનાં મજૂરાજ્યો વિસ્તરતા મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વસતા કંટકરૂપ હશે. આ બધાં રાજ્યો લગાયક અને જળરાં હતાં. અને નાનાં સ્વતંત્ર મીક રાજ્યોને જેમ મેસિડોનિયાએ પૈસાથી વશ કર્યાં તેમ, દ્વંધથી સામની શક્તિ વધારે સમજનાર ચાણક્યે પણ આ રાજ્યોમાં કુસંપ કરાવીને સામ્રાજ્ય સત્તા સ્થાપી હશે એમ જણાય છે.

પ્રગ્નસત્તારાજ્યનો જણાવેલો પ્રાચીનનમ કાલ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦ છે. આ રાજ્યો બિહારમાં હતાં. આ સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓની સંખ્યા ૧૧ હતી. તેમાં કુસિનારા પાવા અને દારીની મહલોની ત્રણ શાખાઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, મિથિયાના વિરેટો અને વેસાલીના સિન્ધવિઓ વધારે પ્રખ્યાત છે. છેલ્લી એ પ્રગ્નઓ એક મેકમાં બળી

પછીની જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર શાક્યોના જોટલી બીજા કોઈ પ્રગતિશીલ રાજ્યની અસર થઈ નથી. જે પ્રદેશ પર તે સત્તા ભોગવતી તે પ્રદેશ પછીનાં ૨૫૦૦ વેરસં સુધી બુદ્ધોનું ઝીન-જાપાનનું પૂર્વનું જેરેસાલેમ રહ્યું છે. બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન બે સંયુક્ત પ્રમુખો પૈકી એક હતો. શાક્યોની સંખ્યા દશ લાખની હતી. તેમનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ સુધી પૂર્વ-પશ્ચિમ ૩૦-૪૦ માઇલ હતો. રાજ્યનો મુખ્ય લોકો સુદૃષ્ટીથી નક્કી કરતા. અને તે રાજ કહેવાતો. વજ્રજ્યોનું રાજ્ય પ્રાચીન હિન્દનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગણવામાં જોઈએ. તેમાં આઠ પ્રજાઓ ભેગી થઈ હતી. વિદેહમાં પહેલાં રાજની સત્તા હતી અને તે પછીથી પ્રજાસત્તાક થયું હતું. જાતકો ઉપરથી હકીકત મળે છે કે તેમની સમાધી ૭૭૦૭ સભ્યો બેસતા. તે બધા રાજાઓ ગણાતા. તેઓ કાયદા ધરતા, સુખા તરીકે કામ કરતા. તેમની સમાધીમાં શિવાજ, વહિવટ, વિગ્રહ મુલેહ નાણાં સંબંધી ચર્ચા ચાલતી. તેઓની કારોબારી સમિતિ નવ 'ગણ-રાયાઓની' હતી. પ્રમુખને રાજ્યાભિષેક કરવાનો શિવાજ હતો. તેમની ન્યાયપદ્ધતિ સ્વતંત્રતાના આદર્શ પર ઘડાયેલી હતી. કોઈપણ તહોમ-તદારને સાત અઢાલતો ઉપરાઉપરી ગુનેહગાર ઠરાવે તોજ તેને સજા થઈ ચકતી પણ હરકોઈ એક તને નિર્દોષ ઠરાવી શકતી. સજા જૂતા કેસના, દાખલાઓને અનુકૂળ કરવાની હતી અને તે દ્રષ્ટરે નોંધાતી.

ત્રીસની માફક આ ગણરાજ્યો નાનાં શહેરમાં નહોતાં પણ મોટા પ્રદેશો ઉપર પથરા-એલાં હતાં. તેથી એ રાજાઓમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું. તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ ભાગ હતો.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્યના મોટામાં મોટા હિમાયતી યુદ્ધ પોતે હતા. નિર્વાણુ વિશે તેમણે જોટલું કહ્યું છે તેટલુંજ ન્યાય બંધારણ, પંચનો સુદાદો, પૂર્વ નિર્ણયનો બાધ, બહુમતિથી ઠરાવ, જાહેર સભાઓ વગેરે વિશે પણ કહ્યું છે. તેમના છેવટના સમયમાં જ્યારે અજાતશત્રુ વજ્રજ્યોનો નાશ કરવાની ધમકી આપતો ત્યારે પણ ભગવાન યુદ્ધ વજ્રજ્યોને પ્રજાસત્તાના સિદ્ધાન્તો સમજાવતા. આ પ્રજાસત્તાકોની સંસ્કૃતિ ઉપરની અસર વિશે ગમે તેમ કહેવાય પણ પશ્ચિમનાં પ્રાચીન રાજ્યો કરતાં આની પ્રગતિ અનેક ગણી છે. આ પ્રજાસત્તાકોનાજ સમયમાં ચરકનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર, પાણિનિનું બાળશાસ્ત્ર, પાતંજલિ અને નાગાર્જુનનું રસાયન શાસ્ત્ર, વૈશેષિક વેદાન્ત ચાર્વાક અને લાઠ્યાયત દર્શનો, છેવટે કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિમાં સમાઈ જતાં અનેક રાજનીતિ શાસ્ત્રો, મનુ યાગવલ્ક્યના બીજાજૂત વિચારો, જાતક વાર્તા વિસ્તાર, રામાયણ મહાભારત, હરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનની કલાઓ, નિષ્કામ કર્મનો બોધ દેતી ગીતા અને તેટલુંજ ઉત્તમ, સર્વસત્ત્વમૈત્રી અપ્રમાદ અને વીયનો ઉપદેશ દેતો બુદ્ધધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યાં છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ વધારે ઊંડી શોધખોળ પછી જણાશે. પણ અંત્યારસુધીમાં જે જણાયું છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે એકદમ સત્તાનો જુલમ એ માત્ર પૂર્વનો જ સદેશો નથી અને બીજું એ કે પશ્ચિમ પણ જુલમનું એટલું જ દારણભૂત છે. બીજી તરફ પૂર્વનાં પ્રજાકીય તત્ત્વોમાંથી કે સમાજસત્તાવાદ

૧. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દી રાજસતામાં લોક અને મન્ત્રિસભા વચ્ચે કોઈ જીવંત સંબંધ નહોતો. ઘણીવાર મંત્રિઓએ રાજને મર્યાદામાં રાખ્યો છે એ ખરું પણ રાજસત્તાને નિયમમાં રાખવાને તેમની પાસે કોઈ કાયદેસર સાધન નહોતું.

૨. ગામપંચાયતો કે એ નાનાં પ્રજાસત્તાકો સામ્રાજ્યોથી સ્વતંત્ર નહોતાં. વેદકાલમાં સ્વતંત્ર જાતિઓ અને આ ગામ પંચાયતો એક જ હશે. તે પછી તે નાનાં સ્વતંત્ર શહેરોના રૂપમાં નબી ગયાં હશે. પણ સામ્રાજ્યકાળમાં તો તે સામ્રાજ્યની નીસરણીનું સૌથી હેઠલું પગથીડું હતું અને કેન્દ્રસત્તા જામેલી હતી.

૩. સ્થાનિક લોકતંત્રો પોતાનું કાવ્યું કરી શકતાં તેનું કારણ કેન્દ્રસત્તાની નિર્બળતા હતી. હાલ જે કર્મસ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લોકોના હૃદય તરીકે જુદિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે આ ઉપર જણાવેલા, કેન્દ્રસત્તાની નિર્બળતાથી નિષ્પન્નતા, સ્વાતંત્ર્યથી સર્વથા ભિન્ન છે.

આધુનિક એશિયાને જે પ્રજાસત્તા જોઈએ છે તેનું સમર્થન આ શ્રેણી ગણ કે એવા ઐતિહાસિક પુરાવાથી મળવાનું નથી. એશિયા કે યુરોપ જન્મેના ભૂતકાલનો ઇતિહાસ આ નવી સ્થિતિ માટે સેશ પણ ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. હાલની પ્રજાસત્તાની બાવના યુરોપ તેમજ એશિયા જન્મેના ઇતિહાસને અજણી છે. યુરોપમાં પણ નવાં થતાં પ્રજાસત્તાને તોડી નાખવા ડગલે ડગલે પ્રયત્નો થયા છે અને ગ્રીસપ્રજાએ ૧૯૨૧માં પાઠો ફાસ્ટ-ટાઈમને ગાદીએ બેસાડે એ પ્રજાનું વલણ બતાવે છે.

હાલનું પ્રજાસત્તા દેશ ઉપરનું રાજ્ય છે, અમુક જાતિ કે અમુક નગરનું રાજ્ય નથી. અને પરિણામે લોકના પ્રત્યક્ષ મનથી તે ચાલતું નથી પણ પ્રતિનિધિઓથી ચાલે છે. એ ખીન્ને તકાવત છે. ગ્રીકનું એ કે તે કોઈ સામ્રાજ્યનું અંગ નથી પણ એકે પગખર રહેતું સ્વરાજ છે.

આયેન્સ માત્ર નગર-રાજ્ય હતું. વળી તે અન્યાય ઉપર રચાયેલું હતું કારણ કે તેમાં પગીય દબાર શહેરીઓ અને ત્રણલાખ ગુલામો હતા. વળી પેરિદિલસ વાસ્તવિક શહેનશાહ જ હતો,—શહેનશાહનું નામ નહોતું એટલુંજ માફ.

મધ્યકાલીન યુરોપમાં ઇટલીની લિતરે નાનાં નાનાં નગર-રાજ્યો હતાં. પણ ઇટલી અને જર્મન પ્રજાના વિદ્વાસમાં તે માત્ર આટખીલ તરીકે જ હતાં, એથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાં પ્રજાસત્તા હાલની પ્રજાસત્તાની બાવનાને સેશ પણ મળતાં નથી.

આ સ્થિતિમાંથી અમેરિકા અને ફ્રાન્સ મુક્ત થયાં ત્યારે તેમની પાસે કોઈ રાજ-તંત્રનો નમૂનો હતો જ નહિ. એ જ સ્થિતિ અત્યારે એશિયાના લોકોની છે. નવી સ્થિતિમાં તેમની પાસે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સિવાય કોઈ આદર્શ નથી. એશિયા તો શું પણ યુરોપના

ભાગ ૨ જો.

હિન્દુ રાજનીતિના વિચારો

પ્રકરણ ૭ મું

હિન્દુઓનું રાજનૈતિક સાહિત્ય.

હિન્દુઓના સાહિત્યમાં તાર્કિક આદર્શો, અવ્યવહારિક ગુપ્ત બોધો, ખીજું હુનિયા વિશે ગપ્પાં—અને બહુ બહુ તો તત્ત્વચર્ચા છે ખીજું કાંઈ નથી એવો જ મતે “પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે તે મત , મેક્સમ્યુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ “સંસ્કૃત વાંદ્મય નો ઇતિહાસ” “હિન્દુ શું શીખી શકે” અને બુદ્ધના ઘોડા નિરાશાવાદના ઉતારા ને લીધે બંધાયો છે. હિન્દુનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હજુ રચવાને વાર છે. જર્મનીના આલ્ફ્રેડકેટની નોંધમાં જ હજુ પચીસ હજાર પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ રહ્યાની યાદી છે તે સિવાય હજુ કેટલાંય નોંધવાં બાકી છે. પણ જે કાંઈ જણાયું છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનો દરેક પ્રદેશ, સંઘર્ષ, નાચવું, ચિતરવું, ઢોર ઉછેરવાં, બાગ કરવા, ઘોડા રાખનાથી માંડીને તે શૂંગાર, ચોરી, લશર્ક વંદાણુવટું હથિયાર ખનાવવાં, ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સાહિત્ય મળે છે તો સંપત્તિશાસ્ત્ર રાજનીતિ, કાયદાનું સાહિત્ય તો મળે જ તેમાં નંદામ્ શી ! આ સિવાય શુદ્ધ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં પણ રાજનીતિ વગેરે વિષયોની હકીકત મળી આવે છે. પણ રાજનીતિને લગતા વિષયો ખાસ સ્મૃતિશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મસૂત્ર અર્થ-શાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના પણ છે. યુરોપીય વિદ્વાનોનું પ્રથમ ધ્યાન આ સ્મૃતિ ગ્રન્થોપર પડ્યું કારણ કે વારસાના દાવામાં તેમની જરૂર પડી. પણ સમાજ અને લોકસંઘ વિશેનું ખરું સાહિત્ય તેમની નજર બહાર રહી ગયું. પાલી સાહિત્ય પણ આ સંબંધી ઘણું પ્રકાશ પાડે છે.

આ વિષયને ખાસ લગતાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર છે. અર્થશાસ્ત્રના ઘણા લેખકોનાં નામો કૌટિલ્ય આપે છે તે બધાં હાલ તો નષ્ટ થયાં છે. તે સિવાય બકત વિદુરને નામે એક નીતિશાસ્ત્ર અને વૈશંપાયનને નામે નીતિપ્રકાશિકા ગ્રંથો છે. સોમદેવનું નીતિવાક્યામૃત અને ભોજનું યુક્તિકદંપતરુ પણ નીતિના ગ્રન્થો છે. પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સર્વમાન્ય એવો ગ્રન્થ તો હમણાં હાથ લાગેલો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો છે. ખરી હકીકત તો આમાંજ છે. તેમ છતાં આશ્ચર્ય છે કે પ્રમાણભૂત પુસ્તક શુક્રનીતિ ગણાયું છે. આ નીતિના ઘણાખરા ગ્રન્થોમાં ચાલુ કાયદા સાથે લેખકે કદેલી આદર્શ સ્થિતિનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તે સમયના ઇતિહાસના અભાવે કદપના અને હકીકત બન્નેને ચાળી દાઢવાં દરેક પ્રસંગે સુલભ નથી. પુરાતત્ત્વની વધારે શોધબોળ અને ખોદકામ પછી આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ ૮

હિન્દુ રાજનીતિમાં બંધારણ વિશે વિચારો

રાજનીતિમાં રાજ્યનાં સાત અંગો મનાયાં છે, ૧ સ્વામી, ૨ અમાત્ય, ૩ સુહૃદ,

વિભાગથી વિષયનિરૂપણ કરે છે. આ ચર્ચામાં રાજસભ્ય, રાજાનો અંતિમ ઉદ્દેશ ધર્મ છે તે, આવી જાય છે; દર અને બસિનું એકજ સમર્થન છે. રાજાને પદબ્રથ કરવાનું મંડળ વગેરે સંબંધી વિચારો પણ આમાં આવી જાય છે.

જેમ ધર્મોપદેશકો પોતાને અનુકૂળ અર્થ એરિસ્ટોટલમાંથી કાઢતા આવ્યા છે તેમ હાલના રાજદરજીના વિચારકો પણ એજ પ્રાચીન ગ્રંથકારના શબ્દોમાંથી આધુનિક વિચારો કાઢે છે. આ ખૂલ છે અને આ રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન થવો જોઈએ. અમે હાલના કોઈપણ રાજકીયમતના નિયમો કે સિદ્ધાન્તો આ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી કાઢવા માગતા નથી માત્ર એટલું જ બતાવવા માગીએ છીએ કે પશ્ચિમમાં જે માણસ સ્વભાવતઃ રાજકીય છે તે પૂર્વમાં પણ તેવો જ છે. અને પૂર્વ વિશે એટલું વિશેષ જોવાનું છે કે અહીં રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તા એવી એકી સત્તાઓનો અમલ કદી આવ્યો નથી.

અકબરના મુસલમાન મંત્રી અબુલફઝે આઘનીઅકબરી લખ્યું છે તેમાં હિન્દુઓના “વ્યવહાર” ઉપર પણ પ્રસ્થો છે તેમાં તે સમયના ચાલુ રાજનીતિના વિચારો સમજેલા છે; તેમાં કશું છે કે રાજ વિનિગીયુ હોવો જોઈએ. નાના શત્રુની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી. રાજ્ય હમેશાં નિષ્કંટક રાખ્યા કરવું વગેરે આમાં. જર્મનોના આત્મરક્ષણના, તૈયારીના, પ્રીકોના દેશનિહાલના અને એવા ઘણા વિચારો પણ આવી જાય છે. મન્ત્રની ગુપ્તિ વિશે પણ કહેલ છે અને એવી ગુપ્તિ હાલ પણ દરેક રાજ્યમાં સચવાય છે. રાજ્યે કોઈના વિશ્વાસ ન કરવો, દરેક પરરાજ્યથી ચેતતાં રહેવું. ખીજા પણ કૌટિલ્યના મંડળ સંબંધી વિચારો છે. પોતાની હદ ઉપરનો સામન્ત રાજ તે શત્રુ અને તેની પાસેના રાજ તે મિત્ર એ વિચાર તો હાલની સર્વ મુસેહો, મિત્ર રાજ્યો વગેરેમાં પણ રહેલા છે. અબુલફઝેલ કહે છે કે યશાઈ કરવી તો ધાન્ય લેવાના સમયે કરવી. નેપોલિયનની પણ આજ યુક્તિ હતી.

હિન્દની પ્રાચીન વિદ્યા વિશે વધારે હકીકત મળી ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આ સાહિત્યનું વિવેચન માત્ર તાર્કિક દૃષ્ટિએ જ કરી શકીએ.

ગ્લૉન રુઅર્ટ મિલ કહે છે કે પ્રતિનિધિ રાજ્ય સત્તાને માટે સૌથી પ્રથમ એ જરૂરનું છે કે માણસો બધાં પોતાની જવાબદારી સમજતાં હોવાં જોઈએ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા રહે તેને માટે પોતે સંભાળ રાખતાં હોવાં જોઈએ. કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિના કાયદાઓના પૃથક્કરણથી માણસ પડે છે કે આ લક્ષ્ય તે વખતના સમાજમાં હતું.

રાજ્યમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય વિશે આપણે જે સમ વિરોધી મતો છે. એક બાજુ સમાજસત્તાવાદીઓ દરેક બાજતમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા માગે છે બીજી બાજુ મિલ વગેરે કહે તેમ ચાલવા દેવાના સિદ્ધાન્તની તરફેણમાં હોય રાજ્યનો દરમિયાનગિરી ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ તેમ કહે છે. કૌટિલ્ય અને શુક્ર આવા કેવળ તર્કવાદી નહોતા. ધર્મના પક્ષધારો હોઈ તેઓ જેની જેની જરૂર પડે તે સર્વનો સમાવેશ રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થિત રહે એમ તેઓ માને છે. સર્વ ધરણ માણસોને પેન્શન આપવું એવી દિમાપત આ

કહે છે, રાજકાર્યમાં જેમણે જીંદગી ખોઈ હોય તેમને મદદ કરવા મહાભારત કહે છે અને નિર્જળ અને આર્તનું રક્ષણ કરવા કૌટિલ્ય કહે છે તેવીજ રીતે તે તુલશાનકારક માલનું વેચાણ અને નક્ષાખોરીપણું પણ અટકાવે છે. તેવીજ રીતે પરુઓનાં વેચાણ, દારુ જુગતું વગેરે સમાજને અસર કરનારા સર્વ વ્યવહારો રાજ્યની અનુમતિ સિવાય ન થઈ શકે એમ શુક લખે છે. રાજ્ય જ કાલનું કારણ છે એ સૂત્ર આ રીતે સકારણ બને છે. શુક કહે છે કે રાજ્ય જતે મોટા નથી રાજ્યનું પદ મોટું છે. પ્રજાને રાજી રાખવા તેણે પોતાના અગત્વદારોને પણ જરૂર કરવા જોઈએ. રાજ્યએ ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર ચારચતુર રહેવું જોઈએ. આ ચારો માત્ર રૈયનની અંદર અંદરની જ ખબર ન પહોંચાડે પણ રાજ્ય વિરુદ્ધની હપ્તકત પણ પહોંચાડે અને એ ખબરથી રાજ્યને પ્રતિનિધિ અપ્રસન્નતાનું જે કારણ હોય તે ખસેડવું જોઈએ. શુક તો ત્યાં સુધી કહે છે કે રાજ્ય તો પ્રજાનો દાસ છે. તેણે નયના પ્રજામા મંત્રીઓની સલાહ લેવી જોઈએ. આ મંત્રીઓની સંસ્થાનાં મૂળ વેદકાળથી મળી આવે છે. રાજ્યની સનાને તેઓ અમલમાં રાખે છે. શુક કહે છે કે રાજ્ય જેમનાથી બહોતો રહે તે મંત્રીઓ સારા. રાજ્યના દિવ્ય હક્કો જેવા પશ્ચિમમાં મનાયા છે તેવા અહીં મનાયા નથી. રાજ્ય જો ધર્મ પ્રમાણે ન ચાલે તો તે દેવ નહિ પણ રાક્ષસ સમજાશે એવા ઉદ્દેશો છે. એવા રાજ્યને મારી નાખવો એમ મહાભારત કહે છે અને તે પછી બીજા રાજ્યને પસંદ કરીને નીમવો એમ શુક કહે છે.

રાજ્યને જે કર બલિ અથવા બાગ મળે છે તે રાજ્યના કામનો તેને મળતો બદલો છે. તે સમયને લીધે મળે છે. રાજ્ય જ્યારે ગાદીએ આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. અને એ કામ બદલ નીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્યને કર લેવાનો હક મળે છે અને એવા કર રૈયત ભરી શકે તેવી શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ એટલી રાજ્યે સંભાળ રાખવી જોઈએ. નવાં ઔદ્યોગિક સાહસોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને શુક કહે છે કે સાહસમાં જોડેલી મૂડીનું જમણું ન હપતે ત્યાં સુધી તેના ઉપર કર ન લેવો જોઈએ. પરદેશી માલ પર દાણ નાખી સ્વદેશી ધંધાનું રક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ પણ કૌટિલ્યને જાણીતી હતી. લગાઈ જેવા પ્રસંગે જાસ કરો પણ નાખી સકાય.

યુદ્ધકોશ અને લડાયક જુરસો પણ આપણામાં ખૂબ ખેડાયેલો હતો. ગીતાના નિષ્કામ કર્મમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે એજ ઉપદેશ આપ્યો છે. લડાઈમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે એવી અહીં સામાન્ય માન્યતા છે. શુક તો આજ્ઞાઓએ પણ લડવું જોઈએ એમ કહે છે. લડવું એ સર્વ નાનોની આજ્ઞા સુદ્ધાની ફરજ છે એમ મહાભારત ગૌતમ અને વસિષ્ઠ પણ કહે છે. અને કૌટિલ્યના લેખપરથી પણ લાગે છે કે આજ્ઞાઓ પણ વડના હશે જો કે તે ક્ષત્રિયો કરતાં આજ્ઞાઓને લડવાને માટે ઓછા લાયક ગણે છે. પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે હિન્દુઓ પણ શૂદ્રોને સ્વાભાવિક દાસ માને છે તેથી શૂદ્રો લડાઈમાંથી બાદ થયા છે. પણ આ સામાન્ય વિચારો પણ વીર્ય અને શક્તિ હોય તો શૂદ્ર કે વૈશ્યની પણ આડા આવના નથી. શુક કહે છે કે સેનાપતિ ગમે તે ચાર વર્ણોમાંથી લઈ સકાય. મંત્રીઓની જાણનામાં પણ પ્રથમ આજ્ઞાઓ પછી ક્ષત્રિય અને પછી વૈશ્યને માટે પક્ષપાત બતાવી છેવટે એમજ કહે છે કે મર્દ શીશ અને શદ્ધિ જ જોવાની છે, જન્મ નહિ. બીજી દિવાની જગાઓ

પૂરવાની આમતમાં વર્ણભેદ તેથી પણ ઓછો મદદરતો દત્તો અને સાથે સાથે એ પણ બાણુનું જોઈએ કે તે વખતના વર્ણો, જાતિઓ, નાનો હાલના જેવી ચોક્કસ બંધાઈ ગમ્મ નહોતી, આંતરલક્ષ્યો થઈ શકતાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

હિન્દુરાજનીતિમાં રાજ સંબંધી વિચારો.

રાજ્ય સંબંધી વિચારો નીતિવિદોએ જે રીતે કર્યા છે. રાજસભા અને અરાજક જનપદ વચ્ચે ફરક શો છે? અને અરાજકતામાંથી રાજ્ય સી રીતે વહેતું? બન્નેનો એક જ જવાબ તેઓ આપે છે કે “ભારતન્યાય.” પશ્ચિમના નીતિવિદો અરાજક સ્થિતિને પ્રાકૃતિક સ્થિતિ કહે છે. અને તેમાં સગળો નગજાને દેવે એમજ એમનું પશુ કહેવું છે. બન્ને વિચારકોનો ત્યાં એક જ મત થાય છે.

હિન્દુ દૃષ્ટાંતીતિ જે મુખ્ય પાયા પર રચાયેલી છે (૧) મમત્વ અથવા સ્વામિત્વ અને (૨) ધર્મ. આ વિચારો ઉપરથી આખી રાજતત્ત્વની મીમાંસા થઈ છે. દૃષ્ટ ન હોય તો રાજ્ય નથી. આ સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી શકાય.

૧. દૃષ્ટ ન હોય તો રાજ્ય ન હોય.

(ક) રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય.

(ખ) ધર્મ ન હોય તો સ્વામિત્વ કે માલીકી ન હોય.

દૃષ્ટ ગણવાનું મૂળ કારણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં છે. દરેક સિવાય માણસ શુભિ રહી શકતો નથી. હાલના અસ્વામિવાદીઓ આ વિચારની વિરુદ્ધ છે. પણ મુરોપના પણ આજસુધીના સર્વ વિચારકોએ આજ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજ્ય જો કે પોતે દૃષ્ટધર છે જતાં તે પણ દૃષ્ટને અંધીન છે અને જે દૃષ્ટ પ્રગ્ન પર પડે છે તેજ રાજ્ય પર પણ પડી શકે.

મમત્વ. જ્ઞાનગી માલીકીની પેઠે ધર્મ પણ રાજ્યને માટે આવશ્યક છે. રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય. કોઈ પણ કારણથી એટલે કે સ્વતંત્રતા નહ યવાથી કે રાજ્યકાન્તિને લીધે કે અનરાજતાથી રાજકીય સ્થિતિ બંધ પડે તો ધર્મ પણ નષ્ટ થાય.

આ ધર્મ અનુજ વ્યાપક શબ્દ છે, પૃથક્કરણ કરતાં તેના ઓછામાં ઓછા નીચે પ્રમાણે પાંચ અર્થો થાય છે.

૧. કોઈ પ્રકારનો મોક્ષવાદ જેમકે હિન્દુ ધર્મ, યુસલમાની ધર્મ વગેરે.

૨. પાપથી વૃક્ષતું તે, પુણ્ય, એટલે ચારિત્રમીમાંસામાં જોને સાદું દૃઢીએ તે.

૩. કાયદો. રાજ્યે અમલમાં મૂકેલો કાયદો.

૪. ન્યાય.

૫. ફરજ, કર્તવ્ય.

રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પડેલા જે ઓર્ગેનનું કામ નથી. એ કાદી નાખનાં એમ જલિન થાય છે કે રાજ્ય એટલે (૧) કાયદા આપનારી, (૨) ન્યાય આપનારી (૩) કર્તવ્ય ફરજનારી સંસ્થા.

હવે ધર્મ એટલે કાયદા દરમિયાન સીને જ રહી શકે છે. ત્યારે જો રાજ્ય ન હોય તો મનુરમ્મિતિ, માનવરમ્મિતિ વગેરે રમ્મિતિઓ પણ હોઈ ન જ શકે. પણ એ રમ્મિતિઓ શું કાયદા હતા? હવે કાયદા વિશે બે મતો છે તે બાણુના જોઈએ. એક તો કોઈએ પણ

ધડના વિના માનવ સ્વભાવમાંથી સ્વાભાવિક રીતે હિંમત્વેલો અથવા લોકોમાં રિવાજ તરીકે ચાલતો કાયદો અને ખીન્ને રાજ્યો ધડેલો કાયદો. આમાંનો ખીન્ને વિચાર યુરોપમાં ૧૬મી સદીમાં જ સ્ફુટ રૂપે મૂકાયો. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ બંને વિચારો હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિમાં વિજ્ઞાનેશ્વર આ જોડ કહે છે. જૈનદારણ્ય-ઉપનિષદમાં ધર્મ એ જ સત્ય છે એમ કહ્યું છે. મનુ કહે છે કે કાલ્યા અને રાગદેવ રહિત પુરુષોએ જે આચાર પાળ્યો તે ધર્મ. યાજ્ઞવલ્ક્ય સદાચારને ધર્મ કહે છે. ઈમોસ્થિનિસે પણ આવું જ કહ્યું છે. પણ ધર્મ સંબંધી વિચાર, જેને કૌટિલ્ય રાજની આજ્ઞા કહે છે તેનો પણ હલ્લેખ નારદ શુક્ર વગેરેમાં છે. શુક્ર કહે છે કે રાજાનાં શાસનોને પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ. શાસનપત્રો ઉપર રાજાની મહોરછાપ તથા મિનિ પણ જોઈએ.

ધર્મ એટલે ન્યાય પણ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ. મનુ કહે છે કે જે માણસો વચ્ચે તકરાર પડે ત્યારે સ્મૃતિઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવો તે ન્યાય છે. શુક્ર પણ એવું જ કહે છે. એ જ રીતે રાજ્ય જ માણસોને સ્વધર્મ-સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તી શકે.

રાજ્યનું મૂર્ત અંગ તે રાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રમાં જે વિચારો આવે તે (૧) સ્થાપિત (૨) પ્રકૃતિ કે પ્રજા. આ પ્રજા કેટલાએક સ્વાભાવિક વર્ગોમાં વહેંચાય તે વર્ગો. ચાર વર્ણ ગણાય છે પણ શુક્ર કહે છે તેમ વર્ણો અસંખ્ય છે. મૂળ વર્ણોનો વિચાર ચામડીના રંગ ઉપરથી આવ્યો હશે. હવે પ્રજાની જે દરેક વ્યક્તિને પોતાના વિદ્વત્ત્વમાં કેટલીએક ભૂમિકાઓ છે તે આશ્રમો છે. એટલે પ્રજા હોય ત્યાં વર્ણાશ્રમો હોવાજ નોંધવો. અને ધર્મ એટલે એ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવું તે.

રાજ્યનું ઔશ્વર્થ પરરાજ્યથી સ્વતંત્ર હોય તો જ ઔશ્વર્થ ગણાય એ પણ પ્રાચીન નીતિવિદો બલુતા હતા. શુક્ર કહે છે કે પરતંત્રતા જેવું જોડે ખીજું દુઃખ નથી અને સ્વતંત્રતા જેવું સુખ નથી. કૌટિલ્ય કહે છે કે પરદેશી રાજ્ય દેશને પોતાનું ગણવું નથી, તેને ગરીબ બનાવી દે છે, તેની સંપત્તિ ઘસડી નાંખે છે અથવા તેને વેપારના સાધન તરીકે ગણે છે. આ વિચારોને લીધે પરરાજ્ય સાથે કેવી નીતિ રાખવી એ વિચારો, આંતર રાજ્યનીતિ, અસ્તિત્વમાં આવી અને તે ઓછામાં ઓછી ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી સદી જોટલી પ્રાચીન છે.

એક રાજ્યને ખીજા જે જે રાજ્યો સાથે સંબંધ હોય તે રાજ્યોનું એક મંડળ ગણાય છે અને તે મંડળને અંગે નીતિવિદોએ પોતાના વિચારો બતાવેલા છે. મંડલના વિચારમાં કેન્દ્રભૂત વિચાર વિજિગીયુ રાજ્યનો છે. વિજિગીયુની ભાવનામાં વિજય અને વિસ્તારની ઇચ્છા રહેલાં છે. દરેક વિજિગીયુએ મંડળમાં મુખ્ય બનવાની ઇચ્છા કરતી જોઈએ. તેને માટે તેણે સદાસર્વ રહેવું જોઈએ પોને આગળ વધવા પરને નીચો પાડવો જોઈએ. એ માટે મંડળની નીતિમાં ધર્મવિચારોને સ્થાન નથી. પશ્ચિમના આંતર-રાજ્યનીતિવિદો કૌટિલ્યસ પણ કહે છે કે રાજાઓ કાંઈ પણ કારણ સિવાય યુદ્ધો કરે છે અને યુદ્ધમાં કોઈ ધર્મની ગણદા રાખતા નથી. શોક વિચારકો પણ એમ જ માનતા. આ યાગ્યતામાં પૂર્વના નીતિવિદોને પશ્ચિમના નીતિવિદોથી તુલના ગણવાનું કાંઈ કારણ નથી.

વિશ્વેશ આજે છે તેમાં આજ નીતિ નજરે પડે છે. મુખ્ય નીતિ એ છે કે શત્રુઓને અંદર અંદર લાડાવવા. ત્યારે સર્વ રાજનીતિમાંથી નીચેના એ સિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

૧. રાજ્યએ પોતાની પ્રજામાં માતૃયન્યાય ન પ્રવર્તવા દેવો.

૨. મંડળમાં પાછો એજ માતૃયન્યાય પ્રવર્તે જ.

એટલે એક અનવસ્થામાંથી આપણે બીજી અનવસ્થામાં આવીએ છીએ. હિન્દુ રાજનીતિમાં આજ કોયડો છે.

આટલેથી જ રાજનીતિ અટકી પડી નહિ. આથી આગળ જઇ સાર્વભૌમ રાજ્યની બાવના ઉદ્ભૂત થઇ. યુરોપમાં આ બાવના ૧૪ મા સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવી. હિન્દુઓમાં આ બાવના પ્રાચીન કાળથી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ સાર્વભૌમ અને એકરાર થવાનો ઉલ્લેખ છે. આજ વિચારો ચક્રવર્તી, ચાતુરન્ત, સાર્વભૌમ, સમ્રાટ, આસમુદ્રશિતીકથી પણ ક્ષેત્રી છે. શુદ્ધનીતિમાં કપજ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાયરીઓ બનાવી છે. સામન્ત, માંડલિક, રાજ, મહારાજ, સ્વરાટ, સમ્રાટ, વિરાટ, અને સાર્વભૌમ. આ બાવના મુખ્ય યત્ન અને રાજમૂલ્યમળની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દિગ્વિજયની અભિલાષાનું મૂળ આ કારણ હતું. અને રાજનીતિની અંતિમ નેમ એ જ હતી.

આ સ્વાધ્યાયમાં ટીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ સ્વાધ્યાયથી 'યત્તા કૅટલા એક વિચારોની નોંધ લેવી ઉચિત માનીએ છીએ. આ પુસ્તકના અભ્યાસથી, પૂર્વના અભ્યાસના કૅટલાએક મદો—જે સવળા મદો પૂર્વ સ્વતંત્ર થવાને લાયક નથી એવા એક જ વિધાનને લક્ષે છે તે—મદો તરી જાય છે. તે સાથે જ એજ મદોના સદગામી બીજા મદો—કે પશ્ચિમ ઇતિહાસના આદિથી જ રાજ કરવા સરળએવું હતું એ મદો પણ ટપી શકતા નથી. પુરાતત્વ સંશોધનમાં આટલું સંગમસ્થનું કામ પણ ઓછું અમલ્યનું નથી. પણ આ યત્તા બીજા મદો બંધાઇ ન જાય એ સંભાળ રાખવાની છે. પૂર્વની પ્રજાઓ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ સરળ છે—માણસ છે એટલે દરજ્જે સરળ હોય એમાં નવાઇ નથી. પણ એ મૂર્ખી એમ ન સમજાઇ જવું જોઇએ કે પૂર્વના ઇતિહાસની શોધખોળમાં પશ્ચિમના ઇતિહાસ જેવું પરિણામ આવે કે અત્યારી શક્તિએ એટલે ઇતિહાસનો તાલો મળી ગયો. પૂર્વ પશ્ચિમ એક છે એ જ ઇતિહાસના શોધખોળનું ધ્યેય છે એમ ન મનાવું જોઇએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ સમાન્તર લીટીએ ચાલ્યા છે એમ કહી શ્રી વિનયકુમાર સરકાર એક એવું પણ અનુમાન કાઢે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અત્યારની નીચી સ્થિતિને કાઢ પણ રીને માર્ગદર્શક થઈ શકશે નહિ. આનો ફતિવાર્થ એ થાય કે આપણા રાજ્યીય પ્રશ્નો માટે વિચાર કરવાની સામગ્રી પાશ્ચાત્ય દેશોની આધુનિક સ્થિતિના અભ્યાસમાંથી જ મળી શકશે—બીજા ચન્દોમાં આપણે આપણું બાની તેમને પગલે પગલે ચાલીને રગવું જોઇએ. આ સવળા અનુમાન સ્વીકારતા પેદેસાં જડજ પેગાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આધુનિક સ્થિતિ નીચી છે એ ખરું. પણ તેને પણ આપણે આપણા ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થતી પ્રજા અનુસાર ઉકેલવાની છે. નહિ કે માત્ર પશ્ચિમના અનુકરણથી. એટલે અમે પૂર્વની વિચિત્ર પ્રજા છે અને તે પ્રજાને તેના ઇતિહાસમાંથી આપણે વિચારી

ચોપાનીઆં

કનિષ્કની સાલ. 'કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧' ના પૃષ્ઠ ૩૫૫ પાના પર કહેવામાં આવ્યું છે એમ 'કનિષ્કના વારાની સાલવારી એ હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ગુચ્છિત બરેલો પ્રશ્ન છે, અને અત્યારે પણ એ પ્રશ્ન ઉકેલાયો છે એમ બાએ જ કહેવાય.' ૧૯૨૩ ના ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી II એપ્રિલના અંકમાં પ્રો. જી. જોવીઓ હેબેસ આ સાલવારીના પ્રશ્નના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અગત્યની માહિતી આપે છે.

'તક્ષિલા આગમના સર જહાન માર્શલનાં ખોદકામોનો સંભાળપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન વહેવાર પૂરતો ઉકેલાયો ગણાય એવો મત જણાવવાની હું રજા લઉં છું. તક્ષિલાના પ્રદેશમાં, ઇ. સ. ૪૫ માં ગોન્ડોફરીસ રાજ્ય કરતો હતો એમ માની લાઇએ તો ઈરાનમાં એનો વારસ પેકોરેસ હતો પેકોરેસના વરામાં અશ્વવર્માનો ભત્રીજો સસસ તક્ષિલાનો હાકેમ હતો. ઇ. સ. ૬૪ માં એ જ પ્રદેશ મહારાજા કુશનના હાથમાં હતો. (પર્થતાર શિલાલેખ).'

સર જહાન માર્શલનાં તક્ષિલાનાં ખોદકામોનો અહેવાલ (એક્સ્કેવેશન્સ એટ ટેક્ષિલા. આર્કાયો. સર્વે. ઇન્ડિયા. ૧૯૧૨-૧૩ પાનું ૧ એકએક, અને એ ગાઇડ ટું ટેક્ષિલા. કલકત્તા ૧૯૧૮) જે હું બરાબર સમજ્યો હોઉં તો ત્યાં કેટલાંક તફાવત સ્પષ્ટ પડ જાય છે જેમકે-(૧) ગોન્ડોફરીસનું પડ, સસનનું વગેરે, (૨) હમ્બુઝ તથા કુન્નુલ-કડ્ડીસીસનાં પડ, અને (૩) વીમા કડ્ડીસીસનું પડ. જે કાળમાં કુન્નુલકડ્ડીસીસ અને હમ્બુઝના જ સિક્કાઓ ચાલતા હતા તે પછી એનું પડ બંધાયોને ઘણાં વર્ષો થયાં. અને પછી વીમા-કડ્ડીસીસના સિક્કાઓનું ચલણ થતાં પણ લાંબો કાળ વીત્યો હશે.

પરંતુ આ પૂરતું નથી. એક અતિ મહત્વની જાગૃતિ પર ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. વીમા-કડ્ડીસીસના રાજ્યનાં અમુક વર્ષો પછી એકાએક સરકપ નામનું ગામ તળયેલું બન્યું છે. હકીકત એ છે કે સરકપમાં વિમા-કડ્ડીસીસનાં તથા એની પહેલાં થતુ ગયેલા સર્વ રામઓના સિક્કા જડ્યા છે. પરંતુ એની પાછળના રાજાનો એક પણ સિક્કો સરકપમાં કદી જડ્યો નથી.

વળી સર જહાન માર્શલ જાહુ એક અગત્યની ટીકા કરે છે કે 'સોટરમેગસનો એક પણ સિક્કો સરકપમાં જડ્યો નથી.' આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં સોટરમેગસના સિક્કાઓ ટુકાણે ટુકાણે મળી આવે છે અને એની સાલ કનિષ્કના પહેલાના સમયની છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકપ તળયા પછી ઘણાં વર્ષો પછી કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો, વળી તક્ષિલાના બીજા કોઇ ભાગમાં એટલે કે ચીરસ્તુપ આગળ વીમા-કડ્ડીસીસ, સોટર મેગસ, કનિષ્ક વગેરેના સિક્કાઓ પુષ્કળ મળી આવે છે. હુંકમાં ઇ. સ. ૬૦ની લગભગમાં તક્ષિલા કુશનોના હાથમાં આવ્યું અને એ સાલથી (૧) કુન્નુલ અને હમ્બુઝ (૨) વીમા-કડ્ડીસીસ (૩) સોટર મેગસ અને (૪) કનિષ્કના સિક્કાઓનો સમય ગણવો જોઇએ. આમાંના દરેકનો

૭. નો એટલે કે કુવનો કિતરે દિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પછી માત્ર ૧૮ વર્ષ પછીનો ગણતો અસંભવિત અને છે.

આપણે જો હવે તે વખતનાં કેટલાંક કોન્ટ્રાક્ટની શૈલીનો વિચાર કરીએ તો આપણે કહેવું જોઈએ કે કનિષ્કની કલા એ ગ્રીસો-બુદ્ધિસ્ટ કલાનું એટલું જાણી શકાય છે કે તેનો નિર્માણ કાળ ઈ. સ. નો પહેલો સદી ગણવો અસંભવિત છે. સર ન્હોન માર્શલે કનિષ્કની શૈલીને સાચી રીતે હલકી પદવી આપી છે. (કેમ્બ્રીજ હાસ્ટરી નો. ૧ પા. ૬૪૮).

આથી કરીને કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. ૫૧૧ સદીનો પૂર્વાર્ધ હશે, અને શકસંવતનો શરૂ કરનાર પણ એ નથી જ. ત્યારે એ સંવત કોણે ચલાવ્યો? આ સંવતના જુનામાં જુના ખાત્રિવાળા લેખો રદરામનના રાજ્યના વખતના છે અને એમની સાલ શક સંવત યાવતની છે. રદરામનનો વંશ તેના દાદા ચરતને સ્થાપ્યો હતો અને ચરતનનો પૌત્ર શક સંવત યાવતમાં રાજ્ય કરતો હતો. એટલે એ સંવત ચરતનના વારામાં ચાલુ થયો એ નક્કી છે.

ચરતન એ વંશનો આદિ પુરુષ હતો અને શક સંવત પણ તેજેજ સ્થાપ્યો એમ કમુદ્ધ કરવું એ સૌથી સ્વાભાવિક અનુમાન છે. આ અનુમાન પ્રમાણે ચાલવાથી દિંદુસ્તાનનો પ્રતિદાસ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે-ઈ. સ. ના પહેલા સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગ્રોન્ડોશરીસનું સ્થાન સામ્રાજ્ય હતું. પૂર્વ ઇરાનનું પદ્મવ રાજ્ય, કાબુલનું યવનોનું રાજ્ય તથા પંજાબ રાજ્યના અને મદારાષ્ટ્રના શરૂઆતનાં એમાં સમાવેશ થતો હતો. આ સામ્રાજ્ય ઇ. સ. ૬૦ માં પડી બાળ્યું અને ત્યારે કુવનોએ પંજાબનો કબજો લીધો ત્યારે દક્ષિણનરેશ ગૌતમીપુત્ર ચાનકર્ણએ શકો, યવનો તથા પદ્મવેનો નાશ કર્યો અને મદારાષ્ટ્ર કાઠીઆવાડ અને માળવા તાલે કર્યો. નામિકનો પ્રસિદ્ધ શિક્ષાલેખ જરાગર આ જ વાત જણાવે છે (ઈ-સ. નં. ૨ એપિ. ૬-૬, લે. ૭. પા. ૬૧) "ગૌતમીપુત્રે શકો, યવનો તથા પદ્મવેનો નાશ કર્યો અને પોતે સૌરાષ્ટ્ર, અકરવન્તી વગેરેનો રાજા બન્યો. દક્ષિણ નરેશની કિલ્લેન અને કાઠીઆવાડની ઉપરુક્ત છત્ર રક્ત દંગામી જ હોમ શકે. ઇ. સ. ૭૮માં ચરતન માળવા અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજા થયો અને તેજેનની ગાદી તથા શકસંવત નામનો નવો શનક ચલાવ્યો."

ચુ.

૧ સારનાયનો અભયોગ વાળો શિક્ષાલેખ (એપિ. ૬-૬, લે. ૮ પા. ૧૭૧) નો ચાળાસની સાલમાં લખાયો છે તેનો મી. આર્થર વેનિસે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. એ શિક્ષાલેખ ૨૦૦ની સાલમાં લખાયો એમ પણ જણાશે. જો કોઈ એમ કહે કે આમાંની એક સાલ વિદ્યમ સાલ છે અને બીજી-૬૬૬ માલ છે તો ઇ. સ. ૧૫૧ (વિદ્યમ સંવત ૨૦૫) એ કનિષ્કની ચાળાસની સાલ થશે અને ૬૬૬ની સાલ ઇ. સ. ૧૧૧ થશે.

૨ કાલ્ય જોના રાજ્ય પદેવાં (પા. ૫) ખાલસા થયેલી કાબુલની ખીજમાં પણ એનું રાજ્ય હતું એ બાબત જોના કાબુલના મોટા જવાથી સાબીત થાય છે. (કેમ્બ્રીજ હાસ્ટરી નો. ૧ પા. ૬૪૮)

મીથીક સોસાયટીના ત્રૈમાસિકના એપ્રિલ ૧૯૨૩ના અંકમાં રંગસ્વામી સરસ્વતી બી. એનો 'ભારવિ અને દણ્ડીનો સમય અથવા પદ્મવ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ' એ વિષય ઉપર લેખ છે. લેખ ખુબ જ અન્યવસ્થિત રીતે લખાયો છે પણ તેમાં કેટલીક નવીન માહિતી હોવાથી તેનો સાર આપ્યો છે.

મદ્રાસ ઓરિઅન્ટલ મેન્સુસ્ક્રીપ્ટસ લાયબ્રેરીના ક્યુરેટર અને તેમના સહાયકે 'અવન્તી સુન્દરી' નામનો એ ગ્રંથ શોધી કહાડ્યો છે. આ ગ્રંથ ચમ્પૂ છે અને દણ્ડીનો શ્લોકો છે. ગ્રંથના ૧૬૫ છ પરિચ્છેદ ૪૪૭૮ હતા છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં દણ્ડીના વંશનો તથા જે પરિસ્થિતિમાં ગ્રંથ લખાયો તેનો અહેવાલ છે. તેનો માર આ પ્રમાણે છે.

દાંડીપુરીમાં સિંહવિષ્ણુ નામનો પદ્મવ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સખામાં એકો હતો તે સમયે એક ગાન્ધર્વ આવી તેની સમક્ષ નાચેતી આર્યા ગાઇ

દનુજપતિહૃદયમૂધરવિભેદવિજ્ઞાતશક્તિનલ્લિશમ્ ।

જગદુદયહેતુવિષ્ણો રવતુ વપુર્નારસિંહ વઃ ॥^૧

(દાનવોના પતિના હૃદય-પર્વતને તોડવામાં જેના નખવળની શક્તિ જણાઇ છે તે, -જગતના ઉદય હેતુ વિષ્ણુનું નરસિંહાવતારનું-દારીર તમારું રક્ષણ કરો !)

રાજાએ પુછ્યું 'આ વર્ણ-પદ્ધતિ કોણે નિર્માણ કરી છે?' ગાન્ધર્વે જવાબ આપ્યો 'સાંભળો પશ્ચિમોત્તરપ્રદેશમાં આનન્દપુર નામનું નગર છે. ત્યાંથી કૌશિકગોત્રનું એક કુટુંબ અચલપુર આવ્યું.....આ કુટુંબના નારાયણસ્વામી નામના માણસને દામોદર નામે પુત્ર થયો. "તે મેઘાવી ધર્મ, વિદ્વાન, ભારવિએ" વિષ્ણુવર્ધન નામના રાજાની મૈત્રી કરી. રાજા એક સમયે મૃગયા કરવા ગયો ત્યારે તે તેની સાથે ગયો હતો. ત્યાં તેને માંસ ખાવાની ૧૨૪ પડી. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તે તીર્થયાત્રા કરવા ગયો. હાલ તે દુર્વિનીત નામના રાજાની સે રહે છે, તેણે આ આર્યા રચી છે.'

સિંહવિષ્ણુરાજાએ તેને અનેક આદરપૂર્ણ નિમન્ત્રણો મોકલી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવી રાજાને અનેક સુખાપિતાથી સંતુષ્ટ કર્યો.

કવિને ઝંખુ પુત્રો હતા. તેમાંથી વચલા મનોરથ નામના પુત્રથી વંશવૃદ્ધિ થઈ. આ મનોરથનો ચાર પુત્રો હતા. તેમાંથી ધીરદત્તને ગૌરીનામની સ્ત્રીથી દણ્ડી નામનો પુત્ર થયો. દણ્ડી માતપિતાથી બાળપણમાં વિદુક્ત થયો પણ એ "સરસ્વતી અને શ્રુત"થી યુક્ત થયો નગરનાં પરચકનો ઉપદ્રવ થતાં તે નગર છોડી ચાલ્યો! અનેક આશ્રમોમાં બહુતો અને પુણ્ય મરણ્યો જોતો તે બહુ દિવસ બહાર રહ્યો. ઉપદ્રવ શાન્ત થતાં રાજાએ એને પાછો બોલાવ્યો.

આ પછી 'અવન્તી સુન્દરી કથા' કેવા પ્રસંગે લખાઇ તેનું વર્ણન છે.

આ અહેવાલ પ્રમાણે ભારવિનું નામ દામોદર થયું જણાય; અને તે દણ્ડીનો પિતામહ થયો કહેવાય. દામોદર-ભારવિના સમકાલીન રાજાઓ-વિષ્ણુવર્ધન, દુર્વિનીત અને સિંહવિષ્ણુ-

દુર્વિનીતના અનેક તાત્પર્યો મળ્યાં છે. તેમાં તેને—“શઙ્કદાવતારકારદેવભારતી નિચદ્વૃદ્ધત્કયઃ કિરાતાર્જુનીયપંચદશમર્ગટોકાકારદુર્વિનીતનામા ” એટલે કે શઙ્કદાવતાર નામના વ્યાકરણનો રચનાર, ગૃહસ્થો ને સંસ્કૃતમાં લખનાર, અને કિરાતાર્જુનીયના પંદર સર્ગોના રીકાકાર-લેખા છે. આ દુર્વિનીત ‘ગંગ’ વંશનો હતો. આ નામનો ફક્ત આ એક જ રાગ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં જણીતો છે, એમ શ્રી રંગસ્વામી કહે છે. આ રાગના કેટલાક લેખોમાં શઙ્કદાવતારના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ જૈન વ્યાકરણ પૂર્વપાદને જણાવ્યા છે. આ આચાર્ય તેના ગુરુ હતા.

શ્રી રંગસ્વામીના મન પ્રમાણે વિષ્ણુવર્ધન પુલકેશી-ખીળનો બાઈ હતો. તે શિલાલેખોમાં કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

દવે બારવિના સમય વિશે પશ્ચિમના ચાતુક્ય રાગ પુલકેશી ખીળના ઇ. સ. ૬૩૪ ના શિલાલેખમાં પ્રચરિતકાર રવિશ્રીર્મિને “કવિતાશ્રિતકાલિદાસભારચિકીર્તિઃ” કહ્યો છે. આ ઉપરથી બારવિ તે પહેલાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી રંગસ્વામીએ ઉપર જણાવેલા રાગજોના સમયનો પોતાના લેખમાં નિર્દેશ કર્યો ન હોવાથી મો. કુમરીજના દક્ષિણના ઇતિહાસમાંથી તે નોંધીએ છીએ. સિંહવિષ્ણુનો સમય ૫૭૫-૬૦૦, અને દુર્વિનીતનો ૬૦૫-૬૫૦. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય કે બારવિ છૂટા સંક્રાંતિ ખીળ વતાર્ધમાં થયો હશે.

કાવ્યાદર્શના ખીળ પરિચ્છેદના ૨૭૯મા શ્લોકમાં ‘રાગવર્મા’ કે ‘રાતવર્મા’નો કહેલો આવે છે. શ્રી નરસિંહાચાર્ય આ રાગને અને રાગસિંહ નરસિંહવર્મા-ખીળને એક ગણે છે. તે ઉપરથી દણ્ડીના સમય સાતમા સંક્રાંતિ છેવટની પચીસીમાં મુકાય છે.

પરંપરા પ્રમાણે દણ્ડીએ ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે. તેમાં કાવ્યાદર્શ, અને દશકુમારચરિત પ્રસિદ્ધ છે. પણ દશકુમારચરિતના કર્તૃત્વ વિશે મતભેદ છે. કાવ્યાદર્શમાં દણ્ડીએ કાવ્યનો જે આદર્શ કહ્યો છે તેવાથી દશકુમારચરિત ગદ્ય જ લલકું હોવાથી થી. આગાશે દશકુમારચરિતને કાવ્યાદર્શકાર દણ્ડીનું હોવાની ના પાડે છે. આ મત સાથે શ્રીરંગસ્વામી સંમત થાય છે. તેઓ દશકુમારનું સ્થાન ‘અવન્તીમુન્દરી’ ને આપવા માગે છે. કારણકે તેમના મન પ્રમાણે, એમાં કાવ્યાદર્શનો આદર્શ શુદ્ધ રીતે સચવાયો છે.

દણ્ડીના ત્રિજ્ઞ મંથ વિશે આ પ્રમાણે કહ્યું કરી છે. મદ્રાસ લાયબ્રેરીમાં જોન્ઝેચિન ‘શ્રેંગારપ્રકાશ’ નામના ગ્રન્થની પ્રત છે. તેમાં અનેક ઉનાશઓ લીધા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દણ્ડીએ ‘હિસન્ધાન’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું હશે. આ ગ્રન્થના પ્રત્યેક શ્લોકમાં રામાયણ અને મદાબારના ગાનાં વર્ણવ્યા છે.

એનાદસ એક ધી બ્રાંશરકર મન્ડરીરપુરના ૧૯૨૨-૨૩ ના જાન્યુઆરીના અંકમાં ‘નારદનાં બક્તિગુનો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ વિષેના પોતાના લેખમાં શ્રી પી. કે. જોડે જન્મે ગયેલી બાળા અને વિગારની સરખામણીનો અભ્યાસ કરી નીચેનાં અનુમાન બાંધે છે:

(૧) ગીતામાં ચર્ચેલા લગ્નમગ્ધા સિદ્ધાંતોનો નારદનાં ગ્રંથમાં મધ્ય આગળે લીધેલો છે

(૨) કેટલાંક સૂત્રો તો ગીતાના જ શ્લોકોને સૂત્રની પ્રકૃતિ બાબતમાં ફેરવી રચેલાં છે.

(૩) દાખલા તરીકે ‘છપનમ્’ સૂત્ર લાગતું ગીતાના સાતમા અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોકમાંનું ‘આર્તાદિભેદાત્’ વાળું વચન યાદ લાવે છે. આનો એવો અર્થ થાય છે કે સૂત્રકારને ગીતાનો એટલો બધો પરિચય હતો કે એને એનું નામ દેવાની જરૂર લાગી નથી. એણે એમ ધાર્યું જણાય છે કે ‘આર્ત’ ‘શન્દ્વ’ કથન માત્ર વાંચક યા વીવાચકને ગીતાના સાતમા અધ્યાયનો જ્ઞાનમા શ્લોકનું સ્મરણ કરાવશે.

(૪) ગીતાનો સારશ્રાવણી સ્વભાવ નારદનાં સૂત્રોમાં દેખાતામાં આવતો નથી; જો કે એના પ્રથમના વિષયવિવચન પૂરતું ગીતાનું દેવું એને માથે ધાતું છે. એણે કેવળ તર્કની દૃષ્ટિએ ભક્તિની ભાવનાનું વિવેકપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે.

(૫) ત્યાગીમાં સૂત્રમાં શાન્તિદેયે ગીતાનો સંબંધ ટાક્યો છે. માત્ર એટલા ઉપરથી પણ આપણે નિર્ભય થઈ અનુમાન બાંધી શકીએ કે શાન્તિદેયના સૂત્રો ગીતા પછી રચાયાં છે; આગળ જન્મ્યો તો નારદનાં સૂત્રોમાં શાન્તિદેયનું નામ આવે છે. એ ઉપરથી દ્વિતિય થાય છે કે નારદનાં સૂત્રો ગીતા પછીના સમયમાં રચાયાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શાન્તિદેયસૂત્રની પણ પછી રચાયાં છે.

(૬) નારદસૂત્રો અને ગીતા બન્નેની બાબતના મળતાવડાપણાના પ્રમાણ પરથી તથા છપનમા સૂત્રમાં ગીતાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે બન્ને પ્રથો અન્ય સામાન્ય પ્રથના આધારે રચાયા હોય એવો સંભવ નથી.

(૭) ભક્તિ ઉપદેશનાર અનેક ઉપદેશકોનાં જેમાં નામ આવે છે એ ત્યાગીનું સૂત્ર ‘જનજલ્પનિર્મયાઃ’ એ વચનનો પ્રયોગ કરે છે. આ પરથી એવી સૂચના મળી શકે કે ભક્તિમાર્ગ જે હજી ખીલતો હતો તેની ઉધાડી હાંસી નહિ તો ટીકા તો લોક કરતા હશે. ખચિત જ એ ત્યારે સર્વમાન્ય લૌકિક સંપ્રદાય નહોતો.

(૮) નારદસૂત્રો ભક્તિમાર્ગીઓને મિતભાષી અને સ્પષ્ટવક્તા ભોમિયાની ગરજસારવા રચાયાં હશે.

(૯) એકવીસમા સૂત્રમાં વૃંદાવનની ગોપીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તે બતાવે છે કે એ વખતે ગીતાના મૂળ દૃષ્ટાન્તી કથા વિકાસ પામી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે હાસક અને વ્યાસીમાં સૂત્રમાં ‘દાન્તાશક્તિ’નો આદર્શ દર્શાવાયો છે તે જણાવે છે. કે ભક્તિનો એક નિયમિત સંપ્રદાય ચાલ્યો હતો અને ‘ભક્તિ’નું વિવેકપૂર્ણ પૃથક્કરણ ઘણું આગળ વધ્યું હતું.

(૧૦) આઝીસ અને જોગણુચાળીસાગા સૂત્રમાં નારદ સત્સંગનું તત્ત્વ દાખલ કરે છે તે ભક્તિમાર્ગનો કેટલો વિકાસ થયો હતો તે સૂચવે છે. કેટલાક આવા મહા પુરોએ એ વખતે હોવા જોઈએ. અને ધૃષ્ટિર અને મનુષ્યનો મેળ કરી આપનાર તરીકે આવા માણસોનો સંગ કરવાની આવશ્યકતા નારદ સૂત્રો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

(૧૧) નારદે ગીતાના સૂત્રોમાં (૨૧, ૨૩, ૩૧, ૩૨, ૫૨) વાપરેલા દાખલાઓ અને ઉપમાઓ તદ્દન અપૂર્વ છે અને ગીતામાં એવું કંઈ છેજ નહિ.

(૧૨) કેટલીક જગ્યાએ નિરોધ (મ. ૮), અનન્યતા (મ. ૧૦), ' ગોણી ' (મ. ૫૬) એવી કેટલીક પરિભાષાની ચોક્કસ સમજૂતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. આ જરા વિસ્મયકારક છે.

(૧૩) છેવટે 'મુકાસ્સાદનચત્' (સ. ૫૨) વડે ભક્તિનું ગૂઢ અને અંતર્ગાની સ્વરૂપ આપણને દીવા જેવું થાય છે. આગળ આપણને હપદેશ આપવામાં આવે છે કે એ સ્વયંરૂપદે દેવાથી એને ન્યાય કે પ્રમાણની જરૂર નથી (સ. ૫૯). મિયા વિવાદને છેડા નહિ દેવાથી એવો વિવાદ કરવો નકામો છે. (સ. ૭૪, ૭૫) બુદ્ધિબળ કરતાં શ્રદ્ધાબળ વડે છે એ નારદમુનિનું મુખ્ય કથન છે અને ખીતાનું મુખ્ય રહસ્ય ' જ્ઞાન ' છે ' કર્મ ' છે કે ' ભક્તિ ' છે એ વિશે પંડિતો વિવાદમાં પડે પણ નારદ મુનિ શકાય એટલો બધો ભાર મુકીને કહે છે કે ' ભક્તિરેય મરીચમ્ની ' (સ. ૮૧).

ચુ.

ચિત્રપરિચય

—૧૬૧૧૧૨—

વડનગરમાં બે ગોરા દીર્ઘિસ્તંભો છે. તેમાંના એકનું આ ચિત્ર છે. શહેરથી ઉતારે ઠોટની બ્ધાર તે આવેલા છે. જન્ને સ્તંભો લગભગ સરખા છે અર્ધાઆ આખી છે તે વધારે મુશ્કિલ છે. આ જન્ને સ્તંભો ઠોઠ મદાનમંદિરના દરવાજાને ચણગારના હશે. હાલ ત્યાં મંદિરનાં બીજા કાંઈ ચિન્હો જણાતાં નથી.

આ સ્તંભો કેવળ રાત્રા અને પીળા કરકરના પત્થરના બનાવેલા છે. તેમાં સીમેન્ટ કે એવો ઠોઠ પદાર્થ વાપર્યો નથી. સ્તંભો મજબૂત અને ચિરસ્થાયી બને માટે ' પીક ' સારી રીતે પડોળા રાખવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પીકનો ઘેરવો ' ૫૩ ' ચોરસ શીટ છે.

દીર્ઘિસ્તંભની રચના ખાસ કરી બચવાનો બાવ કલ્પન કરે છે. પ્રત્યેક અવયવમાં જળ અને સૂર્ય દેવા છતાં કોમળતાનો અભાવ નથી. તોરણ કે જે અર્ધાઆ કેવળ આજીવજીવે છે તે તેની દગિન મનોહરતાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સં.

સુધાનો.

પા. ૪૨૧. લી. ૧૩ માં ' ગોજનપન ' ને બદલે ' ભોજનપન ' વાંચો.

પા. ૪૨૨. લી. ૧૨ માં ' બુજનપન ' ને બદલે ' બુજનપન ' વાંચો.

નોંધ

ગયા સત્રની જેમ આલું સત્રમાં સોમવાર, ગુરુવાર અને શુક્રવારે પંડિત સુખલાલજી 'વાત્સ્યાયનભાષ્ય' અને મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે અધ્યાપક કોસમ્બી 'મલ્લિખમનિકાય' શીખવે છે. સમય સાંજના ૫ થી ૬. સ્થળ પુરાતત્ત્વ મંદિર.

*

*

*

*

*

*

પ્રીન્સીપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપે 'વસન્ત' ના ચાલુ વર્ષના ચૈત્ર માસના અંકમાં અને તેઓશ્રીએ ગૂજરાતમહાવિદ્યાલયમાં ચાલુ સત્રના પ્રારંભમાં આપેલા બાપુભાઈ પુરાતત્ત્વ મંદિર વિશે જે સારાં વચનો કહ્યાં છે તે માટે અમે તેઓશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમણે ખતાવેલી ખામી તથા કરેલી સૂચનાઓ માટે પણ અમે તેમના એટલાજ આભારી છીએ. એમની સૂચનાઓનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો અમે ચૂકિશું નહિ. આ પ્રસંગે અમે તેઓશ્રીને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓની સહાનુભૂતિ સૂચના કરવામાં જે પર્યાપ્ત ન થતાં મંદિર માટે આ દિશામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા સુધી પહોંચે.

મંદિરનું કાર્ય રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપકારી થવા બાબત મંદિરની જે ખામી ખતાવવામાં આવી છે તે વિશે અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે તેઓશ્રીનો અભિપ્રાય અપૂર્ણ માહિતી ઉપર બંધાયેલો છે. અત્યાર સુધીમાં મંદિરે જે કાંઈ થોડું થયું કામ કર્યું છે તેમાં રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપયોગી થવાય એ દૃષ્ટિ હંમેશા રાખવામાં આવી છે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ પુરાતત્ત્વના પહેલા અંકમાં (પા. ૪) પુરાતત્ત્વમંદિર વિશેના લેખમાં શ્રી કાલેલકરે કરેલો છે. પુરાતત્ત્વમંદિર અન્ધાવલીમાં જે આઠ પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી ચાર-પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, પાલીપાઠાવલી, ઉપનિષત્પાઠાવલી અભિધમ્મત્થસંગ્રહો- પાકય પુસ્તકો તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. અને તે પ્રમાણે તેનો મહાવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં ઉપયોગ પણ થાય છે. આર્યવિદ્યાભ્યાનમાળા અપાવવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ તેજ હિંદુ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ગુદિલીલાસારસંગ્રહ, પ્રાચીનસાહિત્ય અને તહેવારોનો ઇતિહાસ-આ યન્ત્રો પણ વિદ્યાપીઠમાં ચાલના અભ્યાસને ઉપયોગી છે આ સાથે તે યન્ત્રો જાહેર પ્રગતે ઉપયોગી થાય એ હિંદુ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. અધ્યાપનકાર્યમાં પણ મંદિર તરફથી મહાવિદ્યાલયને ખતની મદદ કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાપિત

આ અંકથી 'પુરાતત્ત્વ' નું પહેલું વર્ષ પૂરૂ થાય છે. આખા વર્ષમાં '૬૦' ફાઈ એટલે ૪૮૦-પાના આપવાનું અમે જાહેર કર્યું હતું. 'પુરાતત્ત્વ' ના ચારે અંકો વેતતાં જાણીએ કે અમે ૪૭૮+૬ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના ૨૪ પાનાં મળી કુલ ૫૦૨ પાનાં એટલે કે ૬૩૩૬ ફાઈ આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત 'પુરાતત્ત્વ' ના પુંડા ઉપર પ્રાચીન શિલ્પના પણ ચાર જનમ નમુના આપ્યા છે. કાગળો અને છપાઈ પણ સારા આપવા માટે ચલાસક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખોની પ્રામાણિકતા અને શુભ દોષ વિશે અભિપ્રાય આપવાનું અમે અમારા વિદ્વાન વાંચકોના માથે છોડી દઈએ છીએ.

હવે-પુરાતત્ત્વના વાંચકોને અમારે જાણાવવું જોઈએ કે માદકોના લવાજમથી ત્રિમાસિકનું ખર્ચ પૂરૂ થતું નથી. વિદ્યાર્થીક આવું ત્રિમાસિક ચાર કરાવવાનું સાહસ કોણી શકે પણ નમાવી તો લોકો જ શકે. આ માટે અમે અમારા વાંચકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ બાહ્યવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે મમતા ધરાવના લોકોમાં 'પુરાતત્ત્વ' નો વધારે ફેલાવો કરવામાં જનવી મદદ કરે. પુરાતત્ત્વનો પ્રત્યેક વાંચક જો ત્રણ ત્રણ માદક તમારી આંધે તો પણ ખસ થશે.

પુરાતત્ત્વને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવા માટે કેટલાક દક્ષિણી, જંગાણી, હિન્દી તથા ગુજરાતી વિદ્વાનોએ અમો આશ્રય કર્યો છે. અમે પણ એ આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ. પણ અમદાવાદમાં મુદ્રણ કરતાં દેવનાગરી છાપવાનું ખર્ચ ઘણું બારે પડે છે. તેથી જ્યાં મુશી અમને માદકોના સારો આશ્રય મળે નહિ ત્યાં મુશી અમે એ ખર્ચ ઉઠારી શકીએ નહિ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે 'પુરાતત્ત્વ' ને અમારા વાંચકોની મદદથી મોટા વખતમાં દેવનાગરીમાં છાપવાને અમે શક્તિમાન થઈશું.

જો વિદ્વાનોએ લેખો લખી પુરાતત્ત્વને પોષ્યું છે તેમના અમે અત્યંત આભારી છીએ. અમે તેઓને અને ગુજરાતના સમસ્ત સાહ્યકર્તાને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ મોખ્ય લેખો મોકલી 'પુરાતત્ત્વ' નું મોટવ વધારશે.

જાહેર ખબર.

'પુરાતત્ત્વ' ના બીજા વર્ષનો પહેલો અંક મદાતમાં ગાંધીજીની પંચાવતી જન્મતિથિ બાદરવા વર. ૧૨ ને દિવસે મુદ્રણ પડશે. અમારા માદકો જેમ અને તેમ જલદી બાદરવા મરીના પહેલાં લવાજમ-ર. ૫-૮-૦-બરી દેશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેઓનું લવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેમને 'પુરાતત્ત્વ' વી. પી. યી મોકલશે; તેઓ તે સ્વીકારી આભારી કરશે.

પહેલા પુસ્તકનું અખર્જક તથા વિવિધાનુક્રમ અને ચન્દ્રાનુક્રમ આવના અંકની સાથે મોકલવામાં આવશે.

સન્યાસથી પતિત^{૮૭} થયેલો પ્રજા અને શુદ્ધિવાળો તે ઉદાસિયત. તે પુષ્કળ સોનું અને ચેલાઓ સાથે, વાર્તાકર્મ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં કામ કરાવે. તેના ઉત્પન્નમાંથી સર્વ સન્યાસીઓને તે સીધું પાગરણ ઉતારે પૂરાં પાડે. આજીવિકાની જરૂર વાળાઓને જાનગીમાં કહે “આજ વેપમાં”^{૮૮} રાજાના અર્થની સરત રાખવી. પોતાનો ભાગ દેવા વખતે આવીને હાજર થવું.”

બધા સન્યાસીઓએ પોત પોતાના વર્ગને એ પ્રમાણે કહેવું.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા પ્રજા અને શુદ્ધિવાળા જેડુતને જેડુતના વેપે રાખવો. તે જેતીના કામ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કદા મુજબ.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા, પ્રજા અને શુદ્ધિવાળા વેપારીને વેદેહકના^{૮૯} વેપે રાખવો. તે વેપારને માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કદા મુજબ.

આજીવિકાની જરૂરવાળા મુંડી અથવા જટાધારીને તાપસના વેપે

યત્રયદ્કુશલં તત્તદાનીમેવાચ્છાતવ્યં ત ચેતિ (આખ્યાતવ્યત્વયેતિ ?) એજ શ્લોકની દીક્ષામાં કુશલ જેણે મેધાતિથિની દીક્ષા લેયેલી છે તે લખે છે:—તત્ર પરમમજ્ઞઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ કપટવ્યવહારિત્વાત્ કાપટિકસ્તે વૃત્યર્થિનમર્થમાનામ્યામુપગૃહ્ય રહસિ રાજા જ્ઞયાત્ । યન્ય દુર્બૃત્તં પશ્યસિ તત્તદાનીમેવ મયિ વક્તવ્યમિતિ । માનવધર્મશાસ્ત્ર મંડલિકની આજ્ઞાતિ અ. ૮-૧૫૪. પૃ. ૮૨૮-૮૨૯. ઉપર આપેલા મેધાતિથિના પાડનો છેલ્લો ભાગ તો દેખીતો અસ્કુટ અને બ્રહ્મ છે. સામાન્ય રીતે કામનંદ કૌટિલ્યને ગુરુ માને છે એ ઉપરથી તેનું કથન તે જ કૌટિલ્યનો અભિપ્રાય હશે એમ માનવું વાજગી લાગે અને ઉપરના પાડોમાં પ્રગલ્ભછાત્ર સમાસ કર્મધારયને બદલે બહુવીહિ લખે તો તેનો અર્થ ‘પ્રગલ્ભ છાત્રવાળો’ અધ્યાપક એવો જ થાય પણ કાપટિકનો અર્થ અધ્યાપક કરવાને કોઈ કોશનું પ્રમાણ નથી. જયમંગલા પણ અધ્યાપકનો અર્થ ‘કપટથી શિષ્યવૃત્તિથી રહેતો અધ્યાપક’ કરે છે અને જૂતા કાલમાં વિદ્યાર્થીઓ વિધાને માટે દેશ પરંદેશ રસ્તા અને ગામ અને શહેરોમાં માગીને નિર્વોહ કરતા એ જ્ઞેતાં શિષ્ય જ ગુપ્તચારનું કામ બરાબર કરી શકે એમ લાગે છે માટે કાપટિકનો અર્થ શિષ્ય લેવો જ ઠીક છે

૮૭. મૂળમાં પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિત પાડ છે. રા. શામશાસ્ત્રી એનો અર્થ ‘સન્યાસ દીક્ષા લીધેલો’ એવો કરે છે, પ્રત્યવસિતનો અર્થ મૌનિયર વિશ્વિઅમ્સ ‘ચ્યુત થઇ જૂતી-રીને કહેવા માટેનો’ એવો આપે છે અને તે અર્થને મનુસ્મૃતિ અને નારદસ્મૃતિ નો આધાર હોવાનું જણાવે છે. ૮૬મી દીપમાં જણાવ્યું છે તે સંબંધમાં જયમંગલા મિશ્રકુક ઇતિ કુત્સાયામ્ કન, તસ્ય પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિતત્વાત્ એમ દીક્ષામાં જણાવે છે. તે પ્રકરણમાં કુશલ ભઃ પ્રવ્રજ્યારૂઢપતિત ઉદાસિયતઃ લખે છે માટે અપે પ્રત્યવસિત નો અર્થ ‘પતિત થયેલો’ એવો કરેલો છે.

૮૮. યતેનૈવ દોષેણ ને બદલે યતેનૈવ ત્રેપેણ પાડ સ્વીકાર્યો છે.

૮૯. પરંદેશી વેપારી.

રાખવો. તે નગરની પાસે પુષ્કળ મુંડી અને જટાધારી ચેલાઓ સાથે રહે અને શાક કે યવઅન્ની^{૧૦} મૂઠી મહિને બે મહિને આહન ખાય પણ છાની રીતે મન ગમતો આહાર લે. વેદેહકો અને ચેલાઓ તેના પ્રદીપ યોગની ખાતર^{૧૧} તેના અર્ચો કરે. શિષ્યો અને વિશે કહે કે “આ સિદ્ધ અને

૯૦. એક જાતનું ધાસ.

૯૧. મૂળમાં સમિદ્વયોગેર્નર્વયેયુઃ એમ વૃત્તિવાન્ત છે. તે તાદૃશ્યે ગણીને અર્થ ક્યો છે. સમિદ્વનો અર્થ પ્રદીપ એટલે સિદ્ધ એવો થઈ શકે. યોગીઓ બે પ્રકારના હોય છે ‘યુગ્મન’ એટલે સાધક દશામાં અને ‘યુક્ત’ એટલે સિદ્ધ દશામાં તેમાં અહીં સિદ્ધ દશા વિવિધિન લાગે છે. આ આખો ફરો સ્પષ્ટ નથી. આજ પ્રકરણમાં મેધાતિથિ પ્રસિદ્ધયોગઃ લખે છે પણ ચાણક્યનો પાઠ અને મેધાનિથિનો પાઠ સરખાવતાં તથા મેધાનિથિના પાઠના અર્થ વિચારતાં મિધાતિથિની પ્રતીતિ એક બે પંક્તિઓ છપાવી રહી ગઈ હોય એમ લાગે છે. સરખાવવા માટે અન્નેની પંક્તિઓ નીચે ટાંકી છે

ચાણક્યઃ—મુણ્ડો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ । સ નગરાભ્યાશે મેધાતિથિઃ—મુણ્ડો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ સન્ નગરાભ્યાશે ચા૦ પ્રભૂતમુણ્ડજટિલાન્તેવાસી શાકં યવસ મુદિં વા માસદ્વિમામાન્તરં પ્રકાશ મે૦ પ્રભૂતજટિલમુણ્ડાન્તેવાસી શાકં યવ મુદિં વા માસાન્તરિતં પ્રકાશ ચા૦ મદનોયાત્ મૂદમિદમાહારં । વેદેહકાન્તેવાસિનઃ સમિદ્વ મે૦ મદનોયાત ધર્મવ્યાજેન મૂદયથેદમાહારં તાપસ્યેદેહકાન્તવાસિનઃ પ્રસિદ્ધ ચા. યોગચંચેયુઃ । શિષ્યાધ્યામ્યાવેદયેયુઃ—“અસૌ સિદ્ધસ્તામેધિકઃ” ઇતિ । સમેષા મે૦ યોગે

ચા૦ શામ્નિગિમાભિગતાનામહ્યગિચયા શિષ્યસંતાપિથ ક્રમોણ્યમિજનેડ મે૦

ચા૦ ધમિતાન્યાદિશેદ્રુષ્ણ લાભ મપ્રિ દાહં ચૌરભયં દુષ્યથં ચ મે૦ રથં લાભ મમેશિષ્યાભાદિશેયુઃ દાહં ચૌરભયં દુષ્યથં ચ

ચા૦ નુદશઃ વિદેશમધૃત્તિતાનં “ઈદમથ ઓ વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા મે૦ વિદેશમધૃત્ત મિદમથ ઓ વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા

ચા૦ કરિષ્યતીતિ ” ॥ તદ્વચ્ચ મુંદાસ્તપ્રિણથ સંયાદયેયુઃ । મે૦ કરિષ્યતીતિ ત મ્ય મૂદમન્વિણમ્તત્પ્રયુક્તા સંપાદયેયુઃ ।

(નાનવધર્મશાસ્ત્ર, મંડળીકની આરુતિ પૃ. ૮૨૮). ન્યાં મેધાતિથિનો પાઠ પૃ. ૫૨૬૦ માનું ત્યાં મેં ગળા ખાલી રાખેલી છે. મેધાનિથિએ ચાણક્યમાંથી જ અવતરણ લીધેલું છે તેમાં સંદેહ રહેતો નથી. મેધાનિથિના પાઠથી ચાણક્યનો પાઠ મુલાવી શકાય એમાં શક નથી અન્વલમ મેં બદલે અર્ચેલામ મેં પાઠ તે દેખીની રીતે^{૧૨} વધારે સારો છે. બીજો અર્થમાં નકાવત એ છે કે મેધાનિથિના પાઠ પ્રમાણે મૂઃ મન્નીઓ (સત્રીઓ ?) ખાનગી રીતે પહેરેલી અર્થલાભ, દાપ, દાસ આમ બનશે અને રાત્ર આમ કરશે વગેરે દડીકત તાપસને પરી પાડે એવો અર્થ થાય છે અને તે વધારે ઉચિત લાગે છે. પણ ન્યાં મુંડી મેધાનિથિનો પાઠ અર્થ ન મેં ન્યાં મુંડી મેધાનિથિ દડી શકાય નહિ.

સામેધિક^{૮૨} (૧) છે સમિધ્ અને આશીર્વાદ માટે આવેલા લોકો આગળ અંગવિદ્યા અને શિષ્યોએ કરેલી સંજ્ઞા વડે મોટા માણસોમાં ધનેલાં કર્મો, અલ્પલાભ, અશિદાહ, ચોરભય, દૂધ્યનો^{૮૩} વધ, મહેરબાનીની બક્ષિસો, પરદેશના સમાચાર, “આને અથવા કાલે આમ બનશે અથવા રાત્ર આમ કરશે” એમ કહી આપે.

તેના શુભ સત્રીઓ તે બાળતની ટાપશી પૂરે.

સત્વ પ્રજ્ઞા અને જોલવાની શક્તિવાળા માણસોને રાજ્ય તરફથી જે મળવાનું હોય તે, તેમજ મંત્રીઓની ગોઠવણ પણ કહી આપે. મંત્રી પણ વૃત્તિ અને કર્મ વડે એમને માટે પ્રયત્ન કરે. જેઓ કોઈ પણ કારણને લીધે કોષિત થયા હોય તેમને અર્થ અને માન વડે શાન્ત કરે. કારણ વિના કોષિત થયેલા હોય તેમજ રાજ્યનો દ્વેષ કરતા હોય તેમને શુભ દ્રવ્યથી શાન્ત કરે.

રાજ્યએ અર્થ ને માન વડે રાજ્ય કરેલ આ

પાંચ સંસ્થા રહે જોતી શુદ્ધિ રાજ્યપણવિની.

વિનય સંબંધી અધિકરણો ગૃહપુરોહિતપતિમાં સંસ્થાપત્તિના અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૮મું ગૃહ પુરુષનું કામ^{૮૪}

સંબંધ વિનાના હોવાથી જેમનું અવશ્ય ભરણ પોષણ કરવાનું હોય તેવા જે માણસો લક્ષણ ૮૪અ, અંગવિદ્યા, જલકવિદ્યા,^{૮૫} જાદુ, આશ્રમધર્મ, નિમિત્ત, અંતરચક્રનો^{૮૬} અભ્યાસ કરે તેઓ તેમજ જેઓ સંસર્ગવિદ્યા^{૮૭} જાણે તે સત્રીઓ.

૮૨ સમિધ્ વડે યજ કરનાર? કોઈ દેાપમાં આ શબ્દ મળતો નથી.

૮૩ દૂધ્યનો અર્થ રાજદ્રોહી જેવો થાય છે.

૮૪ મૂળ શબ્દ ગૃહપુરુષપ્રણિધિઃ એવો છે. પ્રણિધિનો અર્થ ચાર, સંભાળ અને પ્રાર્થના એવો થાય છે. રાજપ્રણિધિઃ, નિઃશાન્તપ્રણિધિઃ અપસર્પપ્રણિધિઃ વગેરે અનેક પ્રકરણોનાં નામોમાં પ્રણિધિ શબ્દ આવે છે અને દરેક જગ્યાએ આમાંનો કોઈ એક અર્થ લાગુ પડતો નથી. માટે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી તેનો અર્થ ‘કામ’ કે ‘કામની ગોઠવણ’ એવો કરેલો છે.

૮૪અ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા. અહીં આ શબ્દથી ન્યાય કે વૈશેષિક દર્શન વિવક્ષિત લાગે છે. ઉદ્યનાચાર્યના વૈશેષિક દર્શનના એક ગ્રન્થનું નામ લક્ષણાવલિ છે.

૮૫ મહાભારત દ્વાગપર્વના ૬૪મા અધ્યાયના ૧૬ શ્લોકમાં જંમક શબ્દ આવે છે તેની ટીકામાં ‘ઔપધસાધન’ એવો એનો અર્થ આપેલો છે.

૮૬ પક્ષીઓ ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવું તે.

૮૭ અર્થ રુદ્ધ નથી. સમાજમાં સંસર્ગ કરીને જાણે તે સંસર્ગવિદ્યા એવો અર્થ શાગરાત્રી દ્વે છે.

જનપદમાં જે શૂરા માણસો જાતની દરકાર કર્યા વિના દ્રવ્ય માટે હાથી કે વાઘ સામે લડે તે તીક્ષ્ણ.

જે બન્ધુઓ તરફ સ્નેહ વિનાના કૃત આગમુ હોય તે રક્ષક.

આજીવિકાની જરૂરવાળી દરિદ્ર પ્રગટતા ગ્રાહ્યળી ધિધવા તે પરિવારિકા. અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી તે મહામાત્રોને ઘેર જતી રહે.

આનાવડે મુણ્ડા અને વૃષલી પણ કહેવાઈ જાય છે.

આ સંચારો^{૯૯} થયા.

શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય દેશ જેપ શિષ્ય ભાષા ખાનદાનીનું અનુકરણ કરી શકે એવા સંચારોને તેમની ભક્તિ અને સામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં મંત્રી પુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દ્વારારિક^{૯૯} અંતર્વશિક^{૧૦૦} પ્રશાસ્તા સમાહર્તા મનિધાતા પ્રદેષા નાયક પૌર વ્યાવહારિક કાર્મન્ટિક મન્ત્રિપરિપદ્ અધ્યક્ષ દણ્ડપાલ અન્તપાલ અને આટવિકોમાં મોકલે.^{૧૦૧}

૯૮ ૪૨નારા ચારો.

૯૯ હાર સાયવનારો અમલદાર

૧૦૦ જાનાના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર.

૧૦૧ સંચારો કામન્દક

સ્વપક્ષે પગપક્ષે ચ યાયાન કમ્બિદ્ વિવશિતઃ ।

મર્યમ્મિસ્તત્ર સંચારામ્તિષ્ઠેયુક્તિસ્યેદિનઃ ॥

ત્રિ. સં. સિ. ૧૩, ૩૭

તે ઉપર જયમંગલા હશે છે. તથા કાર્યયોગીન્યદાદશ તોચાનિ સંમયન્તિ । તથા ' મન્ત્રિપુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દ્વારારિકા ન્તર્યશિક પ્રશાસ્તુ મમાહર્તુ મનિધાતુ પ્રદેશનાયક પૌર વ્યાવહારિક પગ્નિદપ્યક્ષ દણ્ડ દુર્ગાન્તપાલ્લાટયિકાઃ '.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અમલદાર વગર અને નેમનાં ખાતાંને તીર્થ કહેતા અને ઉપર મજુલેમાં આધારે તીર્થોમાં (જયમંગલામાં કૌટિલ્યનું ૪૮ અવનરણ ચોડા પાસાંતર સાથે છે) પોતાના દેશમાં અને પારકા દેશમાં રાજ્યએ ચારો રાખવા જોઈએ.

મદાબારતમાં ૨, ૫, ૪૧—

કમ્બિદ્દશાન્યેપુ મ્યપક્ષે દશપંચ ચ ।

ત્રિભિન્નિમિ રચિદાનિયેન્મિ તોચાનિ ચાર્કઃ ॥

ત્રીએ તોચ ચાર ઉપરની રીક્ષ ખ્યાન ખેત્રે તેથી છે,

પરરાજ્યમાં^{૧૦૨} તેમની (ઉપર ગણાવેલા અમલદારોની) હીલચાલો, છત્ર ધરવાનું, ઝારી આલવાનું, વીંજણો નાખવાનું, પાદુકા આલવાનું, ગાદીનું, પાલખીનું અને વાહનનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણ બંણી લે.

એ બંણેલી હકીકત સત્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

ખાવાનું ખનાવનારા, રસોયા, પગચાંપી કરનારા, બિછાનું કરનારા, વાળદો, શણગાર અલવનારા, પાણી ભરનારા તરીકે રહેતા રસદ ચારો, તથા કૂળડા, વામન, કિરાત, મૂંગા, બહેરા, જડ, અન્ધ હોવાનો ઢોંગ કરીને રહેનારાઓ તથા નટો, નાચનારા ગાનારા, બળવનારા, બોલીઓ કરનારાઓ અને ભવાયાઓ તથા સ્ત્રીઓ અંતઃપુરની હકીકત બંણે. તે હકીકત લિખુદ્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

સંસ્થામાં રહેનારા માણસો સંજ્ઞા અને લિપિ વડે ચારોનો સંચાર કરે. તેઓ પોતે તથા ચારસંસ્થાઓ એક બીજાને બંણે નહિ.

લિખુદ્રીનો પ્રતિષેધ કરે તો દરવાજા પર રહેલી નોકરોની પરપરા, માતા-

મન્ત્રી પુરોહિતશ્ચૈવ યુવરાજશ્ચમૂપતિઃ ।

પંચમો દ્વારપાલશ્ચ પદ્મોન્તર્વેશિકસ્તથા ॥

કારાગારાધિકારીચ દ્રવ્યસંચયકૃત્તથા ।

કૃત્વાકૃત્યેષુ ચાર્યાનાં નવમો વિનિયોજકઃ ॥

પ્રદેષ્ટા નગરાધ્યક્ષઃ કાર્યનિર્માણકૃત્તથા ।

ધર્માધ્યક્ષઃ સમાધ્યક્ષો દણ્ડપાલશ્ચિપંચમઃ ॥

પોહશોદુર્ગપાલશ્ચ તથા રાષ્ટ્રાન્તપાલકઃ ।

અટવીપાલકાન્તાનિ તીર્થાન્યપ્રાદશેવતુ ॥

ચારાન્વિચારયેત્તીર્થે જ્વાત્મનશ્ચ પરસ્ય ચ ।

પાશ્વળ્હાદીનવિજ્ઞાતાનન્યોન્યમિતરેશ્વપિ ॥

મન્ત્રિણં યુવરાજંચ હિત્વા સ્વેષુ પુરોહિતમ્ ।

અહીં પણ તીર્થો ગણાવ્યાં છે અને જયમંગલાથી તક્ષાવન એટલો પડે છે કે પોતાના રાજ્યમાં એ અદાર પૈકી મન્ત્રી યુવરાજ અને પુરોહિત ઉપર બહુસો મૂકવા નહિ એવો અપવાદ ક્યો છે.

૧૦૨ મૂળમાં તેષાં વાઙ્ ચારં.....તીક્ષ્ણા વિદ્યુઃ એમ છે. બાલ ચારનો અર્થ અહીં પરદેશની બાતમી મેળવવાનું કામ એમ કરેલો છે ને, ક્રી. ૧૦૧માં આપેલ પ્રશ્નોના ફકરાના આધારે તથા કામન્દક ૧૩, ૪૪ ઉપર જયમંગલમાં આ ચારો પરપક્ષે મોટાંભણ હોય છે એમ ક્યું છે તેને આધારે તથા ચાલુક્યના ઉપરના ફકરામાં સ્વચ્છિપયે કહેલું છે માટે અહીંનાં પરચિપય વિવક્ષિત છે એવા અનુમાનથી કરેલો છે. છેવટના શ્લોકો આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

પિતૃવ્યંગનો. ૧૦૨ કારીગર ઓળો, સવાઈ કરનારા કે દાસીઓ ગીતવાદ્ય, ૧૦૪ ભાંડપણું, ૧૦૫ જુદલેખ કે સંજ્ઞા વડે ચારની હકીકત લઈ લય.

દીર્ઘરોગ કે ઉન્માદ (ને ખડોને) કે આગ (લગાડવાના) કે વિપ (આપ્યાના ખડાના) થી છાનામાના (પરરાત્યમાંથી) નીકળી. લય.

ત્રણેયની હકીકત મળતી આવે તો સાચું માનવું.

તેમાં વાદે વાદે તફાવત પડે તો ગુપ્તદૃષ્ટ કરવો કે રજા આપવી.

કંટક શોધનના અધિકરણમાં કહેલા આદે, (બીજા આદે તેમને ત્યાં)

૧૦૩ અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રા. શામદાસી 'માતા અને પિતા તરીકે રહેલા ગુમચરા' એવો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય લાગતો નથી. આ શબ્દ સાહિત્યમાં બીજા ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. નીતિયાક્યામૃત ના રાજરક્ષાસમુદેશ નું ૩૦મું સુત્ર ત્રીસે પ્રમાણે છે.

માતૃવ્યંજનવિનુદ્ધા રાજવસન્યુપનિમ્યાયિન્યઃ સ્ત્રિયઃ સંમત્તભ્યાઃ ॥ તેનો રીક્ષકાર યાઃ સ્ત્રિયો માતૃવ્યંજનવિનુદ્ધા મયન્તિ એવો અર્થ આપી સમર્થનમાં બાધુરિતો

માતૃચિદ્રવિનુદ્ધા યા રાજહમ્યે ઘમન્તિ ચ ।

તા વેદ્યાઃ સેવનીયાઃ નાન્યાસેવ્યા યિચક્ષણેઃ ॥

એવો શ્લોક આપે છે. અંગ્રજોનો અર્થ લક્ષણ કે ચિહ્ન સાથે છે અને અહીં પ્રકરણ બેતાં એજ અર્થ પડે છે. પણ સાણક્યમાં એ અર્થનો લાભ કઈ રીતે લેવો? આજ અર્થ સાણક્યમાં પણ લગાડવોજ હોય તો બીના કે દુરપના ચિહ્નવાળા ગાણુસો, એટલે ૫૦૬ પુરોહ એવો કરવો પડે. રાત્યમાં એવા ૫૦૬ને રાખવામાં આવતા. વળી આગળ જતાં નાવુ અધિકરણના નિશાન્તપ્રણિધિના પ્રકરણમાં જતાનામાં જવાને માટે સાણક્ય એથી વરસના પુરોહ અને પચાસ વરસની ઓળો સાથે માતાપિતૃવ્યંગનોને પણ આધકારી ગણે છે એટલે આ અર્થ સ્વીકારવાને લક્ષ્યાહએ પણ સાથે જ વર્ષવર એટલે ૫૦૬નો પણ જોડો કરેલ છે તથા તે અરસાનાં આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં આ અર્થમાં ક્યાંય માતાપિતૃવ્યંગન ગણ મળી આવતો નથી એટલે આ અર્થ પણ સ્વીકારી શકાતો નથી. કુલની દેખીને પણ માતૃ કે માતૃવા કહે છે એ અર્થ લઈએ તો માતાનો જેમાં પરઓ દેખાતો દોષ એરી સો એવો અર્થ સાથે પણ તો સાથે પિતૃઓ પણ એરી રીતે કાઢનામાં આવતા એવો અર્થ કરવો પડે. છેવટે આ અને જાપુના નામે બોલાતાં કાઠ દરવારી માણુસો એવો અર્થ પણ કરી શકાય. અર્થશાસ્ત્રની પરંપરા પૂરી મર્મ દોવાથી નિશ્ચિતપણે કંઈ કરી શકાતું નથી.

૧૦૪ સરખાવોઃ મુદ્રારક્ષસ પ્રથમ અંકમાં ચાર ગીતથી ગૂઢ સંદેશો પડેલા છે.

૧૦૫ રંગલાપણું. દાસની બાંડ જાનિ આવે જ મર્યાદા કરે છે.

લેગા થાય અને ત્યાંથી જૂઠા પટે તે માટે પરરાજ્યનો પગાર ખાઈને રહે તે ઉભયવેતનો. ૧૦૯

ખડાનામાં પુત્રદારને રાખી ઉભયવેતનો
શત્રુમાં, મોકલી, જાણે શુદ્ધિ તેવાથી તેમની.
અરે મોકલવા એમ શત્રુમિત્રે જ મધ્યમે
ઉઠાસીને અને તેનાં અઢારે તીર્થમાં વળી.

૧૦૯ મૂળમાં કण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषुकृतवेतना वसेयुः ।
સંપાતશ્ચારાર્થ । ત ઉભયવેતનાઃ આ પ્રમાણે પાડ છે. અને તેનો અર્થ રા. શામશાસ્ત્રી
એનો કરે છે કે “ કંટકશોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારેએ પોતાનો પગાર
શત્રુરાજ્ય પાસેથી લેવો. પણ જ્યારે તેઓ ચોરોને પકડવાના કામમાં જાને રાજ્યોની
મદદ કરે ત્યારે જાને રાજ્યોનાં તેઓ પગાર ખાય ” પણ ઉભયવેતનો આવો
અર્થ જ નથી. એક માણસ ગુમરીતે એક રાજ્યનો ચાર હોય પણ તે
ખીજા રાજ્યમાં જઈ નોકર રહે ત્યાંનો પગાર પણ ખાય અને એ સ્થિતિમાં રહી
એ રાજ્યમાં ભેદ કરાવે તેને ઉભયવેતન કહે છે. મુદ્રારાજ્યમાં ચાણક્યના કેટલાએક
માણસા મલયકેતુના માણસ તરીકે રહી ભેદ કરાવે છે તે સવળા ઉભયવેતનો છે.
તેઓ એક રાજ્યમાંથી ગુમરીતે અને ખીજામાંથી દેખીતી રીતે પગાર ખાય છે માટે તેઓ
ઉભયવેતનો છે, અને એક રાજ્યના હિતને માટે ખીજા રાજ્યને દગો દે છે. તેઓ રા.
શામશાસ્ત્રી ધારે છે તેમ ખુલા પડી જાને રાજ્યોના ચોરોને પકડે એ અસંભવિત છે.
માટે કિપરનો પાડ અને રા. શામશાસ્ત્રીનો અર્થ ન સ્વીકારનાં નીચે આપેલા બીજો પાડ
સ્વીકારી અંદરના દડો, વિરામચિહ્નો, કાઠી નાખી નીચે પ્રમાણે પાડ સ્વીકારીએ છીએ
કण्टक शोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुः संपातनिश्चारार्थं त
उभयवेतनाः आभ कर्वाथी आगण आपेलां रसद तीक्ष्ण वगेरेनां सक्षलुवाभ्यो जेवां કે
ये वन्धुपु निःस्नेहाः क्रूराश्चालसाश्च ते रसदाः । તેમની સાથે આ વાક્ય સમાનરૂપ
થાય છે. સંપાતનો અર્થ અહીં ‘ ભેગાં થવું ’ અને નિશ્ચારનો અર્થ ‘ ભૂંડાં પડવું ’
એટલે પરરાજ્યમાં તાપસ વગેરે ખીજા જે વેપધારી સત્રીઓ હોય તેમણે ભેગાં થઈ ચાર-
કર્ષ માટે જૂઠા પડવાની મસલત કરવાની સગવડ ઉભયવેતનો કરી આપે એવો અર્થ
અગે ક્યો છે. તેને માટે કામન્દકના નીચેના શ્લોકોનો આધાર છે.

विद्याशिल्पापदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ।

कृत्यपक्षं विजानीयात् तद्भर्तुश्च विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

तीर्थोद्भ्रमसुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्विव्यंजनोपेतैः स्वचारैः सह संपतેत् ॥ १४ ॥

त्रयोदशसर्गः का. नी. सा. त्रि. सं. मी. ५. १७८.

કામન્દક પણ ચારોને ભેગાં થવા માટે સંપત્ ક્રિયાપદ વાપરે છે.

તેમાં અંતઃપુરે હેરે કુચ્ચ, વામન, ઝંડળો,
 કલાવાન સ્ત્રીઓ, મૂંગા વિચિત્ર મલેન્દ્રાતિઓ.
 દુર્ગે વંધારીની સંસ્થા, દુર્ગાન્તે સિદ્ધ તાપસો,
 ખેડુ ઉદ્ધારિતો રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રાન્તે રાજવાસીઓ.
 વને વનચર હેરે લિલ્લુ આરવિકો તથા
 પરની ખાતમી અર્થે શીઘ્ર ચારપરંપરા.
 બલુવા પરના આરે તેવા તેવાથી એ સહી
 ચાર સંચારની સંસ્થા સંજ્ઞા ગૃહ અગૃહથી.
 કેયુ કૃત્ય તાલું કામ કહી એમ વસાવવા,
 મુખ્ય અકૃત્યો સ્ત્રીભાટે, પરના ચાર બલુવા. ૧૦૭

વિનય સંબંધી અધિકરણ ગૃહપુરોહિતપતિના પ્રકરણમાં સંચારોત્પત્તિના બારમા અંગમાં પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ ૮મું.

પોતાના રાજ્યમાં કૃત્ય અને અકૃત્ય પશ્ચાન્નું રક્ષણ.

ગૃહ પુરુષને મોકલીને, મહામાત્રોમાં આરેને મોકલ્યા પછી પોતાના દેશની વસતીમાં આરેને મોકલવા.

જે સત્રીઓ બેગા થઇને તીર્થ, સભાશાલા, કે શ્રેણીના જનસમવાયમાં વિવાદ કરે. “ સર્વગુણસંપન્ન આ રાજા સંભળાય છે. આ જે પોતાના દેશની વસતીને હણે અને કચ્છી પીડે છે તેનો કોઈ ગુણ નજરે પડતો નથી.”

૧૦૭ મળી નીચે પ્રમાણે છે.

અકૃત્યાન. કૃત્યપશ્યૈઃ દર્શિતાન્કાર્યદેનુભિઃ ।

પરાપસર્પણાનાર્થ મુરુવાનન્તેપુવામયેત્ ॥

૨૧. શામવાતી નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. “ રાજાના પશ્ચાન્ને રોકે આપનાર આરે જે, રાજાઓની વિરોધી હોશનગરો શોધી કરાવે, તેમને, તેઓ પરરાજ્યના આરે પકડી શકે અટકા માટે, સીમાએ વસાવવા. ” આ અર્થના સમર્થનમાં કામનક સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૨૫ થી ૪૫ બતાવે છે પણ એ શ્લોકોમાંથી અમને આ અર્થનું સમર્થન મળતું નથી તેમજ આ અર્થ અમને અનુપપન્ન લાગે છે, આટલે કેપરના અર્થ કર્યો છે. પોતાના સાચા માણસોને પોતા આરોપ મુદ્દા દેશવંશ દમને એ રીતે પરરાજ્યમાં ખટપટ કરાવવાની પદ્ધતિ પ્રકારામળા પ્રસિદ્ધ છે.

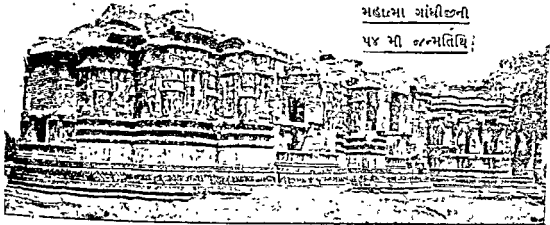
પુરાતત્વ

આશ્વિન શુકલદ્વાદશી '૭૮

તા. ૨ ઑક્ટોબર ૧૯૨૨

મહાત્મા ગાંધીજીની

૫૪ મી જન્મતિથિ

વર્ષ ૧ હ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૧ લો.

વિષયાનુક્રમ

૧. પુરાતત્વ મંદિર	...	દત્તાત્રેય બા. કાલેશ્વર	...	૫. ૧
૨. આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય	...	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	...	૬
૩. ભારતીય દર્શનોની કાલતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા	...	પં. સુખલાલ	...	૧૮
૪. સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય	...	રસિકલાલ છો. પરીખ	...	૨૫
૫. મારગદેવ વાઘેલાનો વિ. સં. ૧૩૩૩નો શિક્ષણ	...	દત્તાત્રેય બા. કીસ્કળકર	...	૩૭
૬. બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિસ્તાર	...	નંદાનાલાલ ના. શાહ	...	૪૨
૭. પૃથ્વીનું સ્વરૂપ	...	જેઠાલાલ ચી. સ્વામિનારાયણ	...	૫૦
૮. ઉત્તરાપચની યાત્રા	...	નરહરિ દા. પરીખ	...	૫૨
૯. એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ	...	મુનિ પુણ્યવિજય	...	૬૧
૧૦. જામી	...	મી. અબ્દુલ ઝ૫૨ નદવી	...	૭૧
૧૧. રાજપ્રેક્ષીય	...	પં. એચરદાસ છ. દોશી	...	૮૦
૧૨. સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયા.	...	...	...	૮૭
૧૩. તળાખનો પ્રાચીન વિહાર	...	હીરાલાલ અ. શાહ	...	૯૯
૧૪. મહાકવિ વિજયપાલ અને મહાકવિ શ્રીપાલ	...	મુનિ જિનવિજય	...	૧૧૩
૧૫. દૌરિકવનું અર્થશાસ્ત્ર-(અનુવાદ)	...	રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	૧

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, -અમદાવાદ.

પ્રિંટર: સવાજમ રૂ. પં, પોસ્ટેજ ૮ આના: છુટક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટેજ જુડ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા દિંદુરયાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) દિંદુરયાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી, આદિ ભાષાઓનું ગ્રાન્થીય અને વૃત્તનાત્મક પદ્ધતિએ શિષ્યજ્ઞ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધમોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, દ્વારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલ્પમ-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને વી. ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ દાર્પમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —અધ્યાપક.

(૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક.

(૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

(૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

(૬) રશિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલે લિલ્લવતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. દાખલની એક જ બાબત ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' છતાંદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જોય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

સત્યં પરં ધીમહિ

પુરાતત્ત્વ

પૌષ કૃષ્ણદ્વાદશી, ૧૯૭૯.

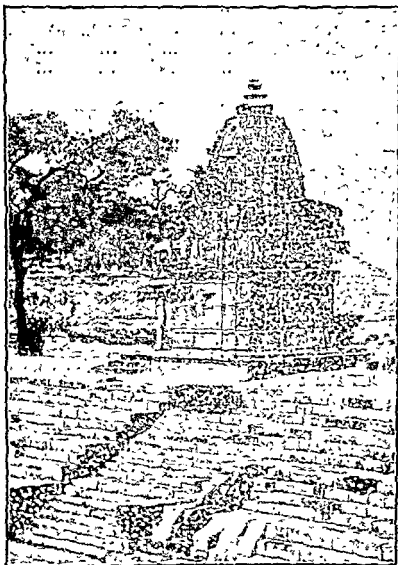
મકરસંક્રાંતિ

તા. ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૮૦.

વર્ષ ૧ હ.

ત્રિમાસિક

[અંક ૨ જો.

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ,
શુભરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫, પોસ્ટેજ ૮ આના. છુટક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટેજ શુદ્ધ.

વિષયાનુક્રમ

૧.	પુરાતત્ત્વમંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ ...	...	મુનિ જિનવિજય. ... પ. ૧૨૩
૨.	વસ્તુ અથવા હિન્દુવી રાગઓ ...	...	અ. ધર્માર્નદ માસમ્બી. ૧૨૫
૩.	માદરવૃત્તિનો સમય ...	...	રસિકલાલ છો. પરીખ. ૧૫૨
૪.	નિરૂક્તશાસ્ત્ર ...	...	જેડલાલ જો. શાદ. એમ. એ. ૧૬૨
૫.	પ્રાચીન સમયમાં કૌરુકર્મનો રીવાજ ...	...	દુર્ગારામ કેવળરામ શાસ્ત્રી ૧૭૧
૬.	માણિક્યચંદ્ર ...	...	અ. રામચંદ્ર બ. આદવલે ૧૮૧
૭.	દશ માનવધર્મ ...	...	અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક ૧૮૮
૮.	ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ ...	...	પં. ગુણલાલ ... ૧૯૬
૯.	ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ...	...	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ... ૨૦૯
૧૦.	ભારતરાયની કાવ્યપ્રસાદી ...	...	હરિદર પ્રા. બટ્ટ ... ૨૧૮
૧૧.	સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં. ...	...	... ૨૨૧
૧૨.	નોંધ ...	...	... ૨૨૧

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, મરાઠી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુદી ગુજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલ્પબ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.	}	મંત્રીઓ.
(૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક.		
(૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આદવલે.		
(૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.		
(૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.		
(૬) રસિકલાલ છોડલાલ પરીખ.		

પુરાતત્વ

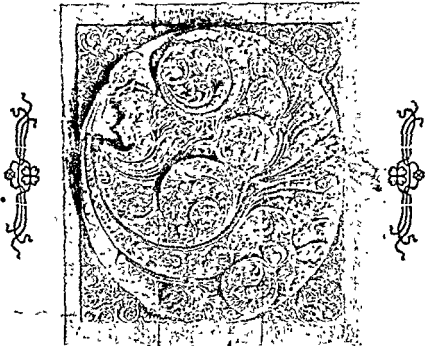
ચૈત્ર અમાવાસ્યા, ૧૯૭૬. .

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૨૮.

વર્ષ ૧ હ.]

ત્રૈમાસિક

[અંક ૩ ભે.]

વિષયાનુક્રમ

૧. અભિનંદન	...	...	...	સંપાદક.	...	૫. ૨૪૩
૨. અભિધમ્મત્તસંગહ અને તેના કેર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય...	...	...	...	અ. ધર્મોનંદ કોસમ્બી.	...	૨૪૪
૩. ભારતીય ઐતિહાસિક અવલોકન	...	...	...	અ. નારાયણ મો. ખરે.	...	૨૫૨
૪. પૈશાલીના ગ્રંથસત્તાકે રાજ્યનો નાયક રાજા એટલે...	...	...	...	મુનિ જિનવિજય.	...	૨૬૩
૫. જ્યોતિષ વેદાંશ	...	...	...	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ.	૨૮૯, ૩૨૩	
૬. ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ	...	...	...	પં. બહેચરદાસ જી. દોશી.	...	૨૯૧
૭. સ્વાધ્યાય	...	...	...	...	...	૩૩૫
૮. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ)	...	...	...	અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક	૯-૧૬	

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ જોષીલાલ પરીખ,

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

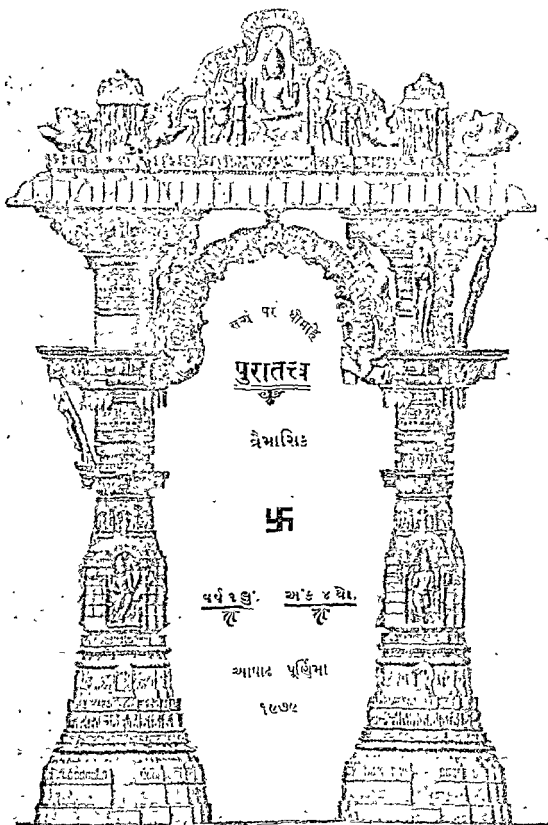
- (૧) સામારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી, આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને વૃત્તનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આગળ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.

- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલબ્ય-ફર્જી મંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમજ અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનેને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધ સમિતિ—

(૧) મુનિ શ્રી જિનવિજયજી.	(૩) શ્રી ધર્માનંદ કોસમ્બી.
—આચાર્ય.	(૪) „ રામચંદ્ર આઠવલે.
(૨) શ્રી રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ.	(૫) „ રામનારાયણ પાઠક.

सत्यं परं धीमहि

पुरातत्त्व

त्रैभासिक

卐

वर्ष १९७१: अंक ४ घो.
॥ ॥

आगाध पूर्णिमा

१९७१

संपादक अतः प्रकाशकः इन्दिराबाई छोटालाल परीक्ष, अमदावाद.
वार्षिक दायित्वः ३० पं. पारितोषिक ८ आना. छुटका निकासी किंमत ३०/१-८-०. पत्रिका १९८०

શબ્દસૂચિ

અ.

અકબરના સમયનું હિંદ	૧૭
અકાસંત પુલિંગ પ્રત્યયો	૩૬૯
અકુસલ ધર્મો	૨૪૫, ૨૪૬
અક્ષયવટ	૫૭
અખેરાગજી	૧૦૩
અગ્નિપુરાણ	૩૪૬
અગ્નિમિત્ર	૩૩૯
આમ્રવેશ	૧૭૫
અંગ	૫૩
—ચલિકા	૮૧
—રૂપ શ્રુતરાત્ર	૮૧
—સિવાયનું શ્રુતરાત્ર	૮૧
—દેશ	૨૩૬
અંગીરસ	૧૬૫
અંગુત્રાનિકાપદ્ય, ૧૨૫, ૧૬૭, ૨૦૫, ૨૩૪, ૩૬૨	
—નાં ચારસૂત્રો	૩૬૩
અગ્રેજ સરદાર	૨૪૩
અગ્રેજી રાજ્યધારણ	૧૦
અગ્રન્તા	૧૭૯
—નાં ચિત્રો	૩૪૭
—નો વિદાર	૧૦૯
અગ્રપાળ	૪૦
અગ્રતરણ	૧૩૧, ૧૪૪, ૧૭૯, ૨૬૩
અઠકથા	૧૨૫, ૧૩૧, ૧૪૬
—દાર	૨૨૨, ૨૪૫
અઠકલિક	૧૨૬, ૧૪૯
અઠસાલિતી	૨૪૫
અઠાવધ	૩૦૯
અદારમા સૈકાનું મુરોપ	૧૦
અણુહિલકાડ પાટણ	૩૮
અઠાળીયાનું રથાન	૪૩૪
અઠાળીયા મહાદેવમાં લક્ષ્મીરાની મૂર્તિ	”
અઠાળેથર મંદિરનો લેખ	”
અતિ ઊંડી	૩૧૬
અતિસુખશંકર	૧૦
અથર્વવેદ	૧૭૧, ૨૫૩
અથ સમ્યગ્દર્શનાશ્રુપાથો યોગ:	૨૨૩
અદ્વૈતાદ્યા	૧૮૯

અધિકૃતશિલ્પવંશ	૮૫
અનામન બયાનિ	૩૫૬
અનાયમિત ધાતુઓ	૩૮૮
અનિરૂત્તિબાદર	૨૦૫
અનુચારણ	૧૬૩
અનુભવોમાં સર્વસામાન્યત્વ	૨૧૨
અનુમાન-અથ સમ્યગ્દર્શનાશ્રુપાથો યોગ:	૭૫૨ ૨૬૩
અનુયોગદાર	૮૧
અનુરુદ્ધ	૨૪૯
અનંતરાય નાનાલાલ	૮
અનંતબદ્ધ	૧૯
અન્યશાસન	૧૧૦
અંતકૃદશા	૮૦, ૮૨
અંતર્વેદી	૫૩
અપભ્રંશ	૨૯૧
—તું બ્યાકરણ	૨૯૧, ૩૬૩ અ
—માં થયેલો સ્વરોનો અત્યંતજનનો	
બ્રશ-વિકાર	૩૬૩ અ
અપભ્રંશ થવાનાં કારણો	”
અપહારવર્મા	૨૩૬
અપૂર્વકરણ	૨૦૫
અપ્પર	૩૪૭
અપ્રમત્તસંયત	૨૦૫
અબદુર રહેમાન	૭૧
અણુ ઝર નદરી	૭૧
અબ્યાક્તા ધર્મો	૨૪૫, ૨૪૬
અભયગિરિ	૨૫૦
અભાવિત રમતબ્યા રમ્મિ	૪૧૪
અભિધર્મ્ય સંગ્રહ	૧૨૪, ૨૪૪
અભિધર્મપિટક	૪૮
અભિધર્મકોશ	૧૦૫
અભિધાન રાગિન્દ્ર	૩૧૧
અભિધામાલકા	૧૮૫
આમનવગુપ્તાદ્યાયર્થ	૧૮૧
અમિતવ સિદ્ધરાજ	૧૧૩
અમિતેય અર્થ	૩૬
આમનંદન	૧૪૩
અમીતિ	૨૪૮
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	૯

અમરકોશ	૩૩	અષ્ટગ્રંથનાં આદિ દ્રવ્યો	૪૨૭
અમરાવતિ	૪૮	અષ્ટ સાદસ્ત્રિક-પ્રગાપાનમિતા	૪૪
અમિતાભ	૪૪	અષ્ટાધ્યાયી	૩૪
અમીરઅલીશેર	૭૮	અષ્ટાંગહૃદય	૧૯૨
અમ્બરેલું	૪૧, ૨૩૮	અસાદાન	૭૧
અંબિકાદેવી	૩૧૧	અસરગ્રી મેદુલ	૪૪૧
અવાગકેવલી	૨૦૫	અસંગ	૧૫૮
અયોધ્યા (અગ્નિધ્યા)	૫૫	અહીર	૨૨૭, ૨૨૮
અયોધ્યાકાવ્ય	૩૧	અલનાદર	૩૫૧
અરિસિંહ દેકુર	૧૧૫	આ	
અરુણાપપાત	૮૧		
અગ્નિ-કર્તાવીર્મ	૩૪૭	આદિની અકબરીમાં 'દિ'ંદુ વ્યવહાર'	
અગ્નિનદેવ	૩૮	સંબંધી પ્રકરણો.	૪૬૬
અણીરાગ	૩૯	આદિની અકબરીમાં રાજનીતિ વિચારો	૪૬૬
અર્ચશાસ્ત્ર	૨૭	આદિકેટમ્ કેટલોગમ્ કેટલોગોરમ્	૧૬૯, ૧૮૫
અર્ધા દિરૂરી ઓર દંડીઆ	૮૭, ૧૫૮	આખ્યાનદર્શન	૩૪
અર્વાચીન ઇતિહાસ	૧૦	આગમ	૧૭૭
અર્હત	૨૪૪	—પ્રમાણ	૨૧૫
અલગરક	૩૧૨	આગમેદ્યસામિતિ	૨૬૪
અલંકારસર્વસ્વ	૧૮૮	આગસિ	૩૧૭
...ામુવીણા	૨૬૦	આગારો	૪૭૪
...લીશેર	૭૭	આગાયણ	૧૬૩
...	૧૮૬	આપાટિ	૨૫૪
અલ્લાહદીન	૨૨૯	આચાર	૮૨, ૧૦૪
અવદાન	૪૬	આચારંગ	૮૦, ૧૯૪, ૨૬૪
અવદાન-દંડપલના	૪૪	આચારનાં નામ	૧૧૦
અવદાનસાહિત્ય	૪૪	આચાર્ય હેમચંદ્રની બીજી	
અવંતી ઉપર ચઢાઈ	૨૬૯	નવી દપ્રકૃત	૨૭૩
અવંતીનાથ	૩૫	આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેલા કેટલાક શબ્દો	૩૬૬
અવંતીનો રાગ પ્રવેશ	૨૬૩	આચવક	૧૬૦, ૨૦૮
અવંતીવર્મા	૧૮૫	આચવક સપ્રદાય	૧૯૯
અવંતીસુંદરી	૪૭૩	આહ	૩૧૨
અવંતીસુંદરીમાંથી દણ્ડીનું ઓળખાણ	૪૭૩	આતુરપ્રત્યાખ્યાન	૮૧
અવલોકિકે	૨૩૮	આત્મવિશોધ	૮૧
અવલોકિતેશ્વર	૪૪	આત્માનંદ જૈન પુ. પ્ર. મંડલ	૨૨૨
અવલોણા	૩૧૦	આત્માનંદ જૈન સભા	૯, ૨૬૪
અવિનાશચંદ્ર દાસ	૧૩	આત્રેયતંત્ર	૧૫૪
અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ	૨૦૫	આયે-સર્જ રાજ્ય	૪૬૪
અવ્યક્તના અર્થો	૨૧૮	આદિનાથ	૫૫, ૧૨૧
અવ્યયકાંડ	૩૯૦	આધુનિક કાયદા ધડવાની પ્રવૃત્તિનો સમય	૪૫૭
અશર	૩૩૭	આનંદ	૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૪૫
અશોક	૨૪૫	આનંદાશ્રમ	૧૮૧, ૨૧૫
અશ્વધાપ	૪૩	આનંદપુર	૧૧૯
અશ્વધર્મોનો બત્રીજો સસસ	૪૭૧	આનંદકાવ્યમહોદધિ	૩૦૬
		આનંદમંડ	૪૫૩

આનંદશંકરભાઈ	૯૩
આનંદપુર	૨૩૮
આંતર રાજ્યનીતિ	૪૬૯
આપણા પૂર્વજો	૧૭
આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રો	૨૫૫, ૩૩૯
આપણી અદૃશ્ય યતી લેખનકળા	
અને તેનાં સાધનો	૪૧૯
આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય	૬
આપણું હિંદનું રક્ષિત રાજ	૮
આમજન	૨૧૫
આફ્રિકા સાથે સંબંધ	૧૦
આબુ પર્વત	૩૮, ૧૮૭
—માં વિભાગશાહનાં દહેરાં	૬૯
આમૂ	૬૯
આમરણ	૩૭
આમ્બરણ	૨૩૯
આંખાડ (આમ)	૩૦૭
આયુક્તક	૪૦૨
આરણ્ય	૨૫૩
આર્ય સિદ્ધિ	૩૦૩
આર્યિક	૨૫૨
આર્યભિશપ અશર	૨૩૩
આર્યર કીય	૨૩૩
આર્યર વેનિસ	૪૭૨
આર્ય સંસ્કૃત	૩૨૨ આ
આર્ય	૧૨૬, ૧૭૮
આર્યરક્ષિત	૧૫૫
આર્યશર	૪૪
આર્યવિજ્ઞાન્યાખ્યાનમાળા	૫, ૨૫, ૧૫૯, ૨૨૩
આર્યવર્તનો ઇતિહાસ	૫૨
આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષની	
ગતિઓનાં લક્ષણ	૨૩૩
આશિય વસાનિ	૩૬૨
આસી કોશી	૭૧
આસેસ લોરેનો	૪૫૨
આવરણ	૧૫૦
આવરણક	૮૧
—શ્રુત જ્ઞાન	૮૧
—શ્રુતિ	૮૩
—સિવાયનું શ્રુતજ્ઞાન	૮૧
—સુત	૨૬૪
આવાનો શિક્ષાલેખ	૩૫૨
આવિયા-આવ્યા	૩૧૨
આવિયાની વ્યક્તિ ઉપર ચાર દૃષ્ટના	૩૧૩

આધિભાવન ગૃહ્યસૂત્ર	૩૪૩
આસક	૬૯
આસુરિ	૧૫૩
—અને બાબીલોક	૧૨
આલ્બલુસિંહ	૬૯
ઇ	
ઇકારાંત ઉકારાંત નપુંસક	૩૭૫
—પુલિંગ પ્રત્યયો	૩૭૩
ઇક્ષ્વાકુ વંશ	૩૪૬
ઇન્ડોની જૂદી જૂદી જાતો	૪૫૨
—ઉન્નતિનો ઇતિહાસ	૧૦
ઇડરના મોરલીધર મંદિરમાંનો લેખ	૧૬
ઇતિ અપભ્રંશ	૩૯૧
ઇતિયુતક	૪૫
ઇતિહાસસંક્ષેપ	૧૬
ઇન્ડોની	૧૦૫
ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરિટીઝ, ૨૩૫, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૬૪	૧૫૭
ઇન્ડિઅન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન	૨૧૪
ઇન્ડિય પ્રત્યક્ષ	૧૬૩, ૧૭૨
ઇન્ડ	૪૪૨
ઇટોર	૭૨
ઇમામ મહમદ	૩૯૯
ઇયાવેન	૧૭૯
ઇરાન	
—ના પાદશાહનો ઇતિહાસ	૧૨
—ની મુખ્યત્વેસર તવારિખ	૧૨
ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય	૧૦
ઇલિયટ	૧૭
ઇશાનાસ્થોપનિયત	૧૯૩
ઇશ્વરકૃષ્ણ	૧૫૨
ઇષિકાનક	૨૩૮
ઇસપનીતિ	૪૮
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ	૧૬૫
ઉ	
ઉગ્ર	૧૬૮
ઉગ્રશ્રવા	૩૪૪
ઉચ્ચારણ આદેશ	૩૬૬
—ઉચ્ચારણ	૩૬૬
—લોપ	૩૬૬
—વિકાર	૩૬૫
—સંપ્રસારણ	૩૬૬
ઉત્તરધિની	૧૫૨

કાંઠલા	૩૬૧૨	કીચ	૮૮,૧૫૨,૨૫૮
કાંઠીયા	૨૫૪,૨૬૧	કીર્તિદામુદી	૧૬,૩૦૬
કાંતિચિન્મયજી	૪૩૩	કુખિંક (કોણિક)	૨૬૩
કાંદબરી	૧૮૧	કુખાલન	૫૪
કાન્યકુબ્જ (કનોજ, ગાધિપુર)	૫૫	કુડ ગામમાં નંદિવર્ધન	૨૬૬
કાન્દકડે પ્રબંધ	૧૬	કુન્તાલ લોઢા	૨૩૭
કાણે	૨૭	કુમ-દરકોષલ	૩૪૭
કાચેના રથખંડેર	૪૫૦	કુંદ કુંદ	૨૧
કાપડિયા	૧૨	કુંદપુર (કુંદગામ)	૫૮
કામરૂપ	૫૩	કુંબેર	૧૭૬
કામચૂલ	૨૬, ૧૫૯, ૧૭૬	કુમારપાલ ચરિત્ર	૧૬,૬૧
કામચી મિથ્યાચારી	૧૮૯	કુમારપાળનું વર્ણન	૨૭૩
કાવદા ઘડવા વિશે	૪૫૭	—પ્રતિબોધ	૬૧,૧૧૩
—વિશે જૂઠા જૂઠા મનત્યો	૪૬૯	—પ્રબંધ	૭, ૧૬
—ના બે પ્રકારો	૪૬૯	કુમારસંભવ	૪૩
કાવોત્સર્ગ	૮૧	કુમારસંભવ	૧૬૦,૨૨૬
કારિય:-કારિવિચ્છ, જુહારિય	૩૧૪	—ના બુદ્ધ સંબંધી ઉદ્દગારો	૨૩૫
કાર્તવીર્યની માહિત્તમતી	૩૪૭	કુરાને ચરીફ	૭૧
કાર્ક માઈસ	૪૪૮	કુર	૪૫૮
કાર્પેન્ટિયર	૮૮	—દેશ	૫૨
કાલમેધ ખેતપાળ	૩૧૦	—દેવ	૫૪
કાલિક જુલ	૮૧	કુસકોડિ	૩૧૧
કાલિદાસ	૨૫,૨૨૪	—ચંદ્ર	૩૮
—અને દરદીનો સમય	૨૩૬	કુસુક	૧૬૩
કાલિપાદ મિત્ર	૨૩૫	કુમોત્તુંગની જમીનમાપણી	૪૫૬
કાલીર	૨૪૯	કુરાન	૨૫, ૩૫૨
કાલ્યાદર્શ	૪૭૪	કુરાન	૫૫,૪૫૦
કાલ્યાણકાર	૬૧	—પાછીના ત્રણ રાત્રો અંધારામાં	૪૫૦
કાલ્યપકાશ	૬૧,૧૮૧	કુશિનગર (કુશિનારા)	૫૭, ૫૮ ૧૨૬
કાલ્યપીમાંસા	૬૧,૨૩૧	કુસલા ધર્મા	૨૪૫,૨૪૬
કાશિકાવૃત્તિ	૧૦૫	કુસુમાંજલિ	૧૯
કાશીરાજ	૧૨૫	કુસુ-જુનીઆ (મિ-રટા-ટીનોપલ)	૭૬
કાશીર	૧૮૨	કુર્મપુરાણ	૩૪૬
—નું અલગ રાજ્ય	૪૫૦	કુર્મકોંક	૩૮૮
કાસરયામ	૨૩૮	કુરાચ-ચિન	૩૫
કાહના	૬૯	કુચ્ચુ-ચરિત્ર	૧૩
'કાળ'	૬૯	—ચંદ્ર	૩૦૮
—ના સંબંધમાં દર્શન-બેઠ	૧૮	—બાલચરિત્ર	૨૪
—વન	૫૫	—યજુર્વેદ	૧૬૨
કિ ઉ-કિ આ	૩૧૭	કુચ્ચુલાલ મોહનલાલ જવેરી	૬
કિ ક ક ક	૪૦૩	કે. જી. શંકર આયર	૩૪૮
કિટલી	૬૧	કે. પી. જયપરવાલ	૩૪૭
કિરણવલી દીકા	૨૬૪	કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી	૮૭
કિરસે સંબંધ	૧૨	કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ	

કે. હિ. એ. ઇ.ની સમાલોચના	૩૩૫
કેશવલાલ હર્ષદાસ ધ્રુવ	૩,૮,૨૨૪
કેશી	૮૫,૨૬૮
કેપટ	૧૮૫
કેગીટો એગેસિમ	૨૧૨
કેટ્યામ	૩૫૧
કેન્ડુસ્યસ	૧૦૬
કેન્સ્ટન્ટાઇન	૪૫૩
કેલખોઈ—કેકે	૩૫૦
કેલકુક	૧૬૪

કેશલ	{ ૫૩,૫૫, ૧૨૬, ૧૮૭,૧૮૮
------	--------------------------

કેસગિ	૩૧૯
કેવેલની છુદ્ધચરિત્રની આશ્રિત	૪૩
કેટિલ્સ	૧૨૪
—અર્થશાસ્ત્ર ૧૪,૧૯૪,૩૪૪,૪૫૩,૪૫૭,૪૬૭	
કેટિલ્સમાં સંધો	૪૫૩
કેરેલો અને પાંડેલો	૩૪૨
કેસાચી	૫૬

—નું વર્ણન	૨૨૭
—નો શાતાતીક	૨૬૩,૨૬૭

કૌશલ્યસમ્ ગોત્ર	૨૩૮
કૌપિતક ઉપનિષદ	૧૭૩
ક્યાંગ-૨	૪૯
ક્યોડિયસ	૩૫૧
કાલુ	૨૧
કાનપ	૧૪
કાનિય કલેન્સ ઇન છુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા	૧૨૫
કાનિયોનું શ્રુત	૯૧
કારપાણિ	૧૭૬
કાલુ ગોઠ	૨૦૫
કુદ્ધસ્થિત	૮૧
કુદ્ધિ વિમાન પ્રવિભક્તિ	૮૧

ખ

ખગરોટો	૫૬
ખટમંડુ	૯૭
ખંડગિરિ	૬૦
ખંધક	૪૮
ખંખાયત	૩૮
ખંખાત	૯
—નો શાંતિનાથ	૨૪૦
ખરખાદ	૨૩૮

ખાંડણીયા	૨૫૪
ખાંડવવન	૫૪
ખાદિર	૩૪૦
ખાન-ઈ-અઝમ-ખીરજી-અંજીઝ-કોકેઠ	૨૪૦
ખાનસરોવર	૨૪૦
ખારવેલ	૨૭
ખાલ્દીઆની સંસ્કૃતિ	૩૩૭
ખાસ વિશેષ નામો	૩૦૫
ખુદસિકખા	૨૫૦
ખુદ્ધનિકાય (કુદ્ધનિકાય)	૪૫
—પાઠ	૪૫
ખુશસાન	૭૧
ખેટક	૨૩૮
ખોડીઆરની ગુફા	૧૦૨
ખોરી	૧૧
ખિસ્તી સંવત પહેલાં હિંદુસ્તાનના સિકાનો વિકાસ	૯૭

ગ

ગાઠન્દ્રુ કુંડ	૩૧૦
ગર્ગાયાપ	૪૩૪
ગ-છેર રોડપ	૪૯
ગણધર	૮૩
ગણુ-રાયાણો	૪૬૩
ગણિતશાસ્ત્રમાં બીજગણિતનું સ્થાન	૨૧૯
ગણિપિટક	૮૨
ગણવિધા	૮૧
ગણુવ્યક્ત	૪૪
ગણુસ્તોત્ર	૪૩
ગન્ધ ફેરી	૧૦૦
ગયા	૫૭
ગરુડ પુરાણ	૧૯૨
ગરુડોપપાન	૮૧
ગરુર	૨૫૫
ગર્ભોપનિષત	૨૫૯
ગંગા	૧૫૧
ગંગેશ ઉપાધ્યાય	૧૯
ગંઠી	૪૨૮
ગાગડીઆ	૪૩૪
ગાથા સંસ્કૃત	૪૩
ગાધિરાજ	૫૫
ગાંધાર	૫૨,૧૭૯
ગામ પંચાયતો	૧૬૬૪

ગામ પંચાયતો

ગાળે	૧૫૮	ગાધા	૨૫૫
ગિરનાર (ઉત્તરવલ)	૩૦૪	ગાન્ડોશરનીસ	૪૭૧
—અને આબુના લેખો	૩૦૬	ગાપનાય મદાદવ	૮૯
—ચલપરિપાટિ	૨૯૧, ૨૯૨	ગાપાયધાબજી	૧૬૨
—તીર્થમાળા	૩૦૭	ગાપાળ	૨૨૮
—તીર્થોદાર	૩૦૬	ગાબિલ	૧૭૭, ૩૪૦
—પાનો અશોકનો શિલાલેખ	૧૪	ગામપપાયસીન્યાય	૨૬૧
ગિરિ મગધુર	૫૮	ગામ્મટસાર	૨૩
ગીઝો	૧૦	ગાપાશા	૩૦૮
ગીતગોવિંદ	૪૨	ગારડરુકર	૩૫
ગીતારદ્ધરય	૨૦૯	ગાવધ નભાઈ	૧૭
ગીર્ધર્થ સ્ટેટર	૧૭	ગાવિંદ	૪૫૦
ગુજરાત	૯	ગાવિંદભાઈ દાથીભાઈ	૭
—નો ધતિદાસ	૬૭	ગારવામી વિઠ્ઠલનાથજી	૨૬૨
—નો મુસલમાન ધતિદાસ	૧૭	ગાંડળનો ચારોરેપી ધતિદાસ	૯
—રાજસ્થાન	૮	ગાંનમ	૨૧, ૨૪૪, ૩૩૯
—વર્નાકુલર સોસાયટી	૬	—મર્મસૂત્ર	૩૪૦
—વિદ્યાપીઠ	૩૫	ગીતમીપુત્ર શાનદર્શી	૪૭૨
—સર્વસંચલ અને કાઠિયાવાડ સર્વસંચલ	૭	ગીરીશંકર હીરાશંકર ઓઝા	૨૩૯
—સાહિત્યસભા	૬	ગોઠ	૫૩
ગુજરાતી	૩૬૨	—પાદ ભાષ્ય	૧૫૨
—ભાષા વિશે નિબંધ-દેવચંદ લાલભાઈની	૩૬૩	મંચાલંકાર	૨૧૯
આવૃત્તિ	૩૬૩	માઝીની	૨૭૧
—સાહિત્યની ખામીઓ	૬	માંટ રૂઢ અને બર્ડ	૭
ગુઠહોપની બ્રુશિર	૩૪૯	મામ	૨૫૩
ગુણમનિ	૧૦૪	મામ્ય, નાગરિક, પ્રજાકીય બંધાવો	૪૫૫
ગુણરત્નમંદિર	૧૫૪, ૧૬૦	મીઠ સોઝાનું વર્ણન	૧૧
ગુણે	૨૨૬	મીસ દેશનો ધતિદાસ	૧૧
ગુન્દાઓ માટે શિક્ષા	૪૫૭	મીમો-ગ્રાહસ્ત પદ્ધતિ	૩૫૨
ગુપ્ત અને હર્ષદાસીન ભાષાશૈલી	૪૦૦	મોટિઆસ	૪૬૯
—અમલ	૧૫	મોસેટ	૨૭
—મુગ	૪૫૦	ધટાનબન્ધન	૨૯
—સમય	૩૩૯	ધન	૨૫૪
ગુપ્તિ	૧૫૦	ધારેઝ લેક્ચર્સ ઓન ઝગ્ગેદ	૧૬૭
ગુફાઓ	૧૦૦	ધોળા	૨૩૫
—ની તપાસ	૧૦૨		
—નું સંશોધન	૧૦૩		
—વિશે ધતિદાસ	૧૦૩		
ગુરુગુણરત્નાકર	૩૦૩		
ગુર્જર પ્રતીહારો	૪૫૦		
ગુર્જરસ્તાન (ન્યોજીયાના)ના ગુર્જરો	૯૭		
ગુર્જરો	૧૫		
ગુરુસેન	૧૫૦		
ગુરુપ્રકટ	૧૪૫, ૧૫૪		
	૧૯૧, ૩૩૧		
		ચક્રાસી લાખ	૩૧૧
		ચક્રપાણિ દત્ત -	૧૭૬
		ચક્રવાલમ્	૨૨૦
		ચંદ્રપ્રદોત	૨૬૮
		ચંદ્રસિંહ	૬૯
		ચતુષ્કનિષાત	૩૬૩
		ચતુરવિજયજી	૪૩૩

જયગોપાલ	૨૬૬	જૈને આગમો	૧૨૪
—પત્ર	૩૯	—દર્શન અને યોગદર્શનપ્રદર્શન	૨૨૨
—મંગલ	૧૭૬	—શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ શબ્દો	૩૧૦
—મંગલા રીક્ષા	૨૬	—સાહિત્ય સંશોધક	૨૬૪
—સિંહ	૧૮૪	જૈન સંન્યાસીનીઓ	૨૩૫
—સ્વાલ	૪૫૬	જૈનસિંહની છ લઠાઈઓ	૨૩૯
જ્યાદિત્ય	૧૦૫	—ના સમયમાં તાડપત્રો	૨૪૦
—ની કાશિકાવૃત્તિ	૧૦૫	જૈમિનિ	૨૧
જયમંદસુરિ	૬૯	જૈયટ	૧૮૫
જલાલાબાદ	૩૫૨	જોશી	૨૩૯
જસુ	૩૧૧	જ્યોષ્ઠા	૨૬૩
જસ્ટીન મેકાર્થી	૧૦	જ્યોતિષ વેદાંગ	૨૮૯
જહાજ મેહેલ	૪૪૧	જ્યોર્જ ગ્રીઅરસન	૧૫
જહાંગીરનામું	૧૭	જહોન માર્શલ	૮૮, ૪૭૧
જાદસ્	૮૮	—રુઅર્ટ મીલનું વક્તવ્ય	૪૬૬
જોતક	૪૬		
—માલા	૧૦૫	જી	
—(બોધિસત્ત્વાવદાન)	૪૪	સાતાધર્મકથા	૮૦, ૮૨
જામ	૭૧	સાન દ્વયાણુક	૩૦૪
ગર	૩૭	સાનચન્દ્ર	૧૦૭, ૧૧૧
યાના ચાંચીઆ	૭૧	સાનદેવ	૨૨૩
યાના ચાંચીઆ	૩૫૦	સાનપંચમીનું મહાત્મ્ય	૪૩૨
યાના ચાંચીઆ	૫	સાનરાજ દેવરા	૨૨૦
જાનદાસ	૭૦	સાનેશ્વર	૨૨૭
—મિત્ર	૧૦૭	સાનેશ્વરીનો સમય	૨૩૨
—વિજય ૩, ૩૦, ૩૮, ૧૧૩, ૨૬૩, ૩૧૧, ૩૨૨ક			
જિભણીઈ	૩૬૬	ઝ	
જિલ્લાઈ	૭૫	ઝાહીદીન	૭૨
જીરાડલ	૩૦૯	ઝીઝાડા	૪૧
જીવાજીવાભિગમ	૮૦		
જીવાભિગમ	૨૩, ૮૧	ટ	
જીવજળ	૪૨૨	ટક્કુ	૧૫૩
જીદા જીદોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનકાળ	૧૧	ટકારા	૪૧
જીદી જીદી અદાલતો	૪૬૦	ટપ્પર	૮
જીતે ઉસૂલી	૭૧	ટલુકાઈ	૩૬૭
જીમામશજી	૪૪૧	ટાકાકુસુ	૧૦૫
જીલ્લો (યુદ્ધ ભગવાન)	૧૦૪	ટિપ્પણની શાહી	૪૨૫
જીનાગઢ	૩૦૯	ટિંગક	૩૩૬
જે. એ. ઓ. એસ	૧૫૮	ટી. એ. ગોપીનાથ રાવ	૩૪૮
જોડાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ	૫૦, ૩૯૨	ટીમાણનો લેખ	૯૯
જોત	૫૬	ટીરુમયેમની ગુફામાં લેખ	૩૪૮
જોતવન	૫૬, ૨૫૧	ટુક	૩૧૮
જોસ ૮૨૨	૪૩૮	ટુબીરીઅસ	૩૫૧
—પ્રિન્સેપનું કામ	૪૩૮		

ટેલર	૪૧૭
ટેલીગ્રાફી	૩૫૧
ટેલિગ્રાફ	૧૭
ટોલ	૮
ટોલેમી	૩૪૬
ટયુડર ઓવન	૩૯૯
ટ્રાન્સિસાઇટસનું બેરિન્ટિસ બંદર	૩૪૯
ટ્રાન્સ	૩૫૨
—નું કોતરકામ	૩૫૩

૭

દાણુગ	૧૯૭
ડોહાઈનાં પુરાનન કામો	૪૧૬
ડાહનેમિક પોઈટ ઓફ વ્યુ	૪૧૭
ડાહોઆ	૬૦૦,૧૦૯
ડાયોનુસોસથી સેન્ડ્રોકોટસ સુધીમાં ત્રણ વાર	
પ્રગતિતાલક, રાજ્યોની સ્થાપના	૪૬૨
ડાસેન	૧૭
ડાહોડરસ	૧૭૨
ડાનેરિટઝ ઓફ કલિ એન્ડ	૧૫૭
ડી. બી. ડિસ્કલકર	૨૩૭
ડુંગર	૯૯
—(પ. મંગાદેવી)	૬૯
ડુએલ બેરીઓ	૩૪૭,૩૪૯,૪૦૧
—ના દાણુ ધતિહાસમાંથી નોંધ	૪૭૪
ડેસાસ	૪૬૧
ડેવિસ	૮૮
ડેવિસ	૧૦
ડેન્ડી	૪૪૯
ડોમીટિયન	૩૫૧

૮

દમ દોલ મોહે પોલ	૩૧૯
દુદીયા	૪૨

૯

તંદાશિલા	૫૩
—ખોદકામનો અહેવાલ	૪૭૧
તંજોર તુશ શોઅરા	૭૪
તંતવાલ	૨૫૩
તંત્રમોહી	૧૫૨
તંત્રચિંતા	૧૯

તત્ત્વાર્થશાત	૮૩
તત્ત્વાર્થસૂત્ર	૧૫૯
તથાગત	૧૪૪
—ગુણક	૪૪
તદ્વિતકાંડ	૩૮૯
તનમુખરામ	૧૫૨,૨૬૨
તદુલ વેચારિક શ્રુત	૮૧
તપાગચ	૩૦૩
તખરીઝ	૭૬
તર્કસંગ્રહ	૧૯
તલબ	૨૫૭
તલાજા મહારથાન	૯૯
તળાન	૯૯
—નો પ્રાચીન વિહાર	૯૯
—કુંગર	૯૯
તુવારીખે નવસારી	૯
—સાસાનિધન	૧૨
તાઓ ચાઇ	૧૦૮
તાડપત્ર	૪૨૦,૪૨૨,૪૨૯,૪૩૦,૪૩૧
તામિલ ભાષા	૨૫૧
—કવિઓ	૩૫૧
તામિલોની નદીબંધની શક્તિ	૪૫૯
તામ્રપત્રોમાં બે શ્રાદ્ધાણુને આપેલું દાન	૪૦૧
તામ્રપત્ર	૨૪૯
તામ્રસિપિ (તામ્રપત્રી, સિંહલદ્વીપ)	૫૯
તામ્રસાસન આપત્રની રીત	૩૯૯
—માં ઉલ્લેખિત અધિકારીઓ	૪૦૨
—નું પહેલું પત્ર	૪૦૩
—નું બીજું પત્ર	૪૦૪
—ના પત્રોનું આપાત્ર	૪૦૫
—ના બે પત્રો જૂના પાડવા વિશે	
કલ્પના	૩૯૯
—લખાવાની રીત	૩૯૯
તારંગાહિલ	૬
તારાકન્દ	૭૪
તારાધ્વજ નગરી	૯૯
—ગિરિ	૯૯
તિક્ત પ્રકરણ	૨૬
તીઆસતનો (અસતનો)	૩૫૦
તીર્થક્રમ	૩૦૭
તીર્થકરનાં નામો	૩૦૪
—શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે	
ચેટકને સંબંધ	૨૬૪
તીલક વિહાર	૧૧૧

ગુમ્ફાસોમ	૨૫૦	દણીના રચિત ગ્રંથ	૪૭૪
ગુરીયાવરચા	૪૨	દત્ત	૯
ગુરુક	૨૭૪	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ હિસાબકર	૩૬૯
ગુર્જસ્તાન	૨૫	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલિલકર	૧,૨૪૩
ગુલનોત્તમકે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીનું		દધિમતી	૩૮,૪૧
કર્તવ્ય	૪૪૮	દનુજભદ્રન	૪૫૦
ગુણ્ય	૧૪	દરિદ્રચારુદત્ત	૨૫
ગુણવં	૨૫૭	દશકુમારચરિત	૪૭૪
ગુણવધ્મ	૨૫૭	દશપુર નગરની ઉત્પત્તિ	૨૬૮
ગુપ્ત	૨૨૭	દશપુરનું નામ મદોસોર કેમ થયું ?	૨૭૦
તેજપાલ	૩૦૫	દશપુર-મહાત્મ્ય	૨૭૧
તેજલપુર	૩૦૬	દશ ભૂમીશ્વર	૪૪
તેવિજ્ઞ સુત	૨૩૩	દશ માનવધર્મ	૧૮૮
તૈત્તરીય ઉપનિષદ	૧૯૩	દશવૈકલિક સુત્ર	૮૧,૪૨૭
આહાયુ	૧૬૩	દશરત્ન-ધ	૧૮૬
— સંહિતા	૧૬૩, ૨૫૩	દશા	૭૧, ૮૧
તર્કલ વૈચારિક શ્રુત	૮૧	—પરાધિક	૨૩૮
તેજસીઅ	૧૦૬	દશાણુ	૫૨
તો	૨૨૬	દામાળ	૨૪૦
તણુ કથપાણુક વિહાર	૩૦૭	દામોદર સિરુવર	૩૦૯
તક	૨૪૫	દાશરાત્ર સૂક્ત	૯૦
તત્ત્વ	૪૨૮	દાસશુભ	૧૫૮
ત્રિપિટક-સુત-વિનય-અભિધમ્મ,	૪૪, ૨૪૫	દિનાથ	૬૧
ત્રિપુરુષ દેવ	૧૧૩	દિ. બા. રણછોડભાઈ	૮, ૯
ત્રિશલા	૨૬૩	દિલીપ	૨૩૬
ત્રિપથી શલાકા પુરુષચરિત્ર	૨૬૫	દિવસના વિભાગનું કોષ્ટક	૩૨૬
ત્રેકુટક વંશનો ધર્મરસેન	૧૪	દિવાની વલીવટ	૪૫૯
થ		દિવાળી અંક	૨૬૨
થાનવંશ	૧૦૮	દિન્યાવદાન	૪૪
થાંબલા	૩૬૧અ	દીક્ષાકલ્યાણુક	૩૦૪
થિઓ	૨૮૯	દીક્ષિત	૩૩૨
થુન પ્રદેશ	૯૬	દીર્ઘનિકાય	૪૫, ૧૯૯, ૨૮૧, ૩૬૨
થેરગાથા	૪૬	દીકર	૩૧૪
થેરવાદ (સ્થવિરવાદ)	૨૪૫, ૨૪૬	દીપવંશ	૪૬, ૨૪૫
થેરીગાથા	૪૬	દુર્ગારાણી	૧૧૦
થોમસ વોટર્સ	૨૮૧	દુર્ગાચાર્ય	૧૬૯
થ		દુર્ગાચંદર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૯૩
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ	૮, ૩૫	દુર્હમિ	૨૫૪
— બોદ્ધો	૨૪૪	દુર્વિર્નિત તથા તેનાં પુસ્તકો	૪૭૪
— દિંદ અને લંકાની રથાનિક અને		દુતક	૨૩૯, ૪૦૩
ગ્રામ્ય પંચાયતો	૪૫૫	દુઢાલ	૧૭૫
દક્ષિણી		દુશાદતી	૫૨
		દુશ્યમ્ન્ય કીડનીયક	૩૪

નંદીસૂત	૮૦	નારદસૂત્રોપરથી મળતી બાબતો	૪૭૫
નપુંસક લિંગ	૩૭૪	નારદસ્મૃતિ	૧૯૨, ૩૪૩
નક્રહાતુલકેન્સ	૭૩	નારદીય શિક્ષા	૨૫૩
નમિસાધુ	૬૧	નારાયણ કેશવ ભાગવત	૪૪૫
—નો સમય	૨૨૧	—ના પુરુષમાં દોષસ્થાને	૪૪૫
નયસુંદર	૩૦૬	—મોરેશ્વર ખરે	૨૫૨
નરપાળશા	૩૦૮	—હેમચંદ	૭
નરસિંહ	૬૯	નાલકસુત	૩૬૩
—આચાર્ય	૪૭૪	નાલકસુતની ગાથાઓનું બાબાન્તર	૩૬૨અ
—ગુપ્ત બાલાદિત્ય	૪૫૩	નાલદા	૫૮
—મહેતા	૧૦૩	—વિદ્યાપીઠ	૧૦૫, ૪૫૩
—ની નિશાળ	૧૦૩	નાવનીતક	૧૭૬
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ	૫૨	નાસિકનો શિલાલેખ	૪૭૬
નર્તમત્રે	૩૪૭	નાલાપાન	૧૪
નર્મદ	૬૯	નિઅડા	૩૧૩
નર્વા	૩૫૧	નિકાય	૪૫
નસગિરિ	૨૬૯	નિર્ધણુ	૧૬૭
નંદાપત્ર	૧૮૧	નિદાનસૂત્ર	૧૬૩
નવચંદન	૨૪૩	નિદેસ	૪૬
નંધર્મ	૪૪	નિદ્રાવૃત્તિનું અવલંબન	૪૦૯
...	૩૪૬	નિરયાવલિ	૬૨, ૮૬
નવલરામ	૧૦	નિરુક્ત	૧૬૨
નવલુલ	૩૦૮	નિર્બુદ્ધિતા ભદ્રબાહુ	૨૭૪
નવાનગર	૩૭	નિર્વાણ કૃષ્ણાણક	૩૦૪
નહેરોનું સાધન	૪૫૬	નિવૃત્તિ બાદર (અપૂર્વકરણ)	૨૦૫
નાગદસકો	૪૫૮	નિશીથ	૮૧
નાગરકૃત્ત	૨૮	—ચૂર્ણ	૧૬૯
નાગરાજ	૧૭૯	નિષિદ્ધાન્ત	૩૪૦
નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા	૯૫, ૨૩૯	નિસદાસ	૩૩૨
નાગરોપપત્તિ	૧૪	નિબાઈ	૩૨૨
નાગમોર ઝરિ	૩૧૦	નીરો	૩૫૧
નાગસેન	૪૯	નુકલીન	૭૧, ૧૦૩
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો અને શ્રીમદ્ભગવતગીતાના		નૃસિંહ પૂર્વતાપ લિપનિપદ	૧૬૪
અભ્યાસ પરથી થતાં અનુભવો	૪૭૪	નેપોલિયનના કોડ	૪૫૭
નાગાર્જુન	૧૦૫	નેમનાથ સ્વામી (નેમી નેમિ, કુમાર, બિચ્છીવ-પતિ)	૩૦૪
નિઝામિયા	૭૧	નેલકસુડા	૩૫૦
નિઝામુદ્દીન અદમદ	૭૧	નૈમિત્તિક પ્રકરણ	૨૮
નાટકચક્ર	૨૫	નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૨
નાટ્યશાસ્ત્ર	૨૭	—ની ઉપપત્તિ	૩૯૨
નાભેય-નેમિ-દિસ-ધાન હેમચંદ્રકૃત	૧૨૧	—સંખ્યાના ધનના સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૭
નામકાંડ	૩૬૯	—વર્ગના	૩૯૬
નામની વિભક્તિઓ	૩૨૦	નોંધ	૪૭૭
નામદિ ગર્ભિન ગ્રંથ	૬૧	ન્યશ્રેય વિદાર	૫૭
નામે ખુશરવાન	૧૨		

મોખડારતારક શાસ્ત્ર	૧૦૫
ન્યાયપ્રવેશ	૬૧
ન્યાયબિંદુ	૩૦૪
ન્યાયભાષ્ય	૧૯૨
ન્યાયમંજુષા	૩૦૩
ન્યાયસંપ્રદ	૩૦૩
ન્યાસ	૩૦૩
ન્યુ ઇંડિયા	૮
ન્યુટન	૫૧

૫

પયાસ વર્ણનું જાપાન	૧૨
પચકખાણ	૮૧
પચ્છારાવર્જન	૨૪૬
પચકનિપાત	૧૨૬
પચનનંત્ર	૪૮
—નું મરાઠી ભાષાન્તર	૨૩૨
પચનદ	૧૭૫
પચવાટ	૪૨૮
પટણા	૩૩૯
પટાવલી	૧૫૫
પટ્ટાણ	૪૮,૨૪૮
પડિમાત્રા પદ્ધતિ	૩૭
‘પણ’	૯૮
પંડિત ભગવાનસાલ ઇંદ્રજી	૭
—મુખલાલ મંચવી ૧૮, ૧૨૩, ૧૨૪, ૨૨૨	
—હરિભોદન વિદ્યાભૂષણ	૪૪
પંદરપુરનો શિક્ષાલેખ	૨૩૨
પતંજલિ	૨૧, ૧૨૬, ૨૦૧
—મુદાભાષ્ય	૧૬૩
—હરિભદ્ર યશોવિજયનો અક્ષિતગત	
મતિદાસ	૨૨૩
પત્રનું કદ, લેખની ભાષા, લિપિ, અક્ષરાદિ.	૪૦૦
પદ્મજી યચેલા રાખજોના દાખલા	૪૫૭, ૪૫૮
પદ્મ	૬૯
પદ્મપુરાણ	૩૪૬
પદ્મસિંહ	૨૩૯
પદ્મતાર શિક્ષાલેખ	૪૭૧
પર્વત	૬૨
પર્વત (પ. પોષ્યા)	૬૯
—નાં મુદ્રિત ફોટો	૬૯
પરેશનો વસવાટ	૯

પરમાર્થ	૧૫૨
પરમના કોક્ષાધિપતિ શિક્ષાહરનો શિક્ષાલેખ	૨૩૨
પરશુરામ	૩૪૭
પરતી સાપ્તિક	૧૨
પરિક્રમ્યાહુ	૨૫૧
પરિપાટી પરિચય	૩૦૩
—ની પ્રતિ	૩૨૨ ક
—માં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો	૩૦૮
—માં આવેલા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ	૩૧૧
—માં આવેલા શ્લોકો સામ્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે	૩૨૨ જ
—માં દેશ્ય શબ્દો	૩૨૨ ક,
—તદ્વિતાંત્ર શ્લોકો	૩૨૨ ક,
—અવ્યયો	૩૨૨ આ
—કૃદંતો	૩૨૨ આ
પરિવર્ત	૪૩
પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ)	૪૮
પરવ	૨૨૮
—ચિત્રકળા	૩૪૭
પદ્મલેખો	૪૭૨
પદારી અને મુદ્રિતીભાષા	૧૫
પદ્મલેખ	૩૧૮
પદ્મસંભિદામગ્ન	૪૬
પદ્મના-પદ્મલેખ	૩૧૯
પદ્મલેખા ભીમ	૩૮
—વિલિખમ	૪૫૯
પાચિતિયાદિ	૪૮૧
પાંજ	૩૧૮
પાંચ અનાગત ભય	૩૫૬ જ
પાટણ	૯, ૩૫૩
પાટણના સંઘવીના પાડાનો પુસ્તકમંડાર	૪૨૦
પાટલીપુત્ર (કૃષ્ણપુર)	૫૮, ૧૨૫
—ની વ્યવસ્થા	૪૫૬
પાત્રિભૂષિની તાત્ત્વિક ચર્ચા	૨૨૬
પાંડ્ય રાખજો	૩૪૮
પાત્રિભોક્ષમ	૨૩૫
પાંડાવર્ત	૪૦૧
પાપામદિ	૩૦૯
પાણિનિ	૧૦૫, ૧૬૭
પાણીટર	૮૯, ૧૫૭

પાર્શ્વનાથ (પારસનાથ)	૫૮,૧૮૧	પુદ્ગલ પ્રાપ્ત	૩૧૧
—ચરિત	૧૮૧	પુનર્વસુ આત્રેય	૧૭૫
પારસી પ્રકાશ	૧૨	પુના	૧૬૧
—સંસ્તનતનો ઉદય અને અસ્તનો		પુનાદરા	૯
ઇતિહાસ	૧૨	પુણ્યવિજય	૬૧, ૪૧૯
પારાગ્રિકા	૪૮	પુરાતત્વ ગ્રંથાવલિ	૩૫૫, ૪૭૭
પારાશર્ય	૩૫	—મંદિર	૧,૩,૧૨૩,૧૨૪,
પારાશરિન	૩૫	પુરાણ	૧૫૬
પાલ અને સેન રાજ્ય	૪૫૦	પુરાણો તરફ જુદું જુદું લક્ષ્ય	૩૪૫
પાલણપુરનો ઇતિહાસ	૯	પુરાણની વ્યાખ્યા	૩૪૪
પાલમીરા	૩૫૨	પુરુવા-ઉર્વશી	૩૬
પાત્ર રાજ્ય સ્થાપના	૪૫૮	પુરુવંશ	૩૪૬
પાલિનાણા ગ્રંથસંગ્રહ	૧૮૭	પુરુષપુર (પેશાવર)	૫૩
પાલી ટેકસ્ટ સોસાયટી	૨૦૧,૨૨૨	પુરુષોત્તમ વિદ્યામ ભાવજી	૮
પાલી પાઠાવલી	૪,૧૨૪	પુલકેશી	૪૫૦
પાલીમાં બે ભાગમાં છુદ્ધાદિનાં		પુલતિયપુર	૨૫૧
ચરિત્રની પ્રાપ્તિ	૪૪૫	પુલિકેશી જનાશ્રમ	૪૧
પાલી સાહિત્યભાષી તેર મિશ્રણી રત્નો	૪૪૫	પુલુભાષી	૩૫૦
પાદ	૩૮,૪૦	પુસ (બોધસત્ત્વ)	૧૦૪
પાવગી	૭	પુસ્તકના પ્રકારો	૪૨૭,૪૨૮
પાવા	૨૨૨	પુસ્તકરક્ષણ	૪૩૧
પાવાપુરી	૫૮	પુષ્કરાવતી—પુષ્કલાવતી	૫૩
‘પાવ’ચ મોગનગર’ વેસાલિ’ માગધ’		પુષ્પગુપ્ત	૧૪
પુર’ વાદ્ય ઉપર ગ્રંથો	૨૨૧	—ચૂલીકા	૮૨
પાશુપત મત	૪૪	પુષ્પિકા	૮૦,૮૨
પિચ્છોરા	૨૬૧	પુષ્પમિત્ર	૩૩૯,૪૫૧
પિંગા	૨૫૫	પૂગ	૪૫૩
પિંગલ	૧૬૩	પૂજ્યપાદ	૧૬૦
પિટક	૨૦૩	પૂતસી કોઠારી	૩૦૯
પિતૃયાન	૨૩૪	પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઇતિહાસ પર	
પિમા	૨૭૭	વિનયકુમારનું વક્તવ્ય	૪૭૦
પિશલ	૧૭૩	પૂર્વનાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોની ત્રણ	
પિશુનવાસી	૧૮૮	સમયમાં વહેંચણી	૪૬૨
પી. કે. ગોડે	૪૭૪	પૂર્વભીમાંસા	૧૯
પીછીની બનાવટ	૪૨૨	પૂર્વીનું સ્વરૂપ	૫૦
પીછીનો ઉપયોગ	૪૨૨	પેકોરેસ	૪૭૧
પીટરસન	૧૮૧	પેતુપત્યુ	૪૬
પીપળીયા બીજેલી પાસેના સ્તુપો	૪૪૪	પેથાશાહ	૬૨
પુગલ પર અતિ	૪૮,૨૪૮	—નાં સૂકતો	૬૮
પુંખભાઈ શેઠ	૩	પેટોમાધમ	૩૨
પુકુકોટ	૩૪૭	પેરિક્લિસ	૪૪૮,૪૬૧
—નો બંદાર	૩૫૧	પેરીપ્લસ ઓફ ધી એરીથ્રીઅન સી	૩૪૯
		ગ્રામ અને પ્રાચીન ગ્રીસો-ગ્રીસન ધ્યા ૧૫૦	

જેનાવર	૧૭૯	પ્રસ્થ	૩૨૭
જેંગી	૧૬૨	પ્રસ્થાનભેદ	૧૬૮
જોલ રંગના	૨૭	પ્રસેનજીત	૧૭૯,૩૪૬,૪૪૬
જોલિ	૩૧૯	પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ	૪
જોલોત્તરવા	૨૫૧	પ્રાકૃતસર્વસ્વ	૨૯૧
જોળ	૩૧૯	પ્રાચીનયોતિપ	૫૩
જોશિલિક દત્તિદાસ	૧૩	પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ	૬૮,૩૦૫
—કથાઓનું મૂલ	૩૪૪	—ભારત	૭
જોરૂની મંડલ	૮૧	—ભારતીય ઐતિહાસિક શૃતિના	
જોધમતી કલ્પના	૩૩૬	પ્રકરણોની નોંધ	૯૨
જોગસતાક રાજગના સમાપમાં રાજગની		—ભારતવર્ષીય યજ્ઞોની કાલગણના	૨૩૩
જોગતિની નોંધ	૪૬૩	—રાજનીતિના ઉદ્દેશો	૪૬૭
જોગસતાક રાજસતાક થવાના કારણ	૪૬૧	—સ્વસ્થેષ્ઠપદ્ધતિ	૩૫૩
—રાજગનો પહેલો ગાળો	૪૬૨	—સમયમાં પરરાજ્ય વિશે વિચારો	૪૬૯
—રાજગોની ગુણનામાં લેખતી		—સાહિત્ય	૫
દૃષ્ટિ	૪૬૨	પ્રાચીન વિદ્યાનાથ પાઠક	૨૦૯,૪૦૭
—રાજગોનો પ્રાચીનનમ કાળ	૪૬૨	પ્રાચીનપાતિ	૧૮૯
જોગપના (પનવણી)	૮૦	પ્રાંતિક ભાષાની ઉત્પત્તિનો સમય	૨૧૯
જોગમિત્રા	૨૧૨	પ્રિયદર્શના	૮,૨૬૫
જોગસૃષ્ટિ	૨૧૪	પ્રિયદર્શી	૩૬૧
જોગસૃષ્ટિ	૮૧	પ્રિયની	૩૪૯
જોગસાચોગ-ધરાયણ	૨૨૪	પ્રીદિસ્ટોરિક મેન	૩૩૭
જોગસૃષ્ટિ	૨૫૬	પ્રોટો	૪૧૭
જોગસન્ધિ (પટિસન્ધિ)	૨૪૬	પ્રોટાઇનસ	૪૧૭
જોગસૃષ્ટિ-દુરગ	૧૮૪	પ્રોક્ષર	૩૧૭
જોગ પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિપદ્ધ	૨૨૫	પ્રોટિસ્ટાપરિવર્તનનો દત્તિદાસ	૧૦
જોગપેદાન	૨૯		
જોગશી	૮૩		
જોગાન	૩૪૬		
જોગાનની પ્રતિષ્ઠા	૨૨૪	ફલપી (વલખી)	૧૦૪
જોગામિત્ર	૧૦૭	ફર્થસન	૧૦૮
જોગાવકથરિન	૧૧૬,૩૦૭	ફર્થજોલ	૩૧,૨૨૧
જોગાવતી	૨૬૭	ફર્થદાર	૨૩૩
જોગન્ધ સમિતિ	૩૪	ફર્થાન	૪૫૩,૪૫૭
—ચિન્તામણિ	૧૬,૧૨૦,૩૦૭	ફર્થાની ઉચ્ચપાથક	૧૧
જોગાશ્ચર્યવત	૨૦૫	ફર્થામાં પ્રગતિસતાક, રાજસતાક	
—માં અસંગતિ	૨૧૬	રાજગોની સ્થાપનાઓ	૪૬૨
જોગદાપ્રમાદ	૮૧	ફર્થોશી	૧૨
જોગગણ	૫૬	ફર્થિસ્તા	૧૭
જોગચલસાર	૨૧	ફર્થિસ્ત્રો	૧૬૭
જોગણિ-પુસ્તક	૧૪૯	ફર્થિક	૧૧
જોગાસ્તનો સાર	૬૬	ફર્થિક	૩૩
જોગસિતમાંથી વર્ણવેલ	૬૯	ફર્થો-વર્ગન લઠાઇ	૧૧
જોગ	૧૦૮૨	ફર્થ	૮

બ

બકલે	૧૦	બાહ્ય શાહીનું જોર	૩૮૬
બંકિમચંદ્ર	૪૫૩	બાસ્તિક	૫૨
બદોચીરાન	૭૨	બાવરીના શિખો	૨૨૨
બનારસ (વારાણસી)	૫૬	બાગાશંકર કવિ	૧૭
બંપપાદીપ વિહાર	૧૧૧	બિગલઓધિકા ઇન્ડિયા	૪૪,૧૬૯,૨૮૧
બમનજી બહેરામજી	૧૨	બિગિસાર	૪૭,૨૨૧,૪૪૬
બરજોરજી પાલનજી	૧૨	બિટિશ અને હિંદી વિક્રમ	૯
બરડાના બીલેથર	૪૩૪	—રિયાસત	૮
બરેસ	૯,૧૦૦	—મ્યુઝીઅમ	૧૫
બર્નિયર	૧૭	—રાષ્ટ્રીય મંરથાઓ	૧૦
બર્નેટ	૪૧૭	બિરમાઈ	૪૪૮
બદમ (બંકિટયા)	૫૩	બિલુ-બેડ	૩૧૪
બક્લાજી	૩૯	બીઆરસ	૪૨૪
બલાણા	૩૧૧	બીજગાણિનું મંગળાચરણ	૨૧૮
બલિગંધ	૨૯	બી. કે. હાકોર	૨૨૫
બલુમંદિદ	૧૭૩	બીલ	૨૮૧
બલરિક (?)	૧૦૮	બીવા	૮૮
બલુદ્દર	૧૯૭	બુદ્ધ	૩૩૪,૧૭૯,૨૪૫
બહારત	૪૮	—ગયા	૧૫૭
બંડારસ્તાન	૭૨	—દેશ	૪૨,૪૫,૧૯૦,૨૦૮
બંદુર પ્રાતિશાખ્ય	૧૬૨	—ચરિત	૪૩
બહેરાદાસ જીવરાજ દોશી	૮૦,૧૯૮,૨૯૧,૩૬૩	—ના કાળમાં વળજીના રાજ્યની ચતુર્સીમા	૧૨૬
બલુપુરાણ	૧૯૨,૩૪૩	—ધર્મના મહામાન માગની રૂપરેખા	૧૦૮
બલુવેવર્તપુરાણ	૧૮૨	—લીલા-સાર-સંગ્રહ	૫,૪૧૮૪
બહાવર્ન	૫૨	—શક્તિ	૧૫૫
બહીબાપા	૨૫૦	—સોસાઇટી, મુંબઈ	૪૪૫
બાહ્યેન્ડાઈન રાજ્ય	૪૫૦,૪૫૧	બુદ્ધિ અને સ્મૃતિના સ્વરૂપમાં ૧૨૬	૪૧૩
બાહુર	૨૫૫	બુદ્ધિપ્રકાશ	૧૬
બાકરીઓ-શીક સત્તા	૧૪	બુદ્ધિરૂઢ ઇન્ડિયા	૧૨૫,૨૨૧
બાણનું હર્ષચરિત	૪૫૮	—રેકોર્ડ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ	૨૮૧
બાણ બદ	૧૮૧	બુન્યુ નાનજીઓ	૧૦૮
બાદરાયણ	૨૨	બુદ્ધ-સંસ્કૃતિની પત	૨૫૭
બામિયન	૫૪	બુદ્ધ શુદ્ધરાત	૯
બારણ	૩૧૮	બુદ્ધ	૪૫૮
બારી સત્તાબ્દીનાં તાડપત્રો	૪૨૦,૪૨૧	બુદ્ધસંહિતા	૯૬
બાલબોધિકા	૧૮૧	બેન	૪૧૭
બાહ્યકાલમાં સંગીતની ઉત્પત્તિ	૨૫૬	બેંગાલ રાજ્ય ઐશિયાટિક સોસાઇટી	૪૪,૪૩૭
બાહ્યશુષ્ય	૧૯૯	બેબિલોનિયા	૨૩૩
—વર્ગમાં બહારવર્તનું મહત્વ	૪૪૭	બેન્ગલર	૧૫૨,૧૫૮
—સાહિત્યનાં મૂળ	૩૩૭	બેસીનગર	૫૯
—શ્રુત અને-સાત્રિય શ્રુતની			

જેમણી	૧૧
જોધિયર્થવતાર	૨૪૪
—ટક્ક	૫૭
—થાવક, પ્રત્યેક, સમ્યક્	૨૪૪
જોખે મુનિવર્સિટી	૧૬૪
જોદશેવિક હીલચાલ	૪૫૨
જોદ્ધ અને જૈન કથામાં સમાનતા	૧૬૦
—દર્શન	૧૫૫
—પર્વ	૪૪
—ભિક્ષુણીઓ વિશે	૨૩૫
—સાહિત્યનો વિસ્તાર	૪૨
જોધાયન	૧૭૭,૩૩૬,૩૪૧

ભ

બકિતિવિનમ્ય	૩૨૨૬
ભગવતી	૨૩,૮૦
—મૂલ	૨૬૭
ભગવદ્ગીતા	૧૫૬,૧૯૪,૨૪૭
ભગવાનજ્ઞાલ છંદગ	૨,૬૭,૪૩૬
—ની ઝોળખાણ	૪૩૬
—નો ખીન્ને પત્ર	૪૪૧
ભગવાનજ્ઞાલ સંપતરામ	૭
ભટક	૪૦૫
ભટકનારા	૧૨૬
ભટ્ટાદિભટ્ટ	૧૮૧
ભર્તૃમિત્ર	૧૮૭
ભદ્રકલાવદાન	૪૪
ભદ્રેશ્વર	૩૮
ભદ્રાક્ષાપિત્રાનીની વાન	૪૪૭
ભદ્રેશિક્ષા	૪૦૩
ભરતયુગ	૨૭
ભરહત	૧૭૬
ભરતેશ્વરસુરિ	૧૮૬
ભરત્ય (ભગુકચ્છ)	૩૪૭
—શહેરનો ઇતિહાસ	૯
ભર્તૃહાર	૧૬૨
ભવભૂતિ	૨૨૪
ભવિષ્યકાળ	૩૮૬
ભવંગ (ભવાંગ)	૨૪૬
ભાડદાણ	૪૩૬
—ના મુખાઇ સરકાર પર લખેલા પત્રનો સાર	૪૩૬
—ની મુસાફરી	૪૪૦

ભાગવત	૧૫૭
ભાડવા	૪૧
ભાણકારકર દેવદત્ત	૨૭
ભાણકારકર રામકૃષ્ણ	૨,૮,૨૨૭
—કોમોભરેશન વૉલ્યુમ	૧૫૨
ભાદવા	૨૩૭
ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્ર	૬૧
ભાગરતો અશોકનો શિલાલેખ	૩૬.૧
ભામહ	૧૮૧
ભારત	૧૫૬
—નાં ટેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકનો	
કૌટુંબિક સંબંધ	૨૬૭
—રાજમંડળ	૮
ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંમધી માન્યતા	૧૮
—પ્રાચીન લિપિમાલા	૪૨૧
—સામાન્ય	૭
—સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	૨૫૨
—શુભ	૩૩૫
ભારતિ અને દણ્ડીનો સંબંધ	૪૭૩
—સમય અથવા	
રૂપવ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૪૭૩
—ના સમકાલીન રાજ્યો	૪૭૩
ભાણુટ	૫૬
ભાવમુદરપતિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ	૪૩૫
ભાવિંતરમર્તવ્યા સ્મૃતિ	૪૧૪
ભાવાની ઉત્પત્તિ પર વેદના બે સિદ્ધાંતો	૨૨૭
ભાસ	૨૫,૨૨૪
ભાસ્કરાચાર્ય	૫૦,૩૬૨
—ની કાવ્ય પ્રસાદી	૨૧૮
ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી-પ્રાતિભેદ	૪૮
ભીમસેન	૧૮૫
ભીલસાસ્ત્રપ	૩૪૨,૪૩૯
ભૂષ	૩૧૯
ભૂતકાળ	૧
ભૂતાર્થ	૨૧૬
ભૂમિદુર્ભિ	૨૫૮
ભૂગુર્મહિતા	૧૬૫
ભેટમાં નવાઇની ચીન્ને	૩૪૯
ભોગનગર	૨૨૨
ભોજ	૧૮૧,૨૩૭
ભોજકટ રાજ્ય	૨૩૭
ભોજદેવ	૩૮
ભોજપત્ર	૪૨૧
ભોજપુરના રાજ્યો અને દેવાલયો	૪૨૨

બોલરીયો કુવો	૪૦૧	મનુસ્મૃતિ	૧૬૫,૧૯૧,૧૬૭
બોલરીવાવ	૪૦૨	—નો કાળનિર્ણય	૩૪૩
બોબોબીમ	૧૧૩	મનુસીની નોંધ	૧૭
બ્રમણ્યુગ	૧૭	મનોહારાવર્ણન	૨૪૬
		મનોરથપૂરણી	૪૪૫
		—ની બે પ્રતિબો	૪૪૫
મ		મન્ત્રભાષ્ય	૧૮૫
મગધ	૫૩,૧૩૧	મન્ત્રીઓની સત્તા	૪૫૬
—નો ઘૃહદ્રથ	૩૪૬	મમ્મટ	૬૧,૧૮૧
—રાજા	૧૨૬,૧૪૪	મરણ વિભક્તિ	૮૧
—નો રાજા બિંબિસાર	૨૬૩	મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ	૨૨૬
—નો શ્રેણિક	૨૬૭	—પરંપરા	૨૨૬
મંગલ	૧૮૭	—સમયનાં સાધન	૨૩૧
મંગલીવડ	૩૧૯	—ધટના	૨૩૨
મંગલવેદાનો તાત્પર્ય	૨૩૨	—સત્તાનો ઇતિહાસ	૮
મન્નિઝમનિકાય	૪૫,૧૨૪,૧૮૮,૨૦૪	મહલવાદિ	૬૧
	૨૦૮,૩૬૧	મહલગવત્	૪૯
મઝારે ખ્યાળાં	૭૧	મહિનાથ	૫૧
મઝીદ	૭૭	મહાયદીપટ્ટી	૩૪૭
મંજુશ્રી	૪૪	મહત્તર	૪૦૨
મણિલાલ વ્યાસ	૧૭	મહત્તી વિમાન પ્રવિભક્તિ	૮૧
મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટ	૧૧	મહમદ ગીઝનવી	૧૬,૨૨૬
મંડલપ્રવેશ	૮૧	—ધોરી	૨૨૯
મંડલિક	૬૨,૧૯૩	—કાલેલ	૭૬
—નાં પુણ્ય કૃત્યો	૬૯	મહાકવિપુત્ર	૮૧
મહોદ્દકચિત્ર ઉપરથી સિદ્ધાંત	૩૪૭	મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ	
મતબેદ સમયે નિર્ણાયક યોજના	૪૫૪	મહાકવિ શ્રીપાલ	૧૧૩
મત્સ્ય	૫૩	મહાકાલ્યાણ	૨૭૯
મથનસિંહ	૨૩૯	મહાકાલમંદિર	૨૩૬
મહેશીઆ	૯૭	મહાસસ્થપ	૨૪૫
મહ	૫૩	મહાન વિહાર	૧૦૪
મહાસ ઓરીએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ		મહાભાજી	૩
—લાઇબ્રેરીના ક્યુરેટર	૪૭૩	મહાનન્દી	૩૪૬
મધુવિદ્યા	૧૬૪	મહાનામ	૪૯,૧૩૪
મધુસૂદન સ્વામી	૧૬૮	મહાનિશીથ	૮૧
મધ્યકાલીન ભારત	૭,૧૫	મહાપરિનિવ્ણાન સુત	૪૫,૪૯,૧૨૬
મધ્યદેશ	૯૫	મહાપાતકો અને ઉપપાતકો	૪૦૬
—ની સીમા	૯૫	મહાપુરાણ	૪૩
—નો વિકાસ	૯૫	મહાપ્રત્યાખ્યાન	૮૧
મધ્યપ્રાંત	૯૭	મહાપ્રતીપુરમ્	૩૪૭
મધ્યમ નાટક	૨૨૪	મહાભારત	૧૩,૧૬૮,૧૭૪,૧૯૪
મધ્યહિંદ ઓરિએન્ટી	૮	—નો સમય અને કૌરવપાંડવ વિષે બિહાપોલક	૩૪૨
મધ્વ	૨૨	—નો ઉપસંહાર	૧૩,૨૨૯
મનમોહન ચક્રવર્તી	૨૩૭		

મહાભાષ્ય	૨૯	માહિમતી	૫૪
મહાભિનિષ્ક્રમણસૂત્ર	૪૯	મિત્રદેવ	૩૩૯
મહાવાન	૨૪૪, ૨૪૮	મિથિલા	૫૩
—ધર્મધાતુ	૧૦૮	મિથ્યાદષ્ટિ	૧૮૯, ૨૦૫
—અવિશેષતા ધર્મધાતુસાથે	૧૦૮	મિનિસ અને મેના	૨૩૩
—માર્ગપ્રવેશક	૧૦૮	મિનન્દર	૪૯, ૫૪, ૪૫૧
—સૂત્ર	૪૪	—અને એપોલોડોટસના સિદ્ધાંત	૧૪
મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	૮	મિનોએદર	૭૪
મહાવન	૧૩૪	મિરળ કાળર	૧૨
મહાવર્ગ	૪૮	મિરાતે સિકંદરી	૧૭
મહાવંશ	૪૯, ૨૫૦, ૪૩૮	મિરાતે આદિમહી	૧૭
મહાવીર	૧૫૫, ૧૮૯, ૨૬૩	મિલ	૨૧૧
—ચરિત્ર	૨૬૫	મિલિન્દ	૧૪, ૪૯, ૫૪
—ની માતા ત્રિશલા	૨૬૪	—પરહો	૪૯
મહિંદ	૪૫	મિસરી લોકોનું વૃત્તાંત	૧૧
મહીંદ્ર	૪૨	મિદિર જાતિનાં નામ	૯૭
મહિન્દ્રવર્માન	૩૪૭	—ભોજ	૪૫૦
મહિષ્વરદાસેનક	૧૧૧	—સ્તાન (મેડિયા) ના મિદિરો	૯૭
માગધપુર	૨૨૧, ૨૨૨	માથિક સોસાધરી જર્નલ	૪૭૩
માધ્ય	૧૫૯, ૩૦૮	મીરજાં બાબર	૭૭
માંકક કુંડી (માંકિન્ડેય કુંડ)	૩૦૯	મીસરના રથાપકનો સમય	૨૩૩
માંકરાચાર્ય	૧૫૨	મીસીસ હાક્સ ડેવિસ	૮૮
માંકરભાષ્ય	૧૫૪	મીઠી	૩૧૬
—વૃત્તિ	૧૫૨	મુક્તાવલી	૧૯
માણિક્ષ્યવંદ્ર	૧૮૧	મુકુલ	૧૮૧
માણિક્ષ્યાલ	૩૫૨	મુંગલ	૬૪
માંડવગઢ	૪૪૧	મુતવ્યલ	૭૧
માતૃપન્ચાય	૪૬૮	મુદ્રિત કુમુદ્યંદ્ર	૧૧૬
માધ્યમિક	૪૨	—માં વિદ્વત્ પરિપક્વનું વર્ણન	૧૧૭
—કારિકા	૪૪	મુનિગાથા	૩૬૨
માનવજાતિનો મૂળ નિવાસ	૧૩	મુનિસુંદર	૩૦૩
માનવધર્મસાથે	૧૯૧	મુંબઇ ગેઝીટિયર	૭
માન્ડુરના શિક્ષાલેખો	૩૪૭	—ની કૃષ્ણી જૈન દશા ગોસવાળ	
મામન્ડુર	૩૪૭	ધર્મશાળામાં પ્રતિભેષની તપાસ	૪૩૨
માર	૪૭	મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ	૮
માર્ક કોલિન્સ	૨૩૬	—માં હિંદુ રાજ્યો	૪૫૦
માર્કેડેય	૨૯૧	મુષ્ટિ	૪૨૮
—પુરાણ	૯૬	મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાય સંગ્રહ	૧૦૮
માલદેવ	૩૦૭	મૂલગોમપિહાર	૨૫૦
—તણકુ	૩૧૫	મૂળરાજ	૧૬
		મૂળશીર્ષ	૯૧, ૧૩
		મૂઝકટિક	૨૫

મેકેડોનલ	૨, ૬૦	ય	૧
મેક્સમીસ	૧૬૮, ૨૩૩	યક્ષકર્દમ	૪૨૭
મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇન્ડિયા	૧૭	—માં આવતાં અગિયાર પ્રકાર	૪૨૭
મેગેસ્થિનિસ	૧૪, ૧૭૨	યજુર્વેદ	૨૫૨
મેગર જલ્સ	૧૦૯	યમ	૨૫૫
મેઝિની	૪૪૮	યમક	૪૮, ૨૪૮
મેદા અને પારસી લોક	૧૨	યવનચંચ	૧૫૮
મેરવાણાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ	૯૭	—અને દિવ્યાવદાન	૨૭૮
મેરામથુ ખવાસ	૩૭	—ની ભારતવર્ષમાં મુસાફરી	૨૮૧
મેરેથોન	૪૫૧	યશ	૨૪૫
મેરુતુંગ	૩૦૭	યશસ્વન્દ્ર	૧૧૭
—આચાર્ય	૧૨૦	યશોધરા	૧૭૯
મેક્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ	૧૦	યશોધવલ	૩૯
મેલાડની બહોળલાલી	૯	યશોવર્મા	૩૯
મેળની મુદ્રિકા	૨૭	યશોવિજયની યોગસૂત્રપરની ટીકા	૨૨૨
મેત્રક લોકો	૪૦૫	યશોવિજયોપાધ્યાય	૬૧
મેત્રાવણી	૨૫૮	યકિની મહત્તરા	૪૧૭
મેત્રેયા	૨૩૫	યાકોળી	૨૭, ૧૫૮
મેગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧૭	યાત્રવદક્ય સ્મૃતિ ૧૯૨, ૧૯૩, ૩૪૩, ૩૪૪	
મેગલિપુત્ર તિસ્સ	૨૪૫	યાદવોનો પરાભવ	૨૨૯
મેઝેરાનું વર્ણન	૨૭	યાસ્કનિરુદ્ધતની ચર્ચા	૯૫
મેનેયસુત	૩૬૨	યાસ્કાચાર્ય	૧૬૨
—ના પ્રકાર	૩૬૩	યુક્તિપ્રબોધ	૨૭
મેસિસ કૃત ઇતિહાસ	૭	યુક્તિસ્તેષ્ઠપૂર્ણસિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા	૨૦
મેલોન્ડ	૧૭	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોકસ્થિતિ	૧૧
મેપ (મેક્ષ)	૬૪	યુરોપ અને હિંદમાં ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ	
મેંદપરાજ્ય	૬૧	દુર્વ્યવસ્થા	૪૫૨
મેહરમ	૭૮	યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વ્યવહાર	૩૪૯
મેખરી	૫૫	યુરોપ જવાનો પુરાણો માર્ગ	૩૪૯
મેયર્કાળની રાજસત્તા	૪૫૫	યુરોપના મુદારાનો ઇતિહાસ	૧૦
—માં રાજ્યની ઉપજનાં સાન સાધનો	૪૬૧	યુરોપની જુદી જુદી જાતો	૪૫૧
મેયોની મંત્રી ચાલુક્યથી ચાલુક્ય મોલના		યુરોપનો જમીનમાર્ગ	૪૫૨
મેયોનું મુદીના ૧૫૦૦વર્ષમાં કાયદાની રચના	૪૫૩	યુરોપમાં જુદિસ્ત્વાત્તંત્ર્યનો ઇતિહાસ	૧૦
મેયોનો રાજ્યવિસ્તાર	૪૪૯	યુરોપીય નીતિ, આચારનો ઇતિહાસ	૧૦
મેયર્કુગ	૪૪૯	યુવરાજ્ય અભિષેક	૪૫૮
—રાજગો	૨૩૬	યોગદર્શન	૨૦, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૬, ૪૦૭
—અને મોખરીગો	૨૩૬	યોગદષ્ટિટીકા	૬૧
મેક્ષ, ભૂત, શ્રેણી ત્રણ પ્રકારનાં સૈન્ય	૪૦૫	યોગદાષ્ટ સમુચ્ચય	૨૦૬
		યોગવાસિષ્ઠ	૨૦૧
		યોગવિશિક્ષા	૨૨૨
		યોગ સિસ્ટમ ઓફ પનંજલિ	૧૫૮
		યોગમૂત્ર	૧૧૭
		યોગાચાર	૪૨

૨

રધુનાથ કરમરકર	૧૮૩
રધુવંશ	૪૩
—અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી બૌદ્ધગણિત દર્શકૃત	૨૩૬
રંગ-રંગમુખિ	૨૯
રંગસ્ત્રી	૩૩
રંગસ્વામી સરસ્વતી	૪૭૩
રજપુતાના	૧૫
—ના દેશી રાજ્યો	૮
—નો ઇતિહાસ	૮
રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈ	૭,૧૧
રણજીતરામ વાપાભાઈ	૬,૯૨
રતન શ્રાવક	૩૦૭
રતનધર્મરાજ	૪૯
રતનમાળ	૧૬
રતનસિંહ	૬૯
રતનાક	૩૦૮
રથવિનીતસુત	૩૬૧
રમેશચંદ્રદત્ત	૭
રવીન્દ્રનાથ	૫
રસીદ ખવાળ અલી	૭૧
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૨૫,૧૫૨,૪૨૭
રાખેંગાર	૧૬,૩૦૭
રાજ	૨૪૮
રાજકીય ત્રણ બંધારણો	૪૫૪
રાજકીય નાણાંવ્યવસ્થા	૪૬૦
રાજગૃહ	૨૪૫
રાજચંદ્ર કવિ	૩
રાજતરંગિણી	૭,૧૮૫
રાજનીતિના ગ્રંથમાં રખાતી દ્રષ્ટિ	૪૬૬
રાજનીતિનાં સાત અંગો	૪૬૫
રાજનીતિમાંથી નીકળતા બે સિદ્ધાન્તો	૪૭૦
રાજપુતાનાના ઇતિહાસ બપર પ્રાચીન	
—શોધના પ્રભાવનું ઉદાહરણ	૨૩૯
રાજપ્રસ્તીય	૮૦,૮૧
રાજમાર્તંડ	૧૯૨
રાજવારસો	૪૫૮
રાજવાડે	૯૫
રાજવાર્તિક	૨૩,૮૩
રાજશેખર	૬૧,૨૨૪
—મરિ	૧૫૬
રાજસિંહ નસિંહવર્મા	૪૭૪

રાજ્યનીતિમાં માત્રસ્યન્યાય	૪૬૮
રાજુલાનો કુંગર	૧૦૨
રાજેન્દ્રલાલ	૪૩
રાજ્યકર્તા	૨
રાજ્યમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વિશે બે વિશેષી મતો	૪૬૬
રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિંદુઓએ મેળવેલી સાધ	૪૫૩
રાણકોળો	૪૬
રાણપુર	૮
રાનાડે	૮
રામ	૧૭૪
રામકૃષ્ણ	૨૦
રામચંદ્ર મહાકવિ	૧૨૦
રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૨૪
રામાનુજ	૨૨
રામાયણ	૧૭૫
—રહસ્ય	૧૩
—મહાભારતનાં પાત્રો	૩૪૩
—નો પરસ્પર સંબંધ	૩૪૩
—માં અસ્યારિણીઓ	૨૩૫
રાયપસેણીયસુત	૩૪,૮૩
રાષ્ટ્રકૂટ	૧૫,૪૫૦
રાષ્ટ્રમાં બે વિચારો	૪૬૯
રાસમાળા	૭
—રાહુલ	૩૪૬
રાહુલોવાદ	૩૬૨
—સુત્રો સાર	૪૮૯
રિયલ્ટો અને મૌર્ય રાજતંત્ર	૪૫૯
રંગોપ	૨૩૮
—ધોપ	૨૩૮
રુદ્ર	૧૧,૧૮૧,૨૩૧
રુદ્રામન	૪૭૨
—દામનનો લેખ	૧૪
—દેવ	૧૭૧
—ધર	૪૦૩
—વિશે ભાવનાઓ	૯૩
રુદ્રાપણ	૨૭૯
—અવદાન	૨૭૮
રસિયાની સોવિયટ સત્તા	૧૨
રુખ	૩૧૮
રૂપ	૩૬
રૂપકપદક	૬૧

રૂપવતી-અવદાન	૪૪
રેખ્મન	૮૮,૩૩૫
રેવંતગિરિ રાસ	૩૦૭
રેગના અધિષ્ઠાતા	૩૪૦
રૉયસ ઇન્ડ્રોડકશન દુ નિરુક્ત	૧૬૪
રેખન રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧૧
રેખના બ્યાપારીની સર તથા તે વિશેની કલ્પનાદિષ્ટિ	૩૪૯
રેરુક	૨૭૮
રેલિનસન	૧૪

લ

લક્ષ્મીશ	૪૩૪
—પાશુપત સંપ્રદાયનો અસ્તકાળ	૪૩૫
—તું પ્રાપ્ત્યકાળ	૪૩૪
લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર	૧૦૮
લક્ષમણ સંરૂપ	૧૬૯
લગઈ અને કેર પ્રત્યય વિશે	૩૨૨
લંકાવતાર	૪૪
લંકાનો ઇતિહાસ	૧૨
લમ્પકપાળ	૨૮૧
લક્ષિતવિસ્તર	૪૩
લવણપ્રસાદ	૩૯
લહીઆઓ અમુક અક્ષરે કે શબ્દે જ લખતાં લખતાં હોતા	૪૨૯
—તો કેલાક અક્ષરો પ્રત્યે અણગમો	૪૨૮
લાક્ષારસનું વિધાન	૪૨૪
લાખાકુલાણી	૧૬
લાખારામ-સદસારામ	૩૧૦
લાણુલો વાહ	૩૬૨
લાટવાવળુ ત્રોતેચત્ર	૨૬૦
લાણુ	૬૯
લાયખિતસ	૪૧૦
લાલચુ	૧૮૯
લાંબા ટુંકા દિવસ વિશે	૧૮૯
લિન્ગી	૧૨૬, ૧૩૪, ૧૪૭, ૨૬૩
લિ વૉનર	૮
લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ	૯૩
—તો વિસ્તાર	૯૩
લીઅંગ વંશ	૧૫૨
લીખીક	૨૩૭
લુગ્મિનીવન	૫૭
લુગમેન વિધાપીઠ	૧૦૫

લેખી	૧૦
લેખકની નિર્દેશિતા વિશે શ્લોકો	૧૩૩
લેખનકળાના સાધનોના ત્રણ વિભાગ	૪૧૯
—તો લિપિસંહાર	૪૩૩
—માં પરચુરણ વિગતો	૪૨૭
લેખિનીના ગુણદોષવિવેચક દોહરા	૩૨૧
લેડીસાપા (લેડી ગામના આચાર્ય)	૨૫૦
લેક્ષમેન	૪૩
લૉ આફ્રે ઓવિટેશન	૫૧
—મનુ	૧૯૭
લોક અને મન્ત્રિસભા	૪૬૪
લોકપ્રકાશ	૨૩
લોકમાન્ય તિલક	૧૩
લોક સંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને કામો	૪૫૫
લોકાપત આર્વાકદર્શન	૧૫૫
લોપામુદ્રા	૨૩૫
લોમહર્ષણુ	૩૪૪
લોમાપુમાણુ	૪૩૪
લ્યાલ	૮
લ્યુક્સ	૨૫

વ

વખતસિંહજી	૧૦૩
વંચ	૫૩
વજ્રજી	૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૪, ૧૪૪, ૨૨૧
—તો રાજ્યની ચતુઃસીમા (જુદાના કાળમાં)	૧૨૬
વજ્રચંદ્રિકા	૪૯
વટગચ્છ	૧૯૬
વડનગર	૨૩૮
વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ	૧૧૯
વડોદરા કેળવણીખાતું	૧૦
વડોદરાના રાજકર્તાઓ	૮
વડોદરાનું ભાષાન્તર ખાતું	૧૧
વહિવાર	૪૦
વહિહદશા	૮૦
વત્સ	૮૫૩
વત્સરાજ	૬૧
વંચળી	૩૮
વંદનક	૮૧
વરાહપુરાણ	૩૪૬
વર્ગચૂલિકા	૮૧
વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિ	૬૨
વર્ધનો અને ચાતુક્યોનાં રાજ્ય	૪૫૦

વધમાન સ્વામી	૨૬૬	વિકૃતપટતિની આવશ્યકતા	૪૦૮
નલ્લભેષ્ઠ હરિદત	૪૦૧	—નું લક્ષણ	૪૦૭
વલભિપુર	૧૫૫	વિક્રમસિંહ	૬૯
વલ્લભી રાજ્યઓ	૨૩૭	વિક્રમોર્વશીય	૩૬
વલ્લભીના રાજ્ય ક્રુવસેન (પહેલાનું) ઝેક		વિક્રમાંદેવચરિત્ર	૧૬
તામ્રશાસન (ચુમ) સેવત ૨૧૦	૩૯૯	વિચિત્રકણ્ણિકાવદાન	૪૪
વલ્લભીનું વિદ્યાપીઠ	૧૦૫	વિજયધર્મસૂરિ	૯
વલ્લભીમાં પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભસમય		વિજયપાલ	૬૧૩
સેવત ૯૮૦	૪૨૧	—નો સમય	૧૨૧
[વલ્લભી] સ્વતંત્ર સન્નિવિદ્યનો અર્થ	૧૧૦	—સિંહ	૧૨૭
વશ-હિરીનર	૯૫	—સેનચરિ	૩૦૭
વસ્તી અને વિસ્તાર વધવાનાં બે કારણો	૪૫૬	વિનિત (પત્ની વરમણકાઠ)	૬૯
વસ્તુપાલ	૧૮૭,૩૦૫	વિતત	૨૫૪
—ચરિત્ર	૬૧,૩૦૯	વિદર્ભ	૨૩૬
—મહામાત્ય	૧૧૫	વિદિશા (ભિક્ષા)	૫૯
વસિષ્ઠ	૧૭૨,૩૩૯	વિદુરજી	૧૮૭
વસુદેવ	૩૩૯	વિદેહ	૫૩,૧૨૬
વસુમધુ	૧૦૮,૧૫૮	વિદ્યાચરણ વિનિશ્ચય	૮૧
વસ્તકાર	૧૨૬,૬૪૪	વિદ્યામસુદેશ	૨૮
વળા	૨૩૮	વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રી	૨૩૫
—અમારડી	૧૦૩	વિનયકુમાર સરકાર	૪૪૭
વાહાટકવંશ	૨૩૭	વિનયપિટક	૪૮,૯૬
વા. ગો. આપ્ટે	૨૨૬	વિનયવિજયોપાધ્યાય	૨૬૪
વાઝલાલકાર	૩૦૭	વિનયસમુક્તે	૩૬૨
વાઘેલા	૧૬	વિનયન	૮૫
વાઘેલાનું વંશટ્ટક	૩૯	વિનિચ્છય મહામત	૧૪૯
વાચસ્પતિ મિત્ર	૩૨,૧૫૨,૨૦૨,૨૧૫,૪૦૯	વિનયુકતક	૪૦૨
વાઞ્સનેથી	૨૫૮	વિન્સેન્ટ સ્મીથ	૬,૮૭
—સંહિતાભાષ્ય	૧૮૬	વિપ્રર્થય	૨૧૬
વાણ	૨૫૪	વિપાક	૮૦
વાત્સ્યાયન	૨૬,૧૭૬	વિપાકશ્રુત	૮૨
—ભાષ્ય	૧૯૦,૨૬૫	વિભંગ	૪૮,૨૪૮
વાપી	૪૦૧	વિભાવ	૨૫૦
—જોશ્વર	૪૦૧	વિભાષાસૂત્ર	૬૮
વામન	૧૮૧	વિમદ	૧૬૫
—પુરાણ	૩૪૬	વિમર્શિની	૧૮૪
વામાનાચાર્ય ઝળકીકર	૧૮૧	વિમલપ્રગલ્ભ	૧૭,૬૧
વામાક (વાલ્મીકી)	૧૦૩	વિમા કાશીસિંહ	૩૫૨,૪૭૧
વારસના હકો વિશે	૩૪૧	વિમાનવલ્લુ	૪૬
વારાણસી રાજ્ય	૧૨૯	વિલિંગ્ડન કોલેજ	૧૨૨૬
વાર્ધગણ્ય	૧૫૯	વિલિયમ જેક્સન	૧૮૯
વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર	૧૮૧	વિલિયમ જેક્સ	૨૦૯
વાહકદે	૩૦૭	વિલિયમ નેન્સ	૨૩૩,૩૩૬,૪૩૭

વિલિયમ મેકકુગલ	૨૦૯	વૃંદાવન	૫૫
—હંટર	૭	વેગીઅ	૩૨૦
વિવિધતાનવિસ્તાર	૯૫,૨૨૬	વેતનની, જમીનમાપણીની, કારોબરની, કરની,	
વિવેકરત્ન	૬૯	તથા રસ્તાની વ્યવસ્થા (અશોકના રાજ્યમાં)	૪૫૯
વિશેષ આવશ્યક બાધ્ય	૨૩	વેદ	૮,૧૫૬
—ટીકા	૮૪	—કાળ	૨૫૨
વિશેષણ વિશેષ્યભાવ	૪૦૭	—વાદિન	૧૬૦
વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્વ	૧૮	વેદાંતદર્શન	૧૯૯
વિશ્વની ઉત્પત્તિનો સમય	૨૩૩	વેદિક ઇન્ડિઅસ	૧૭૨
વિશ્વવારા	૨૩૫	વેબર	૮૩
વિશોદેશક વ્યાખ્યા	૭૦	વેરસ્વામી	૧૮૬
વિષયપુરાણ	૧૫૭	વેલધરોત્પાત	૮૧
વિષયપ્રસાદ	૧૫૨	વેસપીસીયન	૩૫૧
—મિત્ર	૧૬૨	વેસાલી	૧૩૦,૨૨૨
—વર્ધન	૪૭૪	—મગધનું શહેર	૨૨૧
—સ્મૃતિ	૩૪૩	વૈંઝ	૧૬૫
વિસરાલ	૩૧૯	વૈદિકકાલની સમાસોચનાનો નિષ્કર્ષ	૨૬૨
વિસુદ્ધિમગ્ન	૪૯,૧૨૪	વૈદિક છંદ	૨૫૨
વિહારક્રમ	૮૧	વૈદિક શ્રુત	૯૧
—જીવન	૧૦૬	—સાહિત્ય	૧૯
—ની વિવાદશાળા	૧૦૭	વૈદેહી પુત્ર	૧૩૧,૧૪૪,૧૪૫
—નો ઉપસંહાર	૧૧૨	—મહાદેવી	૨૭૯
—નો સમય	૧૦૮	વૈદ્યચિંતામણિ	૭,૧૩,૧૭૪
—માં બિશ્વચો	૧૦૭	વૈદ્યના બાધાની ઉત્પત્તિના સિદ્ધાન્તનો	
—વિષે ચર્ચા	૧૧૦	—ગુણોએ કરેલો વિશેષ	૨૨૮
વીએનાનો બીન્ને ધેરો	૪૪૮	વૈદ્યોનો પરમ વૈદ્ય	૯૩
વીણગણિત	૨૫૬	વૈપુલ્ય સૂત્ર	૪૪
વીણગાયન	૨૫૪	વૈયાસ	૧૬૪
વીણાવય	૨૫૪	વૈશેષિક દર્શન	૧૯,૧૫૫
વીતરાગ શ્રુત	૮૧	વૈશમણુત્પાત	૮૧
વીથિ-સંગ્રહ	૨૪૮	વૈષ્ણવધર્મ-શૈવધર્મ	૯૨
વીરદેવ	૪૫૩	વૈશાલી	૫૮,૧૩૪,૧૪૬,૨૪૫,૨૬૩
વીરધવલ	૩૯	—ના ગણસત્તાક રાજ્યોનો નાયક રાજા	
વીરવિનોદ	૨૩૯	ચેટક	૨૬૩
વીલફર્ડ	૩૩૬	વૈકકણ	૨૮૧
વીસલદેવ	૩૯	વૌદ્યપન	૨૪૬
ગુહા	૧૫૮	વૌદારિક	૧૪૯
ગુહાહિસ	૩૯૯	વૌલર્સ	૧૦૩
ગુતી (ચિનનો ખાદ્યાહ)	૧૫૨	વૌલસન મ્યુઝિયમ રાજકોટ	૨૩૭,૩૯૯
ગુર્જિન	૧૨૬	વ્યવહાર	૮૧
ગુતિ	૨૧૧	વ્યાકરણ	૧૬૨
—ઓમાં નિદ્રાનું સ્થાન	૨૧૩	વ્યાખ્યાત્રીલિકા	૮૧
ગૃહકુમારી	૧૬૫	વ્યાખ્યાપ્રતિષ્ઠિ	૮૨

વ્યાધિપક્ષી	૩૯
વ્યાપ્તચિત્ત	૧૮૯
વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓ	૪૪૯
વ્યાસ	૨૧,૨૦૧
—ભાષ્ય	૧૫૬,૨૦૧,૨૦૨
વ્રતવન્દમાલા	૪૪

૨૧

શમ્બાહુદીન	૭૨
—કાશગરી	૭૯
શમ્બાખાન	૭૧
શક	૨૨૮
શકયુગ	૧૪
—રાગઓ	૩૩૯
—લોકો	૧૪
શકુન્તલની વાચના	૨૨૫
શકાદિત્ય	૧૦૭
શંકરાચાર્ય	૨૨,૧૬૦
શંકુ આકૃતિમાં નિદ્રાનું સ્થાન	૪૧૧
શતધારના સૂત્રો	૪૪૪
શતપથબ્રાહ્મણ	૧૬૪,૧૭૧,૨૫૨,૩૪૨
—નો જનમેજય	૩૪૨
શતાર્થી કાવ્ય	૧૧૩
શત્રુજયનું ભુલવણીમંદિર	૩૫૩
શત્રુજયમહાત્મ્ય	૯૯
શબરસ્વામી	૧૬૦
શબ્દકલ્પદ્રુમ	૩૩,૧૯૨
શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી	૪૦૭
શબ્દાનુસાસન	૨૯૧
શમ્ભુદીન	૭૧
શમીપટ્ટવાટક	૧૧૦
શ્યામલદાસ	૨૩૯
શરચ્ચંદ્રદાસ	૪૪
શરહે સુલ્લા	૭૨
શદાશુદીન	૭૧
શહેરાની જન્માવટની પ્રાચીનતા	૪૫૬
—ચત્રના	૪૫૬
—નો ઇતિહાસ	૯
શાકપૂણી	૧૬૩
—નો સમય	૧૬૩
શાકલ (સિપાલકોટ)	૫૪
શાકુન્તલના ખોડો	૨૨૫
	૩૪૬

—મુનિ	૪૪
—વંશીય	૨૪૯
શાતકર્ણી	૨૭,૩૦,૩૩૯
શાતવાહન	૨૭
શાન્તિલય	૪૭૫
શાન્તિદેવાચાર્ય	૨૪૪
શાન્તિનાથચરિત	૧૮૬
શાન્તિશર્મા અને દેવશર્મા	૪૦૬
શારીપુત્રપ્રકરણ	૪૩
શાર્કરાક્ષી	૨૩૮
શાલિવાહન શક	૨૨૬
શાસ્ત્રદીપિકા	૨૦
શાહનામું	૧૨
શાહીઆદિ	૪૨૨
શાંખાચન શ્રોતમુત્ર	૨૫૯
શિક્ષા	૧૬૨
શિખંડી	૨૭૯
શિરીષચંદ્ર વિદ્યાલુવ	૩૪૭
શિલાલિ	૩૫
શિવ	૧૭૯
—આદિ ગણ	૧૬૭
શિવાલિક	૧૩
શિશુનાગ	૫૮,૩૪૬
શિશુપાલવંશ	૧૫૯
શિશ	૯૩
શીલવે	૧૫૯
શીલભદ્ર	૭૨,૧૦૭,૧૮૬
શીલચ વિદ્યાપીઠ	૧૦૫
શુક્રનીતિ	૯૨
શુંગ	૫૫,૪૪૯
—વંશ	૨૩૯
—માં રાગઓની પાયરીઓ	૪૭૦
શુધોદન	૫૭,૩૪૬
શુંભવીમત	૬૧
‘શદ્ર’ શબ્દ કુદ્રમાંથી	૯૭
શદ્રક	૨૫
શ્મશાનીન	૧૦૬
શ્વત્રવસન	૯૩
શૃંગારપ્રકાશ બોજરચિત	૪૭૪
શૃંગ શરિર	૩૫૩
શૃંગક	૧૬૨
શૃંગમેન	૫૩

શૈલાલિન	૩૫	સમાજ	૨૮
શૈવધર્મ	૨૫૧	સમાજના બે પ્રકાર	૩૦
—નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૯૨	સમાધિની અવસ્થાને શંકુની આકૃતિ	૪૧૦
શ્રધ્ધોત્પાદ	૪૩	સમાધિરાજ	૪૪
શ્રમણપંથ	૧૯૯	સમિતિમાં નીમણુકપદ્ધતિ	૪૫૫
શ્રીભોજ	૧૮૪	સમીકરણ	૩૯૩
શ્રીમલધારી	૮૪	સમુચ્ચયસંગ્રહ	૨૪૯
શ્રીમલયગિરિ	૮૪	સમુત્થાનશ્રુત	૮૨
શ્રીમાલ	૧૫	સમુદ્રગુપ્ત	૧૫
શ્રુતરકથ	૮૩	સમ્મતિતર્ક	૧૨૪
શ્રુતરાન	૮૦, ૮૧	સમ્યક્ચિત્ત્યાદિ	૨૦૫
—વિચાર	૮૪	સમ્રાટ હર્ષ	૧૫
શ્રૌતસૂત્રો	૧૬૫, ૩૩૯	સંપાદક	૨, ૨૪, ૭૯, ૧૧૩, ૨૪૩, ૩૫૩
શ્લોકવાર્તિક	૨૩	સંપુટશલક	૪૨૮
શ્વેતાંબર	૨૩	સંપ્રતિ રાગ (સંપદિ)	૩૦૮
શ્વેતહણો	૯૭	સંખ્યાવાપી	૧૮૯
શ્વેતાશ્વતરોપનપિઠ	૯૩	સંમેતસિદ્ધર	૩૦૯
	૨૧	સયાજીઆજ્ઞાનમાળા	૯
સંકલિન	૩૯૨	સંસ્કૃતનિકાય-સંયુક્તનિકાય	૪૭૧
—નાં સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૩	સરકપ	૪૭૧
સંકેત	૧૮૧	સરદેસાઇ	૮
સંગ	૪૫૩, ૪૫૪	સરતાનપુર	૯૯
સંજેમરમર	૧૨૧	સરસુ (ગોગર)	૫૫
સંજમાનક	૧૧૦	સરસ્વતી	૫૨, ૨૬૨, ૩૫૩
સંગીય	૫૪	—કંઠાબરણ	૧૮૬
સંગીતમકરંદ	૨૫૨	સર્વનામનાં નપુંસક (અપભ્રંશમાં રૂપાખ્યાન)	૩૭૬
સંગીતિસુત	૩૬૨	સલિલવંતી નદી	૯૬
સંગીતસૂત્ર	૨૬૨	સંલેખનાશ્રુત	૮૧
સંજ્ઞા	૪૦	સવન	૨૫૬
સંજ્ઞાન મંત્રી	૩૦૭	સંસ્કાર	૪૧૧
સંજ્ઞા એક છે	૨૧૭	સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા	૨૫
સંજ્ઞા	૧૬૪	—નાટકસાહિત્ય	૨૫
સલસુરિ	૬૮	—રીસર્ચ	૧૫૨
સત્યપ્રદાશ્રમ	૫૨	—વારમયનો ઇતિહાસ મેક્ષમયુલરકૃત	૪૬૫
સત્વાદિ સંબંધમાં એરીસ્ટોટલનો સિદ્ધાંત	૪૦૯	સદત્રયુક્ત	૩૦૯
સદ્બ્રમસંગદ	૨૪૯	સદત્રયિગ	૩૫૩
સદર્ભપુણ્ડરીક	૪૪, ૪૯	—(દુર્લભ સરોવર) નું પ્રશસ્તિ કાવ્ય	૧૨૦
સંસાસંધવ (પંખળ)	૫૨	સદઅગ્રીર	૬૯
સશીયુદ્ધીન	૭૨	સંહિતામાં સંન્યાસિનીઓ	૨૩૫
સંદેહો	૪૨૭	સાકરવાણી	૩૧૭
સમર્થ	૩૦	સાકેત	૫૫
સમરસિંદ	૩૦૭	સાગરી	૭૮
સમવાય	૧૩	સાગર	

સાંખ્યદર્શન	૨૦,૧૯૬
—પ્રવચન	૨૧
—સમાત	૧૫૪
—સિરટમ	૧૫૨
સાયુ સ્વમ	૨૬,૨૨૪
સાંચી	૪૮,૧૭૯
—ના સ્તૂપો	૫૬,૪૪૩
સાણાની ગુરાઓ	૧૦૨
સાતકથા	૧૪
સાતમા આઠમા સૈકામાં હિંદનાં રાજ્ય	૪૫૦
સાદી (શિખ)	૩૧૮
સામબાહણ્ય	૨૫૩
—વેદ	૨૫૨
—અભિ	૧૬૮
સામાયિક	૮૧
સાયણાચાર્ય	૧૬૨,૧૬૬,૨૫૪
સયોગકેવલી	૨૦૫
સારનાથ	૫૭
—નો અશ્વધોષવાળો શિલાલેખ	૪૭૨
સારન્દ	૧૪૫
સારમંડળ	૨૫૪
સારસેન પ્રભ	૪૫૧
સારીપુત્ર	૮૯,૨૫૧,૩૬૨
—સુત	૩૫૭,૪૧૮, ૪૧૮૭
સારંગદેવ	૩૮
સાર્વભૌમ રાજતંત્ર	૪૫૧
—રાજ્યની ભાવના	૪૭૦
સાઘા	૧૮૮
સાધેયક સુત	૧૮૮
સાવન દિવસ	૩૨૬
સાસનીયે	૯૭
સારવાદન	૨૦૫
સિક્કાઓ પરથી કનિષ્કની સાલ	૪૭૧
સિતમવાસત્ર	૩૪૭
સિદ્ધપાલ	૧૧૩
સિદ્ધરાજ	૩૬,૧૧૫,૩૦૭
સિદ્ધપુર	૯
સિદ્ધાન્તકૌમુદી	૨૬
સિદ્ધાર્થ	૩૪૬
—શુદ્ધ	૨૩૩
સિંધ પ્રાંતીયો	૩૮૩

સિંહ	૨૪૭
સિંહથ	૧૬
સિંહવિષ્ણુનો અને દુર્વનીતનો સમય	૪૭૪
સીઝરનો ઇલાખ	૩૫૨
સીલ	૩૧૯
સીલિંગ (અપભ્રંશ)	૩૭૯
સૂક્તસાગર	૬૧
સુખલાલજી	૧૮,૧૨૩,૧૨૪,૨૨૨
સુખાવતી વ્યુહ	૪૪
સુચી	૧૦૮
સુતનિપાત	૪૫,૨૨૧,૩૫૭,૩૬૦
સુતપિટક	૪૫
સુતવિભંગ	૪૮
સુદર્શન તળાવ	૧૪,૪૫૬
સુદર્શના	૨૬૫
સુદાત	૫૬
સુદાસ	૯૦
સુભતિ	૬૯
સુભતિનાયચરિત્ર	૧૧૩
—ની પ્રશસ્તિ	૧૧૪
સુભતિસ્વામી	૪૧
—દેવ	૩૮
સુમંગલ	૨૫૦
—પ્રસાદ	૨૫૦
સુધ્યા અશ્વપતિ	૪૫૬
સુરતની સુખતેસર તવારીખ	૯
સુરતમાંડવીનું દેશી રાજ્ય	૮
સુરેન્દ્રનાથદાસગુપ્ત	૧૫૪,૨૦૯
સુવર્ણચુલિકા	૨૭૬
—પ્રભાસ	૪૪
સુપિર	૨૫૪
સુધ-હસી અંગહુન	૧૦૮
સૂક્તસુકતાવલી	૧૧૩, ૧૧૯
સૂક્ષ્મ સંપરાય	૨૦૫
સૂદ (એક પ્રકારનું પુસ્તક)	૪૨૮
સૂત	૩૪૪
સૂતકાગ	૩૬૨
સૂતકૃતાંગ	૮૦,૮૨,૮૪
સૂતારાજાર	૪૭
સૂતના સમય ૧૨ વિરોધી વચનો	૩૩૮
સૂપીરક	૩૪૭
સૂપીરક	૮૦

સેતુજ અવતારો	૩૦૯	સ્થાણપૂર્વ	૪૫૭
સેનાર	૩૬૧	સ્થાણવીશ્વર (થાનેશ્વર)	૫૪
સેલેમિસ	૪૫૧	સ્થાન	૮૨
સેલ્યુકસ	૪૫૧	સ્થાનકવાસી	૪૨
સેહારની છાવણી	૪૪૨	સ્થાનિક લોકતંત્રની સત્તા	૪૬૪
સેટર મેગસના ભક્ષા	૪૭૧	સ્થાનાંગ	૮૦
સેલુલ	૬૧	સ્થિરમતિ	૧૦૪
સેનિરીના સ્ત્રી	૪૪૩	—નો સમય	૧૦૬
સેનિરી રૂપેરી શાહી	૪૨૬	—નાં નામ	૧૧૦
સેમ્બેલી	૨૫૦	સ્મીય	૧૫૮
સેમનાથ પાંટલુ	૩૮	સ્મૃતિ ચિત્તની પાંચે વૃત્તિમાંથી પ્રભવે છે	૪૧૩
—નું લિંગ	૧૬	સ્મૃતિના ભાવિતાભાવિત ભાગ પડવાનું	
સેમપ્રભસુરિ	૧૧૩	કારણ	૪૧૪
સેમસૌભાગ્ય	૩૦૩	સ્મૃતિનું યુરોપમાં થતું પૃથક્કણ	૪૧૨
સેમા	૪૭	સ્મૃતિની વૃત્તિ	૪૧૧
સેમેશ્વર	૧૬	સ્મૃતિની બીજી વૃત્તિઓથી ભિન્નતા	૪૧૬
—સાબપુરોહિત	૧૧૫	સ્મૃતિ વિષે વિવેચન	૪૧૨
સેલના	૩૮	સ્વાદાદરનાકર	૧૧૬
સેરબોનના પ્રોફેસર કાલિગર	૩૫૨	સ્વામાકરોભય	૨૮૧
સેલકી	૧૫	સ્વતંત્રકાળતત્ત્વવાદી દર્શનો	૨૦
—નો ઇતિહાસ	૧૬	સ્વપ્નવાસવદત્તા	૨૨૪
સેલનસમય	૩૧૪	સ્વ-સ્વામીસંબંધ	૪૦૭
સેલનરેખ નદી (સુવલુરેખા)	૩૦૯	સ્વાત	૫૩
સૈતિ	૨૨૯	સ્વાધ્યાય	૮૭, ૨૨૧, ૩૩૫, ૪૪૫
સૈત્રાન્તિક	૪૨		હ
સૈન્દરાનન્દ	૪૩	હંસોપનિષત	૨૫૯
સૈરાપ્ટ	૩૮, ૫૨	હમીરમર્દન	૧૬
—નો ઇતિહાસ	૭	હરહાર	૫૪
—દર્પણ માસિક	૪૩૬	હરપ્રેમાદ શાસ્ત્રી	૨૨૯
સૈવીર	૫૨	હરપટ પાલ	૧૦
—દેશનું સ્થાન	૨૮૨	હરિતાલ	૪૨૭
સેન્દ્યુષ	૨૩૭	હારભદ્રસુરિ	૬૧, ૧૫૪, ૨૦૬, ૨૬૪, ૪૨૭
સેન્દસ્વામી	૧૬૯	હરિયેણુ	૨૩૭
સેટિલ ધન ધી મેડિસીન આફ એન્ટ્યન્ટ		હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ	૨૧૮, ૨૮૯
ઇડિયા	૧૭૬	હર્નલ	૧૭૬
સેટીન	૩૪૬	હર્યુજ તથા હર્યુલ-કાપ્રીસીસ	૪૭૧
સેટઅટ	૪૧૭	હર્ષ	૮
સેટલી પુલ	૧૭	—ના મરણનો સમય	૧૨૯
સેટરીઝ ઓફ નેશન સીરીઝ	૧૧	—વર્ધન	૪૫૦, ૪૫૬, ૪૫૮
સેટ્રેમી	૩૪૯	—ચરિત	૧૫
સેલોકી	૧૬૩	હલ	૨૫૧
		હલળ	૭૬